

ББК І 90 **Засновник:** Інститут української археології
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

Двадцять четвертий том “Наукових записок” Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України містить статті, розвідки, публікації документів, підготовлені молодими вченими та аспірантами.

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я
П. С. Сохань (головний редактор),
Г. В. Боряк, В. А. Брехуненко,
Д. В. Бурім (відповідальний секретар),
І. Б. Гирич, М. М. Капраль,
О. О. Маврін (заступник головного редактора),
Н. І. Миронець, В. І. Мільчев, Ю. А. Мицик,
В. І. Наулко, О. В. Павлюченко, Ю. А. Пінчук,
В. М. Піскун, В. І. Ульяновський

Затверджено до друку рішенням
Вченої ради Інституту української археології
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Національної академії наук України
(Протокол № 3 від 21 червня 2012 р.)

© Інститут української археології
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, 2012
© Автори статей, 2012

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Збірник праць молодих вчених
та аспірантів

Том 24

Київ 2012

З м і с т

Дмитро Гордієнко (<i>Київ, Україна</i>) Русь і Візантія в період другої війни Симеона Болгарського	7
Вячеслав Корнієнко (<i>Київ, Україна</i>) Методика дослідження графіті на мармурових панно головного вівтаря Софії Київської	19
Олег Мальченко (<i>Київ, Україна</i>) Технічне маркування на гарматних стволах XVI – початку XIX століття (за матеріалами українських музейних збірок)	26
Олександр Кривоший (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Дискурс тилової повсякденності ординарних жінок України першої половини XVII ст. у науковій спадщині Ореста Левицького	53
Дмитро Семко (<i>Київ, Україна</i>) Історіографія 1917–1991 рр. Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку другої половини XVII – початку XVIII ст.	70
Горобець Віталій (<i>Київ, Україна</i>) Ціни і рух цін на основні товари запорозької торгівлі доби Нової Січі (1734–1775 рр.).....	90
Геннадій Шпитальов (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Формування та організація служби Українського ландміліцького корпусу (1730–1740)	113
Олександр Сухомлин (<i>Дніпропетровськ, Україна</i>) Джерела до історичної географії Протовчанської паланки	157
Владислав Грибовський (<i>Київ, Україна</i>) Г.- Ф. Міллер як партнер Г. О. Потьомкіна в підготовці рішення про ліквідацію Запорозької Січі	167
Володимир Мільчев (<i>Запоріжжя, Україна</i>). У витоків наукового дослідження історії Запорожжя: вітчизняні та зарубіжні автори XVIII ст.	198
Олександр Панкєєв (<i>Київ, Україна</i>). Наративні джерела з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття.	209
Сергій Білівненко (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Документальні джерела з історії відкупів та підрядів Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. в архівосховищах Російської Федерації	227
Юлія Головка (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Матеріали Архіву зовнішньої політики Російської імперії (Російська Федерація) як джерело з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII ст.	240
Петро Бойко (<i>Запоріжжя, Україна</i>). Джерела з історії населення Степової України останньої чверті XVIII століття в Рукописному відділі Російської національної бібліотеки	267

Микола Михайліченко, Світлана Потапенко (<i>Суми, Київ, Україна</i>) Слобідські старшинсько-дворянські роди Лесевичів і Лесевицьких: генеалогічні розписи XVIII – початку XX ст.	277
Яна Задесенець (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Адмірал М.С. Мордвінов на півдні України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.: матеріали вітчизняних архівосховищ	303
Вікторія Ликова (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Земельні конфлікти в Пів- денній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.	316
Катерина Карімова (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Культурний розвиток Північного Приазов'я на сторінках «Таврійських» та «Катерино- славських Губернських відомостей» у 1841–1861 роках	327
Валерій Старков (<i>Київ, Україна</i>). Джерела вивчення традиційної ігрової культури населення України: 60-ті рр. XIX ст.	338
Тетяна Котенко (<i>Київ, Україна</i>). Архівна справа про переклад П. С. Морачевським книг Святого Письма українською мовою у 1860–1865 рр. (археографічна розвідка)	356
Людмила Золотар (<i>Бердянськ, Україна</i>) Сухопутні шляхи Таврійської губернії у подорожніх нотатках Євгена Маркова.	380
Юрій Федорик (<i>Бердянськ, Україна</i>) З історії національно-релігійної боротьби на південноукраїнських землях: греко-уніати Царства Польського у Херсонській та Катеринославській губерніях в останній чверті XIX ст.	387
Альона Бровко (<i>Ніжин, Україна</i>) Дослідження історії Нової Січі в період XIX – початку XX ст.: історіографія проблеми	397
Юлія Горбач (<i>Київ, Україна</i>) Реклама та інші оголошення на сторінках газети “Громадська думка” (1905–1906): інформаційний потенціал	409
Андрій Стародуб (<i>Київ, Україна</i>) «Дозволяється именоваться фамилией «Воскресенский». Справа про зміну прізвища священником Прокопієм Трутнем (1912–1914 рр.)	422
Михайло Ковальчук (<i>Київ, Україна</i>) Спроба більшовицького повстання у Києві в грудні 1917 р.	429
Боримський Віталій (<i>Черкаси, Україна</i>). Варшавський договір 1920 р. в українській радянській історіографії	445
Валентин Кавунник (<i>Київ, Україна</i>) Ризький мир у дипломатичних документах уряду УНР (22 вересня 1920 р. – 18 березня 1921 р.).	456
Сергій Гірик (<i>Україна, Київ</i>) Селянство та аграрне питання в ідеології Української комуністичної партії (боротьбистів)	478
Володимир Дяків (<i>Львів, Україна</i>). Особливості народної релігійності українців в умовах більшовицької окупації початку 1920-х років	492

Інна Старовойтенко (<i>Київ, Україна</i>) З еміграційного листування Євгена Чикаленка: короткий епістолярний діалог з генерал-хорунжим Армії УНР Олександром Пилькевичем	509
Альона Сенок (<i>Мелітополь, Україна</i>) Розвиток болгарської національної освіти у полікультурному середовищі України в 20–30-х роках ХХ століття	534
Ірина Дерман (<i>Бердянськ, Україна</i>) Історіографія духовного життя населення Північного Приазов'я у 20-х на поч. 40-х років ХХ ст.	539
Сергій Білан (<i>Київ, Україна</i>) Зміна аграрної політики радянського уряду в першій половині 1930-х років та її наслідки в Україні	551
Олена Богдашина (<i>Харків, Україна</i>). Позитивізм в історичній спадщині М. С. Грушевського	561
Дмитро Кравчук (<i>Рівне, Україна</i>) Відновлення та поширення радянського партизанського руху на Рівненщині в другій половині 1942 р. – першій половині 1943 р.	584
Юрій Черченко (<i>Київ, Україна</i>), Дмитро Бурім (<i>Київ, Україна</i>) Документи Богдана Кентржинського про українські громади в Німеччині та країнах Скандинавії	597
Володимир Ковальчук (<i>Київ, Україна</i>) Провокації радянських спецслужб і “чистка” від агентури як основні причини розколу підпілля ОУН на “далеківців” і “смоківців” (Волинь, 1945–1946 рр.).....	624
Ольга Зброжко (<i>Київ, Україна</i>) Документальні свідчення про ОУН та УПА у світлі радянських документів державних архівів західних областей України в другій половині 1940-х років	639
Володимир Левикін (<i>Київ, Україна</i>) Відбудова зруйнованих радянських міст німецькими військовополоненими	652
Сергій Пачев (<i>Запоріжжя, Україна</i>). Історія виникнення болгарських поселень у Приазов'ї в історіографії другої половини ХХ – початку ХХІ ст.	661
Надія Халак (<i>Львів, Україна</i>) Науковий шлях Марії Григорівни Вавричин	670
Ольга Морозова (<i>Херсон, Україна</i>). Богдан Гальчак – штрихи до наукової біографії	683
Микола Кравченко (<i>Харків, Україна</i>) «Голос Нації»: джерелознавчий аналіз тижневика УНА-Захід	695
Володимир Маслак (<i>Кременчук, Україна</i>) Образ Івана Самойловича в російській історіографії початку ХХІ ст.	707
Олександр Олійник (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Традиція врядування як основа суспільного розвитку Запорозької спільноти	713
Відомості про авторів	728

Дмитро ГОРДІЄНКО
(Київ, Україна)

УДК: 94(398)+94(367)“9”

Русь і Візантія в період другої війни Симеона Болгарського

В історії європейського середньовіччя одним з найгостріших воєнних конфліктів була так звана друга війна Симеона Болгарського проти Візантії. Балканські справи притягували пильну увагу константинопольського уряду, а також сусідніх держав. Особливого значення візантійсько-болгарське протистояння набувало для молоді Київської держави, яка саме в той час почала виборювати свої права і місце на міжнародній арені, насамперед у відносинах з Візантією [див.: 3]. У цій політиці, а також у напрямку консолідації давньоруських племен навколо нового політичного центру Києва для останнього вагомим значенням набували і стосунки з сусідньою Болгарією, на той час досить могутньою державою, яка, до того ж, контролювала і низку південно-руських племен. Однак, якщо болгарсько-візантійські і русько-візантійські відносини зазначеного періоду досить добре висвітлені в історіографії [див., напр.: 12; 25, с. 12–37], то переплетення всіх трьох факторів міжнародної політики (Візантії, Болгарії, Русі), а також русько-болгарські стосунки першої половини X ст. ще не знайшли свого належного висвітлення в історіографії [див.: 4, с. 106], що можна пояснити насамперед відсутністю достатньої джерельної бази [пор.: 25, с. 18]. Джерела переважно подають досить уривчасті і опосередковані відомості про русько-болгарські стосунки зазначеного періоду. Тому «роль Болгарії у становленні давньої Русі ... недооцінюється в історіографії» [12, с. 6], і в той же час, як відзначає Г. Літаврін, у системі русько-візантійських економічних, політичних і культурних зв'язків Болгарія завжди в IX – на початку XI ст. відігравала роль своєрідного прикладу для руської правлячої еліти щодо відносин з Константинополем [12, с. 135].

Варто зазначити, що стосункам між болгарами і русами в IX і X ст. сприяв тісний територіальний контакт між ними у басейні Придністров'я і гирла Дунаю [17, с. 62]. До того ж, частина болгаро-сарматських племен була асимільована слов'янським населенням у районі Надчорномор'я і Середньої Наддніпрянщини [25, с. 13], отже, на землях, що у X ст. увійшли до сфери політичних інтересів Києва. В кінці IX – на початку X ст. болгарський уряд здійснював стабільну владу в районі на північ від гирла Дунаю [16, с. 195–198]. Відомо, що вздовж верхньої течії р. Дністер і в районі горішньої Вісли мешкала така слов'янська група племен, як «білі хорвати» [20, с. 155]. Таким чином, окремі східнослов'янські племена поступово заселили південнодунайський регіон [19, с. 130], і відповідно, саме в районі Дністра і Дунаю руси і болгари й мали насамперед контактувати. До того ж в умовах політичної централізації східнослов'янських племен навколо Києва до сфери інтересів великокнязівської влади цілком природно мав потрапити і зазначений регіон, де інтереси Русі прямо перетиналися з устремліннями болгарського уряду [пор.: 21].

Саме в цей час Київ намагався підкорити своїй владі племена тиверців і уличів. Так, за даними «Повісті временних літ», за правління Олега тиверці переселились на західний берег Дністра [24, ст. 9], а за правління його наступника Ігоря в район між Дністром і Південним Бугом переселились уличі [22, с. 109]. Однак активні дії Києва щодо зазначених племен стримував рух кочових племен у західному напрямку в районі Північного Надчорномор'я (угри, печеніги, узи та інші). Проте «степовий фактор» послабив і вплив болгарського уряду в зазначеному регіоні [17, с. 64]. Таким чином, питання підкорення згаданих племен своїй владі залишалось відкритим як для Русі, так і для Болгарії.

В історії Візантії початок правління Македонської династії означував входження імперії в нову еру своєї історії – період найвищого культурного, а згодом і політичного розвитку. На міжнародній арені характер взаємовідносин Візантії з навколишнім світом (причому не лише зі Сходом чи Заходом, а й з Північчю) багато в чому визначався особливостями її геополітичного розташування [14, с. 11]. Зміцнення Візантії на Сході мало велике значення для політики імперії на Балканах та у Північному Надчорномор'ї. До того ж, кожна зі слов'янських держав – Русь, Моравія, а також південні слов'яни були для Візантії окремою проблемою [23, с. 213]. Напад Русі на Константинополь 860 р.

у Візантії пам'ятали протягом двох століть, а свій порятунок пов'язували безпосередньо із заступництвом Богородиці. Прикметно, що літописець саме з цього походу виводить початок Руської держави [24, ст. 12]. Саме цей напад Русі змусив Візантію відновити союз з Хазарією для збереження рівноваги сил у північному регіоні [23, с. 213].

Особливе значення північного регіону для імперії чітко простежується за трактатом Константина VII Порфирогенета «*De administrando imperio*». Так, імператор виділив і висунув на передній план розділи про печенігів (1–8), угорців (3, 4), росів (2), болгар (5), тобто про народи, що проживали біля північних кордонів імперії. Так само й 13-й розділ присвячено «північним народам» [див.: 28]. У боротьбі з варварами візантійська дипломатія вміло використовувала систему «союзів». Так, на Балканах Константин називає союзниками Візантії сербів і хорватів, у регіоні ж Північного Надчорномор'я в першій половині X ст. імперія робила ставку на союз з печенігами. Вони мали протистояти Русі, а також угорській орді й болгарам. Важливу роль відігравали печеніги і як посередники торгівлі Херсона з Руссю, Хазарією та іншими північними народами. Тому, як зазначав А. Васильєв, печеніги у X ст. для Візантії мали важливе значення як у політичному, так і в економічному плані [1, с. 428].

На середину X ст. Візантія пережила три великі напади русів (860, 907 та 941 рр.). Останні два з них припадають на період Македонської династії. Всі ці виправи здійснювались як морські експедиції, а тому шлях руського флоту неминуче проходив уздовж болгарського узбережжя Чорного моря. Відтак принаймні без мовчазної згоди болгарського уряду здійснити успішні напади Русі на Константинополь було досить проблематично. За літописом, Олег з численним військом дійшов до самого Константинополя і змусив візантійських імператорів вступити з ним у переговори та укласти вигідний для Русі торговельний договір. У часи Романа I Лакапена столиця два рази була загрожена з боку Русі. Попри те, що перший похід Ігоря 941 р. був невдалим, під час другої виправи руського князя Візантія вирішила не ризикувати і ще на далеких підступах укласти договір з Руссю, задобривши князя і бояр щедрими дарунками [24, ст. 34–35].

Зростання могутності Руської держави не могло не викликати занепокоєння у візантійських правлячих колах. Проте для Візантії в першій половині X ст. першочергове значення мали стосунки саме з Болгарією. На відміну від Василія I, Лев VI не мав чітко визначеної

закордонної політики, і саме за його правління розгорівся один з найбільших балканських конфліктів у візантійській історії – війна із Симеоном Болгарським, коли Візантія була змушена звернутись по допомогу до угрів, які у відповідь на заклик Візантії тоді вперше втрутились у конфлікт між європейськими державами. На той час угри займали територію між Дніпром і Дунаєм уздовж північно-західного берега Чорного моря. Цей напад угрів був цілком несподіваним для Симеона, до того ж північно-східний кордон Болгарії був недостатньо укріплений, а через Дунай угорську армію переправив візантійський флот [9, с. 168–169]. Зі свого боку, Симеон звернувся по допомогу до печенігів, які розгромили угрів і змусили їх відступити в Середньодунайську рівнину, а Візантія зазнала поразки від болгар (896 р.) і була змушена виплачувати Симеонові річну данину. Війна на Балканах надовго паралізувала дії візантійців проти арабів, як на Сході, так і на Заході.

Зі смертю Лева VI влада перейшла до його брата Олександра, що мало відчутні наслідки й зовнішній політиці імперії. Так, Олександр відмовився платити щорічну данину болгарам. У відповідь Симеон розпочав воєнні дії проти імперії [8], незабаром після початку яких імператор Олександр помер (6 червня 913 р.). На той час єдиним представником Македонської династії залишився Константин VII Порфирогенет. Регентство над семирічним імператором очолив патріарх Миколай Містик.

Правління Симеона (893–927) становить «нову еру» [26, с. 329] в історії Болгарії. Здобувши як на ті часи добру освіту в Константинополі, в історії Болгарії він був фактично «ромеем на болгарському престолі». Засвоївши античні й візантійські політичні доктрини, основним завданням своєї діяльності Симеон вважав розгром Візантії і здобуття імператорського престолу у Константинополі [26, с. 329], що, як зазначає Г. Острогорський, надає війнам Симеона особливого характеру. Це й зумовлювало особливу небезпеку для імперії [23, с. 236]. Адже у Середньовіччі право називатись імперією поєднувалося з правом гегемонії у світі, в якому могла існувати лише одна християнська імперія.

Вже у серпні 913 р. Симеон знову був під мурами Константинополя. Даремно Миколай Містик слав до Симеона душпастирські листи, які, звісно не мали жодного впливу на болгарського володаря. Тоді патріарх став погрожувати йому союзом Візантії з Руссю, печенігами, аланами і західними турками (уграми), що також було марно, бо серед тих же народів успішно діяли і болгарські емісари [26, с. 338]. Погроза

патріарха Руссю, ймовірно, була обумовлена русько-візантійським союзом, укладеним за договором 911 р. На те, що тоді міг бути укладений мирний договір, окрім участі русів у виправі імперії проти арабів Криту, може вказувати і формуляр, за яким грамота імператорів Константина і Романа архонту Русі посилалася з печаткою в 2 золотих соліди [29, р. 690.21 – 691.1], що свідчило про високий статус правителя Русі у візантійській ієрархії народів. Так само з метою виконання статей договору 911 р., за припущенням Г. Літаврїна, у проміжку часу 920–922 рр. (під час війни проти Симеона) імператори Роман I Лакапен і Константин VII Порфирогенет вислали грамоту князеві Ігорю з проханням допомоги у війні проти Болгарії [12, с. 68]. Таким чином, погроза патріарха не була цілком безпідставною. До того ж, Миколай Містик у своєму посланні мав на увазі реальний «можливий похід (як окрему кампанію) проти Болгарії руських військ із самої Русі», а не у складі візантійського війська [12, с. 95], де русичі таки ймовірно були. Хоча це звернення й не досягало своєї цілі, русько-візантійський договір 911 р., за Г. Літаврїним, залишався в силі аж до 941 р. [12, с. 68].

Попри те, що Симеон переоцінив свої сили, він був просто неспроможний взяти штурмом наймогутнішу на той час фортецю середньовічного світу, уряд Миколая Містика капітулював і пішов на значні поступки болгарам. За договором, одна з дочок Симеона мала стати дружиною Константина VII, а сам він отримав титул імператора, правда, лише болгарського [9, с. 171]. Укладенню досить вигідного договору сприяла блискача перемога Симеона, здобута над візантійською армією 20 серпня 917 р. на р. Ахелой, яка позбавила Візантію значної частини її війська. Тоді ж Симеон зайняв частину Македонії, самочинно проголосивши себе «царем і самодержцем болгар і ромеїв», а болгарську церкву – незалежною від Константинополя [9, с. 171–172].

Однак завдяки державному перевороту в Константинополі до влади знову повернулася мати-імператриця Зоя. Новий уряд визнав недійсною шлюбну угоду з Болгарією, а коронацію Симеона юридично неправочинною [23, с. 236]. Війна між Болгарією та Візантією в 919 р. розгорілася з новою силою. Візантія була змушена зважитись на енергійний контрнаступ.

Морські сили Візантії очолив син вірменського селянина Роман Лакапен. Однак і ця виправа зазнала нищівної поразки від Симеона. Проте попри поразку Романові вдалось укріпити своє становище всередині держави. Він відсторонив імператрицю Зою від влади, а в трав-

ні 919 р. заручив посватав неповнолітнього василевса Константина VII зі своєю дочкою Єленою. Так Роман отримав титул василеопатора, а вже 17 грудня того ж року був проголошений співімператором [23, с. 237]. Ці кроки Романа повністю руйнували плани Симеона.

Візантійсько-болгарський конфлікт мав велике значення для всього Балканського півострова. Інтереси двох воюючих держав особливо зіткнулися в Сербії. Болгарський володар був втягнутий у сербсько-хорватські справи, де зазнав значних поразок. Після цих невдач він планував новий похід на Візантію, та невдовзі, 27 травня 927 р., помер. Зі смертю Симеона закінчилась і велика епоха війн Болгарії проти Візантії за домінування на Балканах [9, с. 173].

Наступник Симеона Петир негайно уклав мир з Візантією, взамін на що він був визнаний царем Болгарії і отримав руку принцеси Марії Лакапени, онуки імператора Романа I і дочки його найстаршого сина Христофора [23, с. 238–239]. Таким чином вдалось врегулювати болгарський конфлікт, і протягом певного часу стосунки з Болгарією залишались мирними [13, с. 214]. Посилилися позиції Візантії і в інших слов'янських країнах. Та й сама Болгарія попала у сферу візантійської культури. З моменту християнізації цей процес ішов швидкими темпами, а в першій половині X ст. сягнув свого апогею.

В середині X ст. Візантія була змушена вступити в боротьбу проти єгипетських арабів. Тому імперія потребувала спокою на Заході, а особливо на півночі, де основними ворогами були Болгарія і Русь. Однак, на відміну від Болгарії, Русь була далеко, захищена як природними умовами, так і політичними – між Візантією і Руссю була земля хазар і печенігів. Тому цілком природно, що Константинополь був зацікавлений у використанні для власної вигоди саме політичного чинника, насамперед печенігів, для запобігання нападам Русі на столицю імперії, що й знайшло своє вираження у трактаті Константина.

У Києві також ретельно стежили за політичною ситуацією у Візантії та на Балканах. Яскравим прикладом цьому є похід 907 р., який виявився зовсім несподіваним для імперії. Руські літописи подають похід як грандіозну виправу Олега на Царгород. Однак візантійські джерела зовсім не згадують про цей напад. Ймовірно, якихось значних воєнних сутичок тоді і не відбулось. Як припускає Г. Літаврін, візантійці віддали перевагу мирним діям щодо Русі [11, с. 230] на противагу збройному опору. За літописом, тоді Константинополь виплатив контрибуцію і погодився виплачувати Русі щорічну данину [24, ст. 21–22]. З

іншого боку, як зауважив П. Сохань, похід великого війська Олега на Константинополь був вигідний болгарському володареві Симеону, який міг використати його для досягнення власних цілей [25, с. 19].

З середини IX ст. економіка Візантії переживає період економічного піднесення, що позначилося й на зовнішньоекономічній діяльності імперії. Проте з позицій Константинополя іноземна торгівля сприймалась як важлива, але не головна складова зовнішніх відносин, яка підкорялась політиці. Таким чином, експортні обмеження, як зазначає А. Домановський, торкалися саме тих товарів, «вільна торгівля якими могла порушити пріоритет дипломатії над комерцією» [5, с. 15]. Адже для тогочасної економіки, окрім прямого «економічного обміну», важливе значення мав і т. зв. «позаекономічний обмін», який здійснювався передусім з метою збереження певного статусу, а не отримання прибутку [див.: 6, с. 342].

Велике значення чорноморського ринку для Візантії є загальновідомим. У X ст. активну торгівлю з Візантією вела Русь. Ця торгівля, як зазначав М. Левченко, була вигідна не лише Русі, а й Візантії [10, с. 18]. Ініціатива у розвитку візантійсько-руських відносин виходила від Києва, який силою зброї поступово утверджував свої права у міждержавних зносинах.

Договори Візантії з Руссю 907 та 911 рр. говорять про певну практику політичних та торговіельних відносин Русі з імперією. На той час на Русі політика й комерція були тісно переплетеними. Лише центральна влада була спроможною забезпечити власним купцям вигідні торговельні умови з іншою державою, а також гарантувати безпеку купецьким караванам. Відповідно, русько-візантійська торгівля здійснювалась саме великокнязівською владою. Відсутність у купців князівських грамот чи печаток позбавляла їх пільг на ринках імперії [11, с. 230]. З іншого боку, як відзначав Г. Літаврін, купці держав, що не уклали дипломатичних угод з Візантією, взагалі не мали права торгувати не те що в столиці, а й в інших містах імперії [12, с. 23].

Як зазначає А. Домановський, важливим аспектом зовнішньоекономічної діяльності імперії було забезпечення трансконтинентальних торгових шляхів з Індії та Китаю в обхід посередників. Успішними виявились ці спроби через регіон Північного Кавказу і Північне Надчорномор'я [5, с. 10].

Отже, торгові зв'язки Візантії з північним регіоном були важливою складовою економічного життя імперії. Візантія пильно охороняла

Чорне море від будь-чийого проникнення в його басейн. Здійснення монопольного права на користування мореплаванням на Чорному морі легко забезпечувалось з півдня – повз морські пристані і оборону Константинополя важко було проникнути непоміченим. Однак складнішою була ситуація в районі Північного Надчорномор'я, де досить потужно заявили про себе як морську державу руси. Звідси й те велике значення, яке Константинополь надавав Херсону.

Таким чином, на час другої війни Симеона проти Візантії між Руссю й імперією діяв досить вигідний для Києва торговельний договір, яким, можна припустити, дорожив давньоруський уряд. Принаймні джерела не дають підстав для висновку про припинення чи обмеження русько-візантійської торгівлі в зазначений період [15, с. 72–74]. Саме цим можна пояснити й невтручання Русі у конфлікт між Болгарією і Візантією на боці якось зі сторін. Підтримка Болгарії могла анулювати русько-візантійський договір, а виступ проти Болгарії на заклик Миколая Містика міг також паралізувати, з одного боку, економічні зв'язки з самою Болгарією [пор.: 17, с. 65; 18, с. 34], а з другого, з тією ж Візантією, адже частина торгового шляху, відомого як «з варяг у греки», проходила уздовж болгарського узбережжя Чорного моря.

Однак ситуація змінилась за правління болгарського царя Петира, який уклав мирний договір з Візантією. Так, під час першого походу Ігоря на Візантію саме болгари першими повідомили про нього Романа I Лакапена. Тому не дивно, що в другій виправі на Царгород Ігор наказав печенігам напасти на Болгарію і пограбувати її саме з метою нейтралізації її сил [див.: 12, с. 77; 21, с. 50–55]. Прикметно, що й послі імператора зустріли військо Ігоря на Дунаї – на болгарському кордоні, де й було укладений мирний договір 944 р. [24, ст. 35], за яким і настав найбільш плідний етап у стосунках язичницької Русі з імперією [12, с. 98]. Оскільки 927 р. Візантія була в мирі з Болгарією, русько-візантійський договір 944 р. сприяв і русько-болгарським як економічним, так і політичним зв'язкам.

Таким чином, основним фактором, що визначав політику Русі під час другої війни Симеона проти Візантії, був зовнішньоекономічний, а також прагнення Києва закріпитись у регіоні Північного Надчорномор'я. Однак, прагнучи посилити свої позиції в регіоні, Русь зачіпала інтереси Болгарії. Тому для Києва важливим було і збереження позицій Візантії на Балканах. Та й з Болгарією Русь була змушена підтримувати дружні стосунки, адже без «згоди» болгар Русь не могла здійснити несподіва-

ного нападу на Константинополь [пор.: 25, с. 15–18]. Тому Ігор не сам пішов з каральною акцією проти Болгарії, а направив печенігів. До урегулювання стосунків з Руссю болгар змушувала і нестабільна ситуація всередині країни у зв'язку з укладанням договору 927 р., який частина болгарської знаті не визнала. Особливо по повстаннях у Болгарії в 928 та 930 рр. [7, с. 34] Петир без змушений зважати на опозиційну партію. До того ж ці повстання таємно підтримувала Візантія. Так, офіційно засудивши повстання молодшого брата Петира Івана, візантійці вивезли його спершу до Константинополя, а згодом у фему Арменік, де його одружили зі знатною візантійкою [7, с. 38]. Тому вже угри силою зброї таки отримали право безперешкодного проходу територією Болгарії в поході на Візантію, що було прямим порушенням мирного договору 927 р. Протистояти ще й Русі Болгарії було не під силу, й це змушувало болгарський уряд до більш гнучкої політики на сході.

Натомість для Візантії Русь, яка швидко консолідувалась і набирає сили, могла стати гарантом політичної стабільності на півночі, на противагу нестабільному союзу з кочівниками печенігами. Поширення християнства серед руського населення давало імперії надію й на поширення свого політичного й ідеологічного (релігійного) впливу на молодду державу. Щодо Болгарії, то з укладанням мирного договору 927 р. в ній швидкими темпами пішов процес проникнення і засвоєння візантійських культурних цінностей, і саме в цей час, за болгарським посередництвом, ймовірно, й почав активно проникати візантійський вплив і на територію Київської Русі [див., напр.: 2, с. 12–22; 27, с. 71–81].

Джерела та література:

1. *Васильев А. А.* История Византийской империи. Время до Крестовых походов (до 1081 г.) / А. А. Васильев. Вст. ст., прим., ред., пер. А. А. Грушевого. – СПб.: Алетейя, 1998. – 512 с. – (Византийская б-ка).

2. *Георгиев Е.* Начало болгарско-русских культурных и литературных связей Е. Георгиев. // Руско-български връзки през вековете. – София: Изд-во Българската академия на науките, 1986. – С. 12–22.

3. *Гордієнко Д.* Русь у системі зовнішньої політики Візантії першої половини Х ст. / Д. С. Гордієнко // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 20. – К., 2010. – С. 7–26

4. *Гордієнко Д. С.* Відносини Візантії, Русі та Болгарії в першій половині Х ст. / Д. С. Гордієнко. // Древнее Причерноморье. – Вып. IX / Глав. ред. И. В. Немченко. – Одесса: ФЛП «Фридман А. С.», 2011. – С. 106–112.

5. *Домановський А. М.* Державний контроль та регулювання торгівлі у Візантії IV–IX ст.: Автореф. дис. ... к. іст. н., спец. 07.00.02 – всесвітня історія. А. М. Домановський. – Харків, 2007. – 21 с.

6. *Домановський А. М.* Тритомна історія візантійської економіки. The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century / Editor-in-Chief A. E. Laiou. – Washington, D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002. – Vol. 1–3. – 1205 p. (in three volumes as number 39 in the series Dumbarton Oaks Studies) / А. М. Домановський. // Древности. – 2005. – X., 2005. – С. 332–350.

7. *Иванова О. В.* Восстание 930 г. в Болгарии и болгаро-византийские отношения О. В. Иванова. // Славяне и их соседи. Международные отношения в эпоху феодализма. – М.: 1989. – Вып. 1. – С. 34–44.

8. *Каждан А. П.* К вопросу о начале второй болгаро-византийской войны при Симеоне А. П. Каждан. // Славянский архив. – Москва, 1959. – С. 23.

9. *Каждан А. П., Литаврин Г. Г.* Очерки истории Византии и южных славян / А.П. Каждан, Г.Г. Литаврин; Изд. 2-е, испр. – СПб: Алетейя, 1998. – 326 с.

10. *Левченко М. В.* Очерки по истории русско-византийских отношений / М.В. Левченко; Под. ред. акад. М. Н. Тихомирова. – Москва: Изд-во АН СССР, 1956. – С. 556 с. + карта.

11. *Литаврин Г. Г.* Византия и Русь в IX–X вв. / Г.Г. Литаврин. // История Византии: В 3 т. / Отв. ред. С. Д. Сказкин. – М.: Наука, 1967. – Т. II. – С. 226–236.

12. *Литаврин Г. Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.). / Г. Г. Литаврин. – СПб.: Алетейя, 2000. – 398 с. – (Византийская б-ка).

13. *Литаврин Г. Г.* Внутренняя и внешняя политика Византии во второй половине X – первой четверти XI в. / Г. Г. Литаврин. // История Византии: В 3 т. / Отв. ред. С. Д. Сказкин. – М.: Наука, 1967. – Т. II. – С. 206–225.

14. *Литаврин Г. Г.* Геополитическое положение Византии в средневековом мире в VII–XII вв. / Г. Г. Литаврин. // Византия между Западом и Востоком. Опыт исторической характеристики: Сб. статей / Отв. ред. Г. Г. Литаврин. – СПб: Алетейя, 1999. – С. 11–47.

15. *Литаврин Г. Г.* Древняя Русь. Болгария и Византия в IX–X вв. / Г. Г. Литаврин. // IX Междунар. конгресс славистов. История, культура, этнография и фольклор славянских народов. – М., 1983. – С. 62–76.

16. *Михайлов Е.* За руско-българската етническа граница до края на X век / Е. Михайлов. // Годишник на Софийския университет. – София, 1973. – № 3. – С. 195–198.

17. Михайлов Е. Киевска Русия и България през Х в. / Е. Михайлов. // Руско-български връзки през вековете. – София: Изд-во Българската академия на науките, 1986. – С. 62–70.
18. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. / А. В. Назаренко. – М.: Языки русской культуры, 2001. – С. 784 с.
19. Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. / А. Н. Носачов. – М., 1951. – 262 с.
20. Нидерле Л. Славянские древности / Л. Нидерле; Пер. с чешск. – М., 1956. – 453 с.
21. Николаев В. Д. К истории болгаро-русских отношений в начале 40-х гг. Х в. / В. Д. Николаев. // Советское славяноведение. – 1982. – № 6. – С. 49–55.
22. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.–Ленинград, 1950. – 642 с.
23. Острогорський Г. Історія Візантії / Г. Острогорський; Пер. з нім. Анатолія Онишка. – Львів: Літопис, 2002. – 608 с.
24. Полное собрание русских летописей. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – Москва: Изд-во восточной литературы, 1962. – 469+87+IV с.
25. Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей / П. С. Сохань. – К.: Наук. думка. – 290 с.
26. Успенский Ф. И. История Византийской империи. – Т. 3: Период Македонской династии (867–1057) / Ф. И. Успенский. – М.: ООО «Изд-во Астрель»; ООО «Зид-во АСТ», 2002. – 800 с. – (Классическая мысль).
27. Цанкова-Петкова Г. Культурни и политически връзки и отношения между България, Киевска Русия и Византия през ранното средновековие / Г. Цанкова-Петкова. // Руско-български връзки през вековете. – София: Изд-во Българската академия на науките, 1986. – С. 71–81.
28. *Constantinus Porphyrogenitus. De administrando imperio* / Constantinus Porphyrogenitus; Ed. V. G. Niebuhrii. – Bonnae, 1840 – 594 p. – (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. – Vol. III).
29. *Constantini Porphyrogenitus. De cerimoniis aulae byzantinae libri duo* / Constantinus Porphyrogenitus; Erec. I. Reiskii. – Bonnae, 1829. – 808 p. – (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. – Vol. I).

Дмитро Гордієнко (*Київ, Україна*). **Русь і Візантія в період другої війни Симеона Болгарського**

Стаття присвячена аналізу місця і ролі Русі у системі візантійсько-болгарських стосунків першої половини Х ст. На основі аналізу економічних, політичних та ідеологічних чинників взаємовідносин Візантії, Болгарії

та Русі пропонується висновок, що невтручання Русі у візантійсько-болгарське протистояння в першій половині X ст. було зумовлено прагненням Русі, по-перше, підтримувати status quo з Візантією і, по-друге, зберегти могутність Болгарії як стабілізаційного чинника в регіоні Північного Надчорномор'я та послабити впливи Візантії в зазначеному регіоні й на Балканах.

Ключові слова: Візантія, Болгарія, Русь, печеніги, Північне Надчорномор'я.

Дмитрий Гордиенко (Киев, Украина). Русь и Византия в период второй войны Симеона Болгарского

Стаття посвящена аналізу места и роли Руси в системе византийско-болгарских отношений первой половины X в. На основе анализа экономических, политических и идеологических факторов взаимоотношений Византии, Болгарии и Руси предлагается вывод, что нейтралитет Руси в византийско-болгарском конфликте в первой половине X в. был обусловлен стремлением Руси, во-первых, поддержать status quo в отношениях с Византией и, во-вторых, сохранить могущество Болгарии как стабилизационного фактора в регионе Северного Надчерноморья, а также ослабить влияние Византии в указанном регионе и на Балканах.

Ключевые слова: Византия, Болгария, Русь, печенегы, Северное Надчерноморье.

The article is dedicated to the analysis of the place and role of Rus' in the system of Byzantine-Bulgarian relations in the first half of the 10th century. On the basis of the analysis of economic, political and ideological factors influencing the relations of Byzantium, Bulgaria and Rus' a conclusion is substantiated that non-interference of Rus' in Byzantine-Bulgarian confrontation in the first half of the 10th century was caused by the aim of Rus' firstly to maintain the status quo with Byzantium, and secondly, to support the strength of Bulgaria as a stabilizing factor in the region of the north coast of the Black Sea and weakening of the influence of Byzantium in the mentioned region and in the Balkan Mountains.

Key words: Byzantium, Bulgaria, Rus', Pechenegs, the north coast of the Black Sea

Вячеслав КОРНІЄНКО
(Київ, Україна)

УДК: 003.09(477-25:246/247)

Методика дослідження графіті на мармурових плитах головного вівтаря Софії Київської

В ході планомірного систематичного дослідження епіграфічних пам'яток Софійського собору, що тривають з 2006 р., нами було суттєво вдосконалено методи вивчення виконаних на стінах храму графіті. Важливим нашим нововведенням у застосовувану раніше С. Висоцьким методику став всебічний ретельний аналіз структури прорізів, форма яких суттєво залежить від характеру поверхні, по якій вони видряпувались, застосовуваного автором інструмента, подальшого впливу на напис чи малюнок природних та антропогенних чинників. Така методика дає змогу з більшою точністю відділити складові графіті від випадкових пошкоджень, а отже, відтворити текст чи контури малюнка у відповідності до оригіналу.

Втім, якщо основні методичні засади сучасних епіграфічних досліджень на фресках Софії Київської були нами викладені [1, с. 282–288; 2, с. 3–6], то питання методики вивчення написів на мармурових панно декоративного фриза над синтроном у головному вівтарі собору згадувались лише в загальних рисах. І хоча етапи дослідження графіті на фресковому тиньку та мармурі в цілому подібні, разом з тим вони потребують внесення певних коректив, зумовлених специфікою цих двох видів матеріалу, який себе «по-різному» поводить як у процесі видряпування прорізів, так і в процесі їх подальшого існування на поверхні стіни. Саме тому нами було прийнято рішення ретельно розглянути специфіку та висвітлити особливості методики дослідження графіті на мармурових плитах.

До написання статті нас спонукало питання, яке виникло під час обговорення доповіді автора «Графіті кінця XVI–XVII ст. у Софії Київській: соціальна та конфесійна палітра авторів написів» на семінарі

«Україна поліконфесійна: досвід міжконфесійного співіснування (XVI–XX ст.)», що проходив в Інституті св. Томи Аквінського. Воно стосувалось правильності прочитання родового імені автора у графіті № 1899 [2, с. 83, табл. СХХХ, 4; 3, с. 121]: Okolszki ‘*Окольський*’ чи, як вважали учасники дискусії, Okoczki ‘*Окочкий*’. Оскільки правильне прочитання родового імені, вказаного в тексті напису (не лише в цьому випадку), має принципове значення для ідентифікації особи, що дозволяє отримати додаткові дані стосовно її біографії та генеалогії родини, питання методики дослідження набуває особливої ваги. Саме тому на цьому конкретному прикладі ми розглянемо труднощі, з якими зіштовхуються автор при виконанні графіті на мармуровій плиті, а також дослідник під час їх вивчення.

Для цього необхідно, насамперед, дослідити властивості мармурових плит панно над синтроном, що дасть змогу простежити «поведінку» різця при виконанні літер на ній, їх подальшу долю під дією природних та антропогенних чинників.

Поверхня мармурових плит панно добре відшліфована, проте на ній все ж доволі часто трапляються невеликі вищербини, зумовлені кристалічною структурою матеріалу. Серед особливостей мармуру також слід назвати здатність всотувати пил та кіптяву, внаслідок чого білий із сірими прожилками проконесський мармур, використаний для оздоблення головного вівтаря Софійського собору, з часом набував темного сірого кольору, вкриваючись патиною. Відтак, об’єктивною необхідністю ставало періодично промивання поверхні плит. Відшліфовані краї прорізів та тріщин вказують, що у XVIII ст. чи XIX ст. плити ретельно відмивали із застосуванням абразивного матеріалу. Як все це позначалось на особливостях виконання графіті та на стані їх збереження?

Мармур достатньо твердий матеріал, тому видряпування написів по ньому вимагало від автора значних фізичних зусиль та вправності. Тому більшість графіті на мармурових плитах мають незначний рельєф прорізів, лезо різця проникало неглибоко в поверхню мармурової плити, не більше ніж на 0,05–0,1 мм. Втім, оскільки лезо руйнувало патиновану поверхню мармурової плити, відкриваючи нижній шар мармуру природного білого кольору, навіть за умови незначної глибини прорізів літери були досить добре помітні на плитах, принаймні на момент їх виконання. Тож ця обставина певною мірою полегшувала виконання графіті.

Однак був і негативний бік: оскільки лезо майже не заглиблювалось у поверхню, будь-яка її нерівність могла з легкістю спричинити зрив різця, що, у свою чергу, надавало окремим літерам не зовсім правильних обрисів. Тож цю обставину варто враховувати під час ідентифікації окремих літер. Тобто необхідно дослідити, як рухалось лезо різця, що дасть змогу, в разі спірності ідентифікації, визначити, яку саме літеру намагався прокреслити автор напису.

Це досить легко простежити завдяки дрібним нерівностям тиньку: якщо лезо «зіскакувало» у дрібну ямку, канал прорізу в цьому місці рівний, якщо ж воно «вискакувало» звідти, в цьому місці утворювався невеликий трикутної форми вибій, вершина якого спрямована в напрямку від вибою. Висота такого трикутника завжди зберігається з напрямком прорізу. Всі ці нюанси встановлюються завдяки візуальному вивченню поверхні плити за допомогою збільшувального скла з 4-, 8- або 16-кратним збільшенням, якими ми користуємось у дослідженні.

При цьому на виході леза з вибою часто відбувався зрив різця, тому лінії виходили видовжені. Нерідко лезо зісковзувало у такі порожнини, йдучи шляхом меншого спротиву матеріалу. Те саме траплялось, якщо поруч знаходились інші літери – лезо зіскакувало у вже наявні прорізи.

Утім, подібно до графіті на фресках, виникнувши у певний проміжок часу, написи на мармурових плитах не залишались «застиглими», вони піддавались дії природних та антропогенних чинників. Плити у вівтарній частині залишались відкритими, тож на них діяли сезонні коливання температури та рівня вологості, спричиняючи вивітрювання. Звичайно ж, це не могло не позначитись на стані збереженості написів, адже прорізи пошкодили більш захищений патинований шар.

Однак більшого впливу завдав антропогенний чинник, зокрема промивання плит за допомогою абразиву, в результаті чого неглибокі прорізи багатьох написів були просто стерті з поверхні плит разом з брудом та патиною.

Отже, як бачимо, під час дослідження графіті у цій частині храму об'єктивною необхідністю є врахування всіх факторів, які могли на них вплинути. Тільки в цьому разі ми матимемо змогу реконструювати реальний зміст напису, а не послуговуватись нашими уявленнями про те, що там могло бути написано.

Розглянемо тепер конкретний приклад, а саме, прочитання форми родового імені, згаданого в тексті графіті № 1899 (рис. 1). Отже, Okoczki чи все ж таки Okolszki?

Напис входить до комплексу графіті останньої чверті XVI – третьої чверті XVII ст., виконаних в апсиді центральної нави Софії Київської [4, с. 63–64]. Дослідження особливостей складання цього комплексу дало змогу встановити, що розміщені в декоративному панно над синтроном плити знаходились тут з часів будівництва храму (тобто з другого десятиліття XI ст.) і до сьогодні не переносились на інше місце чи з іншого місця [5]. Тобто напис № 1899 з моменту виконання у 1589 р. протягом понад чотирьох століть лишився відкритим. Глибина прорізів складових зменшується в напрямку до кінця тексту, найбільш ретельно виконані перші два слова у верхньому рядку та перша літера у нижньому. В результаті надто ретельного чищення поверхні плити прорізи були сильно затерті, а останнє слово середнього рядка практично повністю знищене. Тому більшість складових графіті простежуються слабо. Однак розглянемо спірне слово – перше в середньому рядку.

Автор графіті спочатку ретельно подвійною рисою прокреслив першу літеру **О**, за нею **К** та ще одну **О**. В ідентифікації цих літер сумнівів не виникає. Наступна ж літера **Л** прокреслена таким чином, що нагадує одну з подвійних рисок «хвоста» виконаної вище розімкненої **У**.

Тож слідпотрібно дослідити, як було виконано «хвіст» **У**. Спочатку було прокреслено її ліву половину, яка закінчувалась в середній частині міжрядкового простору. Потім автор спробував прокреслити праву частину «хвоста». Це йому вдалось гірше. Спочатку лінія надто заходила вправо, він спробував прокреслити її нижче, однак в цьому випадку також невдало – виникла невелика дуга. Лише з третьої спроби автор зміг виконати майже паралельну лівій частині «хвоста» **У** лінію, однак через невеликий вибій вона завершилась ліворуч, з'єдналася з лівою частиною хвоста та спричинила зрив різця вниз. Саме цю лінію перетнула виконана пізніше літера **О**.

На перший погляд літера **Л** може бути дійсно прийнята за складову «хвоста» **У**. Однак засумніватись у такій ідентифікації змушує спостереження над особливістю виконання літери **О**: якщо **Л** дійсно є правою частиною хвоста **У**, дуга **О** має перетинати її так само, як і ліву. Однак вивчення прорізів показує, що не **О** перетинає вертикальну риску, а вона перетинає дугу **О**. Тобто спочатку було прокреслено літеру **У** верхнього рядка, після неї – **О**, а лише потім – **Л**. При виконанні останньої різець підійшов надто близько до прорізу дуги **О** та зісковзнув до нього, рухаючись шляхом найменшого спротиву. Через це літера **Л** візуально «загубилась» поміж складових **О** та **У**. Тому непід-

готоввленому спостерігачеві, не ознайомленому з особливостями виконання написів по мармуру, віднайти її на фотографії чи прорисовці не вдасться. Однак ретельне вивчення каналів прорізів дозволило встановити поетапність їх видряпування та виокремити складові **Y**, **O** та **L** (рис. 2). Власне, в цьому полягає особливість методологічних засад епіграфічних досліджень, які проводяться автором цих рядків.

Перейдемо до наступного буквосполучення – **CZ** чи **SZ**. Дійсно, на перший погляд, більш вірогідним видається перший варіант, однак вивчення поетапності виконання обох літер змушує поставити під сумнів таку зручну гіпотезу. Виконуючи нижню частину верхнього півкола літери **S** автор графіті різцем потрапив у невеликий вибій, в результаті чого замість того, аби розпочати виконання нижнього заокруглення вниз ліворуч, він прокреслив довгу лінію праворуч внаслідок зриву різця. А вже потім він змушений був виправляти ситуацію та видряпав окремий штрих вниз ліворуч. Тому замість нижнього заокруглення **S** отримала гострий кут. Деяко схожим чином виконано цю літеру в останньому слові середнього рядка. Окрім того, в місці вибою лінія прорізу не простежується, тому візуально літера **S** ніби складається з двох частин. Прокреслюючи наступну літеру **Z**, автор не зміг виконати її заокруглену нижню частину, позаяк проходячи через проріз верхньої частини нижньої петлі **S** різець знову зірвався та різко пішов вниз, перетнувши нижню частину петлі **S** без зміни напрямку. Етапи виконання обох літер показані на схемі (рис. 3). В ідентифікації двох останніх літер **K** та **I** сумнівів не виникає.

Отже, як бачимо, в тексті графіті № 1899 родове ім'я правильно читається все ж таки як Okolszki, а не Okoczki. Втім, справедливості заради мусимо визнати, що на попередньому етапі дослідження ми теж схилились до прочитання родового імені як Okoczki, адже саме це слово на перший погляд доволі впевнено простежувалось на стіні.

Відтак, повний текст напису правильно реконструювати таким чином: *Był tu Kristow Szymo[n] Okolszki y Sztanisław ... roku 1589 'Був тут Христофор-Симон Окольський та Станіслав ... року 1589-го'*. До специфіки виконання напису слід віднести послідовне вживання автором замість літери **S** буквосполучення **SZ**. Закінчення другого рядка не простежується через сильну потертість поверхні мармурової плити, на якій виконано графіті. Проте більш імовірно, що в останньому слові було вказане друге особове ім'я Станіслава й обидва вони належать до відомої подільської шляхетської родини Окольських гербу Rawisz

[7, s. 426]. Очевидно, під першим іменем згадується малолітній на той час Симон Окоцький (1580–1653 рр.) – майбутній провінціал домініканського ордену, відомий теолог, історик і геральдик. Симон був онуком Яна Окоцького, придворного сандомирського каштеляна Станіслава Мишковського, та сином Станіслава Окоцького [6, s. 679–681]. Ймовірно, саме Станіслав Окоцький виконав запис на стіні Софії Київської, в якому вказав себе та сина.

Отже, застосування нової методики дослідження графіті, що передбачає врахування багатьох факторів, які могли вплинути на виконання та стан збереження напису, дозволило уникнути помилки та відновити реальний зміст виконаного тексту відповідно до оригіналу.

Джерела та література:

1. *Корнієнко В. В.* Корпус графіті Софії Київської (XI – перша третина XVIII ст.). Ч. III: Центральна нава / В. В. Корнієнко. – К.: Горобець, 2011.

2. *Корнієнко В. В.* Об'єктивна критика чи химери кривого дзеркала? (З приводу «епіграфічних нотаток» Т. Бобровського) / В. В. Корнієнко. // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Г. В. Боряк; упор. В. В. Томазов. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2011. – Число 19. – С. 280–299.

3. *Корнієнко В., Сінкевич Н.* Написи-графіті XVI–XVII століть центральної нави Софії Київської як джерело до біографістики та генеалогії / В. В. Корнієнко, Н. Сінкевич. // Український археографічний щорічник (Нова серія). – К.: Укр. письменник, 2010. – Вип. 15. – С. 117–128.

4. *Корнієнко В. В., Сінкевич Н. О.* Комплекс графіті центральної апсиди Софії Київської та деякі питання перебудови декоративного фриза над синтроном у XII–XIII, XVII–XVIII та XIX ст. / В. В. Корнієнко, Н. Сінкевич. // Труды Київської духовної академії. – 2009. – Число 6 (6): Спец. вип., присв. 300-літтю з дня упокоєння святого Димитрія (Туптала), митрополита Ростовського: Мат-ли наук.-практ. конф. «Святитель Димитрій, митрополит Ростовський та його доба» (8–9 листоп. 2009 р., м. Київ). – С. 60–72.

5. *Корнієнко В. В.* К вопросу о времени создания, перестроек и реконструкции первоначального вида декора нижнего яруса главного алтаря Софии Киевской в свете новых эпиграфических исследований / В. В. Корнієнко. // Архитектурное наследство. – М.: КРАСАНД, 2010. – № 53. – С. 5–24.

6. *Dworzaczek W., Świętochowski R.* Okolski Szymon // Polski Słownik Biograficzny / [komitet red. Władysław Konopczyński et al.]. – Т. 23. – Kraków: nakł. Polskiej Akademji Umiejętności, 1978. – S. 679–681.

7. Korona Polska przy złotej wolności starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego kleynotami naywyższymi Honorami Heroicznym, Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, nauką Pobożnością, y Świątobliwością ozdobiona Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synow podana TOM TRZECI Przez X. Kaspra Niesieckiego Societatis Jesu. – Lwów: w Drukarni Collegium Lwowskiego Societatis JESU, 1740.

Вячеслав Корнієнко (Київ, Україна). Методика дослідження графіті на мармурових панно головного вітаря Софії Київської

Стаття присвячена висвітленню напрацьованої автором методики дослідження написів, виконаних на мармурових плитах, що прикрашають головний вітар Софійського собору. Встановлюються чинники, які впливають на форму прорізів під час виконання та подальшого існування графіті. Результативність методики проілюстровано на прикладі пам'ятного напису 1589 р., в якому згадуються Станіслав та Христофор-Симон Окольські.

Ключові слова: епіграфіка, графіті, Софія Київська, мармурові плити, Христофор-Симон Окольський, Станіслав Окольський.

Вячеслав Корниенко (Киев, Украина). Методика исследования граффити на мраморных плитах главного алтаря Софии Киевской

Статья посвящена наработанной автором методике исследования надписей, выполненных на мраморных плитах, украшающих главный алтарь Софийского собора. Определяются факторы, влияющие на форму прорезей во время выполнения и дальнейшего существования граффити. Результативность методики проиллюстрирована на примере памятной надписи 1589 г., в которой упоминаются Станислав и Христофор-Симон Окольские.

Ключевые слова: эпиграфика, граффити, София Киевская, мраморные плиты, Христофор-Симон Окольский, Станислав Окольский.

Viacheslav Korniienko (Kyiv, Ukraine). Methodology of Graffiti Research on Marble Slabs of the High Altar of St. Sophia of Kyiv

This article is dedicated to the methodology of inscriptions research, elaborated by the author, executed on marble slabs, which adorn the high altar of St. Sophia Cathedral. The factors influencing the form of the cut during the execution and further existence of graffiti are determined. The effectiveness of methodology is exemplified by a commemorative inscription dated 1589, in which Stanislaw and Christopher-Simon Okolski are mentioned.

Key words: epigraphy, graffiti, St. Sophia of Kyiv, marble slabs, Christopher-Simon Okolski, Stanislaw Okolski.

Олег МАЛЬЧЕНКО
(Київ, Україна)

УДК: 930.1(477)069.4:623.421.2(62–777)''15/18''

**Технічне маркування на гарматних
стволах XVI – початку XIX ст.
(за матеріалами українських
музейних збірок)**

Історичні гарматні стволи XVI – початку XIX ст. являють собою справжню скарбницю кодових знаків й можуть сприйматися повноцінним джерелом історичної інформації. Найбільш інформативною частиною гармати як історичного джерела вочевидь слід вважати епіграфіку, під якою, зазвичай, розуміються написи на твердих матеріалах. Сутність же епіграфіки як спеціальної історичної дисципліни полягає у вивченні таких написів. Прочитати й витлумачити написи, доповнити уривчасті відомості й знахідки, скласти й впорядкувати колекції, розглянути їх у широкому контексті й, нарешті, використати для різнопланових історичних досліджень, – такий перелік основних завдань кожного, хто вирішив займатися епіграфічним дослідженням. Технічні написи (маркування) на гарматах, обрані предметом нашої уваги, також розглядаються як варіант епіграфіки. Усі вони мають статус історичного джерела й деякі містять значний історичний матеріал, що перетворює лаконічне маркування на важливий елемент атрибуції гарматного ствола. Крім того, написи зазвичай відносять до розряду достовірних джерел через складнощі нанесення на тверду поверхню (артилерійську бронзу й чавун), що, безумовно, мало свідчити про виваженість і серйозність намірів їхніх авторів.

Вивчення технічного маркування та клейм знаходиться на перехресті кількох історичних дисциплін: емблематики, епіграфіки, зброєзнавства, метрології, символіки. Може, саме тому ця «прикордонна» міждисциплінарна тема завжди залишалася на периферії досліджень не лише в українській, а й у світовій історіографії. У таких обставинах важливим завданням є створення глобального банку технічного маркування історичних стволів, із простеженням при цьому способів формування й закономірності розвитку маркерів (клейм, написів) з їхньою

диференціацією як у часі, так і у просторі. За певної наполегливості подібна «гра» може перетворитися на справу усього життя, тому слід уважно відстежувати й «колекціонувати» напрацювання дослідників гарматної епіграфіки в усьому світі. Враховуючи глобальність такого явища, як «історична артилерія», будь-який вдало розшифрований нюанс маркування може відкрити цілий інформативний пласт й допомогти в атрибуції багатьох історичних стволів.

Оперування інформативним банком гарматної епіграфіки сприятиме появі монографічних досліджень у більш вузьких часових періодах або у локальних географічних регіонах. Приміром тому є зібрання історичних гармат в музеях України, яке складається з 80 % стволів іноземного походження, переважної більшості з яких ще не торкнулася атрибуція. «Українська» колекція своєю епіграфічною розмаїтістю наочно ілюструє той подієвий хаос, яким визначався хід історії на вітчизняних землях у XVI–XVIII століттях. Тому історичні гармати українських музеїв транслиують елементи й зразки інших воєнних технологій і культур. Хоча багато стволів не відзначені епіграфікою чи технічним маркуванням, загальна історична артилерійська колекція України цінна тим, що дає нам картину європейського гарматного литва кількох століть, з його технологічними нюансами й особливостями, представляючи як найкращі, так і посередні зразки, які перебувають на рівні артилерійського виробничого «ширпотребу».

Маркування (від нім. *markieren*, фр. *marquer*, англ. *marking* – відмічати, ставити знак) – це комплекс відомостей різного характеру щодо продукції (процесу чи послуги) у вигляді тексту, літер і цифр, окремих графічних знаків і символів та їхніх комбінацій. Воно наносилося, залежно від конкретних умов, безпосередньо на виріб (гармату) для його практичної службової експлуатації. Іншою метою маркування було розпізнавання гармати та її характеристик. Нарешті, наявність певних технічних написів підтверджувала якість відлитих стволів. Усі зазначені функції маркування є предметом розгляду у даній статті.

Іноді під маркуванням розуміють і клеймування, однак цей варіант епіграфіки більш вузький у термінологічному плані і більш компактний у формі свого вираження на гарматному стволі. Клеймо також є сполученням умовних знаків, літер і цифр, але витиснених на поверхні металу. Скажімо, рельєфні відливки, підписи майстрів й розлогі пояснювальні написи технічного характеру, доволі популярні у гарматному виробництві, формально клеймами не вважаються.

Маркування можна поділити на виробниче (нанесене у ливарні, на заводі) та поточне (етапне), нанесене пізніше в арсеналах й цейхгаузах фортець, куди гармату приводила її історична доля. Якщо перший тип маркування, що носить зазвичай серійний характер, у більшості випадків допомагає ідентифікувати гарматні стволи, то другий тип, через розмаїття форм, текстів і символів, часто заплутує дослідників.

Існувало декілька способів нанесення технічних написів на готовий гарматний ствол.

Моделювання рельєфної епіграфіки й символів під час лиття гарматного ствола.

Клеймування – найпростіший спосіб маркування, зазвичай здійснювався ударом металевого клейма або за допомогою спеціального клейма, встановленого у пресі. Найчастіше ливарники-людвисарі використовували ручні клейма із дзеркальним відображенням штучних цифр і літер. Після отримання відтиску зображення знака ставало читабельним.

Ударно-крапкове маркування відбувалося шляхом нанесення на поверхню металу серії крапок, множина яких формувала лінію напису. Такий спосіб давав змогу створювати напис глибиною до 2 мм.

Маркування прокреслюванням здійснювалося нанесенням суцільної лінії на поверхні металу за допомогою інструмента з твердосплавного матеріалу.

Різьблення відбувалося шляхом виїмки на поверхні ствола суцільної v-подібної борозенки спеціальним різцем.

Від способу нанесення технічних написів великою мірою залежить і ступінь їхньої збереженості до нашого часу. Зазвичай маркування прокреслювали, різьбили або карбували, й під час наступної експлуатації корозія знищувала значну частину написів, особливо на морських чавунних гарматах. Тому іноді досить важко встановити, чи ствол відлито на замовлення останніх власників гармати, чи він перейшов до них від інших (попередніх) власників, а вже по тому отримав нове маркування. Це призводить до труднощів з ідентифікацією ствола й до помилок.

Увесь комплекс технічних позначок можна умовно назвати технічним паспортом ствола, який відіграв роль титульної сторінки усього «тексту» гармати й своїми записами мав знову й знову підтверджувати якість лиття. «Технічний паспорт» міг бути нанесений на ствол у повному обсязі ще у ливарних майстернях, а міг складатися поступово, від арсеналу до арсеналу, тому його інформативна насиченість різ-

нилася у випадку кожного окремого ствола. Іноді за насиченістю паспорта різноманітними позначками можливо простежити історичну долю гармати. Ці лаконічні, найпростіші елементи технічного опису гармати одночасно виконували функцію інструкції з експлуатації.

Необхідність технічних написів-інструкцій полягала у полегшенні практичної експлуатації гармати, якою міг би керувати будь-який гармаш після ознайомлення з калібром, вагою порохового заряду й вагою ствола. Скажімо, корабельна артилерія зазвичай вела вогонь з одного борту, й, за нагальної потреби, каноніри переходили до гарматних портів іншого борту. Те ж саме відбувалося у численній фортечній артилерії: під час облоги обслуга концентрувалася у найнебезпечніших місцях, де потрібна була вогнева підтримка. Під час атак на інших ділянках фортифікацій гармаші ставали до стволів, локалізованих саме у цих місцях. Такою програмованою мобільністю пушкарських команд пояснюється невідповідність кількості гармат й кількості обслуги у фортецях й на кораблях. Саме для ефективної ротації обслуги гармат усередині локальних арсеналів, аби уникнути прикрих помилок під час бою, потрібна була інструкція з експлуатації: універсальне, зрозуміле й чітко нанесене технічне маркування.

Повний (сукупний) формуляр технічної інформації, нанесеної на гармату, складається із вказівок на ваги ствола, його довжину, вагу снаряда, вагу порохового заряду, виробничого клейма або назви заводу, підпису майстра, підпису (монограми) керівника виробництва, дати лиття ствола, дати нанесення маркування, випробувального знака, інформації про походження матеріалу ствола. Звісно, такої ідеальної технічної інструкції на гарматі ми ніколи не зустрічали й навряд чи вона існує в природі. Стандартна форма складається з декількох позицій (вага ствола, вага снаряда, підпис майстра, дата лиття), а у багатьох випадках лише з двох – ваги ствола й ваги снаряда. Тому саме ці позиції вимагають уважного до себе ставлення й ретельного вивчення з огляду їхньої важливості для ідентифікації історичних гармат. Більшість зауважень даної статті присвячена саме індикаторам ваги.

Ім'я, прізвище чи монограма ливарника-людвисаря, словом, підпис майстра, протягом майже п'яти століть був варіантом виробничої марки, власного розширеного клейма, яке підтверджувало певний рівень якості гармати. В українських музеях зберігаються зразки історичної артилерії з підписами відомих людвисарів Леонарда Герля («LENHART HERL», Львів, середина XVI ст.) [1], Христофора Дендорфа («MIT GOTTES

HULFE GOS MICH CHRISTOFOL DENDORF ZU DANZICH», Гданськ, 1607 рік.) [2], Карпа Балашевича («МАЙСТЕРЪ КАРПЪ БАЛАШЕВИЧЪ», Глухів, 1717 р.) [3], Лоренца Штральборна («MICH GOSS LAVRENTZ STRANLBORN IN LVBECK», Любек, 1720 р.) [4], Мартьяна Осипова («ЛИЛІ МАРТЪЯНЪ ОСИПОВЪ», Москва, остання чверть XVII ст.) [5], Йогана Еренфрайда Дітріха («JOH: EHRENFRIED DIETRICH. FUDIT ME WARSAVIAE», Варшава, 1789 р.) [6], Ф. Кінмана («F. KINMAN», Англія, кінець XVIII ст.) [7], Т. Енбюрі («T. ANBUREY fecit Ft WILLIAM», форт Вільям, 1806 р.), Семюела Іклеса («ECCLES 1852», Англія, 1852 р.) [8].

У XVIII ст. в країнах з розвиненим артилерійським виробництвом здійснювався поступовий перехід від особистого підпису людвісаря до заводського (арсенального) клейма. Хоча одне не виключало іншого, й підписи-монограми ще довго співіснували з виробничими марками. Робилося це навмисно й було засобом посилення відповідальності майстра за якість гармати, адже, у разі знищення гарматного ствола під час випробувальних пострілів, підпис майстра вказував, на кого покладалася відповідальність за неякісне литво.

Маркування приватних виробництв (офіційно зареєстровани урядом) обов'язково залишалися на гарматах. У випадку державного замовлення серійних гармат на приватних підприємствах клеймо виробника проставлялося поряд із символікою замовника. У гарматних збірках українських музеїв ми знаходимо доволі презентабельний й різноманітний набір виробничих маркувань XVIII – початку XIX ст.: «Н» (Швеція, 1685 р.) [9]; «ІЕС» (Швеція, 1696 р.) [10]; «W C^o» (Англія, перша половина XIX ст.) [11]; «CARRON 1785» (Шотландія, 1785 р.) [12]; «STAFSIO» (Швеція, 1859 р.) [13]; «LOW MOOR» (Англія, 1845 р.) [14]; «WOOLWICH 1850» (Англія, 1850 рік) [15]; «OLONEZ. 1724» (Росія, 1724 р.) [16]; «АЛЕКС ЗАВО» (Росія, 1796 р.) [17]; «АЛКСНД ЗВД НАЧ. ФУЛЛОН 1824» (Росія, 1824 р.) [18]; «АЛКСНД. ЗВД НАЧ. АРМСТРОНГ» (Росія, перша половина XIX ст.) [19]; «АЛКСНДР ЗВД. НАЧ. БУТЕНЕВЪ» (Росія, 1849 р.) [20]; «ЕКАТЕРИНБУРГСКИЙ (КАМЕННЫЙ) ЗАВОД 1800» (Росія, 1800 р.) [21]; «ЕКАТЕРИНБУРГ. КАМЕН. ЗА. 1800» (Росія, 1800 р.) [22]; «КАМЕНСКИ ЗВД. УПРАВ ЗВД. БАРРОЦЦИ ДЕ ЕЛЬС.» (Росія, 1830-ті р.) [23]; «КАМЕНСКОЙ ЗАВО.» (Росія, 1812 р.) [24]; «ЛУГАНСК ЗАВОД НАЧ. НИЛУС» (Україна, 1807 р.) [25]; «ВЕРХНЕТХ/ВИНСКИЙ» (Росія, 1860-ті р.) [26]; «СЕИ ЕДИНОРОГЪ ДЕЛАНЪ ПРИ НЕВЪЯНСКОМЪ ЗАВОДЕ.

1784 ГОДА В МАРТЕ МЦЕ» (Росія, 1784 р.) [27]; «ВЪ СЫСЕРСКОМ ЗАВОДЕ» (Росія, 1792 р.) [28]; «З : ИБ» (Росія, 1782 р.) [29]; «САНКТЪ : ПЕТЕРБУРГЪ» (Росія, 1769 р.) [30]; «БРЯНСКЪ» (Росія, поч. XIX ст.) [31].

Маркування місця лиття також частково надавало інформацію щодо матеріалу, з якого відлито ствол. Адже якість гармати оцінювалася за двома параметрами: якістю литва й якістю базової сировини, з якої ствол відлито. На різних заводах використовувалися руда чи мідь різної якості, що впливало на витривалість ствола. Володіючи інформацією, пушкарське співтовариство на практичному власному бойовому досвіді доходило загальних емпіричних висновків: стволи цього заводу надійні (матеріал якісний), а зі стволами іншого заводу потрібно бути обережним і, скажімо, не перевантажувати надмірними пороховими зарядами.

Однак існують варіанти спеціальних арсенальних написів з вказівкою походження ливарницького матеріалу, які зазвичай різьбили на чобах. Приміром, іспанські гармати, відлиті у Севільї наприкінці XVIII ст., вважалися якісною продукцією, оскільки могли витримувати до 5000 пострілів без видимих ушкоджень (тріщин чи деформації). Таке технологічне досягнення приписувалося використанню американської міді, яку змішували з переплавленою бронзою старих гармат або з іспанською міддю копалень Ріо-Тінто, про що й сповіщали у спеціальному маркуванні на гарматних чобах: гармати «CORAJUDO» 1779 р. й «ALMANZOR» 1780 р. (м. Ес-Сувейра, Марокко): «COBRES DE MEXICO Y PERU» [мідь з Мексики й Перу]; гармата «EL TULGA» (м. Ес-Сувейра, Марокко): «BRONZES VIEJOS Y COBRES NUEBOS DE LA AMERICA» [стара бронза й нова мідь з Америки]; гармата «MAGUCO» (м. Маракеш, Марокко): «COBRES YNGLES MEXICO Y PERU»; іспанська гармата 1795 р. (м. Сан-Кристоваль, Мексика): «COBRES DE MEXICO Y RIO TINTO» [мідь з Мексики й Ріо-Тінто].

Під час розшифрування технічного маркування слід пам'ятати, що з моменту відливки маркованих гармат за час їхнього бойового використання змінилися цілі покоління ливарників. Поверхня стволів під дією корозії й через механічні пошкодження втрачала свій первісний вигляд, нарешті самі маркування застарівали й також змінювалися. Іноді ливарник, копіюючи попередні зразки, намагався нанести маркування, яке вже не мало будь-якого сенсу. Приміром, легко було сплутати літери «F» і «B» на відполірованому стволі чи затертому чопі. Тому для встановлення

походження ствола за нестандартним маркуванням спочатку необхідно визначити його географічне походження, основувшись на особливостях архітектоники, декору й символіки, якщо така існує. Наступним необхідним кроком є визначення приблизного віку гармати, виходячи з її фізичних пропорцій і стилю. Й лише по тому можна з великою мірою впевненості говорити про маркування певного виробництва.

Так, приміром, шведська гармата XVIII ст. з маркуванням «F» на зрізі чопа зазвичай вважається такою, що походить з ливарних майстерень Finspång, у той же час досить схожа літера «F» на англійських стволах могла бути маркуванням Fawcett Preston & Co. «L» на зрізі чопа може означати майстерні Lauvrig у Норвегії або ж французьку гармату із зашифрованим іменем одного з королів Людовиків. Іншою причиною помилки в ідентифікації може бути застаріле написання літер. Скажімо, латинське «I» за простою може означати «J», а літера «U» часто перетворюється на «V».

Гадаємо, для сучасників літерне маркування у більшості випадків було такою ж загадкою, як і для нас. Під час інвентаризацій цейхгаузів монограми технічного характеру зазвичай не згадуються, а кількість спроб їхнього розшифрування наближається до нуля на території усієї Західної Європи.

Загалом, навіть при побіжному огляді гарматних технічних маркувань неважко зрозуміти, що перед нами криптограма у чистому вигляді. Ми бачимо тайнопис, зміст якого був зрозумілий лише обмеженій кількості осіб (скажімо, гармаш окремої держави чи регіону), знайомих саме з цією системою маркування. Інші варіанти фіксації ваги гармати й калібру могли поставити недосвідчених гармаш у глухий кут, а для більшості пересічних глядачів технічний тайнопис, за всієї своєї очевидності, назавжди залишався секретною інформацією. Навіть розуміючи, що на стволі нанесено вагу гармати (або ж вагомір ядра), пушкарям потрібно було достовірно знати відображені одиниці виміру й конвертувати їх у зручний для себе формат. Під час бою зробити це було складно, тому артилеристи зазвичай покладалися на досвід, інтуїцію й усіх святих. І лише коли трофейні гармати потрапляли до нових арсеналів, їх переважували, визначали калібри, випробовували й лише після цього знову наносили на ствол вже інший технічний тайнопис, зрозумілий місцевим артилеристам.

Отже, принципи технічного маркування відображають й деякі загальні аспекти способу життя XVI–XVIII ст., скажімо, відсутність

будь-яких міжнародних стандартів для одиниць ваги й довжини. Більшість країн й навіть окремі регіони в межах однієї країни користувалися власним «ваговим» набором й власним методом його фіксації. Для військової адміністрації точні відомості про вагу були важливими з двох причин: по-перше, платня за гарматне литво встановлювалася на основі ваги ствола, по-друге, арсенали були наповнені гарматами подібних калібрів, які різнилися за довжиною, товщиною стінок ствола й вагою, що ускладнювало тактичне оперування наявним артилерійським парком.

Великобританія. Гармати, відлиті в Англії, Уельсі й Шотландії, мали свою позначку ваги, яка різьбилася у форматі 40 – 3 – 12 (40 Hundredweight (CWT) – 3 Quarters – 20 Pounds). Hundredweight (CWT) = 112 фунтів, Quarter = 28 фунтів, Pound = 0,454 кг. Загальна вага ствола складає 4576 фунтів, або 2078 кг. У маркуванні ваги англійських гармат використовували так званий «довгий» центнер (50,80 кг), на відміну від короткого (45,36 кг).

У випадку, якщо маркування складається з чотирьох груп цифр (1125 – 4 – 3 – 22), перша група означає арсенальний номер [32, р. 159].

Швеція і Норвегія використовували для позначення ваги римські цифри: XVIII : XIV : V (XVIII Skeppspund : XIV Lispund : V Pund). Skeppspund = 20 Lispund, Lispund = 20 Pund, Pund = 0,340 кг. Загальна вага гармати складає 2545 кг. У випадку, якщо перед першим римським числом стояла літра «N», то число означало арсенальний номер гармати. Приміром, маркування «N : XXXV : XVIII : VII» потрібно читати як «гармата № 35, вагою 18 скеппспундів і 7 ліспундів» [33].

Данія використовувала свою літерно-цифрову форму позначення ваги: 116 tt (1 центнер 16 фунтів) або 2452 tt (24 центнери 15 фунтів), яку різьбили на зрізі чопа [34, р. 47].

Голландські гармати маркувалися ваговим числом, вираженим в амстердамських фунтах, зазвичай з додаванням літери «А»: 2350А. Амстердамський фунт дорівнював 0,494 кг. Отже, вага ствола становила 1161 кг. Напис традиційно різьбили у верхній частині базового кільця, тому, скажімо, позначки ваги в діапазоні між 1650А і 1780А часто помилково трактуються як датування лиття ствола.

Крім того, з часом, ближче до XIX ст., крім літери «А» з'являються й інші літерні варіанти, приміром, літери «В», «К» або монограма «LB», що не просто пояснити [35, р. 167].

Франція до 1794 р. використовувала власну версію фунта (poid de marc): 1 Livre (лівр, фунт) = 16 унцій = 0,4894 кг; 1 Once (унція) = 576 гран = 30,588 г. Дані про вагу наносилися на стволи у числовому форматі, приміром, на гарматі 1551 р. – «1201», на мортирі 1683 р. – «2840», або у форматі літера + число: «P1250». Вага такої гармати становила 612 кг. На базовому кільці бронзової гармати 1787 року напис: «A 1787 № 48 P 7243» [36, р. 114, 122, 128]. Після 1794 р. вага маркувалася за тим же принципом, але у кілограмах: K1250. Вага такої гармати становила 1250 кг. Маркування зазвичай різьбилося на зрізі чопа.

Португальське вагове маркування ґрунтувалося на власній версії фунта (Arratel) й виглядало так: 8Q 2A 12A (8 Quintal 2 Arroba 14 Arratel). Quintal (58,75 кг) = 4 Arroba, Arroba = 32 Arratel, Arratel = 0,459 кг. Вага гармати дорівнювала 505 кг.

Іспанська артилерія також маркувалася за допомогою Quintal й Arroba, які дещо відрізнялися від португальських, й формуляр запису виглядав інакше: «64 Q 35 L» (64 Quintales 35 Libras) кастильської ваги. Quintal (46,13 кг) = 25 Arroba, Arroba = 25 Libra, Libra = 0,460 кг. Вага ствола становить 2968 кг. Іншим варіантом іспанського запису ваги може бути «P^o C^o 42 qq^s 49L» [36, р. 148], але спосіб розрахунку залишається стандартним.

Венеціанський арсенал маркував вагу своїх гармат лише числовим значенням, основою якого був венеціанський фунт (Libbre), що становив 0,303 кг [37].

Генуя для визначення ваги артилерійських стволів користувалася середземноморською одиницею Cantaro, яка дорівнювала 100 Rotoli й змінювала значення залежно від часу й місця. Генуезька марка ваги на стволах виглядала так: CA 9 – R^o 53 (Cantara 9 – Rotoli 53). Cantaro = 100 Rotolo (47,6 кг), Rotolo = 1,5 Libbre (0,476 кг), Libbre = 0,317 кг. Вага гармати складає 454 кг [38].

Російська артилерія з XV ст. маркувалася вагою за принципом «ВЪСУ S: ПУД[ОВ] Л: ГРИВЕНОК» (6 пудів 30 гривенок) [39, с. 135]. У перекладі на десятинну систему мір пуд важив 16,38 кг, гривенка (велика) дорівнювала 0,409 кг. Отже, вага ствола складала 110,55 кг. У XVII ст. під впливом торговельних зв'язків із Заходом з'являється слово «фунт», яке поступово потіснило гривенку. Однак протягом усього століття у гарматному маркуванні використовувалися паралельно ці два терміни. Нова форма відображення ваги була такою: 29 ПУД 18 ФУ [40, с. 88] або ще коротшою – 9 П 17 Ф. Іноді перед літерно-цифровим рядом

ставили скорочення ВЕ, ВУ, В (ВЕСУ, ВЪСУ). Остаточо на пудово-фунтову систему запису ваги ствола й калібру російські арсенали перейшли у часи Північної війни. Вага на російських гарматах (на трофейних також) позначалася у будь-якій частині ствола, зазвичай – у донній частині й на тарелі. З уніфікацією російської артилерійської епіграфіки на початку ХІХ ст., технічні маркування перемістилися виключно на зрізи чопів.

Австрійська монархія й німецькі землі, як прийнято вважати, користувалися нюрнберзьким фунтом для маркування гармат. Однак ця одиниця ваги також не була універсальною й не домінувала на різних територіях імперії у різні часові періоди. Формальний запис щодо ваги ствола на гарматах німецького походження виглядає так: 5 : С. 4 : Pf. (5 : Center (Zentner). 4 : Pfund) [41]; 8 : С. 18 PF (8 : Center. 18 : Pfund) [42]. Але до розшифрування марки потрібно підходити диференційовано. Нюрнберзький фунт має два значення: 0,682 кг і 0,509 кг (нюрнберзький центнер становить, відповідно – 68,2 кг і 50,9 кг). В Угорщині для інвентаризації фортечної артилерії використовувався віденський фунт: 0,5612 кг з ХVІ ст. і 0,560 кг для другої половини ХVІІІ ст. Крім того, існував ще й угорський фунт (середина ХVІ ст.), що становив 0,490 кг [43, р. 246–247].

Османська артилерія в арсеналі Топ-Хане (Стамбул) маркувалася за власним формуляром, який складався з вказівки імені майстра, дати лиття, ваги ствола, ваги ядра, довжини ствола, дати маркування, іноді – ваги порохового заряду. Написи розміщувалися у донній частині на кількох плакетках (у ХVІ ст.), або ж різьбилися чи карбувалися (ХVІІ–ХVІІІ ст.) безпосередньо на поверхні ствола під султанською тугрою ближче до запального отвору. «Інструкція» викладалася зазвичай арабською мовою почерком сульс. Використовувалися малоазійські одиниці вимірів. Османський Kantar = 50 ORRa (61,44 кг (ХVІ–ХVІІ ст.) або 64,14 кг (ХVІІІ–ХІХ ст.)). ORRa = 1,228 кг (до кінця ХVІІ ст.) й 1,283 кг (ХVІІІ–ХІХ століття). Kariş або Span був стандартною одиницею, яку в арсеналах використовували для записів довжини османських гарматних стволів. Як і в європейській традиції, османи різьбили дані про довжину ствола у донній частині над запальним отвором. Згідно з османськими інвентарями довжина 1 Kariş = 220 мм [44, р. 244].

Маркування на пересічній османській гарматі початку ХVІІІ ст. виглядало таким чином: Вага 54,5 Kantara 8 Okka (3086,4 кг). Довжина

19 Kariş (19 Span) = 4180 мм. Вагомір ядра 9 Okka (11,55 кг). Підпис майстра окремо над базовим кільцем рельєфний: «Зробив Ібрагім, начальник ливарні Високої Порти, у році 1120 (1708–1709)». Дата маркування: 1126 (1714) [45, р. 174]. Відсутня традиція нанесення технічних написів на зрізи чопів.

Індійський субконтинент. Технічне маркування артилерії Могольських імператорів XVII ст. відбувалося за власним формуляром, подібним до османського за принципом розміщення на стволі (що дає непряме свідчення про вплив малоазійських технологій), але з дещо відмінними позиціями: ім'я майстра, рік лиття, вага ядра, вага порохового заряду. Кожний напис знаходився на окремій плакетці, прикрашеній віньєткою. Якщо гармата була залізною, до неї зазвичай прикріплювали бронзові пластини із технічним текстом. Написи моделювалися перською (виконані почерком нашталік) й арабською (виконані почерком сульс) мовами.

Однак індійські гармати вирізнялися багатозначністю вагової термінології, що ускладнювало розшифрування «інструкцій» для самих користувачів. Скажімо, на гарматах імператора Аурангзеба вага снаряда й порохового заряду подається у різних вагових одиницях, встановлених за правління різних султанів: Акбара, Джахангіра й Шахджахана. Базова одиниця «манн» часів Акбара дорівнювала 25,1 кг, у правління Джахангіра – 30,14 кг, Шахджахана – 33,48 кг [46, р. 101]. 1 манн = 40 сирів (33,4 кг), 1 сир = 40 дамів (0,835 кг), 1 дам = 0,020 кг [47, р. 51]. При цьому всі вагові нюанси ретельно прописані на кожному стволі. Вочевидь, за такої системи маркування обов'язком гармаш було добре орієнтуватися в історичній метрології для власного ж блага, оскільки помилка могла призвести до загибелі гармати й обслуги.

Приміром, на гарматі 1663 року «ТОП МАЛІК-І-МАЙДАН» [«Повелитель поля битви»] вказано: «вага ядра 1 манн, вага заряду 13 з четверту сирів згідно з мірою Шахджахані» (33,4 кг й 11,1 кг відповідно) [48, р. 50–51, рис. 3, 7 а]. На торільному поясі гармати 1667 р. «ТОПІ ФАТХ ГУША» [«Той, хто відчиняє перемогу»] нанесено напис: «Заряд: залізне ядро 12 сирів й пороховий заряд 4 сира ваги Акбарі» [49, р. 174, рис. 3, 19 а].

Серед розмаїтості індійських маркувань знаходимо розгорнуті інструкції з експлуатації, як, скажімо, на гарматі 1572 р. «ТОП-І-ІЛЛАХІ» [«Зброя Аллаха»]: «Ядро 12,5 маннів, пороховий заряд 2,5 манна. Якщо пушкар бажає збільшити заряд, він може це зробити не

більше ніж на 10 сирів». При цьому вказаний манн є особливим «качка манном» Деккана, що важив 12 сирів (10,89 кг) [50, р. 129].

Подібно до османських гармат, в Індії не було традиції нанесення технічних написів на різні чопів.

Українські історичні гармати (вцілілі зразки) як львівського виробництва XVI–XVIII ст., так і глухівського виробництва 1690-х – 1720 рр. не позначені технічним маркуванням будь-якої автентичної форми, вказано лише рік лиття та є підпис майстра. На більшості з них пізніше ви різьблено російські позначки ваги (у пудах і фунтах) й арсенальний номер. Лише на гарматі «Лев» 1705 р. Карпа Балашевича біля базового кільця досить акуратно вирізьблено вагу ствола: 107 : ПУ : 33 : ФУ [51]. При цьому форма робочої частини різця, яким вирізьблено дані про вагу, збігається з формою різця, що використовувався для нанесення орнаменту на ствол. Це дає підстави припустити, що українське людвигарство, яке рухалося у фарватері російської технологічної традиції, переймало й російський варіант маркування. Можливо, технічне маркування наносилося лише на гармати Генеральної артилерії (такі, як «Лев»), однак на мортирі 1697 р., яка також належала до гармат головного калібру, воно чомусь відсутнє.

Відсутність технічних маркерів на українських гарматах може свідчити хіба що про певну нерозвинутість гарматного виробництва, його мануфактурність у найпростішому вигляді, головна ознака якої – індивідуальність кожного замовлення. Замовники мали самі вирішити, чи є потреба у маркуванні своїх гармат, оскільки не передбачалося їхнє використання чужими гарматами.

Така ситуація підтверджує, що вага, зафіксована на стволі, не є абсолютним доказом походження гармати, а лише показником імовірності. Приміром, десятки англійських гармат й голландських стволів із символікою VOC відомі під шведським ваговим маркуванням; індонезійські гармати – з французькою розміткою, українська артилерія з російськими різьбленнями, турецькі гармати – з англійським ваговим формуляром, й десятки інших комбінацій. Історія, як і саме життя, не терпить лінійного розвитку й в основі своїй багатоваріантна. Але не виключаються випадки, коли саме правильно розшифроване технічне маркування може поставити крапку в ідентифікації гармати.

Поряд з вагою ствола традиційно (особливо для періоду XVI – початку XVIII ст.) вказувався вагомір снаряда, отже, – калібр гармати. Для позначення величини калібру користувалися тими самими ло-

кальними (чи національними) одиницями виміру, що й для позначення ваги (фунт, гривенка, пуд, окка, манн, лівр, лібра, арроба тощо) [52].

За відсутності на стволі технічного показника вагоміру снаряда він іноді замінював літерною маркою. Позначення типу гармат за допомогою маркування однією літерою у казенній частині (найчастіше – біля запального отвору) використовувалося у багатьох європейських країнах у різні часи. Здається, така система маркування походить з арсеналів Генуї й Венеції XV ст. На початку XVI ст. її було введено імператором Карлом V й французькими королями на підвладних територіях, звідки вона перебралася до німецьких земель, Речі Посполитої, згодом – до Швеції.

Скажімо у Musée de l'armée (Париж) зберігаються гармати початку XVI ст. з літерою «С» (кулеврина) і літерою «В» (бастардова кулеврина), розміщеними прямо на запальному отворі. Серед гармат корабля «Сан-Хуан» (потонув 1581 р. біля Сицилії), ідентифікацією яких займався відомий італійський дослідник історичної артилерії Р. Дж. Ріделла, також є французькі стволи часів короля Франциска I з позначками «С» і «В» відносно тих же типів кулеврин [53].

На шведських гарматах під знаменитою назвою Finbankers зверху у донній частині проставлялася літера «В» (для екстраординарної кулеврини (?)) й літера «А» (для 6-фунтової кулеврини (?)) [54, р. 195].

Однак до цієї інформації ми би радили ставитися лише як до припущення. Існує також думка, що літерне маркування біля запального отвору, скажімо, у генуезьких гарматах є людвигарською монограмою [55], що, звичайно, не виключає типологічної функції такого маркування на французьких стволах. Крім того, подібний тип маркування французьких і генуезьких гармат часто зустрічається лише на зразках XVI ст. й далі ця традиція лінійно не простежується.

Калібр гармати гармаші могли також візуально визначити за архітектонікою ствола, яка могла не змінюватися за життя кількох поколінь. Тут успіх залежав від досвіду й обізнаності пушкаря. Також калібр гармати писали білою фарбою у верхній частині лафетів [56, с. 56].

Так складалася лаконічна, досить проста й універсальна «польова» система визначення якості ствола: місце лиття – рік лиття – ім'я ливарника (назва заводу) – вага ствола. Аналізуючи цю інформацію, кожний гармаш сам для себе визначав ступінь надійності литва й манеру користування стволом, а також вирішував, наскільки можна переобтяжувати гармату порохом зарядом за нагальної потреби. На додачу,

людвисар візуально обстежував ствол на предмет наявності мікротріщин, каверн, зовнішніх пошкоджень, словом, – будь-яких «слабких» місць, що в екстремальних умовах могли би спричинити самознищення гармати.

Вже у XVII ст. в деяких країнах з масовим виробництвом гармат було введено спеціальні клейма й позначки, які свідчили, що ствол пройшов перевірку-випробування за певними практично обґрунтованими параметрами: щось на зразок сучасного ВТК (відділу технічного контролю). Зрештою, від початків гарматного виробництва усі нові гармати мали пройти через полігон з випробувальними пострілами [57], але візуалізація загальноновизнаного знака якості, що йому слід було довіряти, діяла заспокійливо й додавала солідності виробові. Крім того, наявність перевірного маркування значно підвищувала як повагу до гармати, так і її ринкову вартість.

Найвідоміша у світі англійська система випробувань і контролю за гарматними стволами з'явилася у XVII ст. з метою гарантії безпеки гармаш й підтвердження якості самого виробу. Клеймування зброї розвивалося й вдосконалювалося протягом довгого часу, доки не склалося у цілісну систему, яка вважається однією з найефективніших у світі й завдяки клеймам якої доволі легко розізнається будь-яка англійська зброя, навіть трьохсотрічної давнини. Так, консервативна риса англійців – збереження своїх традицій й – інколи виглядає забавною, інколи вимушеною, а інколи виявляється й корисною, зокрема, для істориків.

На початку XVII ст. англійський ринок озброєння наповнився великою кількістю неякісних місцевих й імпортованих гарматних стволів, які, бувало, вибухали під час першого ж пострілу. Тому 1631 р. в Англії було організовано товариство зброярів з офіційним правом перевіряти зброю. На солідність цього товариства вказує той факт, що гармати, які не пройшли випробування й не отримали відповідного клейма (корона, увінчана літерою «А»), заборонялося продавати. Аби підвищити рівень якості стволів, 1637 р. було видано наказ, згідно з яким гармати, замовлені королівською адміністрацією, обов'язково мали пройти випробування. У зв'язку з цим 14 березня 1637 р. майстри отримали самостійність й заснували свою цехову гільдію під назвою «Worshipful Company of Gunmakers of the City of London» [«Почесне товариство зброярів міста Лондона»], яка складалася з більш як двох сотень відомих фахівців. Сьогодні ця назва зустрічається у скороченій формі «Gunmakers Company». На товариство покладалися серйозні обов'язки й права:

проводити випробування зброї різних типів, а також виявляти й віддавати до пробної стрільби у Лондоні зброю, що не пройшла випробування. Правило поширювалося не тільки на Лондон, а й на територію довкола нього у радіусі 10 миль.

Надалі вимагалось, аби всі гарматні стволи, якими озброювалася армія, несли на собі три маркування, розміщені у районі запального отвору: два проставляла «Gunmakers Company» й одне – виробник ствола. Нижня літера «V» під короною означала, що ствол було оглянуто («viewed») й прийнято до випробування. Середня марка «GP» («Gunmakers Proved» або «Gunmaker Proof») під короною підтверджувала випробування ствола стрільбою. Верхнє маркування виробника зазвичай складалося з двох символів, зареєстрованих компанією-випробувачем. Форма маркування «Gunmakers Company» змінювалася у 1672 й 1702 рр., перетворившись у літеру «P» під короною. У 1713 р. товариство заснувало власну станцію для пробної стрільби у Лондоні [58]. Слідом за англіцями з першої чверті XVIII ст., маркувати випробувані гармати літерою «P» (або ж дзеркальним її відображенням) почали й росіяни [59].

Французькі гармати, відлиті на королівських заводах, згідно з наказом 1786 р. маркувалися монограмою «MA» на базовому кільці, яка підтверджувала, що гармата пройшла випробувальні стрільби. Дефектні, але все ще придатні до експлуатації стволи маркувалися літерою «T» [60, с. 55].

Формально будь-яке офіційно зареєстроване клеймо виробника могло вважатися «знаком якості» й підтвердженням того, що гармата пройшла перевірку на заводському полігоні. Скажімо, всі гармати, призначені на продаж чи на розподіл у провінції через Амстердам, за винятком необхідних для стандартного озброєння власних суден, згідно з амстердамськими законами, мали перевірятися випробувальними пострілами. Робилося це як для підвищення безпеки, так і для захисту міжнародної репутації ливарно-гарматної промисловості Амстердама, а разом з тим – для підтримки прибутковості торгівлі зброєю [61]. Однак при цьому маркування міста Амстердама (карбований ліхтар) часто не відповідало реальному місцю відливки ствола (Енхайзен, Хорн, Гаага тощо). Функцію, аналогічну амстердамській марці, відіграло клеймо Варшавського арсеналу у другій половині XVIII ст. [62].

Міжнародний рух із стандартизації калібрів, а отже, й архітектоніки стволів (взаємозалежність калібру, довжини каналу ствола, ваги

й пропорції товщини стінок ствола), суттєво впливав на розвиток гарматної епіграфіки, звичайно, скеровуючи її до лаконічності. Навіть побіжний огляд європейського артилерійського виробництва виявляє пряму залежність: чим більше зусиль та чи інша влада докладала до стандартизації, тим менша варіативність епіграфіки. Словом, XVII ст. стало часом появи артилерійських уніфікованих систем, адаптованих до армійських потреб сучасності, до тактики й стратегії ведення війн. Разом з артилерійськими системами, побудованими на основі подібності технічних параметрів стволів, з'явилися й більш вивірені емблематичні й епіграфічні системи технічного маркування гармат [63].

Приватні дворянські замовлення залишалися єдиною нішею світового гарматного литва, де збереглося традиційне право на титульні написи, декоративність, емблематичність й широке використання девізів. Приватні замовники зазвичай ігнорували будь-яке технічне маркування стволів, оскільки воно могло порушувати загальну картину декору виробу [64]. Разом із занепадом бронзового гарматного литва роль людвисаря, у минулому – художнього майстра й декоратора, тепер звелася до технічного контролера ливарницького циклу. Художність зовнішнього вигляду ствола зайняла підлегле становище щодо його технічних параметрів (що було немислимо ще у XVI ст.), а потім і взагалі була відкинута як одна із складових гарматного виробництва.

До початку XVIII ст. над приватними людвисарнями усього світу вже доволі було питання суспільного інтересу. Вимоги надійності постачання артилерії й управління виробничим процесом (потрібні калібри, кількість та якість стволів, відсутність декоративних та епіграфічних надмірностей) зумовили винайдення різних шляхів підкорення гарматного виробництва центральній владі. Першим наслідком цього була уніфікація технічних деталей і маркування. Усі помітки на стволах мали бути універсалізовані й зрозумілі кожному, хто мав стосунок до виробництва, продажу й експлуатації гармат. Усе XVIII століття характеризується спрощенням гарматної епіграфіки, майже повсюдним її виродженням у сухі загадкові монограми. Індивідуальні мануфактурні виробництва відійшли у минуле, звужилося коло ливарницьких підприємств, але збільшилася варіативність технічного маркування, яке, однак, залишалось довільним, а тому знову й знову привертало до себе увагу центральних воєнних установ.

Скажімо, у Франції, за наказом генерал-директора артилерії Грибоваля від 1 січня 1767 р., було встановлено обов'язковий стандартний

формуляр технічного маркування королівських гармат. Він передбачав напис на казенній частині ствола року лиття й номера гармати (для кожного року починався з одиниці). На правому чопі ставився знак виробництва, на лівому – ініціали людвисаря. Так, гармата 1781 р., позначена на правому чопі клеймом «RV» (завод в Рюелі), а на лівому – клеймом «ВА», що належало майстру Байно (Baynaud). Однак інструкції 1676 р. були замінені у 1786 р. Тепер рік лиття вказувався на лівому боці казенної частини, а на правому боці наносився дволітерний ініціал підрядчика; на правому чопі зазначався символ заводу, на лівому – вага ствола. Номер гармати з випробувальною маркою «МА» вибивався на базовому кільці [65, с. 55]. У період Першої імперії, між 1804 і 1815 рр., вся основна технічна інформація (вага, калібр, номер, заводська марка й рік лиття) повинна була розміщуватися у казенній частині. Аналізуючи збережені зразки французької артилерії, ми фіксуємо безліч варіантів маркування, що свідчить про досить вільне ставлення арсеналів й виробників до вказівок урядових інструкцій. Так, 36-фунтова гармата, відлита в Індрі, має клеймо «IN» на правому чопі й там же напис «A 1787 № 48 P 7243» [66, р. 112]. Завод в Індрі іноді вміщував на чопі свою повну назву, тоді як завод у Льєжі використовував лише літеру «L», вибиту на тарелі. Деякі арсенали могли наносити клеймо у вигляді якоря чи іншого специфічного символу, не вказаного в інструкціях. Крім того, у період до 1789 р. королівські ливарні як клеймо використовували лілії, вибиті у донній частині або рельєфно відлиті на чопі.

Окрім літерно-цифрових позначок ми знаходимо цілий комплекс різноманітних технічних різьблених елементів (особливо на початку ХІХ ст.), які формально не були маркуванням й класифікуються як частини прицільної системи гармати: шкала квадранта у градусах, різьблена на чопах (гаубиця 1782 р., колекція Тауеру) [67, р. 76]; горизонтальна й вертикальна лінії на чопах, призначені для наведення гармати [68]; прицільна шкала (чверть) або шкала підйому ствола, різьблена на базовому кільці (англійська гармата з корабля «Тигр» [69], англійські гармати 1844 й 1864 рр. (колекція Тауеру) [70, р. 82, 86]; горизонтальна й вертикальна лінії на дульному зрізі [71]; прицільні прорізи на верхівці базового та інших кілець. Для вищеперелічених елементів застосовується загальний термін «технічні помітки» («мітки»). Вони складають окремий комплекс позначок на гарматному стволі і не входять до предмета дослідження даної статті.

Гадаємо, до технічних поміток також слід віднести вказівки щодо типологічної належності ствола: «М. А.» [морская артиллерия] [72]; «С : А» [сухопутная артиллерия] [73]; «MARINE» [флот] [74, с. 46]; «ПЪШЕИ» [75]; «КОННОЙ» [76]; «ЛИТЫЯ ВЪ ЧУГУННЫЯ АПОКИ 1809 ВЪ ПЕТЕРБУРГЪ» [77].

Арсенальний номер формально також не можна вважати технічним маркуванням, оскільки він не має стосунку ні до архітектоніки, ні до тактико-технічних параметрів гармати. Це лише канцелярський обліковий номер того чи іншого арсеналу й за певних обставин він може допомогти в ідентифікації ствола. Номер був найбільш «блукаючою» поміткою з усієї епіграфіки гармати, його можна знайти у будь-якому місці ствола: від дульного зрізу до шишки винограду.

Ім'я гармати на певних етапах могло бути частиною технічної інформації й виступало у ролі маркування. Воно не обов'язково мало бути відлите чи різьблене на стволі. Називали гармату за головним символом, за сукупністю символіки або ж згідно з акцентами на стволі, що були підказкою з боку людвисарів. Такі «усні» імена без переключування (оскільки символіка гармати увесь час їх підтверджувала) й забуття існували сотні років. Паралельно із загальновідомим іменем надійно фіксувалася й усна технічна інформація (у першу чергу – вагомір) гармати. Але гарматний номікон – то окрема тема для окремих розвідок.

Джерела та література:

1. Львівський музей «Арсенал».
2. Краєзнавчий музей, Білогір'я.
3. Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського.
4. Краєзнавчий музей, Тульчин.
5. Одеський історико-краєзнавчий музей.
6. Краєзнавчий музей, Тульчин.
7. Корсунь-Шевченківський краєзнавчий музей, Уманський краєзнавчий музей, Черкаський обласний краєзнавчий музей.
8. Військово-історичний музей Чорноморського флоту, Севастополь.
9. Гармата відлита на заводі Huseby – одному з трьох підприємств ливарної корпорації Finsprang. (Одеський історико-краєзнавчий музей).
10. Маркування «IEC», витиснене на правому чопі, й цифри «696» на лівому, вказують, що гармата була відлита 1696 р. у ливарні Ehrendal (Швеція). Трифунтові гармати з Ehrendal в Artmuseum (Стокгольм) мають тиснення «695» на лівому чопі, що означає дату лиття 1695 р. Шістдеся-

тифунтова мортира в музеї Tojhusmuseet (Копенгаген) має маркування «ІЕС» на правій цапфі і дату лиття 1721 на лівій й була відлита за рік до смерті майстра-ливарника. Ливарню Ehrendal у 1689 р. заснував Jesper Eliaeson, який залишався головним майстром підприємства до своєї смерті у 1722 р. За свідченням наукового співробітника Artmuseum й фахівця з шведської артилерії Томаса Рота, відомі гармати 169 і 1695 р. с монограмою «ІЕ» [Jesper Eliaeson] (особисте спілкування, 11 травня 2007 р.), але можливо, що маркування змінилося саме 1695 р. й набрало вигляду «ІЕС» через нобілітацію майстра шведським монархом і зміною прізвища з Eliaeson на Ehrencreutz (Jobling J. The Cast Iron Cannon from Chandeleur Islands / J. Jobling. // Underwater Archaeology Proceedings from the Society for Historical Archaeology Conference. – Society for Historical Archaeology, Tucson, Arizona, 1990. – Р. 99–100). Така марка зберігалася до 1722 р., й була змінена сином ливарника Олафом на «ОЕС» (Одеський історико-краєзнавчий музей).

11. Фірма «Samuel Walker & Co» спеціалізувалася на чавунному литві. Заснована у Grenoside біля Шеффільда у 1741 р., перемістилася до Ротергема у 1746 р. З 1773 р. фірма отримувала багато урядових замовлень на чавунні гармати (Blackmore H. L. The Armouries of the Tower of London. – Vol. I: Ordnance / H. L. Blackmore – London, 1976. – Р. 82). (Одеса, Приморський бульвар, Військово-історичний музей Чорноморського флоту, Севастополь).

12. Ствол відлитий на Карронському заводі біля Единбурга (Шотландія) на замовлення російського уряду (Севастополь, Історичний бульвар, Четверта батарея).

13. Дві 60-фунтові гармати з 250 стволів, замовлених російським урядом на шведському заводі Stafsio в Nicheng, який входив до корпорації Finspong Меморіальний комплекс («Малахов курган», Севастополь).

14. Тепер Low Moog – невелике містечко біля Бредфорда (Йоркшир), на місці якого у першій половині ХІХ ст. існувало чавуноливарне підприємство «Low Moog iron Co», звідки й походить даний ствол. (Військово-історичний музей Чорноморського флоту, Севастополь).

15. Гармата походить з арсеналу у Вулвічі (Лондон) (Військово-історичний музей Чорноморського флоту, Севастополь).

16. Гармата відлита на Олонецькому Петрівському заводі (Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського).

17. Олександрівський завод, Олонецький край (Дніпропетровський історичний музей ім. Д. Яворницького).

18. Олександрівський завод, Олонецький край (Севастополь, Історичний бульвар, Четверта батарея).

19. Олександрівський завод, Олонецький край (набережна р. Ингулець, Миколаїв).

20. «Пушка-карронада» Олександрівського заводу, Олонецького краю (Військово-історичний музей Чорноморського флоту, Севастополь).

21. Гармата відлита на Каменському заводі (Урал), тепер м. Каменськ-Уральський (Меморіальний комплекс «Малахов курган», Севастополь).

22. Гармата відлита на Каменському заводі (Урал) (Ізмаїльський історичний музей О. В. Суворова, філіал – «Діорама»).

23. Гармата відлита на Каменському заводі (Урал), тепер м. Каменськ-Уральський (Севастополь, Історичний бульвар).

24. Гармата відлита на Каменському заводі (Урал), тепер м. Каменськ-Уральський (Військово-історичний музей Чорноморського флоту, Севастополь).

25. Гармата відлита на Луганському чавуноливарному заводі (Меморіальний комплекс «Малахов курган», Севастополь).

26. Меморіальний комплекс «Малахов курган», Севастополь.

27. Нев'янський завод С. С. Яковлева (Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського).

28. Гармата відлита на Сисертському заводі (Середній Урал), яким з 1759 р. володів О. Ф. Турчанінов (помер у 1787 р.), а потім – його вдова й нащадки (Черкаський обласний краєзнавчий музей).

29. Гармата відлита на Ірбітському заводі С. С. Яковлева (Миколаївський музей суднобудування і флоту).

30. Гармата відлита у Санкт-Петербурзькому арсеналі (Краєзнавчий музей Миколаєва).

31. Гармати «однороги» відлиті у Брянському арсеналі (Краєзнавчий музей, Тульчин. Музей О. В. Суворова, Тиманівка).

32. Blackmore H. L. The Armouries of the Tower of London. – Vol. I: Ordnance. / H. L. Blackmore – London, 1976. На території України англійські гармати з таким маркуванням ваги зосереджені в основному у Севастопольському Військово-історичному музеї Чорноморського флоту. 24-фунтова бронзова гаубиця 1850 р.: на базовому кільці маркування «12–3–2» (1430 фунтів, або 649 кг.) 6-фунтова польова гармата 1852 р.: на базовому кільці маркування «5–3–20» (20 фунтів, або 326 кг.) 30-фунтова чавунна морська гармата 1845 р.: у донній частині маркування «30–3–14» (3458 фунтів, або 1570 кг.) 6-фунтова бронзова гармата 1806 р.: маркування на тарелі «3–2–22» (414 фунтів, або 188 кг.) 6-фунтова бронзова гармата 1806 р.: маркування на тарелі «3–3–11» (431 кг.)

33. В українських музеях зберігається декілька зразків гармат зі стандартним «шведським» маркуванням.

Одеський історико-краєзнавчий музей.

2-фунтова чавунна гармата типу finbanker. Діаметр каналу ствола 62 мм, довжина ствола 920 мм. На зрізі правого чопу маркування «85», яке означає 1685 р. лиття. На зрізі лівого чопу літера «Н», яка є виробничою маркою шведського заводу Huseby, що належав групі підприємств у Finspang (Швеція). У донній частині біля базового пояса дворядковий різьблений напис «N : XVII : . - XIV : X : .», який означає арсенальний номер ствола № 17 і вагу ствола 14 ліспундів (95,2 кг) й 10 пундів (3,4 кг), усього – 105,2 кг.

4-фунтова чавунна гармата типу finbanker. Діаметр каналу ствола 80 мм, довжина ствола 2780 мм, загальна довжина ствола 2920 мм. На зрізі лівого чопу рельєфне маркування «696», яке означає 1696 р. лиття. На зрізі правого чопу рельєфна виробнича марка «IEC», яка належить власникові ливарні в Ehrendal (Швеція) Джасперу Еренкройцу (Jesper Ehrencreutz). На тарелі різьблене маркування «N . XXXII . III . II . X.», яке означає арсенальний номер (№ 32) й вагу ствола 3 скеппспунди (408 кг), 2 ліспунди (13,6 кг) і 10 пундів (3,4 кг), всього – 425 кг. Під маркуванням карбована літера «F».

4-фунтова чавунна гармата типу finbanker. Діаметр каналу ствола 80 мм, довжина ствола 2715 мм, загальна довжина ствола 2845 мм. На зрізі лівого чопу рельєфне маркування «696», яке означає 1696 р. лиття. На зрізі правого чопу рельєфна виробнича марка «IEC», яка належить власникові ливарні в Ehrendal (Швеція) Джасперу Еренкройцу (Jesper Ehrencreutz). На торілі різьблене маркування «N. XVIII. III. III.», яке означає арсенальний номер (№ 18) й вагу ствола 3 скеппспунди (408 кг), 3 ліспунди (20,4 кг), всього – 428 кг. Під маркуванням карбована літера «P».

Харківський історичний музей.

3-фунтова чавунна гармата. Діаметр каналу ствола 70 мм, довжина ствола 1115 мм. З боків від запального отвору маркування «N CXI : XIII : XV», яке означає арсенальний номер (№ 111) й вагу 13 ліспундів (88,4 кг) та 15 пундів (5,1 кг), всього – 93,5 кг.

Відкрита експозиція чавунних гармат, Чернігів.

4-фунтова чавунна гармата. Діаметр каналу ствола 80 мм, довжина ствола 1410 мм. На базовому кільці різьблене маркування «II . V . V .». Над запальним отвором у донній частині недбало різьблене пізніше маркування російської системи ваги: «19 = ПУ = 14 Ф». На цьому зразку випадає можливість порівняти абсолютні результати конвертації двох маркувань. Якщо припустити, що латинські цифри – це шведське маркування,

то згідно з написом вага ствола складає 2 скеппспунди (272 кг), 5 ліспундів (34 кг) й 5 пундів (1,7 кг), всього –307,7 кг. Згідно з російським маркуванням вага становить 19 пудів (311 кг) й 14 фунтів (5,7 кг), всього – 317 кг. Різниця невелика, усього 10 кг, тому нею можемо знехтувати. Отже, перед нами ще одна гармата шведського виробництва.

Крім того, всі ці гармати мають подібну архітектоніку: від базового кільця до кінця середньої частини корпус ствола майже рівний, не конусний; дульне потовщення (тюльпан) дещо видовжене (загострене, на відміну, скажімо, від англійських гармат); усі стволи мають подвійні кільця перед і позаду чоїв, що вважається стандартним елементом архітектоніки шведських гармат другої половини XVII – XVIII ст.

34. Blackmore H. L. *The Armouries of the Tower of London. – Vol. I: Ordnance.* – London, 1976.

35. Kuypers F. H. W. *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie van de vroegste tijden tot op heden (dl. I–IV+atlas (Nijmegen 1869–1874): De artillerie in Oost-Indië. – 1872.* Хоча книга Ф. Кюперса «Історія голландської артилерії з найдавніших часів до сучасності» не відповідає формальним стандартам сучасного історичного дослідження (відсутні посилання на архівні джерела), однак багато технічних й оперативних свідчень щодо історичної артилерії, які в ній подано, залишаються багатим ресурсом для дослідників історії озброєння Нідерландів.

36. Blackmore H. L. *The Armouries of the Tower of London. – Vol. I: Ordnance.* – London, 1976. Іспанська гармата 1778 р., відлита у Севільї.

37. Десятки венеціанських гармат XVII ст. з таким маркуванням ваги зберігаються в Askeri Müze ve Kültür Sitesi (Стамбул).

38. У Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. Яворницького зберігається зразок генуезької бронзової гармати XVI–XVII ст. Порохова камера і ствол мають різні діаметри. Діаметр ствола 160 мм. Довжина каналу ствола 435 мм. Довжина порохової камери 315 мм. Загальна довжина ствола 760 мм. У донній частині ствола різьблене маркування ваги «С^A. 4. R^O. 4.» (Cantara 4 – Rotoli 4), що дорівнює 192 кг. Панівка довкола запального отвору відлита у формі літери «В». Очевидно, гармата як трофей потрапила до османських рук й пізніше у складі бортової артилерії галери прибула на дніпровський кордон імперії, де й закінчила свій бойовий шлях у районі Кодака.

39. Каталог материальной части отечественной артиллерии / Сост. В. П. Вышенков, Л. К. Маковская, Е. Г. Сидоренко. – Л., 1961.

40. Там само.

41. Саксонія, Дрезден, 16-фунтова мортира 1818 р. (Красзнавчий музей, Тульчин).

42. Пруссія, Бреслау, 6-фунтова гармата 1802 р. (Військово-історичний музей Чорноморського флоту, Севастополь).
43. Ágoston Gábor, *Guns for the sultan: military power and the weapons industry in the Ottoman Empire* (Cambridge studies in Islamic civilization) gábor Ágoston. Cambridge, 2005.
44. Ibidem.
45. Blackmore H. L. *The Armouries of the Tower of London.* – Vol. I. Ordnance / H. L. Blackmore. – London, 1976. Османська гармата 1708–1709 р. з колекції арсеналу Тауеру.
46. Balasubramaniam R. *The saga of Indian cannons* / R. Balasubramaniam. – New Delhi, 2008.
47. Ibidem.
48. Ibidem.
49. Ibidem.
50. Ibidem.
51. Російський державний історико-культурний музей-заповідник «Московський Кремль».
52. На чопі німецької мортири 1818 р. маркування: «16 PF MORT» (Красназавчий музей, Тульчин). На чопі російської гармати-каронади 1849 р. чотирирядкове різблення: «24 – Ф. ПУШКО-КАРРОНАДА. ВЪСУ 97 П 15 Ф. 1849 – Г.» (Військово-історичний музей Чорноморського флоту, Севастополь); На чопі російської гармати 1835 р. різблено: «36 – Ф. 197 – Пуд. 1835 – Г.» (Миколаївський музей суднобудування і флоту).
53. <http://archeonavale.org/archeobase/pafiledb.php?action=file> HYPERLINK “<http://archeonavale.org/archeobase/pafiledb.php?action=file&id=42>”& HYPERLINK “<http://archeonavale.org/archeobase/pafiledb.php?action=file&id=42>”id=42
54. Roberts M. *Essays in Swedish History* / M. Roberts. – London, 1967.
55. Визначити часовий період лиття генуезької гармати (гаубиці), яка зберігається у Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. Яворницького, за архітектонікою й набором епіграфіки не просто. Подібний тип гармати (так званий дробомет), яка належала до штурмової артилерії й стріляла дробовими зарядами («січкою»), з успіхом використовувався як в облогових битвах, так і у морських двобоях протягом XVI–XVII ст. На жаль, занадто широкі рамки для точної ідентифікації. Визначення віку гармати дало б нам можливість розшифрування літери «В», відлиті на запальному отворі ствола. Власне, рельєфна літера відігравала роль панівки для утримання запальнового пороху. У випадку датування гармати другою половиною XVI ст., маркування «В» могло відповідати підпису генуезького людовисаря

на ім'я Battista Merello (<http://archeonavale.org/archeobase/pafiledb.php?action=file> HYPERLINK “<http://archeonavale.org/archeobase/pafiledb.php?action=file&id=42>”& HYPERLINK “<http://archeonavale.org/archeobase/pafiledb.php?action=file&id=42>”id=42).

56. Артиллерия Наполеона // Новый солдат: Военно-истор. альманах. – Аргемовск, 2002.

57. В українських землях також існували традиційні «страхові» механізми, звісно, «європейського походження», які мали гарантувати якість монументального бронзового литва. У випадку із дзвонами майстер надавав гарантійного листа, як наприклад А. Франке в 1656 р., в якому, серед іншого, писав: «Я ж, із свого боку, відлитою дзвін віддав і, згідно зі старим звичаєм, що віддавна зберігається між людвисарями та їхніми замовниками, гарантую вищезгаданим панам-братчикам добрий стан дзвона на строк в один рік і шість тижнів. А коли б дзвін, чого Боже збав, зіпсувався чи дав тріщини, то належить його розбити, і я зобов'язуюсь своїм коштом без будь-яких відмовок та судової тяганини цей дзвін наново відліляти та віддати замовникові» (Крыловский А. Львовское ставропигийское братство / А. Крыловский. – К., 1904. – С. 155–156).

У людвисарів-гарматників звичайна «гарантія» «antiquo more» [за старовинним звичаєм] складалася з триразового випробування гармати пострілом, що мав обов'язково зробити сам майстер. У разі невдачі проводилося розслідування інциденту, як це сталося у випадку з гарматою львівського майстра Ф. Зелінського (Жулковського-Щенсного), відлитою у співавторстві з Гансом Мілнером для князя Андрія Вишневецького. Під час випробування ця гармата вибухнула, й для встановлення причини «конфузу» було створено спеціальну фахову комісію у складі Мельхіора Герля, Данієля Кроля та сина Фелікса Станіслава Жулковського. Експерти разом з представниками замовника дійшли висновку, що гармата розірвалася через низький відсоток олова у бронзовому сплаві. Міський уряд зобов'язав людвисарів-невдах упродовж семи тижнів князівську гармату перелити наново власним коштом (Жолтовський П. М. Художне лиття на Україні в XIVXVIII ст. / П. М. Жолтовський. – К., 1973. – С. 115, 116).

У короткому контракті 1567 р., згідно з яким львівський людвисар Леонард Герль зобов'язувався відлити гармату на замовлення краківського воєводи, останнім пунктом зазначено обов'язкове випробування виробу у присутності представника замовника:

«Laus Dei 1567 anno: Ja Piotr Kinczel wiznawam zem panu Lenartowi puszkarzowi lwowskiemu dal sztuką, ktora pulczwarta kamienia, od roboti za kamien mam dacz zloti, a ma mij odliacz sztuką, ktora zawazi pulczwartha czentnara, bądź mnieji albo wiaczzej, a czo szwoie spize prziloziloz, mam mu dacz

od czętnara fl.22 z robotą, ne thoch zadal fl.16, a ma bycz gotowo na święto Piotra Pawła, a kiedy mij będzie oddawał ma trzi krocz pijrweij strzelicz z niego, ijakoz temu ijest objeczai, dla lepszej pewnoszczi przilozilem tu swoija pijeczancz» [Хвала Богу, 1567 року: Я, Петро Кінчель, визнаю, що віддав три з половиною каменя матеріалу львівському пушкарю Леонарду, і маю сплатити за роботу 1 злотий від каменя. Він же має відлити гармату вагою близько трьох з половиною центнерів, а якщо додасть своєї бронзи, то (я) маю йому сплатити від центнера 22 флорини з роботою. Має бути готова (гармата) на свято Петра і Павла. А коли (пушкар) мені буде віддавати (гармату), має спочатку три рази вистрілити з неї, згідно звичаю. Для кращої певності притискую тут свою печатку] (Badecki K. Leonard Herle ludwisarz i jego lwowskie działa 1544–1572. Studium archiwalno-muzealne. / K. Badecki. – Lwow, 1932. – С. 32–33. Переклад наш).

Словом, традиційні власноручні випробувальні постріли з нової гармати у присутності замовника (чи його представника) плюс записи у виробничому контракті знімали необхідність у спеціальних технічних позначках, які б підтверджували проведення перевірки ствола. Але це діяло лише у період XV – початку XVII ст., коли превалювали індивідуальні гарматні замовлення або невеликі серії ідентичних стволів. Мануфактурне, а потім – заводське масове виробництво гармат, яке неминуче мало призвести до зниження якості виробів, вимагало спрощення й формалізації як проведення випробувань, так і його підтвердження через запровадження спеціального маркування.

58. В українських музеях також зберігається декілька зразків «випробуваних» англійських гармат з маркуванням «Р» у донній частині: два 18-фунтові стволи початку XIX ст. біля діорами «Штурм Ізмаїла» (Ізмаїл); гармати Ф. Кінмана (кінець XVIII ст.) в Уманському, Корсунь-Шевченківському та Черкаському обласному краєзнавчих музеях.

59. До наших часів збереглися чавунні корабельні фальконети 1730-х р., які виконували роль боргової артилерії Дніпровської флотилії. Відомо, що «подлежащая ко укомплектованию тех судов артиллерия, припасы и разные по ведомостям материалы отправлялись с Липских заводов, из Таврова и из Петербурга» (Нефедов В. В. Корабельные фальконеты 1736–1739 гг. из реки Днепр у о. Хортица / В. В. Нефедов. // Підводні дослідження: Археологія. Історія. Дайвінг. – Вип. 4. – 2012. – С. 88). З них дві гармати – у музеї Національного заповідника «Хортиця», три гармати – у Запорізькому обласному краєзнавчому музеї, чотири – у Дніпропетровському історичному музеї, одна – у Нікопольському краєзнавчому музеї, одна – у Переяславському краєзнавчому музеї. Усі стволи мають випробувальне маркування літерою «Р».

60. Артиллерия Наполеона // Новый солдат: Военно-истор. альманах. – Артемовск, 2002.

61. У Військово-історичному музеї артилерії, інженерних військ і військ зв'язку Санкт-Петербурга зберігається мортира 1695 р. голландського майстра Клауді Фремі, відлита на замовлення російського уряду, позначена амстердамським клеймом.

62. Гармата Й. Еренфрайда Дітріха 1789 р. (Краєзнавчий музей, Тульчин).

63. Хоча так було не всюди. Приміром, у Нідерландах, де маркування й епіграфіка уніфікувалися ще наприкінці XVI ст., технічні параметри не зберігалися до кінця XVIII ст. Пов'язано це було, звичайно, зі специфічним політичним устроєм країни й широкою автономією усіх її частин.

64. Здається, цілковита відсутність технічних «інструкцій» на українських гарматах глухівського виробництва великою мірою пояснюється саме їхнім приватним замовленням: старшинським і гетьманським.

65. Артиллерия Наполеона // Новый солдат: Военно-истор. альманах. – Артемовск, 2002.

66. Blackmore H. L. The Armouries of the Tower of London. – Vol. I: Ordnance / H. L. Blackmore. – London, 1976.

67. Ibidem.

68. Англійська гармата з корабля «Тигр» (Приморський бульвар, Одеса). Англійська гармата першої половини XIX ст. (Військово-історичний музей Чорноморського флоту, Севастополь).

69. Приморський бульвар, Одеса.

70. Blackmore H. L. The Armouries of the Tower of London. – Vol. I: Ordnance / H. L. Blackmore. – London, 1976.

71. Брянський «одноріг» 1806 р. (Краєзнавчий музей, Тульчин).

72. Російська чавунна гармата XIX ст. (Військово-історичний музей Чорноморського флоту, Севастополь).

73. Чавунна мортира 1812 р. (Військово-історичний музей Чорноморського флоту, Севастополь); два 1-пудових «одноріги» (панорама, Севастополь).

74. Артиллерия Наполеона // Новый солдат: Военно-истор. альманах. – Артемовск, 2002. Французька чавунна гармата 1721 р.

75. Російський ¼-пудовий «одноріг», яким озброювалися легкі артилерійські роти (Краєзнавчий музей, Тульчин).

76. Російський ¼-пудовий «одноріг», яким озброювалися легкі кінні артилерійські роти (Музей О. В. Суворова, Тиманівка).

77. Вказується новий спосіб лиття ствола (Музей О. В. Суворова, Тиманівка).

Олег Мальченко (*Київ, Україна*). **Технічне маркування на гарматних стволах XVI – початку XIX ст. (за матеріалами українських музейних збірок)**

Стаття присвячена технічному маркуванню як різновиду гарматної епіграфіки. Визначаються способи нанесення й історична типологія технічних написів. Досліджується традиційний формуляр маркування ваги гармати, прийнятий в європейських країнах, в Османській імперії та в Індії. Акцентується увага на технічних написах як історичному джерелі, а також на можливості їхнього використання у процесі атрибуції історичної артилерії.

Ключові слова: технічне маркування, гармата, вага ствола, атрибуція.

Олег Мальченко (*Київ, Україна*). **Техническая маркировка на пушечных стволах XVI – начала XIX в. (по материалам украинских музейных собраний)**

Статья посвящена технической маркировке как разновидности пушечной эпитафии. Определяются способы нанесения и историческая типология технических надписей. Исследуется традиционный формуляр маркировки веса ствола, принятый в европейских странах, в Османской империи и в Индии. Акцентируется внимание на технических надписях как историческом источнике, а также на возможности их использования в процессе атрибуции исторической артиллерии.

Ключевые слова: техническая маркировка, пушка, вес ствола, атрибуция.

Oleg Malchenko (*Kyiv, Ukraine*). **Technical markings on the gun barrels of the 16th – beginning of the 19th century (on materials of Ukrainian Museum Collections)**

The article deals with technical marking as variety cannon epigraphy. Identifies ways of and historical typology of technical texts. Explores the traditional form of marking weight barrel, adopted in European countries, in the Ottoman Empire and in India. Focuses on the technical labels as a historical source, as well as the possibility of their use in the process of attribution of historical artillery.

Key words: technical marking, gun barrel, weight, attribution.

Олександр КРИВОШИЙ
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94(477) “16” Левицький

Дискурс тилової повсякденності ординарних жінок України першої половини XVII ст. у науковій спадщині Ореста Левицького

Актуальність нашого дослідження, зважаючи на розвиток сучасної української історіографії, зумовлена потребою вивчення ролі та значення «жіночого» у процесі становлення українського козацтва та воєнного мистецтва українців XVI – першої половини XVII ст. [1].

Завданням статті є дослідження проблеми тилової повсякденності ординарних жінок України першої половини XVII ст., її постановки й розв’язання у творчому доробку академіка Ореста Івановича Левицького та вплив його бачення на дальший розвиток української історіографії. Об’єктом нашого дослідження стала науково-творча спадщина О. І. Левицького. Предметом статті є вивчення способу розв’язання О. Левицьким проблеми присутності/неприсутності тилової повсякденності [2] ординарних жінок у військових традиціях українського козацтва.

Серед проблем наукової спадщини академіка Ореста Івановича Левицького (1848–1922) [3], видається, проблема тилової повсякденності [4] ординарних жінок України першої половини XVII ст. є найменш дослідженою та вивченою [5]. Спеціальних узагальнюючих праць з даної теми немає. Питань, дотично пов’язаних із способом вирішення О. І. Левицьким проблеми неприсутності/присутності тилового повсякдення ординарних жінок у військових традиціях українського козацтва, торкалися у своїх розвідках Б. Барвінський [6] та О. Кривоший [7]. Окремі її аспекти обговорювались у ході роботи Міжнародної науково-практичної конференції «Запорозьке козацтво в пам’ятках історії та культури», що відбулася в м. Запоріжжі, у жовтні 1997 р. [8, с. 35–40]. Проте історіографія питання не пройшла всіх послідовних етапів від фактологічних досліджень, систематизації матеріалу, вияв-

лення ключових проблем до встановлення зв'язку між особистою позицією історика стосовно присутності/неприсутності тилового повсякдення жінок у культурному просторі [9] Запорозжя і загальним ходом історичного процесу в Україні.

Вищевикладене свідчить про те, що наукове дослідження та всебічне глибоке висвітлення проблематики, пов'язаної зі способом вирішення академіком Орестом Івановичем Левицьким проблеми присутності/неприсутності тилової повсякденності ординарних жінок у культурному просторі України першої половини XVII ст., має як теоретичне, так і практично-пізнавальне значення. Тим більше, що ця тема містить низку дискусійних питань, які потребують кардинального переосмислення.

Заявлена у заголовку нашої статті проблематика не лише обумовлює вибір предмета дослідження – вивчення способу розв'язання істориком Орестом Левицьким проблеми присутності/неприсутності тилової повсякденності ординарних жінок у традиціях руського (українського) соціуму першої половини XVII ст. та українського козацтва в цілому, але й визначає її хронологічні рамки, які охоплюють період з кінця XIX ст. по 2011 рік.

Нижня хронологічна межа пов'язана з початком активної роботи О. Левицького як історика, археографа, архівіста, правознавця і етнографа, а крім того, ще й блискучого белетриста, що доносив до широкого загалу результати своїх наукових пошуків у документально-художніх повістях і оповіданнях [10, с. 125–126]. Саме в цей період увагу дослідника привернули питання родинних відносин та становища жінок України XVI–XVII ст. в сім'ї і суспільстві, які до нього вивчались переважно у фольклорно-етнографічному аспекті. Цю тему О. Левицькому підказали документи актових книг Київського центрального архіву (протягом 1874–1921 рр. О. Левицький працював секретарем-діловодом Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (Київська археографічна комісія) [11, с. 74]. Вже 1880 р. в журналі «Русская старина» [12, с. 549–574] з'являється невелика розвідка історика, присвячена цій тематиці, яка згодом переросла у значне наукове дослідження. Із багатого за змістом родинного життя XVI–XVII ст. історик виділив кілька найважливіших питань, а саме: становище жінки вищих суспільних станів у житті суспільства і родини; її роль у тогочасному політичному та культурному житті. На підставі архівних документів вчений розкрив усі етапи весілля, що відбувалося на русь-

ких (українських) землях у XVI–XVII ст.: змовини, заручини і саме весілля, а також церковне вінчання. Всі аспекти родинних стосунків О. Левицький розглядав у зв'язку з давньоруським правом, народними традиціями і тогочасними церковними вимогами.

Верхньою хронологічною межею визначаємо 2011-й рік, яким автор розвідки обмежує дослідження впливів бачення О. І. Левицьким проблеми тилової повсякденності ординарних жінок козацького Запорожжя на розвиток української історіографії XX – початку XXI ст.

У межах аналізу виокремлено дві базові проблеми: методологічну і концептуальну. Методологічна полягає в неусталеності понятійно-категоріального апарату та тих утрудненнях, з якими пов'язано надто пряме перенесення пояснювальних схем предметних методологій, запропонованих різними феміноорієнтованими секторами суміжних з історією дисциплін [13, с. 162]. Концептуальна схема пов'язана зі спробою сепарувати зміни парадигмальних підходів щодо ідентифікації та осмислення істориком Орестом Левицьким історичних подій і явищ, які відбувались в українських землях у першій половині XVII ст., а також виявити відповідну зміну акцентів щодо минулого (колективна пам'ять наукового співтовариства, яка репрезентує горішній поверх українського культуротворення [14, с. 107] в умовах трансформацій українського суспільства 1880–2011 рр.

Із великої кількості дослідницьких методів і методик, вироблених сучасною історичною наукою для «усної історії» [15], «жіночої історії» [16] та «військово-історичної антропології» [17], для нашого дослідження ми обрали агрегативний метод, який дає змогу збирати окремі факти для складання загальної картини події чи явища, і казуальний, що надає можливість детального розгляду унікальних і нетипових явищ, які спричинили зміни в соціальній психології та суспільній свідомості групи чи груп людей. Корисним буде і вироблений школою «Анналів» етноісторичний підхід, який дає змогу бути більш уважним, перш за все, до деталей повсякденного життя «маленьких людей» – у нашому випадку, ординарних жінок козацького Запорожжя.

За великим рахунком, в авторських текстах академіка Ореста Левицького будемо шукати його бачення «картини світу» (побутової свідомості, форм соціальної реакції, стереотипів поведінки та мислення) «маленьких людей», які населяли пограничні українські землі Речі Посполитої у першій половині XVII ст. Відтак, матимемо перед собою домінуючу суспільну сітку вартостей, що була характерною для цієї

особистості і в світлі якої повинна постати непринадність/принадність становища жінки, що проживала в межах українського пограниччя і запорозького Низу, побаченого крізь призму чоловічих уявлень про «блага» [18].

Шукаючи «відображення» /відсутність «відображень» тилової повсякденності ординарних жінок козацького Запорожжя в науково-творчому доробку О. І. Левицького, будемо збирати, «критично відтворювати і ретельно аналізувати щонайменші свідчення» [19, с. 10] про буденні структури життя людей тієї епохи, їхній своєрідний ментальний і психологічний склад та про особливий досвід участі жінок у реаліях, що супроводжували війни та збройні локальні конфлікти, – розквартирування військ, військові заготівлі, військово-санітарна діяльність, забезпечення повсякденних потреб життєдіяльності як окремих воїнів, так і цілих військових угруповань і т. ін.

Аналіз науково-творчої спадщини О. І. Левицького в контексті «військово-історичної антропології» [17] та «історичної фемінології» [20] розпочнемо з загальновідомого, неодноразово зафіксованого істориками факту з науково-творчої діяльності історика. У 1900 р. на сторінках журналу «Киевская старина» було надруковано розвідку О. Левицького «Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII вв.» [21, с. 1–15]. У цій статті дослідник розглянув один, на його думку, унікальний випадок можливого укладання шлюбної угоди між чоловіком і жінкою, який був відбитий в актовому документі початку XVII ст., а саме: право жінки визволяти засудженого на смерть злочинця від виконання вироку – т. зв. процедура *casus notabilis* [22]. У документі, на який звернув увагу О. Левицький, говориться про те, що 1606 р. у м. Олиці на Волині, в магістратському суді розглядалась справа Януша Кобринця, слуги литовського підстоля Миколая Глібовича, який служив у того Глібовича «службу гайдуцкую» і за вбивство товариша «был осажоным на горло», себто засудженим до сметної кари. Під час розгляду цієї справи «одна чесна дівчина із міщанок побажала взяти з убивцею шлюб» (курсив мій. – О. К.). Дівчина привселюдно звернулася до «шляхетних і учтивих людей», які були присутні при розгляді справи, «бажаючи його (злочинця) «собі впросити в стан святий малженський» (курсив мій. – О. К.). Присутній при розгляді справи уповноважений з боку пана Глібовича визнав заяву дівчини настільки правомірною, що відразу ж, без заперечень і додаткових уточнень, доповів про це своєму патронуві. Пан Глібович невдовзі дав уповно-

важеному згоду на такий декрет: вбивця може бути звільнений від смертної кари за умови, якщо відразу ж «прийме шлюб с тою девочкою учтиво явно, в костелі католицькому» [23]. В противному разі «юж би реч иншая з ним се діяла» [24, с. 521–522].

Підсудний відразу ж погодився на таку пропозицію, і його прямо із в'язниці відвели до костелу в супроводі возного, якого зобов'язали бути присутнім на вінчанні. Наступного дня засудженого «на горло» було звільнено з під варти, а возний вніс до актових книг реляцію про те, що слуга пана М. Глібовича, гайдук (курсив мій. – О. К.) Януш Кобринець був обвинчаний з дівчиною в його присутності і звільнений з-під варти [24, с. 522]. Спершись на виявлений документ, історик зробив висновок про те, що «на Волині в XVII ст. (а можливо, й в більш ранні часи) існував звичай, який мав юридичну силу» [21, с. 13]. Свій висновок О. Левицький умотивовує тим, що звичай збереження життя засудженому на смерть чоловікові за умови, що злочинець одружиться з дівчиною, яка згодиться взяти з ним шлюб, цілком узгоджується з «живим народним переказом» [21, с. 14]. Мова йде про виявлений дослідником переказ, який у кінці XIX ст. побутував у м. Крупці на Волині. В цьому переказі розповідається про те, що «...молодий козак (курсив мій. – О. К.) за якийсь злочин був засуджений до смертної кари. Коли був прочитаний декрет і кат підвів засудженого до плахи, із натовпу вийшла молода дівчина і накрила платком його голову (курсив мій. – О. К.), даючи тим самим знак, що вона обирає його собі в чоловіки (курсив мій. – О. К.) і цим звільняє від страти» [21, с. 14]. «Виконавці вироку зупинились в очікуванні, що на це скаже засуджений; але коли він звільнив голову з-під платка і побачив свою наречену-рятівницю, то з гіркою усмішкою і презирством, плюнувши на бік, звернувся до ката і сказав: “Е, рубай краще, а жити з такою поганою не хочу”. Вирок було виконано...» [21, с. 14]. Далі історик зосереджує увагу на тому, що подібні перекази, окрім Волині, збереглись також і в межах колишнього Запорозжя. Про цей, очевидно, досить поширений серед козацької спільноти звичай повідав у своїх споминах колишній козак Микита Корж (1731–1835). Одного разу, за словами оповідача, у м. Самарі (нинішній Новомосковськ) вели до місця страти засудженого на смерть козака. Натовп людей мовчки його супроводжував. Зненацька на дорозі з'явилася дівчина під білим покривалом: вона підійшла до засудженого і привселюдно заявила про своє бажання мати його за чоловіка. Процесія зупинилася: натовп із цікавістю очікував, що від-

повість на це засуджений. Він попросив, аби дівчина зняла покривало. Коли вона це зробила, козак, подивившись в обличчя рятувальниці, вигукнув: «Як мати таку дзюбу вести до шлюбу, то ліпше на шибениці дати дуба!» – і сказав, аби його вели до місця страти... [21, с. 14]. Встановивши історичну достовірність вищеописаного звичаю, О. Левицький в січні 1905 р. знову повертається до цієї проблематики і робить спробу з'ясувати, «звідки і коли виник у нас (в українських землях. – О. К.) цей оригінальний звичай?» [25, с. 93]. Цій проблемі історик присвятив розвідку «Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужья» (1905) [25, с. 89–97]. У контексті аналізу письмових та усних джерел, зробленого у відповідності з тогочасними тенденціями часу і місця [26, с. 20], О. І. Левицький дійшов висновку, що цей оригінальний звичай був запозичений із звичаєвого права західноєвропейських народів, бо «ні в Литовському статуті, ні в інших чинних у нас юридичних кодексах про нього немає жодної згадки» [25, с. 93]. Проте відповіді на питання – коли, як, і головне, звідки відбулось це запозичення, а також, чому запозичений звичай пустив коріння і «прижився» в українських землях, історик не дав. Не дали відповіді на це питання й інші українські дослідники. У різні часи до традиції звільнення злочинців від смертної кари за участі жінки звертались В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, М. Слабченко, В. Гнатюк, В. Щурат, О. Загоровський, М. Грушевський [27, с. 227]. Кожен з них висував власну гіпотезу з приводу того, хто з жінок був наділений правом на такий «привілей», якою була суть цієї традиції, що очікувало жінку після звільнення засудженого від покарання. М. Слабченко вважав, що подібні випадки були доволі рідкісними і що стать у цій процедурі не мала значення. Він наводив приклади участі в ній як жінок, так і чоловіків. Інший висновок М. Слабченка стосувався того, що таким правом були наділені переважно повії, свідченням чого були випадки у Франції та Іспанії [27, с. 227]. На відміну від інших, історик пояснював феномен *casus notabilis* залишками римського права, наголошуючи, що він траплявся на тих територіях, які перебували під його впливом. До цих територій науковець зараховував і деякі українські землі [28, с. 256]. В. Гнатюк, так само як і М. Слабченко, вважав, що стать у даному разі не відігравала вирішальної ролі. Його висновки щодо *casus notabilis* хоча й наближались до висновків М. Слабченка, проте дещо розширювали коло осіб, наділених правом порятунку засудженого. На думку В. Гнатюка, таке право мали вдови, а також удівці, які могли звільняти

засуджену до смертної кари дівчину або вдову [27, с. 228]. За версією ж О. Левицького, М. Грушевського, В. Щурата, Б. Барвінського, особлива місія тут випадала саме «учтивій» незаміжній жінці.

Розглядаючи описаний звичай крізь призму правових відносин в руському (українському) соціумі першої половини XVII ст., О. Левицький показав себе блискучим правознавцем, архівістом і етнологом, проте закодовану в переказах та письмовому джерелі інформацію про вплив військового чинника на повсякденне життя мешканців пограничних руських (українських) земель Речі Посполитої відрефлексував лише частково. Будучи автором найбільшої кількості матеріалів, де жіноцтво розглядалось у контексті цивільного права та повсякденності, історик не взяв до уваги той факт, що в усіх виявлених ним джерелах засудженим виступає не цивільна людина (посполитий, ремісник), а військовик-козак у переказі, записаному в м. Крупці; запорожець у переказі, записаному від Микити Коржа; гайдук в акті, занесеному до книги гродської Луцької. Отже, в усіх зафіксованих істориком випадках злочинців судили, скоріше за все, не за цивільним правом, бо О. Левицький визнав, що «ні в Литовському статуті, ні в інших чинних у нас юридичних кодексах про нього (про цей звичай. – О. К.) немає жодної згадки» [25, с. 93], а за військовими (читай козацькими) традиціями (положеннями звичаєвого права запорожців), під дію яких, як бачимо, потрапляли і причетні до козацтва (військові) люди, як на Волині, так і в межах Запорозьких Вольностей. Стає очевидним, що на вищезначених територіях мешкали носії звичаєвого козацького (військового) права. Про описаних в переказах жінок відомо лише те, що вони належали до непривілейованих соціальних станів тогочасного соціуму, зналися на звичаєвому праві козаків, були не дуже гарними, проте, в більшості випадків, «учтивими», тобто цнотливими.

Хай там як, але у виявлених О. І. Левицьким джерелах тилову повсякденність [2] ординарних жінок, участь жінок у судових процесах ми розглядаємо як типологізовані практики цієї повсякденності, як узвичаєний елемент життєустрою «українного» руського соціуму першої половини XVII ст. Тим самим витоки вищеприписаного звичаю, коли жінка (діва) могла зберегти життя засудженому на смерть злочинцеві, якщо погоджувалась узяти з ним шлюб, слід шукати не деінде, а у звичаєвому праві мешканців Степової України.

Усвідомивши основний напрямок та принципи пошуків сценаріїв тилової повсякденності ординарних жінок, спробуємо, відгородивши

мозок від вірусу сучасності, виявити основні масиви джерел, які могли фіксувати історичну пам'ять про присутність зазначеного звичаю, в культурному просторі Степової України. Пошуки його «слідів» розпочнемо з легенд і переказів, зафіксованих збирачами народної пам'яті в межах колишніх Запорозьких Вольностей.

У другій половині XIX ст., на Катеринославщині Г. Надхін записав переказ «Краще смерть». У ньому розповідається про те, що «у запорожців був звичай: інколи прощати злочинцеві, якщо котрась із місцевих дівчат відважувалась вийти за нього заміж (курсив мій. – О. К.)» [29, с. 80]. Отже, переказ знову наголошує на тому, що на Запорожжі були не лише «місцеві дівчата», а й «місцеве» звичаєве право запорожців, коли тільки жінка могла врятувати від загибелі засудженого до смертної кари запорожця. Скидається на те, що оприлюднені О. Левицьким та Г. Надхіним джерела перегукуються не з традиціями звичаєвого права західноєвропейських народів, як наполягав історик О. І. Левицький [25, с. 93–95], а з давніми степовими традиціями воєвничих амазонок, чії поселення, за словами Геродота, знаходились неподалік річки Борисфена (Дніпра) [30, с. 33–62]. У наведених переказах скоріше за все простежується відгомін не західноєвропейського звичаєвого права, а давньої (місцевої) амазонської традиції, яка стала частиною унормованої практики тилової повсякденності населення козацького Запорожжя. Автор хроніки початку XVIII ст. Даніель Крман, підкреслюючи непроминальність давніх скіфських традицій, наголошував на тому, що «ці запорожці (воїни – О. К.) успадкували багато чого від амазонок – цих нечувано воєвничих і шалено сміливих жінок, що рівнялися славою й перевищували відвагою мужів та що, як кажуть, жили у Скитії біля Дніпра» [31, с. 113]. В цьому контексті варто зазначити, що представники народознавчої школи М. Грушевського 1920-х рр. (К. Грушевська, Н. Заглада, В. Кравченко, Є. Смоленська, К. Черв'як та ін.) ставили перед собою завдання вести дослідження народної культури від «старої Руси» [32, с. 75], тобто від традицій, які побутували на території України у «старі» часи. Американський фольклорист і антрополог Дон Йодер (Don Yoder) свого часу також слушно наголошував на «традиційному характері» народної культури, бо «культура заснована на традиціях і передається завдяки існуванню певних традицій (напр., усної фольклорної традиції)» [33, с. 17]. Поділяючи, в основному, переконання Д. Йодера та представників народознавчої школи М. Грушевського, зазначимо, що вироблена соціумом традиція (напр.,

традиція, за якою лише жінка (діва) могла зберегти життя засудженому на смерть воїнові-козакові, якщо погоджувалась взяти з ним шлюб), як правило, є беззаперечною можливістю входження індивіда, мікрогрупи чи соціального прошарку в історію. Саме через традицію (її наявність) можна вписатися в конкретний історичний період, знайти своє місце в соціумі, а значить – легітимізуватися [26, с. 22].

Стає очевидним, що прагнення О. І. Левицького відобразити якомога повнішу картину з життя і побуту жінок України першої половини XVII ст. (О. Левицький був автором чи не найбільшої кількості матеріалів, де жіноцтво розглядалося в контексті історії права та повсякденності) [27, с. 89], певною мірою, зумовило його інтерес і до проблеми стосунків козацтва з жінками. Проте поза увагою історика залишилися такі напрямки історії жінок України першої половини XVII ст., як:

- 1) тилова повсякденність жінок України першої половини XVII ст.;
- 2) фронтова повсякденність ординарних жінок України ранньомодерної доби;
- 3) фронтова повсякденність жінок козацького Запорозжя;
- 4) традиції жінок-воїволиць Давньої України та їх тяглість у часи середньовічної та ранньомодерної України.

Розглядаючи науково-творчу спадщину Ореста Івановича Левицького в контексті історичної фемінології та військово-історичної антропології, слід мати на увазі той факт, що історик торкався проблематики, пов'язаної з реаліями повсякденного життя жінок у кризові воєнні епохи, побіжно, в контексті розгляду історії права та повсякденного життя жінок України ранньомодерної доби. В одній зі своїх праць, а саме: «Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв.» [24, с. 1–120] О.І. Левицький звернув увагу на сценарії повсякденного життя (тилова і фронтова повсякденності) українських жінок-шляхтянок – воїволиць «амазонок» XVI – першої половини XVII ст. У поле зору дослідника потрапила діяльність Ганни Борзобогатої Красенської, яка взяла верх і над своїм чоловіком, і над тестем – луцьким єпископом і самовільно керувала скарбницею Луцької єпископії, а ще організувала численні наїзди (збройні напади) на сусідів шляхтичів та судилася з ними. Коли король, якому врешті урвався терпець, організував проти неї посполите рушення (шляхетське ополчення) цілого воєводства, пані Ганна, надавши панцир й особисто очоливши своїх власних вояків, успішно відбила всі наступи королівського війська [34, с. 195].

А також увагу дослідника привернула воєнна повсякденність волинської «амазонки» князівського походження княгині Софії Карабчіївської Ружинської, дружини князя Романа Кириковича Ружинського, королівського ротмістра, гетьмана війська Лжедмитрія II [35, с. 626]. Ця князівна-войовниця любила влаштовувати збройні наїзди на маєтності сусідів-шляхтичів. 1608 р., за відсутності чоловіка, який перебував у поході на Москву, на чолі 6-тисячної піхоти й кінноти вона взяла штурмом замок князів Корецьких у м. Черемоші [34, с. 195]. Проте розгляд О. Левицьким проблематики, пов'язаної з воєнним повсякденням цих жінок-войовниць, відбувався в контексті правового становища руських (українських) жінок вищих суспільних станів. Історик детально зупинився на високому суспільному становищі українських жінок, причиною якого, поза всяким сумнівом, стали саме «умови “українного”, як тоді казали, прикордоння» [36, с. 14]. В цьому О. І. Левицький випередив сучасні гендерні студії та студії з історії жінок України [37], які «часто грішать кон'юнктурністю та мавпуванням західних зразків, що повністю випадають з кола традицій українців» [36, с. 14]. Тим часом, унікальний досвід участі жінок України XVI – першої половини XVII ст. у війнах та збройних локальних конфліктах до поля зору О. Левицького, як об'єкт дослідження, не потрапив.

Історик проводив свої дослідження на підставі матеріалів, зібраних Київською археографічною комісією, перебуваючи під впливом авторитету і праць професора права Київського університету, засновника київської історично-юридичної школи, одного з провідних дослідників литовсько-руського права М. Владимирського-Буданова [27, с. 129]. У відповідності до вироблених М. Владимирським-Будановим схем дослідник розглядав правовий статус жінок України (переважно вищих суспільних станів), їхній побут та типологізовані практики повсякденного життя.

Нав'язаний співтовариству гуманітаріїв України тип світосприйняття витіснив з поля наукової уваги істориків другої половини XIX – початку XX ст. та змусив до «мовчання» (на «офіційному» рівні. – О. К.) суто національний контент історичної пам'яті [38, с. 23–24]. Колективна пам'ять українців про сильних жінок зі зброєю, які мали «голос», «домову» і військову владу була підмінена міфологічною офіційною пам'яттю про безправну, безвольну, залежну від власного чоловіка та імператора-самодержця малоросіянку [38, с. 24]. О. І. Левицький звернув увагу на існування в культурному просторі України першої поло-

вини XVII ст. звичаїв і традицій, які пов'язували жінку з військом і військо вістю, проте до детального вивчення унікального досвіду участі жінок України у війнах та збройних локальних конфліктах дослідник не вдався.

Вплив бачення О. І. Левицьким історії жінок України вищих суспільних станів XVI – першої половини XVII ст. на поступ української історіографії незаперечний. У розумінні побутової історії України, у виявленні її типових характерних сторін дослідник показав себе неперевершеним майстром, який одним з перших звернув увагу на ту обставину, що українське пограниччя (Великий Кордон) [39, с. 453–486] жило своїм «осібним», відмінним від інших територій, життям. Саме цією обставиною, на думку О. І. Левицького, пояснюються особливості етнічних традицій українців, які жили за відсутності жорсткого контролю владних інституцій, проте виробляли дуже дієві в умовах постійної небезпеки традиції співжиття в тодішньому суворому світі [36, с. 14]. Стає очевидним, що дослідження цих традицій варто вести в контексті як «мирної», так і воєнної культури українців, від «старої Руси до сучасних часів» [32, с. 75].

Розгляд науково-творчої спадщини академіка О. І. Левицького з позицій сучасної історіографічної критики, з урахуванням складових епоха–автор–текст, дає можливість сформулювати уявлення про нові контексти присутності «жіночого» в культурному просторі України першої половини XVII ст. та простежити еволюцію історико-фемінологічних поглядів представників наукового співтовариства України другої половини XIX – початку XX ст. на унікальний досвід участі ординарних українських жінок у війнах, локальних збройних конфліктах та в забезпеченні повсякденних потреб життєдіяльності українських козацьких військових формувань.

Джерела та література:

1. Від середини XIX ст. переважна більшість вітчизняних дослідників перестала «бачити» повсякденне життя ординарних жінок у контексті козакознавчих студій, що спричинило майже повне зникнення згадок про жінок із праць про історію українського козацтва та про воєнне мистецтво Запорозької Січі. У вітчизняній історіографічній традиції було, здається, зроблено все можливе, аби статеве життя запорозьких козаків як складова частина повсякденних практик козацтва було сховане в тінь національної історії. Див.: Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / В. А. Смолій

(відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», – 2007. – Т. 2. – 724 с.; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.; Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко; Відп. ред. С. Р. Лях. – Вид. 2-ге, доп. і перероб. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – 672 с.: іл., карти.

2. Під військовою повсякденністю (де повсякденність розглядається як звичайний та звичний хід життя найпершою реальністю, на ґрунті якого виникають всі інші складові людської життєдіяльності) автор розуміє весь комплекс повсякденно-побутових реалій людей (в даному контексті жінок), в яких провідну (нормуючу і формуючу) роль відіграє «військовий фактор». До військової повсякденності автор відносить фронткову повсякденність – самі війни (де війна розглядається автором як соціально-політичне явище, що являє собою крайню форму вирішення соціально-політичних, економічних, ідеологічних, а також національних, релігійних, територіальних та ін. суперечностей між державами, народами, націями, класами і соціальними групами засобами воєнного насильства), а також тилову повсякденність – реалії, що супроводжували війни та збройні локальні конфлікти – розквартирування військ, реквізиції, військові заготівлі, військово-санітарну діяльність, забезпечення повсякденних потреб життєдіяльності військових угруповань і т. ін.

3. Левицький Орест Іванович // Енциклопедія історії України. – Т. 6: Ла–Мі / ред. рада: В. М. Литвин (гол.) та ін.; Ред. кол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. – К.: Наук. думка, 2009. – С. 90–91; Василенко М. П. Академік Орест Іванович Левицький / М. П. Василенко. // Записки соціально-економічного відділу УАН. – К., 1923. – Т. 1. – С. XVI–XCVII.

4. Повсякденність автор розуміє як: 1) неперервний хід подій людського життя коли їхня численність, різноманітність та взаємопов'язаність створюють загальне врівноважене тло життя, в якому відсутні контрасти, розриви та ін.; 2) важливе поняття сучасної філософії та історіософії, що розглядає звичайний та звичний хід життя найпершою реальністю, на ґрунті якого виникають всі інші складові людської життєдіяльності. Див. Петрусенко В. Тлумачний словник основних філософських термінів / В. Петрусенко. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2009. – С. 121–122.

5. Сарбей В. Г., Москвич Л. Г. Академік Орест Левицький / В. Г. Сарбей, Л. Г. Москвич. // Київська старовина. – 1998. – № 6. – С. 74–93; Балущок В. Наукова спадщина Ореста Левицького в контексті етнологічної науки / В. Балущок. // Берегиня. – 2010. – Ч. 10 (66). – С. 10–17.

6. Barwinski B. Wypraszenie od kary śmierci w dawnym prawie polskiem / B. Barwinski. – Lwów, 1925.

7. Кривоший О. П. Звичай безшлюбності у запорожців / О. П. Кривоший. // Тези до науково-практичної конференції «Традиційні соціальні цінності запорозького козацтва і сучасна молодь»: Інформ. листок. – Запоріжжя, 1996; Його ж: Традиції запорозького козацтва і українське жіноцтво / О. П. Кривоший. // Нова парадигма: Гуманітар. журн. мол. вчених Запоріз. регіону. – Запоріжжя, 1997. – Вип. 5. – С. 18–24; Його ж: Жінка зі зброєю на сторінках військової історії України XVI – першої половини XVII ст. Контексти прояву / О. П. Кривоший. // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини: Зб. наук. пр. / За заг. ред. канд. іст. наук, полк. Карпова В. В. – К., 2011. – С. 70–78. Його ж: Специфіка та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запоріжжя. Воєнно-історичний аспект / О. П. Кривоший. // Мандрівець. – 2011. – № 5. – С. 20–28.

8. Кривоший О. П. Жінка і козацьке право / О. П. Кривоший. // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. Запоріжжя, 2–4 жовт. 1997 р. / Секція III, IV, V. – Запоріжжя, 1997. – С. 35–40.

9. Культурний простір, в рамках класичної філософії та культурно-антропологічної парадигми, автор розуміє як відображену у свідомості певної групи людей «картину світу», характерну для даного соціуму, всю систему цінностей, виражену, втілену і символізовану в артефактах, людських вчинках, загалом у повсякденному житті. Див.: Социокультурная антропология: история, теория и методология: Энциклопед. словарь. – М.: Культура; Киров: Акад. Проект: Константа, 2012. – С. 135; Берк П. Антропология итальянского Возрождения / П. Берк. // «Одиссей». Образ другого в культуре. – М., 1994. – С. 272–283.

10. Сторчак А. І. Видатний історик, археограф-архівіст (До 120-річчя від дня народження О. І. Левицького) / А. І. Сторчак // Укр. істор. журн. – 1968. – № 12. – С. 125–129.

11. Сарбей В., Москвич Л. Академік Орест Левицький / В. Сарбей, Л. Москвич. // Київська старовина. – 1998. – № 6. – С. 74–93.

12. Левицький О. О семейных отношениях в Юго-западной Руси в XVI–XVII веках / О. Левицкий. // Русская старина. – 1880. – Кн. 11. – Т. 29. – С. 549–574.

13. Киридон А. «Маски пам'яті». – С. 160–170.

14. Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 416 с.

15. Науковий шлях усна історія почала у 1940-х р. з легкої руки американського історика і публіциста Алана Невіса. Див.: Берг М. П. Устная история в Соединенных Штатах / М. П. Берг. // Новая и новейшая история. – М., 1976. – № 6. – С. 213–216; Кись О. Усна історія: становлення, пробле-

матика, методологічні засади / О. Кісь. // Україна модерна. – 2007. – № 11. – С. 7–21.

16. Концептуальні засади гендерних студій сформулювала Джоан Скотт. (Скотт Д. Гендер: полезная категория исторического анализа / Джоан Скотт. // Гендерные исследования. – Харьков, 2000. – № 5. – С. 142–171); докладніше про гендерний підхід в історичних дослідженнях див.: Пушкарева Н. Гендерная теория и историческое знание, / Н. Пушкарева – СПб.: Алетейя, 2007.

17. Концептуальні засади студій з військово-історичної антропології сформулювала російська дослідниця О. Сенявська (Сенявская Е. С. Военно-историческая антропология как новая отрасль исторической науки. / Е. С. Сенявская. // Военно-историческая антропология: Ежегодник. Предмет, задачи, перспективы развития – М., 2002); більш докладно про гендерний підхід у військово-історичних дослідженнях див.: Сенявская Е. С. Женщина на войне глазами мужчин / Е. С. Сенявская. // Русская история: проблемы менталитета: Тезисы докладов науч. конф. – М., 1994. – С. 149–151.

18. Мова йде про стиль мислення історика О. І. Левицького. Під стилем мислення автор розуміє особливості способу поєднання змістових та структурних елементів мислення у певній галузі знання в певну історичну епоху. Система мислення формується на основі фундаментальних понять (категорійного складу) та принципів їх організації в певну систему. Див.: Петрушенко В. Тлумачний словник основних філософських термінів / В. Петрушенко. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2009. – С. 158.

19. Дюби Жорж. Европа в средние века / Жорж Дюби; [пер. с. фр. В. Колесникова]– Смоленск: Полиграмма, 1994. – 396 с.

20. Історична фемінологія – напрям історичного знання, предметом дослідження якого виступають жінки в історії, їхні функціональні ролі та місце в суспільному житті. Термін «історична фемінологія» функціонує нарівні з такими поняттями, як «історія жінок» або «жіноча історія». Див.: Буряк Л. І. Правовий статус жінки як об'єкт дослідження в українській історіографії другої половини ХІХ ст. / Л. І. Буряк. // Укр. істор. журн. – 2009. – № 1. – С. 208.

21. Левицкий О. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII вв. / О. Левицкий. // Киевская старина. – 1900. – № 1. – С. 1–15.

22. Природа цієї традиції, за слушним зауваженням Л. Буряк, цікавила багатьох українських вчених: до неї у різні часи звертались В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, В. Щурат, О. Загоровський, М. Грушевський. (див.: Буряк Л. І. Жінка в українському історичному наративі:

автори, ідеї, образи (друга половина XIX – перша третина XX ст.): Монографія / Л. І. Буряк. – К.: Нац. акад. упр., 2010. – С. 227.

23. Литовські статuti – офіційні законодавчі акти на руських (українських) землях в першій половині XVII ст. – термін «девка» вживають, як правило, для визначення категорії жінок непривілейованих станів. І Литовський статут 1529 р. «девками» називає незаміжніх жінок путніх слуг, бортників, паробків (розділ VII, ст. 6; розд. IV, ст. 7, 9, 10), а також незаміжніх селянок. Заміжніх селянок статuti називають «жонками». Див.: Валиконите И. І Литовский статут – один из важнейших источников истории положения женщин в Великом княжестве Литовском / И. Валиконите. // Первый Литовский статут 1529 г.: Мат-лы Респ. науч. конф. «450 лет Первому Литовскому статуту». Вильнюс, 1979. – Вильнюс, 1982. – С. 43–44.

24. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. VIII. – Т. III: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси XVI–XVII вв. – К., 1909.

25. Левицкий О. Обычай помилования преступника, избранного девишкой в мужья / О. Левицкий. // Киевская старина. – 1905. – № 1. – С. 89–97.

26. Кривоший О. Специфіка та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запорозжя. Військово-історичний аспект / О. Кривоший. // Мандрівець. – 2011. – № 5. – С. 20–28.

27. Буряк Л. І. Жінка в українському історичному наративі: автори, ідеї, образи (друга половина XIX – перша третина XX ст.): Монографія / Л. І. Буряк. – К.: Нац. акад. упр., 2010. – 368 с.

28. Слабченко М. Е. Опыт по истории права Малороссии XVII–XVIII ст. / М. Е. Слабченко. Одесса, 1911. – 294 с.

29. Савур-могила: Легенди та перекази Нижньої Наддніпряниці / Упор., авт. прим. В. А. Чабаненко. – К.: Дніпро, 1990. – 262 с.

30. Геродот із Галікарнасу. Скіфія: Найдавніший опис України з V ст. перед Христом / Геродот; Підгот. тексту М. Ф. Слабошпицького. Передм. Ю. М. Хорунжого. – К.: Фірма «Довіра», 1992. – 72 с.

31. Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709 р.) / Д. Крман. Пер. із словацьк. О. Булах, Г. Булаха; Упор., прим. М. Неврлого; Вступ. сл. І. Дзюби. – К.: Просвіта: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – 160 с.

32. Шевчук Т. Листування Катерини Грушевської і Василя Кравченка з приводу дослідження українського народного епосу / Т. Шевчук. // Народна творчість та етнографія – 1996. – №4. – С. 74 – 80.

33. Шиян Роман І. «Історії» Південної України. / Роман І. Шиян. // «Бердянський літописець» Василь Крижанівський / Упор. І. І. Лиман, В.

М. Константинова. – Бердянськ–Київ–Едмонтон. Р.А. «Тандем – У», 2007. – 300 с.

34. Левицький О. Сім'я і побут українців у XVI ст. / О. Левицький. // На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст. / Упор. і передм. О. В. Русиної. – К.: Україна, 1994. – 352 с.

35. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. В. Войтович. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2006. – 784 с.

36. Балусок В. Наукова спадщина Ореста Левицького в контексті етнологічної науки / В. Балусок. // Берегиня. – 2010. – Ч. 10 (66). – С. 10–17.

37. Найбільш показовою в цьому контексті є монографія модерного історика Тетяни Орлової (див. Орлова Т. В. Жінка в історії України (вітчизняна історіографія XX – початку XXI ст. / Т. В. Орлова. – К.: Логос, 2009. – 584 с.). Обравши за дослідницьку стратегію феміністський дискурс, дослідниця перестала «бачити» реальний поступ української історіографії XX – початку XXI ст. у напрямку освоєння досвіду участі руських (українських) та запорозьких жінок у війнах та локальних збройних конфліктах, що відбувались на українських землях у XVI – першій половині XVII ст. Однобокість в аналізі літератури не дала змогу авторці показати різні точки зору на історію жінок України ранньомодерної доби, різні напрямки дослідницьких стратегій вітчизняних істориків, а отже, й історіографічні етапи в її вивченні. Логічно, що дискурс тилової повсякденності ординарних жінок України першої половини XVII ст. і козацького Запорозжя взагалі не згадується Т. Орловою, як і залишений поза увагою дослідниці науковий доробок академіка О. І. Левицького в галузі військово-історичної фемінології.

38. Кривоший О. П. «Сильна жінка» зі зброєю в українському історіографічному дискурсі XVI–XIX ст. / О. П. Кривоший. // Київська старовина. – 2012. – № 1 (403). – С. 16–34.

39. Брехуненко В. Типологія Степового Кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтв / В. Брехуненко. // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2006. – Вип. 6. – С. 453–486.

Олександр Кривоший (*Запоріжжя, Україна*). Дискурс тилової повсякденності ординарних жінок України першої половини XVII ст. у науковій спадщині Ореста Левицького

У статті досліджено феміноорієнтовану наукову спадщину академіка Ореста Левицького, зокрема твори, в яких порушується проблема впливу військового чинника на повсякденне життя ординарних жінок України раннього Нового часу. Розглянуто питання теоретичного усвідомлення істориком такого аспекту феномена військової повсякденності ординарних

жінок України XVI – першої половини XVII ст., як тилова повсякденність. З'ясовано позицію історика стосовно неприсутності/присутності жіночого чинника у військових традиціях українського козацтва.

Ключові слова: історіографія, Україна раннього Нового часу, тилова повсякденність ординарних жінок, науковий доробок історика О. Левицького, українське козацтво, жінка-воївниця.

Александр Кривошой (Запорожье, Украина). Дискурс тыловой повседневности ординарных женщин Украины первой половины XVII в. в научном наследии историка Ореста Левицкого

В статье исследовано феминноориентированное научное наследие украинского историка, академика Ореста Левицкого, в частности, произведения, в которых затрагивается проблема влияния военного фактора на повседневную жизнь ординарных женщин Украины раннего Нового времени. Рассмотрен вопрос теоретического осознания историком такого аспекта феномена военной повседневности ординарных женщин Украины. XVI – первой половины XVII в., как тыловая повседневность. Выяснена позиция историка относительно присутствия/неприсутствия «женского» в военных традициях и украинского казачества.

Ключевые слова: историография, Украина раннего Нового времени, тыловая повседневность ординарных женщин, научное наследие О. Левицкого, украинское козачество, женщина-воительница.

Olexander Krivoshyi (Zaporizzhia, Ukraine). The discussion of everyday life of ordinary women at the rear end of the war in Ukraine in the first half of the XVII century presented in the scientific heritage of Orest Levitsky.

In this article, the scientific legacy of the famous Ukrainian historian, academician Orest Levitskyj, was examined. Those are works in which the problem of the influence of the war on the daily lives of ordinary women in Ukraine in the XVI – XVIII centuries was addressed. Such issues of a theoretical understanding by historian as the everyday life of an ordinary woman of Ukraine of the first half of the XVII century at the rear end of war were considered. The historian's position towards existence/nonexistence of the female element in the military traditions in Zaporizhzhya and Ukrainian Cossack history was determined.

Keywords: historiography, Ukraine in the early times of modern era, ordinary daily life of women at the rear end of the war of, the scientific heritage of A. Levitsky, Ukrainian Cossacks, a female warrior.

Дмитро СЕМКО
(Київ, Україна)

УДК 930.1: 304 (477.51) “1917–1991”

Історіографія 1917–1991 рр. Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку другої поло- вини XVII – початку XVIII ст.

Історія української культури XVII – початку XVIII ст. нерозривно пов’язана з діяльністю цілої когорти видатних українських письменників, поетів, науковців, викладачів, митців, друкарів, що створили на Чернігово-Сіверщині під патронатом чернігівського архієпископа Лазаря Барановича потужний культурний осередок. Учені ченці, що в цей час працювали в Новгороді-Сіверському та Чернігові, не лише відбудовували монастирі і храми єпархії, брали участь у політичному житті, але й прилучилися до створення чудових зразків українського літературного бароко.

В історіографії 1917–1991 рр., присвяченій Чернігово-Новгород-Сіверському культурному осередку, можемо виділити три головні періоди – історіографія 1917–1930-х рр., історіографія повоєнного часу (1950-ті–1960-ті рр.), та історіографія 1970-х – 1980-х рр. Протягом цих, звичайно дещо умовних, періодів у дослідженні Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку змінювалися як тематика та характер досліджень, так і методологічний і методичний підходи до них.

Серед концептуальних проблем дослідження діяльності Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку за радянських часів, як і в попередній період, визначальною стала відсутність студій, що розглядали б осередок комплексно, як соціокультурне явище. При цьому застосування марксистсько-ленінської методології не давало змоги адекватно досліджувати діяльність чернігово-сіверських учених ченців у контексті епохи, оскільки фактично не передбачало можливості позитивної оцінки діяльності представників кліру як таких.

Хоча церковна історіографія, а також історіографія, присвячена Київській духовній академії, в контексті яких проводилися досліджен-

ня, що висвітлювали діяльність чернігово-сіверських учених ченців, як науковий напрямок протягом перших двох десятиліть радянської влади фактично припинили існувати, певне зацікавлення різними аспектами діяльності чернігівського архієпископа Лазаря Барановича та його оточення, і в першу чергу їхнього літературною творчістю в Радянському Союзі ще зберігалось. Спроби запровадити марксистсько-ленінську методологію та методику до студій, що стосувалися літературної спадщини чернігово-сіверських учених ченців, а також інших аспектів функціонування Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку, в 1920-х рр. були не надто ефективними, бо ще тривала політика українізації, яку проводило радянське партійне керівництво, а також тому, що переважна більшість публікацій у цей період належать вченим, погляди яких та науковий метод склалися наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Через це зберігалось і певна тяглість з дожовтневою російською історіографією в оцінках діяльності Лазаря Барановича та інших представників осередку.

Паралельно в цей же період на українських землях, які не були інкорпоровані до Радянського Союзу, виходять роботи, що застосовували відмінні від радянських методологічні і методичні прийоми. Зокрема, у Львові виходять дослідження М. Возняка, написані з позицій української державницької історіографії [3, 4]. В «Історії української літератури», виданій 1921 р., М. Возняк спробував проаналізувати діяльність чернігово-сіверських учених ченців у контексті української державницької ідеї. На відміну від представників російської дожовтневої історіографії, які досліджували церковно-адміністративну діяльність та літературну творчість Лазаря Барановича, Іоанікія Галятовського, Дмитрія Туптала, Івана Максимовича та інших представників Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку переважно в рамках схеми, запропонованої ще митрополитом Євгенієм Болховітіновим, згідно з якою історія церкви в Україні та діяльність українського духовенства розглядалися в загальноросійському контексті, М. Возняк спробував оцінити літературну творчість учених ченців з позицій її відповідності тим вимогам часу, що стояли перед українською освіченою спільнотою в процесі розбудови Української козацької держави. Загалом негативно оцінюючи схоластику, що панувала в освіті та літературі другої половини ХVІІ ст., М. Возняк все ж визнавав, що «школи Могили далеко поширили круг наук братських шкіл. Маючи професорами людей з західно-європейською освітою, вони розвивали й серед

українського громадянства та й у письменстві серйозний науковий напрям, познайомлювали з західно-європейською наукою й методами наукових дослідів, але й увели мертву схоластичну форму й формальне відношення до духовного та світського знання, що панувало в західній Європі в середньовікових часах» [3, с. 298].

Вчений вважав, що, навіть не продукуючи нових ідей, «київська академія все таки вправляла розум і приучувала його до абстрактної думки, розвивала інтереси до письменства, а хоч останнє мало ледви що або й нічого не мало спільного з народом і не багате ні красою, ні змістом, ні, тим більше, ідеями, все таки воно важне під тим оглядом, що причинялося до вироблення літературних форм і смаку. Поза тим мала київська ученість той добрий бік, що при її допомозі щезла тупа ненависть до всього чужого, яку бачимо в сучасній Московщині. Однак в загальні національні значення колеґії було невелике, бо для науки й літератури вжила вона чужих мов або незрозумілої для українських народних мас славяноукраїнської мови, лишивши на боці живу народну мову, й через те, тим більше з огляду на перевагу схоластики, не витворила української духом і змаганнями національної інтелігенції» [3, с. 300].

Так само негативно ставився М. Возняк і до релігійної полемічної публіцистики другої половини XVII ст., вважаючи, що «релігійна полеміка вибуяла так дуже, що заглушила українську, змістом, духом і напрямом національну літературу, що її зродило пробудження українського народу до національного життя» [3, с. 298].

На думку вченого, літератори другої половини XVII ст, в тому числі й ті, що працювали в Новгороді-Сіверському та Чернігові, не змогли піднятися до розуміння політичних і національних завдань, які постали після української визвольної війни, певною мірою і через те, що релігійна полеміка сприяла поширенню серед українського православного духовенства фатального для майбутнього розвитку України гасла «воліємо під православного царя» [3, с. 311–312].

Не заперечуючи неординарності та безсумнівних позитивних якостей Лазаря Барановича як очільника православного духовенства на Лівобережжі та як церковного адміністратора, М. Возняк все ж був не надто високої думки про літературну творчість чернігівського владика. Він зазначав, що проповіді архієпископа – «безбарвне і безмістове накопичення пустих слів», яке рідко переривається згадками про тогочасне бурхливе політичне життя, про українську народну револю-

цію, або ж даними, які б характеризували Л. Барановича як політичного діяча. Дослідник вважав, що поезії та навіть молитви Барановича позбавлені ліризму, релігійного захоплення і зовсім холодні [3, с. 314]. Так само невисокої думки дослідник і про поетичні збірки І. Максимовича [3, с. 318–319].

Значно більше уваги приділив М. Возняк аналізу літературної творчості І. Галятовського. Розглядаючи збірники проповідей єлеського архімандрита, дослідник дійшов висновку, що більшість його проповідей має схоластичний характер, переважають догматичні проповіді, а казань богословського характеру та присвячених полемічним питанням порівняно менше. [3, с. 324]. Писання І. Галятовського, на думку М. Возняка, демонструють велику начитаність автора, проте раціонально-наукові погляди поєднуються у нього з давніми фантастичними уявленнями [3, с. 326]. Творчість І. Галятовського дослідник вважав позбавленою будь-якого зв'язку з бурхливим життям тогочасної України, непатріотичною та позбавленою любові до власної батьківщини, на відміну від творчості сучасних Галятовському польських проповідників [3, с. 328]. Проте значення творчості І. Галятовського для українського суспільства М. Возняк все ж оцінював високо. Полягало воно, на думку вченого, у його популярності й поширенні, причому не лише в друкованому вигляді, а й у рукописних списках, а також у тому, що частина оповідань з творів І. Галятовського увійшла до народної творчості у формі казок [3, с. 328].

Не менш докладно зупинився М. Возняк і на творчості Д. Туптала. Навівши біографічні дані про Д. Туптала переважно у зв'язку з роботою над Четьями-Мінеями, дослідник зосередився на українському періоді його творчості. М. Возняк зазначав, що Д. Туптало працював над своїми Життями святих переважно як над релігійно-моральним твором, а не науковим, і тому ставився до відбору матеріалів некритично. Дослідник навів джерела, якими користувався Д. Туптало, розглянув апокрифічний елемент у Четьях-Мінеях, [3, с. 350–351] а також детально зупинився на виданнях Житій святих, в тому числі і протягом XVIII ст. в контексті запровадження Синодом РПЦ обмежень книговидання в Україні.

Низку статей, присвячених літературній творчості чернігівсько-сіверських учених ченців, підготував професор С. Маслов, який цікавився цією проблематикою і в дорядянський час. У 1925 р. вийшла його стаття «До історії видання “Ключа розуміння” Іоаннікія Галятовського

1659 р.» [18]. У статті наводився не лише фактичний матеріал про творчу спадщину І. Галятовського, а й подавалися дані щодо розвитку книгодрукування в Україні в другій половині XVII ст.

1927 р. у «Ювілейному збірнику» Історико-філологічного відділення ВУАН на пошану академіка Д. Й. Багалія надруковано статтю С. Маслова, присвячену Лаврентієві Крщоновичу [19]. Дослідник розглянув виданий 1698 р. у Чернігові «*Ilia oratoria*» Лаврентія Крщоновича – короткий латиномовний підручник з риторики. С. Маслов не лише докладно описав зміст брошури та її оформлення, навівши малюнки з неї, але й проаналізував причини появи цього видання. На думку вченого, «*Ilia oratoria*» цікава тим, що являє собою першу в Україні і єдину для XVII ст. спробу видати друкований підручник риторики. Адже, незважаючи на те, що риторика стояла на чільному місці у програмі Києво-Могилянського колегіуму, всі відомі підручники з риторики XVII та початку XVIII ст. розповсюджувались лише в рукописних списках [19, с. 710].

У цьому ж збірнику вміщено ще кілька публікацій, що стосувалися різних аспектів діяльності чернігово-сіверських учених ченців. Одна з них належить П. Попову. Вона присвячена панегірику Л. Крщоновича, написаному на честь Л. Барановича [24]. П. Попов подав детальний опис цієї брошури (примірникові, яким користувався дослідник, бракувало заголовного аркуша), детально зупинився на його змісті, охарактеризував його історико-літературну вартість та розглянув біографічні відомості, які подає панегірик про Лазаря Барановича. Подавши детальний опис гравюр, що прикрашали брошуру, дослідник зауважив, що вдосконалені гравюри на міді були тоді рідкістю в Україні, вони лише починали входити до практики книговидання і використовувалися переважно в парадних, хвальних виданнях [24, с. 671]. На підставі аналізу гравюр дослідник уточнив час виходу панегірика та місце – Чернігів. Дослідник вважав, що Лаврентій Крщонович був автором не лише присвятної передмови, а й цілого панегірика. Розглядаючи панегірик як літературний пам'ятник, П. Попов зауважував, що він відбив у собі особливості цілого жанру, типового для тогочасної Польщі та пов'язаних з нею кіл в Україні [24, с. 684].

Рецензуючи цей збірник, К. Харлампович зупинився і на публікаціях П. Попова та С. Маслова. Загалом високо оцінивши обидві роботи, К. Харлампович поставив низку запитань, зокрема щодо авторства «*Ilia oratoria*» та щодо підкресленого П. Поповим Крщоновичевого свідчення

про перехід Л. Барановича в унію під час навчання у Вільні та Калуші. У принципі не заперечуючи такої можливості, К. Харлампович зауважив, що наведені у «Панегірику» дані можна витлумачити й інакше – про прийняття саме православного чернечого чину, який і у Східній церкві веде свій початок також од Св. Василя Великого [24, с. 283].

П. Попов дослідив ще один панегірик, присвячений І. Галятовському – невеличкий латино-польський твір Пилипа Івановича. Цю орацію, вміщену у збірнику, написаному у 80-х роках XVII ст. переважно у Вільні у Братському монастирі Св. Духа, було виголошено в березні 1685 р. П. Попов звернув увагу на мову твору як на яскравий зразок модного у XVII – на початку XVIII ст. в Польщі, Литві та Україні польсько-латинського макаронізму. На думку дослідника, польську мову в ньому так перемішано з цілими уривками зовсім не асимільованої латинської мови, що важко одразу визначити, який елемент переважає [23, с. 218].

У дослідженні С. Богуславського «К литературной истории “Памяти и похвалы князю Владимиру”», присвяченому філологічному описові тексту пам’ятки, питанням авторства, історії студій тексту, редакцій, складу та пізніших текстуальних змін, серед іншого в додатках подається і вірш Лазаря Барановича на честь Володимира Святого, вміщений у книзі «Żywoty świętych», виданій 1670 р. друкарнею Києво-Печерської лаври [1, с. 158–159].

1930 р. в «Записках Наукового товариства ім. Шевченка» з’явилася розвідка В. Сімовича, присвячена перекладам у літературній спадщині І. Галятовського [26]. На думку дослідника, Галятовський не був тим, кого прийнято розуміти під словом «перекладач», оскільки не лишив по собі систематичного перекладу жодної частини Біблії, хоча у своїх творах використовував і великі уривки, і короткі цитати з перекладених ним Св. Письма, Старого та Нового Завіту. В. Сімович вважав, що І. Галятовський наслідував польських богословів, які часто, цитуючи чужий, переважно латинський текст, зразу ж давали переклад його сучасною «живою» польською мовою [26, с. 51]. Найбільше таких перекладів міститься у «Ключі розуміння», «Богам поганских», поодинокі перекладені цитати – в «Душах людей померлих». Дослідник наводить приклади цитування з Книги Моїсея, Книги Суддів, Книги Іова (Старий Завіт) Євангелія від Луки, Діянь Апостолів (Новий Завіт) тощо.

Дослідник зауважував, що І. Галятовський як проповідник хотів бути передусім добре зрозумілим аудиторії та читачам, тому його пере-

клади не завжди дослівні – складні конструкції Галятовський або описував, або просто переповідав [26, с. 54]. На думку В. Сімовича, на переклади І. Галятовського сильно вплинули польські переклади Біблії, особливо переклад Якуба Вуєка (1593). Порівнюючи переклади Вуєка з перекладами Галятовського, дослідник дійшов висновку, що І. Галятовський не лише добре знав текст цього перекладу, не лише ним користувався, але й майже дослівно переповідав. Хоча вплив перекладів Вуєка В. Сімович вважав очевидним, але основою для перекладів дослідник називав все ж Біблію церковнослов'янську [26, с. 59]. Оскільки для католиків, як і для православних, текст Біблії був святим, то й у І. Галятовського найважливіші місця сходяться з Острозькою Біблією і відрізняються від польських перекладів. Характеризуючи мову перекладів І. Галятовського, В. Сімович зауважував, що «живучи духовним життям тодішньої української інтелігенції, Галятовський знав і мову тої інтелігенції й широко нею користувався. У цій мові багато польського впливу, головню в термінології церковній чи військовій, і це одбилося й на перекладах» [26, с. 71].

На відміну від СРСР, де церковна історіографія у передвоєнний період фактично припинила існувати, в діаспорі цей напрямок наукових студій продовжував розвиватися. 1937 р. у Парижі було видано книгу протоієрея Георгія Флоровського «Пути русского богословия» [28]. В цьому ґрунтовному дослідженні приділено увагу і процесам, що відбувалися в українській церкві у XVII–XVIII ст., в контексті яких розглядається діяльність Петра Могили та вихованців його школи – Л. Барановича, І. Галятовського, І. Максимовича, Д. Туптала та ін. Оцінюючи діяльність українських ієреїв з позицій російського богослова та історика церкви «візантійського» напрямку, Г. Флоровський загалом негативно ставився до київської освіти з її латино-польським уподобаннями та піддавав сумніву стійкість українських учених ченців у догматичному православ'ї. Проте він не міг ігнорувати значення українських впливів на Москву і доволі високо оцінював стан київської ученості. Дослідник зазначав, що з культурно-історичної точки зору київська ученість є безсумнівною і значною подією [28, с. 56]. Характеризуючи латино-польські впливи, Г. Флоровський звертається до літературної творчості Л. Барановича, І. Галятовського, А. Радивиловського, Д. Туптала, зазначаючи при цьому, що для багатьох з цих авторів характерна помпезна риторична символіка у трактуванні та відборі текстів, занепадницький класицизм [28, с. 53]. Полеміку І. Галятовсько-

го з езуїтами дослідник зводить лише до окремих питань, вважаючи, що стиль письменника залишається римським. Так само, як і стиль Л. Барановича, який, на думку Г. Флоровського, типологічно знаходився в межах польського бароко, при тому, що гра словами та всілякі забавки характерні не лише для його літературної манери, а й для його способу мислення [28, с. 53]. З усіх київських книжників XVII ст. Г. Флоровський вирізняє лише двох – Д. Туптала та С. Яворського – як найбільш талановитих, хоч і зазначає при цьому, що Четъї-Мінеї Д. Туптала складені переважно за західними джерелами – збірниками Л. Сурія, П. Скарги та ін., а слов'янські та грецькі матеріали використовувалися Д. Тупталом у значно меншому обсязі. Західний характер мали, на думку Г. Флоровського, також проповіді Д. Туптала та особливо його шкільні драми [28, с. 54].

У повоєнний час застосування марксистсько-ленінської доктрини в історичних та літературознавчих дослідженнях в Радянському Союзі стало домінуючим, і роботи, які виходять у цей період, характеризуються спробами досліджувати літературну творчість чернігівських учених ченців із застосуванням класового підходу, розцінюючи твори Лазаря Барановича та його оточення переважно як занепадницькі, схоластичні, відірвані від життя, класово ворожі.

У першому томі двотомної «Історії української літератури», виданої 1954 р. за редакцією О. Білецького, окремий невеликий розділ присвячено літературі другої половини XVII ст. [10]. Звернувши увагу головним чином на полемічну літературу цього періоду, О. Білецький як автор розділу зазначав, що приєднання Лівобережної України до Росії вирішило на цих землях всі міжконфесійні проблеми, і тому гострота та актуальність міжконфесійної полеміки зберігалася лише на західноукраїнських теренах, ігноруючи той факт, що навіть у межах самого російського православ'я не було єдності, не кажучи вже про Україну, ієрархи якої протягом трьох десятиліть намагалися протистояти спробам підпорядкувати Київську митрополію Московському патріарху. Зауважимо також, що полемічна публіцистика чернігово-сіверських учених ченців не вичерпувалася антикатолицькими та антиуніатськими творами – антиісламська та антиіудейська направленість творів, наприклад, І. Галятовського, звичайно, не втрачала своєї гостроти та своєчасності.

Значно ґрунтовніше висвітлено діяльність чернігово-сіверських учених ченців у першому томі 8-томного академічного видання «Істо-

рії української літератури» (1967). На думку авторів, літературний процес другої половини XVII – першої половини XVIII ст. має виразні особливості, які полягають в ідейній переорієнтації літератури згідно з новими історичними умовами, а також у розвитку нових стилістичних та інших тенденцій літературно-художнього порядку [11, с. 359]. Полемічну публіцистику цього періоду автори вважають прерогативою церковних ієрархів – духовних магнатів, яку вони вели «переслідуючи передусім класові інтереси», і тому полеміка носила майже виключно схоластичний, догматичний характер і переживала творчо-ідеологічну кризу [11, с. 360]. З подібними оцінками важко погодитись, ознайомившись із полеміко-публіцистичною прозою І. Галятовського та Л. Барановича. Заперечення подібних оцінок зустрічаються трохи згодом вже у радянських літературознавців та істориків літератури. Дещо інакше оцінюється ораторсько-проповідницька проза, яка досягає в цей період, на думку авторів, свого найвищого розвитку і відзначається різноманітністю стилів, значним посиленням суто художніх засобів у пропаганді християнської догматики, широким використанням апокрифічного матеріалу.

Одним з напрямків, за якими радянські науковці проводили дослідження, стала історія книгодрукування. У межах цієї проблематики в повоєнний час з'являється низка робіт, присвячених діяльності друкарень Лазаря Барановича у Новгороді-Сіверському та Чернігові. Діяльності новгород-сіверської друкарні присвячено ґрунтовне дослідження С. Клепікова [15]. Ця робота, як зазначав сам автор, була ініційована необхідністю повного наукового опису всіх видань російських друкарень (незалежно від мови) XVI–XVII ст. Про необхідність такого видання майже одночасно у 1925–1927 рр. незалежно один від одного заговорили С. Маслов у Києві та С. Клепіков у Москві. Вони, розробили тотожну в загальних положеннях, але різну в деталях інструкцію опису слов'янських стародруків [15, 16]. Для застосування нової методики С. Клепіков спочатку як експериментальний зразок обрав друкарню Лазаря Барановича у Новгороді-Сіверському. Нетривале існування друкарні (1674–1679), невеликий асортимент видань, велика плутанина у бібліографіях у виданнях чернігівської і новгород-сіверської друкарень, на думку автора, стали чудовою підставою для обрання саме цієї друкарні дослідного зразка [15, с. 255]. До описи було включено 19 видань, з яких сім відомі лише в одному примірнику, а два – в одному повному примірнику. Серед видань, відомих з літературних джерел,

С. Клепиков описав усі, крім одного: «Чигирин прикордонне місто...» О. Бучинського, віднайти яке авторові не вдалося [15, с. 256]. У цій роботі С. Клепиков переконливо довів, що з 34-х видань, які приписувалися паралельно чернігівській та новгород-сіверській друкарням до новгород-сіверських належать лише 20, 19 з яких зберігалися у сучасних дослідникові книгозбірнях. Появу псевдочернігівських видань С. Клепиков пов'язував з неправильним датуванням дефектних примірників, які знаходилися в колекції Ундольського та інших книгозбірнях [15, с. 261–270]. До найцікавіших видань новгород-сіверської друкарні дослідник відносить «Filar wiary u Grunt prawdy» (1675), «Nowa miara, starey wiary» (1676), «Księga śmierci» (1676) Лазаря Барановича, «Rozmowa białocerkiewska» (1676), «Stary kościół zachodni» (1678), «Labędź z piórami swemi» (1679) Іоанникія Галятовського, «Чуда пресвятой і преблагословенной девы Марии» (1677) Димитрія Туптала.

Діяльність чернігівської друкарні відображена в дослідженнях Т. Каменевої [12, 13, 14]. Авторка проаналізувала та описала всі видання чернігівської друкарні, які зберігалися у книгозбірнях Москви, Петербурга, Києва та Чернігова, ґрунтовно дослідила засоби та кошти, які були в розпорядженні друкарні, а також орнаментику та ілюстрації чернігівських видань. Дослідниця зауважувала, що протягом перших 20-ти років свого існування чернігівська друкарня здійснила більш ніж 40 видань. При цьому кількість книжок світського характеру значно перевищувала кількість духовної літератури. Більшість богослужбової літератури на першому етапі своєї діяльності чернігівська друкарня видавала в малому форматі, не було видано жодного Євангелія чи «Апостола».

Наприкінці 1940-х та в 1950-ті роки поновлюються церковно-історичні студії, що проводилися в Московській духовній академії. В цей період у «Журналі Московської патріархії» виходять статті В. Ганецького [6], П. Вікторова [2] та низку інших дослідників, що переважно були надруковані до певних урочистостей, пов'язаних з ім'ям Д. Туптала. Фактично, ці публікації ґрунтуються на дослідженнях попередників і самостійного значення не мають.

На відміну від вищезгаданих робіт, у цей же час виходить ґрунтовне дослідження протоієрея А. Державіна, присвячене Четьям-Мінеям Д. Туптала [7]. Дослідження, яке було магістерською дисертацією А. Державіна і над яким автор працював протягом майже сорока років, фактично є і досі найрунтовнішим, що розглядає Четьї-Мінеї як цер-

ковно-історичну та літературну пам'ятку. Воно складається з двох частин, у першій з яких подано біографію Д. Туптала в контексті історичної ситуації в Україні у другій половині XVII ст., друга частина присвячена дослідженню джерел, якими користувався святий при підготовці своєї праці. Крім того, дослідження включає три томи додатків, в яких проведено докладний текстологічний та джерелознавчий аналіз усіх житій, включених Д. Тупталом до своєї праці. Дослідник намагався з'ясувати ставлення Д. Туптала до своїх джерел, зокрема до Четьї-Мінеї митрополита Макарія, до творів Симеона Метафраста, а також до творів Сурія, Баронія, П. Скарги, «Acta Sanctorum» Боландистів та інших римо-католицьких авторів. У цьому контексті цікава полеміка А. Державіна з Т. Пачовським з приводу впливу на Четьї-Мінеї Д. Туптала Житій святих П. Скарги [7, ч. II, с. 137–140]. А. Державін доводив, що хоча вплив П. Скарги і незаперечний, проте значення його часто перебільшене, та наголошував на оригінальності твору Д. Туптала.

У 1960 р. вийшов перший том 5-томного «Біобібліографічного словника українських письменників», присвячений українській літературі XI–XVIII ст., укладений Л. Махновцем [21]. У ньому було зібрано і ґрунтовно опрацьовано значний масив бібліографічних даних щодо українських письменників, в тому числі й тих, хто належав до Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку. Укладач не лише навів короткі біографічні дані про Лазаря Барановича, Іоанікія Галятовського, Івана Максимовича, Дмитрія Туптала та інших літераторів чернігово-сіверського кола, а й подав докладні бібліографії кожного з них, а також матеріали про видання творів та анотації деяких досліджень. Основна маса словника описана укладачем *de visu*, матеріали опрацьовані включно до 1959 р. Це видання і до сьогодні не втратило своєї наукової вартості.

У повоєнний період наукові студії в діаспорі, що стосувалися різних аспектів діяльності представників Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку, представлені переважно роботами Д. Чижевського та І. Огієнка.

1956 р. в Нью-Йорку видано «Історію української літератури» Д. Чижевського [30]. Окремий розділ її присвячено українському літературному бароко, в контексті якого розглядається літературна творчість Іоанікія Галятовського, Дмитрія Туптала та коротко – Лазаря Барановича й Івана Максимовича (негативне ставлення до творчості якого нічим, на думку Д. Чижевського, необґрунтоване). Їхня літературна

творчість, різноманітна за жанрами, розглядається дослідником у руслі літературного процесу другої половини XVII – початку XVIII ст., у порівнянні з іншими письменниками цієї доби – Ф. Прокоповичем, І. Величковським, а також у порівнянні з творчістю їхніх попередників та наступників. Д. Чижевський критично ставився до досліджень з історії літератури, які, не беручи до уваги виразний характер світогляду барокових письменників, трактували цю літературу як далеку від життя, чужу народним потребам, схоластичну та нікому не потрібну. Вчений доводив, що «тематика української барокової літератури – за невеликими винятками – така сама, як тематика світової барокової літератури: відхилення з'ясовуються скрутним становищем українського народу, що не дозволило на “розкіш” утворення власної класи літераторів. Україна втрачала своїх літературних працівників, що йшли працювати на чужому полі, також і через загальну тенденцію барокової людини до духового мандрівництва (найбільший представник німецького барокка Ляйбніц переважну більшість своїх творів написав латинською або... французькою мовою). “Втратило” їх не українське бароко, що при сприятливому політичному стані, розуміється, читало би не зрусифіковані при виданні або польські твори св. Дмитра Туптала, Яворського або Барановича, а їх українські редакції або хоч переклади, – а 19-ий вік, що його конечність історичного розвитку привела до занедбання такої цікавої та – до певної міри – блискучої сторінки минулого, як українське бароко» [30, с. 317].

Монографія І. Огієнка «Святий Дмитро Туптало. Його життя і праця» вийшла друком у Вінніпезі 1960 р. [22]. У ній подано досить докладну біографію Д. Туптала, а також аналіз його праць. Незважаючи на те, що в роботі І. Огієнка дослідники відзначали вплив монографії І. Шляпкіна «Святой Димитрий Ростовский и его время» [25], все ж, на відміну від останньої, І. Огієнко намагався більше уваги приділити саме українському періоду життя та творчості Д. Туптала, висвітлити його стосунки з українськими ієрархами – Л. Барановичем, Й. Нелюбовичем-Тукальським. Аналізуючи творчість Д. Туптала, І. Огієнко зупиняється на його Четьях-Мінеях, значно менше уваги приділивши раннім творам письменника. І хоча більшість сюжетів у монографії не є оригінальними, все ж її вартість пояснюється в першу чергу тим, що монографія є однією з перших спроб в українській історіографії подати характеристику Д. Туптала в контексті національного літературного процесу.

Дослідженню творчості І. Галятовського присвячено студії І. Чепіги [29]. 1964 р. вона захистила кандидатську дисертацію, у якій намагалася показати, що І. Галятовський був не відірваним від життя схоластом, а сином свого віку і свого класу, патріотом рідного краю, людиною, «що ділом і словом намагалася допомогти вітчизні». У дисертації було зроблено спробу уточнити список творів, які належать перу І. Галятовського, згрупувати ці твори тематично і за жанровою специфікою, розкрити ідейне та художнє значення кожної групи творів. Хоча дисертація підготовлена в контексті радянського літературознавства і не позбавлена у зв'язку з цим певних штамів, все ж авторка намагалася адекватно досліджувати ставлення І. Галятовського до існуючої дійсності та реакцію його на цю дійсність (пропаганда ідей патріотизму, слов'янської єдності і т.ін.), звертала увагу на загальну ерудицію І. Галятовського, на ті джерела, звідки він черпав сюжети для своїх оповідань, на методи роботи над тим чи іншим твором. На думку І. Чепіги, релігійна оболонка творів І. Галятовського ускладнювала, але не виключала можливості простежити, як тогочасні передові культурні діячі намагалися бути корисними своєму народові.

Життєвий шлях, суспільно-політична діяльність та літературна спадщина Лазаря Барановича у зв'язку з українською дійсністю другої половини XVII ст. досліджувалися в дисертації Н. Вигодованець, захищеній 1971 р. [5]. Незважаючи на певні обмеження, пов'язані із застосуванням марксистсько-ленінських методологічних штамів та оцінкових кліше, а також на відсутність нових даних щодо біографії та діяльності чернігівського владики, у дисертації вперше в радянській історіографії Л. Баранович розглядається як видатний український культурний та суспільно-політичний діяч, поет і публіцист. При аналізі прозових творів Л. Барановича головну увагу дисертант приділила двом збірникам його проповідей – «Мечу духовному» та «Трубам словес проповідних», які дослідниця вважає тематично близькими до творів І. Галятовського та А. Радивиловського. Цінність гомілетичних творів Л. Барановича, на думку дослідниці, полягає в їх безпосередньому або опосередкованому зв'язку з життям [5, с. 12], хоча такий зв'язок Н. Вигодованець вбачає переважно в узагальнених негативних портретах багатіїв або ж у негативному, на її погляд, ставленні Л. Барановича до зростаючої класової диференціації українського суспільства XVII ст. [5, с. 12].

Полеміко-публіцистична проза Л. Барановича представлена в дисертації трактатом «Нова міра». На думку дослідниці, перша та друга

частини трактату нерівноцінні. Перша частина «Про владу Св. Петра та римських пап» написана в найкращих традиціях літературної полеміки XVI – початку XVII ст. і для неї характерні актуальність проблематики, публіцистичність, ліризм. Друга частина «Про сходження Св. Духа від отця», в якій переважають церковно-схоластичні догми, свідчить, на думку Н. Вигодованець, про ідейно-творчу кризу, що її переживала українська полемічна література часів Барановича [5, с. 16]. Характеризуючи поетичну творчість Л. Барановича, дослідниця звертає увагу на поділ більшості поетичних збірок на дві частини, в першій з яких автор розміщував переважно т. зв. духовні вірші, у другій – поезії переважно світські, а також на розподіл поезій за певними тематичними циклами [5, с. 17]. Звичайно ж, більш вартісні, на думку Н. Вигодованець, поезії Л. Барановича, що мають громадсько-патріотичне звучання, а польська мова поетичних збірників чернігівського владика не заважала їхньому авторові відтворювати сучасну йому українську дійсність та політичні ідеали українського суспільства другої половини XVII ст. [5, с. 22].

Дослідженню культової ораторської прози XVII ст. присвячено роботи В. Кречотня [17]. Літературну творчість письменників другої половини XVII ст., що мали стосунок до Чернігово-Новгород-Сіверського осередку, В. Кречотень розглядав у контексті ширшої проблеми – дослідження української новелістики та гомілетики означеного періоду в руслі подальшого розвитку всієї української культури [17, с. 15]

Вчений вважав, що церковна проповідь в Україні у XVII ст. відчутно переросла межі церковної літератури і церковного красномовства як щодо змісту, так і щодо форми та суспільної функції [17, с. 12]. Причиною цього стали визвольні змагання українського народу за «соціальне визволення, за утвердження національної гідності, за здобуття державної незалежності, ... за досягнення культурно-ідеологічної рівносильності з католицькою та протестантською Європою» [17, с. 12].

Порівнюючи культову ораторську прозу XVI – початку XVII ст. з ораторською прозою середини – другої половини XVII ст., дослідник вказував на те, що традиційний «греко-слов'янський» тип проповіді поступово набуває нових – ренесансно-барокових – тенденцій [17, с. 15]. Запровадження західноєвропейської системи освіти також сприяло тому, що греко-слов'янські культурні традиції поступово занепадають, натомість виробляються нові культурні латино-польські засади, ренесансно-барокові. [17, с. 16]. Проте В. Кречотень критично налашто-

ваний до різкого протиставлення літератури початку XVII ст. літератури другої половини XVII ст., наголошуючи, що така позиція, притаманна, наприклад, М. Сумцову, заперечувалася вже його сучасниками [17, с. 20]. Дрослідник вважав, що між ідеологією українських проповідників домогилянської та постмогилянської доби неподоланної прірви не існувало, як не існувало її і між їхніми методами проповідування [17, с. 21].

Найвизначнішими представниками нового типу української проповіді у другій половині XVII ст. В. Кречотень вважав Лазаря Барановича, Іоанікія Галятовського та Антонія Радивиловського [17, с. 17]. Характеризуючи їхні твори, дослідник заперечував поширену у літературознавстві XIX – початку XX ст. тезу про неоригінальність, денаціоналізованість української схоластичної проповіді латино-польського зразка, слухно наголошуючи на тому, що характер української культової ораторської прози латино-польського типу був зумовлений потребами і запитами реального життя тогочасної України, необхідністю чинити опір польсько-католицькій експансії та знешкоджувати її пропаганду [17, с. 35].

Розвідка В. Шевчука присвячена поетичній творчості Лазаря Барановича та інших поетів, що входили до Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку, яких автор називає «співцями кийвського парнасу», беручи до уваги, що практично всі вони були вихованцями Києво-Могилянської колегії [31]. Хоча вказані в назві статті хронологічні межі охоплюють майже два століття, мова в ній іде переважно про поетів Барановичевого кола. Поезії самого Лазаря Барановича В. Шевчук оцінює досить високо, так само високої оцінки заслуговують, на його думку, батальна поезія О. Бучинського-Яскольда, морально-повчальні афористичні поезії І. Величковського, панегірики Л. Крещоновича. Згадує В. Шевчук і про І. Галятовського та Д. Туптала, І. Орновського, І. Максимовича. Стосовно поетик І. Максимовича дослідник зазначає, що поезії його нерівновартісні, проте вважає, що негативна оцінка його поетичної спадщини в літературознавстві часто пов'язана зі схильністю літературознавців до компілятивних оцінкових повторень [31, с. 328].

Інший напрямок, в якому проводилися у 80-х роках XX ст. дослідження різних аспектів діяльності Лазаря Барановича та його оточення, пов'язаний зі студіями, присвяченими українському мистецтву XVII–XVIII ст. Розгляду естетичних аспектів у творчості окремих представ-

ників осередку в контексті художнього життя в Україні у цей період присвячені дослідження П. Жолтовського [8, 9]. В його роботах простежується певна еволюція в поглядах і оцінках при дослідженні подій і явищ культурного життя, характерна для тих представників радянського мистецтвознавства, які намагалися адекватно й неупереджено досліджувати українську культуру XVI–XVIII ст. Так, у роботах 1950-х рр., аналізуючи художнє оформлення книг Л. Барановича, Л. Крщоновича та вміщені в них гравюри, дослідник з позицій радянської науки наголошував на класовій сутності цих творів, зауважуючи при цьому, що, наприклад, «в панегіричній творчості, широко розповсюдженій на Україні в XVII–XVIII ст., яскраво відбито станова ідеологію суспільних верхів, протиставлення ними своїх класових інтересів інтересам народу, їх прагнення до замкненої, ізольованої від народу культури» [8, с. 120–121]. Згодом, у 1980-х рр., напрямки досліджень П. Жолтовського зміщуються в царину суто естетичних аспектів, зокрема і щодо літературної творчості чернігово-новгород-сіверських учених ченців. Дослідник наголошував на тому, що у творах І. Галятовського, І. Максимовича образ краси сприймався широко та синтетично, маючи за основу реальні життєві джерела, в тому числі і природні явища [9, с. 12]. На думку вченого, поетично описати, наприклад, кольори веселки І. Галятовський та згодом І. Максимович могли лише тому, що бачили красу як таку і, зокрема, у поєднанні чистих, незмішаних кольорів [9, с. 14]. П. Жолтовський також вважав, що про зростання престижу художника у суспільній свідомості в означений період свідчать популярні в Україні легенди, відбиті у творах І. Галятовського та І. Максимовича [9, с. 14]. Дослідник звертав увагу і на обґрунтування алегоричного способу висловлення в мистецтві, зокрема у І. Галятовського [9, с. 18].

У 1988 р. розпочато видання «Української літературної енциклопедії», на сторінках якої видруковано низку статей, присвячених чернігово-новгород-сіверським ученим ченцям [27]. Поряд зі статтями, присвяченими Олександрові Бучинському-Яскольду, Іванові Величковському, Афанасію Заруцькому, Лазарю Барановичу, Лаврентію Крщоновичу, Іоанікію Галятовському, тут вміщено окрему статтю про Чернігово-Новгород-Сіверський культурний осередок [27, т. II, с. 455]. Автори статті називають осередок киево-чернігівським, очевидно, враховуючи, що практично всі чернігово-сіверські учені ченці були вихованцями Києво-Могилянської колегії та не полишали зв'язків з Києвом

і пізніше, вже перебуваючи на Чернігово-Сіверщині. Нам усе ж більш доречним та адекватним видається вести мову саме про Чернігово-Новгород-Сіверський культурний осередок, беручи до уваги, що культурний осередок – поняття ширше за літературний гурток, й місцевий елемент у діяльності осередку був доволі відчутним.

Таким чином, дослідження, присвячені Чернігово-Новгород-Сіверському культурному осередку другої половини XVII – початку XVIII ст., в тому числі ті, що висвітлювали діяльність чернігівського архієпископа Лазаря Барановича та інших чернігово-новгород-сіверських учених ченців, в історіографії 1917–1991 рр. з класичних тем церковної історії перейшли до царини історії книгодрукування та українського літературного бароко з відповідним зміщенням акцентів з вивчення духовного чинника української культури XVII ст. до розгляду прикладних аспектів діяльності осередку. Хоча марксистсько-ленінська методологія та методика історичних досліджень певним чином звузила спектр досліджуваних проблем, викресливши з поля зору дослідників великий пласт, пов'язаний з культурно-освітньою діяльністю православного духовенства, але значна кількість студій, присвячених виданням чернігівської та новгород-сіверської друкарень, а також студії з історії українського бароко, зокрема літературного, і в радянські часи переконливо доводили, що українська культура другої половини XVII – початку XVIII ст. динамічно розвивалася в руслі європейського культурного процесу, а чернігово-новгород-сіверські учені ченці створили дійсно надзвичайно продуктивний культурний осередок.

Джерела та література:

1. Богуславский С. А. К литературной истории «Памяти и похвалы князю Владимиру» / С. А. Богуславский. // Известия отд. рус. яз. и слов. АН. – М., 1924. – Т. XXIX. – С. 158–159.
2. Викторов П. Святитель Димитрий Ростовский. К 250-летию со дня кончины / П. Викторов. // Журнал Московской патриархии. – 1959. – № 2. – С. 64–73.
3. Возняк М. Історія української літератури. – Т. II: Віки XVI–XVIII. – Част. Перша / М. Возняк. – Львів, 1921. – 416 с.
4. Возняк М. Старе українське письменство. Вибір для середніх шкіл / М. Возняк. – Львів, 1922. – 512 с.
5. Выгодованец Н. И. Лазарь Баранович – украинский писатель второй половины XVII в.: Автореф. дисс. / Н. И. Выгодованец. – Львов, 1971.

6. Ганецкий В. Св. Димитрий, митрополит Ростовский / В. Ганецкий. // Журнал Московской патриархии. – 1947. – № 6. – С. 26–40.
7. Державин А. Четъи-Минеи свт. Димитрия, митрополита Ростовского, как церковно-исторический и литературный памятник: Магистерская дисс. В 2 ч. / А. Державин. – М.: ИХТИОС, 2006. – Ч. I. – 288 с.; 2008. – Ч. II. – 384 с.
8. Жолтовський П. М. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVII – XVIII ст. / П. М. Жолтовський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958.
9. Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст./ П. М. Жолтовський. – К.: Наук. думка, 1983. – 180 с.
10. Історія української літератури: Дожовтнева література. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – Т. I. – 734 с.
11. Історія української літератури: У 8 т. – К.: Наук. думка, 1967. – Т. I.
12. Каменова Т. Н. Книгопечатание в Чернигове (1646–1818) / Т. Н. Каменова. // Проблемы источниковедения. – М., 1959. – Вып. VIII. – С. 267–313.
13. Каменова Т. Н. Орнаментика и иллюстрации черниговских изданий XVII–XVIII вв./ Т. Н. Каменова. // Книга: Исследования и мат-лы. – 1974. – Вып. 29. – С. 171–181.
14. Каменова Т. Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания / Т. Н. Каменова. // Труды Гос. биб-ки СССР им. Ленина. – М., 1959. – Т. 3. – С. 224–383.
15. Клепиков С. А. Издания Новгород-Северской типографии и ложночерниговские издания 1674–1679 годов / С. А. Клепиков. // Книга: Исследования и мат-лы. – 1963. – Сб. 8. – С. 255–278.
16. Клепиков С. А. До методології описування славянських стародруків / С. А. Клепиков. // Бібліологічні вісті. – 1928. – Ч. I. – С. 8–16.
17. Кречотень В. І. Оповідання Антонія Радивиловського. З історії української новелістики XVII ст./ В. І. Кречотень. – К.: Наук. думка, 1983. – 406с.
18. Маслов С. І. До історії видання «Ключа разумения» Іоаннікія Галятівського 1659 р. / С. І. Маслов. // Труды Українського наукового ін-ту книгознавства за 1925 р. – Т. I. – С. 6–10.
19. Маслов С. І. Етюди з історії стародруків / С. І. Маслов. // 36. істор.-філол. від. ВУАН (Ювіл. зб. на пошану акад. Д. Й. Багалія. – Т. 1). – 1927. – № 51. – С. 698–719. Рец. К. Харлампович. // Записки іст.-філол. від. ВУАН. – 1928. – Кн. XIX. – С. 278–286.
20. Маслов С. І. Список найважливіших наукових і науково-популярних праць С.І. Маслова / С. І. Маслов. // Рад. літературознавство. – 1957. – № 1. – С. 156–160.

21. Махновець Л. Є. Українські письменники: Біобібліографічний словник: У 5 т. – Т. І: Давня українська література (XI–XVIII ст.) / Л. Є. Махновець. – К.: Держ. вид-во худ. літ-ри, 1960. – 980 с.

22. Огієнко І. Святий Димитрій Туптало, його життя і праця / І. Огієнко. – Вінніпег: Віра і культура, 1960. – 224 с.

23. Попов П. М. Замітки до історії українського письменства XVII–XVIII вв./ П. М. Попов. // I–III Записки іст.-філол. від. ВУАН. – 1924. – Кн. IV. – С. 213–233.

24. Попов П. М. Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу – невідоме чернігівське видання 80-х років XVII в./ П. М. Попов. // Зб. іст.-філол. від. ВУАН (Ювіл. зб. на пошану акад. Д. Й. Багалія. – Т 1). – 1927. – № 51. – С. 668–697. Рец. К. Харлампович // Записки іст.-філол. від. ВУАН. – 1928. – Кн. XIX. – С. 278–286.

25. Савченко І. В. Іван Огієнко як дослідник життя та творчості Димитрія Ростовського (Туптала) / І. В. Савченко. // Вісник Житомирського держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2002. – № 9. – С. 38–40.

26. Сімович В. Спроби перекладів Св. Письма у творах Галятовського / В. Сімович. // ЗНТШ. – 1930. – Т. ХСІХ. – С. 51–80.

27. Українська літературна енциклопедія. – Т. І: А–Г. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1988. – 536 с.; Т. II: Д–К. – 1990. – 576 с., іл.

28. Флоровский Г. Пути русского богословия. – Изд. 3-ье / Г. Флоровский. – Париж: Умса-Press, 1983. – 600 с.

29. Чепіга І. П. Творчість Іоаннікія Галятовського, українського письменника другої половини XVII ст./ І. П. Чепіга. – Дис. канд. філол. наук. – К., 1964.

30. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Д. Чижевський. – Нью-Йорк, 1956. – С. 248–317.

31. Шевчук В. Співці київського парнасу (Києво-Чернігівський осередок поезії XVII–XVIII ст.) / В. Шевчук. // Наука і культура. Україна 1980. – К., 1981. – С. 323–330.

Дмитро Семко (Київ, Україна). Історіографія 1917–1991 рр. Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку другої половини XVII – початку XVIII ст.

У статті розглядається історіографія 1917–1991 рр., присвячена Чернігово-Новгород-Сіверському культурному осередку другої половини XVII – початку XVIII ст. Роботи, які виходили в цей період, незважаючи на обмеження у низці досліджень, пов'язані із запровадженням марксистсько-ленінської методології та методики, висвітлюють різні аспекти діяльності чернігівського архієпископа Лазаря Барановича та інших учених ченців

переважно в контексті літературного процесу означеного періоду, а також у контексті досліджень, пов'язаних з історією друкарства в Україні.

Ключові слова: культурний осередок, друкарство, методологія, архієпископ.

Дмитрий Семко (Киев, Украина). Историография 1917–1991 гг. Чернигово-Новгород-Северского культурного очага второй половины XVII – начала XVIII в.

В статье рассматривается историография 1917–1991 гг., посвященная Чернигово-Новгород-Северскому культурному очагу второй половины XVII – начала XVIII вв. Работы, которые выходили в этот период, несмотря на ограничения в ряде исследований, связанные с внедрением марксистско-ленинской методологии и методики, освещают различные аспекты деятельности черниговского архиепископа Лазаря Барановича и других ученых монахов преимущественно в контексте литературного процесса обозначенного периода, а также в контексте исследований, связанных с историей книгопечатания в Украине.

Ключевые слова: культурный очаг, книгопечатание, методология, архиепископ.

Dmytro Semko (Kyiv, Ukraine). 1917–1991 historiography of Chernihiv-Novhorod-Siversky cultural center of the second half of the 17th – beginning of the 18th century

The article considers 1917–1991 historiography of dedicated Chernihiv-Novhorod-Siversky cultural center of the second half of the 17th – 18th century's beginning. The works, which were published in this period, in spite of the limitations connected with the implementation of the Marxist-Leninist methodology and methods in several studies, exploring various aspects of Archbishop of Chernihiv Lazar Baranovych and other learned monks' activity, mainly in the context of the literary process of the mentioned period, and in the research's context related to the history of book printing in Ukraine.

Key words: cultural center, book printing, methodology, Archbishop.

Віталій ГОРОБЕЦЬ
(Київ, Україна)

УДК 271.2 – 29(051) (477.53): “1734–1775”

Ціни і рух цін на основні товари запорозької торгівлі доби Нової Січі (1734–775 рр.)

Історія цін у XVIII ст. практично не розроблена. Це стосується як українських земель в цілому, так і останньої дніпровської Січі – Війська Запорозького Низового зокрема. Навіть серед дослідників, що причетні до вивчення економічного життя Нової Січі, лише декілька торкалися проблеми історії цін. Встановлення динаміки цін на основні товари запорозької торгівлі в історіографії ще не проводилося.

Одним з перших, хто торкнувся теми цін та руху цін, був Д. І. Яворницький. Історик детально описав гуртову та роздрібну торгівлю рибою, виділивши промислову специфікацію цього товару та особливості ціноутворення для кожного сорту риби. Однак наведені Д. І. Яворницьким ціни на рибу та рибопродукти з огляду на джерела, на які він посилався, актуальні для останніх років існування Підпільненської Січі [34, с. 287]. Крім того, аналізуючи джерела прибутків Війська Запорозького Низового, дослідник відзначив одну з важливих статей доходу – базарне мито на Січі, яке збирали військові кантаржії. До функцій останніх нібито належало і встановлення ціни на привезені в Січ товари [Там само], проте ніякі документальні свідчення цього не підтверджують.

М. Ф. Тищенко у 20-х роках. XX ст. у своїх розвідках про торгівлю у XVIII ст. на основі ґрунтовних матеріалів, знайдених у фондах Київського центрального архіву давніх актів (тепер Центральний державний історичний архів України, м. Київ), подав розгорнуті реєстри цін цілого ряду товарів у контексті дослідження пачкарювання (контрабанди) через дніпровські митниці [32, с. 56–57] та українсько-кримських торговельних зв'язків [3, арк. 16–17]. Перед дослідником не стояло завдання дослідити ціни чи рух цін. Дані реєстрів він проаналізував, щоб зро-

бити оцінку обсягів контрабанди та збитків, яких завдавали татари лівобережним козакам-купцям у Криму. Втім, при розгляді торгівлі сіллю М. Ф. Тищенко пояснив причину дефіциту та стрімкого підвищення цін на цей товар напередодні та під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. [Там само, арк. 5].

Вагомий внесок у вивчення історії цін зробила Н. Д. Полонська-Василенко. Вона глибоко дослідила описи конфіскованого майна запорозької старшини та заможного козацтва (всього 23 особи), що були складені після зруйнування Нової Січі у 1775 р. Наталя Дмитрівна чи не єдина з дослідників звернула увагу на можливість встановлення порівняльної динаміки цін на худобу та коней [29, с. 222–225]. На окрему увагу заслуговує достатньо смілива спроба визначити ціну цілої отари овець [Там само, с. 226], однак враховуючи неоднорідність цієї товарної маси (вівці випасалися разом з козами, а також не було розділення дорослих особин і молодняка), зроблені вченою висновки можуть мати статус експериментальних. У своїй праці «Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя» Н. Д. Полонська-Василенко вмістила обширний додаток – археографічну публікацію джерел – матеріалів колишнього Дніпропетровського крайархіву [Там само, с. 291–381]. До додатка увійшли головним чином матеріали фонду канцелярії Новоросійської губернії (на сьогодні зберігся лише опис фонду [1]). Окремі реєстри майна та описи містили ціни на предмети господарства, побуту та худобу й коней і були використані при побудові загальної статистики цін на товари.

Авторитетний дослідник у галузі економічної історії України XVIII–XIX ст. М. Є. Слабченко у своїй праці про паланковий устрій Вольностей Запорозьких справедливо зауважував про уривчастість та випадковість даних про ціни, що дійшли до нас у джерелах. Він обґрунтував тезу про економічний характер формування цін на Січі. Старшина не застосовувала владних важелів для встановлення ціни, скоріше навпаки – мав місце зворотний процес: «споживачі боролися проти високих цін за допомогою погромів». [31, с. 475–476].

В. О. Голобуцький у монографії, присвяченій історії останньої Запорозької Січі, спробував визначити середні ціни на найпоширеніші товари запорозької торгівлі, в тому числі харчові продукти, одяг, взуття, зброю. Не вдаючись у конкретизацію часу, для якого була актуальна та чи інша ціна, історик зазначав діапазон цін, наприклад, рушниця звичайна – від 3,50 руб. до 5 руб. Поряд із цим В. О. Голобуцький ввів

до наукового обігу низку джерел, де фігурує товарна ціна [22, сс. 180–189, 194, 198–200, 209–210, 272, 279, 300–301, 307, 316–317, 344–350, 352–353].

Окремі спроби визначити середні ціни на товари зимівницького господарства зробив О. Л. Олійник. Аналізу було піддано ціни на коней та худобу [28, с. 185–192].

Наукова розробка історії цін можлива при використанні методів статистики. Остання, як наука про кількісно-якісний аналіз повторюваних явищ, спроможна дати результат тим точніше, чим більше буде даних про такі явища. Природно, що у процесі такого дослідження ключовим завданням буде зібрати і статистично працювати якомога більше даних про ціни 40-річного періоду існування Нової Січі.

Для розв'язання найважливіших проблем історії цін, а саме: вимірювання динаміки цін на конкретні товари, співвідношення цін по окремими видами товарів, встановлення динаміки цін у Війську Запорозькому Низовому в цілому було застосовано метод індексного аналізу. У статистиці під індексом розуміється відносна величина (показник), що виражає зміну певного складного економічного явища в часі, у просторі або порівняно із планом. При застосуванні методу індексного аналізу оперують двома рівнями побудови агрегатних індексів¹. Перший рівень – це визначення індивідуальних або одотоварних індексів цін на окремі види товарів, що актуальні для певного географічного регіону (напр.: торговий пункт, область). Другий рівень – побудова загальних (групових) індексів на основі індивідуальних.

Використання методу індексного аналізу включає таку послідовність операцій: 1) статистичне опрацювання матеріалу (збір конкретних даних, побудова таблиць варіативних рядів); 2) обрахування індексів цін; 3) побудова графіків, що відображають динаміку відносних показників цін.

Обрахування індивідуального агрегатного індексу відбувається за формулою:

$$I_p = \frac{P_1}{P_0}$$

¹ Агрегатні індекси отримали свою назву від латинського слова «aggrego», що означає «присєдную». У чисельнику та знаменнику загальних індексів в агрегатній формі містяться з'єднані набори (агрегати) елементів досліджуваних статистичних сукупностей.

При обрахунку статистичних індексів певний період приймається як базовий, в якому ціна одиниці товару позначається як p_0 , а другий період приймається за поточний (або звітний), в якому ціна одиниці товару позначається як p_1 . У цьому дослідженні базовим періодом було обрано кінцевий період існування Запорозьких Вольностей: 1775 рік або при потребі оптимізації даних – останнє п'ятиліття чи десятиліття доби Нової Січі. Відповідно до базового періоду обраховано ціни попередніх років.

Основною галуззю господарства в період Нової Січі було скотарство. Незважаючи на те, що цю галузь дещо потіснило рільництво, воно утримувало провідне місце в товарному виробництві й залишалось основою експорту в сусідні країни. Худоба була зручним об'єктом для вкладення капіталів і подекуди виступала в ролі грошового еквівалента, яким сплачували штрафи.

Особливе місце в цій галузі займало конярство. Без перебільшення можна стверджувати, що даний товар мав винятковий внутрішній попит і приносив найбільші прибутки в зовнішній торгівлі. Це можна пояснити кількома причинами. По-перше, для запорожців-кіннозаводчиків рентабельність цієї галузі була обумовлена низькою собівартістю коня, який більшу частину часу до досягнення ним чотирирічного віку перебував на вільному степовому утриманні (навіть узимку) з мінімальними витратами лише на платню табунникам. По-друге, коні – це товар, що з кожним приплодом подвоювався, тобто у певному розумінні набував ознак самовідновлення. По-третє, високий рівень знань з племінної справи дав запорожцям змогу вивести особливу породу коней, які поєднували в собі найкращі властивості, перш за все витривалість та невибагливість – риси, які були просто необхідними не тільки для успішного господарювання, а й для елементарного виживання в умовах степу [27, с. 21]. Таким чином, споживча вартість запорозьких коней, зважаючи на вказані споживчі властивості товару, була високою.

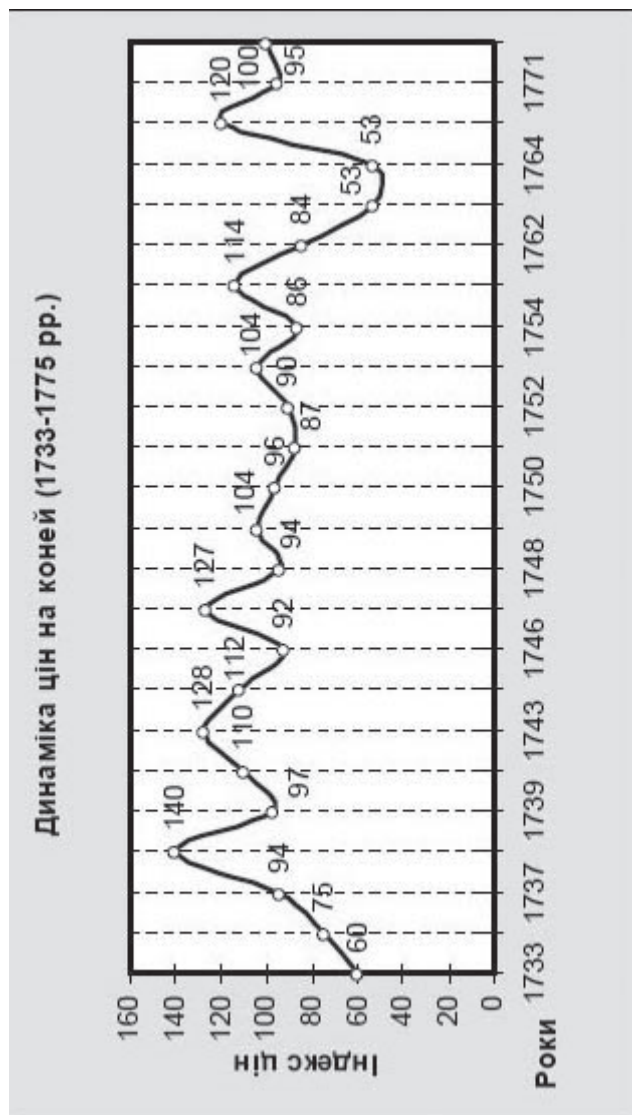
Коні продавалися за ринковими цінами, що встановлювалися спочатку на внутрішньому ринку, а тоді вже на закордонних ярмарках у Балті, Бердичеві, Могилеві, Ярославлі та ін., куди збиралися купці з німецьких земель, Речі Посполитої та Росії. Досить численні фактичні дані про ціни на запорозьких коней дали змогу сформуванню показової статистики на цей товар (див. Таблицю 1) та визначити динаміку ціни (див. Графік 1).

Таблиця 1². Ціни, індекси цін та коефіцієнти цін на коней протягом 1733–1775 рр.

Рік	1733	1736	1737	1738	1739	1740	1743	1745	1746	1747	1748	1749
Ціна, руб.	10	12,5	15,75	23,42	16,14	18,33	21,40	18,67	15,32	21,17	15,75	17,40
Індекс	60	75	94	140	97	110	128	112	92	127	94	104
Коефіцієнт	1	1,25	1,57	2,33	1,62	1,83	2,13	1,87	1,53	2,12	1,57	1,73
Рік	1750	1751	1752	1753	1754	1757	1762	1763	1764	1769	1771	1775
Ціна, руб.	16	14,55	15	17,40	14,33	19	14	8,75	8,75	20	15,84	16,67
Індекс	96	87	90	104	86	114	84	53	53	120	95	100
Коефіцієнт	1,6	1,45	1,5	1,73	1,43	1,9	1,4	0,88	0,88	2	1,58	1,67

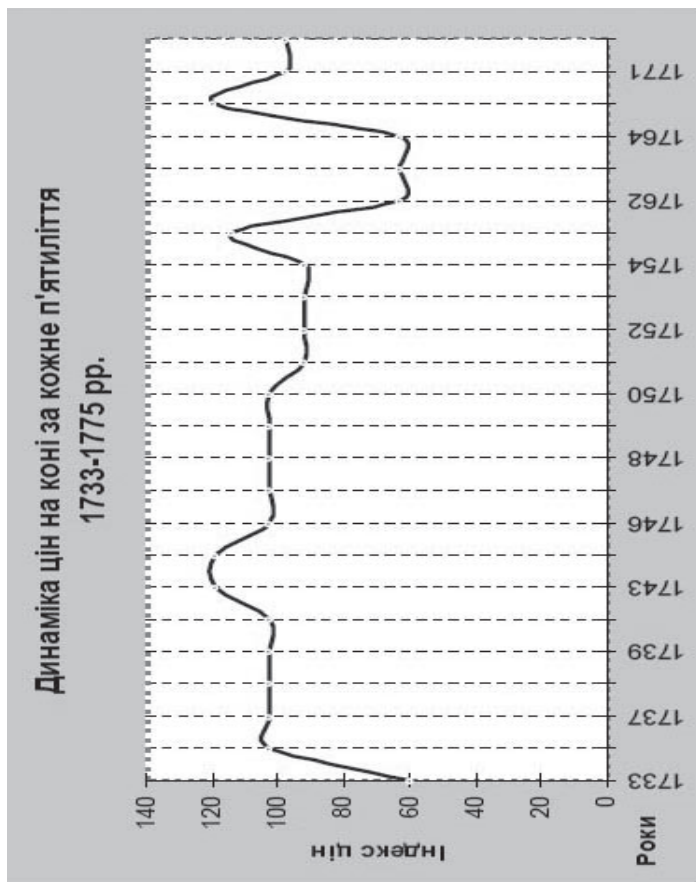
² Таблицю складено на основі джерел: [13, арк. 48–60; 6, арк. 48; 14, арк. 10; 12, арк. 59; 11, арк. 136–137; 9, арк. 14, 22], [4, арк. 101], [16, сс. 280, 291, 342–359], [17, сс. 291, 263, 224, 429, 515–544, 544–551, 551–561], [18, сс. 395–398, 410, 620–621, 702, 730, 731].

Графік 1. Загальна динаміка цін на коней протягом 1733–1775 рр.

Відзначимо, що наведена динаміка в такому вигляді (Графік 1) непоказова. Вона визначалася з того обсягу даних, який вдалося виявити в джерелах. В основному дуже добре представлено ціни за двадцятиліття 1740–1750-тих, дещо менше даних за 1760–1770-ті. Зміна середньоцініна коней відбувалася практично щорічно, звідси – строкастість графіка, наявність значної кількості піків. Для оптимізації даних визначимо середній індекс цін за кожне п'ятиліття протягом 1733–1775 рр., а також динаміку (див. Графік 2).

Графік 2. Динаміка цін на коней за кожне п'ятиліття протягом 1733–1775 рр.

В цьому випадку (Графік 2) динаміка показова. Чітко простежується стрімке зростання ціни в середині 1730-х рр., а потім настає тривалий період стабільності цін на коней, що практично не змінюється (за винятком хіба що незначного стрибка в середині 1740-х рр.) аж до початку 1760-х рр., коли сталося найбільш різке падіння ціни на коней. Джерела фіксують факти, коли у 1760 р. коня «мастю сизого грива на обе сторони» продали за 6 руб. [9, арк. 14], у 1763 р. ціна становила 7,50 руб. [Там само] і 10 руб. [12, арк. 59], у 1764 – 8,75 руб. [9, арк. 22]. Середньозважена ціна у попередній період стабільності коливалась у межах 16,6–17 руб. за голову.

Певна річ, що траплялися одиничні випадки, зафіксовані у джерелах, що не відповідали загальній тенденції динаміки цін. Наприклад, у 1743 р. татарин (імені не вказано) вимагав у козаків Щербинівського куреня повернути нібито вкрадених ними коней, оцінюючи кожного в 30 руб., про що подав відповідну скаргу до Коша [17, с. 224]. В іншому випадку за «коней добрых» близько 1757 р. заплатили по 26 руб. [6, арк. 48], а в 1746 р. «конь яносивій, грива на правую сторону, ноздри обервание» оцінювався аж у 33 руб. [16, с. 291]. Відомі й несподівано низькі ціни, що йшли всупереч загальній тенденції, як-от у випадку з татарином Алі, який оцінив «одинь турецкой жеребець» в 10 левків, що в перерахунку на російські гроші становило 6 руб. [17, с. 429].

Вищенаведені факти деякою мірою справляють ефект статистичної дисгармонії, тому бралися до уваги з належною частиною обережності. Саме тому в даному дослідженні мова йде про середньою зважену ціну на товари.

Період максимального падіння ціни на коней початку 1760-х рр. змінився максимальним піком, що припадає на 1768–1771 рр., тобто на початок російсько-турецької війни 1768–1774 рр., в якій Військо Запорозьке брало участь у складі російської армії. Воєнні потреби спровокували значний попит на коней, що, очевидно, відбилося на середній ціні. Справедливість такого припущення підтверджує «печатка»³ від 13 листопада 1768 р., надіслана Військовою канцелярією козакам, що проживали по зимівниках Самарської та Орільської паланок. У ній

³ Печаткою називався вид директивно-розпорядчої документації Коша. Печатки розсилались у паланки та перевози, особливо на початку існування Війська Запорозького Низового. За браком писарів вони складались з однієї печатки, наклеєної на віск чи папір, а зміст передавався усно.

наказувалось, щоб козаки «все по зимовникамъ стоящіе имеютъ неотменно какъ себя, такъ и техъ, кто съ ихъ господаремъ живеть и таковые, въ коихъ лошадей не имеется, а они могутъ за що себе купить (тут і далі курсив мій. – Г. В.), ружемъ каждого и по паре лошадей приспособить». Крім того, власники зимівників зобов'язані були належним чином озброїти своїх служителів: «Служителей-же своихъ, руже ж чтобы было у каждого, а когда хозяинъ пожелаетъ, то и парю лошадей приспособить-же» [30, с. 533–534].

Отже, враховуючи той факт, що для озброєння запорожця-зимівчанина і хоча б одного служителя, якщо «хозяинъ пожелаетъ», необхідно було мати 4 коня, то різке підвищення ціни, спровоковане підвищеним попитом, виглядає цілком логічним. Тим, хто не мав коней, але міг собі дозволити «за що себе купить», Кіш наказував озброїтись на ринку. Можна уявити собі масштаби закупівель коней у Запорозьких Вольностях напередодні війни, коли наприкінці вересня 1768 р. укомплектоване Запорозьке Військо в кількості 7400 козаків на чолі з кошовим отаманом П. Калнишевським та всією старшиною вирушило до Бугу, щоб за наказом головного командування охороняти лінію від Гарда до гирла р. Мертві Води [22, с. 107]. Номінальна ціна⁴ на коней в період 1769–1771 рр. складала від 20–25 до 30 руб. за голову [11, арк. 136–137; 13, арк. 48–60].

В цілому рух цін на коней протягом сорокалітнього існування Війська Запорозького Низового відзначався стабільністю. Від початкового етапу існування Нової Січі до 1775 р. ціна на цей вид товару зросла приблизно в 1,67 раза, а напередодні воєнної кампанії 1768–1774 рр. у 2 рази. Після війни намітилося зниження ціни до середньої стабільної, тобто до 16,67 руб. за голову.

Інтенсивний розвиток скотарства та рільництва в Запорозьких Вольностях був би неможливий без наявності великої рогатої худоби, а зокрема сірої української породи волів, яка, до речі, на сьогодні є втраченою. Особливості фізіології волів: товста шкіра, стійкість до хвороб, надзвичайно довгі роги – забезпечували їхню високу ефективність в умовах степового господарства. Рільництво сприяло збільшенню їх поголів'я, бо використання важких українських плугів вимагало і застосування відповідної тягової сили – волів. Підіймати важкі цілинні ґрунти було під силу лише трьом парам волів [28, с. 189].

⁴ Номінальна ціна – поточна ціна, актуальна у певний момент.

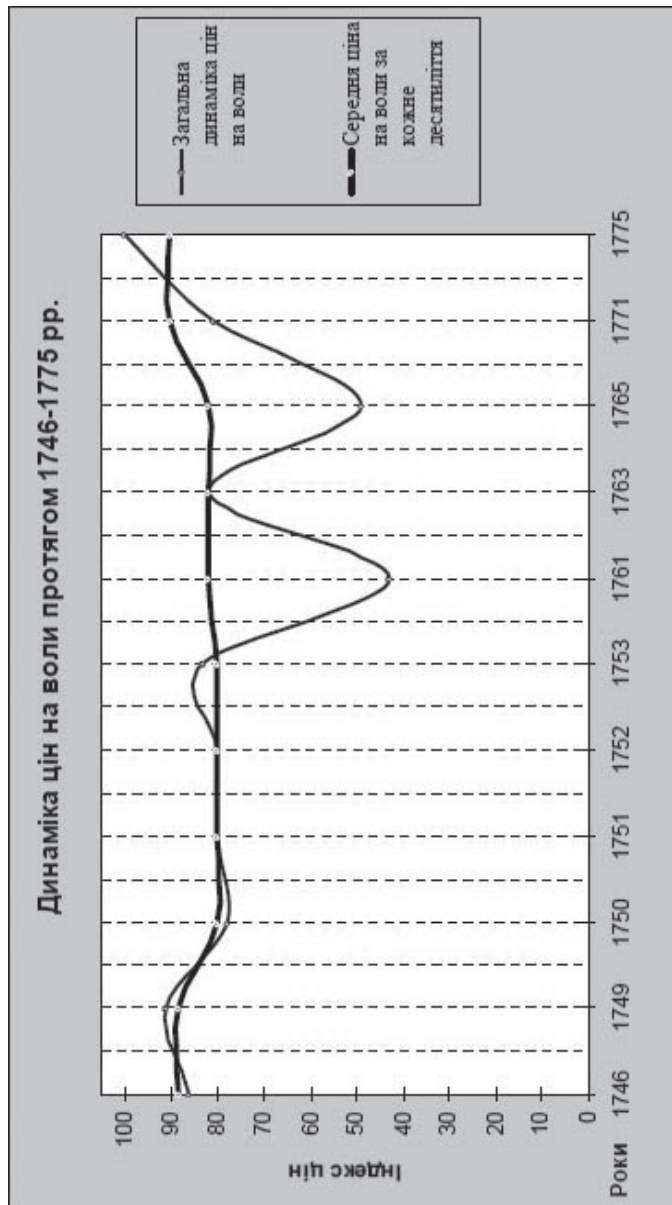
Загальна динаміка цін на волів, як і у випадку з кінями, теж малопоказова. Частково це зумовлено тим, що даних про ціни на цей товар за перше десятиліття існування Нової Січі не вдалося виявити, однак для решти періоду, починаючи з 1746 по 1775 р., статистика досить обширна й становить 70 зафіксованих у різних джерелах випадків ціни [13, арк. 48–60; 10, арк. 11; 14, арк. 10; 7, арк. 29; 9, арк. 14; 16, с. 291; 17, сс. 429, 431, 544–551, 551–561, 515–544; 18, сс. 620–621, 415]. Крім того, за 1761 та 1765 р. виявлено лише по одному факту цін – 5,25 руб. і 6 руб. відповідно, які до того ж незвичайно низькі для загальної тенденції того часу, що й зумовило два від’ємних піки на графіку загальної динаміки цін (див. Графік 3).

Особливістю динаміки цін на волів у Війську Запорозькому Низовому було те, що обрахування ціни у кримських левках в кожному конкретному випадку було нижчим, ніж ціна в рублях за поточний рік. Наприклад, у 1750 р. за 8 волів платили 340 кримських левків, тобто 42,5 кр. л. за голову [17, с. 431]. У перерахунку на російські гроші ціна одного вола становила 5,1 руб. за голову, тоді як 20 зафіксованих випадків ціни в 1750 р. російськими рублями в середньому дало 9,46 руб. за голову.

Здійснення оптових операцій диктувало необхідність встановлення оптової ціни. Нерідко оптовий продаж («на гурт») передбачав собою продаж цілого стада, де, крім волів, були й інші види великої рогатої худоби. Відповідно, ціна за голову одиниці товару у стаді «скота рогатого разного с волами» була значно нижчою. В документі за 1771 р. ціна волів «одному на гурт» або «кoєму в гурте» складала 4, 5, 6 і 7 руб. за голову – всього 12 зафіксованих випадків ціни [13, арк. 48–60]. Середня ж загальна ціна за цей рік становила 9,83 руб. за голову. Тобто оптова ціна в даному випадку була нижчою за середню на 45%.

Для збільшення релевантності дослідження динаміки цін на волів представимо дані у вигляді середніх значень за кожне десятиліття (див. Графік 3). На графіку чітко видно, що в кінці 1740-х рр. відбулося зниження ціни на волів приблизно на 8 %, що у грошовому вираженні складало не більше 1 руб. Така тенденція проіснувала до середини 1760-х рр., після чого ціни швидко вирости до рівня 1740-х рр., а в 1775 р. навіть досягли найвищого піку: 12,5 руб. за голову. В цілому динаміка цін на цей товар виглядає доволі стабільною. Навряд чи коливання у 8–10 % були особливо відчутними на ринку великої рогатої худоби.

Графік 3. Об'єднана динаміка цін на волів на основі загальних даних і узагальнених за кожне десятиліття протягом 1746–1775 рр.

На фоні різких коливань графіка, побудованого на основі всіх виявлених випадків ціни, де наявні в тому числі нерелевантні дані за окремі роки, графік, що позначає середньозважену ціну на волів за кожне десятиліття, виглядає позбавленим практично будь-яких коливань, що остаточно підводить до висновку про відносну статичність цін на волів на ринку Війська Запорозького Низового в досліджуваній період.

Рибальство було найдавнішою галуззю господарства запорожців і однією з підвалин утворення самого козацтва. У період Нової Січі рибальство вже не відігравало провідної ролі в економічному житті Війська Запорозького Низового, хоча й немає серйозних підстав стверджувати про його занепад. Без сумніву, рибні запаси були не безмежними і за тривалий час користування могли вичерпатись. Але впорядкована природоохоронна політика Коша ще давала змогу одержувати стабільні улови різної риби, зокрема й цінних сортів, щоправда, на все більш віддалених плесах. Це підтверджує і М. Корж: «...риболовля у них була надзвичайна – у Дніпрі, по озерах та лиманах, а особливо в Тилігулі, на Кінбурнській косі, на Тендрі така тьма-тьмуца риби, що не тільки весь край Запорозький нею збагачувався, а й Польща вся, і Гетьманщина, й інші довколишні мешканці забезпечувалися рибою від запорозьких рибних заводів [35, с. 26]».

Рибальство в часи Нової Січі залишалося особливо популярним і прибутковим заняттям у рядового незаможного козацтва. Риба завжди була традиційним і, можливо, найголовнішим продуктом харчування запорожців. Тому не дивно, що про рибальство згадують усі подорожні й подають доволі детальні відомості про цей напрямок господарства [20; 24; 25; 26].

Таблиця 2. Середня ціна, індекс та коефіцієнт цін
1 воза риби

Рік	1735	1737	1739	1740	1743	1745	1746	1747	1748	1749
Середня ціна, руб.	15	16,7	15	15	15,64	15,67	17,17	17,14	17	17,25
Індекс	87	97	87	87	91	91	100	99	99	100
Коефіцієнт	1	1,44	1	1	1,05	1,05	1,15	1,14	1,14	1,15

Більш ніж у 80 % виявлених випадків ціни на рибу фігурувала ціна за віз («риби возов»). Скоріш за все це була основна торговельна міра. Значно рідше продаж риби відбувався в бочках, а ще рідше поштучно («риби голов»). Незважаючи на те, що джерела не висвітлюють достатньою мірою ціни на рибу за 1750-ті – 1770-ті рр. таким чином, щоб можна було простежити рух цін на цей товар у тривалішій перспективі, статистика за 1730-ті–1740-ві рр. доволі репрезентативна. Від часу заснування Підпільненської Січі намітилася стійка динаміка до зростання цін на рибу, що до середини XVIII ст. виросли на 13 %. У грошовому еквіваленті це складало приблизно 2,25 руб. за 1 віз. Відзначимо, що окремі випадки ціни до уваги не бралися, оскільки були винятком при побудові статистичного ряду. Наприклад, 1746 р. козак Корсунського куреня Мартин Гергіль і писар Степан Жоломка, набравши два вози осетрини, «ездили в полские города для продажи». Ціна одного воза осетрини становила 40 руб. за віз [17, с. 352], що майже втричі дорожче ніж віз звичайної риби. Осетрових «на вози» взагалі продавали досить рідко, про що свідчить відсутність розлогої статистики цін при оптовій торгівлі цінними сортами риби. Рахунок такого товару відбувався поштучно: «риби голов», «каждий». Ціни на осетрові у 1740-ві – 1750-ті рр. коливались від 0,5 до 1 руб. за голову. Недорогі сорти риби були значно дешевшими, і їх рахунок вівся на сотні або на вагу: сом – 11,7 руб. / 100 шт., сула (судак) – 1,75 руб. / 100 шт., сазіон (короп) – 4,67 руб. / 100 шт., тарань – 0,7 руб. / 1 пуд, ласкир (морський карась) – 0,95 руб. / 1 пуд [23, с. 197; 33, с. 102–103].

Розглянемо ціни на основні види зброї. Вогнепальна зброя представлена рушницями та пістолетами, холодна – шаблями, списами та бойовими ножами. Поряд із цим буде з'ясовано ціни на порох і дріб.

Серед названих видів зброї рух цін можна буде дослідити лише для рушниць («руже», «ручниця», окремо вживається назва «фузея»⁵), зважаючи на достатньо повний обсяг даних про ціни. Однак слід зауважити, що для 1760-х рр. статистичний матеріал по цінах для даного товару відсутній. Неповноту інформації можуть компенсувати репрезентативні дані за інші роки досліджуваного періоду (див. Таблицю 3).

⁵ Фузея, фузія (з *фр.* – Fusil) – піхотна гладкоствольна рушниця з ударно-кремінним замком; використовувалась до др. пол. XVIII ст. [В. Бехайм, 332].

Таблиця 3⁶. Ціни, індекси цін та коефіцієнти цін на запорозькі рушниці

Рік	1739	1741	1746	1749	1750	1751	1752	1753	1754	1757	1758	1775
Ціни, руб.	3	4,9	3,5	4,5	5,39	5,3	5	3	4	5	3,5	4
Індекс	75	123	88	113	135	133	125	75	100	125	88	100
Коефіцієнт	1	1,64	1,17	1,5	1,8	1,77	1,67	1	1,33	1,67	1,17	1,33

Крива побудованого графіка динаміки цін на основі обрахованих індексів надто «строката», щоб можна було зробити адекватні висновки. Різниця максимальних та мінімальних значень індексів подекуди досягає 50 і більше одиниць (див. Графік 4).

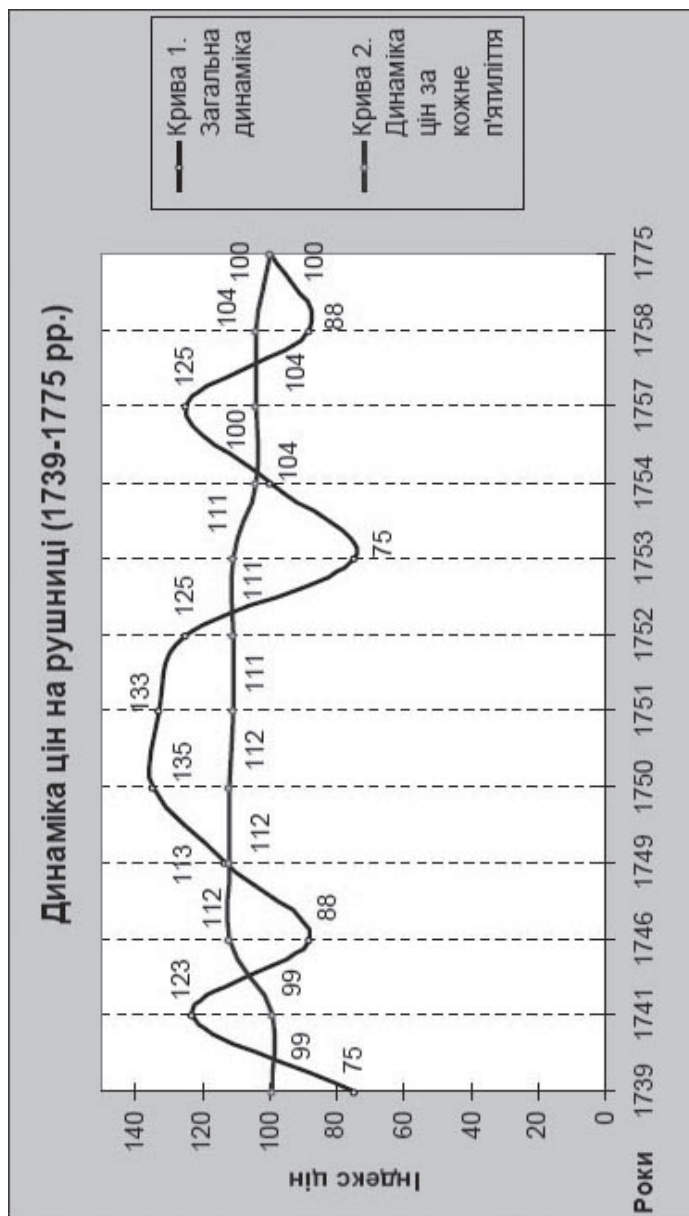
Додавши у графік криву, побудовану на основі середньозважених значень цін за кожне п'ятиліття, отримаємо більш показову картину динаміки цін. Крива 2 показує, що ціни на рушниці з середини 1740-х рр. підвищились приблизно на 15 % (з 3 до 3,5 руб. за одиницю) і вже не опускались нижче цієї позначки до кінця існування Запорозької Січі. Середня ціна на цей вид зброї протягом усього досліджуваного періоду становила 4,25 руб. при мінімальних показниках 3 руб. (1739 р.) і максимальних – 5,39 руб. (1750 р.) за рушницю.

Статистика знайдених у джерелах даних про ціни на пістолети незначна. Це певною мірою відображає поширення в ужитку запорозького козацтва цього виду вогнепальної зброї. В одному випадку вказано ціну за «пару пістолетов» 40 левків, тобто 2,4 руб. за одиницю (1750 р.) [17, с. 225], в іншому – 3,5 руб (1775 р.) [12, арк. 4–5]. Навряд чи на основі представлених фактів можна говорити про динаміку, але очевидно є висока ціна на пістолети, придбати які міг собі дозволити далеко не кожен козак.

Списи і шаблі майже не змінювались в ціні. За даними 1750–1752 і 1775 р. спис коштував в середньому 0,58 руб. Це стосується лише бойової частини списа, бо «ратище со списом» коштувало 1 руб. (1775 р.) [15, арк. 10].

⁶ Таблицю складено на основі джерел: [6, арк. 48; 12, арк. 4–5; 15, арк. 10; 16, сс. 283, 348; 17, сс. 225, 429, 515–544, 544–551, 566; 18, сс. 398–400, 410, 702.

Графік 4. Загальна динаміка цін на рушниці протягом 1739–1775 рр.

Хороша козацька шабля («шабля серебром оправленная», «шабля добрая козацкая») коштувала не менше за рушницю. Її ціна коливалася в межах 4–4,8 руб. Бойовий ніж «з ножами и поесом» можна було придбати на Січі за 50 коп. (1750 р.) [17, с. 515–544].

Наявна у запорозьких козаків холодна та вогнепальна зброя частково була місцевого виробництва, а частково купувалася як привізний товар. Холодну зброю найчастіше виробляли в Січі, де перебували для цієї мети ковалі та зброярі. Місце виготовлення привізної зброї ідентифікувати в джерелах іноді не становить особливої складності: «руже донское новое» [18, с. 702], «руже с вязнею⁷ черкаское» [17, с. 515–544]. В особистій колекції запорозької старовини Д. І. Яворницький мав багато ручної зброї східного виготовлення, а також зразків російського виробництва (м. Тула) з клеймом Катерини II [36, с. 441].

Середня ціна пороху становила 0,30 руб. за фунт, ціна дробу не перевищувала 0,20 руб. за фунт. У джерелах зустрічаються і згадки про ціни на предмети, необхідні для зберігання пороху. У 1750 р. під час повернення запорозьких рибалок з Азовського моря на них напали ногайські татари, які серед іншого пограбували 5 «рогов с порохами», які козаки оцінили в 10 руб., тобто 2 руб. за повну порохівницю [17, с. 532–533].

На ринку Нової Січі хутра («мяжкая рухлядь») були представлені головним чином двома видами – вовчі і лисячі. Якщо на вовчі хутра джерела фіксують стабільну ціну протягом досліджуваного періоду, що становила 2 руб. за одиницю «мехов волчьих хрептовых и черевьих» [17, с. 544–551; 2, арк. 1–22], то детальні свідчення про ціну «лисиць» показують, що в останній період існування Січі, починаючи з кінця 60-х років XVIII ст., ціна на цей товар піднялася в півтора разу: з 1 руб. у 1740-ві–50-ті рр. до 1,20 руб. у 1769 і 1,50 в 1775 р. [17, с. 515–544; Там само, с. 544–551; 2, арк. 1–22; 12, арк. 4–5; 15, арк. 10]. Є згадки про торгівлю рідкісними хутрами дикої кішки (рисі) та білки (чорного хутра), ціни яких відповідно – 2 і 2,5 руб. [2, арк. 1–22].

Окремо тут слід сказати про смушки. Смушка – це шкурка ягняти у віці приблизно 5-6 діб, що використовувалась в основному при пошитті шапок та деяких елементів одягу [19, с. 324]. Цей товар користувався широким попитом, про що можуть свідчити часті згадки у джерелах, у тому числі й з вказівкою ціни. Виходячи з якісних характеристик, можна виділити два сорти смушок. Перший – це добірні і,

⁷ В'язнями називалися ремені, на яких трималася рушниця.

відповідно, дорогі смушки, ціна на які коливається від 3 до 3,50 руб. за руно. І другий – меншовартісні, що зазвичай іменуються як «смушки черные», «сивые», «околично сивые». На них ціна в різний період була однаковою – 1 руб. за руно. І. С. Аксаков, досліджуючи ярмаркову торгівлю Лівобережної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст., відзначав, що ціни на смушки у порівнянні з попереднім періодом знизились на 30-40% (при купівлі з перших рук). Очевидно, це пряий наслідок стрімкого збільшення обсягів торгівлі смушками, чисельність продажів яких на багатьох ярмарках обраховувалася десятками тисяч рун [Там само, с. 324].

Дуже часто смушки плутають з мерлушками. Останніми називають овечі шкурки з мертвнонародженого або з новонародженого ягняти. У 1767 р. на митниці при фортеці Св. Єлизавети було зафіксовано партію «украинской мерлуши» сірої і чорної, числом по 100 рун кожна. Ціна за одиницю складала 0,30 руб. [2, арк. 1–22].

Якісний асортимент тканин на січовому ринку був надзвичайно різноманітним. Джерела фіксують кілька десятків назв «красного» товару. Крім того, у назві навіть одного типу тканини практично завжди акцентується увага на різних характеристиках товару (колір, розмір, різні особливості матеріалу, утилітарне призначення), наприклад, «крашенина гладкая», «крашенина разных цветов» [8, арк. 180 зв.; 5, арк. 3]. При дослідженні динаміки ціни на тканини це створює труднощі для виділення гомогенних груп «красного» товару, в межах яких можна простежити рух цін. Крім названих, існує проблема співвідношення між різними метрологічними одиницями, в яких кількісно вимірювалися тканини. Найчастіше тканини вимірювалися в аршинах, а також кусках і штуках. Іноді ціна товару подавалась без зазначення метрологічних даних. Ще більше обрахунок ускладнюється використанням лічильних одиниць різних монетних систем. Джерела відображають ціни на тканини у щонайменше трьох лічильних одиницях, а саме: рублях, талярах і левках.

Оскільки власної мануфактури у Вольностях не було, усі тканини були привізним товаром. Імпорт відбувався головним чином з великоросійських міст (переважно Москви та Московської губернії) і практично не мав конкуренції з іноземним ввозом. Уся торгівля велася «со вторых рук», тобто через посередництво купців, а не прямо від фабрикантів або їхніх прикажчиків, тобто з «первых рук».

Окрему увагу потрібно звернути на засоби пересування. Транспорт жителів Вольностей був представлений возами, човнами та саньми.

Велика кількість згадок про ціни на ці засоби пересування свідчить про значний сектор внутрішнього товарообороту, який складали дані види транспорту.

Таблиця 4. Ціни, індекси цін та коефіцієнти цін на вози

Рік	1735	1739	1743	1746	1749	1750	1752	1775
Середня ціна, руб.	2	2	2	1,31	2	2	2,70	3,67
Індекс	55	55	55	36	55	55	74	100
Коефіцієнт	1	1	1	0,67	1	1	1,35	1,82

Динаміка цін на вози виглядає доволі рівною, лише в останні роки існування Січі ціна зростає більш ніж на 80 %. Якщо ціна на один віз протягом майже всього досліджуваного періоду становила 2 руб., то у 1775 р. зафіксовано 3,67 руб. Наведені в таблиці дані стосуються т. зв. «парових» або «пароволових» возів, тобто в які запрягали по двоє волів чи в рідкісних випадках коней. У джерелах згадуються і т. зв. четвертні вози, які коштували до 8 руб. [10, арк. 10–11]. Коней як тяглову силу використовували вкрай мало, однак і їх іноді впрягали у «вози лошадейние» [15, арк. 10].

Джерела, що стосуються історії останньої Січі, дають змогу реконструювати ціни та динаміку цін на основні види одягу і взуття, які були у вжитку тогочасного населення Запорозьких Вольностей. Без сумніву, одяг і взуття не були тими товарами, що складали основу експортних або імпортних товаропотоків Нової Січі, але це були товари, без яких запорозькі козаки та інше населення Війська Запорозького Низового не могли обійтися в повсякденному побуті.

За всієї своєї різноманітності одяг представлений лише у чоловічому варіанті, фактів торгівлі жіночим одягом не знайдено. Серед основних видів одягу розглянемо бурки, кожухи, шуби, жупани, шапки; взуття представлено лише чобітьми.

Буркою називають повстяний валяний овечий плащ з приваліямим до нього ззовні волохатим козячим руном. Цей одяг у формі безрукавної опанчі призначений для вершника, який може запинатися нею від вітру.

Зі статистики цін, індексів та коефіцієнтів цін на бурки чітко видно, що для повної картини встановлення динаміки відсутні свідчення за 1760-ті рр. Однак уже наявні дані дають підстави зробити висновок

про поступове підвищення ціни на цей вид одягу, який в умовах степу мав бути незамінним. Не впадаючи в деталізацію, відзначимо, що ціна на бурки від 1740-х рр. до 1775 р. зросла майже у два рази.

Ще одним поширеним різновидом верхнього одягу були кожухи. За винятком дорогих варіантів цього одягу, як-от «кожух вовчий под блакитним сукном» [12, арк. 9], що коштував 13 руб., ціни на кожухи були відносно помірними, а тому цей одяг користувався широким попитом на території Вольностей. Ціна на чорні та білі кожухи трималася в межах 1,2 – 3 руб. за вибір.

Досить фрагментарні дані маємо про ціни на жупани⁸ і шуби. Жупан як дорогий вид одягу, очевидно, користувався малим попитом на Січі. В кінці 1740-х – на початку 1750-х рр. жупан можна було придбати за 3–6 руб. Діапазон цін на шуби був ще більшим і складав 12–23 руб.

Ціни на сорочки у своїй основі не мали суттєвої динаміки. Середня ціна цього товару становила 0,5 руб. за шт. В асортименті якісно виділяються т. зв. «шовні» сорочки («сорочка полотняная шелком шитая»), ціни на які були значно вищими і становили в середньому 1,5 руб. за шт. [12, арк. 9].

Протягом 40-х – 60-х років. XVIII ст. ціна на шапки залишалася практично незмінною і коливалась навколо цифри 1,25 руб. за шт. Однак до 1775 р. відбулося зростання ціни до максимуму, і на кінець існування Вольностей Запорозьких вона складала 1,5 руб. за шт.

Взуття представлене лише чобітьми, зате у двох якісних різновидах. Перші – це дорогі сап'янові⁹ чоботи у різних колірних варіантах (переважно жовті та червоні). Практично в кожному конкретному випадку у джерелах колір сап'яну обов'язково позначався. Другі – це дешеві юфтові¹⁰ чоботи чорного кольору. Виявлені фактичні дані, що формують статистику цін на взуття, дають підстави стверджувати, що протягом 1740-х–1760-х рр. ціна на чоботи залишалася сталою: на сап'янові – 1,5 руб. за пару і на юфтові – 0,5 руб. за пару. На 1775 р. динаміка змінилась, і ціни на сап'янові чоботи виростили на 30 %, а на юфтові – на 60 % порівняно з попереднім періодом.

⁸ Жупан – верхній чоловічий одяг заможних верств населення України, оздоблений хутром і позументом.

⁹ Сап'ян (сафьян) – спеціально оброблена козяча (іноді овеча) шкіра високого гатунку, пофарбована в яскравий колір.

¹⁰ Юфта (юхта) – шкіра великої рогатої худоби, коней або свиней, вичинена за допомогою дьогтю.

Узагальнення даних з динаміки цін на основні товари запорозької торгівлі, для яких зафіксовано найбільшу кількість випадків інформації про ціни, дало можливість пролити світло на деякі спільні риси руху цін споживчих попитних товарів. Аналіз кривих динаміки цін показує, що ціни практично на всі товари в досліджуваний період виявляли тенденцію до зростання. Усі без винятку товари подорожчали з середини 1730-х рр. до середини 1770-х рр. В окремих групах товарів різниця умовних «стартової» та «кінцевої» ціни становила навіть 200-250 %. Попри це в цілому не можна сказати про надто різкі стрибки цін у позитивній чи негативній динаміці. Загальну тенденцію руху цін можна охарактеризувати як поступальну.

Найбільшу амплітуду коливання було зафіксовано в цінах на коней та рушниці. Можна припустити, що мілітарний характер цих товарів був одним з факторів значних коливань ціни. Більше того, є логічні підстави стверджувати такий причинно-наслідковий зв'язок, адже відносно нетривала історія Підпільненської Січі – це насичений калейдоскоп подій, де різного роду пошесті, війни та набіги чергувалися з періодами затишшя, що позначилися господарською активністю козацтва, а це все, зрештою, активно впливало на зміну попиту й ціни на внутрішньому ринку товарів, що були, по суті, засобами ведення війни. Діапазон між мінімальним та максимальним значенням ціни на коней склав близько 90 пунктів індексу цін, а на рушниці – майже 60. У грошовому вираженні це складало відповідно 14,67 руб. та 2,39 руб. за умовної середньої вартості коня 16,67 руб. за голову і рушниці – 4,25 руб. за штуку. Найбільш виражена поступальна позитивна динаміка цін була на засоби транспорту – вози.

Джерела та література:

1. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. Р1684. Катеринославська губернська архівна комісія. – Оп. 2. – Спр. 428 (I–II).
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. IX. Фортеця Св. Єлисавети (Єлисаветград – Кіровоград). Колекція архівних документів 1753–1821. – Спр. 2533. – Арк. 1–22.
3. Там само. – Ф. X. Українська Академія Наук – Всеукраїнська Академія Наук (УАН–ВУАН) (1918–1934). Архів і колекція документів, зібраних її установами XVI–XX ст. – Спр. 4002. Стаття о торгівлі України с Крымом в XVIII ст. – 64 арк.

4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 51. Генеральна військова канцелярія. – Оп. 3. – Спр. 10653. Матеріали про збір індукти та евекти на Лівобережній Україні. – 19 січня 1750 – 4 березня 1753. – 148 арк.
5. Там само. – Спр. 11972. Справа про захоплення білицьким сотенним отаманом Дем'яновим у запорозьких козаків товару, купленого ними в містах Лівобережної України. – 12 червня – 31 серпня 1753. – 10 арк.
6. Там само. – Ф. 229. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Оп. 1. – Спр. 48. Справа про розгляд позовів і скарг на запорожців за грабунки. Скарги на російських офіцерів. – 1757–1775. – 163 арк.
7. Там само. – Спр. 108. Справа про арешт майна запорожця Корнія Бойка сотником слободи Мурзинка Диком. – 1761–1763. – 73 арк.
8. Там само. – Спр. 126. Справа про порядок перевезення краму на Запорозжя через митниці. – 1762–1771. – 137 арк.
9. Там само. – Спр. 164. Справа про торговельні й прикордонні стосунки Війська Запорозького з Правобережною Україною, що перебувала у складі Польщі. – 180 арк.
10. Там само. – Спр. 181. Справа про прикордонні стосунки Війська Запорозького з Новоросійською губернією. – 1765–1766. – 200 арк.
11. Там само. – Спр. 225. Дело по промемории Екатериной провинциальной канцелярии о поступлении по законом з вором Тымком Кабкою, якобы проживающим в Запорозском ведомстве, за учиненое ным з жителем Китайгородским Яковом Галушкою воровство лошадей. – 1768–1775. – 201 арк.
12. Там само. – Спр. 234. Справа про виступ сіроми проти старшин 26 грудня 1768 р. – 1769–1773. – 125 арк.
13. Там само. – Спр. 250. О наезде татар на запорожские паланки: Орельскую, Самарскую и Протовщанскую, число убитых, плененных людей и потерь имущества. – 1769–1771. – 60 арк.
14. Там само. – Спр. 363. О причиняемых обидах и об ограблении лошадей и имущества командующим составом козачьих команд. – 1775. – 16 арк.
15. Там само. – Спр. 364. Дело о разграблении дому Изюмской провинции отставного капитана Георгия Капустянского. Заведенное 1775 году, генваря от 12 дня. – 1775–1777. – 287 арк.
16. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 (далі АКНЗС) / Упор. Л. З. Гісцова, Д. Л. Автономов. – К., 1998. – Т. 1. – 696 с.
17. АКНЗС / Упор. Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко. – К., 2000. – Т. 2. – 751 с.
18. Там само. / Упор. Л. З. Гісцова, Д. Л. Автономов. – К., 2003. – Т. 3. – 952 с.

19. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. / И. Аксаков. – СПб.: Типогр. Имп. акад. наук, 1858. – 383 с.
20. Английское известие 1736 г. о запорожцах // Киевская старина. – 1889. – Т. XXVII. – Ноябрь. – С. 444–448.
21. Бехайм В. Энциклопедия оружия (Руководство по оружейведению. Оружейное дело в его историческом развитии от начала средних веков до конца XVIII в.). / В. Бехайм. – СПб.: АО «Санкт-Петербург оркестр», 1995. – 576 с.
22. Голобуцкий В. О. Запорозька Січ в останні часи свого існування. / В. О. Голобуцкий. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 424 с.
23. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. 1735–1740 pp. / Жерела до історії України-Руси. – К.; Львів, 1913. – Т. XXII. – 385 с.
24. Дневник путешествия в Южную Россию академика С.-Петербургской Академии наук Гильденштедта в 1773–1774 гг. // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Т. XI. – Одесса, 1879. – С. 180–228.
25. Зуев В. О. О бывших промыслах запорожских казаков и наипаче рыбном / В. О. Зуев. // Месяцеслов исторической и географической на 1786 год. – СПб., 1786. – С. 1–16.
26. История о казаках запорожских, как оные из древних лет зачались, откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся // ЧОИДР. – 1847. – № 6. – С. 1–42.
27. Мицик Ю.А. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. / Ю. А. Мицик. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. держ. ун-ту, 1997. – 176 с.
28. Олійник О. Л. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). / О. Л. Олійник. – Запоріжжя: Дике поле, 2005. – 256 с.
29. Полонська-Василенко Н. Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя / Н. Полонська-Василенко / Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965. – Т. 1. – С. 186–381.
30. Скальковский А. К истории Запорожья. Внутренние распоряжки / А. Скальковский. // Киевская старина. – 1882. – Декабрь. – С. 533–534.
31. Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей / М. Слабченко. // Козирев В. В. Мат-ли до історії адміністративного устрою Південної України (др. пол. XVIII – перша пол. XIX ст.). – Запоріжжя, 1999. – С. 411–491.
32. Тищенко М. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччі, у зв'язку з зовнішньою торгівлею України в XVIII ст. / М. Тищенко. / Нариси з історії зовнішньої торгівлі України в XVIII ст. – Біла Церква, 2010. – 160 с.

33. Тищенко Микола. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. / Микола Тищенко. // Історичний географічний збірник. – Б. м., 1928. – Вип. 2. – С. 1–48.

34. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків / Д. І. Яворницький. Пер. з рос. І. І. Сварника; Упор. іл. О. М. Апанович; Худ. В. М. Дозорець. – Львів: Світ, 1990. – Т. 1. – 319 с.

35. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842. – 95 с.

36. Эварницкий Д. И. История запорожских козаков. / Д. И. Эварницкий. – СПб.: Типография И. Н. Скороходова, 1892. – Т. 1. – 542 с.

Віталій Горобець (Київ, Україна). Ціни і рух цін на основні товари запорозької торгівлі доби Нової Січі (1734–1775 рр.)

У статті на основі статистичного матеріалу зроблено спробу встановити окремі тенденції історії цін та динаміки цін на основні товари запорозької торгівлі в період Нової Січі (1734–1775 рр.). Аналіз узагальнених даних із застосуванням методу індексного аналізу дав змогу зробити висновок про невинне зростання цін практично на всі товари, що були предметом торгівлі Війська Запорозького Низового.

Ключові слова: ціна, рух цін, індекс цін, Нова Січ, товар.

Виталий Горобец (Киев, Украина). Цены и движение цен на основные товары запорожской торговли периода Новой Сечи (1734–1775 гг.)

В статье на основе статистического материала предпринята попытка установить отдельные тенденции истории цен и динамики цен на основные товары запорожской торговли в период Новой Сечи (1734–1775 гг.) Анализ обобщенных данных с применением метода индексного анализа позволил сделать вывод о неуклонном росте цен практически на все товары, которые были предметом торговли Войска Запорозьского Низового.

Ключевые слова: цена, движение цен, индекс цен, Новая Сечь, товар.

Vitaliy Gorobets (Kyiv, Ukraine). Prices and price trends for basic trade products of New Zaporizhian Sich (1734–1775)

This paper is devoted to the problem of some prices tendencies and price trends for basic trade products of New Zaporizhian Sich (1734–1775). It is concluded that almost whole of trade products have been rose in length of time. Generalized statistical material has been processed using the index analysis.

Keywords: price, prices move, price index, New Zaporizhian Sich, trade products.

Геннадій ШПИТАЛЬОВ
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94 (477) «1730/1740»

Формування та організація служби Українського ландміліцького корпусу (1730–1740)

Історія Української ландміліції є важливим складником воєнної історії XVIII століття як українського, так і російського народів. Вітчизняна історіографія має лише загальну картину подій стосовно організації і військової служби Української ландміліції. Вагомі комплексні напрацювання з цього питання належать хіба що В. О. Пірку. Однак низка молодих українських дослідників продовжує пошук. І можемо стверджувати, що сьогодні тема перебуває на піднесенні. У свою чергу російські спеціалісти помітно просунулись уперед. Серед них окремо слід відзначити О. А. Гукову. Разом з тим, говорити, що проблема повністю розкрита, ще зарано. У даній публікації висвітлюються ключові моменти формування Українського ландміліцького корпусу. Це, так би мовити, кульмінаційний період в історії ландміліцьких військ Російської імперії – період найбільшого їх розширення і найбільшої уваги до них з боку уряду.

В Україні ландміліція вперше з'явилася влітку 1713 р., коли південні провінції Російської держави опинились під загрозою турецько-татарської навали. Тоді за наказом царя Петра I для оборони Київської губернії спішно сформували 10-тисячне піше ополчення, назване ландміліцією. Нове військово формування складалося з решток п'яти скасованих піхотних полків та рекрутів, набраних в «низовых украинных городах» (на Білгородщині і Севщині) із «людей старых служб». Рекрутів (молодиків віком від 15 до 30 років) набирали з відставлених раніше від служби трьох категорій прикордонників: 1) із т. зв. однодвірців – колишньої кінної варті (засічних сторожів); 2) із «служилых по отечеству дворян конной службы» (поселених на кордоні драгунів, рейтарів і копійщиків); 3) із «служилых по прибору пеших разночин-

цев» (затинних стрільців, воротників, пищальників, пушкарів, городових козаків). На ландміліцьку службу верстали лише синів і племінників вищевказаних категорій військовослужбовців. Та ландміліція проіснувала всього кілька місяців. Восени того ж року, після замирення царя із султаном, рекрутів «за ненадобністю» розпустили, а солдатів відрядили на докомплектацію гарнізонів фортець Київської губернії.

У 1723 р., внаслідок чергового загострення російсько-турецьких відносин, Петро I наказав набрати із однодвірців Київської і Азовської губерній кінну ландміліцію. До кінця 1724 р. під керівництвом головнокомандувача війська в Україні генерала від кавалерії князя М. М. Голіцина сформували 6 кінних ландміліцьких полків тисячного складу: два були регулярними – Орловський і Севський, а решта – Курський, Брянський, Путивльський і Рильський – нерегулярними. Командування ландміліцією було доручено генерал-лейтенантові графу Г.-О. Дугласу. Регулярні полки по черзі несли службу під Києвом. Нерегулярні полки були приписані до Слобожанщини; влітку вони відбували службу на кордоні, а взимку розпускались по домівках. У випадку загрози татарського набігу нерегулярні полки виводились у визначені командуванням місця для прикриття небезпечних ділянок. Солдатська служба в ландміліції тривала 15 років. Ландміліцькі кінні полки забезпечувались так само, як гарнізонні драгунські 2-го розряду (мундирами, що відслужили встановлений термін, амуніцією, зброєю і кіньми, списаними польовими драгунськими полками 1-го розряду). Утримувалась ландміліція за рахунок щорічного чотиригивенного (40 коп.) збору з однодвірців Київської і Азовської губерній, не записаних на службу. Так, наприклад, у 1723 р. в межах цих губерній мешкало 333 795 однодвірців чоловічої статі. Це давало на ландміліцію суму у розмірі 133 518 руб. На початок 1729 р. число не задіяних на службі однодвірців у Воронежській (колишній Азовській) і Білгородській (виокремленій у 1727 р. зі складу Київської) губерніях становило 316 898 осіб. На ландміліцію з них зібрали суму у розмірі 126 759,20 руб, отже, на кожний полк припало по 21 126,5 руб. За іменним указом від 19 травня 1729 р. (складеним Верховною таємною радою від імені неповнолітнього імператора Петра II) число ландміліцьких полків мало бути збільшено до десяти. У Білгородській і Воронежській губерніях почався набір однодвірців до нових полків. Одного рекрута брали з кожних 62-х душ: всього 5100 чоловік. 19 січня 1730 р. Петро II помер. З приходом до влади імператриці Анни

Іоанівни (01 березня 1730 р.) Верховна таємна рада припинила своє існування. Формування нових ландміліцьких полків призупинилось [1, с. 31–50].

Для кращого розуміння читачем викладеного матеріалу, вважаємо за необхідне надати розгорнуту історичну довідку стосовно однодвірців.

Одновірці – це окрема категорія південноросійських служилих людей, котра впродовж XV–XVI ст. склалась із «помешённих в низовых украинских городах» безпомісних дворян, безвотчинних дітей боярських, а також «украинских детей боярских» (служилого розряду, набраного із «белопоместных казаков»). На кордоні всі вони несли кінну службу на засічних «чертах». Цей служилий люд складав так звану «засечную сторожу». За рахунок «Диких поль» кожного із засічних сторожів наділяли 50 четями (четвертями) землі для власного прожитку і відповідним розміром угідь на покіс сіна. Такий наділ був помісним жалуванням за службу (землю маєш, доки служиш). Земельне володіння називалось четвертним. Принцип розподілу землі був не подушним, а подвірним (число мешканців двору не враховувалось). Особисто відбуваючи службу, володар не мав змоги власноруч обробляти наділ. Тож він був змушений переводити на свою землю родичів або «подмощиков из гуляющих людей верховых городов». Зазвичай у дворі четвертного володаря, крім хазяїна, його дружини та дітей проживали також «неотделённые братья», племінники, свояки, захребетники, підсусідки (і всі з дружинами та дітьми), а також різного роду «волочащиеся меж двор батраки бездомки». Такі великі землеробські господарства називались «одноворками». Звідси й пішла назва одноворець. На першу половину XVII ст. одновірці склали особливий військовий неподатний стан. Земельні наділи одновірців поступово збільшувались за рахунок одружень, скупівлі земель, отримання у спадок батьківських ділянок. Заможні одновірці навіть могли собі дозволити купівлю у поміщиків «дворовых холопей». (При цьому не слід плутати холопів-рабів із селянами-кріпаками. Останніми поміщик ще не мав права вільно розпоряджатися. До 1722 р. селяни мали особисті права і були прикріплені до землі, а не до поміщика).

Упродовж 1658–1660 рр. «служилых людей украинских городов» звели у два військові округи – Білгородський і Севський розряди. В той самий час у справі оборони кордону уряд задіяв солдатські полки нового (іноземного) строю. На одновірців замість служби було покладено

військові повинності (гузову, фуражну, ремонт укріплень, прийом на постій військ і т. ін.). Кращі однодвірці записались у прикордонні рейтарські і копійщицькі (кінні пікінерські) полки, бо рейтарам і копійщикам жалували підпомічницькі двори (як правило, двори зубожілих прикордонних різночинців). Час показав, що поверстані на рейтарську і копійщицьку службу однодвірці виставляли в поле замість себе «конных и оружных наёмщиков». Таких однодвірців Білгородський і Севський столи виключили зі служби, а інших вже не верстали. Із запровадженням в Росії подвірної податі (1679–1681) усі однодвірці чоловічої статі, а також їхні сини і свояки, замість військової служби мали сплачувати грошовий збір нарівні з державними селянами. При цьому для людей Білгородського і Севського розрядів подвірна подать була встановлена із врахуванням майнового стану кожної окремої категорії. Так, із колишніх рейтарів і копійщиків стягувалось по 1,50 руб., з відокремлених синів і свояків їх – по 70 коп., з колишніх солдатів городової служби, стрільців, пушкарів і козаків – по 1 руб., з відокремлених синів і їхніх свояків – по 50 коп., а із селян усіх вищевказаних чинів – по 25 коп. з двору.

Із започаткуванням в Росії регулярної армії рекрутська повинність на однодвірців не поширилась. У ході військової реформи Петра I до розряду однодвірців записалось чимало українних поміщиків. Інколи такі записчики мали за собою по 100 і по 200 селянських дворів. У цей спосіб дворяни «отбывали [ухилялись] от службы». У 1706 р. із кращих людей старих служб Білгородського і Севського розрядів було створено Українську помісну дивізію. Усіх, хто записався до складу дивізії, повернули до неподатного служилого стану. Решта мала сплачувати подвірну подать, котра йшла на утримання регулярних драгунських полків, набраних виключно із дворян. У 1708 р. територія Білгородського і Севського розрядів увійшла до складу Київської і Азовської губерній. На 1712 р. за рахунок дітей (синів і племінників) солдатів іноземного строю, поселених за попередніх царювань у межах Білгородського і Севського розрядів, а також людей Української помісної дивізії, було сформовано 13 гарнізонних полків: у Київській губернії – 7 піхотних полків, а в Азовській – 5 піхотних та 1 драгунський. Усі ці полки перебували у віданні своїх генерал-губернаторів, а у військовий час мали підпорядковуватися призначеному в Україну царем аншефу (головнокомандувачу).

З 1719 р. термін «однодворець» почав вживатися на офіційному рівні і застосовувався до усіх четвертних володарів. В результаті запро-

вадження в Росії подушної податі (1724) усі не зараховані на ландміліцьку службу однодвірці чоловічої статі мали сплачувати одинадцятигривенний збір, розділений на дві частини, а саме: 1) семигривенний збір, котрий йшов на утримання Українського драгунського корпусу 1-го розряду (розквартированого на Гетьманщині); 2) чотиригривенний збір, котрий йшов на утримання ландміліцьких полків. Так, у 1724–1729 рр. українські однодвірці утримували 6 ландміліцьких полків, у 1730–1762 рр. – 20, у 1763–1783 рр. – 11 переформованих в польові. Такий самий одинадцятигривенний збір мали сплачувати і однодвірницькі селяни. Сенат заборонив однодвірцям вільно розпоряджатися своїми наділами (продавати, закладати, дарувати) і відпускати своїх селян на волю. У 1766 р. межі однодвірницького наділу встановили між 8 і 15 десятинами на душу (або 32–60 десятин на двір), а решту земельні комісії мали відрізати на користь держави. Це призвело до того, що однодвірці-хазяї поділили свої великі двори-маєтки між своїми дітьми та родичами на малі селянські господарства. Впродовж 1783–1784 рр. однодвірці були зрівняні у виплаті подушної податі з державними і двірцевими селянами, але разом з тим отримали право відшукувати і доводити свої права на дворянство. З 1866 р. усіх однодвірців в офіційних документах почали іменувати четвертними селянами.

Тепер переходимо власне до предмета зазначеного обговорення.

Племінниця покійного імператора Петра I Великого герцогиня курляндська Анна (дочка царя Іоана V), посівши російський престол, відразу ж взяла курс на підкорення Кримського ханства і здобуття Росією виходу до Чорного моря. У зв'язку з цим Сенат вирішив продовжити справу збільшення південної (української) групи військ за рахунок однодвірців. До середини літа 1730 р. із чотирьох додаткових ландміліцьких полків (запланованих у 1729 р. Верховною таємною радою) встигли укомплектувати три. Восени кращих новобранців цих полків, т. зв. «великанов», відрядили до Москви для зарахування рядовими у гвардійський Ізмайловський та Кінногвардійський полки, котрі спішно формувались за наказом імператриці [2, с. 13, 17]. Наприкінці 1730 р. Сенат постановив сформувати Закамську ландміліцію у складі трьох кінних і одного піхотного полку, а також збільшити удвічі число українських ландміліцьких полків, з яких 16 полків мали бути кінними, а 4 піхотними. Закамська ландміліція мала формуватися із однодвірців Казанської і Астраханської губерній (котрих налічувалось 26 369 осіб

чоловічої статі). Полки, сформовані із однодвірців Білгородської і Воронезької губерній (включаючи і Слобожанщину), почали офіційно іменувати Українською ландміліцією. Воїнська комісія Сенату постановила, що чисельність людей у кінних ландміліцьких полках має становити 1020, а піхотних – 1248 осіб [3, арк. 610–611]. На утримання Української і Закамської ландміліцій потрібна була сума в обсязі 301 192 руб. 97 ½ коп. на рік [4, с. 19–20].

Сенатським указом від 18 серпня 1730 р. усіх однодвірців імперії було виключено з подушного окладу; відтепер їх заборонялось називати державними селянами. 15 січня 1731 р. Сенат затвердив штати ландміліцьких полків і видатки на їх утримання. Усі нові полки мали бути регулярними. Відповідальним за формування і забезпечення ландміліцьких полків (як українських, так і закамських) було призначено сенатора генерал-майора О. І. Тараканова. На службу брали одного рекрута з 23 душ чоловічої статі. Однодвірці відбирались на ландміліцьку службу «с жеребя или устава между собой очередь». У випадку, якщо однодворець робив спроби ухилитися від служби, його мала примушувати йти на службу однодвірницька громада [5, арк. 7–8]. Спочатку імператриця повеліла «набирать в ландмилицкие полки из прежних служб городских дворян, драгун, солдат, копейщиков, рейтар; и селить их в тех местах в близости; и дать им земли и всяких угодий каждому, против того, как давано им прежде» (тут іде мова про «служилых по отечеству», тобто людей благородного кореня) [6, с. 130]. Згодом у ландміліцію наказано було брати колишніх «служилых по прибору». При цьому вказувалось, «чтоб из городских прежних служб казаков, воротников, затинщиков и прочих, кои пешую службу служили, тех и ныне в пешие, а кои конную, те в конные полки писаны были». У кінні полки рекомендувалось набирати «семьянистых и зажиточных, а не бездомных и неимущих». Усіх волоцюг-наймитів із числа однодвірців, хто не сплачував подушного окладу і при цьому був здатний до служби, імператриця повеліла записувати в піхотні полки. Однодвірці чоловічої статі, котрих оминала ландміліцька служба, мали сплачувати подушний оклад у розмірі 11 гривень, розділений, як і раніше, на семигривенний і чотиригривенний збори. Семигривенний збір, котрий з 1725 р. знімався на утримання Українського драгунського корпусу, пішов на Українську ландміліцію. Суми із семигривенного збору пішли на закупівлю ландміліцьким полкам провіанту, фуражу, військового реманенту і спорядження, а чотиригривенний збір – на

закупівлю коней і виплату жалування служилим чинам. Грошове жалування штаб- і обер-офіцерам було визначене гарнізонне, а урядникам і рядовим – по 6 руб. на рік. Коней мали купувати по 8 руб. за голову. Озброєння ландміліціонерам мали видавати, як і раніше, «неоднотипне и разнокалиберное», списане в цейхгаузи з регулярних полків [7, № 5673, 5826, 5945, 5946, 5950, 5997, 6129].

Старі ландміліцькі полки, очолювані генерал-лейтенантом графом Г.-О. Дугласом, було підпорядковано київському генерал-губернатору генерал-аншефу М. О. Матюшкіну. Нові полки формувались під керівництвом генерал-майорів фон Генденрейха та фон Гейна (von Heine) [8, арк. 253-а, 254–256]. Для шести старих ландміліцьких полків, за прикладом драгунських, було запроваджено полкові герби, котрі кріпились на патронних сумках. Новонабрані полки, замість герба, мали кріпити на сумках вензель імператриці [9, с. 105, 115]. До осені 1732 р. формування 14-ти нових полків завершилось. При цьому кращих рекрутів віддали на докомплектацію Лейб-Кірасирського полку. Нові українські ландміліцькі полки отримали назви від міст, де формувались: Білгородський, Бельовський, Борисоглібський, Валуйський, Воронежський, Єлецький, Єфремовський, Козловський, Лівенський, Новооскольський, Рязький, Слобідський, Старооскольський, Тамбовський. За старими полками (два з яких тимчасово залишили нерегулярними) залишили попередні назви. Прізвища командирів полків були: Орловського – Мейер, Севського – Темирязев, Курського – Колокольцов, Брянського – Рягін, Путивльського – Полянський, Рильського – Мельгунов, Білгородського – Дунін, Бельовського – Деобі, Борисоглібського – Челіщев, Валуйського – Штокман, Воронежського – Сонцов, Єлецького – Каменський, Єфремовського – Враскін, Козловського – Гафнер, Лівенського – Корольїн, Новооскольського – Чаплигін, Рязького – Міллер, Слобідського – Каминін, Старооскольського – Маслов, Тамбовського – Бабін. У грудні 1732 р. Сенат постановив, що піхотними мають бути Бельовський, Борисоглібський, Рязький і Слобідський полки. Тоді ж командування Українською ландміліцією було доручено генерал-лейтенантові барону Ф.-Б. фон Шверіну, по смерті якого (1733) на цю посаду знову призначили графа Дугласа [10, № 5903, 6227, 6250, 6279].

Що являли собою ландміліцькі полки, допоможе зрозуміти наступна таблиця.

Таблица № 1

ПРИМЕРНАЯ ТАБЕЛЬ, УТВЕРЖДЁННАЯ СЕНАТОМ О содержании Украинских полков от 22 января 1731 году		
ПОЛК РЕГУЛЯРНЫЙ КОННЫЙ		
Чинов	Людей	Жалованья
Полковник	1	200
Подполковник	1	120
Майор	1	100
Капитанов	10	60
Поручиков	10	40
Прапорщиков	10	27
Квартирмейстер	1	40
Адъютант	1	40
Комиссар	1	40
Аудитор	1	27
Лекарь	1	80
Полковой писарь	1	27
Вахмистров	10	7
Каптенармусов	10	7
Подпрапорщиков	10	7
Капралов	40	6.50
Ротных писарей	10	6
Барабанщиков	20	6
Рядовых	920	6
Всего на полк	1059	8114
На лошадей унтер-офицерам и рядовым по 1 руб. в год		Всего 1020 руб.
На ружьё и амуницию		Всего 2142 руб.
ПОЛК НЕРЕГУЛЯРНЫЙ КОННЫЙ содержать велено до указа прежних два		
Полковник	1	200
Капитанов	10	60
Хорунжих	10	27

Рядовых	1020	6
Всего на полк	1041	7190
На лошадей унтер-офицерам и рядовым по 1 руб. в год		1020 руб.
На ружьё и амуницию		2142 руб.
ПОЛК РЕГУЛЯРНЫЙ ПЕХОТНЫЙ		
Чинов	Людей	Жалованья
Полковник	1	200
Подполковник	1	120
Майор	1	100
Капитанов	8	60
Поручиков	8	40
Прапорщиков	8	27
Квартирмейстер	1	40
Комиссар	1	40
Аудитор	1	27
Лекарь	1	80
Полковой писарь	1	27
Сержантов	8	7
Каптенармусов	8	7
Подпрапорщиков	8	7
Капралов	48	6.50
Ротных писарей	8	6
Барабанщиков	16	6
Рядовых	1152	6
Всего на полк	1280	9186
На ружьё и амуницию		2142 руб.

[11, с. 54 до № 5680].

З метою збору коштів на Українську ландміліцію у провінціях Білгородської і Воронежської губерній зробили перерозподіл дистриктів, запроваджених у 1719 р. для утримання армійських полків. Дистрикт являв собою особливий округ у складі провінції, з якого збиралися кошти на утримання того чи іншого полку. Кількість дистриктів збігалася з числом армійських полків. Розмір дистрикту залежав від типу полку (піхотного чи драгунського). З 1722 р. на утримання одного солдата призначалося 35 душ, а на драгуна – 50. Кожна провінція по-

ділялась на п'ять дистриктів. Спочатку дистрикти нарізались по 1500–2000 тяглих дворів на кожен. При цьому повіт міг дробитися на декілька дистриктів, а в інших – навпаки, два невеликі повіти об'єднувались в один дистрикт; траплялось і так, що кордони повіту могли збігатися з кордонами дистрикту. Збір подушної податі і рекрутські набори в межах дистрикту покладались на земського комісара, призначеного урядом, або комісара від землі, обраного зі складу місцевих дворян. Комісару допомагав штаб-офіцер з військовою командою (від закріпленого за дистриктом полку). Центрами дистриктів стали полкові штаби. Фактично полки поселялися в межах своїх дистриктів. Солдати квартирували у своїх дистриктах: польові полки по селах, а гарнізонні полки – по містах; ландміліціонери мали проживати у своїх власних помешканнях. У випадку, коли полк ніс службу за межами свого дистрикту, зібрані кошти доправлялися солдатам земськими комісаріатами. (Перерозподіли дистриктів по відношенню до колишніх служилих людей Білгородського і Севського розрядів відбувались при формуванні перших кінних полків ландміліції впродовж 1723–1729 рр.) [12, с. 42].

Створення Закамської ландміліції і збільшення Української відбувалось одночасно із спорудженням прикордонних укріплених ліній: Новозакамської і Української. Особлива увага уряду приділялась Українській лінії, перший проект якої з'явився ще 1723 р. Ідею зведення суцільної сторожової лінії від Дону до Дніпра вперше висунув президент Військової колегії генерал-фельдмаршал князь О. Д. Меншиков. Це був час загострення російсько-турецьких відносин через вторгнення царських військ у прикаспійські області Персії. Відомо, що план цієї лінії був складений за прикладом Царицинської сторожової лінії, побудованої між Доном і Волгою впродовж 1718–1720 рр. За життя «Отця Отечества» реалізувати цю ідею «Светлейший» (Меншиков) не встиг (1724 р. Туреччина і Росія замирилися). Ясна річ, що за царювань Катерини I і Петра II про будівництво сторожових ліній, як і війну з Османською імперією, не могло бути й мови. Та все ж у 1729 р. обердиректор Артилерійської і Фортифікаційної контор генерал-фельдцейхмейстер граф Б.-Х. фон Мініх (von Münnich) затвердив складений 4-м Департаментом імперських фортець проект нової прикордонної лінії. Ця лінія мала пролягати від р. Дніпро до р. Воронеж по лінії Переволючна–Чугуїв–Валуйки–Тавров (трохи північніше російсько-турецького кордону 1714 р.). Проект передбачав зведення 4-х регулярних та 16-ти

ірегулярних фортець. Одна ірегулярна фортеця мала знаходитись між Переволочною і Полтавою, а інші три – на найбільш небезпечному напрямку – Ізюм–Бахмут–Айдар (на Ізюмському, Кальміуському і Новому Кальміуському шляхах). Ініціатором такого будівництва був генерал-фельдмаршал князь М. М. Голіцин – головнокомандувач усіх військ в Україні (1723–1726), президент Військової колегії (1726–1730) [13, с. 297]. З приходом на трон Анни Іоанівни М. М. Голіцин, через свою участь у змові «верховників», потрапив в опалу і незабаром помер. Його проект з укріплення українського кордону було покладено під суцтво. Втім, проблему татарських набігів треба було якось вирішувати. Наприкінці квітня 1730 р. новий президент Військової колегії генерал-фельдмаршал князь В. В. Долгоруков відрядив в Україну генерал-інженер-майора А. де Бріньї (de Brigny), який мав вивчити місцевість між річками Орілью і Сіверським Донцем на предмет зведення там укріпленої лінії. Наприкінці року А. де Бріньї подав на розгляд Сенату план будівництва укріпленої лінії, котра мала пролягати від гирла Орілі до гирла Лугані по прикордонній смузі Полтавського (малоросійського козацького), Харківського та Ізюмського (слобідських козацьких) полків і Бахмутської провінції. Упродовж березня-травня 1731 р. було видано низку іменних імператорських і сенатських указів про будівництво лінії, названої «Українською» [14, с. 68].

У вітчизняній історичній науці досі вважалося, що спорудженням Української лінії імператриця Анна Іоанівна як «Матерь Отечества» стала на захист Гетьманщини і Слобожанщини. Сама назва «Українська лінія» навіювала на дослідників думку, що начебто російський уряд витратив стільки коштів і задіяв таку силу-силенну трудових ресурсів, аби прикрити прикордонні козацькі полки від наскоків ногайських грабінників. Тоді виникають наступні питання. А для чого існують ті самі козацькі полки? І що то за полки, коли не можуть дати ради окремим кочівницьким бандам, котрі вчиняють грабунок усупереч застереженням хана? Ну а Український драгунський корпус (розквартирований на Гетьманщині) навіщо? Насправді ж будівництво такої лінії було потрібне для надійного прикриття верфей Брянського і Тавровського адміралтейств, де з 1723 р. будувалися судна для Дніпровської і Донської військових флотилій. (У 1724 р. верфі обох адміралтейств і готові до спуску судна законсервували до слушного часу. На початку правління Анни Іоанівни російська військова верхівка визнала, що у справах повернення Азова і підкорення Криму без флоту не обійтись, тож

намагалась за будь-яку ціну забезпечити південні верфі від диверсій татарських орд. Тодішній генералітет ще пам'ятав, як у 1712–1713 та 1717 рр. татари проривалися під Пензу, Лівни, Воронеж, Царицин). Ну а те, що лінію назвали Українською, означає лише те, що на ній мали нести службу однодвірці білгородської і севської україн. Саме однодвірців «низовых украинных городов» вищі імперські кола і вважали українцями.

Керівником будівництва Української і Закамської лінії було призначено сенатора генерал-майора О. І. Тараканова. Інженерне забезпечення робіт на Українській лінії покладалось на генерал-інженер-майора А. де Брінї, а на Закамській – на генерал-інженер-майора барона І.-Л. Любераса фон Потта. Обидві лінії являли собою ланцюг польових фортець, зв'язаних суцільним валом і ровом [15, арк. 197-а, 198–204]. 15 січня 1731 р. Сенат видав О. І. Тараканову інструкцію про поселення на Українській лінії записаних в ландміліцію однодвірців Білгородської і Воронежської губерній. Решта однодвірців обох губерній мала ту лінію будувати [16, арк. 32–39]. Проте швидко стало зрозуміло, що силами самих лише однодвірців такої лінії не спорудити. Поселення на лінії ландміліцьких полків відклали до завершення її будівництва [17, арк. 375–380]. На будівництві, крім однодвірців, задіяли також козаків і посполитих Гетьманщини та Слобожанщини. Крім того, Гетьманщина і Слобожанщина (разом узяті) мали щорічно виділяти на утримання українських ландміліцьких полків 20 тис. руб. Сума стягувалась за рахунок одногрівенного (10 коп.) консистентського збору [18, с. 79–81].

Забезпечити мобілізацію матеріальних і трудових ресурсів Гетьманщини і Слобожанщини було доручено командирові Українського драгунського корпусу генералу від кавалерії І.-Б. Вейсбаху, головна квартира якого знаходилась у Полтаві. Імператриця наділила І.-Б. Вейсбаха необмеженими повноваженнями – він міг висувати гетьманові Данилу Апостолу і слобідським полковникам будь-які вимоги стосовно робочої сили і матеріалів. О. І. Тараканов отримав такі самі повноваження стосовно білгородського і воронезького губернаторів [19, с. 115–117]. Створений у жовтні 1731 р. Кабінет міністрів імператриці Анни Іоанівни вже на першому своєму засіданні (02 листопада 1731 р.) розглянув рапорт генерала І.-Б. Вейсбаха «о строении украинских крепостей», де вказувалися недоліки проекту і труднощі при спробах їх усунення [20, с. 2]. У грудні 1731 р. імператриця призначила І.-Б. Вейс-

баха на посаду київського генерал-губернатора. На нього ж було покладено командування Українською ландміліцією і, головне, управління будівництвом Української лінії. Із протоколів Кабінету міністрів видно, що І.-Б. Вейсбах мав щомісяця подавати звіти на ім'я імператриці про стан українських ландміліцьких полків і кілька разів брав безпосередню участь в засіданнях Кабінету при розгляді справ з лінійного будівництва.

Основні будівельні роботи на Українській лінії тривали впродовж 1731–1732 рр. За цей час уздовж правого берега Орілі (притока Дніпра) і Берестової (притока Орілі), а також лівого берега Береки (до місця її впадіння в Сіверський Донець) вдалося звести укріплену лінію, котра прикрила з півдня Полтавський і Харківський козацькі полки. Укріплена лінія являла собою вал реданного типу із сухим ровом, що простягався на 268 верст від Дніпра до Сіверського Дінця. За рахунок «излома» лінії реальна довжина валу склала понад 400 верст [21, арк. 3–4, 6]. До кінця 1732 р. від Сіверського Дінця до Дніпра на лінії було побудовано 16 фортець: Донецьку, Бузову, Кисільську, Лузову, Березьку, Троїцьку, Св. Параскеви, Дев'яту, Св. Іоана, Десяту, Крутояцьку, Дріцьку, Нехвороощську, Маячківську, П'яту і Шосту. Фортеці Св. Іоана і Св. Параскеви були названі на честь батька і матері імператриці Анни [22, № 5798, 5807]. Усі лінійні фортеці являли собою фельдшанці (прямокутні чотирихобастіонні ретраншементи). Дистанції між фортецями становили 20–30 верст. На цих дистанціях позаду валу побудували 49 редутів. (За планом цих редутів мало бути 142, через кожні 2 версти один від одного, але не було підходящих місць і ресурсів для їх будівництва). Редани розташовувались на валу лінії через кожні 107 сажнів на лівофланговій ділянці (зведеній у 1731 р. між Сіверським Дінцем і фортецею Десятою) і через кожні 125 сажнів на правофланговій (зведеній у 1732 р. між фортецею Десятою і Дніпром). У лісистих ділянках будівництво не велось; обмежилися влаштуванням засік. Річки, струмки і яри, котрі перетинали лінію, перегородили спеціальними загородами із паль (з тим, щоб ті не перешкождали протоку води). Поверх загород влаштували мостові переходи, які по обох боках прикривались люнетами закритого типу. Крім того, люнетами замінили ряд лінійних реданів, насамперед, по кутах валу. (Люнети Української лінії являли собою замкнуті шанці, котрі були двох типів: 1) п'ятикутні – зводились на валу замість реданів; 2) чотирикутні – зводились позаду валу для прикриття проріз, мостових переходів і пропускних пунктів). У люне-

тах і редутах знаходились двоповерхові дерев'яні блокгаузи. Ці блокгаузи призначалися для проживання форпостних команд і кругової оборони; другий поверх мав бійниці для ведення рушничного вогню. Розміри того чи іншого блокгаузу залежали від чисельності команди форпосту. На озброєння лінії артилерією Військова колегія виділила 180 полкових (3-фунтових) гармат і 30 польових (6- і 8-фунтових): всього 210 одиниць. Фортеці мали по 4 гармати, а редути і люнети – по одній. (Польові гармати знаходились у цейхгаузі на випадок участі ландміліцьких полків у походах) [23, с. 69–73, 715–716, 343].

Вступивши у війну за «Польську спадщину» (1733–1735), російський уряд тимчасово відклав будівництво другої ділянки лінії, яка мала пролягати від гирла Береки до гирла Лугані. На тій ділянці розташовувались Ізюм, Тор, Бахмут, Цареворисів, Ямпіль, Райгородок, Маяки і Святогірський монастир. Таким чином, шлях на Воронеж, біля якого знаходилось Тавровське адміралтейство, залишився без прикриття. Виходить, що прикрили лише Полтавщину і Харківщину, а зовсім не ту ділянку, яка мала першочергове стратегічне значення. Так сталося тому, що київський генерал-губернатор граф І.-Б. Вейсбах поспішив прикрити лінією свою головну квартиру в Полтаві і свої маєтки на півдні Малоросії (де він володів 1245 селянськими дворами); до Києва граф так і не переїхав. Інша причина та, що незабудована ділянка і справді могла почекати. Так, місцевість на кордоні Ізюмського полку була ліистою і до того ж прикривалась старою Ізюмською «чертою», на якій несли прикордонну службу слобідські козаки, а соляні варниці в пустельній Бахмутській провінції були обнесені шанцями з частоколом і охоронялись окремим Бахмутським батальйоном.

Впродовж 1732–1734 рр. на Українській лінії було поселено 9 полків: 5 кінних – Єфремовський, Козловський, Лівенський, Орловський і Тамбовський, а також 4 піхотних – Бельовський, Борисоглібський, Рязький і Слобідський. Щоправда, спочатку на побудованій ділянці лінії планувалося поселити 2 піхотні і 7 кінних полків, а на новій ділянці, яку мали завершити до кінця 1737 р. – 2 піхотні і 9 кінних. Втім, О. І. Тараканов поспішив якомога скоріше спровадити на кордон бідняків-піхотинців, для яких в дистриктах не могли знайти жодного застосування. (Сталося це невдовзі після того, як генерал-фельдмаршал Б.-Х. фон Мініх змінив на посаді президента Військової колегії князя В. В. Долгорукова) [24, с. 80]. Таким чином, у межах дистриктів залишалось 11 кінних полків. Влітку вони відбували табірні збори і вико-

ристовувалась лише у разі воєнної необхідності. Через війну з Туреччиною, яка розпочалася в 1736 р., справу з будівництвом нової ділянки Української лінії відклали на невизначений час.

У 1732 р. за пропозицією Б.-Х. фон Мініха усі справи зі спорудження Української і Закамської ліній, а також справи із комплектування і забезпечення ландмілицьких полків Сенат передав у відання Військової колегії [25, арк. 365–369]. Для провадження цих справ при Канцелярії Військової колегії було створено «Ландмилицкое повьтє» [26, с. 337]. У 1733 р. фінансові справи ландміліції Сенат передав до Генерального крігс-комісаріату Військової колегії. За собою Сенат залишив лише справи з відведення полкам лінійних земель і поселення на них однодвірців [27, арк. 420–425]. Навесні 1735 р. для ведення земельних і господарчих справ Української лінії було створено Ландмілицьку комісію, котра розмістилась у містечку Водолагах (у 18-ти верстах на північ від фортеці Св. Параскеви) [28, с. 129–131]. Восени 1735 р., після смерті І.-Б. Вейсбаха, головним командиром Української ландміліції та Української лінії було призначено генерал-майора О. І. Тараканова. Генерал-майора А. де Брінї обійняв посаду генерал-квартирмейстера Української армії [29, с. 64].

Наприкінці 1735 р. фортеці Української лінії отримали нові назви: Донецьку фортецю перейменували на фортецю Св. Петра, Бузову – на Тамбовську, Кисільську – на Св. Михайла, Лузову – на Слобідську, Берецьку – на Св. Олексія, Троїцьку – на Єфремовську, Дев'яту – на Орловську, Десяту – на Бельовську, Крутояцьку – на Св. Федора, Дріїцьку – на Козловську, Нехворощську – на Рязьку, Маячківську – на Василівську, Шосту – на Лівенську, П'яту – на Борисоглібську. Попередні назви збереглись лише за фортецями Св. Іоана і Св. Параскеви. Рішення про перейменування фортець прийняв особисто Б.-Х. фон Мініх під час своєї першої інспекції Української лінії (кінець жовтня – початок листопада 1735 р.). При цьому назви фортець Св. Михайла, Св. Олексія, Св. Федора і Св. Петра було дано в пам'ять царів династії Романових. Решту фортець було названо іменами поселених в них полків, крім Василівської, котру перенесли від м. Маячки до с. Василівки (на ділянці, яка належала Маячківській сотні Полтавського полку). Починаючи з 1736 р. в усіх документах і картах фігурують нові назви фортець. Утім, документального підтвердження про точну дату офіційного перейменування фортець знайти поки що нікому не вдалося. (У переважній більшості наукових видань з історії Української лінії

помилково вказується, що фортеці були перейменовані у 1738 р. Але це є наслідком чи то опечатки, чи то припущення Ф. Ласковського у його праці 1865 р.; при цьому жодних посилань стосовно цього твердження автор не зробив. Цю помилку повторили усі наступні дослідники, крім Д. І. Багалія, який вважав, що перейменування відбулось не пізніше як через 4 роки після закладення лінії). Відповідь на це питання можна знайти в рукописному щоденнику Б.-Х. фон Мініха, що писав восени 1735 р. під час об'їзду Української лінії. В ньому зібрано всі зауваження і проекти виправлення недоліків будівництва. (Цей щоденник являє собою окрему архівну справу фонду ВУА Російського державного військово-історичного архіву) [30].

У травні 1736 р. комісія генералітету (у складі генерал-фельдмаршала Б.-Х. фон Мініха, генерал-майорів О. І. Тараканова, А. де Брінї, Г. фон Гейна і Ф. фон Штоффельна) після огляду лінії постановила таке: 1) перебудувати укріплення головної Бельовської фортеці на восьмибастіонний штерншанець (зіркоподібний ретраншемент на вісім гармат) і прикрити її з обох боків по фронту лінії двома люнетами; 2) перебудувати Борисоглібську і Лівенську фортеці на п'ятибастіонні штерншанці, а між ними влаштувати 7 додаткових редутів; 3) обнести всі ландміліцькі слободи шанцями з частоколом і рогатками; 4) містечко Китайгород прикрити капоніром на три гармати; 5) в районі містечка Царичанки побудувати окремий регулярний ретраншемент для влаштування там магазину Дніпровської армії. (Царичанський ретраншемент увійшов до складу фортець Київської губернії і до ландміліції жодного стосунку не мав). У кінцевому вигляді (на 1737 р.) на Українській лінії налічувалось 16 ландміліцьких фортець, 1 капонір, 56 редутів і 107 люнетів [31, с. 74–77].

Для забезпечення приписаних до лінії ландміліцьких полків землею та угіддями у Полтавського і Харківського козацьких полків відрізали суміжні з лінійним будівництвом ділянки. Позаду лінії для ландміліціонерів було відведено суцільну смугу шириною в 30–40 верст. При цьому всі козацькі поселення перед лінією були знесені, а мешканці переселені углиб від кордону. У травні 1736 р. Б.-Х. фон Мініх доповідав імператриці, що на лінії «... учинено аккуратное разделение земель и назначены каждому полку довольные места, как на пашню, сенокос, так и к выгону скотины, а казачьим городкам, которые наперёд сего в тех местах жили, потребное оставлено и без разорения быть могут» [32, с. 25]. Гетьманський уряд став на захист інтересів Полтав-

ського полку і так, задурно, земель не віддавав. Борисоглібський, Лівенський і Рязький полки залишились без наділів. Їх поселення відбулось лише на папері. Відтак, ці полки на лінії лише несли службу, слобід не мали, а господарство вели по своїх дистриктах. (Справи з відмежування земель цим полкам тягнулись аж до 1746 р. і завершилися не на користь ландміліції). На землях інших поселених полків до 1736 р. було засновано 22 лінійні слободи, де проживали ландміліціонери разом із своїми сім'ями. Крім того, з Білгородської і Воронежської губерній на лінію переселили розкольницькі сім'ї. Всього на лінії нараховувалось 1022 розкольницькі двори: при Тамбовському полку 263 двори, при Слобідському – 175, при Єфремовському – 220, при Орловському – 251, при Бельовському – 30, при Козловському – 83. Станом на 1740 р. у лінійних слободах проживало 6167 душ чоловічої статі [33, с. 241, 244].

На Українській лінії ландміліціонери отримали землі «по скольку в прежних временах украинским служилым людям земель было давано каждому человеку». Нижнім чинам піхотних полків виділяли «в городах под дворы и огороды земли в длину 20, поперек 8 сажен, за городом на гумна и огороды ж в длину 30, поперек 10 сажен, пашни доброй по 10 чети в поле, а в длину по тому ж, сенных покосов и на выпуск по 30 копен, лесных угодий или на лесныя угодыя земли по пропорции пашни». Нижні чини кінних полків отримали значно більше: «под дворы и огороды земли в длину 30, поперек 15 сажен; под гумна длину 30, поперек 15 сажен; пашни доброй по 20 чети в поле, а в длину по тому ж; сенных покос и на выпуск по 100 копен, лесных угодий или на лесныя угодыя земли по пропорции пашни» [34, с. 55]. Служили однодвірці, котрі переселялись із своїми родинами на лінію, мали продати в дистриктах власні земельні ділянки: «своей же братии украинцам, служилым людям, тех же сёл и деревень жителям или посторонним [із числа однодвірців], у кого земли нет». Стосовно переселення однодвірницьких селян говорилося, що у випадку, коли хазяїн забажає перейти на лінію разом із своїми селянами, то комісаріати дистриктів мали узгоджувати це питання із Сенатом, позаяк лінійні землі були відміряні із розрахунку лише на служилих людей [35, № 5673].

Справа із переселенням на Українську лінію родин ландміліціонерів йшла дуже кволо. Причин цьому було декілька. По-перше, лінійні слободи постійно були під загрозою нападу з боку ногайського степу; це утримувало жінок і дітей в дистриктах. По-друге, помешкань

для проживання родин не було, оскільки однодвірці не вміли будувати мазанок; доводилось заготовляти будівельний матеріал у брянських і воронезьких лісах, а потім доправляти його на лінію. По-третє, відряджені на будівельні роботи робітники-однодвірці масово ухилялись від них або тікали відразу ж після прибуття на лінію [36, с. 49].

У 1732 р. уряд спробував прикріпити до ландміліціонерів підпомічників. Ландміліцьких підпомічників розраховували задіяти на службі. Для них планувалося додатково набрати відставних офіцерів, «которые бы при них по выступлении в приключившихся ландмилицам походах остаться могли, снабдя их от служащих ландмилиц ныне имеющимся разнокалиберным ружьём и прочим против нововоенского штата образцов несходными полковыми амуничными вещами и на содержание их мундира некоторую сумму, которые кроме пристойных случаев не употребляют. ... а оным [підпомічником] впредь, хотя б ландмилицы и все к походу выступить могли, то оных по линии, толикож двадцати-тысячное как действительно служащих число для нужных случаев оставаться, и тем вместо двадцати тысяч сорокатысячной регулярной корпус по Украинской линии возымеет» [37, с. 238, 242 до № 6925]. При цьому неодружені ландміліціонери повинні були мати підпомічників із числа своїх батьків або братів. В одружених ландміліціонерів роль підпомічників мали виконувати їхні повнолітні сини або племінники. У разі загибелі або каліцтва ландміліціонера підпомічник мав заступати на службу в полк, а господарство переходило під опіку іншого родича, котрого записували в підпомічники [38, с. 215 до № 6925]. Це правило стосувалося і безземельних піхотинців, наділених землею на лінії [39/Примітки, с. 24, 29].

У більшості випадків родичі записаних в ландміліцію однодвірців відмовлялись від переселення на лінію. Переїжджати погоджувались лише безземельні або вкрай убогі родичі. Зважаючи на неможливість силового вирішення справи, Сенат постановив, що тих однодвірців, «которых определённых ландмилиц отцы, братья, племянники и прочие родственники всеми семьями с прежних жилищ с ними на новые дачи к поселению при линии и крепостях перейтить не похотят, то велеть переходить и селиться со служащим по одному неслужащему, годному к работе, а одиноких сводить с такими же неслужащими, кто с кем согласится жить вместе, а кто не согласится, тех списывать в неволю» [40, № 8787]. Та все ж уряд не зміг примусити однодвірців масово записуватися в підпомічники і погодився з тим, що роль підпомічників

мають виконувати лише дорослі члени родин або найближчі родичі ландміліціонерів. Натомість дистрикти поселених полків мали щовесни відряджати на лінію сезонних робітників для польових робіт на ділянках ландміліціонерів. З 1733 по 1742 р. до поселених полків було відряджено згідно із чергою 120 760 однодвірців із власним реманентом і кіньми. Робітники працювали від початку квітня до кінця вересня, за що отримували по 3 руб. платні (50 коп. на місяць) і казенний провіант на час робіт. За впалих на цих роботах або забраних у полки коней надавалась компенсація в розмірі 4 руб. Подібна ситуація була і в дистриктах непоселених полків, але без видачі робітникам провіанту. Такі трудові виправи були занадто збитковими для держави, що і змусило уряд відмовитися від подібної практики [41, № 8787].

Наприкінці червня 1735 р. Кабінет міністрів відрядив на Українську лінію інспекцію, очолювану членом Військової колегії гвардії-майором І. О. Шиповим. Вже наприкінці серпня Шипов надіслав до Кабінету імператриці екстракт (поданий через Військову колегію), в якому вказувалось на незадовільне забезпечення поселених полків. Зокрема, в екстракті говорилось, що «для поселения ландмилицких земель обведено разве третья часть, что по указу дать велено, и грани поставлены, а леса едва на не все отрешены, а в некоторых местах, где ландмилицам земли и леса в дачи отдать надлежит, вновь черкас слободы поселены и тем ландмилицкие полки, а паче лесом, весьма избожены; також по линии назначенныя вновь под крепости места, не на тех местах, где общим разсуждением определено, и слободы далеко от воды строятся» [42, с. 238–239, 317–318]. Наприкінці серпня 1736 р. із Кабінету імператриці Шипов отримав указ «об исправлении порученного ему при Украинской линии дела о строении крепостей и поселении ландмилиции». Шипов мав щомісяця присилати до Кабінету імператриці і Військової колегії відомості про стан поселених полків. У Фортифікаційній конторі Шипов запросив плани укріпленої лінії від 1729 р., щоб А. де Брінї переніс деякі фортеці у визначені тим проектом місця. Цих планів Шипов так і не отримав. Тим часом на А. де Брінї було покладено проектування, нижньодніпровських ретраншементів і керівництво їх спорудженням (для облаштування стоянок суден військової флотилії). Перенесення укріплень на Українській лінії відбулось [43, с. 313, 316, 409, 442].

На початок 1736 р. уряд остаточно визначився, що Українська ландміліція складатиме «особливый» (окремий) корпус. 19 березня

1736 р. імператриця підписала указ «О учреждении Украинскаго Ландмилицкаго корпуса, и о правилах, для устройства онаго предложенных». На той час фон Генденрейх помер, а фон Гейна, Тараканова і де Брінї відрядили до діючої армії. Командиром Українського ландміліцького корпусу (з постійним перебуванням при лінії) імператриця призначила сенатора генерал-лейтенанта князя Г. О. Урусова. У розпорядження командира корпусу Військова колегія відрядила щойно прийнятих на російську службу генерал-майорів фон Мейделя і фон Радінга, котрі були знавцями «шведских и финляндских пограничных регул». Також у корпусі були два бригадири «из числа полковничья», котрі мали перебувати на визначених їм дистанціях, кожен при своєму полку. Всього ж лінія складалася з чотирьох дистанцій, кожна з яких мала знаходитись під командою генерал-майора чи бригадира [44, с. 214–242]. У Бельовській фортеці було розміщено Канцелярію корпусу, котра налічувала 30 служителів в обер- і унтер-офіцерських чинах, а також Генеральний ландміліцький військовий суд [45, с. 131]. Українська укріплена лінія набула статусу окремої адміністративно-територіальної одиниці з підпорядкуванням київському губернатору (на той момент генерал-лейтенантові графу В. П. Шереметьєву). При цьому Г. О. Урусов разом із І. О. Шиповим мали узгоджувати свої дії з головною персоною у краї – генерал-аншефом і сенатором князем О. І. Шаховським, котрий обіймав посади правителя Малоросії, командира Українського польового корпусу, командира Української гарнізонної дивізії і слобідських полків. Господарські питання поселених на лінії полків залишились у віданні білгородського і воронезького губернаторів та комісарів відповідних дистриктів [46, с. 126].

Оскільки кінні полки корпусу були меншими від піхотних за чисельністю стройових людей, Кабінет міністрів вирішив зробити ландміліцію виключно кінною. Це дозволило б скоротити штати корпусу на 550-600 чоловік. Згідно із цим планом кожний полк корпусу мав складатись із 1135 осіб різних чинів, зведених у 5 дворотних ескадронів. У кожній роті полку мало бути по 77 коней (154 на ескадрон). Однак підраховали, що додаткові витрати на коней, кінну амуніцію і фуражне забезпечення призвели б до ще більших витрат. До того ж ситуація із ландміліцькими кіньми, у порівнянні із попередніми роками, погіршилась. Так, якщо спочатку кошти на закупівлю коней ландміліціонер отримував на руки і, додавши певну суму із власних грошей, міг придбати цілком пристойного коня, то з лютого 1734 р. постачання

коней мало відбуватись централізовано [47, с. 126–127]. Стосовно ландміліцьких коней І.-Б. Вейсбах отримав наказ, «...чтоб покупать на все полки, а врознь деньги ландмилицам не отдавать» [48, с. 35]. У полки коней мали купувати на ярмарках спеціально призначені ремонтери. На той час драгунський кінь коштував – для польового полку (висотою два аршини і два вершки) – 18 руб., а для гарнізонного (висотою два аршини з вершком) – 10 руб. Підйомний кінь (для обозу) коштував 8 крб. [49, с. 162].

Для ландміліції коней купували по ціні підйомних. Власники, із числа однодвірців, продавали у полки селянських коней «местных пород». Придбані ж у калмиків і башкирів за низькими цінами (по 6 руб. за голову) легкі низькорослі коні-бахмати для їзди на стременах не надавались; у разі, якщо дебелий драгун, сідаючи або злізаючи з бахмата, ставав на стремено, кінь не витримував ваги і валився на землю. У більшості випадків ландміліцькі коні були тягарем для солдатів. У 1734 р. було вирішено купувати у однодвірців найкращих коней за рахунок державної скарбниці і налагодити їх розведення при полках. Водночас рекрути, набрані до кінних полків, не були навчені верховій їзді й упродовж всього періоду своєї служби (за відсутності манежів і досвідчених берейторів) не могли досягти рівня підготовки навіть посереднього кавалериста [50, арк. 238–241]. На кінець 1735 р. в 16-ти кінних полках Української ландміліції налічувалось 15 380 стройових коней. Одна чверть складу кінного полку (у кожній роті одне капральство: капрал і 22 рядових) залишалась пішою. І якщо за штатом у полку налічувалось 1165 чоловік, то фактично 3260 солдатів від усіх 16-ти кінних полків були безкінними. З 1736 р. стройових коней почали купувати по 10 руб., з тим, щоб перемяти через кожні 10 років. Піхотні полки корпусу перетворювати на кінні не стали [51, с. 215, 219].

Впродовж 1730–1735 рр. мундирне забезпечення корпусу залишалось незадовільним. Жодних термінів використання мундира ландміліцькими полками не надавалось. А щоб ландміліція мала належний вигляд, Головний комісаріат Військової колегії дозволив полкам шити мундири власним коштом. Утім, пошити мундири були спроможні лише кінні полки. Піхотні ж полки являли собою жалюгідне видовище. Так, наприклад, у донесенні на ім'я імператриці про стан Української ландміліції Б.-Х. фон Мініх у листопаді 1735 р. писав, що гренадерським ротам «из армейских полков и из цейхгаузов комисариатом отпускаемы были старья ветхия разных цветов шапки, которые уже и к службе не годныя,

да и тех сполна не прислано было, от чего некоторые в признак гренадёрский носили русския деревенския шапки, и тако оный корпус до сего времени в не порядке мундиром состоит, что некоторые имеют старые, а другие новые, хотя драгуны синие, а солдаты зелённыя, токмо неоднотцветные и в неравной доброты мундиры носят, а иные за их убожеством никакого не имеют, а гренадёры без шапок гренадёрских и без сум, и в разной обуви сапогами и штиблеты находятся, а иные шляпы, и то худо оправленные, а у других и того нет» [52, с. 238–239 до № 6925].

На початку 1736 р. Військова комісія ухвалила, що ландміліція має забезпечити себе мундиром за власний рахунок. На зібранні генералітету і полковників Українського ландміліцького корпусу було вирішено, що колір каптанів ландміліціонерів має бути не синім і не зеленим, як в армійських полках, а білим. У кінцевому варіанті новий ландміліцький мундир складався із білого каптана з обшлагами і коміром червоного кольору, червоного камзола і штанів з козячої шкіри (обер-офіцери мали камзоли і штани з лосиної шкіри, а штаб-офіцери – із замші), білої краватки, білих рукавичок з крагами, сірої парусинової (у офіцерів суконної) епанчі, чорною трикутного капелюха з білим бантом-кокардою і білою окантувальною смужкою (у офіцерів на капелюхах був золотий позумент). Гренадери замість капелюхів отримали суконні гостроверхі ковпаки червоного кольору з білими закатами унизу, білими шнурами по краях і білою китицею нагорі (пізніше ковпаки замінять на шапки-гренадерки з мідною бляхою на фронтальній частині). Гудзики і пряжки на мундирах нижніх чинів були мідні, а на обер- і штаб-офіцерських – позолочені. Коміри на мундирах унтер-, обер- і штаб-офіцерів були прикрашені золотим позументом (залежно від чину). Піхотинцям видали тупоносі черевики, гамаші й сірі панчохи, поверх яких, нижче коліна, надівалися сірі суконні штиблети на гудзиках (пізніше суконні штиблети замінять на високі білі шкіряні штиблети із наколінними штибель-манжетами). Кавалеристів взули у драгунські чоботи зі шпорами, а для караульної служби видали черевики з пряжками, панчохи і штиблети. Сорочки, краватки, панчохи і штиблети як офіцери, так і нижні чини мали купувати за власні кошти. Особливе місце займала зачіска прусського зразка. Офіцери мали носити білі перуки без буклів (за наступних царювань вже з буклями). Нижні чини мали посипати своє довге волосся білою пудрою і збирати його позаду в косу, оплетену чорною шкіряною стрічкою з бантом у верхній частині коси. При цьому, через дорожнечу пудри, солдати і унтер-офіцери

застосовували біле борошно з квасом. (Такі зачіски були запроваджені у польових військах ще 1729 р.) [53, с. 90–91, 132–133].

Нові мундири були виготовлені не із закордонного сукна (як для польових полків), а «строены из домашняго русскаго мастерства» на фабриках Білгородської і Воронежської губерній. У наступні роки генералітет визнавав, що як матеріал, так і колір для ландміліцького мундира було обрано невдало, оскільки «белый цвет требует частого белянья, а сии сукна редко тканья и с большою ворсою из чёрной и жёлтой шерсти смешанья, никакого к белянью его составу в себе не держат, и в самом дурном виде остаются». Мундирних грошей ландміліціонери на руки не отримували. Необхідні суми вираховувались із жалування. Виготовлялись мундири підрядом, відразу на весь корпус. Індивідуальне пошиття мундирів заборонили, оскільки ті могли бути «не в равной доброте». Термін служби мундира становив три роки (після чого він мав використовуватися як робочий) [54, с. 238–241 до № 6925, 570/178 до № 13532]. Стараннями графа Б.-Х. фон Мініха мундирне забезпечення у ландміліції було значно кращим, ніж у гарнізонних полків. (В той самий час гарнізонні піхотинці отримали мундири із парусини на рогових гудзиках, а спанчі лише по 100 штук на полк; драгуни не мали ані шпор, ані рукавичок і залишились у старих, списаних польовими полками, каптанах; офіцери не мали еспантонів і т. д.).

Озброєння та екіпірування ландміліціонерів були такі: 1) для солдата кінного полку – шпага, легка драгунська рушниця, 2 пістолети, патронташ на правому плечі і перев'яз для рушниці на лівому, порохівниця, німецьке сідло з кобурами для пістолетів і рушничим чохлам, передній і задній в'юки, подушка, підпруга, залізні стремена, пітник, чепрак, попона, ремені, сумка, мундштук і недоуздок; 2) для солдата піхотного полку – фузея, тригранний штик з колінчастою наствольною трубкою, шпага, а в гренадера ще й гранатна сумка; 3) для унтер-офіцерів піхоти – шпага, пістолет і алебарда; 4) для обер-офіцерів піхоти – шпага, пара пістолетів і еспантон; 5) для штаб-офіцерів (кінноти та піхоти) – шпага і пара пістолетів; 6) для денщиків, профосів, ротних писарів, полкових музикантів та інших нестройових чинів – тесак, а у воєнний час ще й пістолет. (Оздоблення нових ландміліцьких рушниць, пістолетів і шпаг, а також приладдя на амуніції були не мідними, а залізними, як у гарнізонних полків). Крім того, ландміліцькі піхотинці отримали відповідне для польових піхотних полків число пік (для встановлення їх на іспанських рогатках). У той же час піки зняли з озброєння шести

старих кінних полків. Стару зброю склади у прикордонні цейхгаузи для використання її у разі потреби підпомічниками [55, с. 127].

Кількісний склад Українського ландмілицького корпусу на 1736 р. становив 21 312 чоловік. Кінні полки склалися з п'яти дворотних ескадронів (10 рот по 100 чоловік кожна), разом із нестройовими чинами – 1165 чоловік. Склад кінного полку був такий: штаб-офіцерів – 4, обер-офіцерів – 39, унтер-офіцерів і капралів – 88, рядових – 911, інших стройових і нестройових – 123. Піхотні полки склалися з семи фузилерних рот і однієї гренадерської (по 100 чоловік кожна), а також трьох кінних рот (по 78 чоловік), разом із нестройовими чинами – 1165 чоловік. Корпус отримав нове озброєння з належною амуніцією, а також гармати [56, с. 60]. Артилерійський парк Української лінії, котрий на той час (як говорилося вище) становив 210 знарядь, обслуговувався спеціальною артилерійською командою у складі одного штаб-офіцера, дев'яти обер-офіцерів і 281 нижніх чинів і майстрів [57, с. 78].

Щорічне грошове жалування в Українському ландмілицькому корпусі було таким: командир корпусу мав отримувати 1440 руб., генерал-майори – по 1200 руб. (Гейн і Гендерейх свого часу отримували по 648 руб.), полковник – 400 руб., підполковник – 240 руб., прем'єр-майор – 200 руб., секунд-майор, капітан (у піхоті) і ротмістр (у кінноті) – 120 руб., поручик (у піхоті) – 80 руб., корнет (у кінноті) і прапорщик (у піхоті) – 56 руб., сержант (у піхоті) і вахмістр (у кінноті) – 7 руб., капрал і рядовий – 6 руб. [58, с. 217–219, 228].

Таблиця № 2

Принадлежащий к указу 19 марта 1736 года штат ландмилицкому полку, к коему для соображения присоединена отменённая оным указом прежня табель 1734 года				
Ландмилицкий конный полк	По табели 1734 года		Штат от 19 марта 1736 года	
Чинов	Людей	Жалованья	Людей	Жалованья
Полковник	1	200	1	400
Подполковник	1	120	1	240
Премьер-майор	1	100	1	200
Секунд-майор			1	120
Капитанов	10	60	10	120
Поручиков	10	40	10	80

Прапорщиків	10	27	10	56
Квартирмейстер	1	40	1	80
Ад'ютант	1	40	1	80
Комиссар	1	40	1	56
Аудитор	1	27	1	56
Лекарь	1	120	1	144
Поп	1	27	1	27
Полкової писарь	1	27	1	33
Полкової барабанщик			1	6
Комисариатський подьячий			1	6
Трубачей			2	6
Литаврщиків			1	6
Гобоїстов			7	6
Профосов			2	6
Вахмістров (сержантов в пехоте)	10	7	10	7
Ротних квартирмейстеров			10	7
Каптенармусов	10	7	10	7
Подпрапорщиків	10	7	10	7
Капралов	40	6.50	40	6
Ротних писарей	10	6	10	6
Барабанщиків	20	6	20	6
Цирюльників			10	6
Рядових	920	6	880	6
Слесарей			5	6
Кузнецов			10	6
Седельщиків			2	6
Коновалов			5	6
Всього в полку	1060	8181	1077	12 754

[59, с. 217-219 до № 6925].

Грошове жалування, покладене на ландміліцію, було на третину меншим від того, котре отримували у драгунських польових полках і удвічі більшим ніж те, котре отримували в гарнізонних драгунських

полках. Краще зрозуміти різницю в армійських окладах 30-х років XVIII ст. можемо за допомогою таблиці:

Таблиця № 3

АРМІЙСЬКІ ЧИНИ	ГРОШОВІ ОКЛАДИ		
	польовий полк	ландміліцький полк	гарнізонний полк
Полковник	600	400	200
Підполковник	360	240	120
Прем'єр-майор	300	200	100
Секунд-майор, капітан, ротмістр	180	120	60
Поручик	120	80	40
Прапорщик, корнет	84	56	27
Сержант, вахмістр	15,27	7	12
Капрал, рядовий	12,87	6	9, 12

[60, с. 30–31].

Загальні витрати на Український ландміліцький корпус виявилися набагато більшими від попередніх розрахунків і сягали 290 822 руб. на рік. Збільшення кількості полків Української ландміліції до 20 і будівництво Української укріпленої лінії для однодвірців Білгородської і Воронезької губерній стали непосильним тягарем [61, с. 129]. Кожні 10 душ мали виставити на службу одного рядового або унтер-офіцера та щорічно збирати для нього одну чверть і три четверика провіанту. Кожні 5,5 душ мали виставити одного коня. До цього ще слід додати збори возів і фуражу, будівельні і сільськогосподарські роботи на лінії, а також одинадцятигривенну подушну подать [62, арк. 22–29]. Особливо важкі випробування випали на долю українських однодвірців під час російсько-турецької війни 1736–1739 рр.; російське командування задіяло їх на службі як погоничів при полкових і армійських обозах, на фортифікаційних і фуражних роботах, а їхні помешкання призначались для зимових постів війська. Ще восени 1737 р. гвардіїмайор І. О. Шипов просив Кабінет міністрів зменшити повинності для однодвірницьких обивателів, бо вони вкрай розорились і опинились у набагато гіршому становищі, ніж селяни. Так, наприклад, станом на жовтень 1737 р. чисельність однодвірців у Білгородській і Воронезькій губерніях становила 300 222 душ чоловічої статі. У березні 1738 р. на докомплекта-

цію ландміліцьких полків з кожних 36 душ взяли 8267 новобранців, а на них стільки ж підвод і тяглих коней (щоб новобранці могли перевезти своє спорядження і майно на місце служби). З кожних 50 душ стягнули гроші на 6004 драгунських коней, яких бракувало ц полках. Крім того, для перевезення на лінію провіанту і фуражу було задіяно 20 тис. погоничів із власними кіньми і підводами. По прибутті на лінію ці погоничі до глибокої осені мали виконувати обов'язки підпомічників [63, с. 398–400]. За підрахунками комісаріатів українських дистриктів, на кінець 1739 р. чоловіче населення Білгородського і Севського роз'яздів скоротилося на 66 500 душ [64, с. 130].

У жовтні 1735 р. Росія розпочала воєнні дії проти Криму. Командувач військ в Україні генерал-лейтенант М. І. Леонт'єв залучив для походу на півострів Український драгунський корпус, непоселені ландміліцькі полки, а також малоросійських, слобідських і запорозьких козаків. (Оголошення Росією війни Туреччині відбулося лише 12 квітня 1736 р.). Від непоселених ландміліцьких полків у похід виступило 30 ескадронів кінноти, а також зняті з лінії 4 батальйони піхоти з артилерійською командою: всього 8000 осіб [65, с. 186]. У повному складі в похід виступили лише Валуйський, Єлецький, Путивльський і Новоскопський полки [66, с. 58–59]. Жовтневий похід обернувся для Української армії М. І. Леонт'єва катастрофою. Люди на марші потрапили під зливи, після чого були захоплені неочікуваними для цієї пори морозами. Довелося повертатись, так і не дійшовши до Перекопу. Від обмороження і перемерзання М. І. Леонт'єв втратив 9 тис. людей [67, арк. 34–53]. З листопада 1735 по травень 1736 р. поселені ландміліцькі полки, очолювані О. І. Таракановим, стояли на лінії. Бахмутську провінцію і прикордонні містечка Ізюмського полку (землі на правому березі Сіверського Дінця між гирлом Береки і гирлом Лугані) взимку захищали розквартировані у тій місцевості три польові піхотні полки, а у травні на ту ділянку виставили бекети худокінних слобідських і малоросійських козаків (не здатних до походу) і влаштували сигнальні маяки [68 с. 69–70].

На початку 1736 р. російські війська, котрі призначались для дій проти Туреччини і Кримського ханства, було поділено на дві армії – Дніпровську і Донську. Дніпровська армія, очолювана генерал-фельдмаршалом Б.-Х. фон Мініхом, призначалася для походу на Кримський півостровів. Донська армія під проводом генерал-фельдмаршала графа П. де Ласі (de Lacy) мала оволодіти Азовом. Напередодні літньої кампанії

Б.-Х. фон Мініх включив Український ландміліцький корпус до складу Дніпровської армії. Число людей, задіяних у поході від поселених і непоселених полків, було нерівномірним. Так, наприклад, до армії прибули: 1) 7965 чоловік від непоселених кінних полків (від Єлецького – 577 кінних і 159 піших, від Воронежського – 732 кінних і 46 піших, від Валуйського – 498 кінних і 254 піших, від Путивльського – 601 кінний і 107 піших, від Брянського – 733 кінних і 13 піших, від Білгородського – 598 кінних і 176 піших, від Севського – 549 кінних і 213 піших, від Курського – 641 кінний і 123 піших, від Рильського – 706 кінних і 40 піших, від Новооскольського – 603 кінних і 141 піший, а від Старооскольського – 452 кінних); 2) 1644 чоловік від поселених кінних полків (від Лівенського – 388, від Орловського – 237, від Козловського – 233, від Тамбовського – 343, від Єфремовського – 443); 3) 1100 чоловік від поселених піхотних полків (від Рязького – 274, від Борисоглібського – 274, від Слобідського – 275, від Бельовського – 277). Таким чином, у Кримський похід разом із армією виступило 10 709 ландміліціонерів: з них 8336 кінних і 2373 піших. Решта людей залишилась на лінії [69/Примітки, с. 106–107]. При цьому 5 тис. лінійних ландміліціонерів мали бути готовими йти на з'єднання з П. де Ласі, який після захоплення Азова вирушив до Криму на допомогу Б.-Х. Мініху. (Цей марш довелося відмінити, оскільки на початку серпня армія Б.-Х. фон Мініха вже залишила Крим і поверталася в Україну) [70, с. 71].

У наступні літні кампанії Б.-Х. фон Мініх залучав до складу Дніпровської армії дев'ять правофлангових кінних полків (котрі на час війни були розписані по лінії від фортеці Св. Параскеви до Дніпра). Ці полки виступали у повному складі: в Очаківському поході 1737 р. взяли участь 9693 кінних ландміліціонери (по 1077 осіб від кожного полку); у Дністровському поході 1738 р. – так само; у Молдовському «Ставучанському» поході 1739 р. – 10 206 кінних ландміліціонерів (по 1134 особи від кожного правофлангового полку). Шість лівофлангових кінних полків (котрі під час війни несли службу від фортеці Св. Параскеви до Сіверського Дінця) з кінця 1736 р. підпорядковувались головнокомандувачу Донської армії генерал-фельдмаршалу П. де Ласі. Упродовж літніх кампаній 1737–1739 рр. ці полки у складі Донської армії тричі ходили на Кримський півострів [71, с. 358, 472, 486]. У ході літніх кампаній 1737–1739 рр. на лінії залишався один кінний полк і третина від усього складу піхотних полків. Більша частина ландміліцької піхоти, включаючи безкінних солдатів від кавалерійських полків, несла службу в

ретраншементах Придніпровської лінії (котра являла собою ланцюг прибережних ретраншементів і форпостів по обох берегах Дніпра від Переволочни до Очакова для прикриття стоянок суден гребної флотилії; проіснувала з 1737 по 1740 р.). Окрема команда входила до складу гарнізону Очакова (листопад 1737 – серпень 1738 р.) [72, с. 43, 130–135]. Місця поселених ландміліціонерів, котрі вирушали із армією в похід, заступали підпомічники. Так, навесні 1737 р., «для закрытия Украинской линии», з Білгородської і Воронежської губерній було відряджено 17 тис. підпомічників (щоправда, п'ята частина з них розбіглася по дорозі) [73, с. 390].

Низка вітчизняних дослідників зазначає, що із поверненням Війська Запорозького Низового під протекцію російської корони і заснуванням Нової Січі на р. Підпільній (жовтень 1734 р.) функціонування Української укріпленої лінії багато в чому втрачало сенс, бо, мовляв, запорожці знову прикривали Україну, як чинили те до 1709 р. Але річ у тім, що до жовтня 1739 р., коли у Белграді між Росією і Туреччиною було укладено мирний договір, запорозькі землі *de jure* належали кримському хану (за Адріанопольським мирним договором 1713 р.). Під час війни запорожці не могли самостійно перешкоджати татарським ордам чинити набіги на Україну і були здатні оборонити хіба що Січ. З 1735 по 1739 р. більша частина запорожців зимувала на Гетьманщині у родичів, а на Січі з кошовою старшиною залишалось у крайньому випадку зо дві тисячі козаків, переважно безпритульних дідів-сіромах, яким нікуди було подітися. В зимовий період увесь степ до самої лінії контролювали ординці [74].

Вже у ході бойових дій 1735–1736 рр. стало очевидним те, що кінні полки Українського ландміліцького корпусу не можна використовувати як регулярну кавалерію. Взимку ландміліцькі кінні підрозділи підкріплювались легкокінними командами малоросійських і слобідських козаків. Для ліквідації проривів кордону супротивником із польових драгунських і кірасирських полків, котрі перебували на зимових квартирах на незначному віддаленні від кордону, формувались мобільні з'єднання (по кілька полків кожне). При цьому у справі ліквідації проривів супротивника головною ударною силою були три польові кірасирські полки (1-й графа Мініха, Лейб-Кірасирський і 3-й принца Брауншвейг-Бевернзького), котрим наприкінці 1735 р. було надано постійні квартири на території Гадяцького, Переяславського, Лубенського, Миргородського і Полтавського малоросійських полків [75,

№ 6847]. Прикордонна та армійська розвідка спочатку покладалась на запорожців, але російське командування не надто їм довіряло. Через це Військова колегія суттєво розширила Гусарський корпус, котрий дислокувався у Торі. Так, на 1737 р. було створено Сербський полк під командуванням підполковника І. Стоянова та Угорський полк під командуванням полковника Д. Кумінга. Впродовж 1738 р. з родовитих грузинських емігрантів сформували Грузинську гусарську роту князя Мамуки Даудова (Давидова). На кінець війни Гусарський корпус російської армії становив понад 1000 осіб [76, с. 133–143]. На зразок Гусарського корпусу у 1738 р. зусиллями полковника князя К. А. Кантемира було створено легкокінний Волоський корпус чисельністю 300 осіб. Волоський корпус складався з молдаван, котрі зараховувались на російську службу на тих самих підставах, що й гусари, але не отримували армійських одностроїв [77, с. 58].

Під час війни загроза татарських нападів на Гетьманщину і Слобожанщину була лише у двох випадках, а саме:

1) за відсутності головних сил армії під час походів, як це сталося 11 серпня 1736 р. у придніпровському районі Полтавського полку (тоді численний загін буджацьких татар перейшов обмілілий Дніпро по мілинах, косах та островах і пошарпав прибережні козацькі селища);

2) в зимовий період, коли річки були скуті льодом і для татар не існувало жодних перепон.

Особлива увага Б.-Х. фон Мініха була прикута до Київського укріпленого району (на правому березі Дніпра). Крім ремонту Старокиївської і Києво-Печерської фортець, було укріплено Подол, а довкола самого міста побудовано ряд ретраншементів і редутів. У Києві та на його околицях розквартирували 9 польових піхотних полків, 1 польовий драгунський і 4 тис. малоросійських козаків.

Для оборони найбільш проблемної ділянки кордону по лівому берегу Дніпра – від Переяслава до Української лінії – зі складу регулярних полків Дніпровської і Донської армій сформували сторожовий корпус із двох польових піхотних полків, семи польових драгунських, одного кірасирського і одного ландміліцького. По лівому берегу Дніпра влаштували редуті і форпости із сигнальними маяками (переважно в тих місцях, де на річці були мілини, острови і коси). На утримання придніпровських редутів і форпостів було додатково виділено 5 піхотних гарнізонних полків Київської губернії, Мекленбурзький корпус, гусарські і волоські роти.

На Українській лінії залишили 7 тис. ландміліціонерів (решту людей було спрямовано у слободи і дистрикти на господарчі роботи для заготівлі провіанту, фуражу, дров та ін.). Для підкріплення лінії зі складу Дніпровської армії фельдмаршал Б.-Х. фон Мініх виділив 2 тис. солдатів від польових піхотних і драгунських полків, а також 3 тис. козаків Полтавського і Харківського полків.

Захист прикордонних поселень Ізюмського полку і Бахмутської провінції покладався на Донську армію. У поселеннях на правому березі Сіверського Дінця (від гирла Береки до гирла Лугані) фельдмаршал П. де Ласі залишив 6 польових піхотних полків, а в Ізюмі, Торі і Бахмуті розташував по одному гарнізонному піхотному полку Воронежської губернії. У степу на чатах стояли козаки Ізюмського полку та Чугуївська кінна команда. Упродовж осені в лісистій ділянці між с. Співаківкою і ст. Луганською силами польових піхотних полків та ізюмських обивателів було влаштовано засіки, а на відкритій місцевості – зведено редути з блокгаузами і маяками. Керували роботами генерал-квартирмейстер Донської армії генерал-майор Петро де Брінї (батько Адріана де Брінї) і воронезький віце-губернатор бригадир О. Д. Лукін. Цю укріплену лінію П. де Ласі назвав Заукраїнською.

Від ст. Луганської і до Азова кордон тримали козаки верхнього Дону. Тим часом козаки нижнього Дону проводили дальні роз'їзди від Азова до Молочних Вод. Царицинську лінію захищали Волзьке козацьке військо, 800 хрещених ставропольських калмиків, а також команди вольських і хоперських козаків; як кор-де-резерв виступав Воронежський гарнізонний драгунський полк [78, с. 189–211].

Татарська кіннота не змусила довго чекати на себе. Після того, як російські полки розійшлися на зимові квартири, ординці вирішили випробувати Українську лінію на міцність. Так, 28 жовтня 1736 р., надвечір, 6-тисячний татарський загін, «разломавши Линию», прорвався між фортецями Св. Михайла і Слобідською. (Лінійний вал татари закидали завчасно заготовленими фашинами з очерету). Після переходу лінії загін розділювався на дрібні партії, які розбіглися на 15-20 верст довкола місця прориву і почали шарпати слободи і розкольніцькі села [79, с. 95–96]. Генерал-лейтенант князь Г. О. Урусов, який на той момент перебував у фортеці Св. Параскеви, і генерал-майор Ю.-Г. Радінг, котрий знаходився у фортеці Св. Олексія, не змогли ані своєчасно організувати відсіч супротивнику, ані надати допомогу своїм військам (обіцяні ставкою 2 тис. польових військ і 3 тис. козаків ще не прибули на лінію).

На ділянці прориву татарам протистояло лише кілька команд ліндмілицької піхоти і компанійців загальною чисельністю 750 чоловік. Ці команди, зачинившись у редутах і люнетах, відчайдушно оборонялись. Вранці 29 жовтня Радінг відрядив до місця прориву 443 чоловік, очолюваних Валуїського полку полковником Штокманом. Із фортеці Св. Михайла до фортеці Слобідської вийшло 142 вершники, очолюваних Рильського полку полковником Мельгуновим. Штокман першим вступив у бій з татарами, Мельгунов пішов йому на допомогу. У цей час Урусов із командою в 600 чоловік, більшість яких були пішими, вже підходив до фортеці Св. Олексія. Татарам здалося, що наближаються значні сили росіян. В ніч на 30 жовтня, «раскопавши Лінію» в кількох місцях між фортецями Слобідською і Св. Олексія, орда подалася назад до Перекопу. (Насправді ж татари перейшли вал у місцях, які осіли і осипалися). Ніякого переслідування Урусов організувати не зміг. Лишень одну татарську партію у 200 чоловік відрізали і переслідували чугуївські козаки; спочатку погнали вздовж внутрішньої сторони лінії, а потім в обхід фортеці Св. Петра за Сіверський Донець. Затребувані ж Урусовим підкріплення від найближчих армійських частин не прибули навіть і через кілька днів [80, с. 216–225].

Б.-Х. фон Мініху як головнокомандувачу діючої армії і президенту Військової колегії довелося приймати кадрові рішення. За неналежну організацію оборони князя Урусова було віддано під суд. Генерал-майор Радінг отримав відставку «по старості», а генерал-майор Мейдель – «по болезни». І справді, а якби замість 6 тис. татар прорвалося 20–30 тис.? На місце князя Урусова було призначено генерал-лейтенанта М. І. Леонтьєва, на місце Радінга – командира смоленської шляхти генерал-майора Ю. Ф. Леслі, а на місце Мейделя – генерал-майора О. І. Тараканова [81, с. 114]. Українську лінію було розділено на три дистанції: першу дистанцію – від р. Св. Петра до фортеці Св. Параскеви було доручено обороняти Тараканову; другу дистанцію – від фортеці Св. Параскеви до фортеці Більовської – Леонтьєву, а третю – від фортеці Більовської до Борисоглібської – Леслі. Тараканов розмістився у фортеці Св. Петра, Леонтьєв – у фортеці Більовській, а Леслі – у Борисоглібській [82, с. 11–12].

На засіданні генералітету діючої армії О. І. Тараканов вказав на такі недоліки Української лінії: 1) лінійні укріплення перебувають у незадовільному стані і потребують ремонту; 2) фортеці і редуті знаходяться на занадто великій відстані одні від одних; 3) у разі прориву супротивника найближчим регулярним військам доведеться долати по

60–70 верст до місця події; 4) протидіяти супротивнику, котрий провється одночасно в декількох місцях, буде практично неможливо. У свою чергу генерал-фельдцехмейстер ландграф Л.-І.-В. Груно (принц Гессен-Гомбурзький) запропонував розквартирувати неподалік від лінії 10 регулярних полків, щоб ті могли підкріплювати як центр, так і фланги. Проте Б.-Х. фон Мініх відхилив цю пропозицію, оскільки вважав, що це значно обтяжить місцеве населення. Натомість фельдмаршал наказав створити із драгунських полків два мобільні загони, названі кор-де-резервами. Перший такий загін із 2 тис. вершників при шести полкових гарматах під командуванням генерал-майора В. С. Аракчеєва розташувався позаду лінії неподалік Водолаг між фортецями Св. Іоанна і Св. Параскеви. Другий загін із 3 тис. вершників при дев'яти полкових гарматах під командуванням генерал-майора князя М. Ю. Трубецького розмістився довкола м. Домонтова і мав підкріплювати пости, розташовані по лівому берегу Дніпра між Переяславом і Царичанкою. Також у постійній готовності мали бути гренадерські роти піхотних полків. Для більш швидкого пересування їм надавались коні, а також старі драгунські і козацькі сідла. Взимку гренадери мали пересуватись до місця прориву на санях. З настанням морозів придніпровське населення Гетьманщини мало постійно колоти лід на Дніпрі, утворюючи канали у три сажні завширшки. Польові драгунські полки Донської армії стали на квартири на лівому березі Сіверського Дінця для підкріплення польових піхотних полків, котрі стояли на Заукраїнській лінії. Головним завданням П. де Ласі було прикриття верфей Тавровського адміралтейства. Від гирла Лугані до гирла Дону кордон тримали донські козаки і війська Азовського гарнізону генерал-лейтенанта В. Я. Левашова. При цьому найбільш уразливою зоною залишалися прикордонні поселення Донської області (чим татари й користалися впродовж усієї війни) [83, с. 310–311/Примітки, с. 115, 129].

На початку 1737 р. головні сили татар зосередились на правому березі Дніпра. 12 лютого 40-тисячна орда на чолі з ханом Фетіхом-Гіреєм II вдерлась на Гетьманщину по дніпровському льоду в районі Переволочни. У той момент на місці прориву перебував генерал-майор Ю. Ф. Леслі із сотнею вершників. Помітивши один із загонів супротивника, генерал кинувся в атаку, але після підходу головних сил татар російський загін, разом із своїм командиром, поліг у нерівному бою (у полон було взято сина вбитого генерала – капітана Є. Ю. Леслі). Упродовж 13 лютого татари просунулись між Ворсклою і Пслом, завдавши

шкоди населенню Полтавського і Миргородських полків. При цьому опір татарам чинити було нікому. Хан зустрів на тій ділянці лише чотирисотенну регулярну команду полковника Свечина. У ході п'ятигодинного бою Свечину вдалося відбитися [84, с. 97–98]. Татарські загони не пішли на висунуті вперед укріплені пункти, оскільки мали пройти якомога глибше в тил супротивника. Метою хана була не здобич, а знищення верфей Брянського адміралтейства і провіантських магазинів росіян. Однак хана підвела схильність його людей до грабунку і невсцухаючий дощ, котрий псував лід на Дніпрі. 14 лютого, по отриманні відомостей про напад, обидва кор-де-резерви рушили на супротивника. Ще до приходу на місце подій загонів Аракчєєва і Трубецького на татар вийшла зведена ландміліцька команда нещодавно відставленого Радінга (600 чоловік піхоти і 300 кінноти від Борисоглібського та Лівенського полків). Татари на той момент вже відступали до Дніпра, боячись бути відрізаними проталинами і високою водою на льоду. Та все ж Радінгу вдалося наздогнати ар'єргард супротивника і атакувати його. Татари втратили на березі Дніпра 300 чоловік убитими і значну частину награбованої здобичі [85, с. 346–347]. Після цього на кордоні настало затишшя. По березневій грязюці воювати було неможливо. На початку квітня російські війська починали зосереджуватися на кордоні для походу на Крим. Наприкінці травня приазовські орди вже знаходились на півострові під захистом Перекопського валу. Генерал-майор Радінг деякий час залишався на лінії замість загиблого Леслі. На початку літньої кампанії фельдмаршал Мініх призначив генерал-лейтенанта Леонтєєва командиром однієї з дивізій Дніпровської армії, яка вирушала на Очаків. На посаді командира Українського ландміліцького корпусу Кабінет міністрів затвердив генерал-майора А. фон Девіца. Тим часом головний претендент на цю посаду генерал-майор і сенатор Тараканов попав під слідство за несанкціоноване зганняння з прикордонних земель малоросійських обивателів і знесення сусідньої з лінією донської станиці; від ландміліцьких справ його взагалі відсторонили [86, арк. 1–2].

Восени 1737 р. в обороні лінії були задіяні усі 20 полків ландміліцького корпусу. Керівництво обороною лінії знову було покладено на М. І. Леонтєєва. Він став на квартири у фортеці Св. Іоанна і розділив лінію на п'ять дистанцій. Першу дистанцію (Борисоглібська, Лівенська, Василівська) очолював ландміліцький бригадир П. М. Колокольцов; Другу (Рязька, Козловська, Св. Федора) – генерал-майор князь

Ю. А. Репнін; Третю (Бельовська, Св. Іоана, Орловська, Св. Параскеви) – командир Українського ландміліцького корпусу генерал-майор А. фон Девіц; Четверту (Єфремовська, Св. Олексія, Слобідська) – ландміліцький бригадир Г. фон Штокман; П'яту (Св. Михайла, Тамбовська, Св. Петра) – генерал-майор М. І. Філософов. Кожний дистанційний командир мав перебувати у лівофланговій фортеці своєї дистанції. У тих фортецях розмішувалися сотенні компанійські команди (всього 500 вершників) для проведення розвідувальних роз'їздів. Крім того, у фортеці Св. Федора перебувало 500 чоловік регулярної піхоти, у фортеці Св. Параскеви – 250 кірасирів, у фортеці Св. Петра – 250 чугуївських козаків. У Царичанці, Китайгородку і Кобеляках було розквартировано регулярний піхотний полк, а в Нехворощі – гусарську команду. У Водолагах, де розмішувалась Ландміліцька комісія, знаходились 250 кірасирів і польовий драгунський полк під командуванням бригадира (майора кінної гвардії) О. М. Єлизарова. Для ліквідації проривів лінії призначалися кор-де-резерви у складі 2-х кірасирських, 4-х польових драгунських і 4-х польових піхотних полків, а також 3 тис. кращих парокінних малоросійських і слобідських козаків. Піхотні полки квартирували в Нових і Старих Санжарах, Решетилівці та Охтирці, кінні – по селах Гадяцького і Сумського полків, а козаки – «не в дальности от линии». Командували кор-де-резервами генерал-аншеф Я.-Ф.-Е. фон Кейт, генерал-лейтенант барон У.-Ф.-В. фон Левандаль, генерал-лейтенант К.-М. Бірон (старший брат фаворита) і генерал-майор В. С. Аракчєєв. По лівому берегу Дніпра від гирла Ворскли до гирла Орїлі Українську лінію прикривали 3 польові піхотні полки генерал-майора О. І. Тараканова. Попереду правого флангу Української лінії від гирла Самари і нижче по обох берегах Дніпра до самого Очакова пролягала Придніпровська лінія фортець, котру очолював інженер-генерал-майор А. де Брінї. Лівий фланг лінії підкріплювали частини, розквартировані на території Охтирського полку – Гусарський і Волоський корпуси, а також 10 регулярних рот слобідських полків. На території Острогоського полку квартирував дальній резерв – 4 польових драгунських і 4 польових піхотних полки генерал-лейтенанта К.-Л. фон Шпігеля [87, с. 16–18]. Воронежський гарнізонний драгунський полк призначався для підкріплення Царицинської лінії. У редутах і блокгаузах Заукраїнської лінії, а також на р. Айдарі розташувався сторожовий корпус під командуванням генерал-лейтенанта Г.-О. Дугласа (4 гарнізонні піхотні полки Воронежської губернії і 2 польові драгунські полки). На підкріплення

Бахмутського батальйону було відряджено польовий піхотний батальйон і 5-й гарнізонний піхотний полк Воронежської губернії. Від гирла Лугані до гирла Дону кордон тримали донські козаки і війська Азовського гарнізону генерал-лейтенанта В. Я. Левашова [88, с. 275–277].

15 лютого 1738 р. кримський хан Менглі-Гірей II з 40-тисячною ордою підійшов до Української лінії на дистанції генерал-майора Філософова (фортеці Св. Михайла, Тамбовська і Св. Петра). Лінійні пости зняли тривогу і відкрили гарматну стрільбу. Орда повернула на Ізюм. Під Ізюмом татари калги-султана Іслам-Гірея атакували с. Співаківку, яку захищала гарнізонна піхотна команда майора Астаф'єва (250 солдатів при одній гарматі). Татар було відбито; у бою загинуло 400 татар і 10 росіян. Коли ж до місця подій підійшли кінні загони Філософова, Дугласа і Шпігеля, орда повернула до Перекопу. Навздогін за супротивником кинулись усі три генерали. В той самий час Б.-Х. фон Мініх особисто вийшов із фортеці Св. Петра навперейми орді, маючи при собі 1500 регулярних і нерегулярних вершників. Утім, татар наздогнати не вдалося. У березні 1738 р. імператриця призначила М. І. Леонтьєва київським генерал-губернатором. У ході літньої кампанії 1738 р. на підкріплення 5 неповних полків ландміліції, котрі залишались на лінії в розпорядженні А. фон Девіца, було відряджено 12 тис. худокінних і піших малоросійських козаків (частину з них задіяли на роботах). У редутах і блокаузах Заукраїнської лінії залишалось 5 гарнізонних піхотних полків Воронежської губернії, а далі до самого Азова в полі стояли вільні від походу донці [89, с. 466–468].

Восени 1738 р., після закінчення літньої кампанії, Б.-Х. фон Мініх доручив організацію оборони Української лінії генерал-аншефу Я.-Ф.-Е. фон Кейту. Спільним рішенням генералітету лінію було поділено на 4 дистанції: Першу (від Борисоглібської до фортеці Св. Федора) очолив генерал-майор М. І. Філософов; Другу (від фортеці Св. Федора до фортеці Св. Параскеви) – генерал-майор Г.-К. фон Кейзерлінг; Третю (від фортеці Св. Параскеви до фортеці Св. Михайла) – генерал-майор А. фон Девіц; Четверту (від фортеці Св. Михайла до фортеці Св. Петра) – генерал-майор Г. фон Штокман. Кожна дистанція додатково поділялась на ділянки, котрі знаходились у віданні полковників. Пости були розташовані так щільно, що сигнали можна було подавати голосом. На кожному п'ятому посту був обер-офіцер, а на кожному другому – унтер-офіцер. Зовні лінії ходили кінні роз'їзди. Позаду лінії було розквартировано кор-де-резерв барона У.-Ф.-В. фон Левандаля (2

кірасирські, 2 гусарські, 1 драгунський і 2 піхотні полки). У фортеці Св. Іоана розмістився Волоський корпус. Крім того, на будівельних роботах було задіяно 9 тис. ландміліцьких підпомічників. Вони зводили додаткові люнети, блокгаузи, постові будки, сигнальні маяки, мостові переходи через річки, рили колодязі і т. п. Взимку цими підпомічниками замінили вибулих ландміліціонерів. Мундири для них, за браком сукна, пошили із парусини прикомандировані на лінію малоросійські і слобожанські майстри [90 с. 26, 31–32, 62]. На Заукраїнській лінії розташувалися 3 польові драгунські, 2 польові піхотні і 5 гарнізонних піхотних полків під командуванням В. С. Арачєєва. При цьому як кор-де-резерв залишались розквартировані в Чугуєві 3 польові драгунські, 1 гарнізонний драгунський (Воронезький) і 4 польові піхотні полки під командуванням К.-Л. фон Шпігеля. Для підкріплення Бахмутського батальйону в м. Райгородку розташували 2 тис. донців. Степ попереду кордону було випалено [91, с. 56–59].

15 лютого 1739 р. великий загін буджацького сераскер-султана Керім-Мегмета перейшов Дніпро по льоду і вдарив на Миргородський полк. Прикордонні регулярні війська, очолювані правителем Малоросії генерал-аншефом князем І. Ф. Барятинським, і миргородські козаки, очолювані своїм полковником В. Капністом, відбили напад і знищили близько 4 тис. татар. 18 лютого 1739 р. «великая кримских татар партия», очолювана калги-султаном Іслам-Гіреєм, підійшла до самарських фортець (Усть-Самарської і Богородицької) з наміром спалити стоянки російських суден Дніпровської флотилії. Однак влаштувати значну диверсію кримцям не вдалося. Тоді вони кинулись на запорозькі зимівники, які знаходились між річками Самарою і Орілью за 25 верст від Української лінії (навпроти Царичанки і Китайгородка). В результаті наступу з боку Придніпровської лінії загону генерал-аншефа графа О. І. Рум'янцева калга-султан повернув до Перекопу [92, с. 257–259].

На початку літньої кампанії 1739 року Українська лінія перейшла у відання П. де лассі. Армія ж графа Б.-Х. фон Мініха, названа Головною, посунула за Дністер на з'єднання із союзною австрійською армією. Донська армія мала втретє вирушати на Крим. У червні П. де Ласі зосередив своє військо в районі Ізюму і вирушив на Перекоп. (У кампанії 1737 і 1738 р. Донська армія пробиралась на півострів через Сиваш). На Українській лінії в розпорядженні генерал-майора А. фон Девіца залишилось 5 неповних ландміліцьких полків, 1 польовий піхот-

ний полк, 5 тис. малоросійських козаків, 1 тис. донців і 19 960 підпомічників (2 тис. підпомічників були озброєні і несли військову службу). Влітку жодної тривоги на лінії не трапилось. До кінця жовтня, доки Росія не уклала мир з Туреччиною, армія П. де Ласі стояла в районі Молочних Вод, утримуючи татар на півострові [93, с. 37, 41–42, 44].

По завершенні бойових дій ситуація на південному кордоні імперії змінилася; Росія повернула собі запорозькі землі. Українська укріплена лінія опинилась на значному віддаленні від державного кордону. (За Белградським договором 1739 р. російський кордон на лівому березі Дніпра перемістився південніше і мав простягатися вздовж Кінських Вод і далі, через верхів'я Берди до гирла Міусу і Таганрозької затоки, як це було до 1714 р.). Запорожці, більша частина яких під час війни зимувала на Гетьманщині, а в ході літніх кампаній перебувала при армії, змогли розселитися в межах своїх володінь. Дуже скоро на Запорожжі, крім побудованої напередодні війни Нової Січі, козаки звели ряд укріплених слобід, а також відновили колишні містечка. З Гетьманщини на сезонні заробітки до заможних січовиків рушила маса розореного війною посполитого люду. Значна частина заробітчани осіла на Запорожжі. Виникли цілі села, в яких проживали селяни як піддані Запорозької Січі. Починаючи з 1740 р. Українська ландміліція виконуватиме пропускну і митну служби на запорозькому кордоні як спостережний корпус київського генерал-губернатора.

Підводячи підсумки, можемо стверджувати, що збільшення полків Української ландміліції і будівництво Української укріпленої лінії слід пов'язувати із підготовкою Російської держави до війни з Османською імперією. За рахунок українських ландміліцьких полків було значно зменшено навантаження на задіяні в обороні південного кордону регулярні війська. Також зменшувалась податна повинність на населення центральних губерній Росії. У свою чергу видатки держави на ландміліцію були невеликими; служба ландміліціонера значною мірою забезпечувалась його помісним (колишнім батьківським) земельним пожалуванням. Українська укріплена лінія була необхідна російському командуванню не стільки для захисту південних лівобережних і слобідських козацьких полків, скільки для прикриття тилових баз діючої армії та створення плацдарму для розгортання бойових дій проти Кримського ханства. Фактично Українська лінія стала таким собі передовим заслоном, який давав змогу зосереджувати в центрі фронту мобільні військові групи для підкріплення відкритих флангів. При

цьому лінійні фортеці, через свою маломірність і віддаленість від основних баз, не надавалися для влаштування в них армійських магазинів. Перейменування Української ландміліції в Український ландміліцький корпус виокремлювало це військо серед інших подібних формувань (все ж таки 20 полків за тогочасними мірками – ціла армія). При всьому цьому в бойових діях 1735–1739 р. Український ландміліцький корпус ніколи не виступав у своєму повному складі як окреме військо-ве з'єднання. Також треба зазначити, що в період літніх кампаній командування не змогло повною мірою задіяти на військовій службі ландміліцьких підпомічників, хіба за винятком окремих епізодів. У справі залюднення лінійних земель уряд своєї мети не досяг. Значною мірою цьому завадила війна. Але зазначимо, що про широку колонізацію однодвірцями прикордонних земель, які з одного боку належали лівобережним і слобідським козакам, а з другого – запорожцям, не могло бути й мови. Військові поселенці ледь змогли освоїти наділи, котрі їм відрізали при лінії на самому початку. Слід додати, що третину приписаних до лінії людей (Борисоглібський, Лівенський і Рязький полки) взагалі не вдалося наділити землею через непоступливість адміністрації Полтавського козацького полку. Та й наділені землею люди знаходились не в кращих умовах; у більшості випадків фортеці і слободи розташовувались на відкритих місцях, непридатних до заснування великих поселень, перш за все, через брак води. Та все ж головним фактором у невдачах залюднення лінійних земель було те, що однодвірці не хотіли залишати своїх насиджених місць, батьківських ділянок, родинних і торгових зв'язків. Ставка уряду на заможних і сімейних однодвірців виявилась хибною. Очевидним є те, що поселяти на лінії належало лише бідняків-піхотинців. При цьому число піхотних полків у корпусі мало рівнятися числу кінних. Так, наприклад, ідеальним варіантом було б таке співвідношення – 10 поселенських піхотних і 10 кінних міліцьких. При цьому кінні полки мали нести службу на лінії лише в зимовий час, по черзі відряджаючи із дистриктів ескадрони для роз'їздів і підкріплення проблемних ділянок. У літній період кінну службу на лінії мали нести окремі ескадрони Українського польового драгунського корпусу і кірасирських полків, розквартированих на Гетьманщині. Та оскільки справи формування ландміліції і будівництва Української лінії перебували одночасно в декількох руках, спадкоємності в управлінні і організації не було, а пріоритетами обрали малу затратність коштів, то отримали те, що отримали. Поставили на цапа

весь південь імперії, а ефекту не досягли. При цьому відповідальність за прорахунки і покласти не було на кого.

Джерела та література:

1. Шпитальов Г. Г. Становлення Української ланд-міліції (1713–1729) Г. Г. Шпитальов. // Наукові записки Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 22. – К., 2011. – С. 30–54.
2. Бумаги Кабинета Министров Императрицы Анны Иоанновны. 1731–1740 гг. / Под ред. А. Филиппова. – Т. I. 1731–1732 гг. // Сборник Императорского Русского исторического общества (далі СИРИО). – Т. 104. – Юрьев, 1898.
3. Російський державний архів давніх актів (далі РДАДА). – Ф. 248. – Оп. 8. – Кн. 477. – Спр. 35.
4. Гукова Е. А. Украинский ландмилицкий корпус: проблемы формирования и развития / Е. А. Гукова. // Исторические записки: Научные труды ист. фак-та Воронежского гос. ун-та. – Вып. 13. – Воронеж, 2007. – С. 17–26.
5. РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 8. – Кн. 477. – Спр. 1.
6. Бумаги Кабинета Министров ... – Т. I. 1731–1732 гг. // СИРИО. – Т. 104. – Юрьев, 1898.
7. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года (далі ПСЗРИ). – СПб., 1830. – Т. VIII.
8. РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 8. – Кн. 477. – Спр. 9.
9. Историческое описание одежды и вооружения российских войск. – Ч. 2. – СПб., 1899.
10. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VIII.
11. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XLIII. – Ч. I.
12. Шпитальов Г. Г. Становлення Української ланд-міліції...
13. Багалеј Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д. И. Багалеј. // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском ун-те. – 1886 г. – Кн. 2. – М., 1887.
14. Ласковский Ф. Опыт исследования инженерного искусства после императора Петра I до Екатерины II Ласковский Ф. // Мат-лы для истории инженерного искусства в России. – Ч. III. – СПб., 1865.
15. РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 8. – Кн. 477. – Спр. 4.
16. Там само. – Спр. 1.
17. Там само. – Спр. 17.

18. Мельникова И. Н. Борьба России с Турцией в 30-х годах XVIII века и Украина / И. Н. Мельникова. // Учёные записки Ин-та славяноведения. – Т. 1. – М., 1948. – С. 76–118.
19. Судненко М. Мат-лы из отечественной истории. – Т. 1 / М. Судненко. – К., 1853.
20. Бумаги Кабинета Министров... – Т. I. 1731–1732 гг. // СИРИО. – Т. 104. – Юрьев, 1898.
21. Карты, планы и чертежи к III-й части Мат-лов для истории инженерного искусства в России / Соч. Ф. Ласковским. – СПб., 1866.
22. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VIII.
23. Ласковский Ф. Мат-лы для истории... – Ч. III. – СПб., 1865.
24. Там само.
25. РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 8. – Кн. 482. – Спр. 2.
26. Бумаги Кабинета Министров... – Т. I. 1731–1732 гг. // СИРИО. – Т. 104. – Юрьев, 1898.
27. РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 8. – Кн. 482. – Спр. 3.
28. Гісцова Л. Державні установи по управлінню захисною Українською лінією (XVIII ст.) / Л. Гісцова. // Вісник Київського держ. ун-ту. Серія «Історія та право». – К., 1967. – № 8. – С. 128–133.
29. Байов А. Собрание док-тов и мат-лов, извлечённых из военных архивов Главного штаба. Приложение к первому тому ист. монографии // Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736–1739 годов: В. 2 т. – Т. 1. Первые три года войны / А. Байов. – СПб., 1906.
30. РДАДА. – Ф. 846 (ВУА). – Оп. 16. – Спр. 1554.
31. Ласковский Ф. Мат-лы для истории... – Ч. III. – СПб., 1865.
32. Всеподданейшие донесения графа Миниха. – Часть I. Донесения 1736 и 1737 годов / Под ред. А. З. Мышлаевского // Сб. военно-ист. мат-лов. – Вып. X. – СПб., 1897.
33. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XLIII. – Ч. I.
34. Там само.
35. Там само. – Т. VIII.
36. Пірко В. О. Українська ландміліція // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки наук.-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип. 1. – Запоріжжя, 1996. – С. 47–51.
37. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XLIII. – Ч. I.
38. Там само.
39. Байов А. Русская армия в царствование... – Т. 1. – СПб., 1906.
40. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XI.
41. Там само.

42. Бумаги Кабинета Министров... – Т. IV. 1735 г. // СИРИО. – Т. 111. – Юрьев, 1901.
43. Там само. – Т. V. 1736 г. // СИРИО. – Т. 114. – Юрьев, 1902.
44. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XLIII. – Ч. I.
45. Гісцова Л. Державні установи по управлінню захисною Українською лінією...
46. Петрухинцев Н. Н. Царствование Анны Иоанновны: формирование внутриполитического курса и судьбы армии и флота 1730–1735 гг. / Г. Г. Петрухинцев. – СПб., 2001.
47. Там само.
48. Бумаги Кабинета Министров... – Т. III. 1734 г. // СИРИО. – Т. 108. – Юрьев, 1900.
49. Там само. – Т. II. 1733 г. // СИРИО. – Т. 106. – Юрьев, 1899.
50. РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 8. – Кн. 486. – Спр. 8.
51. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XLIII. – Ч. I.
52. Там само.
53. Историческое описание одежды и вооружения российских войск. – Ч. 2. – СПб., 1899.
54. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XLIII. – Ч. I.
55. Историческое описание одежды и вооружения... – Ч. 2. – СПб., 1899.
56. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке / Л. Г. Бескровный. – М., 1958.
57. Ласковский Ф. Мат-лы для истории инженерного искусства в России. – Ч. III. – СПб., 1865.
58. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XLIII. – Ч. I.
59. Там само.
60. Байов А. Собрание док-тов и мат-лов... Приложение к первому тому ист. монографии // Русская армия в царствование... – Т. 1. – СПб., 1906.
61. Петрухинцев Н. Н. Царствование Анны Иоанновны...
62. РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 8. – Кн. 483. – Спр. 2.
63. Бумаги Кабинета Министров... – Т. VII. Январь-июнь 1738 г. // СИРИО. – Т. 120. – Юрьев, 1905.
64. Петрухинцев Н. Н. Царствование Анны Иоанновны...
65. Масловский Д. Ф. Записки по истории военного искусства в России. – Вып. 1-й. 1683–1762 гг. / Д. Ф. Масловский. – СПб., 1891.
66. Байов А. Собрание док-тов и мат-лов... Приложение к первому тому ист. монографии // Русская армия в царствование... – Т. 1. – СПб., 1906.
67. РДАДА. – Ф. 177. – Оп. 1. 1735 рік. – Спр. 34.

68. Байов А. Собрание док-тов и мат-лов... Приложение к первому тому ист. монографии // Русская армия в царствование... – Т. 1. – СПб., 1906.
69. Там само.
70. Там само.
71. Там само.
72. Там само. – Т. 2. Кампания 1739 года. – СПб., 1906.
73. Бумаги Кабинета Министров... – Т. VI. 1737 г. // СИРИО. – Т. 117. – Юрьев, 1904.
74. Шпитальов Г. Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735–1739 років / Г. Г. Шпитальов. // Запорозька спадщина. – Вип. 13. – Запоріжжя, 2002.
75. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. IX.
76. Мышлаевский А. З. Записки, собранные по повелению императора Павла I о начале регулярного войска, о Ново-и Славяно-сербских поселениях, о полках гусарских и пандурских и о военных школах / А. З. Мышлаевский. // Сб. военно-ист. мат-лов. – Вып. XVI. – СПб., 1904.
77. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке.
78. Байов А. Собрание док-тов и мат-лов... Приложение к первому тому ист. монографии // Русская армия в царствование... – Т. 1. – СПб., 1906.
79. Мельникова И. Н. Борьба России с Турцией в 30-х годах XVIII века и Украина.
80. Байов А. Собрание док-тов и мат-лов... Приложение к первому тому ист. монографии // Русская армия в царствование... Т. 1. – СПб., 1906.
81. Там само.
82. Мат-лы к истории военного искусства в России / Под ред. Д. Ф. Масловского. – Вып. II. – М., 1890.
83. Байов А. Русская армия в царствование... – Т. 1. – СПб., 1906.
84. Мельникова И. Н. Борьба России с Турцией в 30-х годах XVIII века и Украина.
85. Байов А. Русская армия в царствование... – Т. 1. – СПб., 1906.
86. РДАДА. – Ф. 177. – Оп. 1. 1737 рік. – Спр. 36.
87. Мат-лы к истории военн. искусства в России / Под ред. Д. Ф. Масловского. – Вып. II. – М., 1890.
88. Байов А. Собрание док-тов и мат-лов... Приложение к первому тому ист. монографии // Русская армия в царствование... Т. 1. – СПб., 1906.
89. Там само.
90. Там само. – Т. 2. Кампания 1739 года. – СПб., 1906.
91. Мат-лы к истории военного искусства в России / Под ред. Д. Ф. Масловского. – Вып. II. – М., 1890.

92. Бумаги Кабинета Министров... – Т. IX. Январь – июнь 1739 г. // СИРИО. – Т. 126. – Юрьев, 1907.

93. Байов А. Русская армия в царствование... – Т. 2. Кампания 1739 года. – СПб., 1906.

Геннадій Шпитальов (*Запоріжжя, Україна*). **Формування та організація служби Українського ландміліцького корпусу (1730–1740)**

У статті розглядається процес формування Українського ландміліцького корпусу. З'ясовано організаційно-функціональну структуру, а також особливості комплектації, управління, забезпечення і бойової підготовки корпусу. Визначено місце ландміліцьких полків у системі збройних формувань, задіяних в обороні Південної України. Показано спосіб поселення ландміліцьких полків на Українській укріпленій лінії.

Ключові слова: ландміліціонер, одноворець, корпус, укріплена лінія.

Геннадий Шпиталёв (*Запорожье, Украина*). **Формирование и организация службы Украинского ландмилицкого корпуса (1730–1740)**

В статье рассматривается процесс формирования Украинского ландмилицкого корпуса. Выяснена организационно-функциональная структура, а также особенности комплектации, управления, обеспечения и боевой подготовки корпуса. Определено место ландмилицеских полков в системе вооружённых формирований, задействованных в обороне Южной Украины. Показан способ поселения ландмилицеских полков на Украинской укреплённой линии.

Ключевые слова: ландмилиционер, одноворец, корпус, укреплённая линия.

Gennadij Shpital'off (*Zaporizhzhia, Ukraine*). **Formation and organization services of the Ukrainian landmilitian Corps (1730–1740).**

In the given article considers the process formation of the Ukrainian landmilitian Corps. Shows the organizational and functional structure, and also features integration, governance, and combat training of the Corps. Defined place of landmilitian regiments among the armed forces, involved in the defense of Southern Ukraine. Shows how the settlement landmilitian regiments on the Ukrainian fortified Line.

Keywords: landmilitiaman, odnovorets, corps, fortified line.

Олександр СУХОМЛИН
(Запоріжжя, Україна)

УДК 94(477) «1760–1770»

Джерела до історичної географії Протовчанської паланки

Запорозьке козацтво доби Нової Січі в наші дні є предметом прихильної уваги дослідників. Але, попри це, багато питань залишаються малодослідженими або зовсім не висвітленими в історіографії. Поза увагою дослідників часто залишаються проблеми «внутрішньопаланкового» життя. Зокрема, сьогодні фактично не маємо антропологічних праць, які б розглядали історію запорозького козацтва «знизу». Відкритими залишаються проблеми походження паланкового устрою, кількості й типології паланок доби Нової Січі [26].

Однією з найменш вивчених паланок є Протовчанська. Можна виділити такі її специфічні риси, як найбільша щільність населення на території Вольностей, розташування на кордоні з Гетьманщиною, короткий час існування (1765–1775) та динамічність розвитку. Значна частина її слобід була заснована мешканцями поорільських сотень Полтавського полку і певний час мала статус залінійних поселень [23, с. 414, 416; 13, арк. 5–5 зв.]. Таким чином, джерельну базу історії Протовчанської паланки складають як масив документів січового архіву, так і масив документів Гетьманщини. Наразі ми не маємо чіткого уявлення навіть про її територію. В історіографії питання меж паланки, кількості та локалізації населених пунктів, центру, природних умов та ресурсів залишаються дискусійними або зовсім не висвітленими. У зв'язку з цим актуальною є потреба створення спеціальної історичної карти Протовчанської паланки. Історична карта може допомогти комплексному вивченню паланки як системи, що, у свою чергу, сприятиме антропологічним дослідженням запорозького козацтва.

Потреба створення адекватної історичної карти як окремих паланок, так і Вольностей Запорозьких в цілому не є новою. Достовірність

та інформативність існуючих історичних карт не задовольняють дослідницьких потреб. Так, у монографії «Запорозький зимівник часів Нової Січі» О. Л. Олійник використовував «Карту земель или Вольностей Войска Запорожского в 1770-х годах» для підрахунку площі паланок і в подальшому застосував отримані цифри для розрахунків густоти зимівників, слобод і населення [31, с. 124; 30, с. 113]. Ця карта була укладена А. О. Скальковським як додаток до «Історії Нової Січі...» і є першою історичною картою Запорозьких Вольностей [37]. Зважаючи на велику схематичність зображення та наявність інших поглядів на конфігурацію паланок, можна говорити про потребу подальшого вивчення цього питання. Крім того, при підрахунках кількості зимівників слід враховувати локальні особливості рельєфу (природні перешкоди, перш за все наявність боліт, плавнів тощо) Протовчанської паланки. Водночас треба відзначити велику цінність наведених О. Л. Олійником реконструкцій зимівників та бекетів за власними археологічними розкопками та виокремлення основних зовнішніх рис цих пам'яток, що є незамінним для подальших досліджень історичної географії Вольностей. Наведений приклад ще раз актуалізує проблему створення адекватної історичної карти.

Таким чином, метою розвідки є окреслення основних груп джерел, що можуть бути використані для дослідження історичної географії Протовчанської паланки, та їхніх інформативних можливостей. Пропонована розвідка має відкритий характер, передусім у зв'язку з перспективністю подальшої евристичної роботи, і не претендує на вичерпність.

Можна виділити 4 комплекси джерел до історичної географії Протовчанської паланки, а саме: картографічні, документальні, усні та археологічні.

Картографічні джерела за часом виникнення можуть бути розділені на 3 групи. До першої належать карти, створені за існування Запорозької Січі, а саме: «Генеральная карта от Киева по реке Днепру...» квартирмейстерської частини (1743), фрагмент якої опублікував Р. І. Сосса [38, с. 61]; «Генеральная карта от Киева по реке Днепру...» Данієля де Боксета (1754) (масштаб 32 версти в англійському дюймі, тобто 1:136062) [11]; карта межиріччя Дніпра та Дінця Івана Бібікова (1749, редакція 1758 р.) (10 верст в англійському дюймі, 1:425100) [20]; «Пограничная карта Российской и Турецкой империй» Якова Шмідта (1769) (1:1680000) [34]. На картах цієї групи відображено центри російської

присутності на території Протовчанської паланки – Біркутський, Романівський, Сокільський, Терлимський та Протовчанський редут, які розташовувалися по берегу Дніпра. Населені пункти на цих картах майже не показані. Зображенням притаманна певна схематичність, інколи не витримується масштаб, що пояснюється високим ступенем запозичень, недостатньою вивченістю місцевості, відсутністю точних географічних координат. Тому об'єкти зображувалися передусім через прив'язку до гідромережі даної території та відносно інших об'єктів, і це треба обов'язково враховувати [38, с. 60–64; 35, с. 22; 6, с. 521]. Ці джерела є дуже цінними насамперед для локалізації на місцевості російських укріплень, що, у свою чергу, допоможе у локалізації населених пунктів козацького часу.

До другої групи належать карти, укладені в останній чверті XVIII ст., передусім це генеральна карта Новоросійської губернії (1779) [10] І. Ісленьєва та генеральна карта Новомосковського повіту 1782 р. (план генерального межування) [9]. Ці карти, на відміну від попередньої групи, є значно інформативнішими щодо локалізації населених пунктів. На карті Ісленьєва позначено достатньо багато слобід запорозького часу та Сокільський редут. Карта складалася на основі експедиційної зйомки місцевості із урахуванням географічних координат низки населених пунктів [38, с. 64]. Високоінформативною є генеральна карта Новомосковського повіту [9]. Це великомасштабна (2 версти в англійському дюймі, тобто 1:85000) рукописна кольорова карта, де дуже детально позначено окремі села і їхнє планування, окремі хутори, дрібні деталі ландшафту та рельєфу. Але, незважаючи на те, що ці карти точніше за попередні відтворюють місцевість, на них присутні викривлення. На карті Ісленьєва бачимо «незбіжність» берегів Дніпра, зокрема у межиріччі Орелі та Самари, деякі викривлення відстаней. Це пов'язано з тим, що на час укладання карти була визначена тільки довгота опорних пунктів [6, с. 460]. Генеральна карта Новомосковського повіту може містити викривлення відстаней між населеними пунктами, оскільки їх вимірювали десятисажневим ланцюгом, і не має прив'язки до географічних координат [38, с. 65]. Отже, при застосуванні карт треба враховувати ці особливості їх укладання.

До третьої групи можна віднести карти, створені у другій половині XIX – XX ст., а саме Військово-топографічну карту Катеринославської губернії масштабу 3 версти в англійському дюймі (тобто, 1:127500) [7] (аркуш 13 ряду XXVI та 13 ряду XXV створено у 1860-х рр.) та

великомасштабні топографічні карти 1950-х рр. Карти відрізняються високим ступенем деталізації, дають багато цінної інформації щодо локалізації населених пунктів, шляхів, урочищ, нині затоплених територій та ін. Ключовою їхньою рисою є точні географічні координати місцевості.

Основним масивом документальних джерел є корпус документів Архіву Коша Нової Запорозької Січі. При їх розгляданні як комплексу можна взяти за основу класифікацію І. Л. Синяка [36]. Історико-географічна інформація міститься в документах різних видів, її виявлення потребує подальшої евристичної роботи. Велике значення має обліково-статистична документація, як приклад можна навести відомість про збір податків у Протовчанській паланці за 1770 р. від 7 січня 1771 р. Крім кількості населення слобід, відомість подає прив'язку більшості з них до гідронімів або урочищ, що є незамінним для їх локалізації [19, арк. 90–90 зв.]. Крім того, обліково-статистична документація містить дані про поділ паланки на менші адміністративно-територіальні одиниці – отаманства. Прикладом може слугувати відомість про палу від нестачі корму худобу у Протовчанській паланці від 12 квітня 1768 р. У цій відомості перелік населених пунктів подано за отаманствами та є прив'язка більшості поселень до гідронімів [15, арк. 7].

Інформаційно-публікаторська документація, зокрема дипломатичне листування Коша з російськими урядовцями та депутатами з Гетьманщини, також містить окремі свідчення. Як приклади можна навести: лист генерал-губернатора Й. Вейсбаха до кошового отамана І. Малашевича від 12 лютого 1734 р., де згадується, що село Біркут розташоване у 5 верстах від містечка Орел [2, с. 53]; листи депутатів від Полтавського полку до Коша від 23 липня 1752 р. та 23 вересня 1753 р., де згадуються відповідно слобода Сомівка при Сокільському редуті та хутір китаїгородського сотника П. Семенова на відстані 40 верст від Старої Самари [3, с. 53, 61]. Деякі свідчення містить і внутрішньокошова інформаційно-публікаторська документація, наприклад, у протоколі допиту козака Щербинівського куреня Федора Джемки є вказівки на місцерозташування зимівника Якова Шерстюка біля р. Паньківки [4, с. 249]. Серед засвідчуваної документації джерел історико-географічної інформації поки що не виявлено.

Виконавчу та директивно-розпорядчу документацію Коша можна об'єднати в одну групу, оскільки такі різновиди документів, як рапорти про отримання, рапорти про виконання, донесення несуть інформа-

цію, тотожну наказам та ордерам. Документи цієї групи можуть містити найрізноманітніші свідчення. Охоронні ордери подають чітке місце розташування урочища, даного «в смотрение» (а інколи й місце розташування хутора того, хто просить), прив'язуючи його до певного топоніма. Як приклад можна навести ордер протовчанському полковнику Харитону Чепізі від 19 січня 1775 р. про віддання в нагляд петриківському жителю Андрієві Головку, що має хутір на кучугурах за Курилівкою, дубового чагарнику на березі Дніпра. Документ містить вказівки на розташування чагарнику відносно сусідніх урочищ та дніпровських островів [12, арк. 130]. Регламентовані рапорти та донесення подають широкий спектр свідчень. Серед них є дані про маршрути роз'їзних команд Протовчанської паланки, приєднання до паланки села Бригадирівки, точне місцерозташування залінійних хуторів, що перейшли у підданство Війська, осадження на землях паланки слобід офіцерами Донецького пікінерного полку, розташування російських форпостів та багато іншого [18, арк. 59–59 зв.; 17, арк. 12; 14, арк. 127–127 зв., 150].

Цікаву інформацію містять рапорт протовчанського полковника Й. Рубана від 31 жовтня 1769 р. та ордер Коша Й. Рубану. Полковник доносить, що царичанський ротмістр Руновський почав осаджувати на військових землях слободу, і тепер просить дозволу перенести її за Українську лінію. Кіш заборонив переносити слободу, незважаючи на те, що деревину для будівництва Руновський привозив із Старих Санжар і не спустошив місцевих лісів [17, арк. 70, 71]. Цей документ свідчить, що принаймні частина слобід Протовчанської паланки зберегла свою попередню структуру й місце розташування, та підтверджує важливість залучення документів, що стосуються залінійних поселень. Один з таких документів опублікувала Т. Л. Кузик. Це донесення священика залінійної слободи Бригадирівки (Данилівки) Симеона Левицького від 10 липня 1751 р. у Полтавське духовне правління про напад на слободу запорозького загону. С. Левицький пише, що слобода розташована за 44 версти від Української лінії при урочищі Романівській радуті на самому березі Дніпра і що через весняне підтоплення села люди тимчасово переїхали в його двір [25, с. 416].

Усні джерела як комплекс поки що можна розглядати переважно гіпотетично. Перш за все вони дають топонімічний матеріал. 1 травня 2012 р. було проведено опитування у с. Курилівка, яке до літа 1773 р. було центром Протовчанської паланки [16, арк. 134]. Народна пам'ять

фіксує поділ села на сотні (1-ша – 6-та), які збігаються з вулицями, що може бути інтерпретовано як поділ за часів військових поселень. У селі фіксуються 2 кутки козацького часу – Чорний хутір та Мурівщина, які чітко виокремлюються і за планувальною структурою. Місцеві мешканці пояснюють походження назви «Мурівщина» від прізвиська козака Мурого [21; 22]. Але зіставлення даних картографії, згаданого донесення бригадирівського священника С. Левицького, візуального обстеження місцевості та специфіка рельєфу дають змогу висунути гіпотезу, що саме тут була паланкова фортеця, залишки мурів (валів) якої й дали назву куткові. Вірогідним є її розташування у Романівському редуті, гарнізон та артилерія якого на часи існування паланки вже були зняті. На користь цієї гіпотези свідчить приклад Самарської паланки, центр якої, на думку В. С. Старостіна, був в укріпленні табору Мініха часів російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Народна пам'ять фіксує також урочище Благодирівку на південний схід від Курилівки та знахідки там монет XVIII ст. і фрагментів кераміки. Візуальне обстеження виявило такі специфічні риси рельєфу, як наявність групи підвищень, навколо яких простяглися заплавні луки. Військово-топографічна карта 1860-х рр. фіксує в цій місцевості хутір Бригадирку [7], географічні координати якого майже збігаються з координатами урочища, що були визначені за допомогою GPS-навігатора. Таким чином, урочище може бути верифіковане як місце розташування слободи Бригадирівки Протовчанської паланки.

Археологічні дослідження пам'яток козацького часу на території Протовчанської паланки майже не проводилися. Маємо дані про знахідку частини зимівника козацького часу при розкопках кургану біля с. Партизанське Дніпропетровського району у 2007 р. Курган розташований над новим руслом р. Орелі. Знахідки козацького часу представлені фрагментами кераміки XVIII ст. із семи смітників, дитячим похованням кінця XVII – початку XVIII ст. та фрагментом току, який датується першою половиною XVIII ст. Пам'ятка інтерпретується археологами як козацький зимівник [32, с. 40–41, 51–52]. У жовтні 2011 р. співробітники ДНІМ ім. Д. І. Яворницького провели розвідки в с. Бабайківка, яке до 1773 р. належало до Протовчанської паланки. Досліджувана пам'ятка була занесена піском, вірогідно, в кінці XVIII ст. У ході зачистки інформативної стінки піщаного кар'єру було виявлено багато решток кераміки козацької доби різних типів, кресальні камені та частину двоскладових вудил. На жаль, більша частина пам'ятки

зруйнована сучасним піщаним кар'єром [39, с. 102–104]. Загалом для території Протовчанської паланки характерною є наявність піщаних дюн, що перевівалися вітром і внаслідок цього поховано чорноземи. Піски були закріплені масовими насадженнями у середині минулого століття, але деякі поселення козацького часу були засипані піском ще наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Так, імовірно, піском був занесений Терлимський редут, про що свідчить наявність аномально високої дюни у гіпотетичному місці його розташування (нині на території Дніпровсько-Орільського природного заповідника). Тобто до основних специфічних рис пам'яток козацької доби – наявність сучасної забудови та часткове затоплення – у випадку Протовчанської паланки додається ще й занесення піском [23, с. 73–74].

Підсумовуючи, треба зазначити, що джерельна база для досліджень історичної географії Протовчанської паланки є доволі репрезентативною. Перспективними є евристична робота з документами січового архіву та Генеральної військової канцелярії, подальше залучення широкого кола документальних джерел, як попереднього (відносно хронологічних меж існування паланки) періоду – відомостей про залінійні поселення Полтавського полку [25, с. 406; 24, с. 29, 31], описів, так і «постзапорозьких» – описів Протовчанського повіту 1775 р. [27, с. 343], військово-топографічних описів. Залучення широкого кола картографічних джерел, зокрема карт середини XVIII ст. з фондів Російського державного військово-історичного архіву [40, с. 95; 8, с. 142] може допомогти у локалізації на місцевості російських укріплень, а спеціальних геометричних планів кінця XVIII ст. [1] – визначити межі окремих урочищ, історичні центри деяких поселень, козацькі зимівники. Перспективним є і продовження збирання усних джерел, інформація яких дає змогу виявити урочища козацького часу, топоніми та легенди про їх походження.

Джерела та література:

1. Абросимова С. В. Колекція спеціальних геометричних планів кінця XVIII – поч. XIX ст. в зібранні Дніпропетровського історичного музею / С. В. Абросимова.// [Електрон. ресурс]. Режим доступу: <http://web.znu.edu.ua/pu/articles/208.pdf>
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. – Т. 1. – К., 1998. – 696 с.
3. Там само. – Т. 3. – К., 2003. – 952 с.

4. Там само. – Т. 4. – К., 2006. – 887 с.
5. Багров Л. История русской историографии / Л. Багров. – М., 2005. – 523 с.
6. Бойко А. В. Джерела з історії Південної України останньої чверті XVIII ст. в архівосховищах Москви та Петербурга: покажчик справ / А. В. Бойко. – Запоріжжя 1996. – 60 с.
7. Военно-топографическая карта Екатеринославской губернии. [Електрон. ресурс]. Режим доступу: // <http://kartowik.ru/gubern/ekaterinoslavl.html>
8. Галкович Б. Г. Картографічні джерела та їх застосування для вивчення історії України XVIII ст. / Б. Г. Галкович. // Укр. і ст. журн. – 1971. – № 9. – С. 138–145.
9. Генеральная карта Новомосковского уезда. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://narod.ru/disk/7618082001/Novomoskovsky_2v.rar.html
10. Генеральная карта Новороссийской губернии, разделенной на уезды. Сочиненная в 1779 году Иваном Исленьевым. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: // <http://kazak.info/>
11. Генеральная ланкарта от Киева по реке Днепру до Ачакова и по степи до Азова с показанем турецкой области и польского владения с Российской империею границ сочинена из разных карт в 1754 м году. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: // http://parasoma.narod.ru/maps/maps-images/de_bosket_1754_fragment2.jpg
12. Державний архів Дніпропетровської області – Ф. 229. Архів Коша Нової Запорозької Січі (мікрофільми). – Спр. 136.
13. Там само. – Спр. 176.
14. Там само. – Спр. 181.
15. Там само. – Спр. 223.
16. Там само. – Спр. 236.
17. Там само. – Спр. 238.
18. Там само. – Спр. 241.
19. Там само. – Спр. 279.
20. Достоверная ландкарта меж рек Днепра и Донца на разстояниях от устья Самары до Изюма и Луганской станицы сочиненная 1749 года в сентябре и октябре месяцах. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: // http://parasoma.narod.ru/maps/maps-images/map_bibikov_1749_1753_b.jpg
21. Інтерв'ю з Зарудною В. 1.05.2012.
22. Інтерв'ю з Повіреним О. 1.05.2012.
23. Ковальова І. Ф. Місце Самарі у системі пам'яток Наддніпрянщини козацьких часів / І. Ф. Ковальова. // Перлини козацького Присамар'я. – Д., 2008. – С. 73–77.

24. Кузик Т. Л. Відомість про залінійні поселення від 17 січня 1762 р. як джерело до історії Старосамарської сотні Полтавського полку / Т. Л. Кузик. // Січеславський альманах. – Вип. 2. – С. 27–35.
25. Кузик Т. Л. Перехід жителів слободи Данилівки у підданство Війська Запорозького Низового / Т. Л. Кузик. // Український археографічний щорічник. – 2007. – № 12. – С. 403–420.
26. Мільчев В. І. Конфігурація та устрій Вольностей Війська Запорозького Низового часів Нової Січі / В. І. Мільчев. // Наукові праці і ст. фак.-ту Запорізького держ. ун-ту. – Вип. XX. – Запоріжжя 2006. – С. 29–35.
27. Мільчев В. І. Основні зібрання джерел з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст. в архівосховищах України / В. І. Мільчев. // Там само. – Вип. XXV. – Запоріжжя 2009. – С. 339–345.
28. Молдавський Р. Л. Картографування Запорозького краю періоду будівництва Нової Дніпровської лінії укріплень / Р. Л. Молдавський. // Там само. – С. 166–171.
29. Нові підходи до історіописання / за ред. Пітера Берка; [пер. з англ.]. – 2-ге вид., випр. – К., 2010. – 368 с.
30. Олійник О. Л. Запорозький зимівник часів Нової Січі / О. Л. Олійник. – Запоріжжя 2005. – 256 с.
31. Олійник О. Л. Про локалізацію запорозьких зимівників / О. Л. Олійник. // Укр. істор. журн. – 1992. – № 10–11. – С. 123–126.
32. Отчет о раскопках и разведках археологической экспедиции на посаде Богородицкой крепости у пос. Шевченко (г. Днепропетровск) и о раскопках курганов и разведках у с. Партизанское Днепропетровского района Днепропетровской области в 2007 году. – Д., 2008.
33. Репан О. А. Палімпсе ст. Коріння міста: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська / О. А. Репан, В. С. Старостін, О. В. Харлан. – К., 2008. – 268 с.
34. Пограничная Карта Российской и Турецкой Империи и Польши. Сочиненная по новейшим известиям при Академии Наук Адъютантом Я. Ф. Шмитом 1769. [Електрон. ресурс]. Режим доступу: <http://www.nlr.ru/exib/Lomonosov/5.html>
35. Постников А. В. Развитие картографии и вопросы использования старых карт / А. В. Постников. – М., 1985. – 212 с.
36. Синяк І. Л. Видова структура документації Війська Запорозького доби Нової Січі / І. Л. Синяк // Український археографічний щорічник 2009 – № 13. – С. 73–89.
37. Скальковскій А. А. История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского / А. А. Скальковской. – Ч. III. – О., 1886.

38. Сосса Р. І. Історія картографування території України від найдавніших часів до 1920 р. / Р. І. Сосса. – К., 2000. – 247 с.

39. Старік О. В. Село Бабайківка та його мешканці козацької доби (за писемними та археологічними джерелами) / О. В. Старік, В. О. Ходас. // Січесласький альманах Д., 2011. – Вип. 6. – С. 99–109.

40. Швидько Г. К. Картографічні матеріали РДВІА як джерело до історії Південної України / Г. К. Швидько. // Наддніпрянський і ст.-краєзн. зб.– Д., 1998. – Вип. 1. – С. 92–97.

Олександр Сухомлин (*Запоріжжя, Україна*). **Джерела до історичної географії Протовчанської паланки**

У статті йдеться про основні групи джерел для реконструкції історичної географії Протовчанської паланки Вольностей Запорозьких та їх інформаційний потенціал.

Ключові слова: Протовчанська паланка, історична географія, джерельна база.

Александр Сухомлин (*Запорожье, Украина*). **Источники по исторической географии Протовчанской паланки**

В статье речь идет об основных группах источников для реконструкции исторической географии Протовчанской паланки Вольностей Запорожских и их информационном потенциале.

Ключевые слова: Протовчанская паланка, историческая география, источниковая база.

Olexander Sukhomlyn (*Zaporizhzhia, Ukraine*). **Sources of historical geography of Protovchans'ka palanka**

There are main group of sources of historical geography of Protovchans'ka palanka of Zaporozhzhya Volnosti and its informational potential talking about in this article.

Keywords: Protovchans'ka palanka, historical geography, source.

Владислав ГРИБОВСЬКИЙ
(Київ, Україна)

УДК 94 (477)

**Г.-Ф. Міллер як партнер
Г. О. Потьомкіна в підготовці
рішення про ліквідацію
Запорозької Січі**

В українському історіописанні склалася стійка традиція зображення російського історика німецького походження Герарда-Фрідріха Міллера (1705–1783) передусім як постаті, причетної до ліквідації Запорозької Січі. Оскільки ж цей акт становив завершальний етап боротьби російського централізму з українським козацьким автономізмом, то й «історіограф російський» піддавався демонізації, припасованій до національного нарративу, в якому «нація» поставала жертвою «імперії». Не таланило Г. Ф. Міллеру і з загальними оцінками радянських істориків, котрі зображали його як іноземця-«временщика» (бо «норманіст») та реакціонера, що протистояв «вітчизняній передовій науковій думці», уособлений у постаті М. В. Ломоносові.

Академічний інтерес до наукової спадщини Г.-Ф. Міллера впродовж ХІХ – ХХ ст. виявлявся нерівномірно і здебільшого в контексті політичних пріоритетів чергового «сьогодення». Початково вчений не сприймався як історик першого плану, адже його різноматичні напрацювання опинялися ніби в тіні цільного великоформатного нарративу В. М. Татищева. За іронією, власне Міллер, котрий вперше опублікував і ввів до наукового обігу татищевську «Історію російську», був творцем цієї «тіні». Окремі її ділянки висвітлювали у пізньоімперській час С. М. Соловйов [47] і Н. В. Голіцин [17], за радянської доби – С. Б. Бахрушин [12], А. І. Андреев [6; 7; 8], М. А. Алпатов [5], В. Г. Мірзоев [34], А. Х. Елерт [54] та ін. Кожен із зазначених дослідників наголошував на неналежному пошануванні наукової спадщини Міллера. Зокрема, С. Б. Бахрушин у дусі свого часу (1937 р.) писав: «Г. Ф. Міллер у багатьох аспектах недостатньо оцінений у нашій спеціальній літературі. Його значення в російській історіографії дуже велике. В особі Міллера

історична наука Росії поривала з наївними й безграмотними методами феодальної історіографії й переходила до більш досконалих наукових прийомів буржуазної історичної науки Західної Європи» [12, с. 6].

На зламі XX–XXI ст. в Росії стрімко зросло зацікавлення доробком катерининського «історіографа», що здебільшого стимулювалося державною владою з нагоди його 300-річного ювілею. Зміна суспільно-політичних акцентуацій спричинилася до перегляду усталених наукових «ієрархій»: Г.-Ф. Міллер ніби переходить до категорії істориків першого плану. Сучасні російські дослідники А. Б. Каменський [27], А. Г. Готовцева [19], С. С. Ілізаров [25; 26], В. І. Федорова [49], А. А. Чернобаєв [52] проаналізували його діяльність як історика, архівіста, археографа, редактора перших у Росії громадських і наукових періодичних видань, дослідника давньоруських літописів, знавця російської генеалогії, історії, етнографії та географії Сибіру і Далекого Сходу та багатьох інших предметних областей. Відзначення 300-річного ювілею Г.-Ф. Міллера, що у 2005 р. з розмахом проходило у різних російських регіонах [35, с. 177–178], було не лише символічним актом тодішнього зближення РФ і ФРН, але й виразом непересічного значення цього історика для сучасної російської держави і суспільства.

Українським історикам доробок Міллера був відомий здебільшого за публікацією О. М. Бодяньського, котрий відібрав і видав у окремому томі його напрацювання щодо історії України [32]. Втім, за незначним винятком, вони ще не стали предметом спеціального дослідження. Н. В. Полонська-Василенко розглянула деякі праці Міллера про Запорозжя в окремому нарисі, надто критично оцінивши їх як просту компіляцію «Історії про козаків запорозьких» С. І. Мишецького [39, с. 12–27]. В іншій праці цієї дослідниці Міллер розглядався як автор маніфесту про ліквідацію Січі [38]. Нещодавно з'явилися публікації О. В. Яся, В. М. Андрєєва та А. М. Бовгирі, котрі висвітлили вплив «історіографа російського» на українське історіописання кінця XVIII – першої чверті XIX ст., представлене творами Василя Ломиківського [13, с. 13, 27] та Дмитра Бантиша-Каменського [9, с. 3, 24; 55, с. 171, 176].

Однак питання про відносини Г.-Ф. Міллера з Г. О. Потьомкіним, зокрема у справі ліквідації Запорозької Січі, до цього часу не було предметом спеціального розгляду. Метою цієї статті є окреслення ролі особистості цього історика в історії – як науковця, чий історичні праці стали інструментом безпосереднього впливу на досліджуване явище.

Передусім нас цікавить участь Міллера у підготовці ініційованого Катерининським фаворитом рішення про ліквідацію Війська Запорозького – як посадової особи, що очолювала відомчий архів Колегії іноземних справ Росії і входила в ті чи інші відносини з різними посадовими особами імперії. Вістря нашої уваги зосереджено на діяльності Міллера історика, котрий піддав критиці документи, якими запорожці обґрунтовували легітимність свого устрою і законність власних територіальних володінь. Тим самим виявляється, що він не тільки створив історико-юридичне підґрунтя для рішення про ліквідацію Січі, а й випрацював певну модель історіописання, що впродовж тривалого часу визначала бачення Запорожжя як спільноти, що не мала жодних ознак «культури» та «цивілізації».

Міллер був фактично першим фаховим істориком Запорожжя, котрий поєднав критику історичного джерела з раціоналістичною теорією. Проте його просвітницький раціоналізм не лише виступав в ролі теорії пізнання, але й був засобом впливу на досліджувану реальність. Просвітницьке уявлення про «розумність» соціального устрою містило переконання в необхідності виправлення «нерозумного». Відтак просвітницький розум містив величезний репресивний потенціал, який можна було спрямувати проти всього, що виходило за межі уявленої просвітителями норми, а відтак наділялося значенням «нерозумного». У Міллера наукова теорія та громадянський світогляд (з його монархічним віроповідданством) не входили в суперечність. Навпаки, саме імперію він вважав за інструмент усунення «нерозумного», уявленого засобами теорії, тим більше, що це «уявлення» здійснювалося в часи «просвітленого» правління Катерини II. Відтак ліквідація Січі стала результатом поєднання репресивної теорії з імперською практикою.

Теоретичне значення питання про роль особистості історика в історії рельєфно відтіняється на тлі проблеми взаємовпливів літератури і політики. Слідом за Едвардом В. Саїдом Ларі Вульф, Ева М. Томпсон та Андрій Л. Зорін на російському матеріалі продемонстрували спроможність літератури формувати і підтримувати функціонування імперського дискурсу, бути співучасником імперських завоювань і забезпечувати символічне привласнення територій, які імперія здобувала політичними засобами. За висновком А. Зоріна, література створює образну картину світу, що слугує джерелом «сировини» метафорики, з якої держава виробляє ідеологічний продукт. Останній же водночас є й інструментом управління державою, й ідеологічним маркером її про-

сторю, і засобом її самопрезентації [20, с. 160; 24]. Тобто діяльність Міллера можна розглядати як участь історика у конструюванні імперського історичного наративу, що здійснював символічне привласнення простору й анігіляцію наявних у ньому соціокультурних укладів. Оцінити величину впливу «історіографа російського» як на царину чинної політики, так і на культурно-ідеологічну сферу можна лише в результаті розгляду обставин його діяльності, спрямованої на конкретні об'єкти.

Вочевидь, неможливо окреслити складний комплекс причин «атакування» Січі, якщо розглядати цей акт виключно в контексті відстеження етапів ліквідації Російською імперією української козацької державності. На наш погляд, потрібні інші, принаймні ширші контексти, оскільки Військо Запорозьке було не тільки частиною Гетьманської держави, а й однією зі спільнот степового порубіжжя, стосовно яких царат вибудував управлінську модель, дещо відмінну від тієї, що застосовувалася в Гетьманщині. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. царський уряд зіткнувся з крайнім загостренням проблеми управління прикордонними спільнотами. Затяжний характер цієї війни значною мірою був обумовлений ускладненням ситуації на степовому порубіжжі, населення якого виступило проти зростання державної регламентації як прямого наслідку курсу Катерини II на посилення централізації імперії. Один із перших загрозливих симптомів активізації відцентрових процесів на степовій периферії стався у серпні 1769 р., коли калмицька кіннота самовільно залишила верхів'я р. Конки, оголивши фронт і, тим самим, надавши змогу кримськотатарському війську здійснити спустошливий напад на Присамар'я [45, арк. 6–6 зв.]. Масова міграція калмиків з Нижнього Поволжя до Джунгарії 1771 р. не тільки спричинилася до того, що російська армія втратила значну частину легкої кавалерії в самий розпал війни, але й мала наслідком запустіння поволзьких степів, які вже не можна було контролювати через підвладну Росії калмицьку родову аристократію. Прикроців Петербургу додав ще й отаман Війська Донського Степан Єфремов, котрий, окрім інших «самовольств», пригальмовував мобілізацію донських козаків [45, арк. 70–70 зв.]. І хоча після покарання С. Єфремова (як застереження фронтірних еліт) вдалося утримати Військо Донське під контролем, на інших ділянках степового порубіжжя – Поволжя і Приуралля – спалахнуло повстання під проводом Омеляна Пугачова (1773–1775), що завдало сильного удару всій системі управління «окраїнами».

Доки тривала війна з Османською імперією і Пугачовим, російський уряд намагався не ускладнювати відносин із запорозькими і донськими козаками. В обох козацьких військах наростало занепокоєння створенням нових губерній та військових поселень на суміжних землях, що спричиняло скорочення козацької ойкумени. Вочевидь, реакція запорозького козацтва була більш радикальною: чинилося руйнування поселень і службових об'єктів (карантинів, облаштувань для форпостів, застав тощо), створених регіональними агентами імперської влади. Однак царат утримувався від репресивних акцій щодо запорозького козацтва і обмежувався наказами кошовому отаманові припинити руйнування поселень Новоросійської та Слобідсько-Української губерній, наголошуючи, що з настанням більш спокійного часу буде здійснено справедливе розмежування земель. Прикметно, що без наслідків залишився складений у 1767 р. донос полкового старшини Павла Савицького, який сповіщав про намір кошового отамана Петра Калнишевського перейти до турецького підданства. Так само уряд не відреагував і на те, що кошовий восени 1768 р. самочинно приймав турецьких послів. Ці та решта дразливих питань відкладалися до закінчення війни.

До обережності у висновках щодо Січі імперський уряд змушувало й те, що запорожці посилалися на документи, котрі містили юридичні посвідчення щодо володіння спірними землями і недоторканості внутрішнього управління Запорожжя. Ще у 1765 р., готуючись до поїздки до імперської столиці, Калнишевський підписав «чолобитну» до Катерини II з проханням затвердити територіальні володіння Війська Запорозького. Аргументом щодо законності такого володіння було посилення на грамоту від 10 серпня 1575 р., яка буцімт посвідчувала надання королем Стефаном Баторієм Війську Запорозькому володільницьких прав на терени Запорожжя, а також підтвердження цієї грамоти універсалом гетьмана Богдана Хмельницького від 15 січня 1655 р. [50, арк. 8–8 зв.]. У «чолобитній» наголошено, що саме з цими правами запорожці добровільно перейшли під владу Російської держави за царя Олексія Михайловича, а не були підкорені в результаті завоювання. Відтак, Катерині II пропонувалося підтвердити вже існуючі права та захистити запорожців від незаконних посягань. Ці аргументи були викладені запорожцями на Комісії зі створення нового уложення 1767–1768 рр. і представлені у запорозьких офіційних листах першої половини 70-х років XVIII ст. Так, 23 грудня 1771 р. із Січі надіслано

чергове клопотання про отримання царської грамоти на підтвердження земельних володінь запорожців; приводом для його підготовки стало будівництво Олександрівської фортеці, що призвело до нових вилучень козацьких земель [36, с. 205–208]. Теза про те, що «землями и имеющимся на оних пришли Войско Запорожское Низовое, с под польской корони под державу высочайшаго Всероссийского ВИВ престола в покровительство», наявна і в листі кошового отамана від 12 березня 1774 р. [4, арк. 1].

Підписання мирного договору в Кючук-Кайнарджі впритул наблизило царат до розгляду запорозького питання. 22 травня 1774 р. Катерина II підписала адресовану П. Калнишевському грамоту з оголошенням свого наміру «прекратить ... все возставшия в нашем краю по причине границ замешательства»; до підписання спеціального указу кошовий отаман мусив «воздержаться от всякаго своевольства и оставить спокойно ... все настоящия селения», а також відрядити «двоих или троих депутатов, знающих земли и права войсковыя, и снабдя их всеми документами». У грамоті наголошувалося, що справа може бути вирішена і на користь запорожців: «повелим мы особенно право ваше разсмотреть и сходственно с правосудием удовлетворить претензии вашей, если она найдется справедливою» [16, с. 1–2]. Зазначене прямо вказує на те, що навесні 1774 р., коли мирний договір з Портою ще не був підписаний і підтримане турецьким десантом повстання кримських татар могло звести нанівець успіхи росіян у Криму, Катерина II не була готовою до радикального рішення щодо Запорожжя.

Нещодавно російський історик Ольга Єлісеєва виклала думку, що рішення про ліквідацію Січі було прийняте ще влітку 1774 р. Основуючись на мемуарах А. Н. Самойлова, дослідниця зазначила, що перед тим, як доручити Г. О. Потьомкіну підготувати відповідний маніфест, Катерина II надала йому на те «височайший рескрипт ... роком раніше, 21 липня 1774 року, але Потьомкін «притримав» його до більш зручного часу» [22, с. 164, 628]. Розгляньмо докладніше, наскільки ймовірною була саме така послідовність подій. 22 червня 1774 року Катерина II підписала адресований Потьомкіну указ про припинення заснування нових поселень у Новоросійській губернії до остаточного вирішення питання поземельних суперечок: «чтоб все зачатия по ныне там селения остались в настоящем положении, и как сии отнюдь распространяемы не были до точного впредь о том соизволения нашего» [16, с. 2]. Тобто і Військо Запорозьке, і Новоросійську губернію імператриця, здається,

ставила в однакові умови, лишаючи за собою роль арбітра. 30 червня 1774 року Державна рада (Рада при височайшому дворі) заслухала рапорти київського генерал-губернатора Ф. М. Воейкова про «нові зухвальства запорожців». Г. Потьомкін, будучи присутнім на засіданні ради, повідомив, що вже відпустив на Січ запорозького старшину з «известным прошением» і писав до кошового відповідно до царської грамоти від 22 червня [46, арк. 203 зв.]. 22 липня Сенат ухвалив надіслати на розгляд новоросійського губернатора Г. О. Потьомкіна екстракти про збитки, завдані запорожцями мешканцям Новоросійської губернії, і карту з означенням меж цієї губернії, що були отримані Військовою колегією від Ф. М. Воейкова [44, арк. 5–5 зв.].

На перший погляд, це була звичайна управлінська процедура передачі справи посадовій особі, що мала повноваження її розглядати, адже Військо Запорозьке не підпорядковувалося Військовій колегії (на відміну від Війська Донського), а питання стосувалося власне Новоросійської губернії. Запорожжя на той час залишалося у віданні Колегії іноземних справ та Малоросійської колегії, яка від ліквідованої у 1764 р. Гетьманщини перебрала на себе контроль над ним. Однак їхні керівники (першої – М. І. Панін, другої – П. О. Рум'янцев), на диво, не були залучені до розгляду справи. Катерина II відкоригувала прерогативи найвпливовіших царедворців на користь свого фаворита. Рапорт про отримання екстрактів та карти, надісланий Потьомкіним у Сенат 29 липня того ж року з позначкою «по секрету» [44, арк. 9], засвідчує, що ця, як донедавна вважалося, ординарна справа відтепер набула екстраординарного значення. Генерал-аншеф, новоросійський генерал-губернатор «и войск тамо поселенных главный командир» Григорій Потьомкін отримав виняткові повноваження вирішувати запорозьке питання. Наголосимо: *саме на це* уповноважила його Катерина II, а не на підготовку ліквідації Січі. Імператриця вивищувала Потьомкіна задля зміцнення свого одвічно хиткого становища на троні; з цією метою вона тихцем і малими частинами вилучала повноваження великих сановників, передаючи їх своєму черговому партнеру з управління імперією. Партнеру тимчасовому, якими, власне, й були попередні її фаворити, у тому числі й Григорій Орлов, котрий майже 10 років поспіль вважався непотоплюваним лінкором, а врешті-решт опинився на приколі придворного життя. Тож Потьомкін – дарма що фаворит – лишився службовцем, котрого будь-якої миті могли змінити на іншого, більш корисного для імператриці.

Вибір фаворита був, по суті справи, політичним вибором Катерини II, котра завжди балансувала між придворними угрупованнями, намагаючись утримати себе в ролі арбітра, що підноситься над ними, не перетворюючись на знаряддя одного з них. Фавор і стрімкий кар'єрний злет Потьомкіна розпочався з січня 1774 р.; Потьомкін був ставлеником П. О. Рум'янцева, «партія» якого протистояла Орловим і підтримувала Паніних. Однак після відвідання Катерининих покоїв, він продемонстрував готовність «залишити своє угруповання, з яким його пов'язувала тільки потреба, і проводити лінію, вигідну самій государині, зміцнюючи, таким чином, лише її владу» [22, с. 118]. Скоро він сам став важливим чинником придворної конкуренції, зокрема після того, як протиставив «Північній системі» Микити Паніна «Південну систему», на основі якої згодом виріс «Грецький проект». Тим самим, він попав ситуацію конфлікту з керівником зовнішньополітичного відомства, котрий, до того ж, активно протидіяв фаворитизму й тяжів до конституціоналістських обмежень монархії [30, с. 77–82]. Зіпсувалися у нього стосунки і з великим князем Павлом Петровичем, вихованцем М. І. Паніна. Зі зрозумілої причини нового фаворита не любив Григорій Орлов, котрий, на противагу його намірам, підтримував запорожців [23, с. 73]; проте вплив останнього при дворі на той час неухильно зменшувався. Таким чином, Микита Панін та Григорій Орлов мали свої резони протидіяти ініціативам Григорія Потьомкіна, зокрема й щодо ліквідації Січі.

Ізабель де Мадар'яга відзначила прикмету поведінки Потьомкіна, обумовлену «ненадійністю його становища» протягом усього часу перебування у фаворитах Катерини: він гарячково накопичував багатства і намагався ствердитися на теренах, що не були під суверенітетом Росії, однак дедалі більше опинялися під її впливом (Курляндія, Річ Посполита, Молдова і Волощина), титули цих країн були предметом особливого його жадання [30, с. 555–556]. Тож його приватний інтерес до Запорожжя (зважаю ще й на отримання гетьманського титулу в 1790 р., який Катерина погодила не без кпинів) міг не збігатися з інтересами імперії, точніше, з прагненнями імператриці Катерини II. Не факт, що влітку 1774 р. Катерина II була готова піти на ризик ліквідації Січі, маючи складну ситуацію в Криму, ще не ввійманого Пугачова, придворні угруповання, роздратовані стрімким злетом Потьомкіна. Тож Потьомкін, котрий на початку свого фавору вперше взявся за серйозну справу імперської ваги і, ризикуючи в разі невдачі болісно впасти на

слизькій долівці імперського двору, потребував винятково надійних аргументів. Такі аргументи дав йому придворний історіограф Г.-Ф. Міллер.

Отже, згідно з указом Катерини II від 22 червня 1774 р., Потьомкін мусив переслати на Січ адресовану запорозцям царську грамоту від 21 червня 1774 р. [16, с. 2]. Проте він у власному листі виклав Калнишевському вимогу імператриці, не надіславши копії царського розпорядження (що було усталеною практикою). Копію зазначеної грамоти запорозькі депутати добули у Москві й відправили кошовому отаманові тільки 1 квітня 1775 р. [51, арк. 43–43 зв., 46 зв.]. Це означає, що на той час вже відбувся перерозподіл повноважень щодо Запорозжя центральних та регіональних влад імперії; якщо раніше пов'язані із Січчю питання входили до компетенції київського губарнатора (як представника Колегії іноземних справ) та Малоросійської колегії (як наступниці гетьмана), підзвітної Сенатові, тепер вони зосереджуються в руках Потьомкіна, котрий будь-якої хвилини дня і ночі мав доступ до імператриці. Тож з 31 травня 1774 р., коли він став новоросійським генерал-губернатором, вплив київського генерал-губернатора Воєйкова і президента Малоросійської колегії Рум'янцева на запорозькі справи стрімко зменшується [23, с. 73]. Проте Рум'янцев на той час, вочевидь, ще вважав Потьомкіна членом своєї придворної партії і сприяв його заходам щодо Запорозжя.

До відрядження депутації на Січі готувалися дуже ретельно; у січовому архіві було зроблено копії документів, що прямим чи опосередкованим чином засвідчували право запорозців на володіння спірними територіями. Найголовнішими з них були: універсал Б. Хмельницького від 15 січня 1655 р., царська грамота з оголошенням запорозцям Бахчисарайського миру 1681 р., виписки з конституції польського сейму від 1717 р., російсько-польського договору 1686 р., російсько-турецького договору 1739 р., копії грамот імператриць Анни Іоанівни та Єлизавети Петрівни, копії раніше надісланих до Катерини II запорозьких чолобитних та інші документи [51, арк. 5–9]. До комплексу також було включено свідчення запорозьких козаків, яким завдали збитків поселенці Новоросійської губернії [51, арк. 16–18]. У листі Петра Калнишевського від 24 вересня 1774 р., адресованому Катерині II, посвідчувалося, що на виконання її указу від 22 травня 1774 р. до столиці імперії відряджаються три запорозькі депутати, котрим надані «справочніє копії», необхідні для визначення володільницьких

прав запорожців на спірні території. Далі йшов перелік територіальних втрат Війська Запорозького за останні десятиліття і викладалася аргументація щодо необхідності підтвердження російською монархією прав, наданих Запорожжю польською короною. Ця ж аргументація поширювалася і на землі, що відійшли від Туреччини до Росії за Кючук-Кайнарджийським миром. На думку Калнишевського, вони були несправедливо відмежовані від Запорожжя у 1740 р. й передані Туреччині; однак турки, – як далі аргументував кошовий, – не перешкоджали запорожцям використовувати приморські рибні угіддя та соляні озера, а відтак ці терени мають бути закріплені імператорським указом за запорожцями як такі, що тривалий час перебували в їхньому фактичному використанні [4, арк. 1–2].

7 січня 1775 р. запорозькі депутати С. Білий, Л. Мошенський та А. Головатий прибули до Москви [51, арк. 33–33 зв.]. Царські вельможі втримувалися від надання їм певних гарантій щодо вирішення питання. Генерал-прокурор В'яземський повідомив, що їхня справа передана на розгляд статс-секретаря С. Ф. Стрекалова. Той же заявив: «Прозби ваши перьвие разберутся в [Государственном] Совете, а потом и доклад ея императорскому величеству учинится». Потім упродовж місяця Стрекалов відмовляв у прийомі запорожців, посилаючись на хворобу. «Геперь живем в Москві без діла, к кому не явились, всьяк отговаривается, что не до его касается», – так підсумували козацькі посланці свою роботу за березень. Єдиним сановником, чії двері відчинялися для них без скрипу, був Г. О. Потьомкін: «Часто бываем, да мало говорим,» – так охарактеризували вони його прийоми [51, с. 42–42 зв.]. Будинок Потьомкіна, як зазначали депутати, був переповнений скаржниками на запорожців, «живущими у Григория Александровича в комнатах, не продути, так густо». Потьомкін «чрезмерно пужает за все.., так сердит, что и сказать нельзя», особливо дорікаючи за офіцерів пікінерних та інженерних полків, затриманих запорожцями, і знищення Царичанського карантину. За це він погрожував, що доб'ється підписання указу Катерини II про висилку із Запоріжжя всіх вихідців з Гетьманщини на місце попереднього мешкання [51, арк. 39 зв.]. Потьомкін вдавано супив брови, грайливо говорив серйозні речі, бентежачи співрозмовників раптовими переходами від пустотливих веселощів до суворо-протокольних інтонацій. Свій досвід спілкування з Потьомкіним передав Антон Головатий: «[он] так взглянул на меня.., что я на лице его ясно прочел мой маршрут в Сибирь» [28, с. 13].

Вочевидь, царицин фаворит, на той час ще не впевнений у своїх силах щодо здійснення радикальних заходів стосовно Січі, спостерігав за реакцією козацьких депутатів на ту чи іншу погрозу і таким чином обмірковував подальший план дій щодо Запорозжя. От він ошелешив січовиків погрозою царського гніву, потім повідомив про гарний бенкет («хороший пир»), який влаштував запорозький старшина Вірменка у слободі Лихівці, погромивши її; сказав, що його схопили і вже везуть до Москви і що те саме чекає на кальміуського полковника Велегуру, котрий відібрав приморські коси від донців. «І за се у Потемкина пили ми кріпкий пунш», – підсумували розмову депутати [51, арк. 39 зв.–40]. Козацькі посланці поводитися не так, як сподівався кошовий отаман, називаючи їх своїми «навсегдашними благодетелями» [51, арк. 35].

Не маючи остаточної санкції Катерини II на ліквідацію Січі, Потьомкін сполохав козацьких депутатів, переконавши їх, що справу з Військом Запорозьким вже вирішено і що їхні подальші клопотання можуть тільки зашкодити їм особисто. Прикметно, що вони, буваючи у переповнених скаржниками на запорожців потьомкінських передпокоях, у звітах Калнишевському жодним чином не обмовились про їхні очікування скорієї ліквідації Січі. А підставу для таких очікувань міг, зокрема, дати лист Потьомкіна від 25 лютого 1775 р., в якому він закликав одного зі скаржників мати «возможное терпение», оскільки запорозькі землі «имеют вступить во вверенную мне Новороссийскую губернию» [18, с. 414]. Тож депутати, попиваючи «кріпкий пунш», піддалися блефу царициного фаворита й вирішили за краще подбати про власний рятунок, а не про інтереси Війська Запорозького. Вони продовжували відвідувати бенкети Потьомкіна, котрий сипав дотепами і грайливо вдавав із себе козака Куцівського куреня Грицька Нечосу, змагаючись із запорожцями в дотехах. Ті передали йому листа від Калнишевського, надісланого з Січі 24 січня, котрий теж був сповнений жартами: читаючи його, Григорій Олександрович «сискал себе весма приятно, так что говорил нам: ...и я де такое ... [напишу] в Кош, что не прочтут,» – свідчили депутати. «[У] Войску нашем не без грамотних», – жартували вони. – «И хотел Потемкин бится об заклад..., да и говорил, что Глоба ваш в Войске [не з]ахочет его читать, а я де ваше посообщал разумним людям для любопытства» [51, арк. 46–46 зв.]. Скоро з'ясується, що одним з цих «розумних людей» був Г.-Ф. Міллер.

Намір запросити Калнишевського до відповіді, мовлений Потьомкіним у жартівливій манері, мав цілком серйозні наслідки. 27 квітня,

коли на засіданні Державної ради слухали реляцію П. Рум'янцева про «сумасбродство» запорожців, ухвалили: «Для удостоверения в подлинности касающихся до запорожцев известий, призвать сюда ... под предлогом объяснения по их о землях просьбе их кошевого, в разсуждении, что исполнение его может опровергнуть, а отговорки подтвердить оныя» [46, арк. 290]. За тиждень перед тим, 20 квітня, в Раді читали реляцію генерал-аншефа Рум'янцева «о присвоении запорожцами приобретенной (за Кючук-Кайнарджийским. – В. Г.) миром между Буга и Днестра земли» [10, стовп. 306]. А 23 квітня Потьомкін вперше «активным образом» виступив на засіданні Ради, наголошуючи, щоб командир розташованих поблизу Запорожжя військ князь Олександр Прозоровський отримав інструкції, що уповноважили б його на активні дії проти Січі [23, с. 74].

1 квітня запорозькі депутати звітували про останню аудієнцію в генерал-прокурора В'яземського. Він, розглядаючи козацькі «прозби», оголосив головні претензії до Війська Запорозького: «зажигание селений, угнание скота, взятыя и содержание под караулом пикинерных и инженерных офицеров». Козацькі посланці, мовляв, «[про]тив его угрозов довольно смело и порядочно оправдали свою сторону всякими удобными резонами». Коли ж мова знову зайшла про включення «прозб» запорожців у доповідь імператриці, В'яземський відповів, щоб його більше цим питанням не турбували і йшли б клопотатися до С. Ф. Стрекалова. Останній же повторив названі генерал-прокурором претензії і «наговаривал, в наших де поведениях есть такое, которое во всем надлежит государини.» Потім розмова зайшла про юридичні підстави, якими запорожці обґрунтовували володільницькі права. Депутати проговорили формулювання, на якому вже майже десятиліття вбудувалися відносини Коша з російським урядом: «с ними пришли под державу Российскую с-под Полской корони [и] имеем писмение на то документи». Стрекалов на це висунув контраргумент: «когда де вы изменили, то землю и права свои потеряли» (йдеться про підтримку Військом Запорозьким протиросійського виступу гетьмана І. С. Мазепи). Відповіддю депутатів було: запорожці зі своїми землями були під турецькою державою, «то с теми ж и пришли под Россию... до имеем ... Анны Иоанновны ... грамоти простителнии всех наших вин, она оставила нас при всех наших правах, волностях и землях по-прежнему, как они и не отходили». Це, мовляв, посвідчується копіями документів, які депутати привезли з собою. «Надеемся верно, – вели своє депу-

тати, – что в России архива не горіла, в ней есть прежних государей отпуски грамот в Войско», якими можна перевірити запорозькі копії. Стрекалов іронічно запевнив: «архива ціла» і що пошук потрібних документів буде здійснювати Колегія іноземних справ. Козацьких посланців він просив більше його не турбувати і чекати, поки їх покличуть до Державної ради. Згодом С. Білий, Л. Мошенський та А. Головатий дізналися, що в Колегії іноземних справ уже доручено «историку немцу ... Миллеру выписки чинить» [51, арк. 45–46].

Доручення відомству М. І. Паніна провести експертизу наданим козацькою депутацією документів цілком відповідало політичній практиці Катерини II підтримання системи стримань і противаг у придворному середовищі. Як супротивник Г. О. Потьомкіна, М. І. Панін був зацікавлений у висновку, протилежному тому, що мав би задовольнити царициного фаворита. Про це свідчили й запорозькі депутати: «выписку сию ... приговорено чинить ... [Никитой] Ивановичем Панином, он много оспар[ивает] за нас» [51, арк. 46]. Отже, Катерина II прагнула використати придворну конкуренцію передусім із зиском для себе. Потьомкін виступив обвинувачем Запорожжя, Панін – його адвокатом; вона ж у цьому важливому для управління імперії питанні зберігала за собою становище арбітра, котрий, спостерігаючи за суперечками своїх вельмож, вибирає найбільш переконливі аргументи.

Є ще одна обставина, що пояснює, чому саме відомству Паніна доручався розгляд запорозьких документів. В обох імперських столицях на той час було кілька експертів із запорозьких справ, які могли б отримати завдання розробити проект рішення щодо Січі. Втім, усі вони так чи інакше були пов'язані з Колегією іноземних справ. Зокрема сенатський секретар Василь Рубан, котрий певний час був перекладачем колегії у Микитиному, а згодом вивищився на імперській службі; він багато писав про історію України, її географію, економіку, шляхи сполучення, а також був автором літературно-художніх творів. Колишній запорозький писар Іван Чугуєвець теж зробив кар'єру в Колегії іноземних справ [56]. З липня 1761 по січень 1762 р. він перебував у від'їзді в Петербурзі, де клопотався про повернення відібраних від Запорожжя земель [3], але згодом перейшов на колезьку службу. 1 грудня 1762 р. йому, вже як комісару колегії, надсилається указ з інструкціями щодо розгляду прикордонних суперечок запорожців. У 1766 р. він склав «Описание Запорожской Сечи, состоящее в четырех разделениях, всех оной земель с выгодами и лесными дачами, також

соединение татар и происходящее от одного запорожцам разорение», проте київський губернатор Ф. Воейков запідозрив його в упередженості на користь козацтва [53, с. 1854–1864]. Знався на запорозьких справах і службовець колегії Петро Бакунін, котрий у 1759 р. був відряджений до Києва для відстеження повстання едісанських ногайців, що підтримали Крим-Гірея у його боротьбі за ханський престол у Криму [1]. У травні 1775 р. саме він за дорученням М. І. Паніна листувався з Г.-Ф. Міллером з приводу його висновків щодо запорозьких документів. Вочевидь, до їхнього розгляду був залучений не лише Міллер, але й інші чиновники центральних відомств, що видно із вище згаданої репліки Потьомкіна: «А я ... посообщал разумним людям для любопытства», а також із повідомлення депутатів, що доручення готувати «виписку» було дано відомству Паніна «по большей части» [51, арк. 46–46]. Отже, були й ті, хто займався нею «по меньшей части».

Герард-Фрідріх Міллер був помітною постаттю у наукових колах Петербурга. З 1747 р. він обіймав посаду російського історіографа і ректора Санкт-Петербурзького університету. Програш у боротьбі з М. В. Ломоносовим зробив його подальше перебування в Петербурзі небажаним. У 1766 р. Катерина II призначила Міллера «членом иностранных дел коллегии при московском архиве». Це було свого роду заслання, схоже на те, що він «через злобу Шумахера» відбував у Сибіру в 1733–1743 рр., очолюючи дослідницьку експедицію. Оселившись у Москві, він залишився на посадах і дійсного академіка, і російського історіографа, отримуючи платню за виконання обов'язків за цими посадами. Під час відвідин Москви у 1767 р. імператриця дозволила йому «равномерно и состоящим в сенатском ведомстве разрядным архивом, также и оставшимся от прежняго Сибирского приказа делами по желанию пользоваться» [17, с. 138–146]. І. де Мадар'яга не зовсім розібралася з причинами московського призначення Міллера, надто генералізуючи, пов'язавши це з таким міркуванням: «Історія завжди вабила Катерину, котра вважала, що Росія потребує гідної, написаної за всіма правилами історії як одного з факторів, необхідних для того, щоби в Європі її визнали за рівну» [30, с. 856].

Авторитет Міллера як знавця запорозьких справ склався завдяки публікації в «Ежемесячных сочинениях, к пользе и увеселению служащих» (журнал, який він заснував і редагував упродовж 1755–1765 рр.) нарисів «О начале и происхождении козаков» та «Известий о казаках запорожских» [31]. За висновком Н. В. Полонської-Василенко, остання

праця є майже суцільною компіляцією «Истории о казаках запорожских» С. І. Мишецького. На переконання дослідниці, нового Міллера вніс мало: «...Порівнюючи два оповідання про запорозьких козаків – Мишецького та Міллера, бачимо, що останній не тільки використав першого як історичне джерело, а мало не все оповідання Мишецького переписав, позбавив його прийнятої в автора систематичності» [39, с. 17–18]. Утім, дослідниця розглянула лише одну працю Міллера, в якій він використав «Описание о происхождении запорожских козаков и нынешнем состоянии их», що зберігалось в його «портфелях» [43]. За висновком Н. В. Полонської-Василенко, збереглося всього 5 списків «Истории о казаках запорожских»: три – в портфелях Міллера, четвертий – у збірці І. П. Сахарова та п'ятий – у зібранні кн. М. С. Воронцова [39, с. 12]. Міллер нічого не знав про її автора і зазначив, що, буцім, отримав від свого приятеля рукопис якогось офіцера; авторство «Истории о казаках...» пов'язується з С. І. Мишецьким на основі згадки О. І. Рігельмана у примітках його «Летописного повествования» [39, с. 12]. Утім, зважмо, що саме Міллер уперше в друкованому виданні подав докладний опис устрою Війська Запорозького; дослідниця не звернула уваги на інші Міллерові праці, зокрема ті, що у 1846 р. видав Осип Бодяньський. Міллер не тільки компілював, але й створив власну концепцію походження козацтва, оперуючи дослідницькими техніками історіографії Просвітництва. Таким чином, завдяки сформованій репутації єдиного на той час історика Запорозжя та зважаючи на специфіку питання (пошук документів у архіві), уряд доручив робити «виписку» про запорозьців саме Міллерові. Зважмо також, що йому доводилося виконувати аналогічні доручення, зокрема у 1768–1775 рр. він підготував «Записку о родстве крымских ханов» [2].

Копії привезених запорозькими депутатами листів («списки с челобитен») опинилися в Колегії іноземних справ [4], копію «універсалу Б. Хмельницького», датованого 15 січня 1655 р., Г. Ф. Міллер отримав безпосередньо від запорозьких депутатів – так вона опинилася у його «портфелях». Її «справжність» посвідчувалася підписом військового писаря Івана Глоби. У документі йшлося про грамоту короля Речі Посполитої Стефана Баторія від 10 серпня 1575 р., котру запорозький кошовий отаман Демко Барабаш надав на розгляд Хмельницькому. З її змісту виходило, що вона була дана на прохання тодішніх гетьмана Якова Богдана (Ружинського) і кошового отамана Павлюка; король, зважаючи на героїчну боротьбу козаків з турками і татарами, жалував

ім «город Терехтемиров з монастирем и перевозом, опроч складового старынного Терехтемирова на низ понад Днепром рекою до самага Чигрына и запорожским степом все земли со всеми на тих землях насаженными местечками, селами и футорами, рыбными по тому берегу в Днепре ловлями», а також «городок старинный же запорожский Самар с перевозом и землями в гору Дніпра по речку Орель, а вниз до самих степов ногайських и кримских, а чрез Дніпр и лиманы дніпровие и боговие, як из віков бывало, по очаковские влусы, и вгору річки Богу по річку Сынюху, от самарских же земель чрез степ до самой ріки Дон, где еще за гетмана козацкого Прецлава Ланцкорунскаго козаки запорожские свои зівовники мівали, иже бы тое все непорушно вовіки при казаках запорожских найдовалось, его королевская м[ило]сьць тоєю грамотою своєю казакам запорожским укріпил» [42, арк. 51 зв.–52].

Свої напрацювання про Запорожжя Міллер зберігав у окремих «портфелях», позначених у реєстрі назвою «Casasica»: «Опыт истории козак» (8 зошитів), «Описание о происхождении запорожских козак» (4 зошити), «О происхождении козак» (2 зошити), «Географическое описание о Малой России» (9 аркушів), «Краткая выписка о запорожцах» (5 аркушів), «Обстоятельное описание о народах и землях, между Днепром и Доном находящихся» (189 аркушів), «Сокращение козацкой истории» (8 зошитів), «Географическое описание реки Днепра и других рек, в оную впадающих» (12 аркушів), «Разныя записки и материалы» (52 аркуші) [40, арк. 1]. Вочевидь, ці праці були написані в різні часи, однак значна їх частина – навесні 1775 р. У портфелі № 342 відклалися папери, списані Міллером під час вивчення наданих запорожцями документів. У його другій частині містяться «Разсуждения о запорожцах», (аркуші 1–38) писані німецькою мовою, що має російськомовний переклад (з аркуша 39); обидва тексти рясніють численними правками, закресленнями й вставками [42]. Першу і на цей час єдину публікацію частини напрацювань Міллера про Запорожжя здійснив Осип Бодяньський у 1846 р. (втім, з деякими купюрами) [32].

Вивчаючи запорозьке питання, Міллер міг безборонно користуватися не лише документами архіву Колегії іноземних справ, але й інших московських архівів. Крім того, він також спирався й на свідчення С. Білого, Л. Мошенського та А. Головатого, з якими зустрічався у Москві [42, арк. 49], а також користувався власною колекцією історичних документів. Н. В. Голіцин зазначив величезний картографічний матеріал, що зберігався у портфелях Міллера, зокрема мапи Слобідської

губернії, Єлисаветградської і Катерининської провінцій (із зображенням Української лінії та Українських полків), Азовської й Новоросійської губерній, карти Дніпра, Південного Бугу, Сіверського Дінця, дніпрових порогів. Причому це – лише дешиця від того зібрання, в якому також були матеріали про Кавказ, Сибір, Камчатку, Чукотку, Аляску [17, с. 48–107].

Міллер не заперечував факту надання польськими королями Казимиром Великим, Сигізмундом I, «а особливо» Стефаном Баторієм певних привілеїв Війську Запорозькому, «разсуждая сколь полезны им сии козаки для обороны от турок и татар крымских, ногайских, белгородских, быть могут, наградили их преимуществами» [42, арк. 39 зв.]. В іншій праці, «О малороссийском народе и запорожцах», він констатував: «...Князя Богдана Рожинского ... можно первым почесть малороссийским гетманом, потому что король Стефан Баторий дал при нем в 1576 году козакам полное войсковое учреждение» [32, с. 4]. Зазначене дає змогу відтворити його переконання стосовно того, що Росія є частиною європейського феодального простору, в якому володільницькі права, надані одним монархом, можуть автоматично підтверджуватися іншим, котрий поширив свій суверенітет на його землі. Проте Міллер зауважив: «Сия дача не пожалована ... запорожским козакам в особность, в коем числе и малороссийские заключались вообще» [42, арк. 43 зв.–44]. Тож Військо Запорозьке, за Міллером, складалося з двох першнів, що походили від різного типу оселення козаків: одружених – у Городовій Україні (тут вони у порожніх місцях по обидва боки Дніпра створювали «города и деревни»), а нежонатих – на Січі. На думку Міллера, остаточно вони розмежувалися у 1654 р., коли «гетман Богдан Хмельницкий со всем козацким войском и малороссийским народом отступя от Польши, поддался российской самодержавной власти», тоді ж він і підтвердив «всем вообще прежние от королей полских полученные преимущества и волности» [42, арк. 39 зв.–40].

Проте придворний історіограф заперечив саму можливість того, щоб Запорожжя охоплювалося королівськими бенефіціями: «Что надлежит до земель запорожских, то не могло жалование королевское простираться далее, как доколе самые полские границы простирались. По восточной стороне реки Днепра, ниже реки Орла и Самары, никаких от Польши селений не было. Вся оная страна татарами овладема была. Также и нельзя доказать, чтоб владение запорожское по западной стороне реки Днепра далеко внутрь земли простиралось. Паче то по самым

королевским привилегиям заключить должно, что козакам, яко до обороны границ определенным, не позволено было жить, как по одному Днепрскому берегу» [42, арк. 40 зв.]. З цього виходило, що запорожці необґрунтовано вважають степове лівобережжя Дніпра, включно з річкою Самарою й городком Самарь, за своє володіння. Відтак, за Міллером, цар Петро I мав повне право «построить в 1687 году на реке Самаре Богородицкой город, а в 1689 на восточном берегу реки Днепра немного выше Сечи крепость Каменной Затон; посему же и ... Елисавет Петровна могла в 1754 году без всякаго сумнения приказать населить Елисаветскую провинцию, без отъятия запорожским козакам земель, от полских королей им пожалованных... Императрица Екатерина Великая, не взирая на требования запорожцов, весьма справедливо приказала для вьшшаго защищения российских селений от крымских набегов прорыть новую Днепрскую линию, которая как занимает самую границу, в силу Белградскаго мирнаго трактата, между Российской и Турецкой империями в 1741 году определенную» [42, арк. 40 зв.–41].

Окремо придворний історіограф розглянув питання про те, як участь запорожців у «Мазепиной измене» могла вплинути на визнання їхніх прав російською монархією: «Всяк разсудить может, что естли б хотя и были у запорожцов прежде какие от королей Полши данные и от государей российских подтвержденные земли и привилегии, то им должно было оных лишиться безвозвратно сею их изменою» [42, арк. 41]. Императрица Анна Іоанівна «простила их в измене» і дозволила їм повернутися на старе місце. Проте тоді, як висновує Міллер, «не пришло им на ум болше чего требовать, или просить о землях, кроме Сечи, якобы изъстари к ним принадлежащих» [42, арк. 41–41 зв.]. Так він пояснив відсутність конкретного документа, наданого російською монархією як посвідчення територіальних прав запорожців. «Из сего видно, что нынешняя прозба запорожцов, – продовжує Міллер, – дело новое, к которому чаятельно последняя турецкая война, когда думали, что в них болшая нужда состоит, повод подала» [42, арк. 42]. Отже, виходило, що запорозькі володіння у Присамар'ї – результат самочинної займанщини, яка не була санкціонована жодним правовим актом. Після 1735 р. «населили они кроме Сечи в Старом и Новом Кодаке и на реке Самаре слободы, с позволением ли или без позволения неизвестно, с великою против прежних своих обычаев отменою, потому что жители хотя запорожскими козаками числятся, живут с женами и с детьми и отпращают земледельство» [42, арк. 42].

Тепер дійшла черга до визначення автентичності універсалу Б. Хмельницького. Вихідним пунктом для міркувань Міллера було те, що запорожці «подлинника у себя не сказывают, а ссылаются на список»; далі в закреслені маємо: «которому естли разсудить по слогу и по речам, то хотя и кажется список с старинного подлинника, но», без закреслення: «...Слог и речи с тогдашним временем сходны, главное содержание может быть произошло от Хмельницкаго, а некоторые речи подозрение подают о поправке и прибавке, в списке учиненной, чего ради никак точным и верным почитаем быть не может» [42, арк. 43 зв.]. Окрему увагу Міллера привернув фрагмент копії універсалу, в якому Б. Хмельницький буцім підтверджував «запорожским казакам все от королей полских данные им привилегии по врученной ему от Бога и от всего казацкого войска власти и дозволяем им владеть и ползоваться всеми городами, местечками, селами и хуторами ненарушимо навски». Це Міллер відкоментував як невідповідність реальному статусу гетьмана: «Так бы писал Хмельницкий, естли б он был сам государь, а не царскому величеству гетман. Не умножаются ли такими сумнительствами о подлинности сего универсала? ... Естли он подлинно так писал, и запорожцы такое его дерзновение одобряют, то сие им не в пользу» [42, арк. 45 зв.].

Проаналізував Міллер і грамоту Петра I 14 липня 1687 р. щодо будівництва Богородицької фортеці на р. Самара, в якій зазначалося, що фортеця будується не «в утеснение» запорожців, а «паче в защищение от неприятельских набегов... а когда с крымцами война перестанет, тогда о той Самарской крепости ... их царских величеств милостивый указ учинен им будет» [42, арк. 46–46 зв.]. «Історіограф російський» зауважив, що виявлена тоді обережність царського уряду зумовлена тим, що «тогдашнее министерство столь сильных может быть доказательств не имело, как мы имеем ныне и для того с запорожцами снисходительнее, нежели они во всякое время заслуживали, поступило» [42, арк. 46–46 зв.].

Вочевидь Міллер не мав матеріалу, достатнього для аналізу і зіставлення історичних джерел, з'ясування особливостей мови, палеографії й дипломатики українських документів середини XVII ст., що дозволило б йому сформулювати аргументовані висновки; наявні у його портфелях листи про приїзд гетьмана І. Брюховецького до Москви 1666 р., вибірки указів, маніфестів й універсалів 1653–1688, 1732 та пізніших років [14, с. 6], вочевидь, давали вельми куце уявлення про

документи доби Б. Хмельницького. Він не зовсім розумів мову українських текстів середини XVII – початку XVIII ст. Це передусім засвідчують помітки на полях аналізованої копії універсалу, вірогідно, зроблені якимось його помічником, котрий прописав російські відповідники підкресленим староукраїнським словам, причому не завжди вдало: вобец – всегда, рицерские – геройские, прагнене – желание, затлумили – укротили тощо [42, арк. 51–52 зв.]. Проблема розуміння мови українських документів на той час виникала не лише у Міллера. Гетьман К. Г. Розумовський якось зауважив канцлерові М. І. Воронцову з приводу поширеної на той час практики хибного витлумачення документів, писаних по-українському: «Много препятствует точному разумению и наречие малороссийское, которое в правах, в статьях и универсалах гетманских всегда в ином разуме написано, нежели как бы на российском диалекте то разуметь должно было» [11, с. 421].

Міллерова критика історичного джерела ґрунтувалася не стільки на принципах німецької історико-філологічної школи, скільки на просвітницькому здоровому глуздові. Останній же не містив у собі жодних застережень від антиісторичних проєкцій ідей свого часу в часи, коли панували зовсім інші ідеї. А. В. Стороженко вніс певну ясність у заплутане питання про відносини короля Стефана з українськими козаками. 16 вересня 1578 р. Баторій підписав постанову («Postanowienie z Niżowcu») про умови їхньої служби польській короні. Згідно з ним козаки мусили відмовитися від самовільних походів до Молдови, нападів на татар; за це вони отримали право стати на королівську службу в кількості 500 чол. під командою князя Михайла Вишневецького, старости черкаського та канівського. Король зобов'язався платити включеним до реєстру козакам по 6 кіп литовських, полотном та іншим. Для поранених і хворих козаків створювався шпиталь у королівському замку Трахтемирів. Про жодне земельне пожалування на Запорозжі не було й мови. Втім, українська козаччина, як і будь-яка соціальна система, потребувала міфів. За висновком В. А. Брехуненка, козацька реформа Стефана Баторія «дала козакам легітимну підставу для змагання за комплект станових прерогатив»; у світогляді козацтва сформувався своєрідний культ короля-сюзерена [15, с. 274]. Відтак Стефан Баторій постав у образі міфічного короля-деміурга, котрий буцім заклав основи козацтва, давши йому права та привілеї, відповідні лицарському стану. Польський хроніст Павло Пясецький (бл. 1645 р.) включив до викладу діянь короля Стефана легенду про те, що він створив для всього коза-

цтва військову організацію і що реєстр з 500 осіб наче був постійним, а не мобілізацією, яка двічі здійснювалася у 1578–1581 і 1583–1584 рр. – під час війни з Московією. Було переосмислено й значення Трахтемирова, котрий у часи Баторія був невеличким королівським замком, де влаштувався шпиталь для козаків. У Пясецького він стає козацькою столицею, де розташовується козацький уряд, проводяться ради, міститься арсенал зброї та військовий склад. Інший впливовий автор XVII ст., Самуїл Твардовський виклав у віршах міфи Пясецького і тим самим сприяв їхньому поширенню. Вочевидь, польський хроніст не стільки вигадував, скільки фіксував властиві своєму часу уявлення й упередження, у такий спосіб перетворюючи їх на загальновідомий факт. Від Пясецького і Твардовського міф про Баторієві дари увійшов до козацьких літописів Самійла Величка та Григорія Грабянки, а пізніше – до історичних творів Петра Симоновського, Стефана Лукомського, Олександра Рігельмана. Останній же був упевнений, що козакам, крім Трахтемирова, Баторій жалував ще й місто Батурин як резиденцію для гетьманів; дарма, що назва гетьманської столиці має близьке звучання до королівської фамілії: це місто було засноване після 1625 р., тобто багато років по смерті Баторія [48, с. 72–74, 120–139].

Аналізуючи документи кінця XVII – початку XVIII ст. про межові суперечки запорожців з місцевим представництвом російської влади, Міллер не звернув уваги на те, що в них відсутні згадки про грамоту Баторія. Прикметно, що у 1705 р. запорожці опротестували визначені російсько-турецькою комісією кордони, посилаючись на межі, прокладені з наказу великого князя литовського Вітовта, зовсім не згадавши про Стефана Баторія. «Преславной памяти от короля Витулта туркам граница есть назначена землею по Бог, по старый Ачаков, а водою, въехавши конем в море, потоль даже копытом земли не достанет, потоль разграничено», – говорив кошовий отаман Кость Гордієнко [29, с. 54]. Теза про добровільне прийняття російського підданства Військом Запорозьким – фундаментальна умова, що гарантувала його політичні й територіальні права, – використовувалася козацькою елітою протягом більш ніж столітнього перебування під Російською державою. З середини 60-х років XVIII ст. ця теза адаптується до специфічних відносин Запорозжя з імперією Романових. У кореспонденції Коша, адресованій російському урядові, вона прописується в усталеній формулі, яку адресат тривалий час не міг спростувати. Однак вимога Катерини II надати конкретні історичні документи, на яких вона оснований, по-

ставили останнього кошового отамана та його оточення в складну ситуацію. Адже уявлення про те, що взаємини Війська Запорозького з польською, а згодом російською короною ґрунтувалися на принципах сюзеренно-васальних відносин проросло глибоким корінням в політичну культуру козацтва; воно транслиувалося і в польській історичній літературі, і в українському літописанні та фольклорі [21, с. 291–294, 347–348]; словом, стало загальним, освяченим давньою традицією уявленням. Однак виявилося, що його неможливо пов'язати з конкретним державним актом, який можна було б взяти за юридичну основу. Його лишалося тільки уявити, максимально наблизити за змістом до давніх актів Речі Посполитої, і виклавши у формі гетьманського універсалу. Це і зробив автор фальсифікату, що з'явився на Січі, імовірно, влітку 1774 р.

Звернімо увагу на ще один документ, включений до комплекту, який привезла остання запорозька депутація до імперської столиці, – виписку з книги 6, аркуша 297 конституції сейму, який відбувся у Варшаві 1717 р. Серед решти, в ньому йдеться про створення комісії, що мала розглянути «спорние между Трахтемировом а староством Канев[ским] границы по старинним принадлежностям узнавши [уста] новыли... А Трахтемыров [в окрест]ностях и границах в Привылегии, от найяснейшого короля Стефана всегда защищаемым Республику (или Річ Посполитую) козакам году 1576 данной, выраженных сохранен был.» Відповідність цієї копії оригіналу теж посвідчував підпис Івана Глоби [51, арк. 13]. Вочевидь, Калнишевський сподівався, що в разі, якщо у столичних архівах не знайдеться документа, близького за змістом до «копії універсалу», та її піддадуть сумніву, то виписку з сеймової конституції спростувати буде важче. Втім, вона виявилася менш вагомим документом, Міллер її навіть не розглядав.

Таким чином, універсал Б. Хмельницького від 15 січня 1655 р. є фальсифікатом, виготовленим на основі козацьких літописів і пізніх актів Речі Посполитої. В. Брехуненко кваліфікує його як «штучно сконструйований у канцелярії Коша Нової Січі в середині XVIII ст.» [15, с. 51]. Ранні редакції цього «універсалу» використовувалися запорожцями ще у 1750-х роках під час межових суперечок з регіональною російською владою. За інформацією кн. Олександра Прозоровського, копію «багоровой грамоты» запорожці отримали від «малороссийского Миргородского полку в местечке Сарочинцах от какого-то старшины [37, с. 382]. Міллер спростував автентичність цього документа і тим самим знайшов

аргумент щодо ліквідації Січі, хоча це спростування не ґрунтувалося на вповні науковому доведенні, а основувалося на апріорних міркуваннях і свідченні самих же запорозьких депутатів. Щиро запевнивши «історіографа російського» у відсутності на Січі оригіналу цього документа, вони дали підставу думати, що писар Глоба завірив копію неіснуючого документа, тобто свідомо пустив у хід фальсифікат. Саме цю аргументацію знаходимо у відповіді Міллера на зауваження Паніна.

Висновок начальника колезького архіву не влаштував його прямого керівника. 10 травня 1775 р. дійсний статський радник Петро Васильович Бакунін прочитав «Разсуждения» Міллера М. І. Паніну. Останній визнав їх «во всех частях основательным», але зауважив недостатність доказів підробки універсалу Богдана Хмельницького. Звісно, запорожці надали лише копії, «но откуда такое сомнение с стороны вашей происходит, что они подлинного имеют не могут?» – передавав Бакунін запитання Паніна в листі, написаному Міллерові того самого дня. Панін чекав на «сущие к тому доказательства». Бакунін прохав, щоб наступного дня о 9-ій ранку Міллер приїхав до Коломенського «для совета» [42, арк. 48 зв.]. У відповідь той написав, що його в цьому запевнили запорожці, «обретающиеся здесь», тобто у Москві; він прийняв їх ласкаво, і вони були з ним щирі, говорячи про відсутність оригіналу гетьманського універсалу [42, арк. 48 зв.–49]. Навряд чи ця відповідь розвіяла сумніви Паніна, проте вона була вагомим камінцем, кинутим на хиткі шальки терезів, на яких зважувалося рішення про долю Запорожжя.

Не можна не помітити факту пізнього ознайомлення керівника зовнішньополітичного відомства Росії з висновком щодо питання, яке прямим чином стосувалося його компетенції. Якщо пильніше придивитися до звіту козацьких депутатів від 1 квітня, статс-секретар С. Ф. Стрекалов, спілкуючись з ними, оперував тими ж контраргументами, що виклав Міллер у своєму «Разсуждении». А це дає підстави вважати, що Стрекалов був ознайомлений з висновками директора архіву Колегії іноземних справ більш ніж на місяць раніше, ніж Панін. Г. О. Потьомкін випереджав свого конкурента, розігруючи «запорозьку карту» у придворній грі в найбільш вигідний для себе спосіб. 7 травня 1775 р. Рада розглянула рапорт віце-адмірала М. І. Сенявіна про заборону запорожцям возити до Таганрога дрова з лісів, розташованих по Кальміусу, а також реляцію П. О. Рум'янцева від 27 квітня про самовільне оселення запорожців на татарських землях по іншій бік Берди і про їхні «наглости» в Новоросійській губернії. Рада, зважаючи на ці два документи, що

збільшили довгий перелік «провин» Запорожжя, постановила знищити «Кош сих казаков, как гнездо их своевольств, и усмиряя их, учредить над ними начальство, а поселенныя между ними беглыя новороссийския семьи возвратитъ на прежнія их места». Г. Потьомкін на той час уже мав план військової операції з ліквідації Січі: це мали здійснити війська, що поверталися з турецької війни: «По данному повелению войдут в запорожския жилища 10 полков, и еще несколько донских казаков и поселенных новороссийских войск» [46, арк. 294–294 зв.].

У постановках Ради щодо Запорожжя простежується явна непослідовність, що засвідчує прагнення, передусім форсоване Потьомкіним, чимшвидше вирішити питання. 27 квітня Рада вирішила викликати Калнишевського – «для удостоверения в подлинности касающихся до запорожцев известий, призвать сюда ... в разсуждении, что исполнение его может опровергнуть, а отговорки подтвердитъ оныя» [46, арк. 290], а 7 травня ухвалюється рішення про ліквідацію Війська Запорозького. Звісно, за ці 10 днів Калнишевський не тільки не міг приїхати до Москви, а й навіть отримати урядовий виклик. Утім, обговорення запорозького питання тривало. 11 травня в Раді заслухано реляції П. Рум'янцева від 3 і 4 травня, в яких він сповіщав про «безпрестанные запорожцов и на них жалобы», а також про те, що він укотре застеріг кошового отамана, щоб його козаки «до высочайшего ЕИВ на их о землях просьбу решения оставались спокойно и не вынуждали своевольствами строгих против себя мер» [46, арк. 296]. Як бачимо, Рум'янцев ще не знав про ухвалене рішення щодо Січі, причому доставка його кореспонденції з Глухова до Москви (зрозуміло, здійснювана в найкоротший термін та на меншій відстані) тривала близько тижня. 22 травня 1775 р. імператриця наказала Рум'янцеву застосувати військові засоби: «Смирить их, конечно, должно, и я непременно то сделать намерена». Заодно і Потьомкін отримав доручення підготувати маніфест про ліквідацію Січі, керуючись настановою Катерини II: «Вноситъ нужно все их буйствы, почему вредное такое общество уничтожается» [22, с. 164].

Залишається ще розглянути питання про причетність Г. -Ф. Міллера до підготовки маніфесту про ліквідацію Січі. В. О. Голобуцький розмірковував з цього приводу так: «Спочатку ... уряд намагався знайти юридичне обґрунтування акту ліквідації Січі. З цим ... було пов'язане урядове доручення під час російсько-турецької війни дворянському історичу Г. Ф. Міллеру пояснити, чи мають запорожці яке-небудь право на володіння своїми землями. Проте дуже швидко уряд вирішив не

утрудняти себе цими обґрунтуваннями, а здійснити свій намір по відношенню до Січі при допомозі тих військ, які після закінчення війни були переведені з Дунаю на придушення селянської війни в Росії. Саме цей проект ... Потьомкін ... запропонував 23 квітня 1775 р. на засіданні ... Ради при височайшому дворі» [18, с. 414]. З цим важко погодитись, оскільки, по-перше, Міллерові пропонувалося писати свій висновок не під час війни, а по її закінченні, по-друге, російський уряд не міг не «утруднити» себе цим обґрунтуванням, оскільки не вважав питання простим, і, по-третє, цей самий «уряд» не був монолітним, всередині нього існували конкуруючі угруповання, що по-різному ставилися до вирішення запорозького питання; це вже саме по собі передбачало складну процедуру ухвалення рішень.

Вочевидь, одночасно з «Разсуждениями», головним завданням яких була верифікація запорозьких документів, Міллер підготував «Краткую выписку о малороссийском народе и запорожцах» [41, арк. 1–5; 40, с. 50–55], в якій розглядалася історія межових суперечок Війська Запорозького з адміністрацією прикордонних військових поселень та губерній. У цьому документі викладено погляд, що ані під час війни 1735–1739 рр., ані по її закінченні запорожці не отримали жодних документів на володіння землею. Власне запорозькою, за висновком Міллера, була та земля, якою вони користувалися під час перебування у турецькому підданстві; її північною межею був кордон, встановлений російсько-турецьким мирним договором 1714 р. Решту територій – межиріччя Самари і Орелі, частину землі, виділену під Нову Сербію, козаки здобули в результаті несанкціонованої займанщини й силового захоплення [41, арк. 3–4]. Підсумком цієї «виписки» став розділ «О неудобствах запорожских», котрі полягали у наступному:

1. На початку війни Військо Запорозьке занедбало охорону кордонів імперії, не повідомило уряд про їх порушення ворогом і не протидіяло ворожому вторгненню. З цим поєднувався закид у небажанні частини козацтва відбивати напад супротивника: «да и несколько их в сообщении с татарами было». Міллер не бере до уваги повстання, що спалахнуло на Січі у грудні 1768 р. і яке не могло не позначитися на обороноздатності Війська Запорозького. З іншого боку, «в сообщении с татарами» були повсталі козаки, а не офіційний уряд Запорожжя, в особі Калнишевського, котрий придушив повстання спільно з солдатами Новосіченського гарнізону, тобто діяв цілком як законслухняний підданий імперії. Разом з тим, Міллер не звернув уваги на приїзд турецького посланця на Січ,

котрому Кіш дозволив безборонно виїхати за межі Запорожжя, що, звісно, було порушенням законів імперії, здійсненим під час війни.

2. Військо Запорозьке, як товариство неодружених чоловіків, поповнюється головно вихідцями з Гетьманщини, чим «пресекається размножение народное, а Малороссия источается».

3. Селища, які заселили запорожці гетьманцями і мешканцями Катерининської та Єлизаветградської провінцій, неефективні для освоєння малозалюдненого краю, оскільки «единственно к обогащению их старшин служат, не поспешествуя не мало ни в чем ни общественной, ни государственной пользе».

4. «Свободное убежище и укрывателство», що надається втікачам з Лівобережної України та російських земель, спричиняє відплив населення з регіонів, де утвердилося кріпосництво, що завдає йому збитків.

5. Зловживання митним імунітетом. Товари, які вільно ввозяться на Запорожжя з закордону буцім для внутрішнього споживання, насправді як контрабанда потрапляють до Гетьманщини та російських губерній, «чрез что единственно запорожцы обогащаются, а казна лишается немалых в таможенных сборах доходов» [41, арк. 4 зв.–5].

Власне, ці п'ять пунктів і становлять основу аргументів, викладених у маніфесті про ліквідацію Запорозької Січі від 3 серпня 1775 р. Звісно, текст самого маніфесту готувався відповідними урядовими службами, котрі, втім, сповна використали висновки Міллера про «неудобства запорожские».

Сама ж поява цього маніфесту позначила важливу зміну не лише в історії українського козацтва, а й Російської імперії. Ліквідація Січі позначила першу важливу перемогу Григорія Потьомкіна над Микитой Панінім; можливо, перемогу неповну: адже «Північна система» Паніна тривалий час співіснувала з «Південною системою» Потьомкіна якщо не як альтернатива, то принаймні як паралель. Катерина II, вибудовуючи та постійно корегуючи систему стримань і протипаг серед імперської еліти, здобула широкий простір для маневру, що давав їй змогу залежно від потреби розводити інтереси двох найбільших можновладців імперії у паралельні площини або ставити їх в ситуацію перпендикуляра. Ліквідація Січі мала важливе значення для визрівання дуже потрібного імператриці придворного угруповання, котре, з одного боку, можна було протиставити «старій» еліті, уособленій в партії Паніна, з іншого боку – спрямувати його енергію на здійснення масштабної експансії на Півдні.

Історик Герард-Фрідріх Міллер відіграв у цьому процесі важливу роль, оцінену й самим Потьомкіним (він виклопотав підписання Катериною II указу від 9 лютого 1782 р. про придбання бібліотеки та паперів Міллера за 20 тис. руб. [17, с. 13]). Ліквідація Січі сама по собі не була прямою необхідністю, пов'язаною з оптимізацією управління імперією; можливість для його реформування залишалася, причому запорозькі еліти (цілком лояльні до імперії) були принципово згодні на реформи. Проте це було необхідністю для угруповання Потьомкіна, котре лише завдяки впровадженню південного напрямку політики Російської імперії змогло закріпитися й тривалий час утримуватися при вершині її влади. Міллер зумів виробити таку ідеологічну позицію, що довела інтереси Потьомкіна до максимальної тотожності з інтересами імператриці Катерини та її імперії.

Джерела та література:

1. Архів зовнішньої політики Російської імперії Там само. – Ф. 112: Дела татар едисанских, ембулуцких и буджацких. – Оп. 112/1. – 1759. – Спр. 2.
2. Там само. – Ф. 123: Сношения России с Крымом. – Оп. 123/1. – 1768. – Спр. 2.
3. Там само. – Ф. 124: Малороссийские дела. – Оп. 124/1. – 1761. – Спр. 2.
4. Там само. – 1774. – Спр. 1.
5. Алпатов М. А. Русская историческая мысль и Западная Европа (XVIII – первая половина XIX в.) / М. А. Алпатов. – М.: Наука, 1985.
6. Андреев А. И. Очерки по источниковедению Сибири / А. И. Андреев. – Вып. 2: XVIII век (первая половина). – М.–Л.: Наука, 1965.
7. Андреев А. И. Труды Г. Ф. Миллера о Второй Камчатской экспедиции / А. И. Андреев. // Известия Всесоюзн. географ. об-ва. – 1959. – Т. 91. – Вып. 1.
8. Андреев А. И. Труды Г. Ф. Миллера о Сибири / А. И. Андреев. // История Сибири. Т. 1. – М., 1999. – С. 66–149.
9. Андреев В. Історія однієї зниклої праці, або про те, що відбувається із знищеними рукописами (робота Д. Дорошенка Дмитро М. Бантиш-Каменський і його “Історія Малой Россіи”) / Дорошенко Д. «Дмитро М. Бантиш-Каменський і його «Історія Малой Россіи») / Публ. В. Андреева // Ейдос: Альманах теорії та історії істор. науки / Ред. В. Смолій, І. Колесник. – Вип. 2. – Частина 2 (appendix). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 73 с.

10. Архив Государственного совета. – Т. I.: Совет в царствование императрицы Екатерины II (1768–1796 гг.). – СПб.: тип. II отд. Собственной ЕИВ канцелярии, 1869.
11. Архив князя Воронцова. – Кн. V. – М.: тип. В. Готье, 1872.
12. Бахрушин С. Б. Г. Ф. Миллер как историк Сибири / С. Б. Бахрушин. // Миллер Г. Ф. История Сибири. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1937. – С. 3–56.
13. Бовгира А. М. Рукописні збірники Василя Ломиковського «Припасы для малороссийской истории» / А. М. Бовгира. // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 3–27.
14. Бодянский О. Предисловие / О. Бодянский. // Миллер Г.-Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. – М.: тип. Моск. ун-та, 1846.
15. *Брехуненко В.* Козаки на Степовому Кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVIII ст. / В. Брехуненко. – К., 2011.
16. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического. 1774–1788 гг. / Со ст. акад. Н. Ф. Дубровин. Изд. Военно-Уч. комитета Главного штаба. – СПб.: Военная тип., 1893.
17. Голицын Н. В. Портфели Г. Ф. Миллера / Н. В. Голицын. – М.: тип. Г. Лисснера и А. Гисшеля, 1899.
18. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775 / В. О. Голобуцький. – Дніпропетровськ: Січ, 2004.
19. Готовцева А. Г. Журнал «Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие» в российском историко-культурном контексте середины XVIII века: диссертация канд. филол. наук / А. Г. Готовцева. – М., 2005. – 280 с.
20. Грибовський В. В. Рецензія на монографію: Зорин А. Л. Кормя двуглавого орла... Литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII – первой трети XIX века. – М.: НЛО, 2001. – 416 с. / В. В. Грибовський. // Київська старовина. – № 2 (342). – 2010. – С. 157–172.
21. Думи. Поетичний епос України / Упор., авт. вступ. ст. та ком. Г. А. Нудьга / За ред. М. П. Бажана та ін. – К.: Рад. письменник, 1969.
22. Елисеєва О. Григорий Потемкин / О. Елисеєва. – 2-е изд., испр. – М.: Молодая гвардия, 2006.
23. Загоровский Е. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи / Е. Загоровский. // Записки Одесского об-ва истории и древностей. – Т. 31. – Одесса, 1913. – С. 54–74.

24. Зорин А. Кормя двуглавого орла... Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – первой трети XIX века / А. Зорин. – М.: Новое литературное обозрение, 2004.
25. Илизаров С. С. 300 лет со дня рождения Г. Ф. Миллера. Академик Герард Фридрих Миллер – историк науки / С. С. Илизаров. // Вопросы истории естествознания и техники. – 2005. – № 3. – С. 70–95; № 4. – С. 155–182.
26. Илизаров С. С. Герард Фридрих Миллер (1705–1783) / С. С. Илизаров. – М.: Янус-К, 2005. – 96 с.
27. Каменский А. Б. Судьба и труды Г.-Ф. Миллера / А. Б. Каменский. // Миллер Г.-Ф. Сочинения по истории России: Избранное. – М., 1996. – С. 374–416.
28. Квітка-Оснoв'яненко Г. Ф. Головатый (материал для истории Малороссии) / Г. Ф. Квітка-Оснoв'яненко. // Квітка-Оснoв'яненко Г. Ф. Зібрання творів: У 7 т. – Т. 7. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 7–29.
29. Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. (за документами РДАДА) / Упор. В. Мільчев. – Запоріжжя: Вид-во ВАТ «Мотор Січ», 2004.
30. Мадариага И. де. Россия в эпоху Екатерины Великой / И. де Мадариага. – М.: Новое литературное обозрение, 2002.
31. Миллер Г. Ф. Известия о казаках запорожских / Г.-Ф. Миллер. // Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащих – СПб., 1760. – Май. – С. 387–444.
32. Миллер Г.-Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах / Г.-Ф. Миллер. – М.: тип. Моск. ун-та, 1846.
33. Миллер Г.-Ф. Описание моих служб / Г.-Ф. Миллер. // Голицын Н. В. Портфели Г. Ф. Миллера. – М.: тип. Г. Лисснера и А. Гишеля, 1899. – С. 136–148.
34. Мирзоев В. Г. Г. Ф. Миллер как историк Сибири в оценке русской дореволюционной и советской историографии / В. Г. Мирзоев. // Ученые записки Кемеровского гос. пед. ин-та. – Кемерово, 1963. – № 5.
35. Мокрова М. В. Празднование 300-летнего юбилея акад. Г. Ф. Миллера / М. В. Мокрова. // Вопросы истории естествознания и техники. – 2006. – № 2. – С. 177–182.
36. Новицкий Я. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии / Я. Новицкий. // Новицкий Я. Твори: У 5 т. – Т. 1. – Запоріжжя: ПП «РА Тандем-У», 2007.
37. Петро Калнишевский та його доба: Зб. док-тів та мат-лів / Уп. В. В. Грибовський, В. І. Мільчев, І. Л. Сияк. – К., 2009.

38. Полонська-Василенко Н. Д. Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей / Н. Полонська-Василенко. // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Вип. XII. – С. 166–203.
39. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина / Н. Полонська-Василенко. – Т. I. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965.
40. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 199. – Портф. 342. – Ч. 1. – № 1.
41. Там само. – № 5.
42. Там само. – № 2.
43. Там само. – № 3.
44. Там само. – Ф. 248. – Оп. 113. – Спр. 292.
45. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 846. – Оп. 16. – Спр. 1853: Реляции графа Петра Ивановича Панина.
46. Російський державний історичний архів. – Ф. 1146: Совет при высочайшем дворе. – Оп. 1. – Спр. 3.
47. Соловьев С. М. Г. Ф. Миллер / С. М. Соловьев. // Современник. – 1854. – Т. 94. – С. 115–150.
48. Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские козаки / А. В. Стороженко. – К.: тип. Г. Л. Фронцкевича, 1904.
49. Федорова В. И. 300 лет со дня рождения историка и исследователя Сибири Герарда Фридриха Миллера, автора книги «История Сибири» («Описание Сибири»), 1750 / В. И. Федорова. // Край наш красноярский: календарь знаменательных и памятных дат на 2005 год. – Красноярск: Кларетианум, 2004. – С. 108–111.
50. Центральний державний архів України у м. Києві – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 175.
51. Там само. – Спр. 344.
52. Чернобаев А. А. Г. Ф. Миллер – выдающийся ученый России XVIII века / А. А. Чернобаев. // Исторический архив. – 2006. – № 1. – С. 3–63.
53. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков / Д. И. Эварницкий. – Т. II. – Владимир, 1903.
54. Элерт А. Х. Экспедиционные материалы Г. Ф. Миллера как источник по истории Сибири / А. Х. Элерт; отв. ред. Н. Н. Покровский. – Новосибирск, 1990.
55. Ясь О. В. «Свій» серед «чужих», «чужий» серед «своїх». «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського у світлі українсько-російського культурного перехрестя (до 220-річчя Дмитра Бантиша-Каменського) / О. В. Ясь. // Укр. і ст. журн. – 2009. – № 2. – С. 160–194.
56. Кузик Т. «Лучше голове, нежели хвостам служить?» Іван Чугуєв-ець: військовий писар і колезький асесор / Т. Кузик. // Соціум: Альманах соціальної історії. – 2010. – Вип. 9. – С. 278–290.

Владислав Грибовський (Київ, Україна). Г.-Ф. Міллер як партнер Г. О. Потьомкіна в підготовці рішення про ліквідацію Запорозької Січі

Розглядається хід та обставини прийняття рішення про ліквідацію Запорозької Січі, висвітлюється участь у цьому Г.-Ф. Міллера та його взаємодія з Г. О. Потьомкіним.

Ключові слова: Г.-Ф. Міллер, Г. О. Потьомкін, Запорозька Січ, «Баторієва грамота».

Владислав Грибовский (Киев, Украина). Г.-Ф. Миллер как партнер Г. А. Потёмкина в подготовке решения о ликвидации Запорожской Сечи

Рассматривается ход и обстоятельства принятия решения о ликвидации Запорожской Сечи, освещается участие в этом Г.-Ф. Миллера и его взаимодействие с Г. А. Потёмкиным.

Ключевые слова: Г. Ф. Миллер, Г. А. Потемкин, Запорожская Сечь, «Баториева грамота».

Vladyslaw V. Grybowski (Kyiv, Ukraine). G.-F. Miller as a G. A. Potemkin's partner in the preparation of decision on liquidation of the Zaporozhian Sich

Reviews the circumstances and the decision to eliminate the Zaporozhian Sich, participation in this covered G. F. Miller and his interaction with the Gregory Potemkin.

Keywords: G. F. Miller; G. A. Potemkin, Zaporozhian Sich, «Stefan Batory's decree».

Володимир МІЛЬЧЕВ
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 930.2:94–058.229 (477.64) “17”

Біля витоків наукового дослідження історії Запорозжя: вітчизняні та зарубіжні автори XVIII ст.

Аналіз стану наукової розробки проблеми в межах даної розвідки спрямований на виконання реконструкції процесу історіографічного засвоєння історії запорозького козацтва XVIII ст.

Попри те, що в певні хронологічні проміжки часу впродовж XVIII ст. – у 1709–1734 рр. та після 1775 р. – запорозьке козацтво повністю або ж частково перебувало під кримською та османською протекцією, цей факт не посприяв тому, щоб запорозькі сюжети знайшли місце в історіописанні османських (турецьких) авторів. Причиною подібного стану речей було не тільки те, що в самій Османській імперії того часу історична наука все ще була в зачатковому стані, не вийшовши за межі літописання, а й те, що «гяурська» тема (йдеться, насамперед, про християнських підданців Османів) традиційно знаходилася на маргінесі цього процесу [1].

Стосовно ж кримської складової загальноосманської історіографії, слід зауважити, що більшість із праць кримських істориків XVIII ст. не збереглися до нашого часу й, відповідно до цього, не стали згодом надбанням євроцентричного історіографічного простору, за винятком кількох щасливих винятків [2, с. 378–390]. Утім, навіть ті зразки кримської історіографії, які дійшли до нашого часу, висвітлюють історію Війська Запорозького Низового (ВЗН) більш ніж поверхово, приділяючи увагу лише епізодам, пов'язаним зі вступом та виходом запорозців у/з-під підданство Гіреїв [2, с. 115, 128].

Тож не є дивним, що переважна більшість історичних праць, чия поява в часі повністю або частково збіглася з історичною діяльністю запорозького козацтва, пов'язана саме з українською та російською (ширше – з європейською) історіографічною традицією.

Перший із виокремлених нами періодів історіографічного засвоєння джерельної бази з історії запорозького козацтва припадає на середину XVIII – початок XIX ст. Він характеризується, з одного боку, започаткуванням традиції наукового підходу в оцінці місця й ролі запорозького козацтва в соціальному устрої тогочасного суспільства, з іншого ж – присутністю в наукових працях тієї доби багатьох рис публіцистичних творів, що пояснювалося існуванням соціального замовлення на подібне історіописання з боку державних структур.

Слід відзначити, що в самій Російській імперії першої половини XVIII ст. історична наука тільки-но розпочала інституціалізацію, переймаючи досвід європейського історіописання. Історія ж окремих неросійських народів, що її населяли, здавалася (а фактично й була) суцільною terra incognita. Тож не дивно, що вже перші роки після повернення запорозького козацтва під протекцію цієї держави позначилися значним інтересом освіченої частини російського суспільства до певних сюжетів історії цієї козацької спільноти, а також до найбільш прикметних особливостей етнографічного характеру. Логічним наслідком подібного інтересу стала поява кількох творів, присвячених описові запорозької громади.

Однією з перших за часом свого написання стала «История о казаках запорожских» князя Семена Мишецького – російського офіцера, який тривалий час перебував на Запорожжі та спостерігав різні боки життя січової громади [3]. Попри свою інформативність і той факт, що вміщений у ній матеріал було використано пізнішими авторами – Г. Міллером, Н.-Г. Леклерком, О. Рігельманом та ін., як основу для компіляції власних праць, «История...» С. Мишецького через її здебільшого описовий характер і слабку аналітичну складову лише почасти може сприйматися як історичне дослідження. Вона, радше, належить до зразків «переднаукового історіописання».

Виходячи з цього, можна вважати, що витoki саме наукової традиції висвітлення історії запорожців та основу для пізніших компіляцій і досліджень було закладено працями російських істориків (переважно іноземців на російській службі) – Г. Юнкера, Г. Міллера, Н.-Г. Леклера та ін.

Науковий доробок Готліба-Фрідріха-Вільгельма Юнкера (1703–1746) за темою дослідження завдячує своєю появою на світ збігові випадкових обставин. Виходець із Саксонії, Г. Юнкер виїхав на російську службу в 1731 р. Хоча основною його спеціальністю було влашту-

вання ілюмінацій та феєрверків, молодий ад'юнкт, подібно до багатьох науковців XVIII ст., мав численні таланти та наукові зацікавлення не тільки в цій сфері. Завдяки вправності у складанні віршів німецькою мовою він потрапляє у фавор до фельдмаршала Бургарда-Христофора фон Мініха. З початком російсько-турецької війни Юнкер отримує місце при штабі головнокомандувача російських військ та бере участь у марші армії теренами Запорозжя й Кримського ханства впродовж весни–осені 1736 р. Результатом цього вояжу стала поява його праці «Обстоятельное описание о народах и землях, между Днепром и Доном находящихся» (німецькою мовою, з рукописною копією російською), вперше представлені на засіданні Петербурзької Академії наук 27 лютого 1737 р. та опубліковані у академічному бюлетені (повний текст її заслуховувався та обговорювався на 12 засіданнях) [4, с. 147]. Фактично праця являла собою детальний опис топографії, флори та фауни, мінералів, населення, історичних староджитностей та просто цікавинок, які довелося побачити під час подорожі [5, арк. 1–199].

Перебування у складі діючої армії не могло не привернути уваги професора Юнкера до запорозьких, «малоросійських» і слобідських козаків, які воювали разом із російськими військами. Третій розділ своєї праці він присвятив описові України та її населення [5, арк. 9–23 зв.]. Достеменно невідомо, чи довелося Юнкерові побувати в самій Січі. Найбільш вірогідним виглядає припущення про те, що свої знання про історію, побут та звичаї запорожців він отримував від котрогось із козаків, які бували при штабі та виступили в ролі інформаторів. Попри те, що описові власне Запорозжя вчений присвятив лише три аркуші своєї праці, поза його увагою не залишилися такі характерні риси козацького побуту, як традиція січового цілібату, розподіл козацької громади по куренях (Юнкер перелічує назви всіх тридцяти восьми) та виборність козацької старшини. Крім того, Юнкер здійснив короткий опис найбільших запорозьких селищ – Старої і Нової Січі, Гарда, Кодака та Самари [5, арк. 10–10 зв., 11]. Фактично, праці Г. Юнкера сприяли започаткуванню традиції застосування наукових прийомів дослідження джерел з козацької історії.

Дослідження запорозької проблематики було продовжено у працях професора, академіка Петербурзької Академії наук Герарда-Фрідріха Міллера (1705–1783). За традицією, саме праці Г.-Ф. Міллера відносять до витоків критичної історіографії, якими було започатковано наукову традицію сприймання Запорозжя в російській історіографії. Такому

стану речей сприяла не тільки більша відомість його праць науковому загалу (в порівнянні з працями того ж Г. Юнкера), а й наближеність його до придворних кіл і достатньо високий соціальний статус.

Коло наукових зацікавлень Г.-Ф. Міллера було доволі широким: мінералогія, етнографія, картографія, історія... З кінця 1750-х р. Міллер починає збирати матеріали, які стосувалися історії козацьких окраїн імперії, в тому числі й Запорозжя. Попри те, що академікові Міллеру довелося під час наукових експедицій відвідати найвіддаленіші куточки імперії, зокрема Сибір, на Запорозжжі він ніколи не бував. Науковий інтерес до нього, швидше за все, слід розглядати в загальному контексті зацікавлення історією та етнографією «неросійських» частин держави. За таких умов Міллерові доводилося звертатися до доробку попередників.

Головним джерелом інформації про січову громаду для нього стає «список» праці С. Мишецького, який зберігався в особистому науковому архіві Г.-Ф. Міллера (відомому як «портфелі Міллера») [6, арк. 1–32 зв.] та який було використано ним для написання своїх праць «Известие о запорожцах» [7] та «О происхождении казаков» [8, с. 365–411] (1760). Використання це носило характер компіляції, а подекуди – й неприхованого плагіату. Втім, нічого екстраординарного в цьому не вбачали як сам історик, так і його сучасники: дослівне переписування праць попередників або ж вставлення окремих частин їх у власний текст були звичайним (і характерним) явищем для тодішньої практики історіописання. Однак це дало підстави дослідникам наукової спадщини Г.-Ф. Міллера оцінювати його «Известие...» лише як редакцію «Истории...» С. Мишецького [9, с. 43].

Утім, така оцінка лише частково відповідає дійсності, адже, окрім даних, запозичених у Мишецького, Міллер залучив для створення своїх праць документальні джерела та усний наратив. За останній слугувала інформація, отримана ним від запорозьких депутатів і посланців, які перебували в різних справах у Санкт-Петербурзі. Крім того, не виключено, що Міллер не був обізнаний з тим, хто ж насправді був автором «Истории...», оскільки в його архіві цей твір зберігався в копії, в якій не було зазначено авторство [6, арк. 1].

Як провідний «фахівець з козацького питання» Міллер з початку 1770-х фактично стає науковим консультантом Катерини II та її найближчого оточення у справах Запорозької Січі. У 1775 р. Міллер переобляє свій твір згідно з «вимогами часу». У пізнішій редакції він відомий під назвою «Рассуждение о запорожцах» [10, с. 58–64]. Оцінюючи

особливості суспільного устрою Запорожжя, Міллер перебуває на позиціях популяціонізму та фізіократії, які за часів «просвіченого абсолютизму» Катерини II зводяться у ранг державної ідеологічної доктрини: відсутність нормального інституту шлюбу, а відтак і джерел природного наповнення січової громади незмінно веде до переманювання інших підданців імперії, через що держава втрачає не тільки людський ресурс, а й фінансовий, через відплив платників податків.

Фактично, на історіографа було покладено важливе завдання – створити ідеологічне підґрунтя для ліквідації Війська Запорозького Низового. Саме в цьому кориниться пояснення трансформації поглядів Міллера на запорозьке козацтво – на відміну від тексту першого варіанта, другий вирізняється чітко висловленою антизапорозькою спрямованістю. Із завданням академік упорався повною мірою: його «Рассуждения...», представлені на розгляд канцлера імперії Микити Паніна, прислужилися останньому для обґрунтування необхідності «рішучих заходів» стосовно Січі на засіданнях Державної ради при імператриці Катерині II. Крім того, Міллер був одним з співавторів «Маніфесту» 1775 р. [11, с. 138–185].

Ще одним з авторів, які присвятили у своїх працях увагу різноманітним проблемам історії запорозького козацтва (в тому числі й соціальному аспекту), був Олександр Рігельман (1720 – 1789). Виходець з обрусілого німецького дворянського роду, Рігельман зробив достатньо типову для того часу кар'єру: випускник Шляхетського корпусу, воював з турками під час воєн 1735–1739 та 1768–1774 рр.; керував будівництвом укріплених ліній і фортець на південно-східних кордонах Російської імперії; рухався вгору службовими шаблями і, зрештою, вийшов у відставку в генеральському чині [12, с. 235–237]. Оскільки значна частина військової служби та життя О. Рігельмана була пов'язана саме з Україною, то не було нічого дивного в тому, що допитливий та освічений офіцер упродовж кількох десятиріч накопичував у власному архіві матеріали, які пізніше лягли в основу написання його фундаментальної праці «Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще...» [13], яка писалася автором з 1770 до 1778 р. [14]. Описові побуту й соціального укладу запорозьців Рігельман присвятив тридцять сьомий розділ своєї праці – «Продолжение, касающееся до сего летописного повествования, как-то: особое описание о бывших запорожских козаках, жительстве, поведении и обычаях их». Основу для його написання склали матеріали з «Истории...» С. Мишецького, на що вказувала ще Н По-

лонська-Василенко [9, с. 20–25]. Разом із цим, важко погодитися з думкою дослідниці стосовно того, що з боку Рігельмана мав місце виключно прямий плагіат і він не додав до тексту нічого нового, зокрема й власних вражень від знайомства із запорожцями. Текст зазначеного розділу праці Рігельмана радше являє собою авторський переказ (хоча й з розлогими цитуваннями), перемішаний з особистими оцінками стосовно особливостей побуту та звичаїв запорожців. Зокрема, на увагу заслуговують спостереження О. Рігельмана за особливостями взаємовідносин Коша та російського уряду впродовж 1768–1774 рр. у площині вирішення конфліктної ситуації з приводу збільшення кількості посполитого населення Війська за рахунок поселенців Новоросійської губернії. Позиція автора є безсумнівно проурядовою – ліквідація Запорожжя, на його думку, була подією очікуваною і закономірною [13, кн. 8, с. 135].

В цілому, державницькому, імперському напрямкові російської історіографії доби Просвітництва, найбільш повно репрезентованому працями Г.-Ф. Міллера та О. Рігельмана, була притаманна тенденція до заниження соціального статусу сучасного їм козацтва та апологія централізаторської політики уряду стосовно нього. Критика подібних поглядів з'являється з дещо несподіваного боку – у творах їхнього колеги по цеху, іноземного вченого, який певний час перебував на російській службі.

Француз Ніколас-Габріель Клерк (Леклерк) (1726–1798) – лікар, науковець і письменник, перебував у Російській імперії двічі: у 1759–1763 рр. та в 1769–1777 рр. За ці два періоди часу Леклерк встиг попрацювати викладачем медицини в Кадетському корпусі, стати особистим лікарем гетьмана Кирила Розумовського та великого князя Павла Петровича, дійсним членом російської Академії наук та Імператорської Академії мистецтв. Роки, проведені в Російській імперії, до його остаточного повернення до Франції в 1777 р., дали змогу Леклерку зібрати важливий документальний матеріал з географії, флори і фауни, історії та етнографії всієї обширної країни, який він згодом уміло використав при написанні своїх праць.

Шлях Леклерка до історіописання, при цьому, був достатньо звичайним, оскільки його базовою освітою була освіта медична й природнича. Перші його праці, написані на «російському» матеріалі, здебільшого були присвячені традиційній для іноземців того часу екзотиці, на кшталт описів місцевих лазень, в яких спеціально навчений *troujik* (мужик), озброєний зняряддям *venik* (віник), змоченим у відварі трави

miata (м'ята), завзято виганяє із людських тілес підступну місцеву інфлюєнцію під назвою *prostuda* [15, р. 56–58].

Втім, у міру ознайомлення з країною та її мешканцями, праці Леклерка стають дедалі детальнішими й демонструють добре знання місцевого життя, суспільного устрою та функціонування державних інституцій [16]. Вінцем же досліджень Леклерка у галузі історії стали шість томів, присвячених розглядові давньої та нової історії Русі (йдеться про всі східнослов'янські землі в цілому). Шостий розділ третього тому «Нової історії» – «*Observation sciente ressassant cesser l'Ukraine, la petite Russie et ses Habitans*» – присвячено історії України в цілому та Запорозжя зокрема [17].

Стосовно «українського» періоду в житті цієї особи нам достеменно відомо, що Леклерк як особистий лікар К. Розумовського разом зі своїм патроном був у глухівській резиденції гетьмана. У Глухові вчений француз, вірогідно, мав змогу не тільки користуватися бібліотекою, але й безпосередньо спілкуватися з козацькою старшиною (гетьманською та запорозькою). Окрім інформації, отриманої напряму від респондентів, основні відомості для написання відповідної частини свого твору Леклерк бере з рукописної копії «Истории...» князя С. Мишецького. Таким чином, джерелами написання відповідного розділу праці Леклерка стали, в основному, писемні й усні наративи [9, с. 40–43].

Новаторська сутність праці Леклерка полягала в тому, що вона стала антитезою працям російських авторів XVIII ст. Леклерк, як носій передових ідей Просвітництва, виступав проти кріпосництва, неосвіченості панівної верстви, жорстко критикував існуючий в Російській імперії лад в цілому. Тож не дивно, що праця Леклерка здійняла хвилю обурення в російському суспільстві своїми загальними висновками про експансіоністську й деспотичну сутність тогочасного політичного режиму.

Майже синхронною реакцією імперських кіл на твір Леклерка стали «Примечания на историю Леклерка» І. Болтіна. Іван Болтін (1735–1792) розпочинав свої історичні дослідження як аматор, для котрого знайомство із першоджерелами та накопичення історичного фактажу спершу були нічим, іншим як хобі, приємним додатком до основної діяльності в галузі митної справи та юриспруденції. Слід відзначити, що І. Болтін як типовий представник бюрократичної верхівки імперії, генерал-майор, приятель та сподвижник Г. Потьомкіна керувався поряд із становими також і особистими мотивами. Авторитет Болтіна та тяглість російської імперської історіографічної традиції на-

довго зумовили нехтування джерельним та історіографічним потенціалом праці Леклерка [18, с. 14–17].

Попри те, що твір Болтіна мав своїм завданням критику, його автор широко використав накопичений ним запас знань і спостережень. Національний характер є для Болтіна фундаментом, на якому будується державний лад. Ці теоретичні погляди Болтін застосовує для пояснення російського історичного процесу. Росія «ні в чому не схожа» на інші європейські держави, тому що дуже різні їх «фізичні місця» розташування і зовсім інакше склався хід її історії.

Болтін наголошував на неможливості будь-якого діалогу із запорожцями: запорожці, на його думку, були абсолютно деструктивним соціальним елементом, не давали ніякої користі суспільству, вдовольняючись бездумною обороною своїх незаселених земель від урядової, імперської колонізації. Разом із тим, для висвітлення власне історії Запорозжя І. Болтін не додав нічого нового, вдовольнившись виключно посиланнями на відомий і йому рукопис С. Мишецького, причому автор цього рукопису для нього є анонімним.

Слушно видається точка зору Н. Полонської-Василенко, яка на підставі віднайдених нею джерел з одеських і сімферопольських архівосховищ дійшла висновку, що Г. Потьомкін-Таврійський, фактично, замовив І. Болтіну написати зауваження на працю Леклерка, особисто читав їх рукописний варіант та додавав свої ремарки. На думку вченої, за написання своїх приміток І. Болтін, разом із власним зятем П. Соймоновим (статс-секретарем Катерини II), одержав 24 тис. десятин землі в околицях Херсона [19, с. 28–44].

Слід відзначити, що зі свого етнічного походження та за релігійною належністю автори цього кола відзначалися неабиякою строкатістю. Так, до них можна віднести й католицького єпископа Станіслава Богущ-Сестренцевича (1731–1826). Його праця «История о Таврии» у своєму рукописному варіанті була написана спеціально до початку подорожі імператриці Катерини II південним краєм у 1787 р. Не обійдено в ній увагою й «запорозьку» проблему: згідно із С. Сестренцевичем, козаки після ліквідації Січі ще довго не могли зайняти суспільно корисної ніші, вдовольняючись непевними заробітками, й лише завдяки материнській опіці уряду Катерини II змогли перетворитись на лояльний і корисний для держави соціальний елемент [20, с. 32, 44, 45, 382].

Отже, впродовж XVIII ст. історичні роботи, присвячені Запорозжю, носили не стільки науковий, скільки прагматичний характер і були

пов'язані більше з вимогами та завданнями реального життя, ніж із намаганнями зрозуміти історичну дійсність. Самий кінець XVIII ст. позначився суттєвими якісними змінами у процесах історіописання. Серед них найважливішою для розуміння історіографічної традиції історії Південної України стало розширення соціального кола істориків.

Джерела та література:

1. Babinger Fr. Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. Mit einem Anhang: Osmanische Zeitrechnungen von Joachim Mayr (Walchsee) / Fr. Babinger. – Leipzig, 1927. – 477 p.
2. Халим-Гирай, султан. Розовый куст ханов, или История Крыма / [под общ. ред. Н. С. Сейтягьева]. – Симферополь: РИА «АЯН»–ИД «Стило», 2008. – 289 с.
3. Мышецкий С. И. История о козаках запорожских, как оные из древних лет зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся / С. И. Мышецкий. – М.: В Универ. тип., 1847. – 43 с.
4. Копелевич Ю.Х. Основание Петербургской Академии наук / Ю Копелевич. – Л.: Изд-во «Наука», 1977. 209 с.
5. Российский государственный архив древних актов. – Ф. 199. – Оп. 1, Портф. 342. – Ч. 1. – Д. 6.
6. Там само. – Д. 2.
7. Миллер Г.-Ф. Известие о запорожцах / Г.-Ф. Миллер. // Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие. – СПб.: при Имп. Акад. наук, 1760. – Апрель. – С. 12–15.
8. Миллер Г.-Ф. О происхождении казаков / Г.-Ф. Миллер. // Собрание русских историй. – СПб., 1760. – Т. 4.
9. Полонська-Василенко Н. Д. Історики Запоріжжя XVIII ст. / Н. Д. Полонська-Василенко. // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1.
10. Миллер Г. Рассуждение о запорожцах. – М., 1847.
11. Полонська-Василенко Н. Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей / Н. Полонська-Василенко. // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1.
12. Бодянский О. М. Историческое сведение об А. И. Ригельмане / О. М. Бодянский. // ЧОИДР. – 1848. – Кн. 6.
13. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще, отколь и из какого народа оные происхождение свое имеют, и по каким случаям они ныне при своих местах обитают, как то: Черкасские или Малороссийские и Запорожские, а от них уже Донские

и от сих Яицкие, что ныне Уральские, Гребенские, Сибирские, Волгские, Терские, Некрасовские и пр. казаки, как равно и Слободские полки / А. Ригельман. // ЧОИДР. – 1847. – Кн. 5–8.

14. Тодийчук О. В. Украина XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории древностей российских / О. В. Тодийчук. – К.: Наук. думка, 1989. – 160 с.

15. [Le Clerc]. Histoire naturelle de l'homme considéré dans l'état de maladie ou La médecine rappelée à sa premiere simplicité. – Paris: chez Lacombe, 1767. – Tome II.

16. Les plans et les statuts, des différents établissements ordonnés par Sa Majesté impériale Catherine II. pour l'éducation de la jeunesse et l'utilité générale de son empire. – Amstardam : chez Marc-Michel Rey, 1775. – Tome I–II. – 287 p.

17. [Le Clerc]. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie ancienne. – Paris–Versalles, 1783–1784. – Tome I–III; Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie moderne. – Paris–Versalles, 1783–1785. – Tome I–III.

18. Примечания на историю древния и нынешния России г. Леклерка, сочиненные генерал-майором Иваном Болтинным. – СПб.: Печ. в тип. Горного училища, 1788. – Т. 1. – 708 с.

19. Полонська-Василенко Н. Д. До історіографії Запоріжжя XVIII сторіччя (Леклерк та Болтін) / Н. Д. Полонська-Василенко. // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1.

20. Богуш-Сестренцевич. История о Таврии / Богуш Сестренцевич. – СПб.: Печат. в тип. Шнора, 1806. – Т. 2. – 444 с.

Володимир Мільчев (Запоріжжя, Україна). Біля витоків наукового дослідження історії Запорожжя: вітчизняні та зарубіжні автори XVIII ст.

У статті аналізується зародження традиції наукового дослідження історії Запорожжя за Нової Січі. Висвітлено процес формування критичних поглядів вітчизняних і зарубіжних авторів на соціальну сутність січової громади. Зроблено висновки щодо впливу праць С. Мишецького, Г. Юнкера, Г. Міллера, О. Рігельмана, Н.-Г. Леклерка та ін. на розвиток студій із запорозької проблематики в цілому.

Ключові слова: Запорожжя, запорозьке козацтво, історіографія.

Владимир Мильчев (Запорожье, Украина). У истоков научного изучения истории Запорожья: отечественные и зарубежные авторы XVIII в.

В статье анализируется зарождение традиции научного исследования истории Запорожья периода Новой Сечи. Освещён процесс формирования

критических взглядов отечественных и зарубежных авторов на социальную природу Запорожской Сечи. Сделаны выводы о влиянии работ С. Мышецкого, Г. Юнкера, Г. Миллера, О. Ригельмана, Н.-Г. Леклерка и др. на развитие исследований по запорожской проблематике в целом.

Ключевые слова: Запорожье, запорожское казачество, историография.

Volodymyr Mil'chev (*Zaporizhzhia, Ukraine*). At the source of the Zaporozhian history scientific study: native and foreign authors in the XVIII.

The origin of the scientific research of the Zaporozhian history during the period of Nova Sich was investigated in the article. The formation of critical views of native and foreign authors on the social nature of Zaporozhzhian Sich was elucidated. The conclusions about the impact of S. Myshetsky's, G. Yunker's, G. Miller's, O. Rigelman's, N.-G. Leklerk's and others work on the development of Zaporozhian problems research were made in general.

Keywords: Zaporozhya, Zaporozhian Cossacks, historiography.

Олександр ПАНКЄЄВ
(Київ, Україна)

УДК: 930.2 (477.7)

Наративні джерела з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття

Наративні джерела, на відміну від джерел, утворених у результаті діяльності державних установ та посадових осіб у межах виконання своїх професійних обов'язків, дають змогу ширше поглянути на процес формування чиновництва в Південній Україні у другій половині XVIII ст. та дослідити ті сторони чиновницького буття, які не отримали відображення в офіційних документах.

Питання наративних джерел з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII ст. в історичній літературі не порушувалося. Втім, маємо достатньо представницький комплекс досліджень з різних питань буття Південної України у другій половині XVIII ст., де мемуари, щоденники та листування виступають джерелом. Це дослідження Н. Полонської-Василенко [22], О. Дружиніної [8], А. Бойка [4; 5], С. Білівненка [2; 3] та ін.

За видовою ознакою до наративних джерел з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII ст. належать мемуари, щоденники, подорожні записки та приватне листування. Перелічені види епістолярних джерел представлені нерівномірно. Наприклад, в історичній літературі вже спростовано хибне твердження про велику кількість мемуарів у цей період [27, с. 21]. Ця думка також стосується щоденників та епістолярію. Наприклад, такий вид наративного жанру, як особисте листування, має кількісно домінувати на загальному тлі, але він взагалі майже не представлений. Звичайно, велика кількість листів чиновництва Південної України другої половини XVIII ст. до наших часів не збереглася. Це, у першу чергу, стосується листів нижчої та середньої ланки чиновництва. З епістолярною спадщиною чиновництва вищого ешелону ситуація не ліпша. Приватне листування, як

правило, осідало в родинних архівах та рідко потрапляло до архівних установ на зберігання. Втім, окрім природних чинників, слід враховувати й особливості історичного розвитку регіону. На кількісний та видовий склад наративних джерел суттєво вплинув соціальний склад населення Південної України, його політичні, культурні та світоглядні орієнтації.

Залежно від становища в суспільстві та індивідуальних позицій авторів наративи різняться між собою ступенем представлення інформації з питання, що досліджується. За рівнем наближеності до чиновництва Південної України всі наративні джерела умовно можна розподілити на дві великі групи. До першої групи зараховані наративи мандрівників та іноземців, що висловили свої враження та ставлення до подій і персон чиновницького світу Південної України, але не мали жодної інституційної причетності до управління регіоном. До другої групи належать наративи осіб, що були безпосередньо задіяні до управління регіоном або впливали на хід подій. Це, у першу чергу, представники вищого та місцевого чиновництва й офіцерства. До цієї групи також належать наративи непривілейованого стану населення Південної України, що мали тісні контакти з чиновниками та перебували з ними у взаємодії з різних питань.

Наративи іноземців та мандрівників ґрунтуються, насамперед, на відомостях, які вони отримали від місцевого населення, та плітках, що циркулювали при дворі у вищих колах. Головна ж відмінність наративів чиновників полягає в тому, що чиновники для написання своїх мемуарів частіше користувалися офіційними документами. У своїх спогадах на користь висунутих тез вони нерідко наводять відомості звітів, рапортів та інших службових документів. Зустрічаємо випадки й прямого цитування документів. Ця риса значно підвищує інформаційний потенціал наративів, залучених до дослідження історії чиновництва Південної України другої половини XVIII ст. Як правило, у спогадах чиновники намагалися показати свою роль у вирішенні важливих державних справ, а Південна Україна виступала тлом, на якому вони ці справи вершили. До сюжетів, що отримали висвітлення на сторінках мемуарів, належать і питання кар'єри. Чиновники прискіплювали стежили за проходженням служби своїми колегами. Якщо траплялися випадки невинувато швидкого просування декого по кар'єрній драбині, то це не залишалося непоміченим. Найчастіше чиновники скаржилися на порушення принципу старшинства при проходженні

служби. Починаючи службу в одному чині та в одному віці з іншими, деякі чиновники випереджали своїх однолітків, що звичайно викликало обурення цих інших. Як правило, ті, що «застрягали» в одному чині на декілька років і не рухалися далі, подавали клопотання про зрівняння їх у чинах зі своїми ровесниками. А тому й не дивно, що такі важливі в їхньому розумінні сюжети життя досить детально описані в мемуарах та листах. Здебільшого, у цьому й полягало чиновницьке буття тих часів.

Переходячи до огляду нарративних джерел, слід зазначити, що перша група джерел представлена текстами В. Зуєва, Е. Кравен, Ж. Рома та Л. Сегюра.

Певні уявлення про особливості формування чиновництва Південної України у другій половині XVIII ст. формують подорожні нотатки В. Зуєва, що були опубліковані у 1787 р. під назвою «Путешественные записки Василя Зуєва от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году» [13]. Ця публікація з'явилася завдяки експедиції до Південної України, організованій Академією наук у 1781 р. на чолі з В. Зуєвим. Першочерговим завданням подорожі до новопрیدбаних територій була розвідка природних ресурсів регіону, що визначалося потребою економічного та господарського освоєння краю Російською імперією. Прикладний характер експедиції відбився й на тексті записок. У записках зустрічаємо лише декілька коротких заміток, що не стосуються безпосередніх завдань експедиції, зокрема про традиції та побут місцевого населення. Відомості про діяльність чиновництва Південної України в записках також носять фрагментарний характер, але вони становлять цінність для дослідження історії чиновництва Південної України не лише у цей період, а й у подальшому.

В. Зуєв розповідає про турботу губернатора Новоросійської губернії про стан освітніх закладів у губернії. З ініціативи губернатора було організовано низку навчальних закладів як для представників дворянства, так і для різночинців. Тих, хто мав хист до навчання, губернатор направляв на навчання до кадетського корпусу, що був організований також за його наказом [13, с. 216].

У подорожніх записках неабияку увагу приділено опису облаштуванню міст. Описуючи архітектуру міст, в яких йому довелося побувати під час своєї подорожі, молодий науковець звертав увагу й на адміністративні споруди, в яких проводили свою роботу місцеві чиновники. Перебуваючи в Нікополі, В. Зуєв зауважує, що в місті всі споруди гар-

ні, в тому числі соборна церква та канцелярія. Також він наголошує і на наявності повітового суду в Нікополі [13, с. 263].

Більш інформативним є щоденник Елізабет Кравен, дружини англійського адмірала, яка після розлучення з ним у 1785 р. вирушила у подорож до Російської імперії. Щоденник було видрукувано відразу по закінченні мандрів у 1787 р. в Парижі [23]. В Європі його появу сприйняли з цікавістю. Текст вирізнявся жвавістю та яскравістю описаного. Щоденник Е. Кравен набув популярності й в інтелектуальних колах Російської імперії. В Росії він з'явився у тому ж 1787 році французькою мовою. Згодом щоденник був перекладений й російською під назвою «Путешествие в Крым и Константинополь миледи Кравен в 1786 году». Щоденник Е. Кравен побудований у вигляді листування з рідною сестрою, написаний у популярному стилі часто вживаному на той час в Європі для такого жанру. Шкода, але щоденник Е. Карвен залишається майже не залученим до наукового вжитку сьогодні, що можна пояснити його бібліографічною рідкістю. В Україні є лише один примірник цього видання.

Леді Кравен була світською особою, а тому більше уваги звертала на оточення, людей. Під час своєї подорожі теренами Південної України вона була бажаною гостею в будинку кожного вельможі. Її запрошували на звані вечері та різні дійства, які організовувала для розваги у вільний час місцева еліта. Інколи особисто для леді Кравен влаштовували прогулянки та екскурсії околицями, під час яких вона могла ближче познайомитися з представниками чиновництва регіону. Е. Кравен майстерно вдалося передати атмосферу чиновницького життя поза межами присутствених місць. Іноземку запрошували до своїх осель і представники кримської знаті, яка на той час вже служила Російській імперії.

Жільбер Ромм – помітний діяч Французької революції, перебуваючи на службі в Російській імперії, також здійснив подорож до Криму у 80-х роках XVIII ст. [10; 11]. Втім, його «Путешествие в Крым в 1786 г.» майже зовсім не містить згадок про представників чиновництва Південної України. Жільбера Ромма цікавили зовсім інші аспекти буття регіону. Він, переважно, зосередився на описі географічних та природних особливостей краю, облаштуванні населених пунктів та укріплень. Жільбер Ромм був переконаний, що саме з цього погляду читачеві буде цікаво ознайомитися з регіоном. Коментуючи подорожні нотатки іншого мандрівника, Жільбер Ромм зазначав: «Мне кажется,

что этот путешественник больше занимает внимание читателя своими личными делами, нежели теми местами, которые проезжал; притом же то немногое, что он сообщает, несвободно от ошибок и редко представляет интерес» [11, с. 39]. При звертанні до тексту Жільбера Ромма та його аналізі не треба нехтувати й тією точкою зору, що його перебування в Російській імперії не було випадковим, він виконував шпигунські завдання уряду своєї країни, а тому й його увага була сконцентрована, переважно, на стратегічно важливих об'єктах.

Щодо чиновництва, то Жільбер Ромм лише побіжно згадує, що під час подорожі мав зустріч з В. Каховським та кількома іншими представниками чиновницької верхівки регіону. Не подано ні подробиць зустрічей, ані аналізу особистих та професійних якостей чиновників.

Цінним джерелом з історії чиновництва Південної України є мемуари французького посла в Російській імперії Л. Сегюра [12]. Під час перебування в Росії він брав участь у подорожі Катерини II до Південної України. У його мемуарах зустрічаємо цілий калейдоскоп осіб, що були причетні до чиновницького світу регіону. Маючи широкий кругозір, Л. Сегюр аналізує процеси, явища та людей, з якими він безпосередньо стикався під час перебування на півдні України, крізь призму лібералізму та інших теорій, популярних тоді в Європі. Втім, мемуари Л. Сегюра грішать певною суб'єктивністю та неточністю у передачі деяких подій, що необхідно враховувати при їх використанні. В історичній літературі вже неодноразово висловлювалися сумніви стосовно достовірності передачі окремих розлогих монологів представників чиновництва Південної України, вміщених у мемуарах Л. Сегюра [4, с. 171].

Друга група джерел представлена наративами А. Грибовського, О. Пішчевича, П. Сумарокова, Д. Мертваго, Г. Потьомкіна, Катерини II, Ф. Ростопчина, М. Воронцова та М. Коржа.

Особливо цікавим для дослідження історії чиновництва Південної України другої половини XVIII ст. є щоденник А. Грибовського. З 1787 р. А. Грибовський перебував на службі в похідній канцелярії Г. Потьомкіна, а після смерті генерал-губернатора був зарахований до канцелярії П. Зубова – наступника Г. Потьомкіна на посаді генерал-губернатора. Наближений до представників головного командування Південної України, А. Грибовський був обізнаний з усіма особливостями й тонкощами управління регіоном та особисто знайомий не лише з представниками чиновницької верхівки, а й з численнішою когортою рядових чиновників губерньського та повітового рівня.

При роботі з текстом щоденника А. Грибовського слід брати до уваги, що при його публікації упорядники зібрали та механічно поєднали в одне ціле нотатки й різні за походженням витяги А. Грибовського, які інколи не були поєднані ні тематично, ані хронологічно. Усі фрагменти поділені на три великі частини: 1) 1792 р.; 2) зображення Катерини II; та 3) записки минулих років [3, с. 108]. Всередині ці частини також змістовно поділені на велику кількість частин. Зокрема, перша частина, що є найбільш інформативною для дослідження історії чиновництва Південної України другої половини XVIII ст., також складається з декількох штучно об'єднаних частин. Таке поєднання різних частин спричинило появу частих необґрунтованих повторів у тексті [3, с. 108].

Необхідно акцентувати увагу й на стилістичній витонченості тексту А. Грибовського. Він проявив себе як досить гарний оповідач. Здебільшого автор подає власну позицію щодо подій та їх персонажів, здійснює селекцію фактів для побудови аргументації та сюжетної лінії відповідно до власних переконань і поглядів, що є типовим для текстів такого жанру. Стилiстична особливiсть тексту щоденника полягає в тому, що А. Грибовський вдався до детального опису зовнішності та одягу тих, хто його оточував; уважно вивчив та описав особливості їхніх облич та тіла. Через аналіз зовнішніх ознак він намагався розгледіти внутрішній світ та характер людей.

До персоналій, що стали об'єктом ретельного аналізу А. Грибовського, належить В. Попов – непересічна постать не лише для історії чиновництва Південної України другої половини XVIII ст. та регіону в цілому, а й у масштабах всієї Російської імперії. Перебуваючи на посаді голови військово-похідної канцелярії Г. Потьомкіна, В. Попов користувався безмежним кредитом довіри генерал-губернатора, був його правою рукою у вирішенні всіх важливих питань управління, у тому числі й кадрових [7, с. 20–22]. Після смерті Г. Потьомкіна Південною Україною фактично управляв В. Попов.

Про В. Попова А. Грибовський пише, що він був середнього зросту, товстуватий, «станом не складен», мав широкий ніс та сірі очі. Народився В. Попов у місті Казань й рисами обличчя був схожий на татарина. Освіту він здобув у одній з гімназій в Казані, де й вивчив російську та німецьку мови – повідомляє про В. Попова А. Грибовський. Також він зазначає, що В. Попов не мав певних особливих талантів, які б вирізняли його з-поміж чиновницької когорти. За що Г. Потьомкін шанував

В. Попова, так це за його відданість та готовність виконати будь-яке його доручення у будь-яку годину доби. «Безвыходно почти находился в канцелярии, бывшей в одних покоях с князем, готов будучи во всякий час ночи, которья князь часто проводил от бессонницы без сна, во всей форме пред ним явиться, как скоро он его спросит. Сим средством, и скорым и точным исполнением дел, снискал он у князя почти неограниченную доверенность, которою до самой его смерти пользовался», – пише А. Грибовський про взаємини В. Попова та Г. Потьомкіна [7, с. 20].

Ті, хто близько спілкувалися з В. Поповим, користувалися багатьма перевагами в отриманні чергових чинів чи високих посад. Для того, щоб потрапити до цього кола, необхідно було мати лише рекомендацію від його фаворитки або познайомити його з черговою привабливою жінкою, підкреслює автор [7, с. 22]. Питання причетності В. Попова до розпорядження екстраординарною сумою А. Грибовський також не оминув увагою [7, с. 22]. Він зазначає, що В. Попов не міг покрити надмірні витрати на всі розкоші, які він так любив, тільки прибутками пожалуваної йому Решетилівки. Цих грошей вистачило лише б на місяць такого життя, яке він вів. В. Попов мав безконтрольний доступ до 8 мільйонів карбованців екстраординарної військової суми. В його руках також знаходилися прибутки Катеринославського намісництва й Таврійської області, що дорівнювали 2 мільйонам карбованців на рік. 12 мільйонів карбованців сріблом надходили з провінційних канцелярій. Таким чином, коли В. Попов відчував фінансову скруту, він міг безперешкодно скористатися цими грошима в будь-який час. Наприклад, як зазначає Грибовський, програвши черговий раз у карти велику суму, В. Попов йшов до свого кабінету й повертався з нього вже з повною шапкою червінців [7, с. 22]. Після смерті Г. Потьомкіна В. Попов усіма шляхами намагався запобігти ревізії екстраординарної суми й приховати нестачу грошей.

У 1800 р. В. Попову було наказано скласти детальний звіт про кошти, що знаходилися при похідній канцелярії покійного князя [4, с. 65]. Згідно із поданою В. Поповим доповідною запискою існувала така схема розпорядження екстраординарною сумою. Казначей видавали гроші за усним або письмовим наказом Г. Потьомкіна. Гроші видавалися й при зверненні інших осіб, які отримували на те згоду від генерал-губернатора, при цьому видавалися без ніяких проблем та розписок. А тому, як пише В. Попов, жодних звітів про витрати грошей не вимагалось й нікуди не надавалось [17, с. 225–227].

А. Грибовський й сам був причетний до зловживань службовим становищем. Відомо, що вершиною службової кар'єри А. Грибовського було призначення його на посаду статс-секретаря Катерини II, й до того часу жодних розмов про правопорушення з його боку офіційно не велося. Втім, після смерті імператриці він втратив покровительство й усі свої посади. Проти нього було заведено дві карні справи. Йому інкримінували зловживання службовим становищем.

Цінним джерелом з історії чиновництва Південної України у другій половині XVIII ст. є «Жизнь А. С. Пишчевича, им самим описанная: 1764–1805 гг.» [21]. О. Пішчевич був представником однієї із сербських родин, яка оселилася у Південній Україні на початку другої половини XVIII ст. Писання мемуарів у Пішчевичів було родинною справою. Батько О. Пішчевича також залишив розлогі спогади про своє життя [20, с. 158].

У своїх мемуарах О. Пішчевич описує виключно свій життєвий шлях. Автор подає лише ті події, які вважав ключовими, ті, що змінили його статус, його долю. Отримання чергових нагород та чинів належать до переліку важливих віх у його житті.

З усіх викладених О. Пішчевичем сюжетів найбільший інтерес викликає зображений ним процес отримання капітанського чину, що розтягнувся в часі на декілька років. О. Пішчевич згадує, що «отец положил ходатайствовать мне капитанский чин». Здобуття чергового чину відбувалося за допомогою досить складної схеми посередництва третіх осіб. Батько О. Пішчевича розповів про службу свого сина знайомому Шарову й просив останнього подати руку допомоги, знайти можливості поклопотатися перед потрібними людьми. «Сей г-н Шаров перед моим приездом взял у отца моего двух жеребцов, за которые деньги еще не были заплачены; итак, отец мой положил, чтобы я сими лошадами доехал до капитанского чина», – пише О. Пішчевич. Шаров, у свою чергу, за допомогою своїх зв'язків домогся зустрічі молодого шукача чину з місцевим лікарем, який обіцяв говорити з графинею Браницькою про його справу. «И сим каналом я должен был достигнуть желаемого», – з почуттям сорому повідомляє О. Пішчевич. Графиня Браницька була однією з племінниць Г. Потьомкіна й при нагоді повинна була рекомендувати його своєму дядькові [21, с. 107].

Роздумуючи про спосіб отримання капітанського чину, О. Пішчевич пише таке: «Представлялось мне мое будущее капитанство столь чудным, что чем более я о нем размышлял, тем смешнее мне казалось

достигнуть до одного посредством жеребцов, лекаря и женщины». Йому самому не віриться, що у такий принизливий спосіб можна чогось досягти. Як уже зазначалося, його охоплювало почуття сорому, що навколо всі знають його таємницю. Втім, О. Пішчевичу цього разу бажаного отримати не судилося.

Намагання родини Пішчевичів просунути свого родича по кар'єрній драбині на цьому не припинилися. Вже через деякий час О. Пішчевич мав зустріч з В. Каховським, до якого звернувся з листом від свого дядька Хорвата все з тим же проханням про отримання капітанського чину. Але успіху він не мав. О. Пішчевич неодноразово приходив до Каховського, але той взагалі не звертав уваги на нього, кажучи, щоб він прийшов наступного дня.

В. Каховський зображений в щоденнику О. Пішчевича як вкрай неприємна особа, яка не викликає бажання з нею спілкуватися [21, с. 130]. Щодо виконання В. Каховським професійних обов'язків губернатора, то О. Пішчевич зазначає, що він ніколи не жив у своїй губернії, а завжди клопотався постачанням армії продовольством та провіантом. На його думку, В. Каховський мав більше користі від заняття цими справами, ніж від управління губернією [21, с. 130].

Заслужують на увагу подорожні нотатки П. Сумарокова – відомого юриста, чиновник та письменника того часу. Він здійснив дві подорожі до Криму. Перша подорож відбулася в 1799 р. й була описана у виданому ним самим по її завершенні «Путешествии по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году» [26]. Подорож до Криму П. Сумароков розпочав 15 травня 1799 р., виїхавши з Київської губернії. Слідуючи шляхом до Криму, П. Сумароков описує населені пункти, що йому трапляються, звертає увагу на особливості їх забудови, подає історії міст. Безпосередніх згадок про чиновництво у тексті П. Сумарокова немає, втім, багато поданих сюжетів розкривають специфіку регіону як об'єкта управління.

Відносини між російським та кримським населенням на рівні підпорядкування та субординації демонструє описана П. Сумароковим сварка свого слуги й товмача, який був мусульманином та мав вищий за нього чин [26, с. 83]. Відомо, що після приєднання Криму до Росії місцева еліта була зрівняна у правах з російським дворянством та отримала змогу просуватися по службі в Російській імперії, що означало підпорядкування не лише кримського населення росіянам, а й навпаки. Кримська знать отримала високі керівні посади як у Криму,

так і в інших губерніях держави. П. Сумароков пише, що «слуга же мой отставной сержант был также грубого нрава, но при том весьма честнаго и трезваго поведения. Чиновной ругал его, укорял ненаблюдением дисциплины и, ссылаясь на регламент, требовал насильнаго к себе почтения, тот же напомнил ему о службе своей, о походах; говорил, что Турок никогда его начальником не был и что он из своих рук несколько таких басурманов посадил на штык» [26, с. 83].

Цінними для розуміння специфіки регіону як об'єкта управління є багато спостережень П. Сумарокова. Щоразу, коли на його шляху траплялися карантини, вони викликали в нього великий інтерес. Це, в першу чергу, пов'язано з тим, що, на відміну від прикордонних територій, на інших територіях Російської імперії карантини не були розповсюджені [26, с. 220]. До специфічних установ, що не були поширені у внутрішніх губерніях держави, належать і митниці. Вони також не залишилися непоміченими П. Сумароковим. До інституціональних особливостей Південної України, на які звернув увагу П. Сумароков, належить і велика кількість установ, які були організовані для забезпечення життєдіяльності іноземних громад – суди та магістрати [26, с. 220].

Наступна подорож П. Сумарокова до Криму відбулася у 1803 р., але вже в ролі не мандрівника, а чиновника Кримської комісії. Результатом цього перебування в Криму стала поява іншої публікації – «Досуги крымского судьи, или второе путешествие в Тавриду», що була надрукована у двох частинах: перша – 1803, а друга – 1805 р. [24; 25]. Тут привертає увагу поданий П. Сумароковим опис системи управління Кримом до моменту приєднання його до Російської імперії. Розкрито вертикаль чиновницької системи Криму [25, с. 30].

На самому початку П. Сумароков зазначає про складність роботи, що його очікує. В одній із настанов, які отримав П. Сумароков перед вступом у обов'язки судді, сказано: «Мы судимся только нашими уставами, а вам посредниками предстоят многие народы» [24, с. 13].

Прибувши до місця призначення, П. Сумароков вдався до роздумів про свою посаду. Він пише, що кожен намагається з ним завести дружбу, чи то дворянин, чи то мурза, притискуючи руки до грудей, йдуть до нього [24, с. 117]. Наголошує й на тому, що він знаходиться у священному союзі між монархом та його народом, він є посередником, охоронцем закону. У своїх філософських роздумах новопризначений суддя перераховує чесноти, які він повинен мати, міркує і про складність справедливого правосуддя [24, с. 117].

На відміну від попередньої подорожі, коли П. Сумароков був лише мандрівником і його захоплювала кожна дрібничка, що траплялася на шляху, цього разу автор нотаток уже державник і його увагу привертають зовсім інші аспекти буття регіону, пов'язані, передусім, з добробутом держави. Так, наприклад, карантини вже не викликають у нього захоплення, як це було за першої подорожі; навпаки, він помічає недоліки їхньої діяльності [24, с. 136].

П. Сумароков критикує діяльність і Г. Потьомкіна: «И отсюда начинаются правильные упреки князю Потемкину, который в чаянии блага Тавриде учинил погрешность неосмотрительную раздачею земель» [24, с. 161]. Він зазначає, що Г. Потьомкін роздавав великими ділянками землю дворянам, які залишали її без догляду, або невідомим прийшлим, які не мали жодних засобів для її обробітку та будівництва на ній. Щодо роботи чиновників за правління Г. Потьомкіна, П. Сумароков робить такі зауваження: «Уполномоченные чиновники вопреки предписаниям отводили не то, что следовало, а новые помещики получали ненадежные удостоверения на свои приобретения» [24, с. 161]. Продовжуючи розвивати власні думки, П. Сумароков зазначає, що колоністи повинні були мати покровителя, у даному випадку пристава, який був би першим їхнім радником у всіх справах, що стосуються господарства.

Устрій, що був впроваджений у Криму після його приєднання до Росії, П. Сумароков характеризує як більш досконалий та поблажливий до простого населення, ніж попередній. Нова система, що була впроваджена в Криму, не зменшила свобод мешканців Криму, а навпаки, полегшила їхнє життя. Замість ханських поборів було впроваджено подушний та рекрутський податки, набагато демократичніші, але й ті невдовзі скасовано [25, с. 31]. П. Сумароков подав особливості формування чиновницького стану в Криму після його приєднання.

Не забувати, що П. Сумароков знав – його текст буде надруковано за життя. А тому він намагався максимально його використати для власної користі. Аби показати власні досягнення, він протиставляє себе попередникам, розкриваючи хиби їхнього управління. Критиці піддаються лише дії чиновників, а не держави. Усі дії держави подаються як такі, що спрямовані на досягнення загального блага й достатку населення.

Особливу цінність для дослідження історії чиновництва Південної України становлять мемуари таврійського губернатора Д. Мертваго,

вперше опубліковані під назвою «Записки Д. Мертваго» у 1857 р. в «Русском вестнике». Д. Мертваго був досить відомою постаттю у чиновницьких колах Російської імперії. Він зажив собі славу чиновника, який боровся з усіма лихими проявами бюрократичного апарату, а тому часто зазнавав утисків від заздрісників та тих, хто слідував лише законам наживи, чому й не міг ніде довго затриматися на службі. Так і цього разу. Домігшись відставки у 1802 р., він вирушив до свого маєтку, але по дорозі додому зустрів свого покровителя та давнього товариша Г. Державіна, який запропонував йому нову посаду на півдні України.

Перебуваючи спочатку на посаді начальника кримських соляних промислів, а згодом таврійського цивільного губернатора, Д. Мертваго був безпосередньо занурений в чиновницьке середовище Південної України й пізнав його зсередини, а тому подав досить цікаві матеріали у своїх записках. Той факт, що описувані події більше стосуються початку ХІХ ст., а саме 1802 р., не зменшує вартість джерела. Д. Мертваго вдається до опису та аналізу подій, які передували його призначенню, аналізує діяльність його колег та попередників.

Досить жорстко Д. Мертваго характеризує Г. Потьомкіна. Про його участь у приєднанні Криму до Російської імперії він зазначив, що генерал-губернатор інтригував, сів розбрат та спричиняв міжусобиці в Криму, що у подальшому вилилося у те, що кримчани просилися у підданство до Росії імперії [19, с. 124–125].

Після приєднання Криму було прийнято рішення заселяти Крим російськими людьми. Землі роздавалися не вартим того особам й блазням, зазначає Д. Мертваго. Нові землевласники мали одночасно й позиції в губернському правлінні, що давало їм змогу чинити безлад та пригнічувати місцеве населення, яке тікало з Криму, якщо мало таку можливість.

Не пошкодував Д. Мертваго темних фарб і при характеристиці наступника Г. Потьомкіна – П. Зубова. Він пише, що П. Зубов нічим ніколи не управляв й ніяких справ не знав, й що владу йому було дано несвідомо. Д. Мертваго зазначає, що для того, аби викликати до своєї персони прихильність нових підлеглих, П. Зубов вдався до пожалування не дачами, як це було при Г. Потьомкіні, а числом десятин, що й завершило загибель Криму [19, с. 28]. «Судьи и придворные камердинеры, камер-юнгферы и прочие такового рода люди, желая получить не земли для водворения обывателей, но возможность собрать деньги,

взяли им пожалованное число раздробительно в разных дачах; словом, везде распространили и пустили глубже корень беспорядка и утеснения первобытных жителей», – пише про свавілля місцевого чиновництва Д. Мертваго [19, с. 28].

Смерть Катерини II спричинила перетворення Криму на повіт та ліквідацію великої кількості присутвених місць. Про ці події Д. Мертваго висловився таким чином: «Уничтоженны присутственные места, оставя многое число в чины выведенных негодяев, оставили корпус нищих в старинных наместнических мундирах. Ябедничество оставалось им средством к содержанию себя» [19; с. 129]. Звільнені від служби судді та піддячі розбрелися по дачах, що були їм пожалувані. Де хто з них став волосним писарем, інші писали прохання до місцевих начальників про призначення їх на нові посади. Узагальнюючи становище чиновництва в Криму перед своїм призначенням, Д. Мертваго повідомляє, що в губернії процвітали корупція та свавілля. Члени цивільного та карного судів торгувалися з підсудними.

Контакти звичайного населення Південної України з чиновництвом розкрито у спогадах колишнього козака М. Коржа [28]. До наукового вжитку спогади М. Коржа ввів катеринославський архієпископ Гавриїл Розанов.

Тримаючи слободу Михайлівкн, М. Корж був змушений завжди перебувати в тісному контакт з місцевою владою. У 80-х роках XVIII ст., коли поміщики П. Папчинський та О. Верминка загарбали території слободи Михайлівки, М. Корж подавав скарги до вищих інстанцій на дії останніх. Коли вийшов указ, за яким усі хутори наказувалося знищити, а мешканців зігнати в одне місце, М. Корж намагався знайти справедливість в Катеринославській казенній палаті. Для з'ясування справи, з якою М. Корж звернувся до Казенної палати, до поселень було направлено асесора Коваленка, який провів огляд хуторів [4, с. 185]. М. Корж зазначає, що справа з його поселенням тривала довго й завдала йому багато збитків. Усі клопотання до присутвених місць були марні. Втім, М. Корж не полишав надії розібратися зі своїми проблемами. Після зміни штату казенної палати, що відбулася після вступу на престол Павла I, М. Корж звернувся до новопризначених ревізорів Кушельова та Алексеєва [28].

Як вже зазначалося, приватне листування представлено дуже слабо. У свій час А. Бойко нарахував трохи більше сотні листів [4, с. 210]. Це два листи Нечаєвих, лист Е. Перової до В. Попова, чоти-

ри листи І. Синельникова до В. Попова, чотири листи Д. Роже до Г. Потьомкіна, 16 листів Г. Демидова до Г. Потьомкіна та В. Попова, три листи Ф. Ушакова до В. Попова, дванадцять листів К. Браницької до Г. Потьомкіна.

Окремий комплекс становить особисте листування Катерини II та Потьомкіна, що було опрацьоване та введене до наукового обігу В. Лопатіним. Він опублікував 1162 листи, які ідентифікував як приватне листування [16]. Втім, слід мати на увазі, що половина опублікованих В. Лопатіним листів не класифікуються як приватне листування та мають риси офіційних повідомлень. З усієї сукупності опублікованих листів 400 стосуються Південної України, але майже всі вони зараховуються до офіційного листування [4, с. 210].

Цінне джерело з історії чиновництва Південної України – листування Ф. Ростопчина та С. Воронцова [14 – 16]. Ф. Ростопчин був освіченою людиною, мав добру освіту. Брав активну участь у штурмі Очакова та при підписанні Яського мирного договору.

Ф. Ростопчин не входив до табору Г. Потьомкіна, але був добре обізнаний з його діяльністю безпосередньо. Він стежив за кожним кроком команди Г. Потьомкіна. Ф. Ростопчин відчував особисту неприязнь до особи генерал-губернатора та всього, що було з ним пов'язано. Скоріш за все, негативне ставлення до Потьомкіна та його оточення було сформовано на ґрунті злості, що він не належав до когорти обраних, яка брала активну участь у вирішенні важливих державних справ, а головне, користувалася всіма привілеями у просуванні по службі. Відомо, що Ф. Ростопчин мав проблеми з отриманням чергового чину.

Свої думки про потьомкінський табір Ф. Ростопчин виклав у листах до С. Воронцова – посла у Лондоні, з яким він познайомився під час подорожі до Лондона у 1788 р. [5, с. 194]. С. Воронцов також мав свої порахунки з Г. Потьомкіним. Під час Турецької війни, попри всі здобутки на військовій ниві, С. Воронцов не був відзначений ні Г. Потьомкіним, ані імператрицею. Він був запеклим противником політики Катерини II з самого початку. Ще у 1762 р., коли було вчинено дворіцевий переворот, С. Воронцов не сприйняв його результатів, чим поставив себе у небезпечне становище при дворі. У власних замітках, укладених на прохання того ж Ф. Ростопчина після смерті Катерини, С. Воронцов чітко дає зрозуміти причини свого незадоволення правлячими колами Російської імперії й Південної України включно [1; 5, с. 195].

Період правління Г. Потьомкіна красномовно ілюструють рядки з одного з листів, що був надісланий Ф. Ростопчиним своєму однодумцеві в Англію 1791 р. на початку жовтня, відразу після смерті світлішого князя. У листі зазначається: «Кончина его была так же необыкновенна, как и его жизнь. Все здесь притворяются огорченными, и никто не думает о последствиях. Г. Каменский принял начальство, как старший. Верно есть то, что день смерти Потемкина есть день возрождения честных людей, и что никто с военных не сожалеет о нем; но многие думают, что лишились новых чинов, орденов и проч.» [15, с. 82].

Усіх, хто скористався милістю Г. Потьомкіна та зробив кар'єру, Ф. Ростопчин називає челяддю князя. За його словами, можна знайти двадцять прикладів того, що в минулому сержанти гвардії за два роки, а то й менше, отримували чин підполковника [15, с. 84].

Цінними є відомості про управління регіоном у трирічний період між смертю Г. Потьомкіна та призначенням на посаду генерал-губернатора П. Зубова. В історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття 1791–1793 рр. – це один з найменш досліджених етапів. Ф. Ростопчин повідомляє, що у цей час посилюється вплив В. Попова. Він призначає на всі посади в Катеринославському намісництві [15, с. 95]. Усі свої дії в регіоні В. Попов чинив з посиланнями на побажання покійного князя: «Такова была воля покойного князя» [15, с. 95].

Правління П. Зубова Ф. Ростопчин оцінює вкрай критично. Услід за Т. Тутолміним називає П. Зубова «дрянным мальчишкой». Особливе обурення у нього викликає некомпетентність та відсутність здібностей до управління у молодого П. Зубова. Усі управлінські дії, що проводив новий очільник південноукраїнського регіону, на думку Ф. Ростопчина, позначені лише намаганням возвеличити власну особу й не більше. Порцію критики отримав і Т. Тутолмін – колишній губернатор Катеринославського намісництва. Ф. Ростопчин пише С. Воронцову: «Он моложе вас по службе, но давно обошел вас» [15, с. 95]. На думку автора листів, на всіх, хто мав відношення до Г. Потьомкіна, а до цього списку належав і Т. Тутолмін, було тавро брудної репутації.

Таким чином, підводячи підсумки огляду нарративних джерел з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII ст., слід зазначити: проаналізовані мемуари, щоденники, подорожні нотатки та листування різняться за рівнем інформаційного навантаження. Напри-

клад, безпосередню інформацію про представників чиновництва Південної України в деяких текстах не вміщено. Втім, проаналізовані у комплексі джерела взаємодоповнюють одне одне та ілюструють чиновницьке життя з різних сторін.

Перша група наративних джерел розкриває специфічні управлінські умови Південної України. Подорожуючи теренами регіону, іноземці та мандрівники помічали риси, що не були притаманні іншим губерніям держави та визначали особливості управління губерніями Південної України. Втім, інформація про представників чиновництва Південної України зустрічається лише в деяких текстах цієї групи.

Авторами другої групи джерел, переважно, виступили чиновники, що, у свою чергу, вплинуло й на зміст представлених наративів. Джерела другої групи глибше розкривають особливості діяльності чиновництва Південної України. Подано організацію внутрішньокорпоративних зв'язків чиновницького табору регіону. Висвітлено особливості проходження служби та отримання чергових відзнак. Цінними є спостереження представників чиновницьких груп, що були опозиційно налаштовані до інших представників чиновництва Південної України.

Джерела та література:

1. Автобіографія графа Семена Романовича Воронцова // Русский архив. – 1876. – Кн. 1. – С. 79–120.
2. Білівненко С. Джерела з історії відкупів півдня України останньої чверті XVIII – початку XIX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 / Сергій Миколайович Білівненко. «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». – К., 2008. – 19 с.
3. Білівненко Сергій Миколайович. Джерела з історії відкупів півдня України останньої чверті XVIII – початку XIX століття: Дис. ... канд. іст. наук. / Сергій Миколайович Білівненко. – Запоріжжя, 2008.
4. Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел / А. Бойко. – К., 2000. – 308 с.
5. Бойко А. Публікація джерел з історії Південної України останньої чверті XVIII століття на сторінках журналу «Русский архив» / А. Бойко. // Наукові праці іст. Фак-ту ЗДУ. – Запоріжжя, 1999 р. – Вип. VI. – С. 191–197.
6. Вести из России в Англию. Письма графа Ф. Ростопчина к графу С. Воронцову. 1799-й год // Русский архив. – 1876. – Кн. 3. – С. 414–429.
7. Грибовский А. Записки о императрице Екатерине Великой / А. Грибовский; Репринтное воспроизведение издания 1864 года. – М., 1989. – 96 с.

8. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. / Е. И. Дружинина. – М., 1959. – 280 с.
9. Екатерина II и Г. А. Потемкин. Личная переписка 1769–1791. – М., 1997. – 992 с.
10. Жильбер Ромм и граф П. А. Строганов // Русский архив. – 1887. – Т. 1.
11. *Ромм Жильбер*. Путешествие в Крым в 1786 г. / Жильбер Ромм. – Ленинград, 1941. – 79 с.
12. Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II (1785–1789). – СПб., 1865. – 386 с.
13. Зуев В. Путешественные записки Василия Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году / В. Зуев. – СПб., 1787 – 313 с.
14. Известия из России в Англию в царствование императора Павла Петровича. Письма графа Ф. Ростопчина к графу С. Воронцову. 1799-й год // Русский архив. – 1876. – Кн. 3. – С. 65–103.
15. Известия из России в Англию. Письма графа Ф. Ростопчина к графу С. Воронцову // Там само. – 1876. – Кн. 1. – С. 79–120.
16. Известия из России в Англию. Письма графа Ф. Ростопчина к графу С. Воронцову // Там само. – С. 206–222.
17. Краткая записка о приходе и расходе экстраординарных сумм в распоряжения покойного князя Потемкина бывших // Записки императорского Одесского общества истории и древностей. – 1872. – Т. 8. – С. 225–227.
18. *Круглый А.* Записки немецкого врача о России в конце прошлого века / А. Круглый. // Русский архив. – 1881. – С. 32.
19. *Мертваго Д. Б.* Записки Дмитрия Борисовича Мертваго (1760–1824) / Д. Б. Мертваго. – СПб., 2006. – 368 с.
20. *Мильчев В. І.* Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII–XVIII століття: джерелознавчий аналіз / В. І. Мильчев. – Запоріжжя, 2008. – 369 с.
21. *Пишчевич А. С.* Жизнь А. С. Пишчевича им самим написанная 1764–1805 / А. С. Пишчевич. – М., 1885. – 273 с.
22. *Полонська-Василенко Н. Д.* Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина / Н. Д. Полонська-Василенко. [у 2-х т]. – Мюнхен, 1965. – Т. 2. – 248 с.
23. Путешествие в Крым и Константинополь миледи Элизабет Кравен в 1786 году // Историческое наследие Крыма. – 2007 – № 19 [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://old.commonuments.crimea-portal.gov.ua/rus/index.php?v=1&tek=104&par=74&l=&art=585>
24. *Сумароков П.* Досуги крымского судьи, или второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова / П. Сумароков. – СПб.: Императорская типография, – 1803. – Ч. 1. – 273 с.

25. *Сумароков П.* Досуги крымского судьи, или второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова / П. Сумароков. – СПб., 1805 – Ч. 2. – 276 с.

26. *Сумароков П.* Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году, Павлом Сумароковым. С историческим и географическим описанием всех тех мест / П. Сумароков. – М., 1800. – 238 с.

27. *Тартаковский А.* Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX в. От рукописи к книге / А. Тартаковский. – М., 1991. – 288 с.

28. Усна оповідь колишнього запорожця, жителя Катеринославської губернії та повіту, села Михайлівки, Микити Леонтійовича Коржа [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.virtlibrary.dp.ua/page/javor/javor6.htm#1>

Олександр Панкєєв (Київ, Україна). Наративні джерела з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття

В статті здійснено огляд наративних джерел з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII ст. Встановлено інформаційний потенціал джерел з досліджуваної теми.

Ключові слова: чиновництво, мемуари, щоденники.

Александр Панкеев (Киев, Украина). Нарративные источники по истории чиновничества Южной Украины второй половины XVIII века

В статье осуществлен обзор нарративных источников по истории чиновничества Южной Украины второй половины XVIII в. Установлен информационный потенциал источников.

Ключевые слова: чиновничество, мемуары, дневники.

Oleksandr Pankiev (Kyiv, Ukraine). Narrative sources on the history of the officialdom of Southern Ukraine in the second half of the 18th century

The overview of the narrative sources on the history of the officialdom of Southern Ukraine in the second half of the 18th century was implemented. The information potential of the sources was defined.

Key words: bureaucracy, memoirs, diaries.

Сергій БІЛІВНЕНКО
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 930.1: 94 (477.7) “17/18”

Документальні джерела з історії відкупів та підрядів Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. в архівосховищах Російської Федерації

Актуальність даної розвідки полягає у розширенні актуалізованої джерельної бази із соціально-економічної історії Степової України XVIII–XIX ст.

Єдиним істориком, що займався спеціальним дослідженням архівних документальних збірок на предмет виявлення джерел з історії відкупів, є запорізький дослідник А. В. Бойко. У контексті розгляду джерельної бази з соціально-економічної історії Півдня України вищезазначений автор досліджує рух фондоутворення та характеризує джерела щодо відкупів [94].

На сьогодні комплекс документальних джерел з історії відкупної мережі Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. зосереджений у архівосховищах Російської Федерації та України.

Результати аналізу руху документів дають підстави стверджувати, що основна їх частина направлялася до губернських канцелярій (намісницьких правлінь), канцелярії Г. Потьомкіна, камер-колегії, I Департаменту Сенату, експедиції державних прибутків. Відповідно і сучасне перебування матеріалів обумовлюється архівуванням документації вищеперелічених установ.

Найбільшим архівним сховищем Російської Федерації, в якому накопичено справи, які стосуються відкупної системи останньої чверті XVIII – початку XIX ст., на сьогодні залишається Російський державний архів давніх актів (РДАДА). Фонд 10 «Внутренние коллежские дела» в описі 3 має справи 174 та 175 [1; 2]. Вони стосуються винокуріння та винного відкупу Харківської та Катеринославської губерній (намісництв) кінця XVIII ст. Особливо представницьким для досліджуваної теми є фонд 16 «Внутреннее управление» [3-19].

Даний фонд є унікальним для дослідження Російської імперії XVIII ст. та зокрема Південної України. Фонд сформований з документів особових імператорських канцелярій, Близньої канцелярії, Конференції при височайшому дворі, Сенату, Державної ради, різноманітних центральних та місцевих установ, особистих та службових архівів державних діячів. Одночасно фонд зберігає справи, сформовані з матеріалів канцелярій губернаторів та інших посадових осіб щодо губерній та намісництв, поміж іншими – Азовської, Катеринославської, Новоросійської, Вознесенської та Таврійської областей.

Важливість відкупів як основного напрямку поповнення казни, а для південного краю – фінансування численних проектів головних командирів краю, визначили значну присутність відкупних справ у цьому фонді. За присутністю відкупних матеріалів структура фонду умовно може бути представлена трьома доволі представницькими комплексами, зокрема: 1) матеріалами канцелярії Потьомкіна; 2) матеріалами статс-секретаря В. Попова; 3) матеріалами канцелярії П. Зубова.

У справах 693, 698, 796, 797, 798, 962, 966 та 700, кожна з яких, за винятком справи 700, складається із 3–7 частин і всі вони нараховують понад 10 тис. аркушів, представлено матеріали канцелярії Г. Потьомкіна. Відповідно це – «Донесения к князю Потемкину Таврическому по управлению Екатеринославскою губерниєю», «Прошение Маиора Чаприка с приложением примечаний о причине болезней в Екатеринославском наместничестве», «Бумаги и донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Новороссийскою губерниєю», «Рескрипты, указы Екатерины II Потемкину», «Донесения к князю Г.А. Потемкину-Таврическому по управлению Таврической областью. 1783–1791 гг.». В цілому цей комплекс документів складається з кількох десятків упорядкованих архіваріусами книг формату in folio загальним обсягом понад 70 000 аркушів. При цьому слід зазначити, що матеріали щодо відкупів становлять чи не четверту частину усіх матеріалів комплексу.

Документи цього комплексу складають матеріали, що надходили до канцелярії Потьомкіна від: 1) імператриці, у вигляді указів та рескриптів; 2) різних центральних установ: Сенату, Камер-колегії, Комерц-колегії, Військової колегії та ін. (укази, повідомлення та листи); 3) губернаторів Новоросійської та Азовської губерній, пізніше правителів Катеринославського намісництва і Таврійської області (рапорти на виконання ордерів, донесення, відомості та звіти); 4) канцелярій Новоросійської та Азовської губерній, пізніше правлінь Катеринослав-

ського намісництва і Таврійської області (рапорти на виконання ордерів про організацію транспортування солі півднем України, відомості про прибутки від соляного відкупу, про витрати на забезпечення сольової справи; рапорти щодо розвитку напрямків соляної торгівлі; рапорти про розрахунки із відкупниками при отриманні відкупної солі, відомості про прибутки від винного відкупу; відомості про надходження від конфіскації та штрафування за контрабанду та кормчество вином; рапорти та донесення про судові процеси, пов'язані з винними та соляними відкупами; рапорти та донесення про призначення чиновників на посади, що контролювали відкупи; рапорти та донесення про використання відкупників для потреб зовнішньої політики (трактири Красноглазова для графа Фалкенштейна (імператора Йосипа II), донесення та звіти); 5) від казенних палат (донесення, відомості та звіти, що майже всі стосуються звітності про фінансовий бік відкупної справи: рапорти з відомостями про прибутки та облаштування відкупу мостів, перевозів, садів, млинів, риболовних угідь, лавок, лазень, луків, степу (пасовиськ); контракти відкупників на відкуп вина, солі, рибних ловель, перевозів); 6) від командирів військових з'єднань та підрозділів, що перебували на території південноукраїнського регіону (рапорти на виконання ордерів, донесення, слідчі справи щодо кормчества та допомоги у забезпеченні відкупу, наприклад, розгляд конфлікту між співробітниками винного відкупу Фалєєва та військовими 3-го гренадерського полку, молдавського гусарського полку, звинуваченими у кормчестві); 7) від приватних осіб, що займалися організацією або веденням відкупної справи (чолобитні, прохання, кондиції претендентів на утримання відкупів); 8) від представників різних суспільних прошарків населення, що прагнули пільгових умов у відкупках (чолобитні, обґрунтування від дворянства збільшення винокуріння без збільшення числа кріпаків, прохання різних переселенців (старообрядців) про надання їм пільг по отриманні риболовецьких відкупів).

За рапортами та донесеннями можна реконструювати більшість ордерів, що направлялися до підпорядкованих Потьомкіну установ та військ.

Матеріали статс-секретаря В. Попова досить розпорошені, але більшість зосереджені у справі 700 [10].

Третій комплекс, а саме матеріали канцелярії П. Зубова, міститься у справах 966, 700. Це відповідно «Доклади князя Платона Зубова по управленію Таврическою областію, губерніями Херсонской и Екате-

ринославской) та «Рескрипты Екатерины II Платону Зубову». За додатками до доповідей Зубова можна виокремити копії рапортів, донесень, контрактів. Завдяки цій справі можемо простежити повну згоду імператриці із політикою свого фаворита стосовно відкупної справи на Півдні України [19, 10].

Окрім потужного фонду 16 інформація щодо відкупів міститься у фонді 19. У справах 202 «О соляных промыслах на Кинбурнских, Бахмутских и Маноцких озерах времен Екатерины II» та 205 «Об убытках купца Прокофия Хохлова по крымскому соляному откупу», що є порівняно невеликими та нараховують кілька десятків аркушів, представлено матеріали, які дають змогу дослідити план облаштування соляних промислів та торгівлі на півдні України після Кючук-Кайнарджийського мирного договору 1774 р. і до початку XIX ст. Також досить показовою є експансія російських відкупників на території Кримського ханства, за підтримки та безпосередньої участі у даних процесах представників російської влади [20, 21].

Фонд 273 «Камер-колегія» містить основну масу справ щодо південноукраїнського винного відкупу початку та завершального періоду хронологічного відтинку нашого дослідження. З 11 764-х справ фонду шляхом суцільної евристики на сьогодні виокремлено 31-ну справу, що прямо стосуються відкупної справи Півдня України останньої третини XVIII ст. Основна маса документів – протоколи засідань камер-колегії (справи 33097, 33098, 33100, 34222, 34274, 34277). Власне, на таких засіданнях і розглядалися питання укладання контрактів, облаштування відкупів, проблеми несплати коштів від відкупів та їх примусове стягнення [22–81].

Окреме місце посідають матеріали Російського державного військово-історичного архіву («Российский государственный военно-исторический архив») [87–92]. Даний архів є унікальним за своїми інформативними можливостями щодо дослідження історії відкупів Південної України. Це пояснюється його історією та способом комплектації фондів. Одним із головних фондоутворювачів РДВІА був так званий «Лефортовський архів», утворений 1819 р. як Московське відділення архіву Інспекторського департаменту Головного штабу й.і.в. До даного архіву направлялися справи ліквідованої Військової колегії та Військового міністерства, також канцелярій та «чергувань» російських воєначальників. Власне, таким чином і утворився фонд 52 «Справи князя Г.О. Потьомкіна-Таврійського». У фонді зберігається комплекс

справ, що стосуються відкупної справи. На сьогодні опрацьовано 6 справ, що містять інформації щодо відкупів півдня України: 48 (опис 1), 68, 79, 92, 135, 145. Інформативно вони охоплюють спектр проблем, аналогічний матеріалам РДАДА. Причини цього явища з'ясовано при дослідженні руху фондоутворення. Серед іншого міститься інформація про облаштування винного відкупу відкупників Тимофєєва та Фалєєва на 1779 р., торгівлю вином у Полтаві; зразки російських контрактів для укладення відкупної угоди з продажу вина на півдні України; інформація про відкуп полтавських купців П. Марченка та І. Руденка на території Новоросійської губернії, їхні конфлікти із місцевою адміністрацією; укази Сенату, що регулюють рух коштів, отриманих від питних зборів; відомості про прибутки від торгівлі вином по фортецях Приазов'я; щодо порядку ввезення вина із Польщі та стягнення мита з цього вина, що було прерогативою відкупників.

Матеріали щодо відкупів півдня України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. представлені й у фондах Російського державного історичного архіву (РДІА). Це, насамперед, справи фонду 557 «Експедиція державних прибутків» [93]. Завдяки специфічності цієї установи сьогодні у справах фонду є певний статистичний матеріал, що стосується прибутків від відкупів Південної України, в основному винного. Це переважно третинні та річні відомості щодо прибутків по всіх губерніях, де чільне місце поряд із подушним займали відкупні кошти.

Певна кількість матеріалів з історії відкупів Південної України зосереджена у фондах Російського державного архіву Військово-морського флоту (РДА ВМФ): Ф. 197 «Канцелярія генерал-фельдмаршала князя Потьомкіна», Ф. 198 «Справи графа Кушельова», Ф. 239 П. Зубова, а також у фондах Адміралтейства (Ф. 212). Ради Адміралтейства (Ф. 223), Документи розпорошені по численних справах, а докладний показчик справ і предметний показчик, який було укладено ще у XIX ст. Ф. Веселаго, не завжди дає уявлення про наявність у справі матеріалу з проблеми [82–86].

Справи фонду 197 у процесі фондоутворення становили єдине ціле з похідною канцелярією Потьомкіна. Вже після смерті князя справи стосовно Чорноморського флоту були відібрані з канцелярії і передані до архіву морського міністерства. У цьому фонді 36 справ безпосередньо стосуються історії регіону. Прямо або опосередковано стосуються відкупної торгівлі справи щодо: 1) чорноморської торгівлі за 1780–1789 р. 2) реєстри купецьких кораблів та їх товарів, що приходили до

чорноморських портів з 1783 по 1792 рр. Ці справи цікаві насамперед для характеристики економічної діяльності відкупників загалом, для встановлення сфери поширення їх економічних інтересів та міжнародних зв'язків.

У фонді графа Кушельова (Оп. 1. Спр. 2. – Арк. 95) є копії сенатських указів, що стосуються облаштування південноукраїнських відкупів у післяпотьомкінський період, власне, спроби уніфікації відкупів по всій території регіону.

Таким чином, дослідження основних архівних зібрань Російської Федерації дають змогу дослідити рух фондоутворення документальних джерел з історії відкупів Південної України, реконструювати процес становлення та генези останніх.

За видовою належністю у російських державних архівах найбільш повно представлено актові та статистичні джерела, що пояснюється специфікою функціонування центральних державних органів влади. Окремий комплекс становлять маніфести та накази.

Джерела та література:

1. РДАДА. – Ф. 10. – Оп. 3. – Спр. 174: Примечание о винокурении и о торговле винной в Харьковской губернии. После 1788 г. – 38 арк.
2. Там само. – Спр. 175: Записка о винном откупе по Екатеринославской губернии существующем с 1793го по 1797й год. – 27 арк.
3. РДАДА. – Ф. 16 Внутреннее управление. – Оп. 1. – Спр. 966. – Ча ст. II. – 173 арк.
4. Там само. – Спр. 693: Донесения к князю Г. А. Потемкину-Таврическому по управлению Екатеринославской губернией. 1783– 789 гг. – Ча ст. I. – 342 арк.
5. Там само. – Ча ст. II. – 511 арк.
6. Там само. – Ча ст. III. – 472 арк.
7. Там само. – Ча ст. IV. – 294 арк.
8. Там само. – Ча ст. V. – 647 арк.
9. Там само. – Спр. 698: Прошение майора Чаприка с приложением примечаний о причине болезней в Екатеринославском наместничестве. – 17 арк.
10. Там само. – Спр. 700: Высочайшие рескрипты и грамоты императрицы Екатерины Второй князю Платону Александровичу Zubову по управлению вверенными ему Екатеринославской и Вознесенской губерниями и Таврической областью. – 137 арк.

11. Там само. – Спр. 795: Рескрипты Екатерины II генерал губернатору Воейкову о Новороссийской губернии. – 93 арк.

12. Там само. – Спр. 796: Бумаги и донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Новороссийскою губерниею. – Ча ст. I. – 458 арк.

13. Там само. – Ча ст. VI. – 525 арк.

14. Там само. – Ча ст. VII. – 387 арк.

15. Там само. – Ча ст. VIII. – 402 арк.

16. Там само. – Спр. 797: Бумаги и донесения к князю Г. А. Потемкину-Таврическому по управлению Новороссийской губернией. 1761–1785 гг. – Ча ст. XIII. – 300 арк.

17. Там само. – Спр. 962: Донесения к князю Г. А. Потемкину-Таврическому по управлению Таврической областью. 1783–1791 гг. – Ча ст. IV. – 254 арк.

18. Там само. – Ча ст. V. – 307 арк.

19. Там само.1. – Спр. 966: Доклады князя Платона Зубова по управлению Таврическою областью, губерниями Херсонской и Екатеринославской. – Ча ст. II. – 89 арк.

20. РДАДА. – ф. 19 Финансы. – Оп. 1. – Спр. 205: О соляных промыслах на Кинбурнских, Бахмуских и Маноцких озерах времен Екатерины II. – 8 арк.

21. Там само. – Спр. 206: Об увеличении доходов от продажи соли. – 12 арк.

22. РДАДА. – Ф. 273: Камер-коллегия. – Оп. 1. – Ч. 2. – Спр. 9999: Десять рапортов Екатерининской провинциальной канцелярии с ведомостями за февраль, март, апрель, май, июнь, август, сентябрь, октябрь и ноябрь месяцы 1768 года и количестве сбора денег разных пошлин (...). – 50 арк.

23. Там само. – Спр. 10001: Одинадцать рапортов Елисаветградской провинциальной канцелярии с ведомостями (...). – 57 арк.

24. Там само. – Спр. 10074: Рапорты Новороссийской губернской канцелярии и Екатерининской провинциальной канцелярии с ведомостями о приходе, расходе и остатке денег поступивших за 1767 год окладных, неокладных и таможенных разных сборов. – 18 арк.

25. Там само. – Спр. 10075: Восемь рапортов Новороссийской губернской канцелярии в камер-коллегию с ведомостями (...). – 66 арк.

26. Там само. – Спр. 10379: Двенадцать рапортов Елисаветградской провинциальной канцелярии в камер-коллегию с ведомостями о приходе, расходе и остатке разных окладных и неокладных сборов денег поступивших в оную канцелярию в 1769 г. – 77 арк.

27. Там само. – Спр. 11023: Елисаветградской провинциальной канцелярии два рапорта с ведомостями за август и сентябрь месяцы 1770 года и годовая ведомость за помянутой год о приходе, расходе и остатке денег, собранных за разные пошлыны, штрафных и по прочим предметам. – 42 арк.

28. Там само. – Ч. 4. – Спр. 11608: Двенадцать доношений канцелярии Новороссийской губернии в камер-коллегию с приходно-расходной ведомостью за 770–771 год о взыскании в оной канцелярии с разного звания недоимках а равно сколько осталось еще невзыскано. – 84 арк.

29. Там само. – Спр. 12005: Ведомости из канцелярии Новороссийской губернии: месячные и годовые 1772 года. – 65 арк.

30. Там само. – Спр. 12104: Дело по определении камер-коллегии: сообщить во все канцелярии о присылке в камер-коллегию ведомостей: в каких провинциях и городах какие питейные откупщики взяли на откуп питейные сборы и за какие суммы в настоящий четырехлетний период (...). – 11 арк.

31. Там само. – Спр. 12278: Из Екатерининской провинциальной канцелярии месячные ведомости за 1773 год о приходе и расходе денег от разных сборов. – 40 арк.

32. Там само. – Спр. 12700: Дело по доношению Новороссийской канцелярии в камер-коллегию, о заключении контрактов с полтавскими купцами Петром Марченком и Иваном Руденком о сборе поведерной с вина пошлыны, продаваемых лошадей и протчаго скота. – 13 арк.

33. Там само. – Спр. 12780: О рассмотрении в камер-коллегии дела по сообщении Главного магистрата, что у коронного поверенного в Азовской крепости и форштата Василия Тимофеева производилась винная продажа с подмесом воды. – 32 арк.

34. Там само. – Ч. 6. – Спр. 20266: О поставке вина и об отдаче питейных зборов в 1791 по 1795 год на откуп. – 42 арк.

35. Там само. – Спр. 20310: Об отдаче городов Градища и Голтвы с принадлежащими к ним селениям с 20 июля 1790 г. на откуп козацкому полковнику Красноглазову. – 4 арк.

36. Там самоб. – Спр. 20311: О питейной на откупщике Красноглазове недоимке. – 51 арк.

37. Там само. – Спр. 20312: О деньгах 40.000 руб. арестованных у полковника Красноглазова в число состоящей на нем за питейный откуп недоимки. – 23 арк.

38. Там само. – Спр. 20313: По представлению губернского прокурора Золотницкаго о не взносе откупщиком Красноглазовым в разные времена в срок откупной суммы. – 8 арк.

39. Там само. – Спр. 20314: О отнесенных на утверждение в Правительствующий Сенат кондициях об отдаче по оним питейных сборов с 1793 года на откуп. – 30 арк.

40. Там само. – Спр. 20315: Об отдаче питейных сборов с 1793 по 1794 год на откуп. – 34 арк.

41. Там само. – Спр. 20437–20440: Месячные ведомости за 1791–1794 гг. – 65; 70; 86 арк.

42. Там само. – Спр. 20511: Месячные ведомости за 1793 г. – 36 арк.

43. Там само. – Спр. 20643: О сочинении ведомости о питейном доходе и расходе по части питейной. – 48 арк.

44. Там само. – Спр. 20663: Дело по указу Правительствующего Сената о не воспрешении в Крымском полуострове продажи виноградных вин. – 11 арк.

45. Там само. – Спр. 20667: Дело по запросу канцелярии Правительствующего Сената какие города и селения в Новороссийской губернии имеют на вольное шинкование вина привилегии. – 6 арк.

46. Там само. – Спр. 23889: По сообщению Екатеринославской казенной палаты о ассигновании на платеж бывшему откупщику Волкову за привезенной и поступивший в казенное ведомство спирт пошлинных денег 495 руб. – 6 арк.

47. Там само. – Спр. 23890: По сообщению Екатеринославской казенной палаты о разрешении взыскивать ли с бывшего откупщика купца Пенчукова причитающиеся по расчислению денги за отданную ему в городе Николаеве питейную продажу на откуп к которой он тамошним городничим не допущен. – 13 арк.

48. Там само. – Спр. 23891: По сообщению Екатеринославской казенной палаты о не полагании тою палатою ко взысканию с откупщика Яншина за не взнос в срок откупной суммы процентных денег 5464 руб. 87 ½ коп. по причине возвысившихся на хлеб цен. – 11 арк.

49. Там само. – Спр. 23892: По указу Правительствующего Сената о истребовании от Новороссийской камерной части сведения и о донесении Сенату отданное ассесору Яншину в сохранение казенное вино 24309 ведро 9 ½ чарка употреблено ль им по требованию начальства в расход. – 181 арк.

50. Там само. – Спр. 23893: По указу Правительствующего Сената о учиненном Камер-коллегии предписания во взыскании пошлины за ввезенную в Новороссийскую губернию для откупщика Яншина сикийскую водку по тарифу. – 4 арк.

51. Там само. – Спр. 23894: По рапорту Новороссийской камерной части о переданных содержателем питейных в Новороссийской губернии

откупа коллежским ассесором и кавалером Яншиным за 1797 год 1560 руб. – 15 арк.

52. Там само. – Спр. 23895: Об отдаче с 1799 по 1803 год питейных сборов на откуп по Новороссийской губернии и Екатеринославской губернии с приложением контрактов. – 394 арк.

53. Там само. – Спр. 23896: По рапорту Новороссийской камерной части что оною отражен по предписанию главной соляной конторы советник Ставрожский для отобрания Таврических соляных озер, всего казне принадлежащего бывшего откупщика Калугина и отдачи новым откупщикам. – 9 арк.

54. Там само. – Спр. 23897: По запросу генерал прокурорских дел о доставлении копии с рапорта бывшего Екатеринославского губернатора Хорвата о излишке взысканной с полковника Красноглазова откупной суммы за содержанныя им в Таврической области три крепости по откупу с 1789 по 1793 год. – 7 арк.

55. Там само. – Спр. 23898: По запросу Департамента Министра финансов о доставлении сведения на каком праве отдается винная продажа в губерниях Малороссийских, Новороссийских. Тако же Лифляндской и Эстляндской. – 2 арк.

56. Там само. – Спр. 24274: Об отдаче питейных сборов по Новороссийским губерниям с 1797 по 1801 год коллежскому ассесору Яншину. – 80 арк.

57. Там само. – Спр. 24275: Об отдаче в Новороссийских губерниях с 1798 года откупа коллежскому ассесору Яншину. – 41 арк.

58. Там само. – Спр. 25931: Ведомость о продаже откупщиком Яншиным горячего вина и прочих питей. – 28 арк.

59. Там само. – Спр. 25938: Дело о присылке с 1787 года ежемесячных о питейном доходе по недоимке ведомостей по новой форме. – 11 арк.

60. Там само. – Спр. 25939: Дело о доставлении казенным палатам в Экспедицию по части винной о питейном доходе по новоизданным образцам ведомостей. – 18 арк.

61. Там само. – Спр. 25940: Дело о присылке из 33х губерний 1791 г. третных о проданных откупщиками денег в экспедицию ведомостей. – 13 арк.

62. Там само. – Спр. 25942: Дело по всем губерниям об отчислении городам процентов с питейной прибыли за исключением расходов по одним городам и о присылке об оном ведомостей с прилагаемыми за декабрь мц о питейном доходе ведомостями. – 13 арк.

63. Там само. – Спр. 25944: Формы о присылке по оным о питейном доходе ведомостей с 1795 по 1799 год. – 18 арк.

64. Там само. – Спр. 25949: Дело по определению Государственной Камер-коллегии лю отсылке камерным частям форм на сочинение и присылке ведомостей о казенном строении и имуществе в содержании у бывших откупщиков до 1799 г. – 8 арк.

65. Там само. – Спр. 25986–25991: Контракты разных лет в книгах по разным губерниям. 1771–1783 гг. – 342 арк.

66. Там само. – Спр. 25995: По определению Камер-коллегии о собрании из камерных частей ведомостей о всех питейных домах и выставках и о тех кои гласны не были. – 434 арк.

67. Там само. – Спр. 26685: Ведомости по части питейной поступившие из экспедиции о государственных доходах в Щетную экспедицию Департамента Камер-коллегии и потом из камерных частей и казенных палат по прошедшему с 1795 по 1799 ис онаго по 1803й год откупу. Таврической губернии за 1795 г. – 29 арк.

68. Там само. – Спр. 26685: Ведомости по части питейной поступившие из экспедиции о государственных доходах в Щетную экспедицию Департамента Камер-коллегии и потом из камерных частей и казенных палат по прошедшему с 1795 по 1799 ис онаго по 1803й год откупу. Таврической за 1795 г. – 29 арк.

69. Там само. – Спр. 26686: Ведомости по части питейной поступившие из экспедиции о государственных доходах в Щетную экспедицию Департамента Камер-коллегии и потом из камерных частей и казенных палат по прошедшему с 1795 по 1799 ис онаго по 1803й год откупу. Таврической за 1797 г. – 16 арк.

70. Там само. – Спр. 26687: Ведомости по части питейной поступившие из экспедиции о государственных доходах в Щетную экспедицию Департамента Камер-коллегии и потом из камерных частей и казенных палат по прошедшему с 1795 по 1799 ис онаго по 1803й год откупу. Новороссийской за 1799 г. – 124 арк.

71. Там само. – Спр. 26688: Ведомости по части питейной поступившие из экспедиции о государственных доходах в Щетную экспедицию Департамента Камер-коллегии и потом из камерных частей и казенных палат по прошедшему с 1795 по 1799 ис онаго по 1803й год откупу. Новороссийской за 1800 г. – 68 арк.

72. Там само. – Спр. 26689: Ведомости по части питейной поступившие из экспедиции о государственных доходах в Щетную экспедицию Департамента Камер-коллегии и потом из камерных частей и казенных палат по прошедшему с 1795 по 1799 ис онаго по 1803й год откупу. Новороссийской за 1801 г. – 20 арк.

73. Там само. – Ч. 9. – Спр. 34144: Ведомость Бахмутской городской канцелярии о казенных денежных сборах и продаже вина. – 7 арк.
74. Там само. – Спр. 34266: Именные указы за 1778 г. – 22 арк.
75. Там само. – Спр. 34267: Реестр исходящих документов за 1778 г. – 472 арк.
76. Там само. – Спр. 34273: Журнал заседаний Камер-коллегии за 1782 г. – 171 арк.
77. Там само. – Спр. 34442: Книга записная вина, проданного откупщиками в свою пользу. – 26 арк.
78. Там само. – Спр. 34568: Ведомости о приходе соляных, мельничных и других сборов 1777 года. – 47 арк.
79. Там само. – Спр. 34575: Ведомости и рапорты о доставлении ведомости о питейной недоимке. 1791 г. – 9 арк.
80. Там само. – Спр. 34614: Указы о винокурении с 1742 – 1774 гг. Копии. 1775 г. – 61 арк.
81. Там само. – Оп. 2. Ч. 9. – Спр. 30751: План и фасад деревянного кабака с террасой и мезонином. – Арк. 15–16.
82. РДА ВМФ. – Ф. 197: Канцелярия генерал-фельдмаршала князя Потемкина. – Оп. 1.
83. Там само. – Ф. 198: Дела графа Кушелёва. – Оп. 1. – Спр. 2 – Арк. 95: Экстракт указа Сената по делу о недопущении откупщика в г. Николаев.
84. Там само. – Ф. 212. – Оп. 4. – Спр. 53: Штаты Екатеринославского наместничества. Устройство Екатеринославского наместничества. – 83 арк.
85. Там само. – Спр. 57: Назначения на должности М. Фалеева (...). – 46 арк.
86. Там само. – Ф. 239. – Оп. 1. – Спр. 25: Копии с ордеров графа Зубова генерал-майору Хорвату. – 339 арк.
87. РДВИА. – Ф. 52 : Дела князя Г. А. Потемкина-Таврического. – Оп. 1. – Ча ст. I. – Спр. 48. – Ча ст. III. – 268 арк.
88. Там само. – Спр. 68. – 273 арк.
89. Там само. – Спр. 79. – 472 арк.
90. Там само. – Спр. 92. – 239 арк.
91. Там само. – Спр. 135. – 54 арк.
92. Там само. – Спр. 145. – 63 арк.
93. РДІА. – Ф. 557 : Експедиція державних прибутків. – 8476 од. зб.
94. Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: Аналіз джерел. / А. В. Бойко. – К., 2000. – 308 с.

Сергій Білівненко (Запоріжжя, Україна). Документальні джерела з історії відкупів та підрядів Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. в архівосховищах Російської Федерації

Стаття являє собою детальний огляд основних фондів документальних джерел з історії підрядів та відкупів Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. Докладно охарактеризовано інформативні можливості окремих справ, що зафондовані в архівосховищах Москви та Санкт-Петербурга, для реконструкції історії підрядно-відкупної системи Південної України.

Ключові слова: відкуп, підряд, Південна Україна, діловодство, документообіг, контракт, ордер.

Сергей Биливненко (Запорожье, Украина). Документальные источники по истории откупов и подрядов Южной Украины последней четверти XVIII – начала XIX вв. в архивах Российской Федерации

Статья представляет собой детальный обзор основных фондов документальных источников по истории подрядов и откупов Южной Украины последней четверти XVIII – начала XIX в. Подробно охарактеризованы информативные возможности отдельных дел, находящихся в архивохранилищах Москвы и Санкт-Петербурга, для реконструкции истории подрядно-откупной системы Южной Украины.

Ключевые слова: откуп, подряд, Южная Украина, делопроизводство, документооборот, контракт, ордер.

Bilivnenko Serhiy (Zaporizhzhia, Ukraine). Sources related to the history of Southern Ukraine's tax farmings of the last quarter of the XVIII century – the beginning of the XIX century in the archives of the Russian Federation

The basic archival documentary sources related to the history of Southern Ukraine's tax farmings were described. Detailed the informative capabilities of individual cases, which are in the archives in Moscow and St. Petersburg, to reconstruct the history of contract-farming system in South Ukraine.

Keywords: lease, contract, Southern Ukraine, records management, document management, contract, order.

Юлія ГОЛОВКО
(Запоріжжя, Україна)

УДК 930.2 : [94:32] (470+477.5/7) “17”

**Матеріали Архіву зовнішньої
політики російської імперії (Росій-
ська федерація) як джерело з історії
зовнішньої торгівлі Південної
України останньої чверті XVIII ст.**

Зовнішня торгівля завжди була пов’язана із зовнішньою політикою держави і багато в чому була і залишається однією з найвагоміших її складових, яка, на відміну від більшості елементів зовнішньополітичної діяльності, не є надто яскравою, але доволі показова для характеристики загального зовнішньополітичного курсу держави. Документи зовнішньополітичного відомства Російської імперії XVIII ст. – Колегії іноземних справ (1720–1832 рр.) [180, с. 167–168], які зберігаються в Архіві зовнішньої політики Російської імперії (АВПКИ, м. Москва, Російська Федерація), містять чимало цінної інформації щодо історії чорноморської та середземноморської торгівлі останньої чверті XVIII ст., але, на жаль, украї рідко використовуються сучасними дослідниками історії зовнішньої торгівлі. До матеріалів Архіву зовнішньої політики Російської імперії зверталися у своїх дослідженнях з південноукраїнської та чорноморської проблематики О. І. Дружиніна [173–175], Ф. К. Караджа [177], А. М. Станіславська [179], а більшість сучасних українських та російських дослідників розглядають питання чорноморської торгівлі лише мимохідь, акцентуючи увагу, в основному, на політичних та дипломатичних аспектах [168–171; 176; 178; 181]. В Архіві зовнішньої політики Російської імперії матеріали з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII ст. сформовані в результаті діяльності Колегії іноземних справ та підпорядкованих їй інституцій (посольства, консульства і т.д.) і розподілені за фондоутворювачами. Розподіл цей не можна назвати рівномірним, тому маємо фонди, які містять десятки справ, що безпосередньо стосуються різних

питань зовнішньої торгівлі Південної України (точніше – чорноморської торгівлі), фонди, в яких представлено окремі справи з матеріалами щодо чорноморської торгівлі, а також фонди з поодинокими справами щодо південноукраїнської зовнішньої торгівлі.

Одним з досить представницьких для історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII ст. є фонд «Зносини Росії з Венецією», у третьому описі якого виявлено майже 30 справ відповідної тематики. Виявлені справи датуються 1774–1796 рр. (1774 року маємо тільки одну справу з депешами повіреного у справах при Венеційській республіці маркіза Маруціо щодо навігації у Чорному морі після укладення миру з Туреччиною [7] – решта справ належить до другої половини 1780-х – першої половини 1790-х рр.) і являють собою депеші, повідомлення, листи, канцелярські цидули, реляції та меморіали. Авторами цих документів були (окрім згаданого маркіза Маруціо) повноважний міністр при Венеційській республіці О. Мордвінов, генеральний консул у Венеції Поль Філли, генеральний консул на о. Корфу Бенакі, консул на о. Кефалонія Бечиллі та віце-консул на о. Занте Загурисський. Виявлені матеріали стосуються умов зовнішньої торгівлі у Венеції та інших італійських портах, у тому числі для російського купецтва [8; 10–12; 14; 16; 19], обмеження плавання в Адриатичному морі для російських торгових суден у зв'язку з російсько-турецькою війною 1787–1791 рр. [9; 21], залучення венеційських торговців до чорноморської торгівлі та судноплавства у другій половині 1780-х – на початку 1790-х рр. (зокрема, щодо організації венеційської компанії для торгівлі з Росією) [13; 15], прибуття до Венеційського та Зантійського портів російських торгових суден [17; 19; 22–25], документаційного супроводу венеційських товарів до Росії із зразками документів [20], недобррозичливого ставлення адміністрації о. Занте до російських підданих, російської торгівлі та торгового судноплавства [24] і т.д.

Основний різновид джерел, представлений серед матеріалів фонду, – це депеші, які являють собою донесення або повідомлення, адресовані від дипломатичного представника до свого безпосереднього керівництва. Наприклад, у справі 267 представлено 2 депеші, які стосуються зовнішньої торгівлі Південної України 1786 р. Депеші були складені консулом Росії у Венеції Полем Філли (Paul Fillis) і адресовані першоприсутньому в Державній Колегії іноземних справ графу І. А. Остерману. Текст містить звернення, виклад змісту повідомлення, датування, підпис та адресування [11, арк. 1]. Згадувана депеша стосується

тільки одного питання (частіше в депешах коротко викладаються кілька різних питань, навіть ніяк не пов'язаних між собою) – вступу на посаду генерального консула, отримання патенту та інструкцій щодо службових обов'язків і повноважень. У цій же справі представлено іншу депешу Поля Філлі від 23 вересня / 4 жовтня 1786 р., в якій досить розлого (на 12 аркушах) описано стан зовнішньої торгівлі Венеції, її економічні зв'язки з країнами Європи, особливості місцевого законодавства щодо зовнішньоторговельної діяльності та торгового судноплавства і т.д. Депеша складалася на виконання розпорядження президента Комерц-колегії щодо збору інформації про торгівлю Венеційської республіки [11, арк. 3]. Текст депеші структурований і складається з двох основних частин – про особливості імпорту та особливості експорту товарів, а в самих частинах виділено окремі пункти за напрямками виробництва та торгівлі, видами товарів і т.д. Подібна інформація збиралася на вимогу Комерц-колегії з метою регулювання зовнішньої торгівлі та визначення перспективних напрямків її розвитку [11, арк. 4–15].

Досить представницьким є фонд «Зносини Росії з Генуєю», у другому описі якого виявлено 15 справ, які прямо або опосередковано стосуються чорноморської торгівлі. Виявлені справи датуються 1784–1796 рр. і складаються з депеш, адресованих переважно повноважним міністром О. Мордвиновим та повіреним у справах А. Лізакевичем віце-канцлерові графу І.А. Остерману. У виявлених документах представлені досить різноманітні питання торгівлі та торгового судноплавства, серед яких слід відзначити систематичне подання статистичних даних про генуезьку торгівлю та прибуття до Генуезького порту торгових суден (1783–1785 рр.) [26–28], про перспективи окремих торгових портів Італії [29], про заохочення італійських колоністів переселитися до Таврійської губернії (1786 р.) [30], про відкриття російських консульств в окремих портах Середземного моря [31], про вирішення непорозумінь з російськими торговими суднами в італійських портах [32; 33], про вплив міжнародної політичної ситуації на генуезьку торгівлю (масове банкрутство 1794 р.) [35], форми консульських дозволів на ввезення товарів до Російської імперії [36] і т.д. У багатьох справах депеші супроводжуються додатками, якими можуть виступати абсолютно різні документи, де, як правило, підтверджуються наведені в депешах відомості. Одним з таких додатків є переклад записки А. Лізакевича про російську торгівлю на Чорному морі. Документ додавався до депеші самого А. Лізакевича з Генуї, яка у справі не представлена,

оскільки разом з оригіналом додатку «залишилася у Палаці» після доповіді імператриці [34, арк. 33]. Документ датовано 1792 р., це, вочевидь, чернетка перекладу, оскільки містить значну кількість правок. У записці автор відзначає, що володіння Кримським півостровом та наявність чорноморського судноплавства сприятимуть розвитку чорноморської торгівлі, оскільки південні провінції можуть забезпечувати Туреччину, Середземномор'я, Іспанію та Португалію продукцією власного виробництва. Таврійська область, на думку автора, має досить вигідне розташування, а особливо Севастопольський порт, який обов'язково повинен бути й торговим портом. А. Лізакевич пропонував надати Севастопольському та Феодосійському портам статус вільних – ці порти мали цілорічну навігацію, взимку мали доступ для доставки товарів суходелом і т.д. Подібна практика мала б безперечно позитивний ефект для розвитку місцевої економіки, оскільки місцеве населення, тобто татари, з точки зору А. Лізакевича, не хотіли працювати, тому необхідно було створити умови для поселення колоністів, зокрема організувати вільні порти [34, арк. 38]. Автор відзначав, що ситуацію в Криму він знає з особистого досвіду – він мешкав у Феодосії і спостерігав занепад міста після останньої російсько-турецької війни. Саме у розвитку торгівлі А. Лізакевич бачив порятунком для Феодосії та Криму взагалі – якщо побудувати магазини, то повезуть товари, а там з'являться й люди, а потім з'явиться й інша інфраструктура і т.д. Ще одним засобом пожвавлення економічного життя Криму А. Лізакевич вважав залучення до грошового обігу Криму іспанських срібних піастрів та австрійських талерів – це полегшило б зовнішню торгівлю і дало б можливість бажаючим заробити на обміні валют [34, арк. 40]. Особливо корисним відкриття вільних портів було б для торгівлі з Туреччиною, оскільки поживало б зв'язки з Бессарабією, Молдавією та Валахією, звідки товари можна було б поставляти до Константинополя та Смирни [34, арк. 49]. Окрім Туреччини важливими для розвитку чорноморської торгівлі є порти Італії, куди можна було б доставляти товари з Польщі, Австрії та Сицилії через Крим [34, арк. 53 зв.]. Особливо автор виділяє Геную, яка закупує значні обсяги хліба, ліс та інші російські товари – деякі з них можна було би сплавити Доном до Азовського моря, а вже з Криму перевозити до Генуї [34, арк. 56]. У французькому напрямку чорноморської торгівлі особливе місце автор відводить Марселю, який постачав товари і для Російської імперії, і для Туреччини – цей напрямок торгівлі міг би принести Криму значний

зиск [34, арк. 58]. Так само автор пропонував звернути увагу на перспективи участі Криму у торгівлі з Португалією, Ост-Індією і т.д. У цілому, А. Лізакевич пропонував всіляко підтримати кримську торгівлю, і вона стане прибутковою, стане підґрунтям розвитку внутрішнього господарства Криму [34, арк. 61 зв.]. У цій же справі вміщено цікаву депешу з Генуї того ж А. Лізакевича від 26 березня 1792 р., в якій детально описується виникнення досить перспективної для чорноморської торгівлі ситуації: імператор Священної Римської імперії Йосип II відправив до Східної Індії професора ботаніки для створення історичної колекції, а згодом вже імператор Леопольд II доручив кавалеру Бодену привезти професора з колекцією назад; Боден прибув до Генуї, але не маючи ані грошей для найму судна, ані підтримки свого консула, змушений був звернутися до російського підданого Варфоломія Галери, який і запропонував Боденові створити товариство, надав своє судно у кредит і спорядив разом з ним надійну людину, щоб зібрати відомості про місцеву торгівлю для їх використання з метою розвитку чорноморської торгівлі. А. Лізакевич повідомляв віце-канцлерові І. А. Остерману, що судно готове до відплиття, стоїть під військовим прапором і чекає на фірман [34, арк. 101–102].

Фонд «Зносини Росії з Мальтою» містить більше десятка справ, зміст яких стосується організації зовнішньої торгівлі та торгового судноплавства. Виявлені справи датуються 1783–1798 рр. і пов'язані, в основному, з дипломатичною діяльністю на Мальті двох осіб – повіреного у справах Антоніо Псаро та міністра російського двору при Мальтійському ордені Ентоні О'Хара. Антоніо Псаро, колишній капітан другого рангу російського флоту, був повіреним у справах Росії на Мальті з 17 лютого 1783 р. У згадуваному фонді зберігається справа з мемуаром (автобіографія) А. Псаро [53], посадова інструкція для повіреного у справах із вказівками щодо його дій у військових та торгових питаннях (1783 р.) [42], розпорядження щодо забезпечення прав російського флоту та судноплавства у Середземному морі, зокрема заходу російських суден на Мальту [44], повідомлення щодо відкриття Херсонської, Феодосійської та Севастопольської пристаней (1784 р.) [45], а також депеші А. Псаро щодо різноманітних подій, пов'язаних з перебуванням російського флоту на Мальті, отримання грошових кредитів, захоплення корсарами російських торгових суден, від'їзду самого повіреного до Херсона і т.д. (1786–1787 рр.) [46; 47]. Е. О'Хара виконував обов'язки міністра російського двору при Мальтійському ордені (ро-

сійський посол при Мальтійському ордені) та російського посланника на Мальті у 1790-х рр., цікавився зовнішньою торгівлею і був автором кількох проектів розвитку чорноморської торгівлі [167, арк. 1–8]. У даному фонді серед депеш Е. О'Хара маємо повідомлення про захоплення російських торгових суден з турецькими товарами мальтійськими та французькими корсарами [43; 48; 50; 51] та намагання вирішити питання компенсації за втрачені товари з Мальтійським орденем [49]. Окремо слід відзначити представлені в 1792 та 1796 рр. проекти організації на Мальті російської факторії для торгівлі з різними пунктами Середземного моря, тобто використання Мальти як бази для розвитку російської торгівлі на Чорному та Середземному морях [52; 54]. Вочевидь, О'Хара досить ретельно ставився до даної ідеї і неодноразово намагався знайти підтримку серед вищої адміністрації Російської імперії (у тому числі імператриці).

Змістовним з точки зору історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII ст. є фонд «Зносини Росії з Неаполем та Сицилією», в якому виявлено близько 30 справ названої тематики, які датуються 1780–1799 рр. Упродовж цих майже 20 років дипломатичні представники Російської імперії в Неаполі неодноразово змінювалися: повноважними міністрами в Неаполі були граф А. Розумовський, граф П. Скавронський, згодом повіреним в Італії був А. Італінський, повноважним міністром граф Ю. Головкін, консулом Я. Бассано; в Сицилії генеральним консулом був Ф. д'Оте. Значна частина дипломатичних повідомлень – депеш – подавала інформацію статистичного характеру: про стан внутрішньої та зовнішньої торгівлі Неаполя (1780) [60], про кількість торгових суден у Неапольському порту (1792) [71], про неаполітанську торгівлю та прибулі до Неапольського порту торгові судна (1793) [72], а також відомості про сицилійську торгівлю за 1786 рік [78]. Окремим питанням у депешах була характеристика умов торгівлі для іноземного купецтва в Неаполі та Сицилії, а саме характеристика торгових договорів Неаполя й Сицилії та тарифно-митних умов торгівлі з іншими країнами [61], епідеміологічної ситуації на островах Середземного моря (1786) [76], умов проходження карантину в Неаполі (1797–1798) [74; 75] і т.д. Важливе місце у дипломатичному листуванні посідала проблема організації регулярної торгівлі з Російською імперією, а саме організованого постачання корабельного лісу та заліза [61], загального врегулювання торгових відносин з Російською імперією (1783) [62], у тому числі –

укладання торгового договору (1785) [64], забезпечення італійських торгових суден документами для торгівлі з чорноморськими портами (1792–1795) [65–67; 73], йшлося про розпорядження російського уряду щодо чорноморської торгівлі (відкриття вільної чорноморської торгівлі, 1784 р. [63], дозвіл неаполітанському консулу вивозити хліб з чорноморських портів, 1794 р. [69]) і т.д. Нетиповою для справ даного фонду, але досить інформативною і цікавою, є справа з нотою неаполітанського повноважного міністра в Санкт-Петербурзі князя Серракапріола (le duc de Serracapriola) віце-канцлерові князю О. Б. Куракіну щодо скарги неаполітанського купця Франческо (у документах він же Франциско та Франсуа) Мартініца (Martiniz) на протизаконні дії Херсонського магістрату. Неаполітанський купець Ф. Мартініц був одним із засновників Херсонської торгової компанії «Мартініц і К^о» (створена 30 грудня 1793 р. на основі іноземних капіталів, вочевидь, неаполітанського походження). Одним із співзасновників була компанія «Константинопольська контора Салзані, Чингрія і К^о», яка 8 червня 1797 р. збанкрутувала і припинила платежі. Власне з цього моменту і почалися негаразди. Відповідно до договору про заснування співтовариства «Мартініц і К^о» за свої капітали кожен із учасників відповідав самостійно, тому банкрутство однієї з контор було виключно її банкрутством, а тому й після 8 червня 1797 р. компанія «Мартініц і К^о» у Херсоні працювала у звичному режимі, аж доки на неї подав позов до Херсонського магістрату один з кредиторів (Авраам Перець – наголос проставлений в оригіналі документа) компанії «Константинопольська контора Салзанія, Чингрія і К^о» з вимогою повернути йому борги згадуваної компанії [70, арк. 6–7]. Магістрат проігнорував установчий документ про створення компанії «Мартініц і К^о» і ухвалив рішення практично у той же день; вже наступного ранку о 5 годині до приміщення компанії з'явилися позивач, городничий, квартальний, магістратський писар з козаками з погрозами опечатати контору та магазини, хоча відповідний документ на право це робити пред'явлений не був [70, арк. 80]. Проте, городничий виконав погрозу. Спроби подати скаргу на дії городничого призвели до арешту окремих акціонерів компанії, але коли з'ясувалося, що акціонер Бреа поскаржився правителю міста Херсона, городничий власноруч позривав всі накладені ним же печатки на конторі та магазинах компанії «Мартініц і К^о». Ф. Мартініц та його акціонери таки подали скарги і до Херсонського магістрату, і неаполітанському генеральному консулу в Одесі Вікентію Музенті, і

неаполітанському повноважному міністрові в Санкт-Петербурзі Серракапріолі і т.д. Прикметно те, що акціонерів на чолі з Ф. Мартінічем найбільше непокоїла не стільки сама ситуація (судячи з листування, вона сприймалася як тимчасове і ненавмисне порушення закону, яке просто необхідно виправити), а її наслідки – можливе руйнування репутації компанії у торговому товаристві, виникнення чуток та негативних відгослів, які могли суттєво зашкодити торговим зв'язкам, і саме за це вони вимагали відшкодування від чиновників, які припустилися беззаконня [70, арк. 10].

Серед депеш генерального консула в Сицилії д'Оте другої половини 1780-х – початку 1790-х рр. виявлено повідомлення про призначення віце-консулів та агентів до різних сицилійських портів [77], про стан торгівлі в різних портах Сицилії [78] і т.д. Виявлено також записки повноважного міністра в Неаполі графа Ю. О. Головкина, яка додавалася до його ж депеші віце-канцлерові графу І. А. Остерману від 11/22 вересня 1795 р. («Записка Головкина щодо переваг комерційних між Південною Росією та Королівством Обох Сицилій») [68, арк. 41–42]. У записці пропонується перелік товарів російського виробництва, в постачанні яких через Чорне море зацікавлене Королівство Обох Сицилій, наприклад, шкіра, риба сушена та солена, клей, деревина, мінерали, коноплі, льон, смола, дьоготь, мідь, пир'я, воск, овес, жито та інше зерно. У свою чергу, Королівство могло запропонувати лікарські препарати, фрукти сушені, цитрусові, сірку, вовну, оцет, тютюн, вітріоль (купорос) і т.д. З іншого боку, автор записки відзначав, що російські негоціанти не вірять у прибутковість цієї торгівлі через віддаленість Сицилії, незнання клімату та умов судноплавства, складність отримання допомоги, але цей новий напрямок торгівлі вартий ризику [68, арк. 43]. Призначення російського консула до Неаполя вирішувало частину цих проблем – російські негоціанти отримали надію на більш вдалі та прибуткові торгові подорожі. Особливу увагу автор привертав до перспектив розвитку торгівлі між Сицилією та Кримом, Херсоном і Одесою, та й узагалі – італійського напрямку зовнішньої торгівлі для Російської імперії.

Найбільш представницьким з точки зору наявності матеріалів з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII ст. є фонд «Зносини Росії з Туреччиною», в якому виявлено більше сотні таких справ, що охоплюють період з 1763 по 1800 р. На відміну від попередніх фондів, матеріали яких представлені, в основному, доку-

ментами дипломатичного листування та супровідною документацією, у даному випадку, окрім депеш, реляцій та нот (які в цілому домінують серед видів документів), можна відзначити наявність грамот правлячих осіб (Катерини II, марокканського султана Магомета ден Абдулла, турецького султана Селіма III і т.д.), листів та донесень, записок та запитів, реєстраційних книг і т.п. Відповідно ширшим є і коло авторів даних документів: виявлено документи за підписами не тільки дипломатичних представників Росії у Константинополі – С. Лашкарьова, О. Обрескова, М. Рєпніна, О. Стахіяєва, Я. Булгакова, В. Кочубея, В. Томари, також представників у Смирні (Ферієррі), Архіпелазі (І. Войновича), у Молдавії, Валахії та Бессарабії (І. Северіна), в Морей (Мінчакі), в Негропонте (Креваті), на о. Родос (Турновіті), на о. Самос (Гаттескі), на о. Санторин (Анастасєв), у Синопі (Форсмана), Трапезунді (Голюнке), на о. Хіо (Антуана Хоронеллі та Бані), але й військовослужбовців, купців, приватних осіб і т.д. У першу чергу, це пов'язано з тим, що саме з Константинополя відбувалося загальне керування дипломатичною діяльністю російських представників на території Туреччини та на підвладних їй землях. Крім того, саме Туреччина була основним об'єктом південного зовнішньополітичного та зовнішньоекономічного інтересу Російської імперії, яка вже мала у цьому напрямку певний досвід взаємин і досить сталу традицію політичних та економічних відносин. Тематично серед матеріалів фонду можна виділити кілька груп, наприклад, статистично-описові матеріали: переліки ввезених та вивезених товарів з Константинополя (1780, 1782) [114; 120], відомості про привезення та вивезення товарів з Молдавії, Валахії та Бессарабії (1782, 1786, 1787, 1794) [130–133], відомості про торгове судноплавство на о. Родос (1787) [135], списки провезених товарів та списки шкіперів, що пройшли через Синопський порт (1784, 1786) [140; 143], відомості про вивезені із Синопа російськими купцями товари (1784–1787) [141], про торгове судноплавство в Синопі (1786) [142], про прибулі до порту Хіо (Хіос) російські купецькі кораблі (1786) [144], переліки російських купецьких суден, що відправилися до Чорного та Азовського морів з Константинополя (1797) [148], а також дві книги реєстрації товарів, які привозять з Росії до Константинополя та вивозять з Константинополя до Росії (1776–1786) [150; 151]. Реєстраційні книги є досить рідкісними джерелами серед і актуалізованої, і потенційної джерельної бази, оскільки, як правило, вони зберіганню не підлягали – вони перевірялися, звірялися із звітною документацією і списувалися [172, 211]. Тут

маємо практично унікальний випадок збереження первинної реєстраційної документації. Отже, виявлений документ являє собою книгу (розглянемо як приклад книгу реєстрації товарів, вивезених з Константинополя до Росії впродовж 1776–1783 рр.) – зшиті аркуші у формі кодексу, з обкладинкою та шнурками для зав'язування, без внутрішньої нумерації сторінок, аркуші розкреслені на стовпчики: кількість товарів («речей»), вага у пудах та фунтах, інформація про власника товарів («реєстр товарам»), вартість у рублях та копійках. Записи вивозу товарів велися по роках та товаровласникам, але без нумерації, навіть у межах одного року. Кожний рік починався з відповідного запису – «Записна книга привезеним із Росії в Константинополь різним товарам як Чорним морем, так і суходолом з березня 1 дня 1776 року» [150, арк. 11]. Інформація щодо власника товарів також записувалася коротко, наприклад, «реєстр товарам російського підданого корабельника Федора Лая, який привіз із Січі та Очакова на власному судні російському купецькому серпня 18 дня». Згадуваний Федір Лай привіз 400 чвертей ячменю по 75 коп. на 300 руб., 180 пудів баранячої вовни по 1 руб. 50 коп. на 270 руб., 40 пудів заліза по 1 руб. 20 коп. на 48 руб., 32 пуди свічкового сала по 1 руб. 50 коп. на 59 руб. 20 коп., 20 чорних юхт по 1 руб. 50 коп. на 30 руб., 15 конячих шкір по 2 руб. 20 коп. на 33 руб. Загальна вартість привезеного товару у книзі не зазначена, хоча реквізит відповідний наявний (рядок «усього» («всього») відведений) [150, арк. 2] – подібна ситуація в даній книзі досить поширена. Переважна більшість товарів була записана на російських підданих – іноземці трапляються вкрай рідко, та й за наявності запису стверджувати щось напевно в цих випадках не можемо (наприклад, 28 травня 1776 р. до Константинополя товари з Чорного моря на російському купецькому судні привіз англієць Томаза, підданство якого чітко не означене [150, арк. 8]). Більшість торгівців записані як російські піддані, або купці, або їх коміснери, інколи додається географічна локалізація – «снікольський житель», «керченський житель», «чернігівський купець», «московський купець», «таганрозький житель», «ніжинський житель» і т.д. У більшості випадків привезені товари якимось розмаїттям не вирізнялися, але періодично траплялися досить помітного обсягу партії товарів. Так, у 1776 р. найбільшою зареєстрованою була партія товарів московського першої гільдії купця Михайла Гусятникова, яку 1 квітня доставив суходолом до Константинополя коміснер Гусятникова – на 92 191 руб. [150, арк. 5]. Вартість інших партій товарів не

перевищувала 7000 рублів. Наступного 1777 р. найбільші партії товарів доставили до Константинополя згадуваний Михайло Гусятников (26 184 руб. та 11 297 руб.), ніжинські греки (36 683 руб., 12 491 руб., 30 183 руб.) та компанія купця Івана Сіднева (33 896 руб., 39 670 руб., 103 383 руб.) [150, арк. 12–22]. За 1778 р. маємо у книзі тільки один запис – ніжинський купець Маноїл Чагов суходелом привіз хутра на 1696 руб. [150, арк. 23]. У 1779 р. таких великих, як у попередні роки, партій товарів не зареєстровано, а найбільша належала знову ніжинським грекам – 11 720 руб. [150, арк. 24–38]. З цього року у книзі з'являються річні підсумкові записи: за цей рік було привезено товарів на 157 481 руб. 34 $\frac{3}{4}$ коп., а вивезено на 88 474 руб. 69 коп., відповідно торговий баланс визнавався позитивним [150, арк. 38]. У таблиці за 1780 р. з'явилося позначення місяця привозу товарів – запис про це робився через весь рядок великими літерами, крім того, записи стали хронологічно послідовними на відміну від попередніх років, тому маємо змогу на основі наявного групування даних розрахувати середні дані не тільки для року, а й для окремого місяця року. Значні партії товарів знову ж таки привозили суходелом ніжинські греки – 12 312 руб., 17 456 руб. та 13 507 руб., житель Єніколя – 11 285 руб. і т.д. Усього за рік російські піддані привезли товарів на 293 182 руб. 88 коп., а вивезли – на 129 079 руб. 31 коп., відповідно маємо позитивний торговий баланс – 64 103 руб. 57 коп. [150, арк. 39–59]. Частина книги за 1781 р. починалася, як і всі попередні, із заголовка, в якому з'явилося уточнення, що товари привезені російськими купцями (уточнення зберігається в наступні роки) [150, арк. 60]. Серед записів товарів за 1781 р. знову слід відзначити партії товарів ніжинських греків – 28 153 руб. та 24 366 руб., торгові операції купця М. Фалеева, який з Херсонуа через Чорне море привіз дві значні партії товарів – на 12 805 руб. та 12 882 руб. (в основному, тютюн та залізо). У цілому за рік було привезено товарів на 309 934 руб. 9 $\frac{3}{4}$ коп., а вивезено на 181 783 руб. 31 коп., відповідно баланс склав 127 753 руб. 78 $\frac{3}{4}$ коп. [150, арк. 60–78]. З 1782 р. записи у книзі почали нумерувати у стовпчику реєстру (за 1782 р. було записано 86 пунктів, за 1783 р. – 80 пунктів), але система нумерації була доволі складна: під одним номером могли бути записані кілька власників товарів, привезених на одному судні, і загальна вартість товарів рахувалася не за власниками, а за судном в цілому, в той же час, інформації про самі судна вкрай мало, і часто просто неможливо розрізнити цілковито подібні судна, шкіперів і набори товарів. 1782 р. було при-

везено три значні партії товарів: купець М. Фалєєв привіз із Херсона тютюн, коноплі та полотна на 22 898 руб., купець з Таганрога привіз заліза та ікри на 10 395 руб., та купець І. Сіднев привіз товарів на 14 385 руб. У цілому за рік було привезено товарів на 190 562 руб. 22 $\frac{3}{4}$ коп., вивезено на 146 836 руб. 89 $\frac{1}{4}$ коп., тобто торговий баланс склав 146 836 руб. 89 $\frac{1}{4}$ коп. [150, арк. 80–101]. Остання частина реєстраційної книги – 1783 р.: дві значні партії товарів привезли ніжинські греки (10 745 руб. та 15 000 руб.), М. Фалєєв (конопель та заліза на 20 642 руб.) і таганрозькі купці (ікри, заліза та масла на 11 569 руб. і на 11 047 руб.). Усього за рік російські купці привезли до Константинополя товарів на 391 275 руб. 62 $\frac{1}{4}$ коп., вивезли товарів на 304 109 руб. 33 $\frac{1}{2}$ коп., тобто торговий баланс склав 87 166 руб. 28 $\frac{3}{4}$ коп. [150, арк. 102–150]. Хоча торговий баланс значно зменшився у порівнянні з попередніми роками, однак він залишався позитивним. У цілому найбільш представленими товарами в 1776–1783 рр. були хутра, вершкове масло, волячі шкіри, полотна, риба, залізо, ікра, український листовий тютюн, а на початку 1780-х рр. провідним товаром стає пшениця. Найчастіше серед власників товарів вказуються жителі Сніколя, Ніжина, Керчі, Таганрога, «греки», міщани, «вірмени», неогоціанти (наприклад, М. Фалєєв), військові товариші, шкіпери і т.д. Географія товаровласників досить різноманітна: Херсон, Катеринослав, Ростов, Нахичевань, Таганрог, Сніколь, Керч, Ніжин. Досить часто в записях не вказується місце відправлення товарів і все обмежується формулюванням «прислані з Росії із прикажчиком»). Доволі плутано вказуються й товаровласники – інколи кожний окремо, інколи загальним переліком і так само загальним переліком, вказуються товари. Записи у книзі правлені, можливо, книга виконувала функцію робочого документа на зразок настільного реєстру. Ніяких посилань на джерело інформації книга не містить, тобто немає вказівок на те, які документи про товари, судна та пасажирів судна використовувалися для складання записів.

Значна частина справ фонду «Зносини Росії з Туреччиною» пов'язана з переговорами щодо умов торгівлі та торгового судноплавства: депеші щодо пропуску російських суден до Чорного моря та щодо торгівлі з Туреччиною (друга половина 1770-х рр.) [109; 110], реляції про переговори стосовно пропуску російських суден (1780) [114], ноти з вимогами пропуску російських суден та відміни повторного митного збору (1781) [101], реляції про переговори стосовно митних зборів з російських купців у Туреччині (1781) [117; 118], рескрипти щодо ведення торгових

переговорів та з вимогами вільної торгівлі в Чорному морі (1782) [103], документи щодо укладання торгового російського-турецького договору (1782–1783) [104; 105; 119; 120; 122–125], про переговори щодо пропуску російських суден (1800) [127], рескрипти надзвичайному посланникові В. С. Томарі з розпорядженням вжити заходів проти посилення торгівлі Англії в Чорному морі (1800) [108] і т.д. Торгове, та й взагалі суднопластво у Чорному та Середземному морях було однією з найбільш гострих проблем взаємовідносин Російської та Оттоманської імперії в другій половині XVIII – на початку XIX ст. Серед матеріалів фонду виявлено реляції надзвичайного посланника та повноважного міністра О. Стахієва щодо встановлення торгового суднопластва на Чорному морі (1780) [111; 112], в яких досить детально характеризувалися доставлені товари та всі умови їхнього доставки до Константинополя. Так, до реляції О. Стахієва імператриці Катерині II від 1 лютого 1780 р. додано списки товарів російського походження, привезених російськими підданими впродовж 1779 р. з Таганрога та Кінбурна до Константинополя: хутра на 23 895 руб. 30 ½ коп., заліза на 28 150 руб. 64 ½ коп., харчових припасів на 72 705 руб. 80 ½ коп., шкір на 10 426 руб. 85 коп., льняних, конопляних та вовняних виробів на 17 366 руб. 71 ½ коп., різних товарів на 4936 руб., в тому числі – 3760 руб. грошима, всього – на 157 481 руб. 34 ¾ коп. [112, арк. 1]. Вивезено з Константинополя до Таганрога та Кінбурна вин («питні припаси») на 59 549 левків 73 аспри, сухих овочів та солодоців на 30 541 левків та 48 аспр, харчових припасів на 5402 левки та 63 аспри, шовкових товарів на 1615 левків, бавовняних товарів на 5541 левків та 89 аспр, різних товарів на 41 138 левків та 15 аспр, фарб на 3640 левків, всього на 147 454 левки та 97 аспр – 88 474 руб. 79 коп. російською монетою, а відповідно торговий баланс був на користь російської торгівлі і становив 69 006 руб. 55 коп. Більшість привезеного хутра належала ніжинським грекам, які доставляли товар суходолом і продавали гуртом місцевому цеху в борг на термін від 1 до 6 місяців. Так само продавали і залізо – в борг, причому О. Стахієв відзначав суттєве зниження вартості заліза (з 10 до 7 левків за кантар), через що воно погано продавалося, навіть завезене ще 1778 р., тому окремі торговці віддавали залізо за 6,5 левків за кантар, а контора купця І. Сіднева взагалі продати залізо нікому не могла, оскільки закупівля заліза в Константинополі – монопольне право цехів, а після сплати мита собівартість заліза становила 5,5 левків за кантар [112, арк. 2]. Майже така ж ситуація склалася і з ікрою, собівартість якої після сплати мита стано-

вила 40 аспр за око, а в 1779 р. її купували не дорожче 66 аспр. Не змінилася ціна на вершкове масло: за нього платили 60–72 аспри за око при післямитній собівартості 50 аспр. У своїй реляції О. Стахієв зазначав, що багато в чому післямитна вартість товару залежала від здатності самого власника товару домовитися з митними службовцями, адже за відсутності чіткого митного тарифу визначені 3 % мита з вартості товару могли радикально змінюватися залежно від багатьох обставин, здебільшого важко передбачуваних. Це часто призводило до гучних конфліктів між російськими торговцями та турецькими митниками. Так само торговці скаржилися на хабарництво російських митників, яке не тільки збільшувало витрати купецтва на доставку товарів, а й суттєво перешкоджало руху товарів. Як приклад, О. Стахієв наводив ситуацію з судном Карла Андерсона, який у поданому О. Стахієву меморіалі пояснював, що змушений був виїхати з Кінбурна, незважаючи на заборонні розпорядження митних службовців, які, з його точки зору, затримували його судно виключно з корисливих міркувань («для усугубительного свого лакомства к взяткам»). Подібна ситуація була не тільки в Кінбурні – скарги надходили від російського та турецького купецтва, яке проходило митний контроль у Херсоні, Таганрозі, Єніколі. О. Стахієв пропонував вирішити цю проблему радикально – запровадити у згадуваних портах режим вільної торгівлі, що також призвело б до переселення вправних шкіперів до цих портів, які й самі сприятимуть розвитку судноплавства, і зможуть навчити місцевих шкіперів. Ще одну проблему надзвичайний посланник бачив у необережності самого російського купецтва, яке довірливо залишало в борг свої товари, а потім опинялося і без грошей, і без товарів, а проведення судових процесів у Туреччині вимагало додаткових капіталовкладень. Також О. Стахієв пропонував відправити у подорож по Туреччині та Середземномор'ю надійну людину, яка б вивчила перспективи місцевої торгівлі, організувала б там консульства на кошти самого купецтва – О. Стахієв рекомендував Йогана Фродінга. Відрядження мало тривати 2 роки, і головною метою зазначалося визначення перспектив включення чорноморської торгівлі до середземноморської [112, арк. 8]. Реляцію супроводжують п'ять додатків, де наводяться статистичні дані щодо самої торгівлі та торгового судноплавства: додаток А – «Виписка з книги щодо привезених російськими купцями из російських місць до Константинополя товарів з 1 січня 1779 р. по 1 січня 1780 р.» (структурно відповідає розглянутій вище книзі), в якому переважають хутра, залізні товари та харчові припаси, всього на

157 481 руб. 34 $\frac{3}{4}$ коп. Друга частина додатка – «Виписка з книги вивезених з Константинополя російськими купцями в Росію товарів з 1 січня 1779 по 1 січня 1780 року», загалом на 147 457 левків 39 $\frac{1}{2}$ пари [112, арк. 9–10]. Додаток В – «Тариф здавна укладений в сухопутній митниці для європейських купців», в якому переважну більшість становлять хутра (33 з 42 пунктів у переліку товарів), а також риб'ячі зуби, бурштин (2 пункти), сукна (4 пункти), позумент та ревінь [112, арк. 13]. Додаток С – «Список, який показує скільки в 1779 році турецьких торгових суден як в Єніколь і Таганрог, так і в Херсон та колишню Запорозьку Січ звідсіля відправилося»: у списку зазначено місяць, число, підданство, ім'я, судно, екіпаж та куди відправилося судно – всього у списку 35 суден (з яких 15 припадає на червень), всі судна турецькі, як і шкіпери; більше всього суден вирушило до Таганрога (16); до Єніколя, Запорозької Січі та Херсона – по 6, до Кінбурна – 1 [112, арк. 14–15]. У п'ятому додатку під літерою Д містився «Іменний список наявних на початок цього 1780 року різного звання морехідних російських суден, що належали різним російським підданам»: 3 судна належало І. Сідневу (бригантин «Князь Потьомкін», поляка «Князь Костянтин» та малий галіот «Князь Костянтин» у Смирні), 3 судна єнікольських жителів-переселенців (поляка, однощоглове судно та французьке судно, які йшли до Білого моря за товарами), шебека «Святий Миколай», яка належала майору М. Фалєєву і йшла до Чорного моря; грецьким переселенцям, місце проживання яких не було вказане, належали поляка та сантія, які відправлялися до Білого моря за товарами, одна сантія належала таганрозькому купцеві першої гільдії Гаврилі Івановичу Клокачову, одна поляка – таганрозькому жителю і одне французьке судно – венеційському переселенцю, місце проживання якого не було вказане в документі [112, арк. 16–17]. У цей же період (початок 1780-х рр.) маємо реляції того ж О. Стахієва щодо переговорів стосовно кораблебудування у Чорному морі (1780) [113], перешкоджання Портою провезенню товарів та проходженню російських суден (1781) [116], реляції Я. Булгакова щодо забезпечення російським суднам вільного мореплавства та подання Порті про стягнення мита з російських купецьких суден (1782) [121], скарги російського консула в Александрії щодо неправильного стягнення мита з товарів російського купецтва (1783) [126] і т.д.

У фонді «Зносини Росії з Туреччиною» також виявлено кілька проектних документів стосовно розвитку середземноморсько-чорноморського напрямку російської зовнішньої торгівлі. Так, наприклад, маємо

довідну записку щодо поживлення торгівлі на Чорному морі, яка не має ані підпису, ані адресування, ані дати (у назві справи зазначено, що доповідна записка адресована імператорові Павлу I і датується після 1783 р.). Документ невеликого обсягу, містить правки червоним олівцем, складається з 6 пунктів, точніше, пропозицій щодо полегшення умов чорноморської торгівлі. По-перше, автор звертає увагу на біломорські та грецькі вина, мито з яких у чорноморських портах необхідно зрівняти з митом на іспанські вина, тобто стягувати по 4,5 руб. російськими грошима за оксофт, але тільки за наявності відповідних документів на товари від консулів. По-друге, італійські вина, які привозять на російських або італійських суднах до чорноморських портів, пропонувалося зрівняти у митному зборі з вищезгадуваними грецькими винами. Якщо ж усі ці вина привозять на суднах інших держав, тоді мито потрібно стягувати відповідно до чинного тарифу. Пропозиції зменшення митного збору з вин не відміняли дії 6-ї статті указу від 27 вересня 1782 р., а саме – про зменшення митного збору з товарів, привезених до чорноморських портів. У п'ятому пункті записки автор згадує волоські вина, які привозять суходелом російські або турецькі піддані – для цих вин також пропонується зменшення мита до рівня іспанських вин [106, арк. 1–1 зв.]. В останньому пункті записки йдеться про прикордонну торгівлю жителів Катеринославського намісництва, знову ж таки з посиланням на указ від 27 вересня 1782 р. [106, арк. 2]. Відповідно до змісту шостого пункту записки, можемо обмежити дату створення документа початком існування Катеринославського намісництва (1783–1796 рр.) та запровадженням запропонованих змін у митно-тарифній політиці Російської імперії (іменний указ від 24 лютого 1784 р.), тобто фактично записку необхідно датувати 1783 – початком 1784 рр., а її «адресування» імператорові Павлу I стає малоімовірним.

Серед виявлених проектних документів можна ще виділити «Записку у доповідь» про необхідність запровадження прикордонного комісаріату в Херсоні (1796) [107], пропозиції щодо призначення консулів та відкриття консульств – реляції надзвичайного посланника в Константинополі О. Стахієва щодо запровадження російського консульства в Молдавії та Валахії (1780) [114; 115], доповідну записку генерального консула в Молдавії, Валахії та Бессарабії щодо відкриття віце-консульства в Бессарабії (1785) [129], прохання грецького купецтва, яке торгувало в портах Чорного моря, про призначення консула до Смирни (1792) [100] і т.д.

Також матеріали фонду «Зносини Росії з Туреччиною» відображають регіональні особливості торгівлі російського купецтва з окремими місцевостями Оттоманської імперії, а саме факт заборони турецькою стороною польської торгівлі в Молдавії та Валахії (1781) [102], депеші генерального консула в Молдавії, Валахії та Бессарабії І. Северіна щодо переговорів з молдавським господарем про стягнення мита з російського купецтва (1783) [128], про умови торгівлі Росії з о. Санторин (1785–1786) [136–138], Синопом (1784–1786) [139; 142], о. Хіос (1800) [145; 149] і т.д.

Частина справ фонду безпосередньо пов'язана з діяльністю Г. О. Потьомкіна та регламентацією зовнішньої торгівлі південноукраїнських портів: так, виявлено канцелярські цидули російському послу на Родосі щодо заборони привозу французької горілки до чорноморських портів (1785) [134], копії рескриптів генерал-губернатора Г. О. Потьомкіна про видачу прапорів російським торговим суднам на Чорному та Середземному морях (1785) [146], копія ноти Г. О. Потьомкіна польським консулам у Херсоні щодо припинення їхньої діяльності через російсько-турецьку війну [147] і т.д.

Фонд «Зносини Росії з Францією» хоча й суттєво поступається розглянутим вище за обсягом матеріалів з історії зовнішньої торгівлі Південної України, однак містить цікаві матеріали, пов'язані з діяльністю одного з найвідоміших представників французького купецтва на півдні України – купця Антуана: виявлені матеріали датуються другою половиною 1780-х рр. і стосуються надання Антуану права підняття на своїх суднах російського прапора (1783–1784) [152; 154], містять листування Антуана з повноважним міністром Росії у Франції І. С. Барятинським, французьким міністром у Росії де Верженем (1784) [155], французьким повноважним міністром у Росії Л.-Ф. Сегюром (1785) [159], повноважним міністром І. Сімоліним, австрійським генеральним консулом у Тріполі, російським консулом у Марселі Пешьє (1787) [156], графом Монмореном (1790) [161]. Серед матеріалів також представлені прохання марсельського купця Антуана до Адміралтейств-колегії (1791) [162], записки французьких торгівців щодо торгівлі з Росією (1784) [153; 158], зразки охоронних свідоцтв для французьких суден у Чорному морі (1789) [160], депеші російського консула в Марселі Пешьє віце-канцлеру І. А. Остерману щодо організації карантину та торгівлі у Марсельському порту (1785, 1787) [163; 164], копії торгового договору Росії та Франції (1787) [157] та ін.

Так само не вельми значним за обсягом виявлених матеріалів з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. є фонд «Зносини Росії з Англією»: так, у фонді представлено копії корабельних документів, які видавалися російським торговим суднам для закордонного плавання (1781) [3], листи Герберта Раткеля князю Г. О. Потьомкіну з пропозицією використати французькі торгові судна, що відправляються з Росії до Константинополя (1791) [2], листування та ноти англійського посла в Росії Вітворта із протестами щодо обмеження англійської торгівлі в Росії у зв'язку з виданням нового тарифу (1793) [4] та щодо скарг англійського купецтва на збільшення митних зборів з англійських товарів, з роз'ясненням окремих пунктів російсько-англійського торгового договору та стосовно обмеження імпорту англійського пива до Росії (1796–1797) [5; 6] і т.д.

У фонді «Генуезька місія» виявлено кілька справ, матеріали яких (листування президента Комерц-колегії О. Воронцова з повіреним у справах Росії в Генуї (згодом – повноважним міністром) О. Мордвиновим) стосуються загального стану генуезької торгівлі (1782–1784) [37–39] та заходу в порт Генуї торгового судна під російським прапором з Константинополя (1786) [40].

У фонді «Російське генеральне консульство в Яссах» виявлено кілька справ, датованих кінцем XVIII – початком XIX ст., щодо розвитку місцевої торгівлі та торгових зв'язків з російськими губерніями, а саме листування генерального консула з митними й карантинними чиновниками Дубоссар (1798) [55–57], звіти про ввезені та вивезені товари (1800) [58], листування з адміністрацією прикордонних і торгових міст – з магістратами Могильова та Ніжина (1800) [59] і т.д.

Фонд «Зносини Росії з Португалією» містить депеші генерального консула в Лісабоні І. А. Борхерса щодо митних обмежень іноземного купецтва в Португалії зав новим митним тарифом (1782) [81] та стосовно експорту зерна з Росії до Португалії (1784–1791) [82; 83], проекти щодо розвитку російсько-португальської торгівлі (1786) [80] і т.д. Серед виявлених матеріалів варто відзначити донесення радника посольства в Лісабоні Івана Ньюмана у Державну Колегію іноземних справ про торгівлю іноземних купців у кримських портах (26 жовтня 1784). У донесенні радник відзначає, що оголошений маніфест Катерини II із запрошенням купецтва торгувати з кримськими портами викликав зацікавлення багатьох купецьких контор Лісабона, особливо англійських, які одразу ж виявили бажання скористатися цим запро-

шенням, але попередньо вимагають інформації про стан торгівлі в Криму [79, арк. 1]. До донесення додавався переклад запиту англійської купецької контори в Лісабоні, автори якого цікавилися переліками товарів й цінами на них у Херсоні, Азові та Миколаєві, вартістю доставки товарів до згадуваних портів, можливістю доставки товарів річками Дніпром і Доном до кримських портів, курсом валют у Криму і т.д. У цьому ж листі англійського купецтва наводився перелік товарів, які можна було б вивозити з Лісабона до кримських портів (тютюн, цукор, ром, іспанські товари, бразильські фарби, лікарські трави та порошки і т.д.). Для прикладу автори документа наводили конкретні обсяги конкретних товарів з розрахунками вартості самого товару, митних стягнень, фрахту і т.д. [79, арк. 3–4]. Звернення англійського купецтва разом з донесенням радника посольства Івана Ньюмана потрапило до віце-канцлера І. Остермана, з канцелярії якого було направлене до Єфима Перрота, колишнього співробітника англійського консульства в Санкт-Петербурзі, який перейшов на російську службу та завів на півдні Україні (в донесенні І. Ньюмана написано «в Херсоні або в якихось з кримських приморських портів») торгову контору, а відповідно, був людиною обізнаною з умовами кримської торгівлі і не сторонньою для англійського купецтва, тобто досить надійним джерелом інформації – саме він мав описати умови торгівлі в Криму [79, арк. 6].

Фонд «Лісабонська місія. Консульство в Лісабоні» містить матеріали за 1769–1810 рр., серед яких виявлено донесення та листування генерального консула в Лісабоні І. А. Борхерса стосовно розвитку торгівлі між Росією та Португалією, торгового судноплавства, привезених та вивезених товарів, видачі документів на в'їзд до Росії та ввезення товарів і т.д. (1777–1792) [84–86]. Аналогічні матеріали щодо розвитку торгівлі з російськими губерніями виявлено й у фонді «Зносини Росії з Сардинією», а саме депеші радника при туринському дворі Карпова щодо ставок митного тарифу (1785) [87], донесення консула в Ніцці та Віллафранці Валсамакія щодо переваг віллафранкського порту та місцевих товарів для вивозу в Росію (1786) [89], канцелярські цидули повноважного міністра в Турині Стакельберга про видачу свідоцтв про походження відправлених до Росії товарів (1795) [88] і т.д.

Фонд «Зносини Росії з Тосканою» має досить незначну кількість справ щодо торгівлі з чорноморськими губерніями Російської імперії, проте тут виявлено депеші російського генерал-комісара в італійських

портах графа Моченіго стосовно навігації російських торгових суден в італійських портах та завантаження їх товарами (1776–1781) [90–93], захоплення російських торгових суден корсарами (1786–1788) [94; 95]; реляції та депеші генерального консула в Ліворно Каламая про відправлені до Росії товари, навігацію російських торгових суден у Ліворнському порту, перспективи розвитку середземноморської торгівлі та участь у ній російського купецтва (1786–1793) [96–98] і т.д.

Окрім згадуваних фондів, деякі матеріали з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. виявлено ще у фонді «Секретні думки» (проекти та пропозиції щодо розвитку торгівлі, 1775–1783) [1], фонді «Зносини Росії з Іонічними островами» (записки про розвиток торгівлі з Росією, торгове значення островів та перспективи приєднання острова Мальти до російських володінь, 1800) [41], фонді «Зносини Росії з Кримом» (запити посланника від кримського хана щодо дозволу закуповувати та безмитно провозити у Крим зброю російського виробництва, залучення до грошового обігу Росії кримських срібних та мідних монет, 1771–1783 рр. [165], про прибуття до Криму торгових суден та проходження ними карантину, 1779 р. [166]) і т.д.

Отже, огляд виявлених у фондах Колегії іноземних справ Архіву зовнішньої політики Російської імперії матеріалів з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII ст. – початку XIX ст. дає змогу наголошувати на їх широких інформативних можливостях для висвітлення умов розвитку чорноморської та середземноморської торгівлі, торгових відносин Російської імперії з країнами Середземномор'я, особливостей зовнішньоекономічної діяльності держав, у першу чергу, щодо чорноморської торгівлі та безпосередньо розвитку зовнішньої торгівлі Південної України. Представлені описові, статистично-реєстраційні, проектні, звітні і т.д. документи дозволяють реконструювати різні аспекти зовнішньоторговельної діяльності, розрахувати фактичні обсяги, структуру та напрямки чорноморської торгівлі останньої чверті XVIII ст., охарактеризувати умови для розвитку торгівлі й торгового судноплавства на Чорному та Середземному морях, формування мережі консульств та дипломатичних представництв Російської імперії в Середземномор'ї, причинно-наслідкові зв'язки між подіями політичної та економічної історії Південної України та Середземноморського регіону в цілому. Особливої цінності виявленим документам надає безпосереднє знайомство їх авторів – дипломатичних представ-

ників, військовослужбовців, купців, приватних осіб – з умовами та особливостями чорноморської та середземноморської торгівлі й торгового мореплавства, власне бачення проблем і перспектив та навіть конкретних заходів щодо залучення Південної України до середземноморської торгівлі, у першу чергу, для внутрішнього економічного розвитку самого регіону.

Джерела та література:

1. АВПРИ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 593.
2. Там само. – Ф. 35. – Оп. 6. – 99.
3. Там само. – Спр. 327.
4. Там само. – Спр. 635.
5. Там само. – Спр. 644.
6. Там само. – Спр. 652.
7. Там само. – Ф. 41. – Оп. 41/3. – 59.
8. Там само. – Спр. 146.
9. Там само. – Спр. 155.
10. Там само. – Спр. 242.
11. Там само. – Спр. 267.
12. Там само. – Спр. 268.
13. Там само. – Спр. 272.
14. Там само. – Спр. 282.
15. Там само. – Спр. 293.
16. Там само. – Спр. 339.
17. Там само. – Спр. 371.
18. Там само. – Спр. 373.
19. Там само. – Спр. 379.
20. Там само. – Спр. 389.
21. Там само. – Спр. 422.
22. Там само. – Спр. 428.
23. Там само. – Спр. 429.
24. Там само. – Спр. 430.
25. Там само. – Спр. 444.
26. Там само. – Ф. 48. – Оп. 48/2. – 20.
27. Там само. – Спр. 24.
28. Там само. – Спр. 29.
29. Там само. – Спр. 32.
30. Там само. – Спр. 33.
31. Там само. – Спр. 45.

32. Там само. – Спр. 46.
33. Там само. – Спр. 52.
34. Там само. – Спр. 66.
35. Там само. – Спр. 84.
36. Там само. – Спр. 88.
37. Там само. – Ф. 49. – Оп. 1. – 3.
38. Там само. – Спр. 4.
39. Там само. – Спр. 6.
40. Там само. – Спр. 11.
41. Там само. – Ф. 57. – Оп. 1. – 5.
42. Там само. – Ф. 66. – Оп. 6. – 46.
43. Там само. – Спр. 54.
44. Там само. – Спр. 93.
45. Там само. – Спр. 98.
46. Там само. – Спр. 103.
47. Там само. – Спр. 106.
48. Там само. – Спр. 144.
49. Там само. – Спр. 147.
50. Там само. – Спр. 156.
51. Там само. – Спр. 159.
52. Там само. – Спр. 169.
53. Там само. – Спр. 182.
54. Там само. – Спр. 185.
55. Там само. – Ф. 69, Оп. 1. – 179.
56. Там само. – Спр. 249.
57. Там само. – Спр. 252.
58. Там само. – Спр. 311.
59. Там само. – Спр. 314.
60. Там само. – Ф. 70. – Оп. 2. – 131.
61. Там само. – Спр. 145.
62. Там само. – Спр. 153.
63. Там само. – Спр. 157.
64. Там само. – Спр. 173.
65. Там само. – Спр. 224.
66. Там само. – Спр. 229.
67. Там само. – Спр. 239.
68. Там само. – Спр. 243.
69. Там само. – Спр. 332.
70. Там само. – Спр. 341.
71. Там само. – Спр. 360.

72. Там само. – Спр. 361.
73. Там само. – Спр. 363.
74. Там само. – Спр. 366.
75. Там само. – Спр. 368.
76. Там само. – Спр. 386.
77. Там само. – Спр. 421.
78. Там само. – Спр. 424.
79. Там само. – Ф. 72 – Оп. 5. – 81.
80. Там само. – Спр. 193.
81. Там само. – Спр. 270.
82. Там само. – Спр. 277.
83. Там само. – Спр. 295.
84. Там само. – Ф. 73 – Оп. 1. – 5.
85. Там само. – Спр. 6.
86. Там само. – Спр. 23.
87. Там само. – Ф. 85 – Оп. 2. – 66.
88. Там само. – Спр. 120.
89. Там само. – Спр. 179.
90. Там само. – Ф. 88 – Оп. 3. – 56.
91. Там само. – Спр. 67.
92. Там само. – Спр. 68.
93. Там само. – Спр. 82.
94. Там само. – Спр. 110.
95. Там само. – Спр. 123.
96. Там само. – Спр. 242.
97. Там само. – Спр. 243.
98. Там само. – Спр. 256.
99. Там само. – Спр. 257.
100. Там само. – Ф. 89 – Оп. 8 – 204.
101. Там само. – Спр. 272.
102. Там само. – Спр. 273.
103. Там само. – Спр. 280.
104. Там само. – Спр. 281.
105. Там само. – Спр. 286.
106. Там само. – Спр. 287.
107. Там само. – Спр. 314.
108. Там само. – Спр. 318.
109. Там само. – Спр. 481.
110. Там само. – Спр. 506.
111. Там само. – Спр. 551.

112. Там само. – Спр. 553.
113. Там само. – Спр. 554.
114. Там само. – Спр. 558.
115. Там само. – Спр. 559.
116. Там само. – Спр. 572.
117. Там само. – Спр. 574.
118. Там само. – Спр. 590.
119. Там само. – Спр. 597.
120. Там само. – Спр. 598.
121. Там само. – Спр. 605.
122. Там само. – Спр. 616.
123. Там само. – Спр. 618.
124. Там само. – Спр. 622.
125. Там само. – Спр. 626.
126. Там само. – Спр. 660.
127. Там само. – Спр. 917.
128. Там само. – Спр. 1199.
129. Там само. – Спр. 1215.
130. Там само. – Спр. 1221.
131. Там само. – Спр. 1223.
132. Там само. – Спр. 1230.
133. Там само. – Спр. 1265.
134. Там само. – Спр. 1393.
135. Там само. – Спр. 1400.
136. Там само. – Спр. 1448.
137. Там само. – Спр. 1450.
138. Там само. – Спр. 1452.
139. Там само. – Спр. 1504.
140. Там само. – Спр. 1507.
141. Там само. – Спр. 1510.
142. Там само. – Спр. 1534.
143. Там само. – Спр. 1560.
144. Там само. – Спр. 1660.
145. Там само. – Спр. 1669.
146. Там само. – Спр. 2006.
147. Там само. – Спр. 2132.
148. Там само. – Спр. 2156.
149. Там само. – Спр. 2259.
150. Там само. – Спр. 2311.
151. Там само. – Спр. 2313.

152. Там само. – Ф. 93 – Оп. 6. – 397.
153. Там само. – Спр. 410.
154. Там само. – Спр. 413.
155. Там само. – Спр. 414.
156. Там само. – Спр. 448.
157. Там само. – Спр. 449.
158. Там само. – Спр. 622.
159. Там само. – Спр. 627.
160. Там само. – Спр. 644.
161. Там само. – Спр. 654.
162. Там само. – Спр. 657.
163. Там само. – Спр. 739.
164. Там само. – Спр. 743.
165. Там само. – Ф. 123 – Оп. 2 – 25.
166. Там само. – Спр. 65.
167. РДАДА. – Ф. 1261. – Оп. 6. – Спр. 1780.
168. Андреева С. С. Лихварство, обіг капіталів та робочої сили між Запорозжям і Кримом у період Нової Січі (1734–1775 рр.) / С. С. Андреева / Південний архів. Історичні науки: Зб. наук. пр. – Херсон, 2010. – Вип. 31–32. – С. 130–138.
169. Андреева С. С. Французькі дипломатичні представники в Криму та запорозько-татарські відносини часів Нової Січі / С. С. Андреева // Наукові праці іст. фак.-ту Запорізького держ. ун-ту. – 2004. – Вип. 18. – С. 17–24.
170. Арш Г. Л. Некоторые соображения по поводу «Греческого проекта» / Г. Л. Арш. // Век Екатерины II: Россия и Балканы. – М.: Наука, 1998. – С. 68–80.
171. Виноградов В. Н. Мечтания и действительность: о греческих проектах Екатерины II и Александра I / В. Н. Виноградов. // Век Екатерины II: Россия и Балканы. – М.: Наука, 1998. – С. 57–62.
172. Головка Ю. І. Зберігання службової документації в архівах митних установ Південної України (1776–1819 рр.) / Ю. І. Головка. // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького держ. ун-ту: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип. 7. – Запоріжжя, 2003. – С. 209–215.
173. Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). / Е. И. Дружинина. – М., 1955. – 367 с.
174. Дружинина Е. И. Русский дипломат А. М. Обресков // Исторические записки. – Т. 40. – М.: Наука, 1952. – С. 267–278.
175. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. / Е. И. Дружинина. – М., 1959. – 256 с.

176. Елисеєва О.І. «Балканська тема» во внешнеполітичних проєктах Г. А. Потємкина / О. І. Елисеєва. // Век Катєрини II: Росія і Балкани. – М.: Наука, 1998. – С. 63–67.

177. Караджа Ф. К. Вопросы развития черноморской торговли после Кючук-Кайнарджийского мира (1774–1787) / Ф. К. Караджа. // Россия и Восточная Европа. – Кишинев: Штиинца, 1984. – С. 39–45.

178. Семенова Л. Е. Молдавия и Валахия в балканской политике Катєрини II (экономические аспекты) / Л. Е. Семенова. // Век Катєрини II: Россия и Балкани. – М.: Наука, 1998. – С. 137–155.

179. Станиславская А.М. Греческий вопрос во внешней политике России в начале XIX века (1798–1807 гг.) / А. М. Станиславская. // Исторические записки. – Т. 68. – М.: Изд-во Академии наук, 1961. – С. 142–162.

180. Турилова С.Л. Государственная Коллегия иностранных дел (от Петра I к Катєрине II) / С. Л. Турилова. // Российская дипломатия: История и современность. Мат-лы Науч.-практ. конф. посв. 450-летию создания Посольского приказа. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 157–168.

181. Черкасов П.П. Франция и присоединение Крыма к России (1779–1783) / П. П. Черкасов. // Россия и Франция: XVIII–XX века. – Вып. 3. – М.: Наука, 2000. – С. 37–61.

Юлія Головка (Запоріжжя, Україна). Матеріали Архіву зовнішньої політики Російської імперії (Російська Федерація) як джерело з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII ст.

У статті аналізуються інформативні можливості виявлених у фондах Колегії іноземних справ Архіву зовнішньої політики Російської імперії матеріалів для дослідження історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII ст.

Ключові слова: архів, історичне джерело, зовнішня торгівля, Південна Україна.

Юлия Головка (Запорожье, Украина). Материалы Архива внешней политики Российской империи (Российская Федерация) как источник по истории внешней торговли Южной Украины последней четверти XVIII в.

В статье анализируются информативные возможности выявленных в фондах Коллегии иностранных дел Архива внешней политики Рос-

сийской империи материалов для исследования истории внешней торговли Южной Украины последней четверти XVIII в.

Ключевые слова: архив, исторический источник, внешняя торговля, Южная Украина.

Julia Golovko (*Zaporizhzhia, Ukraine*). Materials of the Archive of the foreign policy of Russian Empire (Russian Federation) as a source to the history of foreign commerce of the Southern Ukraine in the last quarter of XVIII century

Information possibilities of the revealed in the funds of the Board of the foreign affairs in the Archive of foreign policy of Russian Empire materials for research of the history of foreign commerce of the Southern Ukraine in the last quarter of XVIII century are analysed in the article.

Key words: archive, primary source, foreign commerce, Southern Ukraine.

Петро БОЙКО
(Запоріжжя, Україна)

УДК:930.2:[94;314](477.6/7)«17»

**Джерела з історії населення
Степової України останньої чверті
XVIII століття в Рукописному відділі
Російської національної бібліотеки**

Одними з основних проблем дослідження джерел з історії населення Степової України останньої чверті XVIII є розпорошеність та не-комплектність джерельної бази. З іншого боку, швидка зміна адміністративних кордонів з кінці XVIII ст. ще більше ускладнює дослідження міграційних процесів на теренах Степової України. В. М. Кабузан для підрахунку кількості населення наголошує на зручності використання кордонів 1806 р. [1, с. 25], які він використовує і для підрахунку кількості населення протягом останньої чверті XVIII ст. Звичайно, таке узагальнення цілком доцільне, але постає наступне питання – як ставитися до тих відомостей, що подавалися тількино створеною адміністративною установою, яка, у свою чергу, подавала дані, зібрані своєю попередницею? Такий випадок подання відомостей ми знаходимо в окладній книзі по IV ревізії, де дані стосовно кількості населення та грошових зборів наведено по Катеринославській губернії, подано від Катеринославської казенної палати, а реально було зібрано Азовською губернською канцелярією [2, арк. 67–68], причому такий випадок не поодинокий [3, арк. 73–78].

Рукописний відділ (РВ) Російської національної бібліотеки (РНБ) містить чималу кількість джерел з історії населення Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. На сьогодні опубліковано тільки незначну частину з усього комплексу документів. Так, було опубліковано рапорти В. Каховського до В. Попова [5, Т. XII] тестамент М. Фалєєва [7]. Н. Д. Полонська-Василенко ввела в науковий обіг матеріали до історії гірничої промисловості Донбасу, а саме джерела про видобуток корисних копалин у Бахмутському повіті [6, 178–206].

Найповніший опис матеріалів, які зберігаються у РВ РНБ і які стосуються історії Степової України, був розроблений А. В. Бойком [24, 20, с. 50–53], [21, с. 64–87], з матеріалами РВ РНБ працювала О. Й. Дружиніна [22, 23, с. 162], суспільні трансформації та переселення Чорноморського козацького війська на основі матеріалів, які зберігаються у РВ РНБ, дослідив В. І. Мільчев [25, с. 304–305]. При дослідженні запорозької спадщини матеріали РВ РНБ використав В. К. Козирев [27, с. 21], І. І. Лиман використовував матеріали РВ, досліджуючи історію російської православної церкви на теренах Степової України [27, с. 41].

Колекції матеріалів Рукописного відділу представлені переважно матеріалами особового походження, а фонди установ, які зберігаються в рукописному відділі, здебільшого становлять виняток. Найбільш значущі фонди за інформативним навантаженням з історії населення такі:

- фонд 342 – картографічні матеріали
- фонд 550 – основне зібрання рукописної книги
- фонд 588 – Погодін Михайло Петрович 1800–1875
- фонд 609 – В. С. Попов
- фонд 658 № – ермітажне зібрання
- фонд 830 – Цебриков Роман Максимович 1763–1817
- фонд 905 – нове зібрання рукописної книги XVI–XIX ст.
- фонд 1000 – зібрання одиничних надходжень російських рукописних матеріалів XV–XX ст.

У фонді 342 налічується 25 справ, в яких містяться матеріали з історії населення регіону. Це безпосередньо картографічний матеріал та експлікації і додатки до карт та атласів. Додатки до карт мають досить цінне інформаційне навантаження. Так, у справі 16 – «Олександрівський повіт Азовської губернії» [9], яка являє собою генеральний план частини Азовської губернії, Олександрівського повіту Великого Лугу, зазначено, кому саме згідно з наказами Азовської губернської канцелярії роздано і формально відмежовано дачі; атлас було складено в лютому 1782 р. (див. табл. 1).

Таблица 1

№ П.п	Экспликация	Число душ		Число десятин	
		Муже- ска	Жен- ска	удоб- ной	неудоб- ной
1	Деревни Петровка гене- рал маіора Ивана Тимо- феева сына Балабина	117	113	7500	954
2	Села Консководовки и деревень Кучугумовки и Краснокутовки его светлости генерал губер- натора и разных орденов кавалера князя Григория Александрова сына По- темкина	466	276	1200	11113
3	Деревни Карантинówki Секунд маіора Власа Лу- кина сына Ходыревского	13	3	1500	1630
4	Деревни песок Генерал маіора Николая Яковлева сына Ланова	11	2	2500	2100
5	Деревни Богушь генерал- порутчика и кавалера Михайлы Федотова сына Каменского	7	2	3000	2230
6	Деревни Нерадеевки коллежскаго асесора Александр Михайлова сына Титова	61	2	6000	5132
7	Деревни Змейки пра- порщика Ивана Иванова сына Сичевского	4	–	1500	1738
8	Деревни Богдановки при- мер майора Алексея Ива- нова сына Писемского	44	12	1500	2191

9	Деревни Плетенихи Надворного совітника Ивана Ильина сына Булгакова	10	–	1500	2408
10	Деревни Брюсовки полковниці Анны–Васильевой дочки Леванидовой	39	7	6000	5600

Наступний генеральний план цієї ж частини Олександрівського повіту був складений через місяць після попереднього генерального плану, у квітні 1782 р.[10]. Перший генеральний план, складений у лютому, більш повний і має точний позначення річок та проток. Наприклад, за рахунок зменшення кількості землі секунд-майора Ходиревського та збільшення земельного наділу у генерал-майора Ланова село Катеринівка, яке належало секунд-майору Ходиревському, на лютневому плані перенесено на річку Кучугум більш ніж на 3000 сажнів на північ з попереднього місця розташування, з місця впадіння річки Бугуч у річку Кінську (див. табл. 2).

Таблиця 2

№ П.п	Экспликация	Число душ		Число десятин	
		Мужеска.	Женска.	удобной	неудобной
1	Выгонная округа крепости Александровской	95	17	18000	883
1	Деревни Петровка генерал майора Ивана Тимофеева сына Балабина	117	113	9000	1648
2	Села Консководовки и деревень Кучугумовки и Краснокутовки его светлости генерал губернатора и разных орденов кавалера князя Григория Александрова сына Потемкина	465	278	1200	12049

3	Деревни Карантинówki Секунд маіора Власа Лу- кина сына Ходыревского	13	3	1500	2635
4	Деревни Песок Генерал маіора Николая Яковлева сына Ланова	8	2	1500	1186
5	Деревни Богушь генерал- порутчика и кавалера Михайлы Федотьева сына Каменского	7	2	3000	2230
6	Деревни Нерадеевки коллежскаго асессора Александр Михайлова сына Титова	61	2	6000	5132
7	Деревни Змейки прапор- щика Ивана Иванова сына Сичевского	4	1	1500	1738
8	Деревни Богдановки пример майора Алексея Иванова сына Писемского	56	4	1500	2191
9	Деревни Плетенихи Над- ворного совітника Ивана Ильина сына Булгакова	10	3	1500	2408
10	Деревни Половодья полковницы Анны– Васильевой дочери Ан- дреевой жены Яковлева сына Леванидовой	36	3	6000	5600
11	Итого	872	428	61500	37700

Частина картографічних матеріалів, що належать до останньої чверті XVIII ст. також зберігаються у фонді 550 «Основне зібрання рукописної книги». На особливу увагу заслуговує «Атлас Дніпра» на 76 аркушах, складений у 1786 р., з опису 1784 р. Він географічно окреслює територію від Києва вниз по течії Дніпра до Херсона, з додаванням матеріалів спуску на трешхоуті віце-адмірала Пушина в 1786 р. від Києва до Кременчука і Кайдаків [11]. Особлива цінність цього атласу полягає в позначенні вздовж берега Дніпра (з опису 1784

року) міст, форпостів, редутив, заводів, шпипіталів, хуторів, сараїв, рибацьких хуторів, порогів та глибин, а також з позначенням дач на березі Дніпра і кому саме вони належать. У кінці атласу вміщено екстракт на 5 аркушах з відомістю по «всем лежащим при реке Днепр по обеим сторонам от Города Киевопечерска до Города Херсона; городам, крепостям, местечкам, селам, деревням и другим прочим селениям с ростояниями от одного до другаго сколько в оных дворов, душ и кому принадлежит» [11, арк. 74]. Екстракт цього атласу в 1912 р. був опублікований О. Русовим [12]. Ще одна мапа «Театр війни між Росією та Туреччиною» [13, 3] кінцеві дати якої сягають 1770 р., складена французькою мовою і має позначення укріплень, поселень, порогів тощо. У цьому ж фонді зберігається «Историческое описание Таврической области» (1787 р.) [14], у передмові якого звеличуються риси Катерини II, що «не кровопролитними заходами, а мудрими діяннями приєднала Таврійську область».

В особистому фонді – колекції 588 «Погодін Михайло Петрович (1800 – 1875)» знаходяться подорожні щоденники князя Г. Шаховського (1759–1760), в яких описується побут населення [15]. Ще одне важливе мемуарне джерело зберігається у фонді 830. Це щоденник Р. Цебрикова за період з червня 1785 р. по лютий 1789 р. [16]; щоденник був опублікований і введений у науковий обіг [17, 18].

У фонді 658 «ермітажне зібрання» зберігається загальнодержавна окладна книга за IV ревізією [19], в якій містяться дані по Катеринославській губернії, зібрані з відомостей Азовської губернії [19, арк. 67–68 зв.]. По Таврійській губернії відомостей в окладній книзі немає, хоча розділ під ці відомості існує, але аркуші не заповнені [19, арк. 84]. Цікаво зазначити, що В. М. Кабузан виокремлює окладні книги як одне з головних джерел з історії руху населення [1, 36] на теренах Степової України. Головним чином в дослідженні він використовує окладні книги, які зберігаються у ЦДІА [8]. До того ж ним зазначено, що загальнодержавні окладні книги збереглися за 1796–1806 рр. [1, 36]. Окладні книги останньої чверті XVIII ст. являють собою підсумкові повітові зведення ревізії 1782 та 1795 рр., що подавалися до Сенатської експедиції ревізії рахунків, а тому можуть бути віднесені до узагальноючої документації. За призначенням окладні книги носили виключно фіскальний характер. Завдання, яке покладалося на окладні книги, – фіксація всього податного населення і визначення обсягу державного прибутку на кожний рік. Згідно з цим, Сенатська експедиція у період

між ревізіями що півроку вимагала від губернських правлінь, зокрема казенних палат, докладні відомості про зміни у кількості населення Південного краю. На підставі цих відомостей склалися щорічні окладні книги.

З особистих фондів-колекцій за інформативним навантаженням вирізняється фонд 609 «Попов В. С.». У цій колекції зберігається 514 справ. Серед них треба відзначити документи з особистої канцелярії Г. Потьомкіна, листування В. Попова з В. Каховським, М. Салтиковим, М. Фалєєвим та ін., в якому містяться матеріали з історії населення Степової України. Так, 29 червня 1791 р. М. Каховський відсилає рапорт В. Попову [28, арк. 15 зв.] з приводу взяття штурмом фортеці Анапської та захоплення у полон до 14 тисяч людей. Серед них: «черкеси, таманские жители и ногайцы, все они в хлебопашестве хорошиє, то не благоугодно будет повелеть во избежание употребления на них не малого числа провианта всех их раздать в полуострове Таврическом для поселения помещикам, а пашу со свитой и турок отправит в Екатеринославское наместничество». Також у цьому фонді представлені прохання кримських татар перейти в російське підданство [29] та список сімей, які виїхали. Важливий масив матеріалів, що стосується переселення Чорноморського козацького війська на Тамань, зберігається у 218 справах [30]. В них містяться відомості про кількість населення, яке збирається переселятися, про їхнє майно, побут тощо. Матеріали з приводу побудови міста Миколаєва та про кількість найманих робітників містяться в рапорті М. Фалєєва [31]. Матеріали про влаштування губернського міста Катеринослава та побудову водогону в ньому, знаходимо в рапортах Каховського до Попова.

Отже, можемо зазначити, що в РВ РНБ зберігається досить значний за інформативною цінністю масив документів, що належать до джерел з історії населення Степової України. Серед проаналізованих матеріалів представлено ордери Г. О. Потьомкіна та В. С. Попова з приводу розвитку міст, картографічні матеріали й екстракти до них, мемуари та листи.

Джерела та література:

1. Кабузан В. М. Заселение Новоросии в XVIII первой половине XIX века / В. М. Кабузан. М., 1976.
2. РВ РНБ. – Ф. – 658. – Спр. 264. – Арк. 67–68.
3. Російський державний архів давніх актів. – Ф. – 693. – Справа 1. – Аарк. 73–78.

4. *Бойко А. В.* Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел / А. В. Бойко. – К., 2000.
5. Письма Екатеринославского губернатора В. В. Каховского, состоящего при делах ее величества Екатерины II, тайному советнику В. С. Попову для доклада П. А. Зубову // Запски императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1881. – Т. XII.
6. *Полонська-Василенко Н. Д.* Мат-ли до історії гірничої промисловості Донбасу / Н. Д. Полонська-Василенко. // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен: Дніпрові хвилі, 1967. – Т. II. – С. 178–206.
7. *Эварницкий Д. И.* История села Фалеевки-Садовой / Д. И. Эварницкий. – СПб., 1892.
8. ЦДІА. – Ф. 571. – Оп. 9. – Спр. 1859, 1860, 1883–1885.
9. РВ РНБ. – Ф. 342. – Спр. 16.
10. Там само. – Спр. 12.
11. Там само. – Ф. 550. – Справа F IV. 268. – Арк. 1–76.
12. *Русов А. А.* Мат-лы для статистико-экономического обследования Черноморско-Балтийского водного пути / А. А. Русов. – К., 1912. – 138 с.
13. РВ РНБ. – Ф. 550. – Спр. 282. – Мапа 3 («Theatre de la Guerre entre les Russiens et les Turcs 1770»).
14. Там само. – Спр. F IV. 593 («Историческое описание Таврической области»).
15. Там само. – Оп. 1. – Спр. F IV–4, 5.
16. Там само. – Ф. 830. – Оп. 1. – Спр. 1.
17. Вокруг Очакова. 1788 г. (Дневник очевидца) // Русская старина. – 1895. – Т. 84 (Сентябрь). – С. 147–212.
18. *Козлов С. А.* От Лейпцига до Очакова: дневниковые записки Р. М. Цебрикова 1785–1788 / С. А. Козлов. – СПб.: Историческая иллюстрация, 2009. – 230 с.
19. ВР РНБ. – Ф. 658. – Спр. 264.
20. *Бойко А. В.* Джерела з історії Південної України останньої чверті XVIII століття в архівосховищах Москви та Петербурга: покажчик справ / А. В. Бойко. – Запоріжжя: РА «Тандем-У» – 60 с.
21. *Бойко А. В.* Джерела з історії Південної України останньої чверті XVIII століття в фондах рукописного відділу ДПБ ім. М. Є. Салтикова-Щедрина / А. В. Бойко. // Наукові праці іст. фак-ту. – Вип. 1. – Запоріжжя, 1993. – С. 64–87.
22. *Дружинина О. И.* Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. / О. И. Дружинина. – М., 1959
23. *Дружинина О. И.* Южная Украина 1800–1825 гг. / О. И. Дружинина. – М., 1970

24. *Бойко А. В.* Південна Україна останньої чверті XVIII століття. – Част. 4: Аналіз джерел / А. В. Бойко. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2000. – 308 с.

25. *Мільчев В. І.* Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII–XVIII століття: джерелознавчий аналіз / В. І. Мільчев. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – 369 с.

26. *Козирев В. К.* Запорізька спадщина Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX століття / В. К. Козирев. – Запоріжжя. 2006. – 417 с.

27. *Лиман І. І.* Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття / І. І. Лиман. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. – 488 с.

28. РВ РНБ. – Ф. 609. – Спр. 218. – Арк 15–15 зв.

29. Так само. – Спр. 469.

30. Так само. – Спр. 218.

31. Так само. – Спр. 344.

Петро Бойко (*Запоріжжя, Україна*). Джерела з історії населення Степової України останньої чверті XVIII століття в Рукописному відділі Російської національної бібліотеки

У статті аналізуються інформативні можливості матеріалів фондів Рукописного відділу Російської національної бібліотеки як джерел з історії населення Степової України останньої чверті XVIII ст. Серед виявлених матеріалів представлені ордери Г. О. Потьомкіна та В. С. Попова з приводу розвитку міст, картографічні матеріали та екстракти до них, мемуари й листи.

Ключові слова: Степова Україна, джерела. Рукописний відділ Російської національної бібліотеки

Петр Бойко (*Запорожье, Украина*). Источники по истории населения степной Украины последней четверти XVIII века в Рукописном отделе Российской национальной библиотеки

В статье анализируются информативные возможности материалов фондов Рукописного отдела Российской национальной библиотеки как источников по истории населения Степной Украины последней четверти XVIII в. Среди выявленных материалов представлены ордера Г. А. Потемкина и В. С. Попова по поводу развития городов, картографические материалы и экстракты к ним, мемуары и письма.

Ключевые слова: Степная Украина, источники. Рукописный отдел Российской национальной библиотеки

Peter Boyko (*Zaporizhzhia, Ukraine*). Sources on the history of the population on Ukraine Steppe in the last quarter of the XVIII century in the Manuscript Department of National Library

In this summery analyzed the possibility of informative material foundations of the Manuscript Department of the Russian National Library as a source of stories from people Steppe Ukraine in last quarter of the XVIII century. Among the identified materials submitted warrant, G. A. Potemkin and V. S. Popov about urban development, cartographic materials and extracts them, memoirs and letters.

Key words: Ukraine Steppe, sources, Manuscript Department of the Russian National Library

Микола МИХАЙЛЧЕНКО
Світлана ПОТАПЕНКО
(Суми, Київ, Україна)

УДК 929.52 (477.54/62) “18–20”

**Слобідські старшинсько-дворянські
роди Лесевичів і Лесевицьких:
генеалогічні розписи XVIII –
початку XX ст.**

Підступаючи до підготовки гербівника старшинсько-дворянських родів Слобожанщини, ми зіштовхнулися з потребою укласти родовідні розписи двох родів, прізвища представників яких звучали подібно, що могло опосередковано свідчити про їхню спорідненість: Лесевичі і Лесевицькі. Глибші генеалогічні студії нас «розчарували»: довести гіпотетичну спорідненість цих родів так і не вдалося (хоча ми її не відкидаємо). Однак проведені розшуки виявили чимало цікавої інформації, зокрема щодо походження та зв'язків згаданих родів зі старшинськими кланами Гетьманщини. Тому з огляду на слабку дослідженість історії цих родів* й аби унеможливити подальшу плутанину з їхніми представниками, нижче подаємо підготовлені генеалогічні розписи. При підготовці розписів використано головним чином обліково-статистичні документи до історії слобідської еліти Ранньомодерної доби: перепис Охтирського [38] і Сумського [48] слобідських полків М. Хрущова 1732 р., «списки» та «відомості» козацької старшини 1750-х–1760-х рр. [5], «економічні примітки» до «Топографічних описів» Харківського намісництва 1780-х рр. [63], «абеткові списки» слобідських дворян 1786 р. [49] та «Родовідну книгу Харківського намісництва» [41; 60]. Усвідомлюємо, що підготовлені розписи ще будуть до-

* Фактично можемо говорити лише про статтю «Лесевичі» в «Малороссийском родословнике» В. Модзалевського [33, с. 90–93] та біографічні розвідки В. Кривошеї з проблеми [18, с. 468–469]. Однак напрацювання обох дослідників стосуються лише тих представників згаданих родів, діяльність яких була пов'язана з Гетьманщиною.

повнені і, не виключено, уточнені. Перед кожним розписом стисло подаємо загальну інформацію про відповідний рід.

* * *

Витоки роду Лесевичів ще потребують окремого дослідження, однак у загальних рисах їх можна реконструювати таким чином. Напередодні Національно-визвольної революції середини XVII ст. Лесевичі були православним шляхетським родом середньої заможності з Київщини. Не виключено, що вони вже були покозачені, що загалом було характерним для православної шляхти цього регіону. Якщо локалізувати точніше, то хтось із роду володів двома поселеннями на 103 дими у Канівському старостві [64, с. 87]. За родинною легендою тієї гілки роду, яка осіла на Гетьманщині, засновник роду значковий товариш Лубенського полку (1724 р.) Костянтин походив із села Лисовичів (Лесевичів) під Таращю [33, с. 90; 18, с. 468] (інакше кажучи, маємо справу з відтопонімічним прізвищем-композитом). Цю інформацію опосередковано підтверджує той факт, що надалі згадане село увійшло до Чорнокам'янської сотні Білоцерківського полку, яка стала значним козацьким центром [17, с. 90]. За класифікацією В. Кривошеї Канівський і Білоцерківський полки належали до так званих «корінних полків», тобто тих базових полків, що їх контролював особисто Хмельницький та представники його «клану», а відсоток покозаченої шляхти серед старшини був найвищим (у Білоцерківському полку він був максимальним – 18,2 %) [17, с. 76]. Серед відомих Лесевичів XVIII ст. Михайло Гаврилович, значковий товариш Переяславського полку, був гербовим шляхтичем [18, с. 468].

Узагальнивши ці дані, можна припустити, що шляхтичі Лесевичі, вже пов'язані з козацтвом на середину XVII ст., підтримали Богдана Хмельницького і, очевидно, посіли якісь старшинські уряди під час Національно-визвольної революції. Подальше переміщення представників роду на Лівобережну Гетьманщину (Лубенський і Гадяцький полки) та Слобожанщину (Сумський полк), очевидно, було пов'язане з подіями Руїни і подальшим перебуванням Правобережної України у складі Речі Посполитої. Не можна скидати з рахунку і той факт, що осадчий міста Сум і багатолітній полковник Сумського полку Герасим Кондратьєв походив з містечка Ставища, яке також входило до Чорнокам'янської сотні Білоцерківського полку. Інакше кажучи, не виключеними лишаються зв'язки між Кондратьєвими і Лесевичами ще до переселення на Слобожанщину.

Власне, те, що «слобідські» Лесевичі на початок XVIII ст. належали до сумської старшинської «корпорації», очолюваної полковничою родиною Кондратьєвих, підтверджується фактом одруження Федора Олександровича (1.1. у розписі нижче) з Пелагеєю Яківною Алфьоровою – представницею однієї з найвпливовіших старшинських родин Сумського полку. Ось як характеризує позиції Алфьорових у полку сучасний дослідник О. Алфьоров: «Рід Алфьорових зафіксований на Слобідській Україні у 1661 р. Отримавши старшинські посади в Сумах та Сумському полку, Алфьорови стали частиною клану слобідсько-сумської старшини на чолі з Кондратьєвими. Фінансова потуга та посідання урядів дозволяли безперешкодно купувати значні території та отримувати помістя від царів. Могутність молодого клану на початку XVIII ст. вражає. Отримання урядів полкової та сотенної старшини вводило їх до найвищої керівної ланки» [2, с. 7].

Додамо, що Алфьорови були не лише потужним старшинським родом, але й тягли свій родовід від старовинного українського магнатського і гетьманського роду Голубів, представники якого володіли чималими маєтностями на Київщині (зокрема поблизу Канева, Стеблева, Вільшани) напередодні Національно-визвольної революції. Тому виключати якісь стосунки між Голубами-Алфьоровими і Лесевичами до середини XVII ст. також не варто. Крім того, рід Голубів мав численні відгалуження у XVIII ст. (Зіневичі, Мануйловичі, Світличні, «чернігівські» Алфьорови) і через шлюби був пов'язаний із найвпливовішими українськими старшинськими родинами (Самойловичами, Скоропадськими, Горленками, Лизогубами, Гамаліями, Кондратьєвими, Ковалевськими, Богаєвськими, Биковськими) [1].

Судячи з біографічних відомостей, «слобідські» Лесевичі не надто захоплювалися козацькою службою, очевидно, віддаючи перевагу господарській діяльності. Серед представників роду не зустрічаємо високих полкових урядовців. Незважаючи на це, наприкінці XVIII ст. сини Федора Олександровича колезький секретар Петро (1.1.1.) і колезький реєстратор Василь (2.1.1.) довели свої права на спадкове дворянство і були внесені до другої частини «Родовідної книги Харківського намісництва» [11, с. 203]. Як відомо, до другої частини записували «військове дворянство», тобто тих осіб, які мали військові обер-офіцерські чини, а також представників козацької старшини, котрі мали відповідні «ранги», та їхніх нащадків. Очевидно, підставою для надання братам Лесевичам спадкового дворянства була саме старшин-

ська служба предків – для цього виявилось цілком достатньо сотничого уряду їхнього батька Федора (1.1.). Можливо, вони покликалися і на старшинську службу діда Олександра (1.), хоча ми достеменно не знаємо, який саме старшинський уряд той посідав. Слід зауважити, що така ситуація цілком відповідала загальній тенденції «одворянення» слобідської старшини: нащадки колишніх слобідських козацьких урядовців дуже часто наводили старшинську службу предків як беззаперечний доказ власної «шляхетськості».

До розпису не увійшли Михайло Лесевич, який служив засідателем Харківського совісного суду наприкінці XVIII ст. [24, с. 129], та дійсний статський радник і кавалер Йосип Федорович Лесевич, внесений у 1859 р. до третьої частини «Родовідної книги» Харківської губернії, предводитель сумського дворянства у 1873–1876 рр. [11, с. 385–386; 38]. Швидше за все, вони були нащадками згаданих щойно Петра чи Василя Федоровичів (тим більше, що Йосип Федорович володів спадковими маєтностями на Сумщині), однак достеменний родинний зв'язок поки що не встановлений.

Додамо, що гілка роду Лесевичів, яка осіла на Гетьманщині, була представлена кількома досить помітними фігурами. Передовсім, слід назвати військового канцеляриста 1730-х рр., гадяцького полкового суддю 1760-х–1770-х рр. Данила Костянтиновича та його синів – сотника Ковалівської Першої сотні, бунчукового товариша Гадяцького полку Олександра і військового товариша того ж полку Володимира Даниловичів [18, с. 468–469; 33, с. 90–93]. Нащадком цієї гілки був філософ, соціолог, публіцист Володимир Вікторович Лесевич (1837–1905) [8; 28; 33, с. 92]. Особистий фонд Володимира Лесевича зберігається у Російському державному архіві літератури і мистецтва (ф. 301, 110 од. зб., 1858–1917 рр.) [22].

ЛЕСЕВИЧІ

I

1. Олександр – імовірно, православний шляхтич, який переселився на Слобожанщину з Київщини у другій половині XVII ст. і посів старшинський уряд у Сумському полку, помер до 1732 р.

II

1.1. Федір Олександрович – народився близько 1700 р. Через шлюбу поріднився з Алфьоровими [2, с. 29]. На 1732 р. служив підпрапорним Сумського полку, мешкав у власній садибі з родиною в Сумах, де на

нього працювали 7 робітників [48, арк. 1 зв.]. На 1743 р. служив сумським сотником [13, арк. 44 зв.].

Дружина: Пелагея Яківна Алфьорова.

III

1.1.1. Петро Федорович – народився близько 1731 р. в садибі батька у Сумах [2, с. 29; 48, арк. 1 зв.]. Очевидно, здобув домашню освіту. З 1746 р. служив писарчуком, з 1753 р. – понадштатним канцеляристом Сумської полкової канцелярії, відповідав за укладання майнових угод («сумских крепостных дел надсмотрщик» [12, арк. 1 зв.]), «был во многих от полку посылках и камандирациях, и в Прусском походе». З відстороненням наприкінці 1763 р. слобідських старшин від урядів, виконував обов'язки сумського полкового писаря і був атестований на відповідну посаду [5, с. 152, 160–161]. Як секретар у серпні 1771 р. засвідчив копію листа запорозького полковника Івана Гараджі до Ізюмського комісарського правління з приводу належності спірних земель [39, с. 260]. На 1779 р. володів з молодшим братом Василем хутором Кровним під Сумами з 39-ма підданими [36, с. 153]. Внесений до другої частини «Родовідної книги Харківського намісництва» у 1786 р. в чині колезького секретаря [11, с. 203].

2.1.1. Василь Федорович – народився після 1732 р. [2, с. 29]. Козацької служби не служив. У 1766 р. засвідчив купчу двоюрідного брата Петра Олексійовича Алфьорова [2, с. 37]. На 1768 р. служив «крепостных дел надсмотрщиком» при Сумській провінційній канцелярії [15, арк. 2]. Внесений до другої частини «Родовідної книги Харківського намісництва» у 1786 р. в чині колезького реєстратора [11, с. 203].

* * *

Поділяємо думку о. Ю. Мицика про те, що Лесевицькі, швидше за все, були гілкою розглянутих вище Лесевичів [32, с. 128], тобто православним шляхетським родом із Правобережної України. Тим більше, у «дворянській» історіографії Слобожанщини (І. Срезневський [43, с. 5], Філарет (Гумілевський) [46, с. 6], М. Гербель [3, с. 10], П. Головинський [4, с. 64]) Лесевицькі неодмінно фігурують серед тих «дворянських фамілій»**, які в середині XVII ст., прагнучи зберегти бать-

** «Квитки, Шидловские, Захаржевские, Кондратьевы, Лесевицкие и пр.» – цей перелік першим навів І. Срезневський і за ним далі повторювали

ківську православну віру, переселилися на терени майбутньої Слобожанщини. Найцікавіше те, що думку про «шляхетськість» Лесевицьких поділяв навіть радянський історик К. Звездін, котрий зараховував цю родину до шляхти, яка «потрапила» до лав слобідської козацької старшини [9, с. 183].

Про Лесевицьких, на відміну від «слобідських» Лесевичів, відомо набагато більше. Ще б пак, за заможністю і зв'язками вони могли позмагатися із сумськими Кондратьєвими, острогоськими Тев'яшовими чи харківськими Донцями-Захаржевськими. У випадках усіх цих родин ключову роль у примноженні статків відігравали високі старшинські уряди, які їхні представники утримували з покоління в покоління. Якщо бути точнішими, то особливе значення мав факт посідання полковницького уряду, адже цей уряд відкривав фактично нічим і ніким не обмежені можливості розпоряджатися земельними ресурсами полку й вести широку господарчу діяльність.

Тому не дивно, що упродовж трьох десятиліть (1724–1758 рр.) полковникування чотирьох Лесевицьких (Олексія Леонтіївича та трьох його синів – Івана, Костянтина і Юрія) шляхом пожалувань, скупівлі і захоплен^{***} на Охтирщині було сформовано потужний ма-

(з деякими модифікаціями) решта згаданих авторів. Дуже показовою є підтекстова примітка, уміщена І. Срезневським під цим переліком: «Считаю нужным заметить лживость мнения некоторых, полагающих, будто большая часть дворянских фамилий, переселившихся в Слободскую Украину, были происхождения польского [...] Быть шляхтичем польским не значило еще быть поляком: поляки жаловали шляхетством многих украинцев, многих успевали даже обращать и в католическую веру [...], но не обратившиеся в католичество удерживали за собою все украинство свое, всю свою народность и бежали в Слободскую Украину от поляков не как поляки беглые, а как притесненные» [43, с. 5].

^{***} Про захоплення охтирськими полковниками, починаючи від Івана Перехреста, і старшиною обивательських ґрунтів дуже колоритно у 1764 р. написав відомий місцевий донощик канцелярист Павло Яготинець: «[...] Первее оной полковник Перехрист и другие командиры старшина не токмо, чтоб тот народ от посторонних обыд защитить, но еще встемились сами разорять и всякие жалованние те наши полковые ґрунта, земли и угодии усилно и нагло отнимать ис-под великаго принуждения и притеснения и смертных побоев, а по нем и другие полковники – Федор Осипов, Алексей Лесевицкий и дети ево Иван, Константинов и Юрья Лесевицкие ж, и

етковий комплекс роду, що включав слободи Доброславівку, Березівку, села Іванківське (Староіванівку), Деревка, Олексіївське, Леонтіївку, хутір Сосонку, де на 1730-ті рр. нараховувалося півтори тисячі підданих і ще близько тисячі підданих у селах Новій Рабині, Яблучному, Ямному, Литвинівці [38, с. 65, 67, 69, 72, 75–84, 153, 289–294, 314–323, 412–417, 448, 450–462, 519–522, 641]. Формування цього комплексу розпочалося ще у перше десятиліття XVIII ст. за суддівства в Охтирському полку Леонтія Степановича Лесевицького. Останнього було призначено опікуватися маєтностями, конфіскованими в усуненого від охтирського полковництва у 1704 р. Івана Перехреста. До «перехрестівських маєтностей» якраз і належали села Нова Рабинь, Яблучне, Сосонка, пізніше закріплені за Лесевицькими [47, с. 182–183; 23, с. 178]. У «перехрестівських маєтностях» Леонтій Лесевицький разом з іншими місцевими старшинами розгорнув широке селітроваріння [23, с. 133, 140, 178; 42, с. 277, 281]. На думку В. Маслійчука, якраз із усуненням Івана Перехреста в Охтирському полку «на арену виходять менш помітні до цього роду: Осипових, Лесевицьких, Боярських» і старшинський прошарок полку загалом упорядковується [23, с. 51, 105]. На кінець XVIII ст. володіння Лесевицьких тільки на Охтирщині нараховували 8695 десятин землі [42, с. 175].

Примноження статків здійснювалося і за рахунок шлюбів із представниками таких же потужних родів. Лесевицькі мали численні родинні зв'язки зі старшинськими кланами Гетьманщини (Миклашевські, Марковичі, Милорадовичі, Полуботки), слобідським полковничим родом Перехрестових-Осипових, російськими відкупщиками Пеуновими.

Ще одна важлива деталь: складно не помітити особливий нахил до освіти й духовності загалом, притаманний представникам цього

свойственник их с поповских детей Михайло Зашаловский (кой сам без укажу и без перемены фамилии его називает себя Боярским [охтирський полковник у 1759–1765 рр. – *Авт.*]), – будучи на полковничестве таковые ж народные разорения отнятием грунтов под видом купли, також на их смотря, полковая и сотенная старшина, яко между собою все обовязались во всем полку близким свойством и родством, таковые ж безстрашные и законам пративные поступки, смотря адин на другога, как в подкомандных своих отнятием мелниц, земель и грунтов, також всякие великие разорения, грабительства, лихоимства, многочисленныя денежные неуказные зборы и превеликие налоги, отягощения и работизни, и смертныя убийства чинили [...].» [14, арк. 1 зв.].

роду. Олексій Леонтійович не лише листувався з родичами латиною і відсилав власних дітей до Харківського колегіуму для навчання «латинського діалекта», а й збудував величний кам'яний храм Успіння Пресвятої Богородиці з дзвіницею у центрі Охтирки [23, с. 156; 47, с. 21, 52]. Його онук Степан Омелянович звів дерев'яну Преображенську церкву у селі Староіванівці [45, с. 175]. На початку ХХ ст. Лесевицькі входили до Попечительної ради Зміївської земської Олександрівської гімназії [16]. Ще у середині ХІХ ст. зберігалася родинна хроніка Лесевицьких, у подальшому, на жаль, втрачена [45, с. 77–79].

І кілька слів власне щодо родоводу. Значною перешкодою на шляху його укладання стала відсутність інформації про родину Олексія Леонтійовича і його родичів, які мешкали в Охтирці на 1732 р. Цю інформацію було вміщено на перших аркушах перепису Охтирського полку Михайла Хрущова, які на сьогодні втрачено [38, с. 10]. Відповідні генеалогічні зв'язки було реконструйовано, спираючись на пізніші маєткові справи роду [53–55]. Виникли труднощі й з ідентифікацією окремих представників роду, які жили у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Однак з подальшими дослідженнями ці прогалини, сподіваємося, буде заповнено.

ЛЕСЕВИЦЬКІ

I

1. Леонтій Степанович – охтирський полковий суддя у перших десятиліттях ХVІІІ ст. [47, с. 52]. Зафіксований на цьому уряді у 1704 р. і 1711 р. [47, с. 47; 44, с. 30]. Імовірно, гадяцький полковий суддя у жовтні 1713 р. [32; 20, с. 203]. У 1709 р. розпорядженням бригадира Федора Шидловського йому «вместо жалованья» було передано розорену шведами слободу Хорунжівку під Охтиркою як нагороду за чотирирічне управління конфіскованими «перехрестівськими» маєтностями і «за услугу в селитренном труде» [47, с. 50].

II

1.1. Олексій Леонтійович – охтирський полковий писар (у травні 1711 р. підписав чолобитну слобідських старшин і козаків про повернення бригадира Ф. Шидловського до командування Слобідськими полками), охтирський полковник у 1724–1734 рр., протягом 1738–1745 рр. – бригадир Слобідських полків [47, с. 52, 128; 23, с. 163]. Керував полком і Слобідською бригадою у досить складний період реформ

князя Олексія Шаховського (1730-ті рр.), що мали на меті бюрократизувати управління і «регуляризувати» службу у Слобідських полках [25, с. 105–140]. В. Маслійчук зазначає з цього приводу «Регулярство нищило звичаї козацької служби, що склалися в слобідських полках. Цікаво простежити ставлення до нього старшин. Деякі з них ретельно виконували вказівки уряду. Серед усіх старшин найприхильніше до створення регулярних рот поставився охтирський полковник Олексій Лесевицький. Його намагання не залишилися поза увагою Шаховського: в липні 1733 р. той хвалив Лесевицького як найстараннішого полковника, у 1734 р. його найпершого з полковників затверджено в чині прем'єр-майора, а 1736 р., за зразкове утримання регулярної роти, – підполковника. У 1738 р. Олексій Лесевицький став бригадиром слобідських полків» [25, с. 129].

На 1732 р. Олексій Леонтійович володів 3-ма дворами і 6-ма «подворками» в Охтирці, двором і шинком у Боромлі, слободами Доброславівкою (100 підданих; млин на р. Ворсклі), селами Іванківським (267 підданих; млин на р. Ворсклі), Олексіївським (569 підданих), Леонтіївкою (209 підданих), хутором Сосонкою (47 підданих), а також підданими у селах Новій Рабині (568 осіб), Яблучному (362 особи), Ямному (14 осіб), Литвинівці (з «перехрестівських маестностей»; 140 осіб), містечку Мурафі (5 осіб) [38, с. 65, 67, 69, 72, 75–84, 153, 289–294, 314–323, 412–417, 448, 450–462, 519–522, 641].

На кошти Олексія Лесевицького у 1738 р. було зведено (і того ж року освячено) соборний кам'яний Успенський храм із дзвіницею в Охтирці [47, с. 21]. Архієпископ Філарет (Гумілевський) так описував цей храм, у 1939 р. знищений більшовиками: «Высокие своды храма, опирающиеся на столбах, придают много величия сему храму. В нем три престола в ряд: главный в честь Успения Пресвятой Богородицы, южный – в честь Воскресения Христова, северный – в честь рождения Христова. Под нижними сводами храма есть еще престол во имя Алексея, человека Божия, ангела создателя храма. Живопись главного иконостаса в греческом вкусе и правильная, дышит жизнью и величием; это работа украинского художника, известного в предании под именем Владимира» [47, с. 21]. У 1745 р. Олексій Леонтійович клопотався перед ректором Харківського колегіуму Гедеоном: «Намерение мое есть, дабы детей наших в Харьковскую Академию наук латинского диалекта в сих числах отправитъ [...] Чего ради оных детей моих инспектор Данилевский и отправлен, которому прошу в прискании

квартиры вспомошествовать» [47, с. 52]. Помер у 1746 р., похований у заснованому ним храмі, де знаходили спочинок і представники інших місцевих старшинських родин [53, арк. 26 зв.; 47, с. 21]. Після його смерті розгорілися маєткові суперечки між нащадками [53].

Дружина: Наталія. У 1738 р. клопоталася перед архієпископом Білгородським Петром про переведення священика Хрестовоздвиженського храму слободи Чупахівки отця Іоана до Охтирки з огляду на зменшення кількості парафіян у Чупахівці. У 1746 р. відновила після пожежі шість лавок у «красному» торговому ряду в Охтирці, прибутки від яких ішли на полковничий уряд [54, арк. 10–11]. У 1747 р. подарувала до Успенського храму Євангеліє московського друку у срібній оправі (очевидно, на поминання чоловіка) [47, с. 22, 487]. Померла у 1750 р., залишивши перед цим духівницю («духовной завет»), що, однак, не зняло суперечки між її синами за батьківський спадок [53, арк. 26 зв.].

2.1. Леонтій Леонтійович [47, с. 52; 53, арк. 79] – ротмістр Охтирського полку. У 1743 р. проти нього позивався його підданий мешканець містечка Коломака Тарас Палагута про викрадення Леонтієм Леонтійовичем у того кабана і побиття, коли Тарас упізнав свою худобу [52].

Дружина: Уляна. Як «удова ротмистрова» на 1766 р. володіла 287-ма підданими у селі Леонтіївці Краснокутського комісарства Охтирської провінції Слобідсько-Української губернії [26, с. 335].

3.1. Григорій Леонтійович – коломацький сотник, підписав чолобитну слобідських старшин про повернення Ф. Шидловського до керівництва Слобідськими полками у 1711 р. [53, арк. 79; 27, с. 128].

4.1. Олександр Леонтійович – сотникував в одній із сотень Охтирського полку (згадка 1749 р.), можливо, в Охтирці або Боромлі. Помер до 1757 р. [5, с. 283; 26, с. 286; 47, с. 52; 53, арк. 79; 60, арк. 2 зв.]

III

1.1.1. Іван Олексійович – охтирський полковник протягом 1735–1751 рр. [23, с. 163]. На його ім'я дано жалувану грамоту імператриці Єлизавети Петрівни Охтирському полку від 22 листопада 1743 р. [13, арк. 63 зв.] Брав участь у кампаніях проти ногайців у 1735 р. та Кримських походах 1735–1739 рр., зокрема керував командою гетьманців, які восени 1736 р. несли службу в редутах між річками Самарою і Орликом [47, с. 52; 40, с. 113]. Узимку 1747–1748 рр. очолював тисячу

слобідських козаків, відправлених до Ліфляндії до складу російського корпусу, що вів боротьбу за австрійський спадок [7, с. 155].

2.1.1. Костянтин Олексійович – охтирський полковий суддя за полковництва його брата Івана (згадка 1749 р.), після смерті якого у 1751–1756 рр. очолював Охтирський полк [47, с. 52; 23, с. 163; 26, с. 286].

3.1.1. Микола Олексійович – охтирський полковий суддя (1742 р.), підпоручик (1749 р.) [26, с. 286]. Судився з братами за батьковий спадок і відсудив у брата Костянтина (2.1.1.) село Сосонку «з довольным лесом, пасекою, мелницею, рыбными ловлями и винокуренной завод на восем котлов». Помер у квітні 1753 р. [53, арк. 29–29 зв.]

Дружина: Параскева Андріївна Полуботок [53, арк. 28]. Онука наказного гетьмана 1722–1724 рр., чернігівського полковника Павла Леонтійовича Полуботка і правнука сумського осадчого Герасима Кондратьєва: її батько бунчуковий товариш Андрій Павлович Полуботок був одружений із полковниківною Марією Андріївною Кондратьєвою [18, с. 593; 34, с. 187]. Вийшла заміж за Миколу Лесевицького у 1742 р. [53, арк. 28]. У другому шлюбі за бригадиром Олександром Федоровичем Коробовським, який служив при кірасирських заводах [53, арк. 31]. У 1761 р. її право на спадок першого чоловіка відсуджував племінник Степан Омелянович (1.6.1.1.) [53, арк. 24–67]. Параскева Андріївна, у свою чергу, доводила, що її покійний чоловік практично нічого не отримав від батьків на шлюб, натомість її батько, Андрій Полуботок, наділив молодят рухомим майном «на несколько тысяч рублей» і допомагав їм пізніше [53, арк. 28–28 зв.].

4.1.1. Юрій Олексійович – прапорщик регулярної роти при Охтирському полку (згадка 1749 р.), охтирський полковник у 1756–1758 рр. після смерті старшого брата Костянтина. Помер 9 (ст. ст.) листопада 1758 р. [47, с. 52; 23, с. 163; 26, с. 286; 13, арк. 112].

Дружина: Анастасія Іванівна [53, арк. 31; 61, арк. 99]. На 1766 р. як «вдоствующая полковница» володіла в селі Олексіївському «і в інших місцях» Краснокутського повіту Охтирської провінції Слобідсько-Української губернії 10-ма кріпосними і 571-м підданим [26, с. 335]. На 1779 р. у Краснокутському комісарстві володіла разом із дітьми хуторами Верхнім і Нижнім Калениковими зі 104-ма підданими, а загалом по Охтирській провінції – 471-м підданим. Мешкала в Охтирці [36, с. 147, 151].

5.1.1. Параскева Олексіївна – рік народження невідомий, померла в 1730 р. У 1725 р. взяла шлюб із сином лубенського полковника, піз-

ніше сотником роменським Семеном Андрійовичем Марковичем, з яким прижила сина Івана Семеновича Марковича старшого (1727–1750) [19, с. 499; 33, с. 394, 398].

6.1.1. Омелян Олексійович – ротмістр Охтирського полку на 1732 р. [38, с. 82–85], капітан Слобідського драгунського полку, очевидно, протягом 1735–1743 рр. [47, с. 52]. На 1732 р. володів поблизу Охтирки слободою Березівкою з 3-ма кріпосними і 110-ма підданими, які не сплачували грошової чи натуральної ренти, але працювали «на него, ротмістра, всякую роботу в недели два дни». Поблизу слободи були млин на р. Ворсклі і винокурня на шість казанів. Слобода була осаджена на купленій у 1710 р. землі [38, с. 84–85].

1.3.1. Іван Григорович – «старшинський син», з 1733 р. – підпрапорний, з 1736 р. – «во время набору бывшего Слободского драгунского полку в драгуны и капралы», з 1737 р. – вахмістр і поручик того ж полку, брав участь в Очаківському поході 1737 р., з 1753 р. – сотник першої Боровенської сотні Охтирського полку, пізніше поручик, був живий на 1765–1766 рр., але на літо 1767 р. уже помер [5, с. 82, 269, 309; 53, арк. 79]. Продав графу Іванові Семеновичу Гендрикову належну йому четверту частину дідового спадку [53, арк. 79].

1.4.1. Андріан Олександрович – народився близько 1744 р. З 1749 р. записаний козаком Харківського полку (причому за розпорядженням його двоюрідного брата полковника Івана Лесевицького – 1.1.1.), у 1760 р. – підпрапорним, «в походах, кроме камандираций, не был», оскільки у цей час навчався у Харківському колегумі (з 1752 р., пройшов клас пійтики, на 1757 р. навчався в класі риторики і в опануванні науки був «средствен») [5, с. 88, 283; 60, арк. 2 зв.]. Мешкав у Боромлі. По ліквідації козацького устрою – вахмістр Охтирського гусарського полку [53, арк. 80]. На 1779 р. володів у Охтирській провінції 117-ма підданими [36, с. 151]. На 1785 р. в Охтирському повіті володів: хутором Вершини Малиці (7 десятин), «пустошню» Жеребівською з лісом біля неї (3 десятини), «пустошню» Гречанівською з лісом (31 десятина) біля села Сосонки, разом з іншими власниками селом Ясенок із навколишніми хуторами (всього 4012 десятин) та, ймовірно, частиною села Доброславівки (269 підданих, 754 десятин) і частиною села Сосонки (1174 десятин) [63, с. 11–12, 50, 156–157, 166, 188]. Предводитель дворянства Охтирського повіту у 1786–1792 рр. [11, с. 168]. У 1789 р. у чині відставного секунд-майора внесений до першої частини «Родовідної книги Харківського намісництва» [61, арк. 100]. На той час володів у Бо-

ромлі спадковими 72-ма чоловічими і 50-ма жіночими душами, також мав 80 чоловічих і 81-ну жіночу душу в селі Леонтіївці Валківського повіту тієї ж Слобідсько-Української губернії. З дружиною дітей не мали [61, арк. 100].

Дружина: Параскева – донька відставного підпрапорного Охтирського полку Манойла Даниловича Криницького [50, арк. 100; 5, с. 415]. На 1789 р. володіла у Боромлі 3-ма чоловічими і 4-ма жіночими душами «великоросийских крестьян». Батько дружини Манойло Криницький походив із родини охтирських підпомічників, служив козацьку службу і 1764 р. звільнився відставним підпрапорним, з проханням про що збереглася його чолобитна і лікарський атестат з оцінкою його стану здоров'я [59, арк. 46–47 зв; 38, с. 18]. Дід Данило Іванович Криницький був ктиторм охтирського Покровського храму [58, арк. 1]. У 1770–1780-х рр. Манойло Данилович активно скуповував обивательські ґрунти під Охтиркою [57; 58].

IV

1.1.1.1. Наталія Іванівна – у 1767 р. брала участь у перерозподілі успадкованих від прадіда Леонтія Степановича (1.) маєностей. Вийшла заміж за відставного секунд-майора Юхима Івановича Зворикіна (представника потужного купецького роду з Муромщини (?)) [61] [53, арк. 77, 80]. На 1779 р. володіла разом із троюрідним братом Степаном Омеляновичем (1.6.1.1.) селом Олексіївським (536 підданих) під Охтиркою та 237-ма підданими у Котельві [36, с. 147].

1.2.1.1. Олексій Костянтинівич – «полковничий син», народився близько 1748 р., записаний підпрапорним Охтирського полку у 1754 р., але служив тільки з 1762 р., бо упродовж восьми років навчався [5, с. 86, 284].

2.2.1.1. Іван Костянтинівич – «полковничий син», народився близько 1749 р., записаний підпрапорним у 1754 р., але через навчання почав служити у 1764 р. [5, с. 86, 286].

1.3.1.1. Марія Миколаївна (1743–1759) [53, арк. 29 зв.].

1.4.1.1. Олексій Юрійович – ротний квартирмейстер (1767 р.) [53, арк. 79–79 зв.], у 1767 р. разом із молодшими братами позивався з приводу «оставшемуся по смерти прадеда их Леонтия Лесевицкого имению с прочими равными им наследниками вновь раздела» [53, арк. 79]. Пізніше – надвірний радник, на 1785 р. разом із братом Михайлом (3.4.1.1.) володів селом Староіванівкою (2107 десятин землі) та селом

Сосонкою (1174 десятини землі) [63, с. 47–51], очевидно, помер у проміжку 1785–1789 рр. [61, арк. 99].

2.4.1.1. Іван Юрійович – ротний квартирмейстер (1767 р.) [53, арк. 79–79 зв.].

3.4.1.1. Михайло Юрійович – народився близько 1750–1754 рр., у 1757 р. записаний до підпрапорних Охтирського полку [5, с. 86, 289, 311; 61, арк. 99]. У відомості про старшинських дітей 1765–1766 рр. зазначено, що «грамоты умеет» [5, с. 311]. На 1785 р., разом із братом Олексієм (1.4.1.1) володів селом Староіванівкою (2107 десятини землі) та селом Сосонкою (1174 десятин землі), мав чин вахмістра [63, с. 47–51]. Разом із дружиною і дітьми у 1789 р. у чині відставного прапорщика внесений до першої частини «Родовідної книги Харківського намісництва» [61, арк. 99]. На той час мешкав у хуторі Калениковому під Охтиркою, «в коем за матерью ево, полковницею Анастасиею Лесевицкою, слободских крестьян мужеска пятьдесят восемь, женска семдесят пять; доставшихся по наследству от брата ево, надворнаго советника Алексея Лесевицкаго, – мужеска сорок семь, женска сорок одна, великороссийских мужеска сорок, женска пола тритцать одна душа» [61, арк. 99].

Дружина: невідома на ім'я донька колезького радника Івана Олексійовича Пеунова [61, арк. 99; 51, арк. 4]. Наприкінці 1760-х рр. Іван Пеунов був «в Харькове при закупке в казну вина» і відповідав за поставки «в Москву и в другие великороссийские города вина», тобто тримав горілчаний відкуп у Слобідсько-Українській губернії [50, арк. 1; 51, арк. 4].

1.6.1.1. Степан Омелянович – народився близько 1734 р. [61, арк. 98]. У 1749 р. записаний підпрапорним Охтирського полку, з 1750 р. – сотник. Брав участь у виправі слобожан до Пруссії під час Семилітньої війни, де 19 вересня 1757 р. відзначився у битві під Гросс-Егерсдорфом і «за оказанную [...] ревность [...] и взятых при том сражении пленников» одержав на рік уряд полкового осавула, «в котором чине велено быть ему точию один год, а по прошествии оного по вышеписанному удостоению – действительным полковым обозным». Однак у 1761 р. через відсутність полкового атестату на уряд обозного знову призначений сотником, а у 1762 р. «велено ему по-прежнему полкового обозного чин отдать» [5, с. 277]. У 1763 р. продав сотникові Гадяцького полку Прокопію Масюнову «наследные [...] селетерные бурты с землею, состоящие в Ахтырском полку в местечке Красном Куте, Калантаеве и селе Любовки, да Волновского уезду в деревне Въездецкой и селе Пожном» за 400 рублів [55].

З розформуванням Слобідських козацьких полків продовжив службу в Охтирському гусарському полку як секунд-майор [26, с. 333]. На 1766 р. за ним записано в Охтирському комісарстві 297 підданих і 3 кріпосних [26, с. 333]. На 1779 р. володів у Охтирській провінції 557-ма підданими [36, с. 175]. На 1785 р. йому належали в Охтирському повіті «пустоші» Пологова (132 десятини), Полосна (19 десятин) і Плоска (20 десятин) [63, с. 25, 186–187]. Предводитель дворянства Краснокутського повіту в 1780–1786 рр. [49, арк. 234 зв.–235; 11, с. 177]. «По заслугам предков и по владению ими [Степаном Лесевицьким із родинною. – Авт.] населенными именьями, жалованными от великих государей и царей российских», у чині прем'єр-майора у відставці записаний у 1787 р. до першої частини «Родовідної книги Харківського намісництва» [49, арк. 234 зв.–235; 41, с. 385]. У «Родовідній книзі» про нього вміщено запис: «Живет в Валковском уезде; за ним по последней ревизии наследственных и в приданое полученных слободских крестьян мужеска восемьсот двадцать четыре, женска пола семьсот три души» [49, арк. 234 зв.–235].

Дружина: Ірина Василівна Перехрестова-Осипова [49, арк. 234 зв.–235; 53, арк. 75, 79] – походила з охтирського полковничого роду (її батько Василь Данилович Перехрестов-Осипов – сумський полковник у 1728–1737 рр., дід Данило Іванович Перехрест – охтирський полковник у 1702–1704 рр., прадід Іван Іванович Перехрест – охтирський полковник у 1679–1704 рр.; дід по матері Максим Федорович Осипов – охтирський полковник у 1711–1724 рр., прадід Федір Осипович Осипов – охтирський полковник у 1694 р., 1704–1711 рр.) [23, с. 162–163, 166].

2.6.1.1. Наталя Омелянівна – народилася близько 1736 р., померла після 1787 р. Була одружена з Михайлом Андрійовичем Миклашевським (1727–1787 – раніше 1801 рр.) – бунчуковим товаришем (1752–1769 рр.), малоросійським полковником (1769 р.), полковим командиром (1770 р.), предводителем шляхетства Стародубського повіту (1773 р.), бригадиром, який володів на 1787 р. 1463-ма підданими. Мали десятьох дітей [19, с. 243; 33, с. 483, 486].

3.6.1.1. Микита Омелянович – записаний підпрапорним Охтирського полку в 1749 р. Брав участь у Пруській поході, відзначився під час битв. У 1763 р. служив ординарцем слобідського бригадира генерал-майора Микити Поскочина, однак за неналежне виконання службових обов'язків його було покарано триразовим позачерговим командированням на Українську лінію та неатестацією на уряд сотни-

ка [5, с. 85, 280]. На 1766 р. мав чин відставного ротного квартирмейстера, мешкав у слободі Коломак Краснокутського комісарства Слобідсько-Української губернії, підданими не володів [26, с. 335].

Вочевидь, мав непростий характер. Коли у 1765–1766 рр. керівництво новостворених слобідських гусарських полків формувало «рухомий склад» цих військових одиниць, Микита Омелянович не реагував на неодноразові розпорядження для всіх колишніх підпрапорних віддати бойового коня або ж заплатити еквівалентні 18 рублів [56]. Коли ж надісланий до нього кур'єр Грищенко хотів коня «взять усилно, то он [Лесевицький. – Авт.] его, Грищенка, бранил и бил, от чего в него [Грищенко] з рота и носа руда пошла» [56, арк. 5]. Невдовзі Микиту Омеляновича призначили помічником місцевого комісара титулярного радника Юрія Козловського для проведення ревізії обивателів, то він «пришед пьяной, кричал на него, Козловского, неучтиво и чинил разные продерзости [...], почему-де оной титулярной советник ево велел поимать и, поймавши, с него, Лесевицкого, саблю сняв, арестовал, коя и по ныне в камисарстве содержится, а ево велел посадить в тамошнем правлении под караул, однако-де он, Лесевицкой, в атаманском правлении всех находящихся у собираемой тогда с казенных обывателей на вторую сего года половину казны караулных порозгонял и в собрании той казны зборщикам немалое помешательство учинил, и с-под караула неведомо куда бежал и живущаго за ним, Лесевицким, в подданичестве в деревне Леонтиевки козачьего звания Самойла Черняту разорил дом и заграбил пожитков разных по приложенному реестру^{4*} на тридцать рублев девяносто одну копейку» [56, арк. 5].

^{4*} «Реестр, сколько отставной квартермистер Никита Лесевицкой в написанного Черняты пожитков забрал и оное ценою: муки пшеничной две четверти четыре четверика – 4 [руб.], гречневой – одну четверть два четверика – 1 [руб.] 40 [коп.], ржаной четверть – 1 [руб.] 20 [коп.], пшеницы четверть – 1 [руб.] 40 [коп.], кожухов нателных старых три – 1 [руб.] 50 [коп.], свердлов тры – 50 [коп.], лопатен адин – 50 [коп.], топор адин – 60 [коп.], ружья адно – 2 [руб.], сало свиное адно – 50 [коп.], сыра полтора пуда – 50 [коп.], масла тринадцать фунтов – 80 [коп.], шкуру чинну конску – 1 [руб.] 25 [коп.], чобот новых три пары – 1 [руб.] 20 [коп.], лемеш плуговый – 60 [коп.], готовых денег позычил – 10 [руб.], проса дватцать мешков – 2 [руб.], овса дватцать мешков – 96 [коп.], да сверх того скрию с мужескими и женскими рубашками и протчими вещами. Итого на 30 [руб.] 91 [коп.]» [56, арк. 3 зв.]

1.1.3.1. Григорій Іванович – народився близько 1747/1748 рр., у 1759 р. записаний до охтирських козаків, а 1762 р. – до підпрапорних. З ліквідацією козацького устрою служив вахмістром Охтирського гусарського полку [5, с. 89, 92, 285, 309]. На 1785 р. володів у Охтирському повіті частиною села Ясенок з хуторами (загальна кількість підданих – 358 чоловік, площа земельних угідь – 4017 десятин) [63, с. 188].

V

1.3.4.1.1. Варвара Михайлівна – народилася близько 1785 р., у 1789 р. разом із батьками і братом записана до першої частини «Родовідної книги Харківського намісництва» [61, арк. 99].

2.3.4.1.1. Іван Михайлович – народився близько 1786 р., у 1789 р. разом із батьками і сестрою записаний до першої частини «Родовідної книги Харківського намісництва» [61, арк. 99].

1.1.6.1.1. Микола Степанович – народився близько 1760 р. [49, арк. 31 зв.–232; 5, с. 306]. Можливо, навчався у Харківському колегіумі. У відомостях про старшинських дітей 1765–1766 р. про нього вказано, що «по-російськи и немецки обучаетца» [5, с. 306]. Записаний до «Абеткових списків дворян» 1786 р. у чині відставного секунд-майора, володів 115-ма душами в Охтирському повіті [49, арк. 231 зв.–232], а також разом із тестем Михайлом Милорадовичем – 237-ма чоловічими і 252-ма жіночими душами у с. Гавронцях Полтавського повіту [33, с. 517]. Помер у 1802 р. [33, с. 523].

Дружина: донька гвардії відставного капітана-поручика, колишнього бунчукового товариша Лубенського полку Михайла Милорадовича Анастасія [49, арк. 231 зв.–232; 18, с. 514; 33, с. 517, 523].

2.1.6.1.1. Михайло Степанович – народився близько 1761–1763 р. [49, арк. 234 зв.–235; 5, с. 306]. Записаний до «Абеткових списків дворян» 1786 р. холостим, у чині відставного полкового квартирмейстера, володів 110-ма душами в Охтирському повіті [49, арк. 234 зв.–235].

3.1.6.1.1. Варвара Степанівна – народилася близько 1762 р., записана разом із батьками, братами і сестрами до першої частини «Родовідної книги Харківського намісництва» у 1787 р. [61, арк. 98].

4.1.6.1.1. Параскева Степанівна – народилася близько 1768 р., записана разом із батьками, братами і сестрами до першої частини «Родовідної книги Харківського намісництва» у 1787 р. [61, арк. 98].

5.1.6.1.1. Марія Степанівна – народилася близько 1771 р., записана разом із батьками, братами і сестрами до першої частини «Родовідної книги Харківського намісництва» у 1787 р. [61, арк. 98].

6.1.6.1.1. Єлизавета Степанівна – народилася близько 1775 р., записана разом із батьками, братами і сестрами до першої частини «Родовідної книги Харківського намісництва» у 1787 р. [61, арк. 98].

1.1.1.3.1. Параскева Григорівна – у 1817 р. вийшла заміж за поміщика слободи Люботин Валківського повіту, нащадка старшинського роду з Харківщини Івана Олександровича Черноглазова. Духовна консисторія наполягала на розлученні, бо мати Черноглазова була хрещеною Параскеви Григорівни [37].

VI

1.1.1.6.1.1. Степан Миколайович – народився близько 1790 р., жив у Охтирському повіті. З 1803 р. перебував на цивільній службі, у 1807 р. одержав чин колезького реєстратора, у 1822 р. дослужився до чину колезького асесора і вийшов у відставку. На 1840 р. володів спадковими і купленими 289-ма чоловічими і 257-ма жіночими душами в Охтирському та 203-ма чоловічими душами у Богодухівському повітах, а також 501-єю душею у Полтавському повітах. На основі запису про внесення у 1787 р. до першої частини «Родовідної книги Харківського намісництва» його діда Степан Омеляновича (1.6.1.1) і батька Миколи Степановича (1.1.6.1.1.) у 1847 р. за рішенням Харківського депутатського зібрання записаний до тієї ж частини «Родовідної книги». Але це рішення було переглянуто Герольдією, у результаті чого Степана Миколайовича переписали до третьої частини «Родовідної книги», тобто як особу, яка здобула право на спадковий дворянський статус особистою службою («по собственным заслугам»). На 1840 р. уже був удівцем [41, с. 385].

2.1.1.6.1.1. Дмитро Миколайович – титулярний радник, володів селом Кованкою (Копанкою) Зміївського повіту, яке успадкував від діда Михайла Милорадовича [36, с. 166; 37].

Дружина: Єлизавета Петрівна Мейер. Походила зі слобідського старшинсько-дворянського роду: швидше за все, доводилася донькою зміївському предводителю дворянства 1801–1803 рр. Петрові Юрійовичу Мейеру [11, с. 171]. У другому шлюбі за бароном Раденом, – очевидно, за Павлом Федоровичем Раденом – предводителем зміївського дворянства у 1828–1831 рр. та 1843–1852 рр. [11, с. 169; 37].

VII

1.1.1.1.6.1.1. Микола Степанович – на 1840 р. штаб-ротмістр у відставці. У 1858 р. у чині капітана записаний до першої частини «Ро-

довідної книги» Харківської губернії, а в 1859 р. перенесений до третьої частини [41, с. 385].

2.1.1.1.6.1.1. Петро Степанович – на 1840 р. ще малолітній, потім не служив. У 1847 р. записаний до першої частини «Родовідної книги» Харківської губернії [41, с. 385].

3.1.1.1.6.1.1. Олександр Степанович – на 1840 р. ще малолітній, не служив [41, с. 385].

1.2.1.1.6.1.1. Роман Дмитрович – колезький секретар, предводитель дворянства Зміївського повіту (1870–1879 рр.) [11, с. 172].

VIII

1.2.1.1.1.6.1.1. Володимир Петрович – у 1881 р. записаний до першої частини «Родовідної книги» Харківської губернії [41, с. 385].

2.2.1.1.1.6.1.1. Микола Петрович – народився 8 (ст. ст.) грудня 1873 р. У 1881 р. записаний до першої частини «Родовідної книги» Харківської губернії [41, с. 385]. У 1893 р. закінчив Петрівський Полтавський кадетський корпус, у 1895 р. – Олександрівське військове училище, у 1907 р. – Миколаївську академію Генштабу. На службу вступив 1 вересня 1893 р., з училища випущений підпоручиком у 2-й мортирний артилерійський полк, потім поручик (1898 р.), штабс-капітан (1902 р.), капітан (1906 р.), старший ад'ютант штабу 41-ої піхотної дивізії (1911 р.), старший ад'ютант штабу Гренадерського корпусу (1911–1914 рр.), старший ад'ютант штабу 5-го армійського корпусу (з 2 березня 1914 р.). Брав участь у Першій світовій війні: з лютого 1915 р. виконував обов'язки начальника штабу 67-ої піхотної дивізії, з травня 1915 р. – підполковник, з грудня 1915 р. – полковник, з 3 липня 1917 р. – начальник штабу 7-ої Особливої піхотної бригади (на посаді – з 3 січня 1917 р.). Наприкінці 1917 р. призначений генерал-квартирмейстером польового штабу Кубанської армії, у січні-лютому 1918 р. командував Добровольчим загonom на Кубані. Під час Першого («Льодяного») Кубанського походу захворів і залишився в аулах, був захоплений і розстріляний більшовиками у березні 1918 р. в місті Гарячий Ключ. Мав нагороди: орден Св. Станіслава 3-го ступеня (1905 р.), Св. Анни 3-го ступеня (1912 р.), Св. Георгія 4-го ступеня (1915 р.), Георгіївську зброю (1915 р.) [30].

3.2.1.1.1.6.1.1. Зінаїда Петрівна – у 1881 р. записана до першої частини «Родовідної книги» Харківської губернії [41, с. 385].

1.3.1.1.1.6.1.1. Микола Олександрович – у вересні 1873 р. записаний до першої частини «Родовідної книги», у грудні 1873 р. перене-

сений до третьої частини «Родовідної книги» Харківської губернії [41, с. 385].

2.3.1.1.1.6.1.1. Михайло Олександрович – у вересні 1873 р. записаний до першої частини «Родовідної книги», у грудні 1873 р. перенесений до третьої частини «Родовідної книги» Харківської губернії [41, с. 385]. У 1879 р. закінчив Петрівську Полтавську військову гімназію, потім вступив до Павлівського військового училища, під час навчання помер [31].

IX

1.2.3.1.1.1.6.1.1. Іван Михайлович – у 1902 р. записаний до «Родовідної книги» Харківської губернії [41, с. 385].

1.1.3.1.1.1.6.1.1. Олександр Миколайович – предводитель дворянства Зміївського повіту, дійсний член (1915 р.) і голова (1917 р.) Попечительної ради Зміївської земської Олександрівської жіночої гімназії [41, с. 385; 16].

До розпису не увійшли такі представники
роду Лесевицьких:

Микола, Гліб, Катерина і Галина – записані до «Родовідної книги» Харківської губернії у 1909 р. [41, с. 385]. Найімовірніше, діти Михайла Олександровича (2.3.1.1.1.6.1.1.).

Микола Семенович – дійсний статський радник, на 1909 р. володів селом Кованкою (Копанкою) Зміївського повіту [37], дійсний член Попечительної ради Зміївської земської Олександрівської жіночої гімназії у 1912–1917 рр. [16]. Очевидно, був нащадком (онуком?) Дмитра Миколайовича (2.1.1.6.1.1.).

Олександр Семенович – предводитель дворянства Зміївського повіту, голова Попечительної ради Зміївської земської Олександрівської жіночої гімназії у 1911–1914 рр. [16]. Очевидно, рідний брат Миколи Семеновича.

Семен Олександрович (21.10.1877–17.12.1905) – у 1897 р. закінчив Петрівський Полтавський кадетський корпус, потім Миколаївське кавалерійське училище. Був полковим ад'ютантом, начальником навчальної команди, керував ескадроном під час російсько-японської війни, за що отримав орден Св. Анни 4-го ступеня. Під час кампанії захворів, але після короткої відпустки додому продовжив службу і невдовзі помер у госпіталі [21]. Очевидно, син Олександра Семеновича.

Леонід Дмитрович (1865 – після 1915) – у 1906 р. як фахівець у галузі сільського господарства призначений депутатом Державної ради,

дійсний член Попечительної ради Зміївської земської Олександрівської жіночої гімназії у 1912–1914 рр. [10; 16].

Лідія Іванівна – дійсний член Попечительної ради Зміївської земської Олександрівської жіночої гімназії у 1912–1917 рр. [16].

Євген – закінчив Петрівський Полтавський кадетський корпус у 1885 р., потім Миколаївське кавалерійське училище, направлений у лейб-гвардії його величності кірасирський полк [6].

Микола Ілліч – народився 24 (ст. ст.) вересня 1850 р. У 1868 р. закінчив Петрівську Полтавську військову гімназію, потім – Михайлівське артилерійське училище, 1870 р. одержав офіцерський чин, надісланий у 3-тю резервну артилерійську бригаду. У 1887 р. одержав чин полковника, протягом 1887–1893 рр. – командир 4-ої роти Петрівського Полтавського кадетського корпусу. Був одружений, мав трьох дітей [29].

Олександр – у 1848 р. закінчив Петрівський Полтавський кадетський корпус, відправлений у Дворянський полк, потім Казанський лінійний батальйон № 9 [35].

* * *

Отже, на нашу думку, Лесевичі та Лесевицькі були спорідненими показаними православними шляхетськими родами з Правобережної України, які підтримали національно-визвольні змагання середини XVII ст. В умовах подальшої Руїни їхні представники переселилися на Лівобережну і Слобідську Україну, де міцно вкорінилися в старшинському середовищі, а їхні нащадки у подальшому здобули дворянський статус.

Джерела та література:

1. *Алфьоров О. А.* Економічне становище старшинського роду Голубів та його відгалужень (Голуби, Зіневичі, Мануйловичі, Алфьорови) / *О. А. Алфьоров.* // Сіверянський літопис. – 2008. – № 6. – С. 100–107.

2. *Алфьоров О. А.* Старшинський рід Алфьорових: генеалогія, соціально-політичне становище слобідської гілки другої половини XVII – початку XX ст. / *О. А. Алфьоров.* – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2009. – 150 с.

3. *Гербель Н.* Изюмский Слободской казачий полк: 1651–1765 / *Н. Гербель.* – СПб., 1852. – 164 с.

4. *Головинский П. А.* Слободские казачьи полки / *П. А. Головинский.* – СПб., 1864. – 247 с.

5. Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х рр. XVIII ст. / Передм., упор. С. П. Потапенко. – К., Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. – 496 с.
6. Євген Лесевицький // Полтавська історична спадщина [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/pages/content.php?page=6162>
7. Журавльов Д. В. Військова справа в Слобідських козацьких полках у другій половині XVII – першій половині XVIII ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Денис Володимирович Журавльов. – Х., 2003. – 183 с.
8. Завгородній Ю. Ю. Володимир Лесевич і його зацікавлення Сходом / Ю. Ю. Завгородній. // Наукові записки Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». – Т. 89: Філософія і релігієзнавство. – 2009. – С. 48–50.
9. Звездин З. К. К вопросу о социальных отношениях на Слободской Украине в конце XVII в. – XVIII в. / З. К. Звездин // Исторические записки. – 1952. – Вып. 39. – С. 181–203.
10. Зінченко О. В. Представники Харківщини у Державній раді Російської імперії 1906–1917 рр. [Електрон. ресурс] / О. В. Зінченко. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_48/Gileya48/112_doc.pdf
11. Ілляшевич Л. В. Краткий очерк истории Харьковского дворянства / Л. В. Ілляшевич. – Харьков: ИД «Райдер», 2002. – 208 с.
12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. 2. – Спр. 296. – 2 арк.
13. Там само. – Ф. 29. – Спр. 8–10. – 190 арк.
14. Там само. – Ф. 2. – Спр. 5036. – 6 арк.
15. Там само. – Ф. 2. – Спр. 394. – 2 арк.
16. Коловрат Ю. А. Зміївська земська Олександрівська жіноча гімназія / Ю. А. Коловрат. // История Змиевского края [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://colovrat.at.ua/publ/6-1-0-138>
17. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини / В. В. Кривошея. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2008. – 452 с.
18. Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія / В. В. Кривошея. – К.: Стилос, 2010. – 792 с.
19. Кривошея В. В., Кривошея І. І., Кривошея О. В. Неурядова старшина Гетьманщини. / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, О. В. Кривошея. – К.: Стилос, 2009. – 432 с.
20. Кривошея В. Українська козацька старшина / В. Кривошея. – К.: ВД «Стилос», 2005. – Ч. 1: Урядники гетьманської адміністрації – 260 с.
21. Лесевицький Семен Олександрович // Полтавська історична спадщина [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/pages/content.php?page=6686>

22. Лесевич Владимир Викторович / Личные архивные фонды в Государственных хранилищах СССР // Архивные справочники [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusarchives.ru/guide/lf_ussr/lev_lim.shtml
23. *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. / В. Л. Маслійчук. – Х.: ВД «Райдер», 2003. – 252 с.
24. *Маслійчук В. Л.* Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві (1780–1796 рр.) / В. Л. Маслійчук. – Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2011. – 447 с.
25. *Маслійчук В. Л.* Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. / В. Л. Маслійчук. – Х., 2007. – 400 с.
26. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVIII столетии / Сост. *Д. И. Багалей*. – Х., 1886. – Т. 1. – 358 с.
27. Мат-лы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине 1696–1727 гг. / Собр. и изд. *С. И. Шидловский*. – СПб., 1896. – 266 с.
28. *Матюшко Б. К.* Еволюція філософських поглядів В. Лесевича: автореф. дис. філос. наук / Б. К. Матюшко. – К., 2005. – 18 с.
29. Микола Ілліч Лесевецький // Полтавська історична спадщина [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/pages/content.php?page=5472>
30. Микола Петрович Лесевецький // Полтавська історична спадщина [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/pages/content.php?page=2304>
31. Михайло Лесевецький // Полтавська історична спадщина [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/pages/content.php?page=5850>
32. *Мицик Ю.* Лесевичі // Енциклопедія історії України. – Т. 6 (Л–Мі). – К.: Наук. думка, 2009. – С. 127–128.
33. *Модзалевский В. В.* Малороссийский родословник. – Т. 3 (Л–О). – К., 1912. – 824 с.
34. *Модзалевский В. В.* Малороссийский родословник. – Т. 4 (П–С). – К., 1914. – 832 с. +26 с.
35. Олександр Лесевецький // Полтавська історична спадщина [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/pages/content.php?page=4494>

36. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. / Упорядк. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. – К.: Наук. думка, 1991. – 224 с.
37. *Парамонов А. Ф.* Энциклопедия фамилий Харьковской губернии [Електрон. ресурс]. / А. Ф. Парамонов. – Режим доступу: <http://old.mediaport.info/spezproekts/family/index.php?page=11>
38. Перепись Ахтырского слободского казачьего полка / Ред. совет: О. С. Гнездило, А. Ю. Гриппа, В. Л. Маслийчук, Л. М. Момот, А. Ф. Парамонов. – Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2010. – 648 с.
39. Петро Калнишевський та його доба: Зб. док-тів та мат-лів / Упор.: В. В. Грибовський (гол. упор.), В. І. Мільчев, І. Л. Синяк. – К., 2009. – 432 с.
40. *Репан О.* Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 років / О. Репан. – К.: ВД «КМ Академія», 2009. – 196 с.
41. Родословная книга потомственных дворян Харьковской губернии / Сост.: О. С. Гнездило, Л. М. Момот, Л. А. Панасенко, А. Ф. Парамонов, Е. В. Сафонова. – Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2010. – 614 с.
42. *Слюсарский А. Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. – Х., 1964. – 454 с.
43. *Срезневский И. И.* Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию / И. И. Срезневский. – Х., 1883. – 24 с.
44. *Филарет (Гумилевский Д. Г.)*. Изюмский, Купянский и Старобельский уезды; Купянский и Стародубские округа военного поселения / филарет (Д. Г. Гумилевский). // *Его же*. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Х., 1858. – Отд. 5. – 409 с.
45. *Филарет (Гумилевский Д. Г.)*. Историко-статистическое описание Харьковской епархии / филарет (Д. Г. Гумилевский). – Х.: ИД «Райдер», 2006. – Т. 3. – 362 с.
46. *Филарет (Гумилевский Д. Г.)*. Краткий обзор епархии и монастырей / филарет (Д. Г. Гумилевский). // *Его же*. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Х., 1859. – Отд. 1. – 322 с.
47. *Филарет (Гумилевский Д. Г.)*. Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумский и Лебединский / филарет (Д. Г. Гумилевский). // *Его же*. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1857. – Отд. 3. – 606 с.
48. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 308. – Оп. 2. – Спр. 7. – 1656 арк.
49. Там само. – 1709 – Оп. 2. – Спр. 912. – 253 арк.

50. Там само. – 1710. – Оп. 2. – Спр. 421. – 6 арк.
 51. Там само. – Спр. 544. – 6 арк.
 52. Там само. – 1725. – Оп. 2. – Спр. 159. – 26 арк.
 53. Там само. – 1801. – Оп. 1. – Спр. 2. – 24 арк.
 54. Там само. – Спр. 6. – 294 арк.
 55. Там само. – Спр. 25. – 167 арк.
 56. Там само. – Спр. 82. – 20 арк.
 57. Там само. – Спр. 188. – 2 арк.
 58. Там само. – Спр. 204. – 2 арк.
 59. Там само. – 1817. – Оп. 1. – Спр. 95. – 288 арк.
 60. Там само. – 1973. – Оп. 1. – Спр. 2104. – 33 арк.
 61. Центральна наукова бібліотека ХНУ ім. В. Каразіна. – Родовідна книга Харківського намісництва. – Ч. 1. – 220 арк.
 62. *Чернышев В. Я.* Муромские купцы Зворыкины / В. Я. Чернышев. // Сборник тезисов и докладов II Всероссийской межвуз. науч. конф. (Муром, 5 фев. 2010 г.). – Муром: Изд.-полиграф. центр МИ ВлГУ, 2010. – С. 35–37.
 63. Экономические примечания на Ахтырский уезд 1785 г. / Под ред. А. Ф. Парамонова. – Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2008. – 216 с.
 64. *Яковенко Н. М.* Складшляхти-землевласників Київського воєводства напередодні Національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. / Н. М. Яковенко. // Феодалізм на Україні: Зб. наук. пр. / Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 1990. – С. 79–99.

Микола Михайліченко, Світлана Потапенко. (*Суми, Київ, Україна*).

Слобідські старшинсько-дворянські роди Лесевичів і Лесевицьких: генеалогічні розписи XVIII – початку XX ст.

У статті простежено генеалогії слобідських старшинсько-дворянських родів Лесевичів і Лесевицьких упродовж XVIII – початку XX ст. Висунуто припущення про спорідненість цих родів і їхнє походження з православно-го шляхетського загалу Правобережної України.

Ключові слова: генеалогічний розпис, Лесевичі, Лесевицькі, Слобідська Україна.

Николай Михайличенко, Светлана Потапенко (*Сумы, Киев, Украина*).

Слободские старшинско-дворянские роды Лесевичей и Лесевицких: генеалогические росписи XVIII – начала XX в.

В статье исследуется генеалогия слободских старшинско-дворянских родов Лесевичей и Лесевицких XVIII – начала XX вв. Выдвинуто предпо-

ложение о родстве этих фамилий и происхождении их из среды православной шляхты Правобережной Украины.

Ключевые слова: генеалогическая роспись, Лесевици, Лесевицкие, Слободская Украина.

Mykola Mikhaylichenko, Svitlana Potapenko (*Sumy, Kyiv, Ukraine*).

Lesevychi and Lesevycki as Sloboda Ukraine Cossack and Noble Clans: Genealogical Tables of the 18th and the beginning of the 20th Centuries

The article examines the genealogies of Sloboda Ukraine Cossack and Noble families Lesevychi and Lesevycki in the 18th and the beginning of the 20th centuries. It is supposed that these clans were related with each other and descended from the Orthodox Nobility of the Right-Bank Ukraine.

Key words: Genealogic Table, Lesevychi, Lesevycki, Sloboda Ukraine.

Яна ЗАДЕСЕНЕЦЬ
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94(477.7) Мордвинов

**Адмірал М. С. Мордвинов
на півдні України наприкінці XVIII –
у першій половині XIX ст.: матеріали
вітчизняних архівосховищ**

Постать Миколи Семеновича Мордвинова (1754–1845), видатного державного діяча Південної України, неодноразово ставала предметом дослідження істориків. Існує чимало праць, присвячених його діяльності на ниві створення окремих населених пунктів, промислових підприємств і військового флоту Російської імперії на Чорному морі [1–2]. Однак інформаційний потенціал архівосховищ України використали дослідники далеко не в повному обсязі.

Відтак нагальною потребою вітчизняної історичної науки та джерелознавства зокрема є всебічне розкриття інформативних можливостей матеріалів із фондів центральних і місцевих архівосховищ України у справі реконструкції діяльності адмірала Мордвинова Північно-причорноморському регіоні.

Шляхом застосування методів суцільної архівної евристики нами було досліджено фонди місцевих і центральних державних установ, які діяли на теренах Північного Причорномор'я в досліджуваній час, а також архівні зібрання, які утворилися внаслідок діяльності окремих історичних діячів, насамперед того ж Миколи Семеновича Мордвинова.

В основу евристичних пошуків було покладено принцип сходження, згідно з яким першочерговому обстеженню було піддано фонди регіональних, а не загальнодержавних органів влади Російської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст. Було з'ясовано, що абсолютна більшість із них нині зберігаються в центральних історичних, а також республіканських та обласних архівних установах України.

Зокрема, у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДІАК України) було обстежено низку архівних фондів, документи яких за часом свого створення могли стосуватися історії

колонізації Південної України часів інкорпорації цього краю до Російської імперії.

Найбільш інформативним виявився фонд 209 – «Катеринославське намісницьке правління. 1784–1793 рр.», укомплектований поточною документацією однойменного фондоутворювача. З-поміж основних зібрань було виокремлено 7 архівних справ, матеріали яких стосувалися діяльності на Півдні адмірала М. Мордвинова. Хронологічно вони охоплюють період 1794–1796 рр., а тематично висвітлюють: організацію поставок поміщиками та купцями різних повітів Катеринославського намісництва для Чорноморського адміралтейського правління (ЧАП) різноманітних припасів – вугілля [3], корабельного лісу [4], горілки [5] та круп [6]. Окрім суто господарських питань функціонування ЧАП справи фонду містять відомості стосовно використання на будівництві чорноморських портів, фортець і заводів у Миколаєві, Херсоні та Очакові ввійманих дезертирів [7], колодників [8] та кріпаків-утікачів з Полтавської [9], Орловської [10] та Тульської [11] губерній.

Слід відзначити, що решта фондів ЦДІАК України (окрім фонду 209) не містили матеріалів за темою нашого дослідження, оскільки походили від установ, які мало були пов'язані за родом діяльності із Північним Причорномор'ям, а відтак і віднайдені нами архівні справи становлять скоріше випадкову щасливу знахідку.

Оскільки значна частина діяльності М. Мордвинова на Півдні була пов'язана із теренами Таврійської губернії (переважно, власне Кримського півострова), за доцільне було визначено обстежити фонди Державного архіву Автономної Республіки Крим (ДААРК) у м. Сімферополі. Там було виявлено чимало матеріалів, які зберігалися у п'яти фондових збірках зазначеної архівної установи. Розглянемо ці матеріали згідно із загальним розміщенням та нумерацією фондів ДААРК.

Оскільки М. Мордвинов був одним із найбільших поміщиків Криму, дослідницьку увагу було зосереджено на студіюванні описів фонду 24 – «Комісія для розбору спірних земельних питань і для визначення повинностей на Кримському півострові (1800–1810). 808 од. зб.». У ньому здебільшого містяться матеріали по земельних суперечках місцевого татарського населення із російськими поміщиками, які після приєднання Кримського ханства у 1783 р. отримали від уряду значні земельні пожалування. Нові володарі всіляко зазіхали на землі кримських татар, що й ставало причиною судових розглядів цих конфліктів спеціальною Комісією. Не був винятком і М. Мордвинов – у фонді 24 нами було ви-

явлено архівну справу, яка стосується розгляду претензій татар-поселян Феодосійського повіту до адмірала. Слід відзначити, що окрім суто судової документації вона цікава нам ще й тим, що в її матеріалах сповна відбилось переважання принципу «патронату», впровадженого М. Мордвиновим у стосунках із власними кріпаками – освічений поміщик всіляко дбав про їхній добробут і докладав значних зусиль до вдосконалення сільського господарства в Криму, що й слугувало головним аргументом у вирішенні державою суперечок на користь його, а не татар [12].

Матеріали наступного із фондів ДААРК, фонду 26 – «Канцелярія Таврійського губернатора (1803–1917). 36 262 од. зб.», зберігають документи, які стосуються поземельних відносин Мордвинова-поміщика зі ще однією категорією населення тодішнього Криму, а саме із іноземними колоністами. Так, ми актуалізували фінансові документи, якими було оформлено здачу в оренду частини маєткових земель болгарам колонії Кішлав Феодосійського повіту. Цікаві вони насамперед тим, що розкривають економічні механізми функціонування поміщицьких маєтків Тавриди на початку XIX ст. та роль вищої посадової особи регіону – таврійського губернатора – у вирішенні суперечок поміщиків із колоністами [13].

В архівному фонді ще однієї адміністративної установи, яка діяла на теренах колишнього Кримського ханства наприкінці XVIII ст. – фонд 799 – «Таврійське обласне правління (1784–1797). 909 од. зб.», також зберігаються документи, що висвітлюють процес формування мережі маєтків Мордвинова в Криму та у материковій Таврії (Дніпровському й Мелітопольському повітах). Вони складають ядро 5 збірок: чотири справи стосуються роздачі земель поміщикам у цілому (й тому ж таки М. Мордвинову) [14–17], а матеріали однієї із них присвячені володінням найвпливовішого можновладця Південної України часів імператриці Катерини II – Г. Потьомкіна-Таврійського, які після його смерті перейшли до інших осіб, у тому числі й до адмірала Мордвинова [18].

Важливим для дослідження діяльності М. Мордвинова на півдні України є й фонд 535 – «Попов Василь Степанович (1653–1920). 3101 од. зб.», чие походження пов'язано з особою ще одного впливового діяча Російської імперії в регіоні, управителя канцелярії Г. Потьомкіна – В. Попова (1745–1822). Відповідно до цього фонд містить документи канцелярії Г. Потьомкіна, зокрема ордери та розпорядження катерининського фаворита про відведення земель у Таврійській області [19], а також й іменні накази російської імператриці з цього приводу [20].

Подібно до документів проанотованих вище фондів, вони дають нам змогу зрозуміти специфіку перетворення адмірала Мордвинова на одного з найбільших магнатів краю.

Тематично наближеними є й документи двох архівних справ, виявлених нами у фонді 801 – «Катеринославський і Таврійський генерал-губернатор П. О. Зубов (1793–1796). 60 од. зб.», що теж стосуються окремих епізодів відведення земельних володінь М. Мордвинову [21–22].

Слід зауважити, що документація губернських і намісницьких установ Південної України кінця XVIII – початку XIX ст., внаслідок численних реформувань і підпорядкувань суб'єктів влади, виявилася розпорошеною по кількох архівосховищах сучасної Південної України. Все це є справедливим стосовно фондів поточних архівів як Новоросійської губернії та Катеринославського намісництва (останні два десятиліття XVIII ст.), так і трьох південноукраїнських губерній початку XIX ст. – Катеринославської, Таврійської та Херсонської.

Державний архів Одеської області (ДАОО) належить до одного з найбільших архівосховищ України. Матеріали за темою нашого дослідження представлені здебільшого документами початку XIX ст. Головним чином вони зосереджені в межах гігантського за обсягами фонду 1 – «Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора (1796–1874). 29 624 од. зб.», за кількома описами.

Тематично ці справи висвітлюють «поміщицький» вектор діяльності М. Мордвинова, що є цілком зрозумілим, якщо зважити на те, що під час функціонування цих документів адмірал вже відійшов від безпосереднього активного управління флотською галуззю, зосередившись на розбудові власних латифундій.

Ці справи є прямим продовженням і значно доповнюють зібрання ДААРК, про які йшлося вище. Зокрема, маємо: 1) справу по судових позовах за землю Мордвинова із мешканцями 12-ти татарських селищ Байдарської долини в Криму, яка тяглася майже чверть століття – з 1816 до 1839 рр. [23]; 2) описи його маєтків Чорненьке (Чорна Долина) та Овечий Брід у Дніпровському [24, арк. 141, 145, 149, 428–430] та Миколаївка у Мелітопольському повітах Таврійської губернії [25, арк. 282] (всі за 1805 р.); 3) відомості стосовно кількості землі та селян в його ж маєтках Миколаївка (однойменне) та Троїцьке в Херсонській губернії, поблизу м. Миколаєва [26, арк. 23–108 зв.].

Усі зазначені справи ДАОО допомогли більш повно реконструювати внесок М. Мордвинова у заселення земель колишнього Кримсько-

го ханства, заснування численних населених пунктів, переважна більшість з яких існує і до сьогодні.

Архівні зібрання Державного архіву Дніпропетровської області (ДАДО) до Другої світової війни зберігали найбільшу кількість документів кінця XVIII – початку XIX ст. на півдні України, оскільки губернське місто Катеринослав від самого початку свого заснування у 1787 р. було адміністративним центром намісництва і губернії та, відповідно до цього, місцем зберігання поточних архівів державних установ Російської імперії, які діяли на території Південної України – Катеринославського намісництва, канцелярій правителів і губернаторів.

Так було до початку війни, але ж під час військових дій у 1943 р. фонди цього архіву зазнали значних фізичних втрат – більше 80 % обсягу. Нищення документів призвело до того, що нині роль першоджерел відіграють такі специфічні носії вторинної ретроспективної документної інформації, якими є описи архівних фондів. Після війни описи втрачених фондів ДАДО було зведено архівними працівниками складі фонду 1684 – «Катеринославська губернська архівна комісія (1921–1874)», за описом № 2 у кількості 307 одиниць зберігання. Так ці описи фактично перетворилися із вторинних на первинні джерела інформації, і нині саме з них історики видобувають унікальні історичні факти про події, що мали місце в історії нашого регіону [27, с. 208].

Звичайно ж, інформація подібного роду є значно вужчою порівняно з колись існуючими оригіналами документів, проте вона нині слугує досить часто єдиним джерелом нашого знання про минуле. Наведемо конкретний приклад, що стосується діяльності адмірала М. Мордвинова в справі будівництва Чорноморського флоту: у описі справ правителя Катеринославського намісництва за 1789 р., при складенні опису, було зафіксовано такий заголовок справи 534 «По рапорту Екатеринославского вице губернатора Тибекина, что прибывшие для Черноморского флота 67 чел. плотников отправлены в Херсон на 17 конных подводах, нанятых каждую по 15 рублей (1789)». Справа налічувала 8 аркушів зі зворотами – величезний масив інформації, незворотно втраченої для нас. Проте навіть по заголовку, без точної прив'язки до дати, а знаючи лише рік події, ми можемо реконструювати хід забезпечення будівництва флоту на Чорному морі, обчислити фінансовий бік транспортування спеціалістів до верфей та багато чого іншого [28, арк. 102].

Усього ж нами було виокремлено 6 справ-описів, які містять інформацію, що стосується службової діяльності М. Мордвинова як голо-

ви ЧаП за періоди: 1786–1793 рр. [29]; 1790–1795 рр. [30]; 1793–1795 рр. [31]; 1795 р. [32]; 1784–1796 рр. [33] та 1797 р. [34]. Все це описи справ канцелярій правителя Катеринославського намісництва та Новоросійського військового й цивільного губернатора. Тематика вміщеної в них інформації є найрізноманітнішою: виконання підрядів для Чорноморського флоту, хід будівництва фортечних укріплень і портів, використання каторжників при зведенні нових міст на узбережжі Чорного моря, діяльність із заснування промислових заводів у Херсоні, Миколаєві та Луганську багато іншого.

Державний архів Херсонської області (ДАХО), на відміну від того ж ДАДО, не зазнав під час війни настільки катастрофічних втрат фондів. Практично неушкодженим дійшли до нашого часу документи фонду 14 – «Херсонська губерньська креслярня (1769–1922). 3054 од. зб.». Ці матеріали переважно свідчать про рівень забезпеченості землею новозбудованих міст Півдня та особливості їх архітектурної забудови [35], специфіку наділення землею слобід, приписаних до ЧаП [36], розкривають механізм отримання новими поміщиками краю земельних володінь від російського уряду [37] впродовж останніх двох декад XVIII ст.

Діловодні справи, чия поява хронологічно відноситься до першої половини XIX ст., а саме до 1830-х рр. висвітлюють, здебільшого, не державну діяльність М. Мордвінова, а регламентацію державою його маєткових володінь на теренах Таврійської губернії – у Мордвинівці [38] та Чорненькому [39]. Поодинокі справи стосуються ходу різноманітного постачання Чорноморського флоту купцями-відкупниками та, скоріш за все, потрапили до фонду за випадкових обставин [40].

Фонди Державного архіву Миколаївської області (ДАМО) відзначаються чи не найбільшою концентрацією документальних джерел за темою з-поміж усіх архівосховищ України. В цьому немає нічого дивного, оскільки адмірал Мордвінов, під час головування в ЧаП, приділяв велику увагу проблемам розбудови міської інфраструктури, промисловості та комплектації військового й торговельного флотів плавзасобами та спеціалістами.

У фондї 243 – «Канцелярія будування міста Миколаєва, до 1787–1798 рр., 139 од. зб.» – нами було виявлено 16 справ, дотичних розглядуваної проблематики.

Специфічними джерелами є журнали реєстрації вхідної і вихідної службової кореспонденції за 1788, 1791–1792 та 1797 рр., в яких екстрактно викладено зміст повідомлень до канцелярії про хід зведення

міста та будівництва флоту [41–45]. За формою подачі матеріалу ці відомості є вторинними (як і вищенаведених прикладах із ДАДО), проте містять надзвичайно багато фактичних даних.

Ще більше матеріалу за нашою темою містять справи, в яких зосереджено накази правителів Катеринославського намісництва, Адміралтейств-колегії та ЧаП керівництву Миколаївського порту та Канцелярії будівництва м. Миколаєва, а також зворотні рапорти та звіти за період 1790–1797 рр. стосовно оселення у Миколаєві та прилеглих до нього адміралтейських слободах амністованих дезертирів і селян-втікачів, а також каторжників (колодників), у яких закінчився термін ув'язнення [46–49]; заведення в місті на та його околицях цегельно-черепичного, парусного та канатного заводів, переведення та розміщення спеціалістів для них із внутрішніх губерній Російської губернії [50–51].

На увагу заслуговують також справи, присвячені плануванню будівництва Миколаєва, Херсона, Севастополя та Одеси (Хаджибея), картографування території цих міст та їхніх найближчих околиць [52–53]. Не менш цінними є відомості стосовно складу населення слобід, підлеглих ЧаП, коштів, витрачених на їх господарське обзаведення на нових місцях [54–55], а також дані про роздачу земель в околицях Миколаєва під маєтки офіцерам Чорноморського флоту [56].

У фонді 230 ДАМО – «Канцелярія Миколаївського військового губернатора. 1805–1900 рр. 11 963 од. зб.», незважаючи на його великий обсяг, нам вдалося віднайти лише одну справу за досліджуваною темою. Це пояснюється тим, що основний період діяльності фондоутворювача не збігається із часом перебування М. Мордвинова на чолі ЧаП, а саму справу було заведено у зв'язку із необхідністю отримання губернаторською канцелярією ретроспективної документної інформації про історію будівництва Миколаєва. Відповідно до цього більшість документів XVIII ст., присутніх у справі, є копіями, а не оригіналами, що, однак, аніскільки не зменшує їхньої інформативної вартості [57].

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ) є чи не найбільшим сховищем історичних документів серед бібліотечних і музейних зібрань України. Проте матеріали, які стосуються історії колонізації Чорноморського узбережжя наприкінці XVIII ст. та зберігаються у фондах ІР НБУВ, не утворені внаслідок діяльності певних адміністративних інституцій Півдня, а є включеннями до різноманітних предметно-тематичних колекцій, сфор-

мованих впродовж XIX – початку XX ст. науковими товариствами, інституціями або окремими дослідниками:

- фонд V «Одеське товариство історії та старожитностей» [58];
- фонд X «Академія Наук УСРР» [59];
- фонд XLII «Особисті матеріали Н. Д. Полонської-Василенко» [60].

Тематика актуалізованих у збірках ІР НБУВ справ здебільшого стосується соціально-економічної складової процесів заселення Південної України (склад населення, розвиток промисловості, що обслуговувала Чорноморський флот й т. п.). Ці матеріали допомагають реконструювати загальну атмосферу, в якій відбувалася діяльність адмірала М. Мордвинова на Півдні України.

Таким чином, всебічний аналіз актуалізованого комплексу писемних джерел різноманітного походження та видової належності, виявлених нами в архівосховищах України, дає змогу повною мірою розкрити їх інформаційний потенціал та здійснити всебічну реконструкцію діяльності М. Мордвинова на Півдні України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Джерела та література:

1. Иконников В.С. Граф Н.С.Мордвинов / В. С. Иконников. – СПб., 1873.
2. Иванов П. А. Очерк деятельности на юге России адмирала графа Н. С. Мордвинова / П. А. Иванов // ИТУАК. – Симферополь, 1895. – № 23. – С. 24–70.
3. ЦДАК України. – Ф. 209. – Оп. 1. – Спр. 627: По сообщению государственной Черноморского адмиралтейства о понуждении Кременчугских купцов поставщика Лебедева с поручителей Вдовина и Серикова к поставке к Николаевскому порту угля. 1794 р. – 23 арк.
4. Там само. – Спр. 710: По прошению польской службы ротмистра Т. Луневского о предписании Градижскому нижнему земскому суду дабы имеющиеся в оном дело по иску его на подданных помещицы надворной советницы за переловление и поруку доставленных им в Черноморское адмиралтейское правление лесов решил немедленно. 1795 р. – 3 арк.
5. Там само. – Спр. 772: О неправильном решении Кременчугским городским магистратом производившегося во оном дела о корчемстве поставщиками в Черноморское адмиралтейство горячего вина евреями Я. и приказчиком его Шуковичем тем вином. 1795 р. – 19 арк.

6. Там само. – Спр. 1650: По сообщению Государственного Черноморского адмиралтейства о доставлении в оное правление оставленного в г. Гадище купцом Зайцевским гороху. 1796 р. – 5 арк.

7. Там само. – Спр. 1782: [...] что пойманный арестант Е. Дудин отправлен в Черноморское адмиралтейское правление. 1796 р. – 2 арк.

8. Там само. – Спр. 1066: [...] при котором присланы колодники Н. Иванов, И. Саинов и И. Васильев для отсылки в государственное черноморское адмиралтейское правление. 1795 р. – 4 арк.

9. Там само. – Спр. 1868: По рапорту Полтавского нижнего земского суда, при котором прислан беглый крепостной майора Яковлева Ф. Иванов, который для употребления в казенные работы и отправлен в Черноморское адмиралтейство при сообщении за караулом. 1794 р. – 8 арк.

10. Там само. – Спр. 1869: Об отправленном в Черноморское адмиралтейское правление ко употреблению в казенные работы беглого Орловского наместничества помещика майора Ладыжского человека И. Полякова. 1794 р. – 5 арк.

11. Там само. – Спр. 1870: О присылке Тульской губернии г. Ефремова беглого помещика Горчанова крестьянин В. Соболева, который до явки помещика для употребления в казенные работы отправлен в Черноморское адмиралтейство за караулом. 1794 р. – 5 арк.

12. ДААРК. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 13: Дело по прошению Феодосийского уезда деревни Суук-су татар и помещика Атай-мурзы Ширинского на помещика Фабра, а по нем адмирала и кавалера Мордвинова о завладении якобы землей их при оной деревне. 21.10.1802 – 21.21.1807 рр. – 168 арк.

13. Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 4365: По прошению управляющего имением адмирала Мордвинова Томилина, что колонии Кишлав болгары не платят 440 рублей за содержимую ими по контракту землю. 31.07 – 11.09.1819 р. – 3 арк.

14. Там само. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 14: Об отводе земли помещикам в Таврической области. Б. д. – 128 арк.

15. Там само. – Спр. 16: Об отводе земли помещикам в Таврической области. 1784–1793 рр. – 95 арк.

16. Там само. – Спр. 19: Об отводе земли помещикам в Таврической области. 1783–1799 рр. – 203 арк.

17. Там само. – Спр. 23: Об отводе земли помещикам в Таврической области. 1784–1801 рр. – 145 арк.

18. Там само. – Спр. 52: Об отмежевании Г. Потемкину казенных урочищ. 1784–1790 рр. 80 – арк.

19. Там само. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 2130: Представления по заселению Новороссийской губернии. – 117 арк.

20. Там само. – Спр. 1657: Копии указов Екатерины II и рапорты о раздаче и утверждении земли в Екатеринославской губернии. – 33 арк.
21. Там само. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 5: Об отводе разным лицам земли в Таврической области. – 206 арк.
22. Там само. – Спр. 60: Об отводе земли в Таврической области. – 183 арк.
23. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 249. – Спр. 5: Переписка по делу адмирала Мордвинова и жителей 12-ти татарских селений, судившихся за земли Байдарской долины. 1816–1839 pp. – 68 арк.
24. Там само. – Оп. 2. – Спр. 150: По сведениям Таврического губернского правительства о помещичьих землях. 1805 р. – 498 арк.
25. Там само.
26. Там само. – Оп. 220 (1804 р.). – Спр. 1. – Част. 2: О числе помещичьих земель, заселенных и пустых, в Херсонской губернии. 1804 р. – 368 арк.
27. Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII–XVIII ст. (джерелознавчий аналіз) / В. Мільчев. – Запоріжжя: АА «Тандем», 2008. – 369 с.
28. ДАДО. – Ф. 1684. – Оп. 2. – Спр. 898: Правитель Екатеринославского наместничества. 1786–1793 pp. – 165 арк.
29. Там само. – Спр. 898: Правитель Екатеринославского наместничества. 1786–1793 pp. – 165 арк.
30. Там само. – Спр. 897: Правитель Екатеринославского наместничества. 1790–1795 pp. – 147 арк.
31. Там само. – Спр. 896: Правитель Екатеринославского наместничества. 1793–1795 pp. – 117 арк.
32. Там само. – Спр. 895: Правитель Екатеринославского наместничества. 1795 р. – 92 арк.
33. Там само. – Спр. 893: Екатеринославское наместническое правление. 1784–1796 pp. – 42 арк.
34. Там само. – Спр. 57: Новороссийский военный и гражданский губернатор, г. Новороссийск (Екатеринослав). 1797 р. – 42 арк.
35. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 282: Відомості про замські двори м. Херсон; опис справ Херсонської губернської креслярні за 1832–1855 роки. 1791–1795, 1855 pp. – 66 арк.
36. Там само. – Спр. 370: Документи (укази, відомості, листування) про відмежування земельних дач сіл Чорноморського Адміралтейського округу, поміщиків, розподіл церковних приходів Херсонського повіту. 10.06.1798 – 06.07.1799 pp. – 66 арк.
37. Там само. – Спр. 213: Укази Катеринославського намісницького правління, ордери на відведення й відмежування земельних дач поміщиків,

церковнослужителей, описи головних доріг намісництва і меж Херсонського округу. 19.07.1784 – 21.07.1791 рр. – 40 арк.

38. Там само. – Спр. 96: Указы Таврического губернского правления об отмежевании из земельной дачи с. Мордвиновки церковных земель. Поверочный план церковных земель. 01.11.1828 – 28.06.1889 рр. – 44 арк.

39. Там само. – Спр. 100: Указы Таврического губернского правления и переписка с уездными землемерами о межевании помещичьих земель Днепровского уезда (с. Черненьки, поместье адмирала Мординова) и др. 19.03.1830 – 22.04.1913 рр. – 62 арк.

40. Там само. – Спр. 442: Резолюції, атестат Державної Адміралтейств колегії, рапорти прокурора колегії генерал-прокурору про укладання контракту з херсонським купцем Перетцем А. на постачання провіанту для Чорноморського флоту. 31.08.1800 – 08.01.1801 рр. – 26 арк.

41. ДАМО. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 12. – Журнал исходящих бумаг. 29.07. – 28.09.1788 рр. – 168 арк.

42. Там само. ДАМО. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 73. Журнал исходящих писем. 15.05. – 31.08.1791 р. 364 арк.

43. Там само. – Спр. 89: Журнал исходящих казенных писем. 3.01 – 30.06.1792 р. – 293 арк.

44. Там само. – Спр. 90: Журнал исходящих казенных писем. 1.07. – 22.10.1792 р. – 366 арк.

45. Там само. – Спр. 137: Журнал исходящих бумаг. 23.04. – 18.07.1797 г. – 158 арк.

46. Там само. – Спр. 27: Указы Екатеринославского наместничества, рапорты капитана над Николаевским портом Овцына о поселении в слободе Воскресенск крестьян, бывших заключенных и беглых. 07.06.1790 – 13.08.1791 рр. – 195 арк.

47. Там само. – Спр. 47: Указы Екатеринославского наместничества, рапорты Николаевского городничего секунд-майора Екимовича и другое о поселении беглых крестьян и каторжников в устье р. Ингул и списки поселенцев. 01.03.1790 – 30.09.1791 рр. – 236 арк.

48. Там само. – Спр. 75: Указ Екатеринославского наместничества и переписка с капитаном над Николаевским портом Овцыным и другими о передаче адмиралтейских селений Богоявленска и Воскресенска в ведомство канцелярии строения города Николаева, выявлении беглых крестьян для возвращения их помещикам или отправки на казенные работы в город Херсон. 14.06.1792 – 21.05.1793 рр. – 16 арк.

49. Там само. – Спр. 102: Ордера канцелярии строения города Николаева, рапорта Воскресенского смотрителя подпоручика Христофора Карандеева и переписка с бригадиром флота, капитаном над Николаевским портом

Овцыным о причислении к с. Воскресенск беспаспортных и беглых крестьян и списки поселенцев. 17.01.1794 – 11.01.1797 pp. – 276 арк.

50. Там само. – Спр. 95: Указы Черноморского адмиралтейского правления, ордера канцелярии строения города Николаева и другое о состоянии фаянсового завода в Знаменке, выплате жалованья мастеровым, продаже завода генерал-поручице Голенищевой-Кутузовой, отсылке мастеровых лепного дела в контору Невских кирпично-черепичных заводов. 24.09.1793 – 8.08.1795 pp. – 44 арк.

51. Там само. – Спр. 101: Указы интендантской экспедиции Черноморского адмиралтейского правления о поселении в Богоявленске белорусских ткачей, рапорты Богоявленского смотрителя Степана Гребницкого о постройке для них землянок, обеспечении их продовольствием, о голоде в Богоявленске в связи с неурожаем и пр. 23.11.1794 – 9.03.1797 pp. – 125 арк.

52. Там само. – Спр. 126: Рапорты контр-адмирала Пустошкина о присылке из канцелярии строения города Николаева в Черноморское адмиралтейское правление планов городов Николаева, Одессы, Таганрога, Херсона, Севастополя и других портов и крепостей, ведомости строений при Одесском и Николаевском портах. 12.02.–24.03.1797 p. – 35 арк.

53. Там само. – Спр. 65: Ведомость о географическом и экономическом положении города Николаева и его уезда, составленная землемером Херсонского уезда поручиком Редильским и рапорты Херсонского городничего о расчетах с нанятыми работными людьми. 01.05. – 31.12.1791 p. – 53 арк.

54. Там само. – Спр. 106: Ревизские сказки адмиралтейских селений Воскресенска, Калиновки, Покровска и др. 12.10.1789 – 16.04.1796 pp. – 103 арк.

55. Там само. – Спр. 136: Докладной реестр интендантской экспедиции Черноморского адмиралтейского правления. 22.04. – 01.08.1797 p. – 92 арк.

56. Там само. – Спр. 105: Прошение капитана Филиппа Демского о возвращении ему имений в Витовке и Калиновке, отобранных в казну и определение интендантской экспедиции Черноморского адмиралтейского правления о направлении его на рассмотрение Екатеринославского местничества. 25.01. – 24.02.1794 p. – 7 арк.

57. Там само. – Ф. 230. – Оп. 1. – Спр. 30: Отношения Херсонского гражданского губернатора, Николаевского и Севастопольского военного губернатора, представление Николаевского обер-интенданта, рапорты Николаевской адмиралтейской полиции, ведомости и выписки из архивов строительной экспедиции об образовании и истории развития города Николаева. Ордер князя Г. А. Потемкина М. Л. Фалееву об образовании города Николаева (копия). 27.08. 1789 – 27.01.1812 гг. – 21 арк.

58. ІР НБУВ. – Ф. V. – Спр. 221–448: Акты, относящиеся к управлению Новороссийским краем. – 183 арк.

59. Там само. – Ф. X. – Спр. 15322: Полонська-Василенко Н. Втікачі в Південній Україні кінця XVIII сторіччя: Стаття для збірника «Полуднева Україна». 1932 р. – 54 арк.

60. Там само. – Ф. XLII. – Спр. 276: Подборка (копий) документов о развитии помещичьего хозяйства и промышленности в 1780–1800 гг. в Новороссии. – 91 арк.

Яна Задесенець (Запоріжжя, Україна). Адмірал М. С. Мордвинов на півдні України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.: матеріали вітчизняних архівосховищ

Статтю присвячено висвітленню інформаційного потенціалу матеріалів із архівосховищ сучасної України для дослідження діяльності адмірала М. С. Мордвинова на півдні України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Ключові слова: адмірал Микола Мордвинов, архіви України, колонізація, Чорноморський флот, Південна Україна.

Яна Задесенець (Запорожье, Украина). Адмирал Н. С. Мордвинов на юге Украины в конце XVIII – первой половине XIX вв.: материалы отечественных архивохранилищ

Статья посвящена раскрытию информационного потенциала материалов архивохранилищ современной Украины для исследования деятельности адмирала Н. С. Мордвинова на юге Украины в конце XVIII – первой половине XIX вв.

Ключевые слова: адмирал Николай Мордвинов, архивы Украины, колонизация, Черноморский флот, Южная Украина.

Yana Zadesenets (Zaporizhia, Ukraine). Admiral N. S. Mordvinov in Southern Ukraine in the late XVIII – in the I half of the XIX century: materials of the country archives

The article is devoted to the exposure of the information potential of archive materials of modern Ukraine in the study of admiral N. S. Mordvinov's activity in southern Ukraine in the late XVIII – in the I half of the XIX century.

Keywords: Admiral Nikolay Mordvinov, archives of Ukraine, colonization, the Black Sea fleet, Southern Ukraine.

Вікторія ЛИКОВА
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94(477.7) 332.2 “17/18”

Земельні конфлікти в Південній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Південна Україна здобула собі славу багатоземельного регіону. Селяни прагнули сюди, сподіваючись на краще життя, поміщики – отримати землі на досить вигідних умовах, а держава мала на меті хоча б частково вирішити проблему нестачі землі у центральних районах імперії. Така зацікавленість у регіоні привела до досить швидких темпів його заселення. Протягом кінця XVIII ст. й першої половини XIX ст. зберігалися досить високі темпи як державної, так і стихійної колонізації Південної України. Селяни переселялися як поодиноко, так і сім'ями і навіть цілими селищами (про що ми знаходимо свідчення у ревізьких реєстрах та службовому листуванні) [1, арк. 168–194; 2, арк. 85–102 зв.]. Проте наявність вільних земель та багатьох охочих їх отримати не були складовими простого рішення проблеми. Іншою стороною багатоземелля були земельні конфлікти, які постійно виникали між мешканцями південноукраїнських губерній.

Земельні конфлікти на південноукраїнських землях дослідники розглядали у контексті вивчення інших проблем: історії регіону у цілому [3–5], заселення південноукраїнських губерній та соціального складу населення регіону [5–9], питання забезпеченості місцевого населення землею [10–12] та розвитку класової боротьби [13]. Таким чином, стає зрозумілою необхідність приділити увагу саме цій проблемі та розглянути земельні конфлікти, які мали місце у Південній Україні у визначений період, що ми й спробували здійснити у даному дослідженні.

Земельні конфлікти – постійне явище для південноукраїнського регіону протягом кінця XVIII – першої половини XIX ст. Їх головними

причинами були необмежованість земель, відсутність чітких меж між окремими ділянками, а також нестача землі внаслідок швидких темпів заселення та роздачі ділянок у приватне володіння.

На початку XIX ст. значна кількість земель Південної України була не лише незаселеною, а й не обмеженою. Це давало можливість забезпечити переселенців землею в достатній кількості. Норма земельної ділянки для державних селян була визначена з кінця XVIII ст. у розмірі 15 десятин на особу чоловічої статі [14, с. 247]. Бессарабська область була на особливому становищі, й селянська ділянка тут становила 30 дес. Такі заходи були продиктовані бажанням уряду якнайшвидше заселити прикордонні землі. Збільшений розмір земельної ділянки отримували також певні групи державних селян: переселенці із Бобилецького староства Могильовської губернії, духобори (до 1822 р., коли вони були зрівняні з іншими державними селянами в питаннях землеволодіння), козаки Бузького війська, іноземні колоністи та ін.

У 1806 р. земельний фонд вільних державних земель складав 3 003 719 дес., і у більшості сіл був надлишок землі понад визначену 15-десятинну норму [15, арк. 23]. Незважаючи на це, ситуація на землях Південної України була не такою безхмарною, як здавалося на перший погляд. Селяни тут були найкраще забезпечені землею, проте розмір ділянок досить швидко зменшувався і нестача землі почала відчуватися в самих південноукраїнських губерніях.

Намагаючись вирішити цю проблему, уряд наказав прирізати поселенням державних селян необхідну кількість землі, де це можливо; а також дозволив переселення в межах губернії та створення на пустих незаселених землях нових поселень [15, арк. 1]. Проте такі дії не мали бажаних наслідків. Більшість селян не хотіла переходити на нові місця, які досить часто знаходилися на значній відстані від їхніх селищ, кидати налагоджене господарство та розпочинати все спочатку. Недоліком також було те, що відведені під казенні поселення землі були недостатньо забезпечені водою, що значно ускладнювало як життя селян, так і ведення господарства. Один із чиновників, які займалися питанням переселення селян, зазначав у рапорті, що селяни одного з поселень, маючи меншу за 15-десятинну пропорцію ділянку, ведуть господарство та користуються спільними угіддями так, щоб усім було вигідно і нікому з них утисків не було, та не мають бажання переходити на нове місце [15, арк. 23–23 зв.].

У наказі Олександра I про приведення до відома кількості земель, які були відведені під кожне державне поселення, зазначалося, що, не

зважаючи на велику кількість земель у «Новоросійському краї», деякі казенні поселення відчують нестачу в ній, а іншим відведено землю у такій віддаленості від селищ, що оброблювати їх неможливо [16, арк. 1]. Головною причиною цього міністр фінансів вважав збільшення населення у Катеринославській та Херсонській губерніях і небажання селян переходити на відведені їм вільні землі. Імператор зазначав, що засоби для розселення малоземельних селян полягають у переконанні їх у користі переселення та наданні допомоги від держави [16, арк. 1 зв; 17, арк. 3]. З цього стає зрозумілим становище селянина, який був змушений терпіти бідність не замислюючись про нове переселення, не маючи для цього ані коштів, ані хліба. Виходячи з таких обставин, Олександр I наказував негайно визначити кількість землі, яку окремо займало кожне казенне поселення Новоросійського краю; з'ясувати, на якій відстані від поселення вона знаходиться; скільки десятин припадає на особу [16, арк. 1]. По завершенні цих дій необхідно було скласти мапу та навести розрахунки позики, необхідної селянам [16, арк. 2].

У відповіді керівництва регіону на цей наказ зазначалися чисельність населення краю та забезпечення землею державних селян у 1806 р. (коли було зроблено загальний розподіл земель Новоросійського краю) та 1816 р. У звіті зазначалося, що в Катеринославській губернії у 1806 р. припадало близько 14 дес. на «ревізку душу», а в 1816 р. – менше 11 дес. В інших південноукраїнських губерніях була наявна значна кількість вільних земель понад 15-десятинну пропорцію [16, арк. 3 зв.–4].

Найістотніше зменшилася ділянка у континентальних повітах Таврійської губернії – з понад 34 до 13 дес. на особу. У Херсонській губернії ділянка зменшилася з 19,47 до 13,38 дес., а в Катеринославській – з 13,45 до 10,56 дес. на особу¹. Тобто у всіх південноукраїнських губерніях селянські ділянки були менші від встановленої 15-десятинної норми. Найгостріше питання нестачі землі постало в Катеринославській губернії. З метою врегулювання ситуації селянам було дозволено переселятися до Херсонської і Таврійської губерній, а всі вільні землі залишались при селищах, для прибуття до них переселенців з інших малоземельних місць тієї ж губернії [16, арк. 4]. Керівництво регіону також наголошувало на потребі припинити переселення «сторонніх» селян до Катеринославської губернії [16, арк. 5 зв.]. Причиною нестачі землі зазначалося небажання селян малоземельних селищ переходи-

¹ Підрахунки здійснено на підставі даних: 16, арк. 3–5.

ти на інші місця, багаті землями, або на нові ділянки, призначені для створення нових поселень. Землі для нових селищ часто відводились поблизу водоймищ, яких у південноукраїнських губерніях було небагато, і селянам було досить незручно обробляти ці землі, значно віддалені від малоземельних селищ. [16, арк. 5].

Стрімке зменшення кількості вільних земель відбувалось також унаслідок щедрих роздач ділянок у приватне володіння: у Херсонській губернії – 258 227 дес.; у Таврійській – 203 600 дес. [16, арк. 21–30; 18, арк. 2–3; 19, арк. 1–16].

Інформація про численні земельні конфлікти міститься у багатьох документах та справах у фондах архіву Херсонської області. Свідчення про суперечки зазначалися у службовому листуванні, земельних відомостях, в яких записувалися розмір спірної ділянки, між ким і від якого часу точиться суперечка. У матеріалах архіву зберігаються цілі справи про неправильне розмежування, скарги селян та поміщиків, рапорти, листи землемірів щодо причин суперечок тощо [20–31].

Земельні суперечки виникали як між державними селянами і поміщиками, так і між селянами окремих державних селищ.

Конфлікт між поручиком Хоментовським та селянами селища Криве озеро також стався через нерозмежованість їхніх ділянок [21]. Поміщик отримав землю в Ольвіопольському повіті від свого брата Захарія Шпачинського. Через відсутність межі Хоментовський помилково оселився у 1798 р. на сусідній «дикопорослій казенній землі» неподалік від державного селища Криве озеро [21, арк. 5]. Селяни, вирішивши, що він оселився на їхніх землях, пограбували й розорили його маєток, зігнавши його із землі. Хоментовський у 1800 р. оселився вдруге на іншому місці, проте, як виявилось, все на тій же державній пустій землі. Поміщик звернувся з проханням відмежувати належну йому кількість землі в іншому місці, враховуючи ділянку, на якій він оселився вдруге, відзначити її у плані та провести межу, на що отримав позитивне рішення [21, арк. 6 зв].

У грудні 1815 р. бобилецькі селяни скаржилися на значні утиски від сусідніх поміщиків та інших власників через нерозмежованість їхніх земель. Їхні володіння залишалися не межованими, незважаючи на те, що Кабінет міністрів 16 лютого 1815 р. дав розпорядження про розмежування земель селян. Згодом для будівництва в бобилецьких селищах та оселення в них поселення було відряджено колезького секретаря Овсяннико-Куликовського. У травні 1816 р. для межкування

1500 дес. володінь бобилецьких селян із землями адміралтейських поселень було відряджено капітан-лейтенанта Матвеева. [32; 33, арк. 2]. Ситуація була б практично вирішена, якби не примітка в документі: у тому разі, коли при розмежуванні адміралтейським поселенням не вистачатиме землі, межування необхідно буде припинити. У даному випадку держава керувалася власними інтересами, незважаючи на те, що переселення бобилецьких селян було частиною урядової політики колонізації краю.

Інша архівна справа містить листування щодо захоплення землі казенного поселення Зибкого таємним радником Комбурлеєвим та колезькою радницею Сулимою. Перепоною на шляху розгляду та вирішення цієї справи було те, що губернський землемір не мав у наявності плану дачі селища. План не був складений через розподіл повіту і зміну меж. Скориставшись змінами в територіальному устрої губернії, поміщики захопили суміжні землі, наполягаючи на своїх правах на них [23; 34].

Тривалим був процес між полковницею Анісією Юрчевською та селянами сусіднього державного села [22]. Поміщиця у своїй скарзі зазначила, що її землі межують із казенним селищем Олександрівка й складають 9000 дес. У 1803 р. ці володіння були обведені «формальною безстроковою межею». Селяни села Олександрівки перейшли на ці землі та зайняли їх на підставі, що їхньому селу належить частина земель. Господарюючи на зайнятих землях, селяни зайняли й водяний млин на річці Інгулець, орали та сіяли хліб, користувалися сінокосом і вивезли багато копиць сіна [22, арк. 6].

У резолюції на скаргу поміщиці наказувалося дослідити справу й, у випадку порушення межі, повернути власниці землі.

Конфлікти через земельні володіння та межування виникали й між мешканцями різних державних селищ. Поселенці села Познанки подали скаргу на ім'я Е. Рішельє про неправильне обмежування їхніх законних земель на користь села Гольми. За їхніми свідченнями, межа пройшла так близько до селища, що для вигону худоби познанські селяни мали переходити через землі села Гольми. У свою чергу, це викликало незадоволення селян з Гольмів й призводило до конфліктів між поселенцями. Познанські селяни скаржилися також на те, що через «замежування» від них земель вони не можуть сплачувати податки та забезпечувати собі прожиття. Згодом казенна палата видала наказ про наділення поселення села Познанки землею, за кількістю осіб, із віді-

браних 12 000 дес., які перебували у спільному володінні із селом Ясиноватим [35, арк. 1, 32 зв.].

Нестача землі виникала також внаслідок постійного припливу населення до Південної України. Ситуація ускладнювалась тим, що земельні ділянки надавали на осіб чоловічої статі, записаних до ревізських реєстрів. Ревізії, перепис населення, відбувалися далеко не щороку. Між двома ревізіями могло проминути від 5-ти до 15-ти років, а тому новоприбулі переселенці, не записані у реєстрах, змушені були користуватися тим земельним фондом, який був у наявності в окрузі певного селища. Навіть коли переселенці створювали окремі хутори та села, вони користувалися землями та угіддями сусідніх поселень. Внаслідок цього розмір ділянки зменшувався пропорційно до зростання чисельності селян. Результатом такої ситуації ставали численні скарги селян на нестачу землі та неможливість сплачувати податки у повному обсязі.

Селяни семи селищ Тираспольського та одного села Одеського повітів подали скаргу щодо недостатньої кількості земель на поселенців, записаних у сьому ревізію. Вони були наділені землею лише за кількістю осіб, записаних у п'яту ревізію, й через недостатню кількість десятин були змушені винаймати вільні навколо селища землі за тяжкий для них оброк [34, арк. 4 зв.]. При наділенні за 15-десятинною пропорцією селянам мала відійти вся оброчна земля. Селяни просили прирізати їм землю за кількістю осіб по сьомій ревізії в рівних вигодах із навколишніми селами.

Результатом розгляду справи став наказ Херсонського правління про складання відомості, в якій мали бути зазначені: землі за формальним межуванням; кількість осіб по шостій та сьомій ревізіях; необхідна кількість землі за 15-десятинною пропорцією; розмір оброчної землі та кількість десятин, яку необхідно додати [34, арк. 49 зв.].

Іншою проблемою було те, що при розподілі земель між поселеннями не враховувалися потреби селян в угіддях. Межа могла проходити поряд із хатами селян, позбавляючи їх пасовиськ, водоймищ тощо. Селяни с. Чимашир неодноразово скаржилися на відмежування від них до болгарської колонії Троян кращих орних та сінокісних угідь, частини вигону. Межа проходила понад самим селом, у результаті чого селяни не мали можливості не лише вивести худобу, а й випустити птицю [31, арк. 23].

Наслідком немежованості земель Південної України були спроби поміщиків закріпачити селян, які оселялися на сусідніх чи поміщицьких

землях. Користуючись заплутаністю справ у питаннях селянського землекористування та необмежованістю земель, поміщики часто захоплювали великі ділянки державних земель, і нерідко такі ділянки були заселені державними селянами. Конфлікти через незаконне закріпачення та скарги на дії поміщиків були досить частими протягом кінця XVIII – XIX ст., аж до відміни кріпосного права у 1861 р. [36, 37, 38].

Скарги подавалися як самостійно одним селянином, так і цілими селищами через кількох представників від селян [36, арк. 3–4; 37, арк. 2; 38, арк. 2–3].

Найпоширенішим засобом, за допомогою якого відбувалося закріпачення, була приписка селян за поміщиком у ревільських реєстрах під час проведення переписів [37, арк. 2; 38, арк. 5]. Користуючись неточністю та відсутністю чітких меж між власними володіннями й землями селян, поміщики оголошували їх своєю власністю, зазначаючи, що вони мешкають на приватновласницьких землях.

Ситуацію ускладнювало те, що селяни дізнавалися про «зміну» свого статусу лише через деякий час, а також, через правову необізнаність, досить часто пропускали терміни подання оскаржень судових рішень [36, арк. 3; 38, арк. 5 зв. 8]. У таких випадках вони скаржились на протизаконне їх закріпачення, проте розгляд таких справ у суді та ухвалення рішень могло затягуватись на роки.

Згідно із законодавством, на розгляд справи селян, які «шукали волі», відводився один рік від дня, визначеного військовим губернатором [36, арк. 1].

Близько п'яти років тривав розгляд справи селян селища Понятовка, які попали у кріпосну залежність від полковника Банова [38]. У 1832 р. селяни скаржились, що поміщик «окрім сплачуваного ними чиншу, віднімає худобу та наказує деяких перейменувати на його ім'я, жорстоко б'є, старих людей б'є, діти використовуються у роботах, гвалтує дівчат» [38, арк. 2 зв.]. Селяни повідомляли про такі дії зі сторони полковника херсонському прокурору, проте «не отримали рішення». Селяни просили залишити їх «без утисків та наказати апеляцію», оскільки за першим рішенням, ухваленим ще 27 вересня 1828 р., їм було наказано залишатись у володінні полковника Банова. Таке рішення було прийнято на тій підставі, що селяни не надали чітких доказів на «право волі». Окрім цього, під час проведення ревізії 1795 р. вони були записані за поміщиком Заблоцьким. Від нього вони «по крепостям» перейшли у володіння колезького асесора Дьяковського й лише після

нього їхнім власником став полковник Банов [38, арк. 5]. У лютому 1829 р. селянам було повідомлено про рішення суду. Згодом селяни подали апеляцію та звернулись із проханням про «захист прав». У березні 1832 р. їм було оголошено, що через пропуск ними строків оскарження ухваленого рішення вони залишаються на своєму становищі [38, арк. 5 зв.].

Загалом службове листування з приводу даної справи тривало до кінця липня 1832 р. Воно стосувалося переважно опису обставин справи, прохання селян про захист прав та пропуску ними визначених законом строків подання клопотань на вже ухвалене рішення. У ході розгляду справи було з'ясовано, що від самого початку херсонський повітовий стряпчий не надав до повітового суду у визначений двотижневий термін рішення на скаргу селян [38, арк. 17]. Остаточне рішення було визначене 4 січня 1833 р. [38, арк. 19–22]. Виходячи з рішення, прийнятого у вересні 1828 р., пропуску селянами строків подання апеляцій для його оскарження скарги селян разом з наданими документами поверталися їм як такі, що не потребують подальших рішень [38, арк. 22].

Розгляд іншої справи щодо незаконного закріпачення селян тривав понад 10 років. Селяни, які оселилися у Тираспольському повіті, оскаржували приписування їх до володінь поміщика Бокова та просили про переведення їх на становище зобов'язаних поселян. Згідно із першим рішенням, ухваленим ще у 1818 р., селяни мали залишатись «на чинші» [37, арк. 2]. Проте частина селян (12 осіб) виказали незадоволення цим рішенням, й справа була передана на подальший розгляд. Оскільки рішення 1818 р. було визнане «неточним», розгляд справи затягнувся на роки. За час її повторного розгляду частина селян була продана надвірній радниці Шишкіній, яка розподілила деяких селян між своїми дітьми [37, арк. 2 зв.]. Частина незадоволених селян відправили до Сибіру. Останній документ у справі, рапорт, датований 11 лютого 1830 р., не дає чіткої відповіді на рішення з цієї справи [37, арк. 7].

Невід'ємною складовою життя багатоземельної Південної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. були численні земельні конфлікти. Вони виникали внаслідок необмежованості земель; відсутності чітких меж між ділянками різних власників; самовільного захоплення поміщиками державних та селянських володінь; нестачі земель у державних селах внаслідок постійного прибуття нових поселян; стрімкого скорочення фонду вільних земель через роздачі великих ділянок у приватне володіння та швидкі темпи колонізації. На-

слідком необмежованості земель були скарги селян на незаконне їх закріпачення поміщиками.

Конфлікти були віддзеркаленням прорахунків у державній політиці – повільних темпів межування; відведення селянам земель за пропорцією на час проведення ревізії, без урахування майбутніх переселенців.

Розгляд справ щодо неправильного межування, надання необхідної кількості землі та закріпачення розтягувалися на роки. У справах щодо земельних претензій між поміщиком та селянами позитивне рішення нерідко було на користь останніх. Проте при розгляді скарг на незаконне закріпачення поміщиками селянам було складно відстояти свої інтереси – найчастіше вони не мали достатніх доказів на свою користь, а через правову неосвіченість пропускали строки подання апеляцій на ухвалені рішення. Внаслідок саме цих обставин селяни залишалися у володінні поміщиків.

Джерела та література:

1. Державний архів Запорізької області. – Ф. 12. – Оп. 2. – Спр. 26. – 342 арк.
2. Там само. – Спр. 33. – 324 арк.
3. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М.: Наука, 1970. – 384 с.
4. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1859 гг. / Е. И. Дружинина. – М.: Наука, 1981. – 214 с.
5. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX в. (1719–1858 гг.) / В. М. Кабузан. – М.: Наука, 1976. – 306 с.
6. Кабузан В. М. Заселения і освоєння Таврійської губернії у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. / В. М. Кабузан. // Укр. істор. журн. – 1969. – № 12. – С. 85–91.
7. Кабузан В. М. Крестьянская колонизация Северного Причерноморья (Новороссии) в XVIII – первой половине XIX в. / В. М. Кабузан. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1964 г. – Кишинев: Картя Молдавеняскэ, 1966. – С. 313–324.
8. Секиринский С. А. Из истории крестьянской колонизации Таврической губернии в конце XVIII – первой половине XIX в. / С. А. Секиринский. // Там само. – 1961 год. – Рига, 1963. – С. 356–362.
9. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / Т. И. Лазанская. – К.: Наукова думка, 1989. – 114 с.

10. *Анцупов И. А.* Аграрные отношения на юге Бессарабии. 1812–1870 гг. / И. А. Анцупов. – Кишинев: Штиница, 1978. – 234 с.
11. *Боровой С. Я.* Основные этапы аграрного освоения Степной Украины / С. Я. Боровой. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1969 г. – К. : Вища школа, 1979. – С. 63–71.
12. *Секиринский С. А.* Поземельные отношения в Крыму в первые годы после его присоединения к России / С. А. Секиринский. // Там само. – С. 97–108.
13. *Дружинина Е. И.* Классовая борьба крестьян Южной Украины в первой четверти XIX века / Е. И. Дружинина // Там само. 1964 г. – Кишинев: Картя Молдавеняскэ, 1966. – С. 572–583.
14. Полное собрание законов Российской империи. – Изд. первое. – СПб., 1830. – Т. XXVI. – № 19500. – С. 247–250.
15. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 1. – Оп. 249. – Спр. 145. – 1828 р. – 234 л.
16. Там само. – Оп. 221. – Спр. 6. – 1816 р. – 32 арк.
17. Там само. – Оп. 220. – Спр. 12. – 1816 р. – 519 арк.
18. Державний архів Херсонської області (далі ДАХО). – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 641. – 35 арк.
19. Там само. – Спр. 645. – 37 арк.
20. Там само. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 3. – 282 арк.
21. Там само. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 596. – 6 арк.
22. Там само. – Спр. 666. – 27 арк.
23. Там само. – Спр. 691. – 34 арк.
24. Там само. – Спр. 694. – 106 арк.
25. Там само. – Спр. 788. – 17 арк.
26. Там само. – Спр. 803. – 31 арк.
27. Там само. – Спр. 965. – 7 арк.
28. Там само. – Спр. 987. – 71 арк.
29. Там само. – Спр. 989. – 14 арк.
30. Там само. – Спр. 1140. – 19 арк.
31. Там само. – Спр. 1522. – 84 арк.
32. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 190. – Спр. 114. 1824 р. – 245 арк.
33. Там само. – Оп. 220. – Спр. 2. 1814 р. – 450 арк.
34. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1245. – 54 арк.
35. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 220. – Спр. 9. 1809 р. – 32 арк.
36. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 858. – 9 арк.
37. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1311. – 8 арк.
38. Там само. – Спр. 1511. – 26 арк.

Вікторія Ликова (*Запоріжжя, Україна*). **Земельні конфлікти в Південній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.**

У статті розглянуто земельні конфлікти, які виникали в Південній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., та визначено їх причини. Автор торкається проблем нерозмежованості та нестачі земель, незаконного закріпачення селян.

Ключові слова: Південна Україна, земельні конфлікти, закріпачення, земельний фонд, землеволодіння, землекористування, нерозмежованість.

Виктория Лыкова (Запорожье, Украина). **Земельные конфликты в Южной Украине в конце XVIII – первой половине XIX в.**

В статье рассмотрены земельные конфликты, возникавшие в Южной Украине в конце XVIII – первой половине XIX в., и их причины. Автор затрагивает проблемы немежеванности и нехватки земель, незаконного закрепощения крестьян.

Ключевые слова: Южная Украина, земельные конфликты, закрепощение, земельный фонд, землевладение, немежеванность.

Viktoriia Lykova (*Zaporizhzhia, Ukraine*). Land conflicts in southern Ukraine at the end of XVIII – first half of the XIX century

In the given article the author considers the land conflicts that arose in the Southern Ukraine in the late XVIII – first half of the XIX century, and their causes. The author brings up the issue of non-demarcation and land shortages, illegal enslavement of the peasants.

Key words: the Southern Ukraine, land conflicts, enslavement, Land Fund, land-ownership, non-demarcation.

Катерина КАРІМОВА
(Запоріжжя, Україна)

УДК 94(477.7)“18”:008

**Культурний розвиток Північного
Приазов'я на сторінках «Таврійських»
та «Катеринославських губернських
відомостей» у 1841–1861 рр.**

Провінційна періодика є одним із важливих джерел з історії культурного життя регіонів, зокрема це стосується «Губернських відомостей», які є унікальними через свої типолого-інформаційні особливості. Жанри цього видання поєднують документальні та наративні джерела, які відображають політичне, соціально-економічне та культурне життя губерній Російської імперії XIX ст. «Губернські відомості» стали першими регіональними періодичними виданнями і мали офіційний характер. Попри офіційний характер публікації «Таврійських» та «Катеринославських губернських відомостей» (далі: ТГВ та КГВ) мають значний інформаційний потенціал, що відображає процес розвитку культури у Північному Приазов'ї. Він перш за все стосується розвитку освіти, духовного життя, матеріальної культури (житло, побут, ремесла та ін.) та проведення дозвілля жителів краю.

Об'єктом дослідження виступають «Таврійські» та «Катеринославські губернські відомості». Предметом – історія культурного життя Північного Приазов'я у 1841–1861 рр. на сторінках «Губернських відомостей». Вибір хронологічних рамок пояснюється тим, що 1841–1861 рр. – період становлення «Губернських відомостей», саме в ці роки друкується значна кількість етнографічних описів краю, які з часом частково поступаються місцем рекламним оголошенням.

Зазначимо, що дана проблематика в історіографії майже не висвітлена, хоча загалом «Губернські відомості» привертала увагу багатьох дослідників. У більшості робіт «Губернські відомості» як місцева газетна періодика офіційного характеру представлені доволі оглядово, у контексті загальної історії журналістики або історії розвитку певного краю. Виокремлюється низка робіт, присвячених вивченню «Губерн-

ських відомостей» як історичного джерела з різних аспектів історії регіонів [1; 2; 3]. Серед них зустрічаються і такі, що вивчають інформативні можливості даної групи періодики в дослідженні історії культурного життя губерній [1].

Дослідники провінційних періодичних видань зіштовхуються зі значними труднощами, тому що більшість газетних колекцій втрачено в період революцій, політичних репресій та війн. Інша проблема – відсутність покажчика змісту переважної більшості видань, причому цей факт відзначався ще дореволюційними дослідниками.

Джерельну базу дослідження становлять випуски ТГВ за 1841, 1843–1851, 1853, 1856 та КГВ за 1843–1848, 1855, 1861 рр. Треба зазначити, що «Губернські відомості» виходили в різні часи від двох до семи разів на тиждень. Факторами впливу на стан збереженості газет стали як історичні умови, так і специфіка видань.

Усі періодичні видання – «свідки» певної епохи чи періоду, що відображають особливості буття минулого часу. Редакторами, видавцями, журналістами чи дописувачами газет були люди із суб'єктивним баченням і сприйняттям реальності часу, тому кожне видання, взяте окремо, є обмеженим в об'єктивності відображення дійсності. Для дослідників регіональної історії особливий інтерес являють собою неофіційні частини видань даного типу, на сторінках яких знаходимо різноманітні історичні, географічні, етнографічні, фольклорні, статистичні та інші матеріали. Не маючи можливості утримувати власний штат кореспондентів, «Губернські відомості» закликали до співробітництва місцеві інтелектуальні сили.

Як для професійних істориків, так і для нефахівців, що цікавляться минулим, дуже важливо побачити це минуле не тільки крізь призму переважно «сухої» інформації архівних справ. І саме газетні публікації надають для цього чудову можливість, містячи у собі оцінкові судження, віддзеркалюючи ті чи інші переконання, вподобання, симпатії та антипатії кореспондентів. Нарешті, сторінки газет містять великі масиви інформації про подробиці, які не фіксувались в інших видах джерел або ж, якщо і фіксувались, то ті, інші, джерела на сьогодні вже є втраченими.

Хотілося б відзначити, що газетні публікації мають дещо дивну, подвійну природу. З одного боку, їхнє життя дуже нетривале: вже через кілька місяців, тижнів, а то й днів більшість з них втрачає свою актуальність. Адже газети покликані інформувати читачів про новини,

висвітлювати питання, які викликають найбільший інтерес читацької аудиторії на даний момент. Те, що ще недавно викликало жваве обговорення, до чого було прикуто увагу і кореспондентів, і читачів, невдовзі витісняється іншими подіями, відходячи на другий, третій, четвертий план і, нарешті, йде у небуття. Це відбувається сьогодні; подібне спостерігалось і в позаминулому столітті, звичайно, з певною поправкою на відмінності самих темпів життя, обсягів інформаційних потоків. З іншого боку, газетні матеріали і через десятки, сотні років після їхнього опублікування викликають неабиякий інтерес. Вони – цінне джерело для вивчення історичного минулого. І, хоч як дивно, ця цінність великою мірою зумовлюється тією ж специфікою, яка визначає швидке «старіння», втрату актуальності газетних публікацій невдовзі після їхнього виходу в світ.

У зв'язку із зміною на сучасному етапі взаємовідносин між центром та регіонами, центром та провінцією, новим сприйняттям у політиці та масовій свідомості «регіонів-провінцій», акцент в історичній науці зміщується з вивчення центру (імперського, радянського, пострадянського) на вивчення регіональних культур, їхніх взаємозв'язків, а також на аналіз впливу історико-культурних факторів на локальні об'єкти.

З наукової точки зору варто зазначити, що історія краю багатша, ніж загальна історія. На конкретному матеріалі певного міста, села, селища, регіону загальні процеси та історичні закономірності проступають опукліше, у подробицях та деталях, з урахуванням особливостей географічного, територіально-адміністративного, етнічного, політичного, психологічного характеру.

Починаючи з 1843 р. на сторінках ТГВ простежуються спроби географічних та етнографічних описів краю. У ТГВ за 1843 р. опубліковано статтю «Взгляд на Азовское море», присвячену історії становлення приазовських міст-портів [49, с. 26]. Автор статті наголошує на їх квітучому стані та називає Азовське море «нашим домашнім морем, практическою школою національного мореплавания». У 1845 р. на сторінках ТГВ зустрічаємо детальний опис гербів усіх повітів губернії [56, с. 37]. Досить інформативними є ТГВ за 1847 р., у декількох випусках опубліковано статті, присвячені історії та розвитку рибних промислів у Бердянському та Мелітопольському повітах, статистичні дані ловлі риби на заводах [60, с. 38; 61, с. 43]. Саме з цих нарисів ми дізнаємося про тогочасний рибний раціон краю, також яким чином

заготовляли рибу, щоб вона не псувалася протягом кількох років, тут є відомості і про Бердянські рибні заводи, які використовували голландську технологію соління. ТГВ за 1853 р. не менш інформативні, у неофіційній частині № 8 та 10 опубліковано матеріали для господарської статистики Таврійської губернії [66, с. 29; 67, с. 33].

Привертає увагу нарис «Степ», який оспівує красу Новоросійського краю [12, с. 65; 13, с. 70]. У цьому нарисі міститься детальний опис клімату та географії Степової України, короткі відомості про характер місцевого населення, проблеми та здобутки краю. Приємно вражає поетична мова статті, наприклад висловлювання на кшталт: «Житель степи – друг природи, степь его роскошна и девственна, не побеждена», «Новороссийские степи – это борьба просвещения с невежеством, и торжественная победа Европы над Азией, ума над страстями» та багато інших. Родзинкою нарису є вірш:

В пространстве я плыву сухого океана,
Нырря в зелени, тону в ея волнах,
Среди шумящих нив я зыблюся в цветах,
Минуя бережно багровый куст бурьяна.
Уж сумрак. Нег нигде тропинки, ни кургана,
Ищу моей ладье вожатую в звездах.
Вот облако блестит, заря на небесах,
То светлый Днепр, то лампа Аккермана!
Как тихо! Постоим. Далеко слышу я,
Как вьются журавли, в них сокол евене вглядится.
Мне слышно – мотылек на травке шлится,
И грудью скользкою в цветах ползет змія.

Цікавість до історії краю виявляємо і в подальших публікаціях КГВ. У № 44 за 1848 р. у неофіційній частині опублікована невелику статтю «О памятниках некоторых народов варварских, древле обитавших в нынешнем Новороссийском крае» [22, с. 258].

Найбільший пласт інформації у «Губернських відомостях» стосовно культурного життя присвячено побуту місцевого населення та іноземних колоністів; кількість статей які відображають матеріальну культуру, найбільша. Зазначимо, що деякі статті дублювалися у багатьох відомостях одночасно, тому є схожі або однакові статті. Рубрика «корисних порад» яскраво змальовує потреби суспільства, винахідливість у подоланні побутових проблем (приготування хліба з вівса [28, с. 6],

палива з дубової товчі [29, с. 15], корисні вироби із соняшника [29, с. 16], замітники мила [31, с. 29], способи фарбування шалей [31, с. 48], зберігання влітку копченого м'яса, спорудження печі, поради, як прясти шовкові нитки, виготовляти перли, вичиняти овчину [31, с. 50] та ін.). У багатьох замітках зустрічаються способи використання «модної» на той час картоплі (виготовлення картопляного крохмалю, а також горілки з нього [30, с. 24], картопляного хліба та пива [40, с. 79], картопляне винокуріння [41, с. 92], приготування цукру з картопляного борошна [42, с. 101]).

Слід виокремити статтю, присвячену виготовленню кумису в ногайських степах, яка має безперечну етнографічну та культурну цінність [68, с. 99]. Вважаємо за необхідне навести хоча б її уривок: «Кумыс или правильное по-ногайски – кымыз весьма употребителен у ногайцев Бердянского, Днепровского и Мелитопольского уездов; их степи, каждое лето, посещаются очень многими, с целию пользования кумысом. Им известен этот напиток, во-первых – собственно как напиток, придающий бодрость духу и возбуждающий к правильной деятельности пищеварительные органы, а во-вторых – как лекарство, употребляемое больными туземцами, с полною уверенностию в благодетельности пользования почти во всех возможных болезнях, чаще случающихся у кочевых народов. Так велика вера степных племен в целительную силу кумыса. Приготовление кумыса производится обыкновенно в деревянных кадушках, называемых ногайцами кубе (кадушки эти бывают из крепкого дубового или пара-опачевого дерева, вышиною до одного с половиною арш[ина]. Кадушка-кубе – то же, что наши посудины, служащие для сбивания коровьего масла), или в кожаных бурдюках, называемых саба (айранный или арьянный бурдюк называется тулум, у русских крестьян – козевка, т. е. бурдюк из козьей кожи). Для первоначального приготовления напитка наливается в кадушку неопределенное количество парного кобыльего молока, но лучше от одного до двух штофов; потом в него кладется закваска. После того кадушка ставится в теплое место, укрывается сколько возможно тщательнее (шубой или ватным одеялом) и оставляется в таком положении на несколько часов. В течении этого времени должно три или четыре раза взбалтывать молоко особого устройства деревянною мешалкой, называемою бекеком. Если первоначальное приготовление кумыса производилось вечером, то на другой день поутру или около половины дня можно иметь первоначальный молодой кумыс (саумал – по-ногайски; по-туркменски –

саумгаль). Чем далее, тем кумыс становится кислее, крепче и тем необходимее частое взбалтывание. Кор, известный осадок кумыса, всегда заготавливаемый заблаговременно – на следующий год, относится к самой лучшей из заквасок (это – осадок крепкого кумыса, пяти - или семяднейного). Высушенный на солнце трехдневный называется дюмен, пятидневный – бештли. Отличительное свойство крепкого кумыса есть легкоохмеляющее».

Згадаймо також нарис про рибні промисли, схарактеризований вище, він також змальовує побут приазовських жителів: «Рыба, пойманная весною и летом, чистится и солится в больших солихах, сделанных в виде ящиков, или сушится и вялится на солнце, нанизанная на лычках. Сельди и красная рыба, пойманная в жаркое время, не вялится, а лежат в крепком тузлуке (розсоле). Рыба, ловимая осенью и зимою, по большей части, продается свежею. Соление рыбы на заводах г. Кобозева проводится следующим образом: тарань, селява и прочая белая рыба, тотчас после ловли очищенная от внутренностей, кладется в крепкий розсол или тузлук слоями в пол.-аршина толщины, и слою эти пересыпаются солью. Потом эта же самая рыба вывешивается на солнце и вялится. Приготовленная таким образом и сберегаемая в сухом месте, рыба эта в два и три года не может испортиться. Красная рыба, как-то: осетр, севрюга и белуга, сперва разрезывается и кладется в солила слоями, но без тузлука, а покрывается солью так, что тело другой рыбы, лежащей смежно, не имеет непосредственного сообщения, потому что промежуток меж ними образует соль. Посоленная таким образом рыба лежит в солиле от 10 до 20 дней. Прочность подобной посолки состоит в том, что рыба может не испортиться в продолжении 3-х лет, если, впрочем, будетложена в сухом месте. Соление сельди совершается таким же образом, с тою только разницей, что сельди, до посолки, не разрезаются, а солятся прямо, как бывають пойманы, и лежат в солиле от 10 до 20 дней; потом складываются в бочки без тузлука и, сложенные в сухом месте, могут не испортиться в продолжение 2-х лет, кроме тех, из коих до посолки внутренности выбрасываются, они сохраняются более 3-х лет. Соление сельдей на Бердянских заводах, принадлежащих Кобозеву, по голландскому способу, начато в 1846 году по словам самого Кобозева, значительно превосходнее обыкновенной посолки».

Однією із складових тогочасного культурного життя Північного Приазов'я була освіта. На сторінках видань розвиток освіти краю пред-

ставлений не так широко, як матеріальної культури. Замітки в більшості своїй висвітлюють різні аспекти функціонування навчальних закладів, не зустрічається інформації стосовно загальної кількості світських і церковнопарафіяльних шкіл та учнів, що в них навчаються, є дані про джерела фінансування, роботу Міністерства народної освіти та його комісій, що розглядають певні проекти в галузі освіти. Що стосується решти заміток, цієї тематики, то вони висвітлюють окремі аспекти діяльності міських навчальних закладів, як-от: урочистий акт в Оріхівському повітовому училищі [43, с. 140], відкриття у місті Мелітополі парафіяльного училища [62, с. 49], тимчасові правила підпорядкування єврейських навчальних закладів Міністерству народної освіти [6, с. 21], приготування в училищах кіннозаводських служителів [21, 3].

В урочистому акті в Оріхівському повітовому училищі, описаному в одній зі статей, вбачається прототип сучасного екзамену: «Начался торжественный акт пропетием учениками молитвы “Царю Небесный” и произнесением учителем русского языка Лукиановым речи о любви к Отечеству, а затем учитель приготовительного класса Терентьев испытывал своих учащихся: сначала в кратком Катехизисе, потом, по проговорении ученицею того же класса 1-го разряда Екатериною Насветовою басни Крылова “Разборчивая невеста”, испытывал в четырех простых действиях арифметики, и тем кончилось испытание этого класса. После испытания в Законе Божием ученики 1 класса были испытываемы в декламировании нравоучительных басен Крылова. 2-го класса ученик, по диктовке учителя русского языка Лукианова, написал на доске сложный период и делал в нем с прочими учениками разбор слов по правилам словопроизведения, 3-го же класса ученики делали разбор того же периода уже по правилам словосочинения, согласования и управления слов. Потом учитель Черневский предлагал ученикам к решению в каждом классе по одной практической задаче. За этим ученик 2-го класса Куницкий декламировал отрывок из стихотворения Жуковского “Певец во стане русских воинов”, потом учитель Мошкалов заставлял учеников 1-го класса показывать на картах части света, границы их, море, заливы, проливы, озера, реки и горы; 2-го класса рассказывать происшествия из древней, средней и новой всеобщей истории, а 3-го класса начертить на доске карту Российского Государства, с направлением горных хребтов и рек, и показать главнейшие города, а также рассказать основание и главнейшие происшествия Российского Государства. Образцы рисования, черчения и чистописания,

как не входящие в состав испытания, положены были на столе пред публикою для разсматривания...»

Характерною для «Губернських відомостей» стала публікація оглядів літератури в рубриках «Библиографические известия» та «Библиографические заметки», де друкувалися новини про публікацію тих чи інших періодичних, книжкових, енциклопедичних видань, мап та атласів [9; 25; 26; 50].

Окремого розгляду заслуговує висвітлення духовного життя на сторінках видань, однак одразу ж зауважимо – таких статей було небагато [66, с. 29]. У статистичних відомостях Таврійської губернії, частково опублікованих у ТГВ, наводяться дані про кількість християн і нехристиян у кожному повіті: «Одну из главных особенностей населения Таврической губернии составляет сильное преобладание в нем иноверческих и преимущественно нехристианских элементов. Особенно обильны иноверцами уезды: Симферопольский и Бердянский. Бердянский уезд содержит в себе: римских католиков – 47902; протестантов – 2181; меннонитов – 16061; армян – 125; мусульман – 32007; евреев – 3035».

Крім того, публікувалися й інші матеріали, які висвітлювали різноманітні аспекти культурного життя краю. В них можна знайти інформацію про: ярмарки [53; 57; 63], гру в лото [64, с. 33], виставки [4; 5; 58], публічні розваги [8, 67], концерти [10; 11], театр [8; 15; 16; 17; 19], фотографування [24, 33] та ін.

Наведемо приклад, як висвітлювалися події театрального життя регіону: «Спектакль первый 26 октября. Спектакль этот состоял из двух водевилей “Бабушка и внучка” и “Желтые перчатки” да танцев в антракте и в заключение спектакля. 2-й спектакль 28 октября. В этот спектакль г. Пилони угостил нас знаменитой комедиею Гоголя “Ревизор”. Все гоголевские пьесы – как истинно художественныя произведения, – составляют пробный камень для всего театра: и мы можем сказать, что труппа г. Пилони счастливо выдержала это испытание» [15; с. 168].

Таким чином, публікації «Губернських відомостей» охоплюють значний обсяг матеріалів з історії культурного життя Північного Приазов'я у 1841–1861 рр., включаючи матеріали з історії освіти регіону, духовного життя, дозвілля та матеріальної культури, і, маючи вагомий інформаційний потенціал, можуть бути включені до основної джерельної бази з даної проблематики.

Джерела та література:

1. *Аванесян Д.З.* Проблема вірогідності інформації публікацій «Катеринославських губернських відомостей» з історії освіти на Катеринославщині / Д. З. Аванесян. // Наукові праці іст. фак.-ту Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип. XXII. – 274 с.

2. *Бурмистрова Л.П.* «Губернские ведомости» как исторический источник для изучения культурной жизни российской провинции конца 50-х – начала 60-х годов XIX века / Л. П. Бурмистрова. // Гуманитарные науки: Сб. аспирантских работ. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1966. – С. 54–60.

3. *Гребцова І.С., Гребцов В. М.* Становлення та розвиток періодичної преси на півдні України у першій половині XIX ст. / І. С. Гребцова, В. М. Гребцов. // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повід. другої Всеукр. наук.-теорет. конф. 21–22 грудня 1994 р. – Львів, Житомир, 1994. – С. 21–23.

4. Катеринославские губернские ведомости. – 1843. – № 25.
5. Там само. – 1844. – № 17.
6. Там само. – 1845. – № 9.
7. Там само. – 1845. – № 23.
8. Там само. – № 27.
9. Там само. – 1846. – № 6.
10. Там само. – 1847. – № 1.
11. Там само. – № 5.
12. Там само. – № 17.
13. Там само. – № 18.
14. Там само. – № 39.
15. Там само. – № 44.
16. Там само. – № 45.
17. Там само. – № 47.
18. Там само. – 1848. – № 12.
19. Там само. – № 13.
20. Там само. – № 17.
21. Там само. – № 38.
22. Там само. – № 44.
23. Там само. – № 46.
24. Там само. – 1855. – № 13.
25. Там само. – 1861. – № 2.
26. Там само. – № 3.
27. ТГВ. – 1841. – № 1.
28. Там само. – № 2.

29. Там само. – № 4.
30. Там само. – № 6.
31. Там само. – № 7.
32. Там само. – № 12.
33. Там само. – № 14.
34. Там само. – № 16.
35. Там само. – № 18.
36. Там само. – № 19.
37. Там само. – № 22.
38. Там само. – № 25.
39. Там само. – № 27.
40. Там само. – № 28.
41. Там само. – № 31.
42. Там само. – № 33.
43. Там само. – № 34.
44. Там само. – № 35.
45. Там само. – № 36.
46. Там само. – № 52.
47. Там само. – 1843. – № 2.
48. Там само. – № 6.
49. Там само. – № 10.
50. Там само. – № 21.
51. Там само. – № 48.
52. Там само. – 1844. – № 4.
53. Там само. – № 26.
54. Там само. – 1845. – № 17.
55. Там само. – № 36.
56. Там само. – № 40.
57. Там само. – 1846. – № 31.
58. Там само. – № 36.
59. Там само. – 1847. – № 25.
60. Там само. – № 26.
61. Там само. – № 28.
62. Там само. – № 29.
63. Там само. – 1849. – № 12.
64. Там само. – № 14.
65. Там само. – 1853. – № 4.
66. Там само. – № 8.
67. Там само. – № 10.
68. Там само. – № 23.
69. Там само. – 1856. – № 29.

Катерина Карімова (*Запоріжжя, Україна*). **Культурний розвиток Північного Приазов'я на сторінках «Таврійських» та «Катеринославських губернських відомостей» у 1841–1861 р.**

У статті досліджується інформаційна можливість «Таврійських» та «Катеринославських губернських відомостей» у сфері культурного життя у 1841–1861 рр. Аналізуються замітки, які висвітлюють матеріальну та духовну культуру, розвиток освіти і дозволя Північного Приазов'я, а також його історію та описують край.

Ключові слова: Північне Приазов'я, культурне життя, «Губернські відомості».

Екатерина Каримова (*Запорожье, Украина*). **Культурное развитие Северного Приазовья на страницах «Таврических» и «Екатеринославских губернских ведомостей» в 1841–1861 г.**

В статье исследуется информационная возможность «Таврических» и «Екатеринославских губернских ведомостей» в сфере культурной жизни в 1841–1861 гг. Анализируются заметки, освещающие материальную и духовную культуру, развитие образования и досуга Северного Приазовья, а также его историю, и описывающие край.

Ключевые слова: Северное Приазовье, культурная жизнь, «Губернские ведомости».

Kateryna Karimova (*Zaporizhzhia, Ukraine*). **Cultural development of North Priazov'ya on pages «Tavriyskye» and «Yekaterinoslavskye gubernskye vedomosty» in 1841–1861**

The author examines the possibility of information «Tavriyskye» and «Yekaterinoslavskye gubernskye vedomosty» in the cultural life of the region in 1841–1861. Material and spiritual culture, the development of education and leisure, the history and descriptions of Northern Azov on the pages of the newspapers analysed in the article.

Key words: Northern Azov, cultural life, «Gubernskye vedomosty».

Валерій СТАРКОВ

(Київ, Україна)

УДК: 398.32:394.3 (=161.2) «18»

Джерела вивчення традиційної ігрової культури населення України: 60-ті роки XIX ст.

Розглядаючи формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України, ми вже зазначили перші ключові дати і події, які визначають періодизацію цього явища: поеми «Роксоланія» Себастьяна Фабіана Кльоновича (1584), «Енеїда» Івана Котляревського (1794–1809), праця Костянтина Сементовського «Замечания о праздниках у малороссиян» (1843), низка праць 1860–1861 рр. Йосипа Лозинського, Каленика Шейковського, Миколи Маркевича, Анатолія Свидницького, М. Номиса та ін. У цих працях тема народних ігор і розваг, а також ігрового елементу у громадському і родинному побуті, отримувала якісний розвиток, і, відповідно, зростала й посилювалась джерельна база вивчення цього культурно-історичного явища [86]. Визначились, на нашу думку, і відповідні перші етапи розвитку джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України: початковий період XVII–XVIII ст. і два наступні: перша третина і 40-ві–50-ті роки XIX ст., які умовно починались і закінчувались виходом у світ відповідних вищезгаданих праць. Кожний наступний період характеризувався як підвищеними інформаційними обсягами джерел, так і їх підвищеною загальною інформативністю відомостей [83; 84; 85; 87].

Публікації 1860–1861 рр. розпочали новий етап у вивченні ігрової культури українців. В умовах розвитку засад української етнографії, виникнення інституцій, що сприяли її розвитку, кожного наступного року у різноманітних виданнях з'являлися публікації, присвячені питанням громадського і родинного побуту, святкової та ігрової культур з описами народних ігор та розваг.

Наступним «часовим» маркером у нашій періодизації формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури людності оче-

видно буде 1872 рік – рік початку публікації результатів етнографічно-статистичної експедиції в «Западно-русский край», як тоді називали територію України та Білорусії, яку проводило у 1869–1870 рр. Російське географічне товариство і яку очолював П. П. Чубинський. Досліджувався громадський та родинний побут, звичаї, говірки, фольклор, вірування, використовуючи існуючі на той час етнографічні програми. Результати експедиції певним чином підсумовували здобутки етнографічної галузі на той час, оскільки, окрім публікації експедиційних матеріалів, залучалися і здобутки попередників, в основному у порівняльному аспекті [100].

Розглянемо корпус публікацій «ігрової» тематики в цей час, у 60-ті роки XIX ст., у хронологічному аспекті і визначимо особливості надбання джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури у цей період.

1862 рік

Цей рік, окрім праці І. Галька, перша частина якої вийшла 1861 р., і яку ми згадували раніше і (в ній де описано великодні забави та ігри) [9; 10], відзначений декількома публікаціями, які торкаються ігрової культури населення різних регіонів України. «Полтавские губернские ведомости» вмістили матеріал про звичаї і повір'я Полтавщини, зокрема про веснянки [46]. Другий, і останній, рік у Петербурзі виходив друком український часопис «Основа», в якому продовжували публікуватися етнографічні матеріали. Про цикл різдвяних свят (кутя, коляда, ворожіння, водохрещтя, колодка тощо) вміщено матеріал Б. Познанського [65], а про домашній побут чорноморських козаків – Василя Тищенка [89]. Певним джерелом відомостей про ігрову культуру слугують і губернські пам'ятні книжки. «Памятная книжка Черниговской губернии» вмістила матеріал про фізичний і моральний побут населення Бобровиці Чернігівського повіту [58]. Описи і згадки деяких ігор і розваг можна знайти в окремих публікаціях [57; 97].

1863 рік

Дедалі частіше, навіть у назвах матеріалів, з'являються «паспортні дані» етнографічних відомостей – де і від кого отримано записи [44; 1, с. 147].

«Таврические губернские ведомости» в етнографічному начерку про Бердянський повіт, окрім опису весільних звичаїв, вмістили розділ «Игры», де коротко описані або згадані деякі дитячі ігри: «мяч», «жмур-

ки», «паці» або «лодышки», «в свинку» або «дерев'яна кругла кулька». Дорослі «играют в карты, в короля, хвильки, дурня и трилистника». Дівчата влітку «играют в «танок» (род хоровода), в котором мужчины не участвуют» [54]. Серед відповідей на Програму П. Чубинського [73] відзначимо «Молодецькі звичаї в селі Боярці Київського повіту [102]. Загалом, ця програма була частиною «Программы для группировки сведений об южнорусском народе» [70]. Архівний примірник під назвою «Программа для группировки этнографических сведений об украинском народе» [95] був опублікований [6]. У розділі «а) Этнография описательная» є пункт «Игры, забавы» [4, с. 20].

«Полтавские губернские ведомости» у матеріалі протоієрея І. Думитрашка звертають увагу на боротьбу духівництва проти народних свят, зокрема проти Різдяних свят, звичаю чіплення колодки тощо [26]. Відомості про хороводні ігри під час Великодніх та Купальських свят є в часописах: історико-літературному «Вестнике Юго-Западной и Западной России», що видавався у Києві у 1862–1864 рр. [32], та у «Журнале Министерства народного просвещения» [28]. У першому випадку гравці виконують великодню танкову (хороводну) пісню: «Володар, Володар, возьми од нас / Красное яичко в дар і т.ін.», а в другому йдеться про звичай під час святкування Івана Купала відкочувати від палаючого вогнища колесо (символ «сонцевороту») і танкове (хороводне) коло (Мареночку): «Ходили дивочки коло Мареночки / Коло мое водила Купала / Гратыми сонечко на Ивана».

1864 рік

Відомості про танцювальні хороводи з пісенним супроводом знаходимо у збірниках пісень Е. Білоброва [3] та Я. Головацького [12], про обряди і звичаї при народженні і хрещенні дитини, при сватанні і весіллі – у «Полтавских губернських ведомостях» [27], а під час святкування купальських свят – у «Полтавских епархиальных ведомостях» [56]. Побут селян Київщини, передусім родильні та весільні обряди розглянуто у збірнику М. Чернишова, виданого Київським губернським статистичним комітетом [98]. Про народні свята на селі писала газета «Киевлянин» [47].

1865 рік

Цього року вийшов перший том великої праці у трьох томах Олександра Афанасьєва (1826–1871) «Поэтические воззрения славян на

природу» [2; 2а]. О. Афанасьєв був автором багатьох праць, присвячених історії, етнографії та фольклору. Вже у статті «Языческие предания об острове Буяне» (1851) автор запропонував своє оригінальне розуміння слов'янської міфології. У книжці О. Афанасьєв виклав у систематизованому вигляді все те, що було відомо про вірування та обряди східних слов'ян на середину 60-х років XIX ст. У праці багато «українського» матеріалу, пов'язаного з ігровою культурою, який дає змогу зазирнути до генезису ігрових явищ як під час різноманітних свят, так і під час побутової діяльності людності. Особливо це стосується прикінцевої частини праці «Народные праздники» [2а, т. 3, с. 323–380], де розглянуто річний цикл народних свят.

Народним уявленням властивий ігровий характер боротьби Весни із Зимою і неминучість перемоги Весни: «При встрече Весны поются обрядовые песни (веснянки [...]) и совершаются праздничные игрища, идущие из глубокой древности. По народному выражению, на Сретенье Зима встречается с Летом, «щоб побороцьця: кому йти наперед, кому вертаться назад», а на Благовещенье последнее осиливает первую «Весна Зиму поборола» [2а, т. 3, с. 338]. Під знаком ігрової діяльності відбувається цілорічна обрядовість народного календаря, коли кожній ігровій дії був властивий якийсь магічний вплив: від Стрітєння до Купала, від Купала до Покрови, від Покрови до Різдвяних свят, Коляди і далі – до Стрітєння, замикаючи річне коло. Далі О. Афанасьєв підтверджує це низкою прикладів, зокрема: «В Малороссии уцелел следующий обряд: накануне Иванова дня делают из соломы идола Купала – иногда величиной с ребенка, иногда в настоящий рост человека [...] Тогда же срубают дерево [...], обвешивают его лентами и венками и устанавливают на избранном для игрища месте. Дерево это называется Мареною; под ним ставят наряженную куклу, а под нее стол с закусками и горелкою. Затем зажигают костер и начинают прыгать через него попарно (молодец с девицею), держа в руках купальскую куклу; игры и песни продолжают до рассвета» [2а, т. 3., с. 352]. Обрядодії воскресіння Коструба відзначаються відповідною грою, і це підкреслює О. Афанасьєв відповідним записом М. Максимовича [2а, т. 3., с. 373] тощо.

У ґрунтовній праці Олександра Потебні «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» [67] описано деякі ігри у зв'язку із відповідними віруваннями, зокрема гра «в ворону-сороку» у зв'язку із віруваннями, пов'язаними із вороною [67, кн. 3, с. 97–99], а у праці

Анатолія Кралицького зустрічаємо одну з перших згадок про «ігри при мерці» в поховальних обрядах [36].

З публікацій цього року на «ігрову» тематику відзначимо матеріали періодичних видань: передрук відомої праці 1844 р. О. Дмитрюкова «Еще замечания о праздниках и поверьях у малороссиян» у «Москвитянине» [23], про Різдвяні святки – у «Киевских губернских Ведомостях» [29], про український новорічний обряд «Кози» у варшавському «Орекуніе domowum» [104], про етнографічні риси мешканців Полісся – у «Киевлянине» [91], про звичаї чорноморського весілля – у «Кубанских войсковых ведомостях» історика та етнографа Прокопа Короленка [34].

1866 рік

Зазначеного року «Кубанские войсковые ведомости» надрукували працю того ж автора «Весенние хороводы в Черномории» [33], де йдеться про весняні ігри та хороводні пісні молоді в Чорноморії, «яких в той час дуже мало залишилось в ужитку у станицях Кубанської області: Шум, Царико и Король, Туман, Кривой танець, Дрима, Нелюб» [1, с. 165]. Дитячим іграм присвячені матеріали журналу Київської духовної семінарії «Руководство для сельских пастырей», які, звичайно, подані під «церковним» кутом зору [35а; 35б].

Я. Головацький видав наступну частину «Народных песен Галицкой и Угорской Руси», яка вміщує відомості про родинні (весільні) та громадські (весняні) обрядові пісні разом із обрядовим супроводом [13].

У «Записках Черниговского Губернского статистического комитета» вміщено дві праці про села Меленськ Стародубського повіту та Локотки Глухівського повіту, отримані, відповідно, від священників А. Пригоровського [69] та І. Танського [88], які збирали різноманітні відомості згідно з етнографічними програмами, які існували на той час, насамперед «Програмою для збору статистичних відомостей по селах» [71], а також згаданою нами під 1863 р. «Програмою для групування відомостей про південноруський народ», які включали і питання святкової, обрядової та ігрової культури і в яких є пряме питання щодо ігор і розваг у розділі а) «Этнография описательная» [...] «Игры, забавы».

Неофіційні частини «Губернских ведомостей» продовжували давати описові етнографічні матеріали, в т.ч. й зі святкової та ігрової культури. «Киевские...» – про Різдвяні святки (Святий вечір, Різдво,

Новий рік, Водохреща, Коляда) [77], «Волынские...» – про справляння свята Андрія з молодіжними розвагами та Різдвяні святки [76], «Минские» – про обрядове свято «куста» у пінських селян [40]. «Киевский телеграф» розповідав про українське весілля [11] та святкування Масляної із обрядом «колодія» [90].

1867 рік

У першу чергу треба відзначити публікацію М. Дмитрієва «Обряди та звичаї західно-руських селян» [22]. Етнограф, фольклорист, педагог, він закінчив педагогічний інститут у Петербурзі, з 1853 р. працював учителем училища, згодом директором гімназії, директором народних училищ м. Гродно. Збирати фольклорно-етнографічні відомості почав у 50-х роках, а його матеріали з'являються друком у 60-х роках XIX ст. Згадана праця розповідає про обряди та звичаї у місцевостях Гродненської губернії з українським населенням. У ній розглянуто народні свята та розваги, весільні, поховальні й календарні (Купало, Коляда та ін..) обряди, ігрища на вечорницях: пісні та ігри, ігри і розваги у звичайному побуті.

Святам і розвагам присвячено матеріали періодичних видань. «Киевские губернские ведомости» повідомляли про літні свята і розваги [41], свято Купала [49] та етнографічні відомості про село Рудьківку Козелецького повіту [50]. «Екатеринославские губернские ведомости» повідомляли про характер народних свят Олександрівського повіту [94], а «Херсонские» – про ворожбу на гральних картах [96].

Періодично з'являлись матеріали, що висвітлювали негативну «церковну» спрямованість щодо народних ігор і розваг. Того року така публікація з'явилась у «Киевлянині» стосовно переслідування традиційних народних «вулиць» – зібрань парубочих та дівочих громад у літній час [55].

Петербурзька «Иллюстрированная газета» навела низку ілюстрацій про святкування свята Івана Купала в Україні [68].

1868 рік

Цього року слід відзначити публікацію під псевдонімом «У.» «Сельские игры» в «Киевском телеграфе», де описано дівочі, парубочі та змішані, переважно рольові й драматичні, ігри: «Король», «Цвет», «Рекрутський набор», «В соседи», «Виргилий», «Пошел рубль», «Авраам и Сарра» тощо [92]. Низка публікацій (в основному – у львівському часописі

«Правда») була присвячена, поміж іншим, весняним обрядам з ігровими веснянками [18; 30; 43; 62]. Іншим календарним святкам з іграми та розвагами присвячено праці В. Биковського про свято Купала в Пінському повіті [7], Ом. Партицького – про народні свята у русинів [61], Г. Подольського про народні свята на Харківщині [64]. Весільні обряди висвітлено у кількох публікаціях: А. Братчикова у «Волынських губернских ведомостях» [5], С. Вітвицького у «Правді» [8], у вище згаданих публікаціях В. Биковського та Г. Подольського, а поховальні – у того ж Г. Подольського. Про генезис поховальних обрядів у слов'ян взагалі, з дослідженням і українського фольклорного матеріалу, йдеться у книзі Олександра Котляревського «О погребальных обычаях языческих славян» [35].

1869 рік

Описи декількох ігор і хороводів опублікував М. Данильченко в «Этнографических сведениях о Подольской губернии» [19]. Досить докладно, поміж різних річних свят, про весільні обряди, вечорниці й досвітки з їх розвагами у селі Семереньки Охтирського повіту повідомив священик Іоанн Копейчиков [31]. Про життя українців Острогозького повіту на Воронежчині та його етнографічні особливості повідомив автор під псевдонімом Л-кий [42]. Львівська «Правда» продовжувала надавати відомості про народні звичаї та обряди: цього разу – про весільні звичаї [45].

Того ж року було опубліковано низку матеріалів стосовно етнографічних програм та етнографічних експедицій, які містили питання, що нас цікавлять. Це – «Экспедиция Географического общества для исследования юго-западного края» [101], де до всіх «просвещенных жителей края» лунав заклик сприяти роботі експедиції П. Чубинського, а також повідомляти їй відомості стосовно сфер народного життя [4, с. 12], «Программа этнографического описания юго-западного края» [74], де багато уваги приділялося зовнішньому вигляду й внутрішньому світу людини та її побуту; цю програму було надруковано у багатьох «Губернских ведомостях» та деяких інших виданнях [4, с. 13].

1870 рік

Періодичні видання продовжували публікувати відомості про громадські та родинні свята. Про Коляду та Купало повідомляло львівське «Слово» [24]. Про звичаї та обряди буковинського весілля докладно розповів Григорій Купчанко у «Буковинській зорі» [39], «журнале непо-

литическом, посвященном науке и розвеселению», що видавався у Чернівцях 1870 р. Великий матеріал про російські та українські народні свята з їх обрядами, розвагами, іграми друкувався у щотижневому часописі Київської духовної семінарії «Руководство для сельских пастырей» протягом 1870–1871 рр. Матеріал поданий, звичайно ж, з «церковної» точки зору, але він містить цікаві відомості про свята Різдва, Святки, Масляну, весняні свята, Великдень тощо [66]. Відомості про поховальні обряди із західноукраїнських земель вміщено в ужгородському «Місяцеслові» [52] та львівському «Литературном сборнике» [60].

1871 рік

Відомості про святкові заходи з пісенним супроводом (пісні веселі, святкові, кругові (хороводні), обрядові та ін.) знаходимо у чергових частинах багатотомного видання «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» Я. Головацького [14; 15; 16; 17]. Широкий спектр українських народних свят розглянув майбутній академік Микола Петров (1840–1921). Його праця «О народных праздниках в юго-западной России» була опублікована в «Трудах Киевской духовной академии». Докладно розглянуто свята Катерини та Андрія, Різдвяні свята, Масляну, Великодні свята, Купалу, свята літнього циклу [59]. Свята та розваги селян села Верхотишанки на Воронежчині, де переважає українське населення (вулиця, різні ігри, Масляна, Великдень та ін.; пісні хороводні, до танцю, весільні), висвітлено у праці А. фон Кремера у «Памятной книжке Воронежской губернии» [93]. Дівочі ігри та пісні разом з іншими народними великодними розвагами подав Г. Купчанко [37]. Великодні ігри і розваги з крашанками («навбитки», «навкотки» та ін.) розглянуто також у «Руководстве для сельских пастырей» [53].

1872 рік

Як ми вже зазначали, цього року розпочалася публікація результатів етнографічно-статистичної експедиції в «Западно-русский край» під керівництвом П. П. Чубинського. Видані результати здобули згодом високу оцінку громадськості.

Роль Павла Чубинського в розвитку української етнографії важко переоцінити. Після виходу його праці «Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии» (1869) [99] та успішного керування етнографічно-статистичною експедицією по Україні, Білорусії та Молдавії (1869–1870 рр.), він став заступником Володимира Антоновича,

голови південно-західного відділу Імператорського Російського географічного товариства, обраного у травні 1875 р. Одночасно Павло Чубинський протягом усього періоду існування відділу (лютий 1873 р. – червень 1876 р.) виконував обов'язки його ділового керівника.

Головна праця П. Чубинського, семитомні «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом», виходила друком у Петербурзі з 1872 до 1878 р.

Робота експедиції широко висвітлювалась у друкованих виданнях (насамперед, у «Киевлянине», де періодично з'являлась інформація про початок, хід та результати заходу [20; 82; 103; 51; 78], а також у чернігівських (від «Русского географического общества») для експедиції П. П. Чубинського за доданою програмою) [68а], київських («Программа этнографического описания юго-западного края», «Программа для указания особенностей местных народных говоров в Южной России») [75; 72], волинських [21] «Губернских ведомостях» та ін. [74]).

Видання «Трудов...» було найбільшою збіркою фольклорно-етнографічного матеріалу з життя українського народу; вони й дотепер слугують важливим джерелом вивчення традиційної народної культури, в т. ч. й ігрової. Ця збірка підсумувала здобутки в галузі української етнографії у 60-ті роки ХІХ ст., враховуючи і здобутки попередників.

Результати експедиції та місце ігрового елементу у «Трудах...» ми розглянемо окремо.

Обрядовість і звичаї окремих свят річного циклу з ігровим елементом традиційно висвітлювались того року в періодичних виданнях: Івана Купала у «Воскресном чтении» [25], Коляди – у «Временнике Ставропигийского института» [38], Різдвяні святки – у «Друге народа» [79], календарні свята взагалі – у «Киевлянине» [48] та у «Руководстве для сельских пастырей» [63]. У збірках українських пісень, укладених А. Рубцем, зустрічаються весняна гра «Край долини мак, край високий мак» [81] та низка ігрових веснянок з Чернігівщини, Київщини, Полтавщини [80].

Характерними рисами цього періоду формування джерельної бази вивчення ігрової культури населення України (хронологічно окресленого «ігровими» виданнями 1860–1861 рр. та початком друкування результатів експедиції під керівництвом П.П. Чубинського) були:

– практична безперервність накопичення відомостей про народні ігри та розваги;

– розширення реєстру видань з «ігровими» повідомленнями, як кількісно, так і територіально;

– позитивний вплив етнографічних програм від науково-організаційних осередків (Російське географічне товариство, Комісія для опису губерній Київського навчального округу, губернські статистичні комісії та ін.) на інформативність повідомлень, підготовка громадської думки до допомоги збиранню етнографічних матеріалів, що сприяло успішному проведенню експедиції П. П. Чубинського, в т. ч. й у збиранні «ігрових» відомостей та публікації її результатів.

Джерела та література:

1. Андрієвський Ол. Бібліографія літератури з українського фольклору / Ол. Андрієвський. – Т. 1. – К., 1930. – XXVII+ 778 с.

2. Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов / А. Н. Афанасьев. – М.: Изд. К. Солдатенкова. – Т. 1, 1865. – 800 с.; Т. 2, 1868. – 784+III с.; Т. 3, 1869. – 840 с.

2а. Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов: В 3 т. / А. Н. Афанасьев. – М.: Совр. писатель, 1995. – 416+ 400+416 с.

3. Белобров Ем. О народных южнорусских песнях / Ем. Белобров. // Вестник Юго-Западной и Западной России. – 1864. – Апрель. – С. 1–12. (Песни хороводные).

4. Боряк Олена. Мат-ли з історії народознавства в Україні: Каталог етнографічних програм (др. пол. XVIII–XX ст.) Олена Боряк. – К.: Українознавство, 1994. – 124 с.

5. Братчиков А. Домашняя жизнь волынских крестьян, их нравы, обычаи и предрассудки / А. Братчиков. // волынские губернские ведомости. – 1868. – № 125, 127, 130, 133, 138.

6. Бутник-Сіверський Б. З історії української етнографії та фольклористики / Б. Бутник-Сіверський // Народна творчість та етнографія. – 1968. – № 2. – С. 56–58.

7. Быковский В. 1. Свадебные обряды и песни в Пинском уезде, Минской губ. 2. О празднике Купалы. 3. Праздник куста / В. Быковский. // Памятная книжка Виленского генерал-губернаторства на 1868 год. – СПб.: Витебский губ. статист. ком., 1868.

8. Ветвицкий Софроний. Який крім інших обхід весільний у княгинь гуцульских / Софроний Ветвицкий. // Правда. – 1868. – № 12, 13.

9. Галько Игнатий. Народные звичаи и обряды з над Збруча / Игнатий Галько. – Ч. I. – Львов, тип. института Стավропигийского, 1861. – 144 с.
10. Галько Игнатий. Народные звичаи и обряды з околиц над Збручем / Игнатий Галько. – Ч. II. – Львов, тип. ин-та Ставропигийского, 1862. – 56 с.
11. Г. Н. Украинская свадьба / Г. Н. // Киевский телеграф. – 1866. – № 29, 30, 31.
12. Головацкий Я. Ф. Народные песни Галицкой и Угорской Руси. Собрание, составленное проф. русского языка и словесности в Львовском ун-те Я. Ф. Головацким и изданное с предисловием и разными объяснениями О. М. Бодянским / Я. Ф. Головацкий. // Чтения в имп. Московском общ. истории и древностей российских при Московском ун-те. – 1864. – Ч. II. – Кн. III. – Отд. III. – С. 177–320. (Гаилки, или весенние хороводные песни, шумки и чабарашки, царинные, коломийки).
13. Головацкий Я. Ф. Народные песни Галицкой и Угорской Руси. Собрал Я. Головацкий, с предисловием О. Бодянского. – Ч. II / Я. Ф. Головацкий. // Там само. – 1866. – Кн. I, III. – С. 536–624, 625–738.
14. Головацкий Я. Ф. Народные песни Галицкой и Угорской Руси. – Часть третья. Разночтения и дополнения. II. Думки а) любовные, семейные и житейские (232 думки) / Я. Ф. Головацкий. // Там само. – 1871. – Кн. I. Январь–март. – С. 289–416.
15. Головацкий Я. Ф. Народные песни Галицкой и Угорской Руси. – Часть третья. II. Думки иносказательные, колыбельные. III. Песни веселые и охочие, шутливые и насмешливые, б) небыличные, в) праздничные, круговые и пировые, г) бражнические или пьяницкие и корчемные / Я. Ф. Головацкий. // Там само. – 1871. – Кн. II. Апрель–июнь. – С. 447–523.
16. Головацкий Я. Ф. Народные песни Галицкой и Угорской Руси. – Часть третья. Обрядные песни: при общественных праздниках и увеселениях. Колядки и щедровки / Я. Ф. Головацкий. // Там само. – 1871. – Кн. IV. Октябрь–декабрь. – С. 1–108.
17. Головацкий Я. Ф. Народные песни Галицкой и Угорской Руси. — Часть третья. Обрядные песни: при общественных праздниках и увеселениях: Колядки, Меланка, Новый рок, гаивки, или весенние, жатвенные и уборочные песни [...] / Я. Ф. Головацкий. // Там само. – 1872. – Кн. I. Январь–март. – С. 109–208; Кн. II. Апрель–июнь. – С. 209–272; Кн. III. Июль–сентябрь. – С. 273–298; Кн. IV. Октябрь–декабрь. – С. 399–530.
18. Данилевич Онуфрий. Гагилки / Онуфрий Данилевич. // Правда. – 1868. – № 19.
19. Данильченко Н. Народные верования, суеверия и предрассудки, записанные во 2-м мировом участке Литинского у., Подольской губ.,

местным мировым посредником Н. Данильченко. // Подольские губернские ведомости. – 1869. – № 7–14, 17, а також окремих відбиток: Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – Вып. 1-й. Народные юридические обычаи и народные верования, суеверия и предрассудки, записанные в Литинском уезде мировым посредником Н. Данильченко, с приложением памятников устной народной словесности / Н. Данильченко. – Каменец-Подольск: Изд. Подольского губ. статистич. комитета, 1869. – 56 с.

20. Действия в крае этнографическо-статистической экспедиции // Киевлянин. – 1869. – № 78, 127, 131; 1870. – № 29, 35, 81, 84, 133; 1872. – № 10.

21. Деятельность этнографическо-статистической экспедиции // Волыньские Губернские ведомости. – 1871. – № 63.

22. Дмитриев М. А. Обряды и обычаи западно-русских крестьян / М. А. Дмитриев. // Гродненские губернские ведомости. – 1867. – № 30–42; Памятная книжка Гродненской губернии на 1869 г. – Гродно, 1869. – С. 55–128.

23. Дмитрюков А. Еще заметка о праздниках и поверьях у Малороссии / А. Дмитрюков. // Москвитянин. – 1865. – Т. XII. – Кн. 25. – С. 49–55.

24. Д. С. Коляда и Купало, начерк из славянской мифологии / Д. С. // Слово (Львов). – 1870. – № 99, 100.

25. Думитрашко К. Д. Иван Купала / К. Д. Дмитрашко. // Воскресное чтение. – 1872. – № 25. – С. 392–394.

26. Думитрашко Н. О невоздержании народа и мерах против него духовенства / К. Д. Дмитрашко. // Полтавские губернские ведомости. – 1863. – № 1. – С. 21–32.

27. Зеньковский М. Некоторые народные малороссийские обычаи / М. Зеньковский. // Там само. – 1864. – № 7, 51, 52.

28. Исторические очерки народного миросозерцания и суеверия (православного и старообрядческого) // Журн. Министерства народного просвещения. – 1863. – Ч. СХVII. – Январь. – Отд. IV. – С. 21–22.

29. Колядование – святочный обычай простого народа // Киевские губернские ведомости. – 1865. – № 1.

30. Конский А. К. О простонародных праздничных обычаях – коляде и гаивке в Каменецком, Проскуровском и Ушицком уездах Подольской губернии / А. Конский. // Подольские епархиальные ведомости. – 1868. – № 11. – С. 337–346.

31. Копейчиков Иоанн. Село Семереньки и нравы его жителей (Ахтырского уезда) / Иоанн Копейчиков. // Харьковские епархиальные ведомости. – 1869. – № 16. – С. 406–417.

32. Корнаковский Х. Волинь до времен Гедимины / Х. Корнаковский. // Вестник Юго-Западной и Западной России. – 1863. – Июнь. – С. 53.
33. Короленко П. П. Весенние хороводы в Черномории / П. П. Короленко. // Кубанские войсковые ведомости. – 1866. – № 4, 5.
34. Короленко П. П. Черноморские свадьбы / П. П. Короленко. // Там само. – 1865. – № 1–4.
35. Котляревский А. А. О погребальных обычаях языческих славян / А. А. Котляревский. – М., 1868. – 16+252 с.
- 35а. Кошунственные детские игры // Руководство для сельских пастырей. – К., 1866. – Т. II. – С. 309.
- 35б. К статье «Кошунственные детские игры» // Там само. – К., 1867. – Т. I. – С. 332.
36. Кралицький Ан. Русины ляборские в Угорщине / Ан. Кралицький. // Научный сборник галицко-русской Матицы. – 1865. – С. 107–108.
37. Купчанко Григорий. Из народных звычаев и обрядов Буковинско-русского народа: а) Воскресение Христово; б) Игры и спеваночки девочки на Великдень / Георгій Купчанко. // Временник Инс-та Ставропигийского с Месяцесловом (Львов). – 1871. – С. 111–114.
38. Купчанко Григорий. Народные звичаи и обряды буковинско-русского народа: 1) Коляды, 2) Похороны / Георгій Купчанко. // Там само. – 1872. – С. 114–121.
39. Купчанко Григорий. Сельское веселье на Буковине / Георгій Купчанко. // Буковинская зоря. – 1870. – № 10, 11, 13–16.
40. Куст, обрядовый праздник у пинских крестьян // Минские губернские ведомости. – 1866. – № 31.
41. Летние русские праздники, забавы и увеселения // Киевские губернские ведомости. – 1867. – № 69. – С. 275–276.
42. Л-кий. Жизнь малоросса в Острогском уезде. (Этнографический очерк) / Л-кий. // Воронежский телеграф. – № 43–48.
43. Лучаковский Владимир. Из уст народа: Гагилки / Владимир Лучаковский. // Правда. – 1868. – № 18, 19.
44. Мороз Данило. Этнографические материалы. Родины и хрестины. Записав Данило Мороз у селі Сахнівці Чернігівського повіту / Данило Мороз. // Киевские губернские ведомости. – 1863. – № 36 і окремиий відбиток з додатком: «Записав Данило Мороз від баби Аксині Евсучки». – К. 1863.
45. Навроцькій В. Весілля в Котузіві / В. Навроцькій. // Правда. – 1869. – № 32–35, 37, 39.
46. Народные звычаи и поверья здешнего края (Полтав. губ., местечка Зинькова). Веснянки // Полтавские губернские ведомости. – 1862. – №. 15–17.

47. Народные праздники в селах сверх общеустановленных // Киевлянин. – 1864. – № 38.
48. Народные праздники в селах сверх общеустановленных // Там само. – 1872. – № 20.
49. Народный русский праздник Купала // Киевские губернские ведомости. – 1867. – № 103. – С. 412; № 104. – С. 260.
50. Новицкий И. Из заметок этнографа / И. Новицкий. // Там само. – № 26, 27, 79, 80.
51. Об этнографическо-статистической экспедиции // Киевлянин. – 1871. – № 24.
52. О мертвецах // Месяцеслов на год 1871. – Унгвар, 1870. – С. 46–51.
53. О пасхальных народных обычаях // Руководство для сельских пастырей. – 1871. – Т. III. – С. 396.
54. О поверьях, предрассудках и разных обычаях жителей некоторых селений Бердянского уезда // Таврические губернские ведомости. – 1863. – № 14, 15 і окремих відбиток: Симферополь, 1863. – 21 с. Разд. «Игры». – С. 15–16.
55. О преследовании священниками улиц (в Кременч. и Брацл. у.) // Киевлянин. – 1867. – № 55, 140.
56. Ор Д. Иван Купало / Д. Ор. // Полтавские епархиальные ведомости. – 1864. – Ч. неоф. – Т. 1. – № 12. – С. 512–528.
57. Очерк малороссийского быта // Журнал для детей. – 1862. – № 16–18. – С. 251–277.
58. Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 246–281.
59. Петров Н. О народных праздниках в юго-западной России / Н. Петров. // Труды Киевской духовной академии. – 1871. – Сентябрь. – С. 551–600; Октябрь. – С. 2–39; Декабрь. – С. 327–367.
60. Площанский В. М. Некоторые села Галицкой Руси. Корчин, Белелуя / В. М. Площанский. // Литературный сборник, издаваемый галицко-русскою Матицею. – 1870. – С. 56.
61. Партыцкий Ом. О народных праздниках у русинов / Ом. Партыцкий. // Правда. – 1868. – № 15–24.
62. Партыцкий Ф. Из уст народа: а) Гагилки, б) Коляды / Ф. Партыцкий. // Правда. – 1868. – № 9, 17.
63. Поверья, обычаи и обряды южно-русских крестьян в домашнем быту // Руководство для сельских пастырей. – 1872. – Т. 1. – № 5. – С. 174–180; № 7. – С. 249–258; № 8. – С. 281–296.
64. Подольский Георгий. Приход Алексеевский (Харьковского уезда) Софиевской церкви / Георгий Подольский. // Харьковские епархиальные ведомости. – 1868. – № 1. – С. 51–57.

65. Познанский Борис. Висти. Третий лист з Дударив / Борис Познанский. // Основа. – 1862. – № IV. – С. 86–95.
66. Поспелов П. Русские народные праздники с их обрядами / П. Поспелов. // Руководство для сельских пастырей. – 1870. – Т. 3. – № 45. – С. 334–345; № 48. – С. 466–486; 1871. – Т. 1. – № 1. – С. 25–36; № 2. – С. 65–80; № 5. – С. 167–180; Т. 2. – № 18. – С. 20–32; № 21. – С. 119–136; № 26. – С. 311–328; Т. 3. – № 48. – С. 392–412; № 50. – С. 463–476; № 51. – С. 504–522; № 52. – С. 547–558.
67. Потебня А. А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий / А. А. Потебня. // Чтения в имп. Московском общ-ве истории и древностей российских при Московском ун-те. – 1865. – Кн. II. – С. 1–84; Кн. III. – С. 85–232; Кн. IV. – С. 233–310. Окреме вид.: М., 1865. – 310 с.
68. Праздник Ивана Купалы в Малороссии // Иллюстр. газ. – 1867. – № 100.
- 68а. Приглашение к доставлению этнографических сведений // Черниговские Губернские ведомости. – 1869. – № 41, 42, 43.
69. Пригоровский А. Село Меленск (Стародубского уезда) / А. Пригоровский. // Записки Черниговской губернской статистической комиссии. – Чернигов, 1866. – С. 209–241.
70. Программа для группировки сведений об южнорусском народе // Киевские губернские ведомости. – 1863. – № 32. – С. 249–250.
71. Программа для сбора статистических сведений в селах // Киевские губернские ведомости. – 1863. – № 32. – С. 250.
72. Программа для указания особенностей местных народных говоров в Южной России // Там само. – 1869. – № 79. – С. 212; № 80. – С. 216–217.
73. Программа по обычному праву южно-русского народа // Там само. – 1863. – № 32. – С. 250.
74. Программа этнографического описания юго-западного края // Друг народа. – 1869. – № 25, 26.
75. Программа этнографического описания юго-западного края // Киевские губернские ведомости. – 1869. – № 79. – С. 211–212.
76. Пуриевич В. Некоторые обычаи моих земляков в частном быту / В. Пуриевич. // Воляньские губернские ведомости. – 1866. – № 10, 11, 13, 14.
77. Радецкий С. Святочные обычаи крестьян в некоторых селах Киевской губернии / С. Радецкий. // Киевские губернские ведомости. – 1866. – № 1. – С. 3–4; № 2. – С. 8; № 3. – С. 12.
78. Результаты этнографической экспедиции // Киевлянин. – 1872. – № 11.
79. Рождественские святки: Очерк из современного простонародного малороссийского быта // 1872. – № 2, 3; 1873. – № 1, 6.

80. Рубец А. Двести шестнадцать народных украинских напевов. Записал и издал А. И. Рубец / А. Рубец. – М., 1872. – Разд. I. Веснянки. (33 пісні).
81. Рубец А. Сборник украинских народных песен, составил А. Рубец / А. Рубец. – Вып. 2 и 3. – СПб., 1872. – С. 35.
82. Слух о снаряжении Географическим обществом этнографической экспедиции в Юго-западный край // Киевлянин. – 1869. – № 49.
83. Старков Валерій. В які ігри грали герої «Енеїди» Івана Котляревського (до джерел відображення ігрової культури українців) / Валерій Старков. // Наукові записки / Ін-т української археографії та джерелознавства НАН України. – Т. 19. – К.: ІУАД, 2009. – С. 291–310.
84. Старков Валерій. Джерела вивчення традиційної ігрової культури населення України: перша третина XIX ст. / Валерій Старков. // Там само. – Т. 22. – К.: ІУАД, 2011. – С. 135–142.
85. Старков Валерій. Джерела вивчення традиційної ігрової культури українців: «публікаційний прорив» Костянтина Сементовського 1843 р. / Валерій Старков. // Там само. – Т. 23. – К.: ІУАД, 2011.
86. Старков Валерій. До питання періодизації формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України: 40-ві – 50-ті роки XIX ст. / Валерій Старков. // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 16 (Укр. археограф. зб. – Т. 19). – К., 2012 (друкується).
87. Старков Валерій. Публікація джерел вивчення ігрової складової календарної обрядовості українців у середині XIX ст.: 1860 та 1861 роки / Валерій Старков. // Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу: Зб. наук. пр. / Мат-ли міжнар. наук. конф. «Одеські етнографічні читання». – Одеса, 2011. – С. 297–305.
88. Танский И. Село Локотки (Глуховского уезда) / И. Танский. // Записки Черниговской губернской статистической комиссии. – Чернигов, 1866. – С. 153–207.
89. Тищенко Василь. 3 народних уст. – Чорноморські козаки: [...] / Василь Тищенко. IV. Домашній побит чорноморських козаків. [...] // Основа. – 1862. – № II. – С. 54–60.
90. Трусевич И. «Колодий» или дни масляницы. Из праздничных обрядов жителей Украйны / И. Трусевич. // Киевский телеграф. – 1866 – № 36.
91. Трусевич И. Предания, поверья, пословицы и песни жителей Полесья: клады и могилы, похороны и поминки, черти, знахари, ведьмы и русалки, зилле, праздничные обряды, поверья и предрассудки / И. Трусевич. // Киевлянин. – 1865. – № 20, 51, 57, 65–71, 107–109, 111, 113, 120.

92. У. Сельские игры / У. // Киевский телеграф. – 1868. – № 100.
93. Фон-Кремер А. Обычай, поверья и предрассудки крестьян Верхотишанки / А. Фон-Кремер. // Памятная книжка Воронежской губ. На 1870–1871 г. – Воронеж: Изд. Воронежского статистического комитета, 1871. – С. 274–305.
94. Характеристика народных праздников у малороссиян Александровского у., на основании сведений, доставленных кол[лежским] сов[етником] Загорянским // Екатеринославские губернские ведомости. – 1867. – № 30.
95. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 471. Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 536 зв.
96. Ч[емена] М. С. О суеверных гаданиях разного рода и особенно гаданиях по игральным картам / М. С. Ч[емена]. // Херсонские губернские ведомости. – 1867 (прибавления). – Часть XX. – С. 168–182.
97. Черницкий М. Святки в Острогжском уезде / М. Черницкий. // Воронежский листок. – 1862. – № 27.
98. Чернышов Н. А. Быт крестьянина Киевской губернии (родины, крестины и свадебные обряды) / Н. А. Чернышов. – К., 1864. – 151 с.
99. Чубинский П. П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии / П. П. Чубинский. // Записки Русского географического общества по отделению этнографии. – Т. 2. – 1869. – С. 677–716 та окр. вид.: СПб., 1869. – 41 с.
100. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел / Мат-лы и исследования, собр. д. чл. П. П. Чубинским / П. П. Чубинский. – Т. I–VII. – СПб., 1872–1878.
101. Экспедиция Географического общества для исследования юго-западного края // Киевлянин. – 1869. – № 78. – С. 307–308; № 127. – С. 502; № 131. – С. 517–518 і окремих відбиток: СПб., 1869. – 36 с.
102. Этнографические материалы. Ответы на программу по обычному праву южнорусского народа. 1. 3 села Калиты Остерьского повиту. М. Александровича. 2. Звичай села Корниевки Полтавской губернии. Переяслав. повиту. Записав Иван Касяненко. 3. Молодецки звичай в сели Боярци Кивьского повиту. Записав Иван Касяненко // Киевские губернские ведомости. – 1863. – №. 37, 41, 42, 44–46.
103. Этнографические этюды. (По поводу экспедиции Географического общества в Юго-западный край) // Киевлянин. – 1870. – №№ 42, 43, 84.
104. Kunicki Leon. Koza, zwyczaj noworoczny Ruski / Leon Kunicki. // Opiekun domowy. – 1865. – S. 259.

Валерій Старков (*Київ, Україна*). **Джерела вивчення традиційної ігрової культури населення України: 60-ті роки XIX ст.**

У статті розглядається період 60-х років XIX ст. – період формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України.

Ключові слова: гра, традиційна ігрова культура, джерельна база.

Валерий Старков (*Киев, Украина*). **Источники изучения традиционной игровой культуры населения Украины: 60-е годы XIX ст.**

В статье рассматривается период 60-х годов XIX ст. – период формирования источниковедческой базы изучения традиционной игровой культуры населения Украины.

Ключевые слова: игра, традиционная игровая культура, источниковедческая база.

Valerii Starkov (*Kyiv, Ukraine*). **The sources of study of the Ukrainian population traditional play culture (1861–1871)**

The sources of study of the Ukrainian population traditional play culture (the period 1861–1871) are considered in this article.

Key words: play (game), traditional play culture, source base.

Тетяна КОТЕНКО

(Київ, Україна)

УДК 37(477):929+002(477)(09)+81(470.23–25):929

Морачевський П. С.

**Архівна справа про переклад
П. С. Морачевським книг
Святого Письма українською
мовою у 1860–1865 рр.
(археографічна розвідка)**

Постать Пилипа Семеновича Морачевського займає гідне місце в історії української культури. Він належить до українських просвітителів середини XIX ст. Прагнучи дати українцям Слово Боже рідною мовою, П. Морачевський першим здійснив повний переклад книг Нового Завіту та Псалтиря новоукраїнською літературною мовою XIX ст. Проте в ті часи цим перекладам не судилося бути виданими і прислужитися українському народові. Україномовна творча діяльність П. С. Морачевського у Російській імперії до кінця XIX ст. була під неофіційною забороною (у зв'язку з дією Валуєвського циркуляра 1863 р.), не була вона широковідомою й у XX ст., тільки зі здобуттям Україною незалежності ім'я Морачевського повернуто з забуття [5; 6; 10; 12–15].

Пилип Семенович Морачевський (14 (26 н. ст.) листопада 1806 – 17 (29 н. ст.) квітня 1879) – педагог, письменник, перекладач, книгознавець¹. Походив із чернігівського дворянського роду. Був високоосвіченою людиною, володів багатьма мовами, зокрема грецькою, латинською, німецькою, польською, французькою та церковнослов'янською. Здобув добру, як на ті часи, освіту: спочатку навчався у повітовій школі в Чернігові, потім – міській гімназії, яку через п'ять років успішно закінчив. У 1825–1828 рр. навчався в Харківському університеті. Усе життя вчителював: спочатку викладав математику в Сумській повітовій школі, через три роки склав іспит

¹ Основні відомості про життя й діяльність П. С. Морачевського див. у роботах В. Науменка (1905), М. Комарова (1913), Б. Шевеліва (1930), М. Малюка (1993, 2006), В. Самойленка (1999, 2006), П. Хропка та Ф. Кейди (2001) та ін. [4; 6; 8; 10; 12; 13].

на вчителя гімназії російської словесності і 1832 р. був призначений молодшим вчителем російської мови та географії Луцької гімназії.

З 1835 р. Морачевський був переведений на посаду старшого вчителя російської словесності до Кам'янець–Подільської гімназії, де згодом призначається інспектором. З 1849 р. працював на посаді інспектора Ніжинського лицю князя Безбородька та Ніжинської гімназії до відставки 1859 р. Написав підручники: «История русской словесности» у трьох томах (1841–1842) та «Священна історія» для шкіл та народного читання (1862). Працював і над укладанням «Словаря малороссийского языка по полтавскому наречию» (1853) [2] (доля підручників та словника невідома).

П. С. Морачевський плідно займався письменницькою діяльністю – писав поетичні та прозові твори російською й українською мовами. Найвагомим поетичним твором є ліро–епічна поема «Чумаки, або Україна з 1768 року...» (1848–1849), пройнята пафосом національно–визвольної боротьби періоду Коліївщини. В 1850 р. перекладач надіслав листа й текст поеми до І. І. Срезневського з проханням її прорецензувати й допомогти у виданні [1, арк. 19 а – 20 а]. В 1852 р. Морачевський підготував рукописний макет поеми у двох книгах із десятьма ілюстраціями (на яких проставлено цю дату), проте в той час поема так і не була видана.

У 1861 р. в журналі «Основа» автором було вперше надруковано вірш з передмови до поеми під назвою «На Вкраїну» (№ 1, с. 91–93), і тільки в 1864 р. в Чернігові, у друкарні Іллінського монастиря було розпочато видання поеми – надруковано вступну частину «Замість передмови» та дві перші пісні (текст був значно скорочений цензором). Подальше друкування тексту було зупинено, що пов'язано з дією Валуєвського циркуляра. Повністю текст поеми автору не вдалося видати, він був опублікований лише в 1930 р. Б. Шевелівим [18, с. 37–106].

Упродовж 1855–1856 рр. П. С. Морачевський видав поетичний цикл, присвячений героїзму й мужності севастопольців у роки Кримської війни: «До чумака, або Война ягло–хранцузо–турецька у 1853 і [18]54 роках», у 5–ти кн. У 1858 р. написав російською мовою віршовану поему в 2–х частинах «Мечты и планы», яка містила біографічний матеріал, а в 1859 р. – роман у віршах «Год вперед, если не шесть лет. Современный роман в письмах», частина 1 (нині місцезнаходження поеми й роману невідоме [18: 36]). На жаль, ці твори, як і більшість інших, не були опубліковані, і до сьогодні творча спадщина

П. С. Морачевського знаходиться переважно в рукописах. Він іноді використовував літературний псевдонім та криптонім – Филимон Галузенко (Хвилімон Галузенко), Ф. М. або М. Ф.

Головною ж справою П. С. Морачевського став переклад книг Святого Письма українською мовою, якому він присвятив більшу частину свого життя, для того, щоб дати своєму народу розуміння євангельських істин, чим сприяти духовному та моральному його зростанню. У 1860–1865 рр. ним були перекладені Євангеліє (1860), Діяння Святих Апостолів (кінець 1861 – початок 1862), Послання Святих Апостолів (1862–1863, місцезнаходження невідоме), Апокаліпсис (1864) та Псалтир (кінець 1864 – травень 1865). Перекладач працював над удосконаленням текстів, тому вони мали не одну редакцію перекладу, зокрема Євангеліє – 1861 р. та 1864 р.; Діяння Святих Апостолів – 1864 р. Проте й до сьогодні переклади Морачевського не опубліковані й зберігаються в авторських рукописах та копіях [3].

У відділі рукописів Бібліотеки Російської академії наук (БАН, м. Санкт-Петербург) нами було виявлено архівну справу, яка тематично укладена з виписок із оригінальних джерел, що стосуються перекладів українською мовою П. С. Морачевським книг Святого Письма – Нового Завіту та Псалтиря; ці виписки зроблені ним у м. Ніжині в 1860–1865 рр., й записані в інвентарній книзі як «Выписки по вопросу о переводе на украинский язык евангелия, исполненном Ф. С. Морачевским», XIX ст., шифр 26.2.364 [1].

Зібрані у справі матеріали в хронологічній послідовності подають достовірні історичні дані про мотиви, цілі й працю П. С. Морачевського над перекладом текстів Святого Письма, про спроби автора опублікувати ці переклади, про роль у цьому вчених Академії наук Росії та чиновників–богословів Святійшого Синоду, про долю авторських рукописів цих перекладів та ін. Зокрема, подаються автентичні копії листів П. С. Морачевського до І. І. Срезневського 1850, 1856, 1862, 1864 та 1874 років, які були зроблені в 1898 р. з оригіналів листів з приватного архіву Всеволода Ізмайловича Срезневського, сина Ізмаїла Івановича Срезневського. Також до цієї справи долучені статті кінця XIX ст., присвячені цій тематиці.

Історіографічні відомості та дані цієї архівної справи дають можливість переглянути відомості про долю перекладів книг Святого Письма, зроблених П. С. Морачевським, та про спроби перекладача їх опублікувати.

У 1860 р. П. С. Морачевський розпочав роботу над перекладом українською мовою євангельських текстів. 28 вересня переклади текстів Євангелій від Матвія та Івана були відправлені з листом до митрополита Петербурзького і Новгородського Ісидора (Нікольського), з проханням оцінити його працю й благословити на продовження роботи з перекладу Євангелій від Марка та Луки, і взагалі посприяти в опублікуванні Євангелія українською мовою.

Але відповідь 14 жовтня 1860 р. була невтішною – було передано думку Св. Синоду, виказану митрополитові Ісидору при приватному зверненні, що ні переклад Морачевського, ні когось іншого взагалі не може бути дозволений до друку [8, с. 467–469].

Цю думку Св. Синоду П. С. Морачевський прокоментував у листі до І. І. Срезневського від 25 січня 1862 р. [1, арк. 22–23]. Незважаючи на це, П. С. Морачевський закінчив переклад Євангелій від Луки та від Марка і, маючи тверде переконання, що український православний народ повинен мати Біблію своєю мовою, в кінці 1861 р. надіслав, проте без будь-яких прохань, повний текст перекладу Євангелія до Відділення російської мови і словесності Імператорської Академії наук [8, с. 459–479].

Отримавши схвальний відгук, Морачевський офіційно звернувся через І. І. Срезневського (лист від 25 січня 1862 р. [1, арк. 21 зв. – 23 зв.]) до академії з проханням розглянути з наукової точки зору його переклад Євангелія і допомогти в отриманні від Св. Синоду дозволу на його видання. На засіданні Відділення 8 лютого 1862 р. було заслухано схвальну доповідь академіка І. І. Срезневського про працю П. С. Морачевського [8, с. 472–475]. Тоді ж було вирішено надрукувати цей переклад Євангелія в одному з видань Академії наук і для цього направити рукопис Президенту академії з рецензією, яку мали скласти троє знавців української мови: академіки О. Х. Востоков, О. В. Нікітенко і І. І. Срезневський. Окремий відгук О. В. Нікітенка був зачитаний на засіданні Відділення 24 лютого 1862 р.

Пізніше, у спільній рецензії видатні вчені високо оцінили переклад П. С. Морачевського, розглянувши його з філологічного та морально–релігійного аспектів [8, с. 475–476; 9, с. 71–73, дод. 7]. На цій підставі Відділенням 27 лютого 1862 р. було винесено рішення: направити працю П. С. Морачевського до Св. Синоду Російської Православної Церкви для розгляду її з теологічного погляду та просити дозвіл на видання Євангелія українською мовою [8, с. 476–477].

16 березня 1862 р., за розпорядженням Президента Імператорської Академії наук, переклад Євангелія був направлений до Св. Синоду, а 22 липня додано зошит із виправленнями до тексту перекладача. 19 травня 1862 р. на засіданні Відділення розглядалося питання про надісланий П. С. Морачевським переклад Діянь Святих Апостолів.

Відношення від управителя справами Св. Синоду було зачитано на засіданні Відділення 24 листопада 1862 р. Хоча його зміст невідомий, але відмови в ньому не було, про що свідчить той факт, що на засіданні 15 грудня 1862 р. зачитувався лист П. С. Морачевського, в якому він цікавився долею свого перекладу, і в зв'язку із чим було прийнято рішення: просити Президента академії посприяти у прискоренні справи у Св. Синоді, про що І. І. Срезневський особисто сповістив перекладача.

П. С. Морачевський у листі до І. І. Срезневського від 18 грудня 1862 р. дякував йому за участь і підтримку в його справі; завдяки цьому він повернувся до перекладу Послань Святих Апостолів. А також він писав І. І. Срезневському, що працює над новою роботою – за Старим Завітом укладає Священну Історію для читання і науки українському народу у двох частинах, українською мовою, ретельно слідуючи за старозавітними текстами, і що буде це та ж Біблія, тільки скорочена. Разом з листом автор тоді надіслав й першу частину Священної Історії з проханням її розглянути і, при позитивній рецензії, допомогти з виданням усього тексту, який тоді вже був готовий у чорновому варіанті. Також П. С. Морачевський знову звертався з проханням посприяти в отриманні дозволу для публікації його перекладів Євангелія та Діянь Апостольських [1, арк. 23 зв. – 26 зв.].

Незважаючи на схвальні відгуки вчених Імператорської Академії наук, Св. Синод вагався з дозволом на друк Євангелія українською мовою у зв'язку з розгортанням антиукраїнських подій, пов'язаних із підготовкою Валуєвського циркуляра щодо друкування книг українською мовою [7, с. 50]. 18 липня 1863 р. з'явилося таємне розпорядження міністра внутрішніх справ П. Валуєва про заборону друку будь-яких релігійних чи навчальних книг українською мовою. Згідно з цим було призупинено обговорення питання про видання Нового Завіту в перекладі П. С. Морачевського. Основною причиною появи Валуєвського циркуляра стало українське національно-культурне відродження кінця 1850–х – початку 1860–х рр. XIX ст., яке репрезентувалося передусім набуттям українською мовою поліфункційності, виходом її у високу

літературу, науку, законодавство, публіцистику і особливо – Церкву. Україномовні переклади П. С. Морачевського безпосередньо стали поштовхом до появи цього циркуляра [15; 16; 17, с. 34].

3 січня 1864 р. Св. Синод видав наказ про заборону друкувати Євангеліє українською мовою в перекладі П. С. Морачевського. Рукописи перекладача повернули до Академії наук 27 січня 1864 р. Після відмови Св. Синоду П. С. Морачевський 26 лютого 1864 р. надіслав листа до І. І. Срезневського; він, незважаючи на несприятливі обставини, не полишив богоугодної й потрібної для українського народу справи, й вислав із листом і переклад Апокаліпсису, який називав поетично–релігійним твором і був дуже задоволений своїм перекладом [1, арк. 26 зв. – 28].

На засіданні Відділення російської мови і словесності Імператорської Академії наук 12 березня 1864 р. академік І. І. Срезневський зачитав цього листа П. С. Морачевського, в якому він пропонував взяти на зберігання до Академії його переклад Нового Завіту, не дозволений до друку, і для того просив прислати йому повернутий зі Св. Синоду рукопис Євангелія й Діянь Апостольських, обіцяючи надіслати взамін інший повний екземпляр перекладу всього Нового Завіту, який уже закінчено.

Академія погодилася, і 3 грудня 1864 р. П. С. Морачевський відправив до Академії текст нової редакції перекладу Нового Завіту із супровідним листом, де просив дати рецензію, що й було розглянуто на засіданні 7 січня 1865 р. А на засіданні 12 травня 1865 р. вже зачитувався супровідний лист П. С. Морачевського до перекладу українською мовою Псалтиря, який він також просив розглянути й передати на зберігання до Академічної бібліотеки. Текст Псалтиря аналізував академік О. В. Нікітенко. 20 травня 1865 р. Відділення російської мови і словесності Імператорської Академії наук повідомило П. С. Морачевського, що надіслані ним переклади українською мовою двох книг Нового Завіту і Псалтиря отримані й передані на зберігання до академічної бібліотеки [11, арк. 1 зв.] (у 1901 р. вони були включені до інвентарного опису рукописів, що зберігаються в бібліотеці [9]).

Передаючи свої переклади текстів Святого Письма до бібліотеки, П. С. Морачевський мав надію, що їх колись видадуть і вони послужать українській духовній і просвітницькій справі. Проте час спливав... 1 серпня 1874 р. П. С. Морачевський, вже будучи в похилому віці, наважився звернутися з листом до І. І. Срезневського за порадою

й проханням посприяти у придбанні Академією його авторського права на переклад Нового Завіту та Псалтиря, у зв'язку з тим, що він хоче матеріально допомогти онукам і дочці Анастасії, яка овдовіла й залишилася на його утриманні, оскільки його переклад Святого Письма зберігається в Академії, не знаний українському народові, і немає надії, що його буде видано... [1, арк. 28–29].

Про переклад П. С. Морачевського згадали майже через 40 років після його створення. Українська громада в Петербурзі на чолі з О. Г. Лотоцьким спробувала активізувати запровадження української мови до церковної сфери. При цьому були наміри опублікувати Євангеліє українською мовою в перекладі П. С. Морачевського. Саме з цієї причини й було зібрано досліджувану нами архівну справу.

У 1902 р. за дорученням Академії наук, цей переклад переглянув О. О. Шахматов і дав йому високу оцінку, але справа з місця не зрушилась. У грудні 1904 р. «Благодійне товариство» (українська громада в Петербурзі) подало заяву про необхідність видання Євангелія українською мовою до Св. Синоду та до Міністерства внутрішніх справ, проте дозволу не було надано. І тільки 18 жовтня 1904 р., завдяки особистому клопотанню й опікуванню цією справою Президента Академії наук, великого князя Костянтина Костянтиновича, було дозволено друкувати Четвероєвангеліє, але видати його тоді не встигли.

Після революційних подій 1905 р. українська громада в Петербурзі подала до Комітету міністрів прохання про скасування заборони на українське друковане слово та на видання Євангелія й отримала на це дозвіл у березні 1905 р. Було прийнято рішення робити академічне видання Євангелія українською мовою, взявши за основу саме переклад П. С. Морачевського, бо він оцінювався як найкращий серед інших перекладів – надруковане за кордоном «Св'яте Письмо Старого і Нового Завіту. Мовою русько–українською» у перекладі П. Куліша, І. Пулюя й І. Нечуя–Левицького (Відень, 1903 р.) та Євангеліє у перекладі М. Лободовського (подане за дозволом на видання до Св. Синоду у 1903 р.). Текст був значно відредагований знаними фахівцями–філологами та богословами, після чого, за дозволом Св. Синоду, Євангеліє українською мовою видавалося в Московській синодальній друкарні в 1906–1911 рр. чотирма окремими книжками [14], але прізвища П. С. Морачевського, основного автора перекладу, не було вказано...

Отже, зібрані у справі «Выписки по вопросу о переводе на украинский язык евангелия, исполненном Ф. С. Морачевским» архівні дані

є цінними для історії й культури України, оскільки свідчать про перший переклад українською мовою книг Святого Письма, зроблений П. С. Морачевським, та про значущість тієї справи, якою автор хотів прислужитися українському народові.

Далі публікуються копії всіх листів Морачевського до Срезневського, які містяться у справі. Лист № 1 від 26 листопада 1850 р. стосується поеми «Чумаки, або Україна з 1768 року», а в листах № 2 від 21 березня 1856 р. та № 3 від 25 червня 1856 року йдеться про поему «До чумака, або Война ягло–хранцузо–турецька». Всі інші листи (№ 4 від 25 січня 1862 р. – № 7 від 1 серпня 1874 р.) – присвячені історії перекладу книг Святого Письма.

ДОКУМЕНТИ

Копії листів Пилипа Морачевського до Ізмаїла Срезневського з приватного архіву Всеволода Срезневського

№ 1

Лист П. Морачевського до І. Срезневського м. Ніжин, 26 листопада 1850 р.

Копии писем Морачевского и Срезневского из частного архива Всев[олода] Иван[овича] Срезневского.

М[илостивый] Г[осударь] Измаил Иванович!

Вероятно, Вы уже не припомните меня, хотя я в Ваше время был студентом в Харькове и знал Вас: это было очень давно². Бывши после учителем³ Сумского училища⁴, я имел даже честь быть у Вас в квар-

² З 1825 р. П. С. Морачевський був студентом фізико-математичного відділення Імператорського Харківського університету, який закінчив у 1828 р. зі ступенем дійсного студента. Після закінчення університету він ще рік залишався у Харкові, потім складав у іспитовому комітеті Харківського університету іспит на здобуття звання вчителя математики. У той час Ізмаїл Іванович Срезневський (1812–1880) впродовж 1826–1829 рр. навчався на етико-політичному відділенні філософського факультету Харківського університету.

³ В цьому місці викреслено від руки слова: «я имел ч[есть]».

⁴ 4 вересня 1829 р. П. С. Морачевський вступив на службу викладачем математики до Сумського повітового училища, в якому працював до осені

тире и получить из рук Ваших издаваемый тогда Вами Украинский Альманах, в котором и мои стихотворные пьески были помещены⁵. Об этих обстоятельствах я припоминаю Вам в надежде, не помогу ли, сколько–нибудь Вашей памяти.

Теперь я обращаюсь к Вам, как к человеку, которого душевно уважаю, как к достойному профессору с честью занимающему кафедру Славянских наречий, наконец, как к цензору, препровождая при сем две рукописные книги на Малороссийском языке. Извините, ради Бога, что я решился беспокоить Вас моею покор – (арк. 19 зв.) // нейшею просьбою, и не откажите принять в ней участие. Потрудитесь прочесть моих Чумаков⁶, и если Вы не найдете в этой поэме никаких достоинств, или, что особенно, если увидите, что по каким бы то ни было обстоятельствам, нельзя этого сочинения выпустить в свет, то никому не показывая, возвратите мне в Нежин; если же по Вашему мнению, можно дозволить напечатать его, то пересмотревши его форменным порядком, какой установлен при Цензурном Комитете, и в таком случае пусть это письмо к Вам послужит вместе и прошением моим в Цензурный Комитет, если это возможно, и после Вашего окончательного решения, возвратите мне рукопись в Нежин прямо на мое имя.

1832 р. У сумський період його літературна творчість жанрово розширилася. Він пише російською мовою вірші та першу комедію у віршах на 3 дії «Сумская причудница», (1831 р.). У сумській громаді Морачевський був популярним поетом, його називали «сумською зіркою».

⁵ «Украинский альманах» – перший в Україні альманах, виданий 1831 р. у Харкові І. Срезневським та І. Розковшенком за участю групи харківських романтиків. Крім статей наукового і літературно-критичного характеру, тут опубліковано низку українських народних пісень і дум, вірші та балади Л. Боровиковського, О. Шпигоцького, переклад уривка з поеми О. Пушкіна «Полтава». Поданий О. Євцьким прозовий уривок «Гаркуша» (розповідь про відомого ватажка селянських повстань) містив зразки української розмовної мови. Значну частину альманаху склали вірші Є. Гребінки, П. Морачевського («Первое мая», «Монастырь», «Дорога»), І. Срезневського, І. Розковшенка, а також переклади. Для «Украинского альманаха» Морачевський пише нові поетичні твори «Ночь», «Акростих» («Катя, милая, будь моя»), «Мечты», «Стансы», дві елегії, але через брак коштів проєктовані наступні випуски «Украинского альманаха» не вийшли у світ.

⁶ Слово, яке надруковане курсивом, в оригіналі листа підкреслено від руки.

Первые три песни написаны мною в Каменец Подольском, где я прожил 15 лет⁷, и все время тосковал за родиной, хотя мне там было ничуть не хуже как теперь; остальные песни (арк. 20) // писаны в Нежине, где я занимаю должность Инспектора Лицея и Гимназии⁸. При описании событий я руководствовался Историею Малороссии Маркевича⁹, а в шестой песни – Историей Новой Сечи Скальковского¹⁰. От

⁷ 16 лютого 1835 р. Морачевський був переведений до Кам'янець-Подільської гімназії на посаду старшого вчителя російської словесності. У цьому році також займався, за розпорядженням училищного комітету, створенням фундаментальної бібліотеки при гімназії, а з початку 1836 р. виконував обов'язки бібліотекаря, піклувався про наповнення бібліотечного фонду. У 1840 р. склав інвентарний список книг, які знаходились у бібліотеці. З 5 травня 1838 р. до 1 грудня 1840 р. та з 16 травня 1841 р. до 20 грудня 1842 р. Морачевський виконував обов'язки інспектора гімназії, потім був призначений на посаду інспектора, на якій працював до 27 квітня 1849 р. З 5 травня 1838 р. до 1 грудня 1843 р. був членом тимчасової комісії для будівництва приміщення Кам'янець-Подільської гімназії. 9 січня 1843 р. Отримав чин колезького асесора, а 25 вересня 1844 р. – надвірного радника. Управляв дирекцією училищ Подільської губернії з 11 вересня до 12 жовтня 1848 р. У 1841–1842 рр. написав підручник для навчальних закладів «История русской словесности» у трьох томах (доля невідома). У 40-х роках почав писати твори українською мовою. В 1848 р. розпочав роботу над ліро-епічною поемою «Чумаки, або смутні часи України. Поема вь шістьох пісняхъ, співана свідкомъ тихъ часівъ столітнімъ чумакомъ Іваномъ Чуприною, на ночлігахъ чумацькихъ, у 1848 року, а списана Хвилимономъ Галузенкомъ», патріотичною, пройнятою пафосом національно-визвольної боротьби (в центрі уваги – період Коліївщини 1768 р.). У Кам'янці-Подільському було написано перші три пісні.

⁸ У 1849 р. П. С. Морачевський переїхав до м. Ніжина, де і завершив роботу над поемою «Чумаки, або Україна з 1768 року...». З 27 квітня 1849 р. і до відставки 1859 р. він працює інспектором Ніжинського лицей князя Безбородька та Ніжинської гімназії.

⁹ *Маркевич Н.* История Малороссии [Текст] / Н. Маркевич. – М.: Типогр. Августа Семена, при Императорской Медико-Хирургической Академии, 1842. – Т. 2. – 672, XVI с.

¹⁰ *Скальковский А.* История Новой Сечи, или Последнего Коша Запорожского. Извлечена из собственного Запорожского архива / А. Скальковский. – Одесса: В городской типографии, 1841. – Ч. III (2-е изд. – Одесса, 1846). – I–VIII, 437 с., I–IV.

исторической школы я не далеко, кажется, уклонился: период, взятый мною для поэмы, и в самой истории представляет самые поэтические времена, крайне бедствовавшей тогда Украины, для описания коих у меня не доставало только дарований.

Позвольте же еще повторить Вам мою покорнейшую просьбу – вниманием Вашим к ней Вы меня крайне обяжете. Каково бы ни было Ваше мнение и приговор, – я приму с душевною благодарностью.

С иск[ренним] почт[ением] и соверш[енной] пред[анностью]
Им[ею] Ches[ть] б[ыть] Вашим, М[илостивый] Г[осударь],
Покор[ным] С[лугою] Фил[ипп] Морачевск[ий].

Бібліотека Академії наук, Рукописний відділ. Основне зібрання.

*26.2.364 Морачевський Ф. С. Выписки по вопросу о переводе на украинский язык евангелия, исполненном Ф. С. Морачевским. XIX (1898 г. 4°, 34 л.).
Арк. 19–20 зв. Копія. Рукопис.*

№ 2

Лист П. Морачевського до І. Срезневського м. Ніжин, 21 березня 1856 р. Нежин 21 Марта 1856 г.

М[илостивый] Г[осударь] Измаил Иванович!

Вам, как известному Славянофилу¹¹, мне особенно приятно представить экземпляр, изданных мною, на Малорос[сийском] языке, трех посланий моих «До Чумака, або война Англо–Французко–Турец[ь]ка»^{12 13}. Я льщу себя надеждою, что мои стихотворения, если не по

¹¹ *Слов'янофіли* – суспільно-політична течія в Росії сер. XIX ст. З українських діячів ідеї слов'янофілів частково підтримували О. М. Бодянский, М. О. Максимович, І. І. Срезневський та ін., збираючи пам'ятки фольклору, висвітлюючи історію слов'янських народів та вивчаючи їхні мови, літератури, побут і звичаї.

¹² Назву, яку надруковано курсивом, в оригіналі листа підкреслено від руки.

¹³ «До Чумака, або война ягло-хранцузо-турецька у 1853 і 54 роках»: Стихотворение Ф. М. – К.: В университетской типографии иждивением Иосифа Завадского, 1855. В пользу раненых и семейств убитых героев, защитников Севастополя (написано в січні 1855 р.).

«До Чумака, або война ягло-хранцузо-турецька у 1855 року»: Стихотворение Ф. Морачевского. – К.: В университетской типографии

достоїнству, то по крайній мері по патріотическій их цели, будут приняты Вами, как знак глубочайшего моего к Вам уважения.

[Морачевский]¹⁴

Бібліотека Академії наук, Рукописний відділ. Основне Зібрання.

26.2.364 Морачевский Ф. С. Выписки по вопросу о переводе на украинский язык евангелия, исполненном Ф. С. Морачевским. XIX (1898 г. 4°, 34 л.). Арк. 20 зв. Копія. Рукопис.

№ 3

Лист П. Морачевського до І. Срезневського м. Ніжин, 25 червня 1856 р.

М[илостивый] Г[осударь] Измаил Иванович!

Искренно благодарю Вас за Ваш прекрасный Подарок, я очень рад, что имею случай, если не «достойно», по крайней мере, от чистого сердца «вознаградить Вас» за него двумя последними стихотворениями посланиями моими до Чумака¹⁵, которые при сем имею честь к Вам препроводить, в дополнение к трем прежним¹⁶. (арк. 21) // Надеюсь, что эти стихотворения в библиотеке любителя Малорос[сийской] поэзии не будут лишними.

иждивением автора, 1855. (Це видання має попередній коротший заголовок – «До Чумака II»; підписано цей розділ так: «Нежин. 20-го іюля 1855»).

«До Чумака III». («До Чумака, або война ягло-хранцузо-турецька у 1855 року»: Стихотворение Ф. Морачевского. – К.: В университетской типографии, 1855). [підписано: «Нежин. 16-го октября 1855 года»]

¹⁴ Після тексту листа зроблено кілька розчерків. Ймовірно, це наявні в оригіналі листа заключні слова з висловленням пошани до адресата і підпис.

¹⁵ Текст, який надруковано курсивом, в оригіналі листа підкреслено від руки.

¹⁶ «До Чумака IV» («До Чумака, або война ягло-хранцузо-турецька у 1855 року: Стихотворение Ф. Морачевского. – К.: В университетской типографии, 1856 [датовано: «Нежин. Ноябрь, 1855 года»]).

«До Чумака V» («До Чумака, або война ягло-хранцузо-турецька у 1855 року»: Стихотворение Ф. Морачевского V. (На русском языке). К.: В университетской типографии, 1856) [датовано: Нежин. 16-го февраля, 1856 года; тут же й «Добавление к пятому посланию «До Чумака»].

[Морачевский]¹⁷

Нежин 25 июня 1856 г.

Бібліотека Академії наук, Рукописний відділ. Основне зібрання.

26.2.364 Морачевский Ф. С. Выписки по вопросу о переводе на украинский язык евангелия, исполненном Ф. С. Морачевским. XIX (1898 г. 4°, 34 л.). Арк. 21. Копія. Рукопис.

№ 4

Лист П. Морачевського до І. Срезневського

м. Ніжин, 25 січня 1862 р.

Нежин 25 Янв[аря] 1862 г.

М[илостивый] Г[осударь] Измаил Иванович!

Мысль о переводе Нового завета¹⁸ на малорос[сийский] яз[ык] несколько лет уже занимает меня.

Пока я был на службе, нельзя было и думать заняться приведением ее в исполнение; и уже вышедши в отставку, я принялся за нее с новым усердием, как за дело, давшее мне серьезное занятие и меня интересующее¹⁹. Чтобы успокоить себя, что труд мой не будет напрасен, я первые

¹⁷ Після тексту листа зроблено кілька розчерків. Ймовірно, це наявні в оригіналі листа заключні слова з висловлення пошани до адресата і підпис.

¹⁸ Тут і далі текст, надрукований курсивом, в оригіналі листа підкреслено від руки.

¹⁹ Тільки після виходу на пенсію П. С. Морачевський отримав можливість повністю присвятити себе науковій та письменницькій діяльності. Протягом 1860–1865 рр. він перекладав такі книги Святого Письма: Євангеліє (1860), Діяння святих апостолів (кінець 1861 – початок 1862), Послання святих апостолів (1862–1863, місцезнаходження невідоме), Апокаліпсис (1864) та Псалтир (кінець 1864 – травень 1865). Перекладач працював над удосконаленням текстів, тому вони мали не одну редакцію перекладу, зокрема Євангеліє – 1861 р. та 1864 р.; Діяння святих апостолів – 1864 р. Збереглися спогади тодішнього студента Ніжинського юридичного ліцею, а згодом відомого письменника, публіциста, педагога, громадського діяча Олександра Яковича Кониського про роботу Морачевського над перекладами Святого Письма ще у 50-тих роках XIX ст.: «А між тим, буваючи часто у Морачевського, я постійно заставав його в кабінеті за роботою: він щось писав і часто рився в Біблію слов'янській і латинській; це й були його заняття з перекладу Св. Писання на малоруську мову».

опыты моего перевода Евангелия, в виде образца, представил в 1860 году Митрополиту Исидору [Никольскому]²⁰ и просил благословения его на совершение этого труда²¹. Ответ Митрополита несколько по – (арк. 21 зв.) // колебал мою ревность. Он писал мне; удержать у себя рукопись: «По частном Совещании с Св[ятейшим] Синодом, извещаю Вас, что перевод Евангелия на Малорос[сийский] яз[ык], ваш или чей бы то ни было, к печатанию допущен быть не может»²².

Но при мысли о приближающемся тысячелетии России²³, памяти которой я хотел посвятить перевод мой, считая его вполне соответствующим этому знаменательному случаю, в уме моем мелькнула мысль возможности издания Малорос[сийского] Евангелия – и я с тем

²⁰ Митрополит Исидор (в миру Яків Сергійович Нікольський; 1799–1892) – з 1 березня 1858 р. митрополит Київський і Галицький, священноархімандрит Києво-Печерської лаври, з 1 липня 1860 р. – митрополит Новгородський, Санкт-Петербурзький і Фінляндський, член Св. Синоду.

Мова йде про повністю перекладене на той час Євангеліє від Матвія й Івана, що разом з листом до митрополита Санкт-Петербурзького і Новгородського Исидора 28 вересня 1860 р. були представлені Морачевським на розсуд останнього.

²¹ Морачевський просив у митрополита Санкт-Петербурзького і Новгородського Исидора благословення на продовження перекладу Євангелія, шукав поради і заступництва при подальшому виданні своїх рукописів, аргументуючи необхідність донесення Божого слова дванадцятьом мільйонам православних українців, що не мають рідною мовою навіть Євангелія. Морачевський писав, що «Високі Божественні істини з усією простотою, ясністю і теплотою Євангельського вчення, виражені природною, цілком зрозумілою кожному мовою, з якою зливаються всі ідеї і поняття народу, осяяли б темний розум найяснішим і душеспасительним світлом Віри й очистили б хитку моральність народну набагато швидше, вірніше і глибше, ніж усі вчені тлумачення».

²² Як поставився власне сам митрополит Исидор до факту перекладу та його якості, нам не відомо, однак він передав думку Св. Синоду про неможливість допущення до друку перекладу Євангелія українською мовою.

²³ Матсься на увазі ознаменування тисячоліття Російської держави, святкування якого повинно було відбутися відповідно до літописної традиції у 1862 р. У 1862 р. святкувалася міфічна дата запрошення варязької династії на Русь, до якої офіційна влада приурочила святкування тисячоліття Росії.

большею энергией опять за него принялся. И вот с помощью Божьею, окончил перевод Евангелия, и представил его в Вашу Академию, а теперь перевожу деяния Апостольские, которых 10 глав у меня вчерне уже готовы.

Столько лестный для меня прием Академиею моего труда до того ободрило меня, что даже если бы²⁴ Академия Наук встретила препятствия к изданию (арк. 22) // я буду с прежним же усердием продолжать мой перевод и представлю в Академию, если не для издания, так по крайней мере для хранения и для известности, что Новый Завет Христа Спасителя на Малорос[сийский] язык есть, хотя Малороссия не знает его и пользоваться им не может.

Отчего мы не можем иметь Евангелие на своем языке, – я никак понять не могу – особливо теперь, при повсеместном распространении грамотности? Славянское и Русское Евангелие не скажу, что не понятны для нашего необразованного народа, хотя и это отчасти справедливо, и даже не только иногда в отношении простого народа, но такое ли бы действие на душу его произвело Евангелие на языке родном, совершенно понятном и ясном и для каждого безграмотного, язык, с которым сроднились, срослись и, так (арк. 22 зв.) // сказать слились с его плотью и кровью все его понятия, идеи, мысли, впечатления.

Я смотрел на мой труд, как на дело полезное и богоугодное, что выразил даже после и в письме к Митрополиту [Исидору (Никольском)], когда просил его возвратить мне представленные ему первые мои опыты перевода²⁵. Я сказал ему даже, что перевод Евангелия на Малор[оссийский] яз[ык] до того считаю делом богоугодным, что оставляю его детям моим, в знак моего благословения, которым буду просить им благословения у Бога. Вот отчего я столько утешен был, прочитав в отзыве ко мне Академии наук, что и высшее в России ученое общество так же, как и я смотрит на мой труд, и приняло его с таким отрядным для меня сочувствием – чего особенно и добивался и за что с глубочайшим чувством признательности благодарю (арк. 23) // Вас, Измаил Иванович, и всех членов Академии.

Мне кажется, что настоящий, столько важный для России, случай празднования ее тысячелетия весьма может благоприятствовать изда-

²⁴ В оригіналі документа написано «еслибы».

²⁵ Прохання про повернення рукописів Євангелія від Матвія та Івана було виконане митрополитом Ісидором у квітні 1861 р.

нию моего перевода, если Академия Наук признает его достойным, и отрадно надеяться, что Академия своим влиянием устранил непостижимые для меня препятствия и найдет к тому средства. С этим я обращаюсь теперь в Ак[адемию] Н[аук], представляя, во всяком случае, рукопись мою в полное ее распоряжение.

[Морачевский]²⁶

Бібліотека Академії наук, Рукописний відділ. Основне зібрання.

26.2.364 Морачевский Ф. С. Выписки по вопросу о переводе на украинский язык евангелия, исполненном Ф. С. Морачевским. XIX (1898 г. 4°, 34 л.). Арк. 21зв.–23. Копія. Рукопис.

№ 5

Лист П. Морачевського до І. Срезневського

с. Шнаківка, 18 грудня 1862 р.

Деревня Шнаковка, 18 Дек[абря] 1862 г.

М[илостивый] Г[осударь] Измаил Иванович!

Не умею выразить Вам моей сердечной благодарности за Ваше доброе участие в представленных мною в (арк. 23 зв.) // Академию переводов моих и в моем полу авторском положении. Получив письмо Ваше, я вновь ободрился, и готов продолжать перевод Посланий [Апостольских]²⁷, к которому давно уже охладел, было вовсе²⁸.

Но теперь я принялся за новый почти подобный прежнему труд. Сижу над Библиею Ветхозаветною, и по ней составляю Священную Историю для чтения и науки нашему людови Украиньскому, на его же языке, не пропуская никаких сколько–нибудь интересных рассказов, и оставляя только излишние, часто встречающиеся в Библии повторения и родословия. Это будет у меня та же Библия, только сокращенная, потому что я большею частью держусь даже текста библейского.

²⁶ Після тексту листа зроблено кілька розчерків. Ймовірно, це наявні в оригіналі листа заключні слова з висловленням пошани до адресата і підпис.

²⁷ Тут і далі текст, надрукований курсивом, в оригіналі листа підкреслено від руки.

²⁸ П. С. Морачевський протягом 1862–1864 рр. здійснив переклад українською мовою Послань святих апостолів (місцезнаходження рукопису невідоме).

Две части – 1, от создания мира до исхода израильтян из Египта²⁹, и 2 – от Исхода до Царей³⁰ – вчерне у меня совершенно готовы; а первая, как раз ко дню получения (арк. 24) // Вашего письма, и набело списана, – и потому теперь же я отправляю ее в Вашу Академию, которую покорнейше прошу рассмотреть ее, и, если окажется годною, издать, о чем просил и прошу и за переводы мои Евангелия и Деяний Апостольских³¹.

Видите, я все берусь за такой труд, которого издание может быть затруднительно, а потому и обращаюсь в Академию, чтобы иметь ее посредницею между лицами затрудняющими и моими трудами, в чистоте, непорочности и пользе коих не один, как видно, я убежден. – Что может быть Святое для сердца народа, назидательнее для доброй его нравственности и полезнее для развития его ума, как слово Божье, на языке родном, совершенно понятном, с которым срослись и слились все его идеи, понятия, суждения и впечатления! И неужели издания таких книг у нас, в наше время цивилизации и прогресса, (арк. 24 зв.) // может еще встречать затруднения?

В прошлом веке Преподобный Тихон Задонский³² имел благоую

²⁹ П. С. Морачевський написав біблійну історію, перша частина якої співвідноситься з Книгою Буття – першою книгою Біблії, що належить до Старого Завіту і відкриває п'ятикнижжя Мойсея. І частина «Священної Історії» Морачевського обіймає рамки хронологічного періоду від створення світу до виходу ізраїльтян з Єгипту (1250 р. до н. е.).

³⁰ II частина «Священної Історії» Морачевського охоплює період від виходу ізраїльтян з Єгипту до періоду Царів (приблизно 1040 р. до н. е.), що співвідноситься з Книгою Вихід і закінчується 7 главою Першої книги Царств.

³¹ В кінці 1861 р. П. Морачевський звертається за підтримкою до вчених Імператорської Академії наук, представляючи на їх розгляд повний текст перекладу Євангелія. 8 лютого 1862 р. на засіданні Відділення було заслухано доповідь академіка І. І. Срезневського, в якій він дав високу оцінку перекладам Євангелія українською мовою і охарактеризував перекладача «отличным знатоком малороссийского наречия». 19 травня 1862 р. на засіданні Відділення розглядалося питання про надісланий П. С. Морачевським переклад Діянь Св. Апостолів.

³² Тихон Задонський (в миру Тимофій Савелійович Соколов, при народженні Кирилов; 1724, Короцко, Валдайський повіт, Новгородська губернія – 24 серпня 1783, Задонський монастир) – церковний дияч, ієрарх

мысль сам перевести Евангелие на Народный язык, считая это делом достойным своего подвижничества, богоугодным и полезным; а мы теперь, поднявшиеся так высоко против прошлого века всеми силами духовными и нравственными, чуждаемся таких изданий и даже встаем против них, как против распространения какой-нибудь антихристианской ереси? Странно как то, чтобы не сказать – дико. Правительство хлопочет об улучшении быта народного, все умные головы заговорили и в журналах и в газетах о развитии и образовании народа: как же ему развиться и образоваться, когда нет у него родных, понятных для него учебников и книг для чтения? Воскресные школы, сельские училища могут научить только гра – (арк. 25) // моте, т.е. читать с грехом пополам, да как-нибудь писать. Что же читать нашему письменному люду, когда под руками у него нет ни одной интересной книги? Неужели же русские повести и романы? И неужели эти повести и романы назидательнее и полезнее для ума и нравственности, чем слово Божье, в котором человек всегда найдет и ответ на свои чувства, и правило для всех случаев жизни и разрешение всех своих недоумений и утешение в своей скорби?

Непостижимо, чтоб издание слова Божья, вместо покровительства и сочувствия, встречали затруднения, как какие-нибудь вредные, убивающие нравственность народную, сочинения! Это ослепление, возмущающее душу! Но к чему так жарко говорю и столько распространяюсь в этом перед Вами, (арк. 25 зв.) // достойнейший Измаил Иванович, который яснее меня понимаете и цените это дело?

О прочих сочинениях моих, так как они почти вовсе неизвестны свету, и упоминать не к чему. Много у меня есть, даже томов рукописных и стихов и прозы³³, от суетливой скамьи студенческой или даже гимназической до покойного, безмятежного кресла отставного, или иначе, от русых кудрей до седых волос писанных для соб-

(єпископ Воронежський) і богослов, найбільший православний релігійний просвітитель XVIII ст. У 1830 р. канонізований Російською церквою в лику святих, вшановується як чудотворець.

Тихон Задонський вважав за потрібне і першим зважився перекласти Псалтир з єврейської і Новий Завіт з грецької на російську мову, але не опублікував свої переклади. Здійснивши цю справу, він своїм авторитетом ніби благословив подальші перекладацькі праці.

³³ До цього часу ми не маємо відомостей про загальну кількість рукописної спадщини П.С. Морачевського.

ственного своего какого–то внутреннего удовольствия, а не для света, в которых вся жизнь моя, как в светлом зеркале отразилась, и которые [нрзб.] я и теперь перелистываю иногда не без сердечного трепета и увлечения; но это более по живым воспоминаниям моего минувшего, улетевшего, невозвратимого. Если я хлопочу теперь у Вас за издание представленных мною рукописей, то это собственно потому, что вполне сознаю пользу и важность их для нашего народа. (арк. 26) // Выписки из Евангелия Вам посылаю: вложены в мою рукопись. Из выбранного мною выбирайте любое. Когда донесение Ваше в Академию об моем Евангелии будет напечатано, то Вы меня очень обяжете, если и мне экземпляра пришлете.

Извините ради Бога за бумагу, на какой пишу к Вам: я живу те-перь у зятя в деревне, в 40 вер ст. от города на³⁴

Бібліотека Академії наук, Рукописний відділ. Основне зібрання.

26.2.364 Морачевский Ф. С. Выписки по вопросу о переводе на украинский язык евангелия, исполненном Ф. С. Морачевским. XIX (1898 г. 4°, 34 л.). Арк. 23зв.–26. Копія. Рукопис.

№ 6

Лист П. Морачевського до І. Срезневського

м. Ніжин, 26 лютого 1864 р.

Нежин, 26 фев[раля] 1864 г.

М[илостивый] Г[осударь] Измаил Иванович!

Погиб для меня трехгодичный труд мой, над которым я, с такою любовью, в поте лица моего, работал; но какой–то внутренний голос убеждает меня, что он не должен погибнуть для света, что настанет же время, когда он не встретит таких неожиданных и непостижимых препятствий. Сильно восстал (арк. 26 зв.) // против него, как против противозаконной противорелигиозной моей затеи. Мог ли я ожидать, что такое истинно, казалось бы, христианское, доброе и полезное дело принесет мне не одобрение и сочувственный привет, а ничем не заслуженный мною укор и какие–то, Бог весть откуда взятые и ни на чем не основанные наветы? Я, впрочем, самим Архи[е]реям отвечал, что в душе моей невольно шевелится при этом горькая мысль: такова участь Слова Божья в свете – от первого божественного нашего Учи-теля и Его Апостолов даже до днешняго дня.

³⁴ На цьому рукопис обривається.

Вот что я думаю теперь сделать, и в этом покорнейше прошу Вашего доброго совета. Так как Академия Наук почтила меня теплым сочувствием своим к моему труду, и тем ободрила меня на его продолжение, то ей готов я посвятить весь труд мой и пред – (арк. 27) // ставлю рукопись³⁵ мою перевода всего Нового Завета, чтобы она хранилась в ней как библиографическая рукопись. Если Св. Синод воротил в Академию мой первый экземпляр Евангелия и Деяний Апостольских, то я буду просить Академию возвратить его мне; и ей вышлю другой, значительно исправленный, полный экземпляр Нового Завета, который у меня совершенно уже окончен. Вы меня крайне обяжете, если потрудитесь сообщить мне Ваше мнение по этому случаю.

А чтобы показать Вам, как шло у меня дело мое до конца, мне приятно представить Вам, глубокоуважаемый мною Измаил Иванович, прилагаемый при сем экземпляр моего перевода Апокалипсиса³⁶. Не знаю, как Вы его найдете; но я сам очень им доволен и люблюсь им в народной Малороссийской нашей речи, как поэтически–религиозным (арк. 27 зв.) // произведением.

[Морачевский]³⁷

Бібліотека Академії наук, Рукописний відділ. Основне зібрання.

26.2.364 Морачевский Ф.С. Выписки по вопросу о переводе на украинский язык евангелия, исполненном Ф.С. Морачевским. XIX (1898 г. 4°, 34 л.). Арк. 263в.–27 зв. Копія. Рукопис.

№ 7

Лист П. Морачевського до І. Срезневського

с. Шнаківка, 1 серпня 1874 р.

М[илостивый] Г[осударь] Измаил Иванович!

Много лет прошло с тех пор, как рукопись моя перевода Нового Завета³⁸, и Псалтыри на Малорос[сийский] яз[ык] представлена мною

³⁵ Тут і далі текст, надрукований курсивом, в оригіналі листа підкреслено від руки.

³⁶ В тексті листа: «Апокалепсиси».

³⁷ Після тексту листа зроблено кілька розчерків. Ймовірно, це наявні в оригіналі листа заключні слова з висловленням пошани до адресата і підпис.

³⁸ Тут і далі текст, надрукований курсивом, в оригіналі листа підкреслено від руки.

в Академию³⁹ и я имею удовольствие возобновить мое знакомство с Вами. И до этого времени моя рукопись хранится в Академии без всякого следа своего существования, и не предвидится никакой надежды, чтобы она когда-нибудь показалась на свет божий и сказала бы мне за все труды мои над нею: спасибо.

Митрополит Арсений [Москвин]⁴⁰, выслушав мои опровержения на его возражения против ней, сказал мне, наконец: «Не вовремя Вы затеяли это дело (это было в [18]62 или [186]3 году)... Подождите... оно совершится, но только не теперь и не так еще скоро»... А (арк. 28) // между тем время идет и я видимо начинаю дряхлеть, а вокруг меня сиротствующая семья, мои внуки, дети моей дочери – вдовы. О себе я не думаю, мне ничего не нужно: с моим пенсионом скромно, но безбедно можно прожить оставшиеся годы жизни, а сыновья мои на службе. Для тех сирот мне хотелось бы чем-нибудь быть полезным, пока я живу еще на свете. И потому нередко мне приходит на мысль: не купил ли бы кто-нибудь моей рукописи: т.е. права моей литературной собственности на нее, – что бы мне, при жизни моей, было, по крайней мере известно, чем она может быть мне полезной. И конечно в этих случаях на первом плане моих мыслей мне представляется Ваша Академия.

Чем дальше уходит время, и силы мои более слабеют, тем чаще и неотступнее (арк. 28 зв.) // является в уме моем эта мысль. И я решаюсь, наконец, обратиться к Вам, глубокоуважаемый мною Измаил Иванович, как к человеку, принявшему и в первое время столько самого живого участия в моем деле. Не откажите мне и теперь в Вашем добром совете и участии.

[Морачевский]⁴¹

³⁹ Ще в кінці 1861 р. П. С. Морачевський надіслав повний текст перекладу Євангелія до Відділення руської мови і словесності Імператорської Академії наук.

⁴⁰ Митрополит Арсеній (до постригу Федір Павлович Москвін; 1797, село Вороньї Костромського повіту – 28 квітня 1876) – єпископ Руської православної церкви, митрополит Київський і Галицький та Києво-Печерської Успенської лаври священноархімандрит, член Св. Синоду (1860–1876), архієпископ Подільський (1841–1848), єпископ Тамбовський (1832–1841). Похований в церкві в ім'я Воздвиження Чесного Хреста, на Ближніх печерах, перед Казанською іконою Божої Матері.

⁴¹ Після тексту листа зроблено кілька розчерків. Ймовірно, це наявні в оригіналі листа заключні слова з висловленням пошани до адресата і підпис.

д. Шнаковка
Нежинского уезда
1 августа 1874 г. (арк. 29) //

Бібліотека Академії наук, Рукописний відділ. Основне зібрання.

26.2.364 Морачевский Ф. С. Выписки по вопросу о переводе на украинский язык евангелия, исполненном Ф. С. Морачевским. XIX (1898 г. 4°, 34 л.). Арк. 28.–28 зв. Копія. Рукопис.

Джерела та література:

1. Выписки по вопросу о переводе на украинский язык евангелия, исполненном Ф. С. Морачевским. 24.VIII.1898 г. СПб. – Отдел рукописей Библиотеки Академии наук России (БАН). – Шифр 26.2.364. – 34 л.

2. Галас Б. З історії українсько–російського словника Пилипа Морачевського / Б. Галас. // Волинь–Житомирщина: І ст.–філол. зб. з регіональних проблем. – Житомир, 2003. – № 10. – С. 66–73.

3. Гнатенко Л. А, Котенко Т. І. Переклади Пилипа Морачевського книг Нового Завіту та Псалтиря українською мовою середини ХІХ ст., збережені за оригіналами та списками у книгосховищах Росії та України / Л. А. Гнатенко, Т. І. Котенко. // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 154–177.

4. Комаров М. П. Морачевський та його переклад Св. Євангелія на українську мову (з портретом П. Морачевського) / М. П. Комаров. – Одеса: Друкарня «Южно–Руссаго Общества Печатного Дѣла», 1913. – 35 с.

5. Котенко Т., Шендеровський В. Перший перекладач Євангелії українською мовою Пилип Морачевський / Т. Котенко, В. Шендеровський. // Український церковно–історичний журнал. – К., 2007. – № 3–4 (9–10). – С. 102–111.

6. Малюк М. Пилип Морачевський. Спроба портрета на тлі заборон українського слова / М. Малюк. // Неопалима купина. – 1993. – № 1. – С. 55–74 (Передр.: Малюк М. Непригріті славою // Там само. – 2006. – С. 3–32 (Б–ка журн. «Неопалима купина»). – 2006. – № 12).

7. Миллер Алексей. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века) / Алексей Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.

8. Науменко В. Ф. Морачевский и его литературная деятельность / В. Ф. Науменко. // Киевская старина. – Т. 9. – К., 1902. – Ноябрь. – С. 171–186; Декабрь. – С. 459–479.

9. Охранная опись рукописного отделения Библиотеки Императорской Академии наук. – Т. 1: Книги Священного писания. С приложением четырех

таблиц снимков / [Со ст. В. И. Срезневский]. – СПб., 1905. – 70 с., I–IV табл.

10. Морачевський Пилип. Твори / Пилип Морачевський. Упор. текстів, авт. передм. та доповн. прим.: П. Хропко, Ф. Кейда. – К.: Логос, 2001. – 337 с.

11. Письмо Я. Грота к Ф. Морачевскому, 20 мая 1865 г. // Письма Н. Плетнева и Я. Грота с Отделения Русского языка и Словесности Императорской Академии Наук (СПб.) к Ф. Морачевскому. 1862, 1865 гг. – Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, архів В. П. Науменка. – Ф. II. – № 3125: Копії. [Кін. XIX ст.]. – 1 арк.

12. Самойленко Г. В. Пилип Морачевський – поет, драматург, перекладач / Г. В. Самойленко. – Ніжин: ТОВ «Наука–сервіс», 1999. – 84 с.

13. Самойленко Г.В. Пилип Семенович Морачевський (до 200–ліття від дня народження педагога і письменника) / Г. В. Самойленко. – Ніжин: Віддр. ПП Лисенко М. М., 2006. – 95 с.

14. Стародуб А. В. Видання українського перекладу Євангелія (1905–1912) (за мат-лами архіву Московської синодальної друкарні) / А. В. Стародуб. // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – Вип. 6. – К., 2003. – С. 319–344.

15. Стародуб А. До питання про вплив дискусії щодо доцільності видання українського перекладу Святого Письма на генезу Валуєвського циркуляра 1863 року / А. Стародуб. // Тези виступів учасників Всеукр. «круглого столу» «Сарбєївські читання» (К., 30 січня 2003 року). – К., 2003 р. – С. 63–65.

16. Стародуб А. Євангеліє та циркуляр. Переклад Четвероєвангелія Пилипа Морачевського як одна з причин появи Валуєвського циркуляра 1863 р. [Електрон. ресурс] / А. Стародуб. // Високий Вал [веб-сайт]. – [6 вересня 2006]. – Режим доступу: <http://www.sian-ua.info/index.php?module=pages&act=page&pid=5806> — Назва з екрану. – (Дата звернення: 06.09.2006).

17. Стебницький П. Очерк развития действующего цензурного режима в отношении малорусской письменности / П. Стебницький. // Об отмене стеснений малорусского печатного слова / Императорская Академия Наук. – СПб.: тип. Императорской Академии Наук, 1905. – Прилож. I. – С.29–45.

18. Шевелів Б. «Чумаки» Филिमона Галузенка й справжній автор цієї поеми / Б. Шевелів. // За сто літ: Мат-ли з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст. – Х.–К.: Держ. вид-во України, 1930. – Кн. 6. – С. 17–106.

Тетяна Котенко (*Київ, Україна*). **Архівна справа про переклад П. С. Морачевським книг Святого Письма українською мовою у 1860–1865 рр. (археографічна розвідка)**

У статті подано за матеріалами архівної справи, укладеної в кінці XIX ст., короткий огляд історії створення та долі перекладів українською мовою П. С. Морачевським книг Нового Завіту та Псалтиря (1860–1865). Наведено біографічні відомості про життя й діяльність П. С. Морачевського. Наголошено, що постать Пилипа Семеновича Морачевського займає гідне місце в історії української культури.

Ключові слова: П. С. Морачевський, архівна справа, Святе Письмо, Новий Завіт, Псалтир, переклад, українська мова.

Татьяна Котенко (*Киев, Украина*). **Архивное дело о переводе Ф. С. Морачевским книг Святого Письма на украинский язык в 1860–1865 гг. (археографическое исследование)**

В статье представлен по материалам архивного дела, составленного в конце XIX в., краткий обзор истории создания и судьбы переводов на украинский язык Ф. С. Морачевским книг Нового Завета и Псалтыри (1860–1865). Приведены общие биографические сведения о жизни и деятельности Ф. С. Морачевского. Отмечено, что личность Филиппа Семеновича Морачевского занимает достойное место в истории украинской культуры.

Ключевые слова: П. С. Морачевский, архивное дело, Священное Писание, Новый Завет, Псалтырь, перевод, украинский язык.

Tetiana Kotenko (*Kyiv, Ukraine*). **Archive that includes P. S. Morachevsky's Ukrainian translation of books of Scripture in the 1860–1865's (Archeographic intelligence)**

The article deals with archival materials, signed in the late nineteenth century and a brief overview of the history and destiny of P. S. Morachevsky translation into Ukrainian books of the New Testament and Psalms (1860–1865). Some general biographical information about the life and work of P. S. Morachevsky is given. It's emphasized that the figure of P. S. Morachevsky takes its rightful place in the history of Ukrainian culture.

Key words: P. S. Morachevsky, Information Science, Scriptures, New Testament, Psalms, translation, the Ukrainian Language.

Людмила ЗОЛОТАР
(Бердянськ, Україна)

УДК 94(477.75) 18 (093)

**Сухопутні шляхи
Таврійської губернії
у подорожніх нотатках
Євгена Маркова**

Період 60-х–70-х років XIX ст. характеризується модернізаційними процесами в Російській імперії. Модернізація сприяла змінам у сільському господарстві та промисловості, які дали поштовх розвитку шляхів сполучення. Так, в 60-х–70-х роках XIX ст. активно розвиваються залізничний транспорт та сухопутні шляхи. Певні відомості про розвиток і функціонування сухопутних шляхів сполучення ми можемо знайти у джерелах особового походження, які були поширені у другій половині XIX ст. До них належать спогади (мемуари), щоденники, приватне листування, життєписи, автобіографії, подорожні нотатки.

Цінність цих джерел зумовлюється особливостями їхнього походження, оскільки вони належать конкретному авторові, а відтак відображають безпосереднє сприйняття ним навколишнього світу, історичних подій і явищ. По-перше, в них закладено своєрідну інформацію соціально-психологічного рівня, відсутню в інших видах джерел. По-друге, матеріали особового походження нерідко містять такі відомості, яких немає в інших джерелах. Їх використання дає змогу історикові більш докладно і колоритно відтворити як окремі події, так і характерні риси й особливості певних епох, осіб [1, с. 413–414].

На увагу сучасних дослідників заслуговують подорожні нотатки, що містять у собі певний пласт інформації. Збереглася велика кількість записок мандрівників, присвячених окремим регіонам Російської імперії; не є винятком і Таврійська губернія. Серед цих джерел визначне місце належить подорожнім нотаткам Євгена Маркова. Використовуючи мандрівні записки автора, ми можемо дізнатися про особливості життя мультикультурного середовища Криму, про звичаї і традиції

етнічних груп, які населяли територію Криму, про основні заняття населення, історію та природу краю, сухопутні шляхи, про історико-культурні та природні пам'ятки краю.

Євген Львович Марков (1835–1903) – краєзнавець, публіцист, освітянин, громадський діяч [8]. Протягом 1865–1870 рр. був диктором Сімферопольської гімназії і народних училищ Таврійської губернії. Багато подорожував по Криму, занотовуючи побачене у своїх подорожніх нотатках. У 1872 р. його подорожні нотатки були опубліковані («Нариси Криму. Картини кримського життя, історії та природи») [2], а згодом декілька разів перевидавалися.

Дослідженню постаті Є. Л. Маркова присвячено низку наукових публікацій: С. П. Венгерова, П. В. Конькова, В. К. Гарагулі, Ф. Н. Мількова, В. Р. Амінева, С. Ф. Лібровича, Н. Д. Михайловського, І. З. Баскевича, Л. А. Маршала, Д. А. Прохорова, А. А. Непомнящего, М. М. Попова. Ці роботи торкалися біографічних, літературно-критичних, літературно-краєзнавчих аспектів діяльності Є. Л. Маркова.

Інформаційні можливості даного джерела дають змогу проаналізувати особливості сухопутних шляхів Таврійської губернії. Як зазначає Євген Марков «мені здається, тільки перші хвилини з предметом передають нам його характер у всій його правді. Незнайоме інстинктивно б'є в очі всіма своїми особливостями, тому й кажуть, що свіжа людина, сторонній чоловік, правильніше бачить і судить» [2, с. 37].

Ми маємо змогу простежити особливе ставлення автора до самої подорожі та її територіальних особливостей. Євген Львович констатує «знову дорога, дорога! Це не 1500 верст залізницями Європи, не подолання Атлантиди на ліверпульському пароплаві, не те, одним словом, що називається нами подорожжю; ні, це просто мандрівка російськими дорогами, через російські губернії, з одного російського міста в інше російське місто; це наша домашня щоденна справа... Церква не даремно щодня молиться за тих, хто пливе, мандрує, хворіє і страждає. Я переконаний, що під усіма цими словами вона розуміє просто самих нас, хто іде російськими дорогами, кому доводиться стільки ж плавати й страждати, скільки подорожувати. Ви їдете з-під Москви взимку по шосе, на якому щохвилини зупиняється ваш громіздкий екіпаж, в'їжджаючи підрізами на голе каміння. Біля Курська вам погрожують остаточною зупинкою і вимагають, щоб ви поставили [сани] на колеса (колеса, ясна річ, мусять бути з вами). Ви молитесь богам, як би вам дотягтися саньми хоча б до Харкова; раптом за Курськом застря-

гаєте в таких снігових заметах, звідки вас не в змозі витягти дев'ятеро коней. Ви їдете майже цілиною по 25 верст на день! Під Харковом замість снігових заметів пісок; за Катеринославом знову нездоланні сніги; біля Перекопу розливи води і ще більш невилазна твань; наближаєтесь до Сімферополя – пилюка, спека пече, на полі фіалки. Ось вам подорож по Росії! То на волах, то на руках візників і обозних, то колесами, то саньми, відкопуючись від снігу, потопаючи в калюжах, збиваючи полози об каміння, ламаючи одну голоблю за іншою на косогорох, плентаєтесь ви, бідолашні грішники, засуджені замість подорожі на домашню мандрівку» [2, с. 20].

Автор подорожніх нотаток акцентує увагу на постаті візника, а особливо на його національності, «...біда, коли візник ваш малорос і ви потрапили в халепу, в одне з тих нещасть, яких уже давно перестав лякати наш брат подорожній (мається на увазі росіянин), потрапляючи у них щоденно: чи то колесо розлетиться в степу, голобля навпіл, трісне вісь, зав'язнете по череву в заметі і тому подібні маленькі випадковості вояжу. Малорос знітиться й розгубиться без решти, віддавши вас, усупереч своєму бажанню, вашій власній винахідливості. Окрім відвертих, чесних засобів, він не звик мати у своїй диспозиції ніяких інших і, позбавившись раптом, через невезіння, можливості їх застосування, опиняється в глухому куті. Москаль навпаки – саме тут і орел! Він знайде такі неждані-негадані сурогати на кожному річ, якої бракує, і з такою зухвалою самовпевненістю обійдеться без необхідного предмета, що справді варто з нього подивуватися! Сяде собі з передка на триколісний візок і, переважаючи на свій бік центр ваги, летить собі з гірки на гірку без переднього колеса, швидше до станції; залізний шворінь раптом замінить своїм паском, переламану голоблю – патичками, вплетеними в мотузку. Чи так, чи інак, але виручить!! Сидіти в полі не дасть, як малорос»[2, с. 29].

З даного джерела ми можемо дізнатися про транспортні засоби на сухопутних дорогах Таврійської губернії. Євген Марков зустрічав по дорозі під час своєї подорожі не самих лише вершників, а й мажари, запряжені волами й верблюдами, вузькі, високі, в яких можна розмістити цілий будинок [2, с. 41].

Під час подорожі сухопутними шляхами неабияке значення має інфраструктура, від рівня розвитку якої залежить якість подорожі. До інфраструктури сухопутних шляхів слід віднести фонтани, криниці, поштові станції, трактири. З цього приводу Євген Марков пише: «Не-

рідко ми проїжджали повз кам'яні фонтани, які, за прекрасним звичаєм Сходу, розсіяні скрізь по кримських дорогах. Яке значення має фонтан у степу, про це можна довідатись тільки на півдні, у засушливих кам'янистих просторах на сотні верст навколо. Недаремно його оточують релігійною шанобою, й ім'я добродійного будівельника ретельно вирізьблюють на плитах фонтанів поруч із віршами Аль-Корану. Як у біблійні часи, як в епоху Гомера, криниця, фонтан – центр публічного життя, принаймні сільський чи міський фонтан. Але й по дорозі фонтани своєрідні центри. Тут часто притуляється шиночок російського або жидівського винаходу. Це новітня формація. Фонтани завжди прості і шляхетні, і нерідко коло них особлива свіжість зелені» [2, с. 42]. «А тут ще підуть жахливі поштові станції, безрадісні й холодні, мов печери Борея, з рипливими віконцями, з мерзлими печами, вітер у них гуляє на просторі, й віддих від них холоне. Попри холод, якийсь хронічний чад і, попри незчисленну кількість вікон, якийсь морок. На просторі в сотні верст інколи не трапляється теплої кутка. Про їжу й казати нічого. Хоча від Курська до Харкова мальпости ходять і проїзд дуже великий, на станціях жодного буфету (за винятком, зрозуміло, міст). Чим харчуються всі ці тарантаси з купчиками, що вештаються під час ярмарків з Харкова і до Харкова, – геть не розумію. Тільки мені ледве вдалося роздобути кусень хліба» [2, с. 22].

Рівень розвитку сухопутних шляхів залежить також від наявності доріг різного класу, дороги головного сполучення обов'язково мали бути шосе. Євген Львович у своїх подорожніх нотатках пише про Південнобережне (Воронцовське) шосе, яке сполучало Ялту із Севастополем. «Шосе від Байдарських воріт – майстерний витвір мистецтва. Справді, тільки південнобережний візник може взятися за цю ризиковану справу. Гальма тут нічим не допоможуть, і лишається тільки розраховувати на спритність поворотів, на гладкість шосе та на залізні ноги кримських коней. Дорога здається надзвичайно короткою, та не поспішайте; ви десять разів будете біля одного і того самого бескиду, майже на одній і тій самій висоті. Технік, який будував дорогу, обдурив і прірву, і подорожніх. Подорожньому здається, що він постійно на гладенькій дорозі й постійно крутиться на одному місці по карнизу урвища. Коліна дороги, мов комфортабельні сходи аристократичних готелів, так непомітно похилі, що повинні повертатися щохвилини в одних і тих же межах; тільки швидкість їзди, що перехоплює подих, повідомляє вам, що ви спускаєтесь у прірву страшної

глибини» [2, с. 360–361]. «Хотілось, наприклад, земству взяти у свої руки утримання південнобережного шосе за суму, значно нижчу, порівняно з нинішніми втратами казни, – з'ясувалось, що існують до цього якісь перешкоди, що витрати казни не повинні зменшуватися, і от досі, вже другий десяток років шосе лишається, як і раніше, у виключному врядуванні чиновника-шляховика. А слід сказати, що жодне шосе не перебуває в таких умовах дешеvizни, як південнобережне; камінь для цього шосе валяється на ньому ж і біля нього; можна сказати без перебільшення, що він сам падає на шосе з довколишніх скель. Зрозуміло, який повинен бути вигідний казенний ремонт подібного шосе і як справді повинно було важко розстатися з його завідуванням» [2, с. 570–571]. «Прекрасне шосе з'єднало з Лівадією ці найдальші притулки прохолоди й усамітнення». Потім було прокладено таке ж чудове шосе до водоспаду Учан-Су й руїн старої фортеці і, нарешті, аж до самісіньких Альп Криму, на вершину Яйли. «Ця дорогоцінна споруда є справді нечуваною зручністю, бо мандрівник тепер може в колясці або кареті в'їхати рясю на висоту понад чотири тисячі футів, долаючи двадцять дві версти в один кінець, майже не помічаючи підйому...» [2; с. 581–582].

З подорожніх нотаток ми можемо дізнатися про тарифи ялтинських перевізників. «Коні і екіпажі в Ялті добрі, але не дешеві. Тригодинна прогулянка в колясці за місто, в найближчі і легкодоступні околиці, по шосе, стає карбованців у п'ять. Верховий кінь на день коштує також карбованців шість. А лише десять років тому можна було в тій же Ялті найняти верхового коня за карбованець на день» [2, с. 567].

Таким чином, модернізаційні процеси 60-х–70-х років XIX ст. сприяли розширенню мережі сухопутних шляхів. Огляд джерела особового походження – подорожніх нотаток Євгена Маркова, які вийшли друком під назвою «Нариси Криму. Картини кримського життя, історії та природи», дав змогу проаналізувати функціонування сухопутних шляхів Таврійської губернії у другій половині XIX ст. Слід підкреслити, що дане джерело не позбавлене суб'єктивізму в оцінці історичних фактів, проте має великий інформативний потенціал для дослідження різних аспектів історії Криму.

Джерела та література:

1. Историчне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2003. – 488 с.
2. Марков Є. Л. Нариси Криму. Картини кримського життя, історії та природи / Є. Л. Марков. – К.: Темпора, 2007. – 584 с.
3. Непомнящий А. А. Историчне кримознавство (кінець XVIII – початок XX століття): Бібліографічне дослідження / А. А. Непомнящий. – Сімферополь: Бізнес-Інформ, 2003. – 456 с.
4. Непомнящий А. А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII – начало XX века) / А. А. Непомнящий. – К., 1999. – 212 с.
5. Попов М. М. Е. Л. Марков и образование в Таврической губернии / М. М. Попов. // Вісник СевНТУ. – Вип. 105: Педагогіка: зб. наук. пр. – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2010. – С. 145–152.
6. Собрание сочинений Евгения Маркова. С портретом автора (педагогика). – Т. 2 / Е. Л. Марков. – СПб. (В. И. Белый), 1877. – 521 с.
7. Собрание сочинений Евгения Маркова. С портретом автора (публицистика и критика). – Т. 1. / Е. Л. Марков. – СПб. (В. И. Белый), 1877. – 449 с.
8. Энциклопедический словарь. – Т. XVIIIА / Под ред. С. А. Венгерова. – СПб.: Из-во Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона, 1896. – 958 с.

Людмила Золотар (Бердянськ, Україна). Сухопутні шляхи Таврійської губернії у подорожніх нотатках Євгена Маркова

Модернізаційні процеси 60-х–70-х років XIX ст. в Російській імперії характеризуються розвитком сільського господарства та промисловості, що сприяло зміні мережі шляхів сполучення. У статті на основі дорожніх нотаток Євгена Маркова розглянуто сухопутні шляхи Таврійської губернії 60-х–70-х років XIX ст., виявлено особливості функціонування сухопутних шляхів.

Ключові слова: джерела особового походження, дорожні нотатки, сухопутні шляхи, шосе.

Людмила Золотар (Бердянск, Украина). Сухопутные пути Таврической губернии в дорожных заметках Евгения Маркова

Модернизационные процессы 60-х–70-х гг. XIX в. в Российской империи характеризуются развитием сельского хозяйства и промышленности, что способствовало изменениям сети путей сообщения. В статье на основе дорожных заметок Евгения Маркова рассмотрены сухопутные

пути Таврической губернии 60-х–70-х годов XIX в., а также особенности функционирования сухопутных путей.

Ключевые слова: источники личного происхождения, дорожные заметки, сухопутные пути, шоссе.

Liudmyla Zolotar (Berdiansk, Ukraine). The land road of Tauride province in the trip notes by Eugene Markov

Modernization 60–70 years of the XIX century the Russian Empire are characterized by the development of agriculture and industry, which contributed to changes in the network of communications. On the basis Trip notes Eugene Markov considered by land Tauride province 60–70 years of the XIX century, the peculiarities of the functioning of land routes.

Keywords: personal sources, travel notes, land roads, highway.

Юрій ФЕДОРИК
(Бердянськ, Україна)

УДК: 94(477.7) 288

**З історії національно-релігійної
боротьби на південноукраїнських
землях: греко-уніати Царства
Польського у Херсонській
та Катеринославській губерніях
в останній чверті XIX ст.**

В останній час зростає зацікавлення історією релігії, яке зумовлюється її впливом на розвиток культури та релігійної свідомості окремих народів. У Російській імперії Православна церква сприймалася як бастион російської культури та державності. Особливо це помітно було у II пол. XIX ст., коли підтримка православ'я на західних «окраїнах» стала ключовою політикою самодержавства. Після ліквідації унії та насадження православ'я у Царстві Польському частина «неблагонадійних» уніатів опинилася на засланні на терені Херсонської та Катеринославської губерній. Їхня поява призвела до появи феномена національно-релігійної боротьби на спокійних до цього південноукраїнських землях.

Проблема депортації «опірних» уніатів до Херсонської та Катеринославської губерній є малодослідженою. Історики зосереджували увагу лише на тих аспектах, які стосувалися релігійної політики влади в Царстві Польському. Вони викладені у працях сучасних польських дослідників: Яна Левандовського (Lewandowski J. Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772–1875. – Lublin, 1996), Ханни Дильонгової (Dyłałowa H. Dzieje Unii brzeskiej (1596–1918). – Olsztyn, 1996); католицьких дослідників історії Католицької церкви XIX – поч. XX ст.: Адріана Буду (Boudou A. Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między niemi w XIX stuleciu / Przekład Zofii Skowrońskiej. – Т. 2. – Kraków, 1930), Еміля Баньковського (Bańkowski E. Ruś Chełmska od czasów rozbioru Polski. – Lwów, 1887), Яна Боярського (Bojarski J. Czasy Nerona w XIX

wieku pod rządem moskiewskim, czyli ostatnie chwile Unii w diecezji chełmskiej. Fakta zebrane przez kapłanów unickich i naocznych świadków. – Т. II. – Lwów, 1878), Едварда Ліковського (Likowski E. Unia pod berłem rosyjskim od trzeciego rozbioru Polski do dni naszych. – Księga druga. – Warszawa, 1906). Меншу увагу цьому питанню приділяли російські православні дослідники кінця ХІХ – початку ХХ ст., зосереджуючись насамперед, на питаннях «опірних» (рос. «упорствующих») уніатів та зміцнення православ'я у Царстві Польському, побіжно згадуючи і про депортованих. Серед авторів таких праць варто виділити: Костянтина Победоносцева («Историческая записка о Холмской Руси и городе Холме, о судьбах унии в Холмском крае и современном положении в нем униатского вопроса. – СПб., 1902), Анатолія Коні («На жизненном пути». – Т. 1: Из записок судебного деятеля». – М. 1914), Михайла Кобріна («Православно-русская миссия в Холмской Руси. О так называемом униатскомъ упорстве и о средствах борьбы с ним. – СПб., 1894).

Дослідження причин, перебігу та наслідків депортації «опірних» уніатів Царства Польського до Південної України допоможе проаналізувати маловивчені сторінки з історії нашого краю, пов'язані з появою на терені Північного Приморномор'я представників нетипової для наших земель конфесії.

Депортація «неблагодійних елементів» углиб імперії як шлях вирішення проблеми їхньої інтеграції у російське суспільство не раз була застосована в історії Російської імперії. Упродовж довгих століть зловісну славу місця заслання політичних в'язнів здобув Сибір, але й інші землі не раз ставали ареною заслання бунтівників. Не були винятком і землі сучасної південної України, зокрема історичного Запоріжжя та Причорномор'я. В останній чверті ХІХ ст. ці терени стали місцем заслання багатьох бунтівних уніатів з Царства Польського, які, через опір урядовій політиці насадження православ'я, були депортовані з Холмщини та Підляшшя на місця з «давньоправославним» населенням.

Після ліквідації унії у Західному краї (1839 р.) Холмська греко-католицька єпархія залишилася останньою в Російській імперії. До неї входили Холмщина та Підляшшя, які були складовою частиною Царства Польського. Перебуваючи у його складі, єпархія постійно відчувала вплив латинських та польських традицій, які сильно позначилися на її функціонуванні. В той час, коли у східній Галичині запо-

чаткувався і набрав сили обрядовий рух, уніатське духівництво та населення Холмщини та Підляшшя продовжували зазнавати полонізації [1, с. 166–167; 2, с. 51–52]. Під впливом часу мало що нагадувало про колишнє існування на цих землях східного візантійського обряду, а у мові місцевих русинів з'явилося чимало польських домішок. Самі місцеві мешканці називали себе або по вірі – «уніатами», або русинами, в чому простежувалося їхнє спільне походження з сусідніми галичанами. Схожість із ними засвідчував також і діалект «холмщаків». На відміну від нього, говірка русинів Підляшшя набирала рис, притаманних сусідам з Берестейщини, Гродненщини та польським мазурам [3, с. 109–110]. В цілому, Підляшшя також зазнало більшого впливу полонізації і латинізації, його населенню також була властива більша релігійна стійкість, що проявлялося у здатності захищати латинізовані уніатські обряди перед русифікацією.

Після польського повстання 1863–1864 рр. влада згадала про холмсько-підляських уніатів, які відтепер стали постійним об'єктом уваги цивільних органів влади. Незважаючи на те, що духівництво та греко-католицьке населення Царства Польського в цілому не підтримали повстання, ці події були використані для остаточного вирішення уніатського питання і ліквідації ненависної спадщини Берестейського синоду 1596 р. У 1864–1875 рр. у краї відбувалися так звані «реформи греко-уніатської церкви», формально ініційовані вищим єпархіальним духівництвом, але фактично нав'язані адміністративною владою. В ході цих змін держава запросила 110 лояльних духовних та семінаристів-москвофілів з Галичини, які зробили блискавичну кар'єру і невдовзі були призначені на найвищі посади в єпархії, швидко витіснивши звинувачене у полонофільських симпатіях місцеве духівництво [4, с. 102]. Наступним кроком стало «очищення греко-уніатського обряду» від латинських та польських впливів. За допомогою лояльного кліру адміністративна влада почала втручання в обряд уніатів, ліквідуючи латинські нововведення у церквах, змінюючи все на православний зразок. За кілька років було ліквідовано василіанські монастирі й прилегли до уніатських храмів латинські монастирі та костели, змінено мову богослужінь, з греко-католицьких святинь виносили лавки, католицькі ікони та святі реліквії, а їх зовнішнє та внутрішнє оздоблення перелаштовувалося згідно із засадами російської православної церкви [5, с. 235]. Фінальним акордом стала ліквідація унії 11/23 травня 1875 р. і «приєднання» Уніатської церкви до православ'я.

Формальним приводом до її ліквідації послужило прохання священнослужителів, оголошене на «добровільних» з'їздах парафіяльного духовництва, але насправді підписи під петицією про приєднання духовних разом з парафіянами до православ'я збиралися під тиском та загрозою арешту [4, с. 118]. Після ліквідації уніатської Холмської єпархії у Царстві Польському було засновано нову, Холмсько-Варшавську православну єпархію.

Далеко не всі уніати сприйняли русифікацію обряду та введення православ'я. Найбільш радикальні, т. зв. «опірні» уніати почали бойкот «реформованого» обряду, а згодом і православ'я. Більша їх частина проживала на Підляшші, натомість «холмщаків» переважно спокійно прийняли відомості про ліквідацію унії [6, с. 32]. Однак, і серед них було багато тих, які «вагались», чим непокоїли владу не менше завзятих «фанатиків».

Одним з репресивних заходів проти політично неблагонадійних священників та парафіян було їх заслання до віддалених районів поза уніатським населенням. Серед таких місць опинилися дві губернії Новоросійського краю – Херсонська та Катеринославська. Ці степові губернії з міцно вкоріненими у свідомості місцевого населення православними традиціями досконало підходили для перебування «опірних» уніатів. Церковна влада Холмсько-Варшавської єпархії очікувала широкого ефекту від таких надзвичайних заходів. Перебуваючи серед «давньоправославного» населення, непокірні уніати повинні були визнати свої помилки і повернутися до Царства Польського духовно «окормленими» істинно православними вірними.

Перші випадки депортації «опірних» до Херсонської та Катеринославської губерній мали місце ще до офіційної ліквідації унії. 25 березня 1875 р. Комітет у справах Царства Польського видав указ, згідно з яким розпочався процес заслання найбільш вороже налаштованих до православ'я «фанатиків» до вищезгаданих губерній під наглядом поліції [7, арк. 2]. Як правило, до цієї категорії потрапляли особи, які не лише уникали православних обрядів, а й негативно впливали на інших парафіян, поширюючи серед них зневіру та неповагу до державного віросповідання. Вважаючи перебування таких людей на своїх територіях особливо небезпечним для православ'я та випробувавши інші можливі санкції, священнослужителі за допомогою місцевої адміністративної влади та поліції виселяли непокірних бунтівників. Таким чином протягом 1875–1876 рр. з Холмщини та Під-

ляшся було виселено 334 «опірних», значна їхня кількість потрапила до новоросійських губерній [7, арк. 2 зв. – 3].

Хоча, потрапляючи у нові незвичні умови, уніати зазнавали великих труднощів, вони не лише не відмовлялися від своїх поглядів, а й у своїх листах закликали до подальшого спротиву Православній церкві. Хоча в офіційній пропаганді «опірних» часто називали «темним людом, засліпленим латинською пропагандою», ці звичайні селяни не раз демонстрували знання засад своєї віри і, посилаючись на святі книги, вміло опонували усім спробам змусити їх до покаяння.

Деякі «опірні» уніати тікали з місць заслання й усіма правдами і неправдами поверталися назад у свої села. Серед таких осіб був підляський селянин Ян (Іван) Воловик. Депортований з села Рудно до Херсонщини, він не лише повернувся назад, а й по дорозі додому прибув до Львова, де зустрівся з митрополитом Йосифом Сембратовичем та намісником Альфредом Потоцьким. Воловик не лише не змінив своїх поглядів, а й з іще більшим завзяттям закликав населення не коритися православ'ю, називаючи цю церкву сектою, а православні обряди такими, які не мають ніякої сили. Селянин доводив, що, перебуваючи на місці заслання не раз бачив аналогічне ставлення до православ'я місцевих парафіян, згадував також про випадок, коли православний священник сповідував не одного, а декількох парафіян одночасно [8, брак пронумер. арк.].

Дії влади не привели до очікуваних результатів, анітрохи не пом'якшивши гостроту дражливого питання ліквідації уніатського «фанатизму». Вислані за межі своїх парафій залишалися при своїх попередніх поглядах і ставали символом «мучеництва за віру» для інших парафіян. Більш того, перебуваючи далеко від дому, «опірні» негативно впливали на православне населення місць заслання. Дуже швидко стало зрозумілим, що радикальні плани депортації потребують змін. У 1878 р. скерований до Херсонської губернії чиновник міністерства внутрішніх справ Баранов відзначив, що виселення «опірних» уніатів не дало корисних результатів і, як і раніше, вони продовжують підтримувати «фанатизм» своїх родин [7, арк. 2 зв. – 3]. Згідно зі звітом спеціальної місії, яка у 1881 р. аналізувала настрої депортованих у Херсонській губернії, переважна їх більшість була віднесена до категорії «підозрілих» або «фанатиків». Лише 50-53 особи з більш ніж 300 були названі «безпечними для православ'я», хоча й такими, які надалі перебувають під польсько-католицьким впливом [9, брак пронумер. арк.].

З 1878 р. у поглядах духівництва та місцевої адміністрації щодо шляхів вирішення проблеми «опірних» намітилися значні розбіжності. Розуміючи безперспективність жорстких заходів, частина чиновників схилилася до поступового повернення засуджених і навіть відновлення Греко-уніатської церкви, тоді як позиція єпархіального керівництва залишалася незмінною. Холмсько-Варшавська Духовна православна консисторія гальмувала найменші спроби повернення «опірних» із заслання. Особливо жвавою була дискусія щодо вирішення проблеми депортованих за часів правління ліберальних генерал-губернаторів – П. Альбединського (1878–1883) та А. Імеретинського (1897–1900).

У першій половині 1880-х рр. ліберальні ініціативи керівництва Царства Польського було відкинуто внаслідок непохитної позиції архієпископа Леонтія (Лебединського). Його аргументи базувалися на донесеннях благочинних, в яких «опірні» звинувачувалися у проведенні релігійної та політичної агітації серед православних. Заслані до Херсонщини та Катеринославщини уніати не лише залишалися при своїх релігійних поглядах, а й демонстрували ворожість до православ'я і Росії, переконуючи у своїх листах у заступництві за унією ворогів Петербурга – турецького султана, австрійського імператора та римського папи [10, брак пронумер. арк.].

З приходом до влади в Царстві Польському консервативного Й. Гурка (1883–1894) полеміка між адміністрацією та православною церковною владою послабилася. У своїх спогадах, арх. Леонтій називав часи його правління найкращими для місцевого православ'я [11, с. 556]. Протягом 13 років світська та духовна влади тісно співпрацювали, підтримуючи найбільш радикальні кроки вирішення «уніатського питання». В цей період посилювалися репресії стосовно «опірних» уніатів, що призвело до збільшення кількості депортованих. Розширилася і географія депортацій. Крім новоросійських земель, засланці також потрапляли до Оренбурзької губернії. Там опинилися як неблагонадійні «опірні» Підляшшя, так і най-небезпечніші для православ'я «херсонці».

Чергова хвиля лібералізації почалася з коронацією імператора Миколи II. До нового царя надходили численні петиції від депортованих з проханням повернути їх на рідні землі. Седлецький губернатор та новий холмсько-варшавський архієрей Флавіан (Городецький) не заперечували проти амністії, але висували низку обов'язкових умов, найголовнішою з яких було першочергове повернення осіб, засуджених

за дрібні правопорушення. В разі скоєння повторних правопорушень ці особи мали повертатися до місць заслання [7, арк. 8–12].

Після ухвалення цих пропозицій міністерством внутрішніх справ розпочався складний процес повернення уніатів зі заслання. Від самого початку вони зіштовхнулися він з новими труднощами. Не всі священнослужителі бажали повернення потенційно небезпечних «фанатиків» додому, побоюючись нових безладів. Більшість настоятелів вважали, що ліберальне ставлення до колишніх бунтівників послабить авторитет Православної церкви перед парафіянами. На практиці процес повернення «опірних» уніатів до Царства Польського гальмувався місцевим кліром. Особливо це стало відчутно у 1897 р., коли під час проведення загального перепису населення Російської імперії колишні уніати, в тому числі і ті, які давно були записані православними, почали масово записуватися католиками. Тому аж до 1905 р. додому повернулася лише незначна кількість депортованих до Херсонської та Катеринославської губерній.

Вирішальну крапку ув проблемі засланих уніатів поставив царський указ від 11 лютого 1905 р., який відміняв усі релігійні заходи центральних та місцевих адміністративних органів влади, що стосувалися захисту державного порядку. Усі «опірні» уніати, які раніше перебували під наглядом поліції, звільнялися від нього та отримували свободу вибору місця проживання на терені імперії [12, арк. 48–48 зв.]. Інший указ про зміцнення основ віротерпимості від 17/29 квітня 1905 р. вперше після довгих 30 років дозволив уніатам повертатися до свого віросповідання, що істотним чином вплинуло на зменшення кількості православних парафіян на Холмщині та Підляшші [13, арк. 14].

На жаль, немає точних даних, які б засвідчували кількість депортованих уніатів до Херсонської та Катеринославської губерній у 1874–1905 рр. Можна лише припускати, що їхня кількість не перевищувала тисячі, з чого переважна більшість перебувала на Херсонщині. Так само важко дослідити кількість засланців, які повернулися на батьківщину. З упевненістю можна стверджувати, що і після 1905 р. на теренах цих губерній залишалось багато уніатів, які з різних причин не змогли повернутися додому. Так чи інакше, репресивні заходи влади не досягли бажаної мети, лише посилили в місцевого населення несприйняття православ'я та популярність католицизму. Засланці здобули ореол живих мучеників, які, навіть знаходячись у причорноморських степах, не полишали спроб підтримувати свої родини у

католицькій вірі. Важке становище засланців ставало об'єктом пильної уваги місцевої та закордонної католицької преси. Ще одним побічним наслідком репресій проти Уніатської церкви стало посилення серед «опірних» уніатів католицької свідомості й відчуття приналежності до римсько-католицького віросповідання. Після квітня 1905 р. не менш ніж 150 тис. колишніх уніатів Царства Польського перейшли на римсько-католицьке віросповідання [14, с. 24 і 44]. Безперечно, цей процес відбувався і на терені «новоросійських» губерній, де залишалися засланці-уніати. Таким чином, релігійна політика влади, спрямована на зміцнення Православної церкви у Царстві Польському і обмеження впливу «ворогів православ'я» на паству шляхом депортації неблагонадійних уніатів углиб Росії зазнала поразки.

Джерела та література:

1. Батюшков П. Холмская Русь. Историческая судьба Русского Забужья. / П. Батюшков. – СПб., 1887.
2. Ольховскій Г. Правдивое слово о Холмской Руси в память двадцатипятилетия воссоединения с православной церковью Холмских уніатов (1875–1900). / Г. Ольховскій. – Холм, 1902.
3. Bańkowski E. Ruś Chełmska od czasu rozbiorów Polski / E. Bańkowski – Lwów, 1887.
4. Lewandowski J. Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772–1875 / J. Lewandowski – Lublin, 1996.
5. Lewandowski J. Likwidacja obrządku greckokatolickiego w Królestwie Polskim w latach 1864–1875 / J. Lewandowski // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. sec. F. – 1966. – T.21.
6. К истории воссоединения униатовъ Холмской епархии. Записки и воспоминания Протоиерея Николая Николаевича Ливчака. С портретом и биографией автора. Издание И. Н. Ливчака. – Вильна, 1910.
7. Лист Варшавського генерал-губернатора до єпископа Флавіана від 1895 р. Archiwum Państwowe w Lublinie. Chełmsko-Warszawski Duchowny Konsystorz Prawosławny. – Sygn. 3704.
8. Лист Радинського благочинного Люблінському єпископу Модесту від 1880 р. – Archiwum Państwowe w Lublinie. Chełmski Zarząd Duchowny (APL ChZD). Sygn. 606.
9. Лист Седлецького губернатора Москвіна до Люблінського єпископа Модеста від 1882 р. – APL ChZD. – Sygn. 871.

10. Лист Володавського благочинного до Люблінського єпископа Модеста від 1883 р. – APL ChZD. – Sygn. 1005.

11. Леонтий [Лебединский], митр. Мои заметки и воспоминания // Леонтий [Лебединский], митр. Богословский вестник. – 1914. – Т. 1. – № 3. – С. 538–560.

12. Лист Канцелярії Варшавського генерал-губернатора до Люблінського губернатора від 9 березня 1905 р. – APL. Kancelaria Gubernatora Lubelskiego (KGL). Sygn. 1905:130.

13. Указ про зміцнення основ віротерпимості. – APL KGL. – Sygn. 1905:31.

14. Францев В. Карты русского и православного населения Холмской Руси. / В. Францев. – Варшава, 1909.

Юрій Федорик (*Бердянськ, Україна*). **З історії національно-релігійної боротьби на південноукраїнських землях: греко-уніати Царства Польського у Херсонській та Катеринославській губерніях в останній чверті XIX ст.**

У статті розглядається депортація уніатів Царства Польського на терени Південної України. Автор аналізує причини депортації, феномен «опірних» уніатів на терені Херсонської та Катеринославської губерній, визначає основні політичні закономірності, які впливали на хід їх депортації до Причорноморського краю.

Ключові слова: Херсонська губернія, Катеринославська губернія, православ'я, унія, католицизм, Царство Польське, Холмщина, Підляшшя.

Юрий Федорик (*Бердянск, Украина*). **Из истории национально-религиозной борьбы на южноукраинских землях: греко-униаты Царства Польского в Херсонской и Екатеринославской губерниях в последней четверти XIX в.**

В статье рассматривается депортация униатов Царства Польского на территории Южной Украины. Автор анализирует причины депортации, феномен «упорствующих» униатов на территории Херсонской и Екатеринославской губерний, определяет основные политические закономерности, повлиявшие на ход их депортации в Причерноморский край.

Ключевые слова: Херсонская губерния, Екатеринославская губерния, православие, уния, католицизм, Царство Польское, Холмщина, Подляшье.

Yuriy Fedoryk (*Berdiansk, Ukraine*). **From the history of nationally-religious fight to South Ukrainian Lands: Greeks-Uniates of the Kingdom of Poland in the Kherson and Yekaterinoslav governorates, in the last 25 years of XIX century**

The article discusses the deportation of Uniates of the Kingdom of Poland on territory of South Ukraine. The author analyses reasons of deportation, phenomenon of «obstinasion» Uniates on the territories of Kherson and Yekaterinoslav Governorates, determines basic political conformities, which affected to process of their deportation to the Black Sea region.

Key words: Kherson Governorate, Yekaterinoslav Governorate, Orthodox religion, Uniate religion, Catholicism, Union, Kingdom of Poland, Kholm Land, Podlachia

Альона БРОВКО
(Ніжин, Україна)

УДК 930: 94 (477) “17”

Дослідження історії Нової Січі в період ХІХ – початку ХХ ст.: історіографія проблеми

ХІХ – початок ХХ ст. позначились підвищеною активністю з боку дослідників що до історії вивчення козацьких вольностей, що сприяло появі спеціальних праць, присвячених останній Запорозькій Січі. Попри певний суб’єктивізм та ідеалізацію запорозького козацтва, недостатній рівень науковості публікацій, праці дореволюційного періоду стали вагомим внеском у досліджувану проблему, ввівши до наукового обігу новий фактичний і теоретичний матеріал, заклавши тим самим підвалини до подальшого дослідження даної проблеми. Аналіз публікацій дає змогу визначити рівень дослідженості Запорожжя ХVІІІ ст. та оцінити ставлення авторів праць до козацтва. Незважаючи на зміни в поглядах істориків при вивченні Запорозької Січі, у згаданий період продовжували виходити, хоч і в поодиноких випадках, праці з негативним ставленням до запорозького козацтва, що свідчить про неготовність дослідників остаточно відійти від притаманного російській імперії загально неприємного змалювання «образу» козацтва.

Дана проблема знайшла своє відображення у працях А. Скальковського, Г. Надхіна, Д. Яворницького, В. Біднова, А. Флоровського, В. Антоновича, М. Грушевського, А. Кашенка та ін.

Серед перших монографічних досліджень, які фактично започаткували вивчення історії Нової Січі у згаданий період, слід назвати праці дослідника південного краю, члена Одеського товариства історії і старожитностей А. Скальковського. Чи не центральне місце у його науковій спадщині займають дослідження, присвячені Запорозькій Січі, зокрема Новій Січі.

Варто зазначити, що загальні уявлення А. Скальковського про козацьке товариство спочатку не виходили за рамки царського мані-

фесту 1775 р. У січовиках він бачив лише розбійників, ворожих Росії, руйнівну, анархічну силу. Однак згодом нові відомості змусили дослідника переглянути свої погляди. Першим кроком у цьому напрямку стало ознайомлення А. Скальковського зі спогадами колишнього запорожця М. Коржа. Проте остаточна зміна поглядів дослідника на історію Запорозької Січі відбулася після віднайдення ним у 1839 р. її архіву, який перебував у його розпорядженні з 1839 по 1898 р.

Обставини, за яких було зроблено це важливе відкриття, по-різному висвітлюються в історіографічній науці. Так, О. Апанович переконана, що віднайдення архіву аж ніяк не є заслугою А. Скальковського. За її твердженням, документи Запорозької Січі були віднайдені рядовим канцеляристом Спичаком. І лише після того, як Катеринославський повітовий суддя Куценко повідомив про знахідку Воронцова, документи були направлені в Одесу та передані до рук А. Скальковського, який приписав собі заслугу відкриття запорозьких матеріалів, зазначаючи, що частину архіву він придбав у приватних осіб, а інші розшукав «в уривках архіву одного давно ліквідованого присутственного місця» [1, с. 260–270]. Звинувачуючи дослідника у привласненні запорозького архіву, О. Апанович зазначила: «Тримаючи запорозький архів як особисту власність, Скальковський не підпускав до нього дослідників» [2, с. 270]. На прохання Д. Яворницького ознайомитись з архівом історик нібито зажадав велику суму грошей. Хоча не зовсім можна погодитись з О. Апанович про приховування А. Скальковським архівних матеріалів. Адже з документів відомо, що він надав матеріал за 1770–1771 рр. Я. Новицькому для вивчення історії запорозького козацтва [3, арк. 2]. Інші вчені, навпаки, визнають за А. Скальковським заслугу відкриття і збереження для науки архіву Коша Запорозької Січі. Цей останній погляд знаходить підтвердження у спогадах сучасників історика, зокрема відомого польського письменника Ю. Крашевського, який особисто допомагав А. Скальковському розбирати і вивчати напівзотлілі документи запорозької канцелярії [4, с. 346].

Хай там як, але саме А. Скальковському ми завдячуємо збереженням архіву Коша Запорозького, документи якого дали змогу поіншому поглянути на історію запорозьких козаків. Досліднику довелося вилучати їх із брудної маси, на яку перетворилися ці розпорошені документи, тим самим врятувавши частину їх від повної загибелі, й розміщувати матеріали у хронологічній послідовності. З цього при-

воду А. Скальковський писав: «...Я старанно зайнявся цими бридкими і майже зотлілими обривками, і після чотирирічної праці, накінець, вдалось мені їх зібрати, з'єднати хронологічно в деякі розділи, зшити і зробити з цього ветхого зборища вельми значний архів, який сміливо назвемо: Архівом Січі Запорозької» [5, с. 7].

Окрім віднайденого ним архіву Коша Запорозького, історик широко використовував й документи родинних архівів польських та українських магнатів Правобережної України, доступ до яких відкрився після придушення царизмом національно-визвольних повстань 1830–1835 рр. проти панівної російської імперії. Переважно ці документи пов'язані з гайдамацьким виступом в Україні з участю запорожців.

Результатом опрацювання архіву стало видання у 1841 р. в Одесі «Історії Нової Січі, або останнього Коша Запорозького». Варто зазначити, що це перше спеціальне дослідження з даної проблеми, яке до того ж витримало кілька перевидань й щоразу зі значними уточненнями й доповненнями на основі нових джерел. Так, уперше А. Скальковський перевидав свою книгу у 1846, вдруге – у 1884–1886 рр. Окрім архівного матеріалу, історик використовував також великий корпус наративів. Довгий час ця його праця залишалась єдиною фундаментальною монографією з історії козацтва Нової Січі.

Принагідно зауважимо, що через літописну форму викладу й надто розлоге цитування «Історія Нової Січі» мала недостатній науковий рівень. Окрім того, при написанні книги її автор використав незначну частину архіву, а низку цитованих документів скоротив без будь-яких застережень. До цього слід додати й суб'єктивний підхід з боку історика до висвітлення історії запорожців, за що свого часу йому дорікав у своєму виданні М. Максимович: «Иметь «перед глазами своими тысячи запорожских бумаг» – не значит еще видеть ясно характер и судьбу Запорожья; прослушать или прочесть сотню или две козацких песен и новых стихотворений, писанных в подражание им, – не значит еще постигнуть характер запорожских песен» [6, с. 68]. До того ж відсутність достатньої матеріальної бази при розгляді історії останньої Січі змушувала вченого звертатися до усної народної творчості, що, зокрема, зустрічаємо при розгляді автором останніх років існування Нової Січі та долі козацької старшини після її зруйнування.

Незважаючи на певні недоліки, праця А. Скальковського була вагомим внеском у розвиток української історіографії, змінивши на офіційному рівні ставлення до запорозького козацтва, яке тривалий

час мало негативне забарвлення. Безперечною заслугою цієї праці є введення істориком до наукового обігу архівних джерел, переважно ним же відшуканих і збережених від повної втрати. Залишаючись єдиним ґрунтовним виданням з історії Нової Січі, дослідження А. Скальковського тривалий час використовувалося істориками при вивченні даного періоду існування запорозького козацтва. Оскільки історія Запорожжя періоду Нової Січі ще тільки починала розроблятися вітчизняними істориками, вміщені у працях А. Скальковського документи, з одного боку, сприяли підвищенню ступеня достовірності зображення історії Запорожжя, з другого ж – розширювали джерельну основу для істориків наступних поколінь.

Проблеми Нової Січі більшою чи меншою мірою А. Скальковський торкався і в інших своїх працях [7; 8; 9; 10]. Слід зазначити, що його дослідження заклали основу для об'єднання в одне ціле вивчення історії Запорожжя та Південної України, які розглядалися в російській історіографії відокремлено, як не пов'язані між собою теми. Звісно, він висвітлював історію Запорожжя як історію регіону Російської імперії, а акти січового архіву вважав «вітчизняними» [11, с. 12]. Зауважимо, що науковий доробок А. Скальковського був належно оцінений і російською вищою владою. Так, надіславши примірники своїх книг імператору, А. Скальковський отримав від нього «благоволеніє» та «благодарність» [12, арк. 7–9]. Про високий науковий рівень праць, а можливо, ще й про достатній ступінь угодовства свідчить і перемога 1848 р. А. Скальковського на конкурсі, що проводився Імператорською академією наук [13, арк. 10].

40-ві роки ХІХ ст. ознаменувалися виходом творів Г. Міллера, зібраних та опублікованих професором Московського університету й секретарем Товариства історії та старожитностей російських О. Бодяньським. Зокрема, було видано «Історичні твори про Малоросію і малоросіян», – збірку опублікованих протягом другої половини ХVІІІ ст. праць Г. Міллера. До цієї збірки, зокрема, увійшли виклади «Про запорожців з додатками», «Коротка виписка про малоросійський народ і запорожців» та «Різні матеріали, що історії запорозької стосуються». Відтоді праці Г. Міллера з історії запорозьких і українських козаків не публікувалися і стали маловідомими.

У 1877 р. вийшла друком праця Г. Надхіна «Пам'ять о Запорожьє» [14], в якій, висвітливши весь період існування запорожців, історик торкнувся й часів Нової Січі. Окремо треба згадати праці П. Єфимен-

ка [15] та К. Одовця [16], присвячені постаті останнього кошового отамана Нової Січі П. Калнишевського, де також подано коротку характеристику становища запорожців під владою російської імперії.

Нова Січ часів правління Катерини II привернула увагу О. Маркевича [17]. Він стверджував, що саме в ці роки Запорозжя зазнало значних змін, які, у свою чергу, поклали початок його ліквідації. Такі зміни, за словами історика, полягали у втраті Військом Низовим свого значення як прикордонного форпосту, у зміні самої сутності Січі як рівноправної громади та в постійній боротьбі січовиків за свої земельні володіння – запорозькі вольності. Цікаву думку О. Маркевич висловлює і при визначенні участі Г. Потьомкіна у вирішенні долі запорозького козацтва. Історик переконаний, що князь виконував лише роль додаткової інстанції щодо указу Катерини II про ліквідацію Січі, тим самим знімаючи з нього всі звинувачення щодо знищення Запоріжжя.

На рубежі XIX – початку XX ст. вийшла низка праць «романтичного» народництва, до якого в українській історіографії належить, зокрема, історик Д. Яворницький. Заслуга його полягає в тому, що саме він уперше у вітчизняній історіографії залучив до дослідження історії запорозького козацтва монументальний репрезентативний корпус історичних джерел різних типів. Результатом стало написання низки праць, присвячених козацтву, в яких тією чи іншою мірою розкрито й досліджувану нами проблему. Першою великою ґрунтовною працею Д. Яворницького вважається книга «Запорозжє в остатках старини и преданиях народа» (1888), яка стала підсумком восьмирічних подорожей вченого по місцях Запорозьких Вольностей [18]. У тому ж році історик планував друге видання цього дослідження, що так і не було здійснено за його життя. Про плани Д. Яворницького стало відомо лише нещодавно. Справжньою сенсаційною знахідкою став друкований примірник книги з доповненнями та виправленнями автора. Згаданий примірник свого часу зберігався в Дніпропетровську в зібранні місцевого колекціонера і краєзнавця А. Стародубова, а у 1960-ті рр. потрапив до книгозбірні іншого колекціонера та дослідника Дніпропетровського краю професора А. Фоменка. У 1991 р. він подарував книгу Дніпропетровському історичному музеєві ім. Д. Яворницького. І лише 2005 р. працівники музею С. Абросимова та Н. Василенко вперше видали «Запорозжє в остатках старини и преданиях народа» з урахуванням доповнень та виправлень Д. Яворницького.

Продовженням названої книги стала тритомна фундаментальна праця «Історія запорозьких козаків» [19], що вийшла друком у Санкт-Петербурзі протягом 1892–1897 рр. Д. Яворницький планував написати й 4-й том «Історії запорозьких козаків», у якому збирався висвітлити історію останньої Нової Січі (1734–1775). Проте негативна критика з боку колег (зокрема В. Антоновича, Д. Багалія, І. Житецького, О. Лазаревського, В. Яструбова та ін.) настільки вразила Д. Яворницького, що він розчарувався у власних здібностях науковця, припинив наукові студії над історією запорозького козацтва й перейшов до літературної праці.

Розглядаючи Нову Січ, історик приходять до висновку про досить вдале її розташування у всіх відношеннях, особливо у стратегічному плані. Чи не вперше в історичній науці Д. Яворницький дав належну оцінку й маніфесту імператриці Катерини II щодо зруйнування Січі, аналіз якого уможливив виділення істориком шести причин зруйнування Січі. Тим самим він довів, що причини знищення оплоту козацтва були значно глибшими, ніж вважалося до того.

Початок ХХ ст. ознаменувався поживаленням у вивченні запорозького козацтва. Було написано немало праць, присвячених козакам, проте, незважаючи на збільшення інтересу до історії козацтва, період Нової Січі висвітлювався епізодично.

Вагомий внесок у дослідження історії запорозького козацтва часів Нової Січі зробив В. Біднов. Будучи членом катеринославської вченої архівної комісії, фаховим архівістом та археографом, В. Біднов розшукав та опублікував багато документів з історії запорозького козацтва. Історії запорозького козацтва В. Біднов присвятив такі розвідки: «К истории бывших запорожских старшин и козаков» (1915) [20], «Запорозький зимівник» (1916) [21] та ін. Учений займався популяризацією історії запорозького козацтва серед широкої громадськості. На засіданнях катеринославської вченої архівної комісії він виступав із доповідями про останнього кошового отамана Петра Калнишевського та про долю запорожців після скасування Січі. Окремі аспекти досліджуваної проблеми висвітлено у низці праць Л. Падалки, М. Комара, А. Кузьміна, О. Єфименко [22; 23; 24; 25] та ін.

Вагомим внеском у розвиток історії Нової Січі стали наукові розвідки А. Флоровського [26; 27], присвячені запорозьким депутаціям, при написанні яких використано матеріали Одеського архіву. Названі праці стали ґрунтовним доповненням до відомостей, поданих свого

часу А. Скальковським та іншими дослідниками щодо відправлення запорожцями депутацій до царського двору.

Певний внесок у розробку досліджуваної проблеми зробив історик В. Антонович. Подорожі по місцях козацького минулого українського народу відіграли свою роль у його дослідженнях. Тема історії козаччини стала однією з центральних у творчості видатного історика впродовж кількох десятиліть.

У 1895–1896 рр. В. Антонович яскраво виклав історію козаччини в лекційному курсі, прочитаному для студентів без дозволу влади. Лекції вченого були детально законспектовані слухачами, а згодом рукопис, відредагований О. Кониським, вийшов у світ 1897 р. у Чернівцях, 1912 р. – у Коломиї, а в 1991 р. – у Києві [28, с. 25]. Завершальна 12-та глава праці вченого стосується історії Запорозької Січі XVII–XVIII ст., в ній історик вказав і на часи Нової Січі, яка була заснована на «кілька кілометрів далі від Старої» [29, с. 198]. Історик зауважує, що становище Запорозької Січі в той період було значно гіршим, ніж у XVII ст., причина чого – зміцнення російської держави, яка здійснювала поступовий наступ на права й вольності Запорозжя.

Початок XX ст. ознаменувався і виходом цілої низки синтетичних праць з історії України, в яких історики торкнулися також часів Нової Січі. Йдеться про праці М. Грушевського, М. Драгоманова та ін. Так, проаналізувавши маніфест імператриці Катерини II щодо ліквідації Січі, М. Грушевський вказав на суперечливість цього документа. З одного боку, в маніфесті запорожцям ставилось у провину небажання освоїти із сільськогосподарською метою родючі степи, які порожніли; з другого – вони звинувачувалися саме в культивуванні цих степів і створенні там свого сільського господарства, чим, за словами М. Грушевського, підривали свою залежність від Російської держави, тому що могли прогодуватися продуктами власного виробництва [30, с. 465]. Варто назвати також белетристичну працю А. Кашенка «Оповідь про славне Військо Запорозьке Низове», в якій окремий розділ присвячений часам Нової Січі [31].

У справі вивчення та поширення знань з історії запорозького козацтва досліджуваного нами періоду чи не найперше місце серед вітчизняних періодичних видань посідає альманах «Киевская старина». За спостереженням відомого українського дослідника Д. Дорошенка, цей журнал опублікував про «козацький період нашої історії» найбільше матеріалів [32]. Публікації на сторінках журналу охоплювали

досить широкий спектр питань, пов'язаних із запорозьким козацтвом часів Нової Січі; серед них зустрічаються як ґрунтовні дослідження, так і невеличкі повідомлення епізодичного характеру. Так, вивчення життя й побуту запорозького козацтва часів Нової Січі займалися А. Скальковський, А. Твердохлебов та ін [33; 34; 35; 36; 37; 38; 39], розглядаючи такі питання, як внутрішній розпорядок Січі, система судочинства, участь у гайдамацьких рухах тощо.

Не менший внесок у досліджувану нами проблему зроблено Одеським товариством історії та старожитностей, що розпочало свою роботу з 1839 р. та проіснувало 80 років. Це товариство із 1844 по 1919 р. видавало «Записки Одеського товариства історії та старожитностей»; за цей період було видано 33 томи записок. Переважна кількість опублікованих матеріалів належить до періоду Нової Січі. Слід відзначити підвищену увагу до згаданого товариства з боку царського уряду, що значною мірою зумовлювалася політичними мотивами. Дослідники мали обґрунтувати на історичному матеріалі права царизму на Південну Україну, довести правомірність ліквідації козацьких вольностей на Запоріжжі і колонізації Південної України, яку проводив російський уряд у середині XVIII – першій половині XIX ст. Проте, незважаючи на певну політичну заангажованість досліджень, їхні автори на основі ретельного вивчення та осмислення джерел, багато з яких вперше вводилися до наукового обігу, зробили вагомий внесок у висвітлення складного й багатогранного історичного минулого південної України, сприяли накопиченню і збереженню фактичного матеріалу [40, с. 53–54].

Серед опублікованих матеріалів вирізняється ґрунтовністю збірка документів «Справи, що стосуються запорожців з 1715–1774 р.», які були вилучені О. Андрієвським з архіву Київського губернського правління. Навіть попри свою археографічну недосконалість (відсутність заголовків, легенд опублікованих документів, наявність значних купюр), ця публікація привернула увагу дослідників. Для розуміння військових і господарських змагань запорозького козацтва в останні часи існування Січі важливе значення мають публікації наказів командувача 2-ї армії князя В. Долгорукова стосовно Війська Запорозького; опису Очаківської області 1774 р. та господарських змагань і подорожніх записок академіка Й. Гільденштедта. Однак більшість публікацій з історії козацтва становлять документи щодо устрою запорозьких земель та долі запорозького населення після скасування Січі. До цього слід додати такі опубліковані товариством праці з історії запо-

розького козацтва, як «Історія про козаків запорозьких» князя С. Мишецького за списком, який зберігався в бібліотеці президента товариства Д. М. Княжевича, низка цінних документів під назвою «Запорожская старина», матеріали про ліквідацію Запорозької Січі Катериною II, а також «Усне повідомлення колишнього запорожця Микити Коржа», що сприяли розширенню джерелознавчої бази дослідження проблеми. Поряд із невеличкими нарисами з історії Запорожжя на сторінках «записок» з'являються ґрунтовні дослідження окремих проблем з історії Нової Січі. Показові в цьому плані розвідки А. Флоровського «Депутати Війська Запорозького в Законодавчій комісії 1767 р.» та Є. Загоровського «Взаємовідносини Запорожжя та російської урядової влади за часів Нової Січі» [41, с. 158]. Значно менше уваги Новій Січі приділено в публікаціях І. Кареліна та Гавриїла (Розанова), де запорожцям відведено не найкращу роль [42; 43; 44].

Отже, аналіз праць даного періоду дає змогу стверджувати про значні зрушення в історичній літературі стосовно досліджуваної проблеми, що знайшло свій вияв як у збільшенні кількості праць, в яких відображено історію Нової Січі, введенні до наукового обігу нового фактичного та теоретичного матеріалу, залученні джерельної бази, так і у прагненні істориків більш об'єктивно підійти до вивчення запорозького козацтва, зруйнувавши стереотипи, притаманні роботам попереднього періоду.

Джерела та література:

1. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. – К.: Дніпро, 1991. – 335 с.
2. Там само.
3. Державний архів Запорізької області. – Ф. 161. – Оп. 1. – Спр. 8. – 5 арк.
4. Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / В. В. Кравченко. – Харків: Основа, 1996. – 376 с.
5. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський; [передм. та комент. Г. К. Швидько]. – Дніпропетровськ: Січ, 2003. – 678 с.
6. Максимович М. Известия о гайдамаках. (Замечания на книгу Г. Скальковскаого: «Наезды Гайдамаков на Западную Украину в XVIII столетии», изданную в Одессе, 1845 г. в 8 д. 230 стр.) / М. Максимович. – Вырезка. – С. 45–68.

7. Скальковский А. О. Наезды гайдамаков на Западную Украину 1738–1768 гг. / А. О. Скальковский. – Одесса, 1845. – 230 с.
8. Скальковский А. Сношения Запорожья с Крымом. 1749: Мат-лы для истории Новороссийского края / А. Скальковский. – Одесса, 1841. – 26 с.
9. Скальковский А. Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715–1847) / А. Скальковский. – СПб., 1849. – 65 с.
10. Скальковский А. Торговая промышленность в Новороссийском крае / А. Скальковский. – СПб., 1850–1851. – 58 с.
11. Андреева С. С. Запорозько-татарські взаємини у висвітленні А. О. Скальковського / С. С. Андреева // Наук. доповіді студентів та аспірантів каф. історії України ЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем – У», 1998. – Вип. 4. – С. 11–16.
12. АСПбФП РАН. – Ф. 200. – Спр. 1. – 25 арк.
13. Там само. – Арк. 10.
14. Надхин Г. Пам'ять о Запорожье и о последних днях Запорожской Сечи / Г. Надхин. – М., 1877. – 69 с.
15. Ефименко П. С. Калнишевский последний кошевой Запорожской Сечи 1691–1803 / П. С. Ефименко // Русская старина. – 1875. – Кн. XIV. – С. 405–420.
16. Одовец К. История Украины за часов Петра Великого и Катерины II / К. Одовец. – Львов: Друкарня Товариства имени Шевченка, 1886. – С. 16–33.
17. Маркевич А. И. Южная Русь при Екатерине II / А. И. Маркевич. – Одесса, 1893. – 31 с.
18. Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу: Ув 2 ч. / Д. І. Яворницький. [підгот. тексту і наук.-довід. апарату С. В. Абросимової, Н. Є. Василенко]; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – [3-те вид., випр. і доп.] – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – Ч. 1. – 312 с.
19. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Ред. кол. П. Сохань та ін. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. Д. І. Яворницький. – 578 с.
20. Беднов В. А. К истории бывших запорожских старшин и козаков / В. А. Беднов. – Екатеринослав, 1915. – 47 с.
21. Степовий В. Запорозький зимівник / В. Степовий, В. Біднов. – Катеринослав, 1916. – С. 28.
22. Падалка Л. О старинном Покровском храме козацкой поры и его строителе, кошевом низового запорожского войска, Петре Калныше / Л. Падалка. – Полтава: Электрич. типогр. Г. И. Маркевича, 1908. – 18 с.
23. Комарь М. Про запорозьські вольності / М. Комарь. – Одеса, 1907. – 40 с.

24. Кузьмин А. Запорожская Сечь: [исторический и бытовой очерк] / А. Кузьмин. – [2-е изд.] – М., 1904. – 96 с.
25. Ефименко А. Я. История украинского народа / А. Я. Ефименко. – СПб., 1906. – Вып. 1. – 391 с.
26. Флоровский А. В. Депутаты Войска Запорожского в Законодательной Комиссии 1767 г. / А. В. Флоровский. – Одесса, 1912. – 51 с.
27. Состав законодательной комиссии. 1767–1774 гг. Записки имп. Новороссийского ун-та / А. В. Флоровский. – Одесса, 1915. – Вып. X. – 610 с.
28. Світленко С. І. Українські народолюбці другої половини ХІХ ст. в історико-краєзнавчих мандрівках теренами Придніпров'я / С. І. Світленко. // Гуманітарний журн. – 2002. – № 2. – С. 23–27.
29. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – 3-те вид. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
30. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський; Упор. Й. Брояк. – Нове доп. вид. – Донецьк, 2003. – 733 с.
31. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове / А. Кащенко. – Упор. М. А. Шудря. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 493 с.
32. Матях В. Внесок журналу «Киевская старина» в українське козакознавство / В. Матях. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – К., 1993. – Вип. II. – С. 94–99.
33. Скальковский А. К истории Запорожья / А. Скальковский. // Киевская старина. – 1882. – Т. IV. – С. 159–166.
34. Колиивщина в песнях // Киевская старина. – 1882. – Т. III. – № 7–9. – С. 582–583.
35. Х. Ц. Про Антона Головатого, Онопрія Шпака и царицу Катерину / Х. Ц. // Киевская старина. – 1882. – Т. III. – № 7–9. – С. 581–582.
36. Андр-ский А. Запорожские выборы и порядки половины XVIII в. / А. Андр-ский. // Киевская старина. – 1883. – Т. VI. – С. 127–139.
37. Скальковский А. Еврейский плен в Запорожье 1770–1772 гг. / А. Скальковский. // Киевская старина. – 1884. – № 1. – С. 159–165.
38. Твердохлебов А. Эпизод из предсмертной борьбы Запорожья за целость своих владений / А. Твердохлебов. // Киевская старина. – 1886. – Т. XVI. – Декабрь. – С. 749–756.
39. Ефименко П. Ссылные малороссияне в Архангельской губернии 1708–1802 г. / П. Ефименко. // Киевская старина. – 1882. – Т. III. – Сентябрь. – С. 391–412.
40. Першина З. В. Історія України в працях одеських дослідників / З. В. Першина. // Укр. істор. журн. – 1994. – № 6. – С. 53–63.

41. Українське козацтво: мала енциклопедія / [Абросимова С. В., Александров П. Г., Андреева В. М. та ін.]; кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко. – [2-ге вид., доп. і перероб.] – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єра, 2006. – 672 с.

42. Гавриил [Розанов В. Ф.] Очерк повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый / Гавриил [В. Ф. Розанов]. – Тверь, 1857. – 88 с.

43. Повествования о Новороссийском крае «из оригинальных источников почерпнутый» / Гавриил, архиепископ тверский и кашинский. Д.И.О. // ЗООИИД. – 1853. – Т. III. – С. 79–129.

44. Материалы для истории Запорожья / Протоиерей Иоанн Карелин // ЗООИИД. – 1867. – Т. 6. – С. 523–538.

Альона Бровко (Ніжин, Україна). Дослідження історії Нової Січі в період XIX – початку XX ст.: історіографія проблеми

У статті розкрито стан вивчення історії Нової Січі в період XIX – початку XX ст. Висвітлено особливості дослідження запорозького козацтва у працях дореволюційного періоду. Відображено внесок науковців у вивчення даної проблеми.

Ключові слова: історіографія, Нова Січ, запорозьке козацтво.

Алена Бровко (Нежин, Україна). Исследование проблемы истории Новой Сечи в период XIX – начала XX в.: историография проблемы

В статье раскрыто состояние изучения истории Новой Сечи в период XIX – начала XX в. Отражены особенности изучения запорожского казачества в трудах дореволюционного периода, вклад учёных в исследование данной проблемы.

Ключевые слова: историография, Новая Сечь, запорожское казачество.

Alyona Brovko (Nizhyn, Ukraine). Research of history of New Sich in the period of XIX – beginning of XX century: historiography of problem

The state of study of history of New Sichi is exposed in the period of XIX – beginning of XX century. The features of research of the cossacks are reflected in labours of pre-revolution period. Payment of research workers is represented in the study of this problem.

Key words: historiography, New Sich, zaporoghian cossacks.

Юлія ГОРБАЧ
(Київ, Україна)

УДК: 94(477)070(659.131.72) “1905-1906”

**Реклама та інші оголошення
на сторінках газети
«Громадська думка» (1905–1906):
інформаційний потенціал**

Революція 1905 року та Маніфест Миколи II від 17 жовтня 1905 р. сприятливо позначилися на розвитку українського національно-визвольного руху. Після скасування цензурних обмежень 1863 і 1876 р. знову з'явилася можливість вільно видавати газети та інші друковані органи українською мовою. Серед перших таких видань були: «Хлібороб», «Самостійна Україна», «Рідний край» та «Громадська думка». Видавцями й матеріальними благодійниками останньої виступили Є. Чикаленко, В. Смиренко, В. Леонтович. Авторами та співробітниками «Громадської думки» стали відомі українські громадсько-політичні та культурні діячі: М. Грушевський, Б. Грінченко, С. Єфремов, В. Доманицький, І. Огієнко та багато інших. Видання проіснувало недовго – з 31 грудня 1905 р. по 18 серпня 1906 р., але увійшло в історію як перша на Наддніпрянській Україні щоденна українська громадсько-політична і культурно-просвітницька газета. Її безпосереднім продовженням стала газета «Рада» (1906–1914 рр.).

Сучасні українські дослідники у попередні роки приділяли увагу «Громадській думці» [1], використовуючи її багатий фактичний матеріал про події в Російській імперії, Україні та за кордоном на початку ХХ ст., цінну інформацію про тих або інших відомих українців-співробітників газети для написання своїх наукових публікацій та інших друкованих праць. Серед останніх треба виділити кандидатську дисертацію А. Кобинець [2], присвячену аналізу ролі, значення та впливу «Громадської думки» й «Ради» на процеси суспільно-політичного та духовно-культурного розвитку української нації в контексті становлення національної періодичної преси. Такою ж цінною працею, яка вийшла у світ наприкінці 2011 р. та стала одним з найбільших реалізованих

проектів, присвячених «Громадській думці», є «“Громадська думка”: Анотований покажчик» [3]. У цьому виданні поряд із самим анотованим покажчиком, підготовленим за хронологічним принципом, вміщено ще три інші: іменний, предметний та географічний і подано список авторів, які підписувалися в газеті псевдонімами або криптонімами. Крім того, у передмові детально описано історію становлення та розвитку газети, проблеми, з якими довелося зіштовхнутися її видавцям, розказано про її співробітників та основні теми, які газета висвітлювала.

Незважаючи на ґрунтовність вищезазваної праці, упорядники детально описали не всі рубрики «Громадської думки», бо це, зрештою, і не було їхнім головним завданням. Серед тих, які залишають місце для активного наукового дослідження, – тема реклами на сторінках газети та тих, хто були її безпосередніми замовниками. Відтак, метою нашої статті є визначення інформаційного потенціалу рекламних та іншого роду оголошень на сторінках «Громадської думки», зокрема щодо повсякденного життя та побуту населення Російської імперії й України на початку ХХ ст.

Загалом зміст «Громадської думки» тематично відображають такі рубрики: передові статті, що, як правило, містилися на перших сторінках і висвітлювали актуальні проблеми громадсько-політичного, економічного та культурного життя країни й закордону; публіцистика у вигляді статей, нарисів та фейлетонів різноманітного, але доволі гострого спрямування, яка друкувалася на першій або на першій та другій шпальтах; тематичні статті, присвячені певній сторінці з давньої історії України або діяльності Державної думи, виборам, конкретним проблемам освіти, культури, релігії, економіки та кооперації і т. д.; оглядові матеріали стосувалися здебільшого актуальних подій за кордоном, перебігу виборчого процесу у країні або в них переказувався зміст основних російських, українських, галицьких та польських газет; художня література була представлена оповіданнями, віршами, фейлетонами та літературознавчими публікаціями; знайшлося на сторінках «Громадської думки» місце і для рецензійних матеріалів про нові книжки, які виходили у світ, а також критичних оглядів нових періодичних видань. Події зі щоденного життя Росії, України та Києва висвітлювалися у рубриці «Хроніка». Тут також повідомлялося найважливіше зі щоденної діяльності Державної думи. Окремим тематичним розділом у газеті можна виділити телеграми, дописи та листування редакції з передплатниками й читачами.

Численні рекламні оголошення та різні оповістки розміщувалися на першій та четвертій сторінках «Громадської думки». Слід зазначити, що на початок ХХ ст. припав період бурхливого розвитку реклами, пов'язаний зі збільшенням конкуренції між виробниками внаслідок стрімкого розвитку промисловості й торгівлі. Легка і харчова промисловість, побутові послуги, роздрібна торгівля, орієнтовані на масового споживача, – галузі, що найбільше сприяли розквіту рекламної справи. Саме у цих галузях промисловості тоді з'являється багато підприємців з невеликими стартовими капіталами, які відкривають свою комерцію, спрямовану на задоволення потреб т. зв. середнього класу населення. В основному це були жителі міст, побут, смаки та світогляд яких значною мірою і формувалися завдяки всебічному впливу на них реклами. Завдяки їй ми можемо достовірно відтворити, як тогочасне населення Російської імперії жило, у що одягалася й чим харчувалося, де і як відпочивало й розважалося, що читало та як лікувалося від хвороб. Наймодніші закордонні та вітчизняні тенденції, широка палітра торгових марок, найновіші досягнення науки і техніки – про все це також розповідають рекламні оголошення початку ХХ ст.

Варіантів розповсюдження реклами було чимало: газетні оголошення, роздача рекламних буклетів на вулицях, розклеювання реклами на житлових будинках тощо. Метою рекламодавців було ознайомити покупців з товарами, а також популяризувати свої торгові та промислові підприємства, фірми. Реклама на сторінках друкованих органів вважалася дуже дієвою у зв'язку з великими накладками газет і журналів та через те, що рекламу, розраховану на певний контингент споживачів, можна було надрукувати саме в тому друкованому органі, який мав відповідне коло читачів [4, с. 36]. Рекламні публікації мали вигляд оголошень, репортажів, статей, заміток і т. д. залежно від завдання, яке ставилося перед рекламою. Одночасно почала з'являтися велика кількість періодичних видань, які спеціалізувалися виключно на рекламі: «Деловой будильник» (Київ, 1907), «Киевский вестник объявлений и справок» (1909), «Харьковская биржа: Торговый бюллетень» (1902), «Одесский листок объявлений: Газета справочная, торговая, биржевая (1889)» тощо [5, с. 87–94].

Значне місце на шпальтах «Громадської думки» займали оголошення про передплату українських та російських періодичних видань. Це були газети та журнали, що виходили в Києві («Боротьба», «Громадська думка», «Киевская газета», «Киевская старина», «Киевские

отклики», «Нова громада», «Отголоски жизни», «Пчеловод и садовод», «Селянин», «Шершень», «Южный голос»), Харкові («Слобожанщина»), Полтаві («Рідний край», «Хуторянин»), Одесі («Народна справа»), Катеринославі («Добра порада»), Ромнах («Живе слово»), Умані («Народная польза»), Кам'янци-Подільському («Подольский край», «Подолія»), Єлисаветграді («Новая Россия»), на Буковині («Промінь»), у Лохвиці («Свобода и земля»), Кременчуці («Южанин»), Ромнах Єдинцях («Хата»), Петербурзі («Вільна Україна», «Украинский вестник», «Українське бжільництво», «Ціп»), Відні («Ukrainische Rundschau»), США («Свобода»). Російську періодику представляли петербурзькі «Дело народа», «Речь», «Реформа», «Страна», «Товариш», новоросійські «Друг народа», «Народ», «Черноморское побережье» та «Варшавский военный вестник». В оголошенні подавалася коротка інформація про те чи інше періодичне видання, умови його передплати та пересилання, ціна. Іноді вказувався також склад редакційної колегії та прізвища співробітників. Назва видання друкувалася чорним жирним шрифтом великими літерами, всі інші дані йшли дрібним шрифтом. Періодичність рекламування газет і журналів була різною. Одні рекламувалися із номера в номер, і це можна назвати хорошим рекламним ходом (багаторазове повторення реклами сприяє приверненню уваги читача й посилює враження від неї), інші – всього декілька разів за весь час виходу газети.

Подібним чином на сторінках «Громадської думки» рекламувалися і неперіодичні видання – книжки та збірники. Зокрема, це були твори Б. Грінченка, М. Грушевського, Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, М. Кропивницького, М. Лисенка, П. Рябошапки, М. Кондратченка, С. Ключарова, Н. Симбірського та ін. Серед збірників переважала музична література («Барвінки» (нові українські романси та пісні), «Моя милованка» (музичні твори), «Українські пісні» (збірник 12-ти пісень)), навчальні посібники («Арихметичний або щотний задачник» О. Степовика, «Граматка» (український буквар), «Самоучка» (збірник лекцій гри на фортепіано)), альманахи («Багаття», «З потоку життя», «Перша ластівка»), література для читання на драматичних курсах та літературних вечорах («Досвітні вогні», «Розвага», «Чтець-декламатор»), література інших напрямів («Веселка» (відривний календар), «Чохотка излечима» (брошура з практичними порадами), «Всесвітня бібліотека») і т. д. Реклама цих друкованих видань включала прізвище автора, назву книги чи збірника, часто їх короткий зміст, місце продажу та ціну.

Рекламували свою продукцію у «Громадській думці» й окремі українські видавництва, книгарні та друкарні («Вік», «Киевская старина», книжкові та музичні магазини Л. і В. Ідзиковських, друкарня Миколи Грабчука, магазин музичних інструментів та нот Г. Н. Ідржишека). Назви книжок, які вони пропонували читачеві, подавалися у газеті дрібним шрифтом у вигляді списків із зазначенням автора, ціни та місця продажу.

Особливою популярністю у киян користувалася торгова фірма Ідзиковських, яка почала діяти на Хрещатику ще 1858 р. Крім торгівлі книжками, її власники займалися ще й видавничою справою [6, с. 102.]. 1873 р. при крамниці було відкрито бібліотеку та нотний склад, крім того, фірма почала видавати твори місцевих українських і польських композиторів, не даючи таким чином занепасти їхній творчості. У 1897 і 1913 р. фірма Ідзиковських виступила експонентом двох найбільших виставок у Києві.

Друкарні (С. Борисова, товариство «Гирич М. О.»), крім продажу книжок, пропонували також інші послуги – друк часописів, журналів, книжок, брошур, циркулярів, шлюбних і візитних карток, бланків та книг для економії, сахарень, банків і т. д. В оголошенні, крім загальноприйнятої інформації, зазначалося, що замовлення буде виконано швидко й акуратно.

У рекламних оголошеннях про навчальні заклади (прогімназія А. А. Полякова, реальна школа Ф. Н. Альдінгера, II жіноча комерційна школа П. Д. Новицької), що теж публікувалися в газеті, йшлося про терміни подачі документів абітурієнтами, вступні іспити, викладацький склад школи чи гімназії, предмети, які планувалося викладати. У деяких оголошеннях зазначалося, що кількість учнів у класах не перевищуватиме такого-то числа осіб. Із реклами про музично-драматичну школу М. Лисенка можна також довідатися, що, поряд із традиційними для музичного закладу предметами, учням викладали ще естетику та фехтування.

З газети читачі могли також дізнатися, як цікаво провести дозвілля та де й які саме у місті відбудуться культурні заходи. З цією метою у «Громадській думці» постійно подавалися анонси вистав київських театрів (Міського, Лук'янівського, «Соловцова», «Грамотности», «Бергонье», літнього театру Купецького зібрання), різноманітних концертів (духовний концерт під урядом Калішевського; концерт піаніста Льва Сироти; концерт, присвячений 45-м роковинам

смерті Т. Шевченка; концерт на користь голодних селян Херсонської губернії), літературно-музично-танцювальних вечорів, кустарних виставок, лекцій (доктора історії Г. Ф. Афанасьєва, лекції з бухгалтерії Г. Дорошенка). Серед інших розваг пропонувалися організована Київським відділом оборони жінок прогулянка Дніпром на пароплаві у Межигір'я та Старосілля, кошти від продажу квитків на яку планувалося витратити на добродійність; можна було також пограти у російський чи французький більярд у більярдній при «Європейському готелі» француза К. Є. Ланчіа або ж смачно поїсти та відпочити на веранді затишного ресторану «Яр» навпроти Царського саду, де для гостей готував відомий шеф-повар Я. Горохов та грав оркестр. Прихильники особливо веселих і незвичних розваг мали нагоду відвідати цирк-звіринець Чепурковської на Троїцькій площі, насичена програма якого включала 15 номерів із виступами звірів, комічною пантомімою та військовим оркестром. У Києві того часу проводилися і свого роду кастинги, оголошення про які також друкувалися у «Громадській думці». Йдеться, зокрема, про охочих отримати місце тенора, баса чи октавіста при Придворній співочій капелі. Відбір кандидатів проводився в готелі «Оріон» у приміщенні вчителя співів капели М. Климова. Тим, кого брали до капели, обіцяли заробітну платню у розмірі 1200 руб. на рік.

Невід'ємною частиною оголошень та оповісток «Громадської думки» були повідомлення про панахиди: з нагоди 45-х роковин смерті Т. Шевченка, 4-ї річниці смерті історика О. Лазарєвського, по українському письменникові М. Старицькому. Ці оголошення були невеликими за розмірами й виділялися широкою чорною каймою.

Інформація про стан справ на Петербурзькій біржі друкувалася майже в кожному номері на останній сторінці і мала довідкове значення. Тут уміщувалися також повідомлення про оренду та продаж кімнат, будинків, дач, хуторів, земельних ділянок і т. д. В оголошенні зазначалися розміри приміщення або ділянки, перелічувалися його переваги, називалася ціна та координати власника. Здебільшого ці оголошення були невеликими і друкувалися дрібним шрифтом.

Широко рекламували на сторінках «Громадської думки» свої товари та послуги численні київські магазини тканин і готового одягу (Торгові дома «К. Людмер з синами», «М. и И. Мандль», «А. П. Сліпко і К.», «Котляров и Черноголовкин», фабрикант рукавичок В. Щеленков, мануфактура «Жако», велика мануфактурна торгівля «Діло»,

модно-мануфактурна крамниця торгового дому «Шолкова и Соболева»), ювелірних прикрас і годинників («Склад годинників і коштовних речей Клавдія Роґинського»), торговий дім Ю. Якубовича, «Бриліанти Люціос»), техніки (стереоскопи І. В. Мигунова, склад «Липец и Ко », крамниця А. А. Іванова, «Головне фабричне депо швейцарських шовкових сит С. Зусман», товариство «Зінґер», склад кіс Михайла Пасічника у Відні, фабрика «Саламандра», представництво варшавського заводу двигунів «Р. Махчинський»), будівельних матеріалів (торгівельно-промисловий дім «М. К. Нагабчинський і Ко », крамниця Ілька Штейнгольта), музичних інструментів (магазин музичних інструментів і нот «Г. І. Індржишек»), продуктів (київська філія московського товариства А. І. Абрикосова т Синів, магазин І. С. Тимошенка, «Гарцкый чай Йосифа Гроссмана»), засобів для догляду за тілом і волоссям (мило для вмивання «Хімічного заводу фармації Альберта Зейделя», фарби «Риполин и Азбестин») тощо. Намагаючись привернути увагу якомога більшої кількості покупців саме до своєї продукції, підприємці вдавалися до різних рекламних хитрощів і трюків. Знаючи, що більшим попитом користуватимуться товари, виготовлені за кордоном рекламодавці в оголошеннях часто писали таке: «готове мужеське, жіноче й дитяче вбрання по останнім закордонним зразкам (модам) « [7, с. 4], або «скрізь по Україні звісний своїм розкішним різноманітним багацтвом у виборі всякого кращого краму Росції, Парижу, Ліона, Берлина й Відня» [8, с. 4], чи «великий вибір американських морожениць, м'ясорубок, нафтових та спиртових кухонь... англійські плити, ліжка: англійських і віденських зразків» [9, с. 4]. Клієнтів завойовували й іншими приємними обіцянками, на кшталт виплати за товар на вигідних умовах (товариство «Зінґер»), або ж просто невисокими цінами. Намагаючись виграти у жорсткій конкурентній боротьбі, продавці різними способами старалися виділити свою продукцію серед іншої, подібної до неї: «се мило найкращої доброти, на 30–50 % економніше звичайних сортів» [10], «величезний вибір годинників по надзвичайно дешевій ціні» [11]. Заможніші підприємці, які могли дозволити собі витратити на рекламу більше, ніж їхні не такі багаті конкуренти, вдавалися відразу до багатьох способів приваблення покупців. По-перше, їхня реклама була великою за розмірами й іноді займала всю останню сторінку газети з розрахунком на те, щоб відразу впасти в очі читачеві. По-друге, для її оздоблення використовувалося кілька різних шрифтів та малюнки, що, як прави-

ло, зображували пропонований товар, дієвим було також виділення ключових слів та фраз кількома знаками оклику, які підкреслювали важливість повідомлення і змушували читача мимоволі зупинитися на ньому поглядом. Нерідко у такій рекламі були присутні зображення всіляких нагород, здобутих виробниками на тій чи іншій міжнародній виставці, та подавався перелік міст за кордоном, де фірма або товариство успішно працювали протягом багатьох років: «Amsterdam 1868», «Triest 1871», «Wien 1873», «Paris 1878», «Sidney 1879», «Melbourne 1880» [12, с. 4]. Всіляко вихваляючи свій товар і перелічуючи його переваги перед іншими («новоизобретенные... из настоящего африканского золота непозолоченные» [13, с. 4], «справжні швейні машини» [14]), покупців застерігали від придбання підробок, що теж було свого роду рекламним трюком, спрямованим проти конкурентів. Характерним для таких об'ємних рекламних оголошень була і детальна характеристика продукції («глухие съ 3-мя массивными крышками; завод без ключа; ход на 15 камнях» [15]), надання їй гарантії якості («ручательство за прочность металла и верность хода на 6 лет» [16]), плюс своєрідні бонуси тим, хто таки відважиться на покупку («безплатно прилагается к часам изящная цепочка с серебряным брелоком. Бинокль с видами знаменитого генерала на поле битвы, или компас из того же металла и замшевый кошелек для предохранения часов от порчи» [17]). Оптових покупців приваблювали ще ціннішими подарунками, як, наприклад, «При заказе 5 шт. часов сразу прилагается бесплатно 1 изящный музыкальный ящик с зеркалом и музыкой «Симфония», играющий разные пьесы лучших композиторов» [18].

Реклама компаній, продукція яких вже давно здобула міжнародне визнання, мало відрізнялася від рекламних оголошень маловідомих фірм. Очевидно, рекламодавці розраховували на те, що вже сама назва підприємства, яке своєю багаторічною успішною діяльністю заслужило визнання клієнтів у всьому світі і є на слуху, буде найкращим стимулом для придбання саме його товарів. Як приклад, можна навести рекламу всесвітньовідомої компанії з виготовлення швейних машин «Зінгер» («The Singer Manufacturing Co»). Компанія була заснована у Нью-Йорку ще у 40-х роках. XIX ст. До кінця століття вона нараховувала у своїй власності 6 фабрик, виробу яких вирізнялися надзвичайно високою якістю і вважалися зразковими з точки зору конструкції, незрівнянними щодо швидкості строчки, міцності та акуратності стібка [19, с. 442]. В Україні «Зінгер» мала

свої магазини в Києві, Ніжині, Лубнах, Вінниці, Житомирі, Бердичеві, Рівному, Черкасах, Умані, Чернігові і т. д. Магазини проводили безкоштовні курси з навчання шиття та художнього вишивання. Про все це можна було дізнатися з рекламного оголошення у газеті «Громадська думка». Крім інформаційної частини, реклама містила також зображення фабричного клейма компанії (котушка ниток та дві голки) й затвердженої крамничної вивіски (жінка, що шиє за машинкою) [20, с. 4].

Проте не тільки великі закордонні компанії та їхня продукція користувалися широким попитом у тогочасних мешканців Києва та інших міст Російської імперії. Добре ім'я набула собі і одна з найстаріших київських фірм «Людмер і сини», заснована у Києві 1856 р. Одна з київських газет писала, зокрема: «Не знати, що таке фірма «Торговий дім Людмер і сини» це гріх» [21, с. 443]. На початок ХХ ст. припадає розквіт цієї компанії, тоді придбання її продукції прирівнювалося до купівлі вбрання за кордоном. Товари торгового дому «К. Людмер і сини» мали величезний асортимент, який постійно оновлювався відповідно до останніх тенденцій європейської та світової моди, а їхня якість була надзвичайно високою, бо перед тим, як надійти у продаж, кожна річ проходила ретельну перевірку у кількох контролерів. Приваблювали покупців і менші, ніж у інших київських фірм одягу, ціни.

Не меншим попитом у споживачів користувалися і товари, які виготовлялися на підприємстві іншого киянина – Г. І. Інджишка. Поле його діяльності охоплювало торгівлю музичними інструментами, їх виготовлення та ремонт. Свою справу Г. І. Інджишек розпочав 1882 р., а вже на кінець ХІХ ст. володів найбільшим у Києві магазином-складом («Депо») і фабрикою музичних інструментів із відділеннями в Тулі та Баку [22, с. 383]. Товари Г. І. Інджишка добре розкуповувалися завдяки невисоким цінам та великому асортименту.

Київська фабрика «Вогнетривкі шафи «Саламандра» також мала славу підприємства із високоякісною продукцією. Фабрика була заснована 1897 р. За 15 років її діяльність стала настільки успішною, що товарообіг зріс у 5 разів, а обсяг продукції – у 10. Фабрика виготовляла вогнетривкі шафи й двері, броньовані банківські сейфи, різноманітні залізні скриньки, конторки, шкатулки і т. д. [23, с.]. Вироби «Саламандри» багато разів здобували перемогу на виставках, в тому числі міжнародних (Брюссель, 1905 р.).

Цікавими з торговельної точки зору були оголошення про продаж поштою великої кількості товарів за малу ціну: «Тільки за 6 руб. 95 коп. висилаємо 14 ось яких річей...» [24, с. 4].

Оголошення про працевлаштування – ще один різновид повідомлень у «Громадській думці». Найбільше було тих, хто шукав роботу або підробіток, а до найпопулярніших професій того часу можна віднести професію лікаря, вчителя, «переписчика», конторника, прикажчика, продавця, касира, помічника бухгалтера, хлібороба (сучасного агронома), лакея, домоправителя і навіть двірника. Особливо багато оголошень подавали студенти («Студ[ент]-полит[олог] (классик) шукає лекцій», «Студ[ент] знає класичні і німець[ьку] мови, шукає уроку, або якоїсь іншої підхожої роботи» [25, с. 4], «Рисування і малюван[ня] ур[оки] дає студ[ент] акад[емії] худ[ожеств], добре знає своє діло» [26, с. 4]), які, зважаючи, очевидно, на нелегкі умови студентського життя, нерідко просили за свою роботу не гроші, а житло та харчі. Шукали через газету і компаньйонів для спільного ведення бізнесу («Ищут комп[аньона] с 15 т[ысячами] для расшир[ения] произ[водства] мыловар[ного] завода» [27, с. 4] або «Запрошуємо спільників і співробітників видавати українську демократичну щоденну газету на паях» [28, с. 4]).

Свої послуги та продукцію на шпальтах газети рекламували також київські аптекарі та приватні лікарі. Так, аптечний склад провізора М. Б. Клибанова на Львівській площі пропонував клієнтам «свеж[ий] аптечн[ий] товар» – великий вибір пенсне та окулярів, а на додачу вони могли ще за 20 копійок взяти в оренду біноклі [29, с. 4]. Зубна контора лікарів Березницького і Цигури на вулиці Фундуклеївській обіцяла вирвати, запломбувати зуби, а коли треба, то й вставити штучні зуби всім клієнтам за затвердженою такою [30].

Поряд з рекламою аптечних закладів та приватних лікарень у газеті можна було зустріти оголошення про надання послуг професійного масажу («Досвідчена масажистка знає лік[ування], космет[ологію] і гімнастику. Шукає роботи за недорогої плати» [31, с. 4]). Тут же містилось оголошення про пошук роботи шкільним фельдшером [32, с. 4].

Крім рекламних оголошень, «Громадська думка» майже щодня друкувала на своїй останній сторінці розклад руху потягів різних напрямів: Південно-Західної, Києво-Полтавської та Московсько-Києво-Воронезької залізниць [33, с. 4].

Отже, дослідження рекламних та іншого роду оголошень на сторінках газети «Громадська думка» має важливе значення для відтворення повсякденного життя та побуту населення Російської імперії й України, зокрема на початку ХХ ст. У першу чергу, йдеться про широкий загал міського населення середнього класу, його купівельну спроможність, смаки й уподобання, потреби. Завдяки рекламі можна також скласти уявлення про вітчизняні та закордонні підприємства, фірми й компанії, які працювали на території тогочасної України, їхню продукцію, ціни на неї, коло потенційних клієнтів, успішність у веденні бізнесу тощо. Оголошення дають змогу сформувати уявлення і про ступінь розвитку рекламної справи в країні, способи та методи рекламування різних товарів і послуг.

Джерела та література:

1. Андрійчук М. Газети «Громадська думка» та «Рада» про єврейське питання / М. Андрійчук. // Вісник Книжкової палати. – 2010. – № 4. – С. 34–38; Животко А. Перший український щоденний орган під Росією «Громадська думка» / Животко А. // Історія української преси. – К.: Наша культура і наука, 1999. – С. 194–196; Кобинець А. Громадсько-політичне життя – чільна тема щоденника «Громадська думка» (1905–1906) / А. Кобинець. // Наукові записки. – К.: Ін-т журналістики, 2001. – Т. 21. – С. 93–97; Його ж. Київська хроніка на шпальтах щоденника «Громадська думка» / «Рада» / А. Кобинець // Там само. – 2002. – Т. 6. – С. 61–65; Його ж. Шевченківська тематика на шпальтах щоденника «Громадська думка» / «Рада» (1905–1914) / А. Кобинець. // Образ. – К., 2003. – Вип. 4. – С. 70–79; Його ж. Псевдоніми та криптоніми на сторінках щоденника «Громадська думка» / «Рада» (1905–1914) / А. Кобинець // Вісник Київського ун-ту. Серія журналістика. – К., 2004. – Вип. 12. – С. 13–16; Його ж. Щоденник «Громадська думка» / «Рада» (1905–1914 рр.) – «кузня» журналістських кадрів / А. Кобинець. // Журналістика 2004 у світлі підготовки журналістських кадрів: Тези конф. / Ін-т журналістики КНУ ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – С. 29–30; Його ж. Українська національна школа: проблеми, пошуки, дискусії на сторінках щоденника «Громадська думка» / «Рада» (1905–1914) / А. Кобинець. // Образ. – К., 2005. – Вип. 6. – С. 73–79; Старовойтенко І. Володимир Леонтович і 1-ша щоденна українська газета «Громадська думка» (1906) та її наступниця «Рада» (1906–1914) / І. Старовойтенко. // Бібліотечний вісник. – 2007. – № 2. – С. 8–12; Її ж. Постаць Тараса Шевченка на сторінках першої щоденної української газети Наддніпрянщини «Громадська думка» (1906) / І. Старовойтенко. //

Зб. праць Міжнар. (38-ї) наук. Шевченківської конф. 20–21 квітня 2011 р.; Тимошик М. Іван Огієнко як співробітник газет «Громадська думка» та «Рада» / М. Тимошник. // Наукові записки Ін-ту журналістики. – 2007. – Т. 26. – С. 29–35.

2. Кобинець А. «Громадська думка» / «Рада» (1905–1914 рр.) – перша щоденна українськомовна газета Наддніпрянської України: утвердження національної ідеї: дис. канд. філол. наук: 10.01.08 / А. Кобинець – Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Ін-т журналістики. – К., 2005.

3. “Громадська думка”: Анотований покажчик. 1905–906. – К. Темпора, 2011. – / Упор. І. Старовойтенко, Ю. Горбач, Л. Кузьменко. – 453 с.

4. Глазунова В. Торговая реклама. / В. Глазунова. – М., 1982. – С. 36.

5. Вільшанська О. Реклама на рубежі XIX–XX ст. у повсякденному житті населення України / О. Вільшанська. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – № 12. – С. 87–94.

6. Рибаків М. Хрещатик відомий і невідомий / М. Рибаків. – К., 2003. – С. 102.

7. Громадська думка. – № 45. – 26 лютого 1906 р. – С. 4.

8. Там само. – № 92. – 23 квітня 1906 р. – С. 4.

9. Там само. – № 98. – 30 квітня 1906 р. – С. 4.

10. Там само.

11. Там само.

12. Там само. – № 52. – 5 березня 1906 р. – С. 4.

13. Там само. – № 98. – 30 квітня 1906 р. – С. 4.

14. Там само.

15. Там само.

16. Там само.

17. Там само.

18. Там само.

19. Рибаків М. Вказ. Пр. – С. 442.

20. Громадська думка. – № 98. – 30 квітня 1906 р. – С. 4.

21. Рибаків М. Вказ. Пр. – С. 443.

22. Там само. – С. 383.

23. Там само. – С.

24. Громадська думка. – № 81. – 11 квітня 1906 р. – С. 4.

25. Там само. – № 20. – 24 січня 1906 р. – С. 4.

26. Там само. – № 56. – 10 березня 1906 р. – С. 4.

27. Там само. – № 37. – 18 лютого 1906 р. – С. 4.

28. Там само. – № 49. – 2 березня 1906 р. – С. 4.

29. Там само. – № 37. – 18 лютого 1906 р. – С. 4.
30. Там само.
31. Там само. – № 145. – 25 червня 1906 р. – С. 4.
32. Там само. – № 126. – 3 червня 1906 р. – С. 4.
33. Там само. – № 5. – 5 січня 1906 р. – С. 4.

Юлія Горбач (*Київ, Україна*). **Реклама та інші оголошення на сторінках газети «Громадська думка» (1905–1906): інформаційний потенціал**

У статті розглянуто рекламні та іншого роду оголошення на сторінках газети «Громадська думка» (1905–1906), розкрито їх інформаційний потенціал, вплив на повсякденне життя та побут населення Російської імперії й України на початку ХХ ст.

Ключові слова: реклама, «Громадська думка», інформаційний потенціал, товари та послуги, покупці, фірма, магазин.

Юлія Горбач (*Київ, Україна*). **Реклама и другие объявления на страницах газеты «Громадська думка» (1905–1906): информационный потенциал**

В статье рассмотрены реклама и другие объявления на страницах газеты «Громадська думка» (1905–1906), раскрыты их информационный потенциал, влияние на повседневную жизнь и быт населения Российской империи и Украины в начале ХХ в.

Ключевые слова: реклама, «Громадська думка», информационный потенциал, товары и услуги, покупатели, фирма, магазин.

Yuliya Gorbach (*Kyiv, Ukraine*). **Advertisement and other announcements at the pages of newspaper «Hromadska Dumka» (1905–1906): information potential**

Advertisement and other announcements at the pages of newspaper «Hromadska dumka» (1905–1906) are considered in the article, their information potential and influence on everyday life of population in the Russian Empire and Ukraine at the beginning of the 20th century are revealed.

Key words: Advertisement, «Hromadska dumka», information potential, goods and services, customers, firms, storehouse.

Андрій СТАРОДУБ
(Київ, Україна)

УДК 929.53

**«Дозволяється именоваться
фамилией “Воскресенский”.
Справа про зміну прізвища
священником Прокопієм Трутнем
(1912–1914 рр.)**

За законами Російської імперії духовенство було одним з двох привілейованих станів. Найчастіше, як і у випадку з дворянством, однією із зовнішніх ознак такого статусу була наявність специфічного прізвища, що, з одного боку, свідчило про приналежність тієї чи іншої особи (чи родини) до «духовного сословия», а з другого – мало вирізнити їх з-посеред селянської/міщанської пастви.

Як правило, такого роду прізвища майбутні панотці отримували під час навчання у духовних семінаріях. Це найменування нерідко було своєрідним «шифром», в якому фіксувалась не лише станова приналежність, але й особливості характеру, регіон походження, час прийняття сану тощо. Зокрема, такі священницькі прізвища, як Фортунатов (від латинського «удача»), Екземплярський (від латинського «взірець») чи Гіляровський (від грецького «веселий») одночасно «оповідали» про якісь приватні риси їхніх першопосіїв, при цьому ця інформація могла бути «відчитана» тільки доволі вузьким колом найбільш освічених парафіян. Дуже поширені в Україні священницькі прізвища Левицький та Левитський приховували в собі алюзію до давньоєврейських левітів – служителів Єрусалимського храму, однак навряд чи ця етимологія була прозорою і загальнозрозумілою. Окрему групу священницьких «патронімів» становлять найменування, утворені від назв церковних свят (Рождественський, Хрестовоздвиженський, Богоявленський). Носій подібного прізвища міг отримати його як у зв'язку з конкретною подією, що відбулася у відповідний період церковного року, так і «на честь» храмового свята свого рідного села і т.п. Аналогічно, семінаристи, що потрапляли до духовного навчального закладу, віддаленого від місця їхнього народження, могли отримати прізвище, в якому фік-

сувалась назва їхньої малої батьківщини (Уфімцев, Сибірцев) [1, с. 313–331].

Загалом, перелік «семінарських» прізвищ є дуже широким. Самі семінаристи жартома формулювали його таким чином: «По церквам, по цветам, по камням, по скотам, и яко восхощет его Преосвященство» [2].

Студенти чи випускники духовних закладів ще до посвячення в сан намагались «облагозвучити» прізвища у тих випадках, коли вони звучали «неблагородно»¹ чи не мелодійно. Це відбувалося шляхом повної заміни «брутальних» прізвищ чи додаванням до них суфікса «-ський», «-ов». Подібна практика існувала не лише серед духовенства – наприклад, імператорським указом від 5 листопада 1825 р. було заборонено записувати до формулярів рекрутів їхні «непристойные прозвания», натомість вимагалось «створювати» прізвища для таких новобранців з імені побатькові [3, с. 596–597].

В окремих випадках видозміна прізвища була спробою «замаскувати» етнічне походження. Наприклад, як натякає у своїх спогадах митрополит Веніамін (Федченко), його предки могли бути просто Федченками². Так само священицький рід, з якого походив український літературознавець Сергій Єфремов, мав первісне прізвище «Охріменко» [5, с. 42].

Син псаломщика з Холмщини, священик Олександр Сегенюк вирішив цю проблему в інший спосіб – перейшов на дівоче прізвище своєї матері та став Боярським [6, с. 70]³. Подібні «перейменування» дозволялись у випадку, якщо у дворянського роду не залишалось нащадків по чоловічій лінії [7].

Однак такий сценарій був утруднений для тієї частини духовенства, що вела своє походження від осіб, які перейшли на православ'я з іудаїзму. Згідно із законом 1850 р. їм було заборонено змінювати прізвище [8, с. 88]. Щоправда, достеменно невідомо, чи були випадки, коли

¹ Аналогічні випадки «відмови» від немилозвучних прізвищ відомі і серед греко-католицького духовенства. Наприклад, священик Василь Кіт (батько відомого українського поета Богдана-Ігоря Антонича) змінив прізвище на «Антонич».

² «В моих жилах несомненно течет кровь украинская и доселе живет любовь и к украинцам, и к самому языку. И фамилия Федченко(в) свидетельствует о моем происхождении» [4, с. 298].

³ Олександр Сегенюк (Боярський) – дід відомого російського актора Михайла Боярського.

отримати духовний сан намагались безпосередньо неофіти – як правило, подібне траплялося вже з їхніми нащадками. А на них заборона не поширювалася і, тим більше, не стосувалася родин по кількох поколіннях після навернення (деякі священницькі прізвища містять опосередкований натяк на єврейське коріння (Крижанівські, наприклад)).

Нижченаведений випадок чітко не потрапляє ні під одну з вищезгаданих категорій священницького «прізвищтворення» і є, певною мірою, історичним курйозом. У Державному архіві Полтавської області, збереглася справа про призначення та переміщення священнослужителя церкви Св. Трійці з села Яблунівка Пирятинського повіту Прокопія Трутня. Більшість документів у ній стосуються історії набуття цим священником нового прізвища – «Воскресенський».

Розпочато справу 19 серпня 1912 р., у зв'язку з надходженням до Полтавської духовної консисторії прохання дякона Прокопія Трутня про дозвіл йому скласти екзамен, необхідний для отримання священницького сану.

Прохання написано наївно-пишномовним стилем. Зокрема Трутень так пояснив своє бажання отримати священницький сан:

«Приготовившись и выдержав экзамен и затем будучи рукоположен в диаконский сан, я заметил, что ум мой при свете Божественной благодати и при изучении богословской науки, просветлён, истины веры, усвоенные большей частью сердцем, стали выясняться и для ума, а сердце ещё большей любовью прилепилось к Богу» [9, арк. 2].

Це перше клопотання залишилось без відповіді. Припускаємо, що причиною цього став несприятливий збіг обставин: єпископ Назарій (Кирилов) не встиг його розглянути перед від'їздом з Полтави, а його наступник, єпископ Феофан (Бистров) (призначений на кафедру 8 березня 1913 р.) не став візувати документ, формально адресований іншому Преосвященному. 27-го травня 1913 р. Трутень повторно надіслав своє прохання, вже на ім.'я нового єпархіального архієрея, і отримав позитивну резолюцію. У липні того ж року, після успішно складеного іспиту, Прокопія Трутня було висвячено у священники.

14 вересня 1913 р. новоспечений ієрей подав клопотання про зміну прізвища. Його витримано у притаманному попереднім зверненням пишномовному стилі, причому власне мотивація причин перейменування коротка (бажання уникнути насмішок «тёмной крестьянской массы»). «Желаю фамилию свою “Трутень” изменить на фамилию “Воскресенский” [9, арк. 24] – написав прохач.

Можна лише здогадуватись про мотиви, з яких панотець Трутень обрав дане прізвище. Це не було пов'язано з найменуванням церкви, в якій він служив (у Яблунівці було два храми – кам'яний Свято-Преображенський та дерев'яний Свято-Троїцький). Не простежується й хронологічного взаємозв'язку між подіями в житті цього священнослужителя та святом Воскресіння Христового (Великоднем).

Припускаємо, що вибір було обумовлено бажанням не просто підкреслити видозміну, що відбулася з ним після священницької хіротонії (тоді б логічніше було б назватись «Преображенським»), а задекларувати появу сутнісно нової людини. Тобто все, що пов'язувало панотця Прокопія з прізвищем «Трутень» – відмерло, натомість він сам відродився, «воскрес», для цілком нового життя.

10 листопада того ж року єпископ Прилуцький, вікарій Полтавської єпархії Сільвестр (Ольшевський) підтримав клопотання, і його було направлено до Святійшого Синоду [9, арк. 25].

Дії Трутня у період між лютим і червнем 1914 р. розкривають ще один підтекст цієї історії. Священнослужитель розраховував не лише змінити прізвище, а й отримати самостійну парафію. Цілком очевидно, що яблунівські селяни, котрі глузували зі специфічного, як для священника, прізвища, не припинили б це робити й після того, як дізналися б про те, що воно вже «недійсне». А отже, з новим прізвищем найлогічніше було б переїхати до іншого населеного пункту, там, де паства знатиме свого пароха лише як «Воскресеньського».

Куриоз ситуації полягає в тому, що клопотання про переведення з Яблунівки і призначення на постійне священницьке місце отець Прокопій подав у той період, коли вже дізнався, що має дозвіл на нове прізвище (лютий 1914 р.), але ще не отримав відповідних документів на підтвердження цього. Відмова єпархіальної влади адресована саме «Трутню», а не «Воскресеньському». «Ни образование, ни иерейская кратковременная служба не дают Прокопию Трутню права на постоянное место» [9, арк. 30–31], – йдеться в рішенні консисторії.

Відповідні папери, що поставили крапку в історії зі зміною прізвища священником з Пирятинщини, надійшли з канцелярії Св. Синоду до Полтави лише 14 червня. В архівній справі збереглась копія височайшого указу, яким дозволялось двом священникам – українцеві Трутню та грузину Гамдлішвілі – «именоваться первому – “Воскресенский” и второму “Гиоргадзе” [9, арк. 36]. Судячи з усього, справа Гамдлішвілі-Георгадзе була аналогічною до справи Трутня-Воскресеньського: його

прізвище також «дисонувало» з духовним саном. Це поєднання, а також відносно швидкий розгляд справи дають змогу також припустити, що прохання про подібні перейменування хоча й були рідкісними, але не безпрецедентними.

Про подальшу долю священика Воскресенського мало що відомо. У даній архівній справі зберігся лише один документ, на підставі якого можна висувати, що зрештою отець Прокопій таки отримав самостійну парафію у невеликому селі Шарківщина на Миргородщині. Цей документ – клопотання, яке він подав архієпископу Полтавському Парфенію (Левицькому), датоване 24 квітня 1920 р.

«Приход в Шарковщине небольшой и крайне бедный. Прошу перевести меня в Рождественско-Богородскую церковь местечка Богачки (тепер – Велика Багачка. – А. С.) Миргородского уезда» [9, арк. 37], – написав Прокопій Воскресенський. Клопотання лаконічне, а його мотиваційна частина не містить «ліричних відступів», притаманних зверненням цього священика до єпархіального керівництва у попередні роки. Щоправда, це можна пояснити тим, що воно писалося «експромтом», безпосередньо у Полтаві. На користь цього свідчить той факт, що Єпископська рада (виконувала функції консисторії) розглянула це питання у той же день (24 квітня). Постанова Ради була невтішною для Воскресенського: «Объявить просителю, что место не вакантно».

Показово, що ніякої іншої пропозиції не було зроблено, хоча у Полтавській єпархії у 1920 р. були парафії, в яких бракувало священика. Зокрема, тривалий час функції парафіяльного священика виконував навіть архієпископ Парфеній (у другій половині 1917 – на початку 1920 р. владику був неправлячим архієреєм і проживав у своєму рідному селі Плішивець Гадяцького повіту) [10, арк. 84]. На нового керівника єпархії (це призначення Парфеній отримав від Патріарха наприкінці березня 1920 р.), ймовірно, і розраховував Воскресенський. Це характеризує його як дещо наївну людину, яка до кінця не усвідомлювала, що вирішальний вплив на єпископа матиме інформація, яку нададуть тому консисторські службовці. А їхнє неприхильне ставлення до «екс-Трутня», схоже, остаточно сформувалося ще у 1913–1914 рр.

Таким чином, історія зміни прізвища священиком Прокопієм Трутнем є прикладом не надто вдалої спроби «перетворення» вихідця із селянського середовища, особи без спеціальної освіти, на представника «духовного сословия». Як виявилось, навіть позбувшись «неблагородного» прізвища (яке, до того ж, двозначно звучало в контексті

його професії (роду діяльності)), панотець Прокопій не став «своїм» у середовищі духовенства. Там, попри все, його й надалі сприймали як «вискочня», котрий намагався отримати те, на що, на їхню думку, ні з походження, ні за рівнем освіти не мав права претендувати.

У свою чергу, Трутень мав виразно завищені сподівання на те, що зміна прізвища сама по собі сприятиме кар'єрі та отриманню «хлібної» парафії. На відміну від вихідців з родин духовенства, він недостатньо розумів специфіку функціонування механізмів «церковної бюрократії», оскільки щоразу покладав надії на єпархіального архієрея, тоді як його «кредитна історія» писалась консисторськими канцеляристами.

Джерела та література:

1. *Конюченко А. И.* Православное духовенство России во второй половине XIX – начале XX века: дис. ... д-ра и ст. наук : 07.00.02 / А. И. Конюченко – Челябинск, 2006.

2. Можно ли узнать свою родословную по фамилии? //Всероссийское генеалогическое древо [Електрон. ресурс] – Режим доступа: <http://www.vgd.ru/english/surname.htm>.

3. О перемене непристойных прозваний у нижних чинов // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Т. XL. – СПб., 1830.

4. *Вениамин (Федченков), митрополит.* На рубеже двух эпох. / Вениамин (Федченков), митр. – М., 1994.

5. *Кримський А.* Життєпис і літературна діяльність С. О. Єфремова / А. Кримський. // Записки історико-філол. Фак.-ту відділу ВУАН. – Кн. II–III (1920–1922). Ча ст. офіційна. – К., 1923.

6. *Фирсов С.* «Рабочий батюшка». Штрихи к портрету обновленческого «митрополита» Александра Ивановича Боярского / тС. Фирсов. // Вестник ПСТГУ. Серия «История». – 2005. – № 4.

7. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 23 декабря 1863 года – О порядке передачи дворянами фамилий, гербов и титулов // Геральдика сегодня [Електрон. ресурс]. – Режим доступа: soviet.geraldika.ru/article/5043

8. О состоянии инородцев. – Гл. 2: О евреях // Собрание законов Российской империи. – Т. 9. – Ч. I. – СПб., 1899.

9. Державний архів Полтавської області. – Ф. 706. – Оп. 1. – Спр. 85.

10. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 550. – Оп. 1. – Спр. 387.

Андрій Стародуб (*Київ, Україна*). «Дозволяється именоваться фамилией “Воскресенский”». **Справа про зміну прізвища священником Прокопієм Трутнем (1912–1914 рр.)**

У публікації описується історія зміни священником Полтавської єпархії Прокопієм Трутнем прізвища. Проаналізовано причини цього кроку, сподівання, що пов'язував священник з «перейменуванням», та механізми реалізації задуманого. Автор робить висновок про те, що дана історія ілюструє складнощі «перетворення» вихідця із селянського середовища у представника «духовного сословія».

Ключові слова: духовенство, зміна прізвища, парафія.

Андрей Стародуб (*Киев, Украина*). «Дозволяется именоваться фамилией “Воскресенский”». **Дело о смене фамилии священником Прокопием Трутнем (1912–1914 гг.)**

В публикации описывается история смены фамилии священником Полтавской епархии Прокопием Трутнем. Анализируются причины этого шага, механизм реализации задуманного, а также карьерные надежды, которые были у отца Трутня. Автор приходит к выводу, что данная история иллюстрирует трудности, связанные с «перевоспещением» выходца из крестьянской среды в представителя «духовного сословия».

Ключевые слова: духовенство, смена фамилии, приход.

Andrii Starodub (*Kyiv, Ukraine*). «Allowed to be called name “Voskresenskii”». **The documents about changing the surnames priest Prokopii Truten' (1912–1914)**

The publication describes the history of changing names of the priest of the Poltava diocese Prokopii Truten'. Analyzes the reasons for this step, the hopes placed a priest on rename, as well as mechanisms of realization. The author concludes that the story illustrates the complexity of the «transformation» who came from peasant families in the representative of the clergy.

Key words: clergy, the change of name, the parish.

Михайло КОВАЛЬЧУК
(Київ, Україна)

УДК 930.272.(044). І. Турцевич

Спроба більшовицького повстання в Києві у грудні 1917 року

Звістка про повалення Тимчасового уряду і захоплення влади в Петрограді більшовиками спричинила політичну й військову конфронтацію у Києві. Російський штаб Київського військового округу (КВО) стягнув до міста надійні військові частини, щоб нейтралізувати місцевих прихильників більшовизму. Водночас Українська Центральна Рада офіційно заявила, що вважає неприпустимим перехід всієї влади в Росії до рук Рад робітничих і солдатських депутатів, які «складають тільки частину організованої революційної демократії». Відтак, Центральна Рада засудила петроградський переворот як недемократичний і пообіцяла «завзято боротись зі всякими способами піддержки цього повстання на Україні» [14, с. 363]. Незважаючи на це, більшовики створили військово-революційний комітет для керівництва збройним повстанням у Києві.

Упродовж трьох днів тривали вуличні сутички між збільшовиченими вояками київської залози і прихильниками Тимчасового уряду [7, с. 128–135]. Після впертої боротьби повсталим вдалося завдати поразки військам КВО. Скориставшись цим, Центральна Рада за допомогою українських військових частин взяла під свій контроль управління військового округу і всі головні державні установи. Влада у Києві та на українських землях перейшла до Центральної Ради.

Київські більшовики спершу не виявляли ворожості до української влади. Обидві сторони вважали своїм головним супротивником повалений російський уряд, який, як багатьом здавалося, ще цілком міг повернутися до влади. Втім, відмова Центральної Ради від запровадження в Україні радянської влади відштовхнула більшовиків від підтримки українського уряду.

17 листопада київські Ради робітничих і солдатських депутатів спільно з представниками профспілок, фабрично-заводських комітетів, частин київської залоги визнали найвищою владою в Росії більшовицький уряд (Раду народних комісарів) і зажадали передати Радам всю повноту влади на місцях. Учасники засідання також ухвалили вимагати переобрання Центральної Ради на Всеукраїнському з'їзді Рад [3, с. 40; 2, с. 90–91; 1, с. 96]. На засіданні Генерального Секретаріату, яке відбулося того ж самого дня, голова українського уряду В. Винниченко повідомив про наміри більшовиків «дискредитувати Центральну Раду і захопити владу в свої руки». Заслухавши доповідь В. Винниченка, Генеральний Секретаріат вирішив «ужити всіх заходів ідейної боротьби з більшовизмом для безкровного полагодження справи і тільки на випадок оружного виступу ужити сили» [14, с. 392].

20 листопада 1917 р. Центральна Рада своїм III універсалом проголосила Українську Народну Республіку. Зміст універсалу зайвий раз свідчив про відданість лідерів українського руху демократичним цінностям, що не могло не загострити ще дужче відносини з більшовиками. Саме в цей час до Києва повернулася з Вінниці голова обласного комітету РСДРП(б) Є. Бош, яка відразу ж очолила кампанію проти Центральної Ради.

У Києві навіть після остаточної ліквідації влади Тимчасового уряду продовжував діяти військово-революційний комітет (ВРК), організований більшовиками при Раді робітничих депутатів. Голова ВРК, 29-річний Леонід П'ятаков, був інженером за фахом, але встиг повоювати рядовим на фронті й навіть здобув відзнаки за хоробрість. У листопаді 1917 р. він став головою військово-революційного комітету і фактично керував діяльністю київської партійної організації. Безпосередньо військовими справами у складі ВРК займався товариш голови, прапорщик І. Пуке.

Вже 3 грудня військово-революційний комітет провів закрите засідання представників тих військових підрозділів київської залоги, які підтримували радянську владу. Як з'ясувалося, виступити на боці ВРК проти Центральної Ради були готові: 3-й авіапарк, 1-й запасний понтонний батальйон, 2-й телеграфний запасний батальйон, 1-й кінногірський гарматний дивізіон, рота запасного саперного батальйону, 26-те панцерне відділення, тиллові гарматні майстерні, 147-ма і 148-ма Воронезькі дружини державного ополчення, 5-й авіапарк і аеродром, дивізіон важкої артилерії особливого призначення і різноманітні окремі відділи [10, с. 74].

Як згадував І. Пуке, на засіданні ВРК військові представники заявили, що «настрій у військах і командах – бойовий, за Ради і проти Центральної Ради, незважаючи на те, що її агенти намагаються посягти недовіру вояків до Рад і В.-Р. К-ту» [10, с. 65]. В дійсності, настрої деяких підрозділів був вельми мінливим. Понтонери і телеграфісти, серед яких було чимало вояків-українців, вагалися між підтримкою радянської влади та визнанням Центральної Ради. Найбільш надійною «радянською» частиною вважався 3-й авіапарк, який визнавав лише накази Раднаркому. Хоча у складі авіапарку було багато вояків-українців, більшість з них підтримували більшовицькі гасла [17, арк. 25; 15, арк. 31; 3, с. 62–63; 10, с. 63].

У розпорядженні ВРК перебувала і київська червона гвардія. Найбільший червоногвардійський загін було створено на заводі «Арсенал». Крім того, осередки червоної гвардії існували на київському залізничному вузлі, підприємствах Шулявки і Подолу [10, с. 74]. Намагаючись розжитись зброєю, червоногвардійці регулярно «трусили» київські військові склади, що супроводжувалось сутичками з українськими вояками [8, с. 141].

Разом військові сили більшовиків у Києві налічували близько 6100 вояків, 2100 червоногвардійців, 10 батарей, 2 панцерники і 6 літаків. Але ці цифри були настільки ж умовними, наскільки мінливим був настрої вояцької маси. У кращому разі, лише половина вояків київської залоги, які ухвалювали на мітингах резолюції про підтримку радянської влади, були готові взятися за зброю. Тож ВРК міг розраховувати щонайбільше на 5000 вояків і червоногвардійців.

Військові сили Центральної Ради у Києві були значно більшими: Сердюцька дивізія (полки ім. Б. Хмельницького, П. Полуботка, П. Дорошенка, І. Богуна, курінь Смерті, курінь ім. Т. Шевченка, важкий гарматний дивізіон, панцерний дивізіон, саперна сотня, гірська батарея), 414-й Торопецький полк, гайдамацький полк ім. П. Сагайдачного, полк ім. Т. Шевченка, кінний полк Вільної України, Чорноморський курінь, Галицько-Буковинський курінь, українські школи прапорщиків, різноманітні дрібні підрозділи і відділи робітничого Вільного козацтва. Разом українська залога Києва налічувала близько 17 000 вояків. Щоправда, далеко не всі з них були готові виступити проти більшовиків. Чимало вояків із сердюцьких полків ім. П. Дорошенка й І. Богуна нещодавно спільно з більшовиками билися проти російських урядових військ у Києві. Український полк ім. Т. Шевченка, який прибув з Пет-

рограда, відкрито підтримував більшовицькі гасла. Сформований у Полтаві гайдамацький полк ім. П. Сагайдачного та Чорноморський курінь також співчували ідеям радянської влади. Галицько-Буковинський курінь, як вважалося, взагалі не втручався у політичну боротьбу на Наддніпрянщині.

Нейтралітет кількох українських частин міг суттєво збільшити шанси на успіх повстання, не кажучи вже про перехід на бік повсталих полку ім. Т. Шевченка, гайдамацького полку ім. П. Сагайдачного або й Чорноморського куреня. Щоправда, уряд УНР міг викликати до Києва українізовані війська з Правобережної України: 156-ту дивізію (6000 вояків) чи 153-тю зі складу 34-го корпусу (12 000 вояків). Але й керівники київського ВРК могли закликати на допомогу 20-тисячний 2-й Гвардійський корпус, розташований на Поділлі.

У сум'ятті революційних подій вирішальне значення для досягнення військового успіху мали не чисельна перевага, а ініціатива і натиск. Організатори повстання збиралися повною мірою використати зручне розташування своїх військ на Печерську і наявність на лівому березі Дніпра далекобійної важкої артилерії. За належної ініціативи повсталі могли захопити важливі стратегічні пункти (гарматні склади на Печерську, арсенал, мости через Дніпро), а розташована за Дніпром важка артилерія була здатна накрити своїм вогнем усе місто. Керівники ВРК були впевнені, що енергійні й рішучі дії «революційних» військ дадуть змогу втягнути основну масу київської залози у повстання проти Центральної Ради. Прибуття до Києва частин 2-го Гвардійського корпусу могло остаточно схилити шальки терезів військового успіху на бік більшовиків.

Робітничі й солдатські депутати, від імені яких борці за «пролетарську революцію» збиралися вчинити у Києві переворот, вже кілька тижнів поспіль не могли зібратися на спільне засідання, щоб вирішити питання про владу в місті. Більшовики наполягали на виконанні рішення про передачу всієї влади Радам, ухваленого на засіданні 17 листопада, але їхні опоненти вважали дану резолюцію недієздатною внаслідок порушення процедурних норм при голосуванні. У будь-якому разі, далеко не всім депутатам припала до вподоби перспектива повторення у Києві петроградських подій. 4 грудня солдатська секція об'єднаного виконкому київської Ради зажадала розпустити ВРК і створити натомість комітет порятунку революції [3, с. 90]. Присутній на засіданні Л. П'ятаков у відповідь заявив, що питання про розпуск

ВРК можуть вирішити лише загальні збори Рад, фабзавкомів, правлiнь профспiлок i полкових комiтетiв, тому ВРК продовжуватиме свою дiяльнiсть.

Пiсля заяви солдатської секцiї радянського виконкому Л. П'ятаков запропонував київському мiському i обласному комiтетам РСДРП(б) негайно розпочати пiдготовку повстання проти Центральної Ради. Однак керiвники мiської бiльшовицької органiзацiї стримано поставились до цiєї пропозицiї. І. Пуке у спогадах так описав настрої, що панували серед київських бiльшовикiв: «Бiльшiсть парткомiтету... вважала, що момент збройної боротьби настане нескоро, що сiвiвiдношення сил для нас поки що несприятливе, що iлзюїї мас щодо Ц. Р. поки що не подолано i що боротьба може скiнчитися не на нашу користь, тож її слiд зараз уникати» [10, с. 60].

Не знайшовши пiдтримки серед керiвництва київських бiльшовикiв, Л. П'ятаков звернувся по допомогу до голови обласного комiтету РСДРП(б) Є. Бош. Довiдавшись про наміри органiзувати збройне повстання, Бош вiдразу ж запропонувала викликати до Києва 2-й Гвардiйський корпус, з ревкомом якого вона пiдтримувала зв'язок пiсля вiнницьких боїв. ВРК схвально поставився до цiєї пропозицiї. Є. Бош згадувала: «З цiєю метою ревком вiдправив своїх представникiв у Ставку до Криленка, щоб отримати згоду на перекидання корпусу та iнформувати про вiйськові приготування Центральної Ради, i в 2-й Гвардiйський корпус, щоб домовитися там з нашими товаришами у ревкомi корпусу про можливiсть негайного перекидання частин корпусу за першою ж вимогою ревкому» [1, с. 83].

Справдi, зосереджений у районi Жмеринки 20-тисячний 2-й Гвардiйський корпус мiг стати для повсталих суттєвою пiдмогою. На залiзничнiй лiнii Жмеринка – Козятин – Фастiв не було жодних вiйськових сил, здатних перешкодити просуванню гвардiйцiв до української столицi. Щоправда, вiдправити в ешелонах увесь корпус до Києва було неможливо: наявних у Жмеринцi вагонiв могло вистачити щонайбiльше для кiлькох полкiв.

7 грудня у Києвi вiдбулося пленарне засiдання Рад робiтничих i солдатських депутатiв. Незважаючи на вiдсутнiсть кворуму, депутати-бiльшовики знову порушили питання про встановлення у мiстi радянської влади. Меншовики, бундiвцi, російські й українські есери на знак протесту залишили засiдання, але бiльшовикiв це не зупинило. 260 депутатiв, якi залишилися в залi засiдань, своєю ухвалою зобов'язали

об'єднаний виконком дотримуватися резолюції від 17 листопада про перехід влади до Рад [2, с. 100–101].

Того ж дня прихильники збройного повстання скликали закриту нараду призначених ВРК військових комісарів і представників більшовицьких осередків деяких військових частин. Учасники наради вирішили протягом трьох днів привести вояків у стан бойової готовності й чекати наказів від військово-революційного комітету [10, с. 69–70].

В ніч на 8 грудня українські вояки вивезли 2 панцерники з казарм 26-го панцерного відділення на Печерську. Коли виборний командир відділення, більшовик Митищенко, намагався протестувати проти цих дій, його було заарештовано. Інцидент викликав обурення серед деяких частин залоги, чим вміло скористалися більшовицькі агітатори. 3-й авіапарк рвався до бою з «контрреволюціонерами». 8-й важкий гарматний дивізіон заявив про готовність підтримати радянську владу і зобов'язався виконувати всі накази ВРК. 6-й легкий гарматний дивізіон засудив політику Центральної Ради і зажадав її переобрання [10, с. 67; 3, с. 544].

Щоб попередити можливі заворушення, командувач Київського військового округу підполковник В. Павленко вирішив вдатися до демонстрації української військової сили. 9 грудня на Софійській площі було проведено урочистості з нагоди кавалерського свята Святого Георгія. Відбувся парад частин і підрозділів київської залоги, яким командував начальник Сердюцької дивізії підполковник Ю. Капкан. Грізний вигляд українських полків, які впевнено марширували вулицями столиці, посилив сумніви деяких київських більшовиків у можливості перетягти вояків-українців на бік радянської влади. Події наступного дня, здавалось, лише підтвердили ці побоювання: 1-й Український курінь смерті за наказом командувача КВО виїхав до Конотопа, де знешкодив місцевий ревком.

Тим часом у Ставці вирішили задовольнити прохання київського ВРК про переведення до Києва частин 2-го Гвардійського корпусу. 10 грудня начальник штабу Ставки Верховного головнокомандувача М. Бонч-Бруевич телеграфував командувачеві 2-го Гвардійського корпусу генералу В. Чернавіну: «Один з полків корпусу за вибором військово-революційного комітету спільно з Вами належить перевезти до міста Києва, де і розташувати» [11, арк. 69; 12, арк. 332]. Київський військово-революційний комітет було повідомлено про це розпорядження.

Для київських більшовиків наміри ВРК і обласного комітету РСДРП(б) перевести до Києва частини 2-го Гвардійського корпусу стали цілковитою несподіванкою. 11 грудня відбулося засідання міського більшовицького парткому, на якому обговорювалась «сепаратна» діяльність військово-революційного комітету. Я. Гамарник, О. Горвіц, М. Майоров, І. Крейсберг і Д. Іткінд висловились проти перекидання до Києва частин 2-го Гвардійського корпусу, оскільки це могло спровокувати Центральну Раду до дій у відповідь. «Після палких дебатів більшістю голосів комітет підтримав рішення ревкому і ухвалу областкому, – згадувала Є. Бош. – Тоді п'ятірка заявила, що складає з себе відповідальність за рішення комітету і вимагає винесення рішення ревкому на розгляд розширеного засідання комітету з райкомами і відповідальними працівниками парторганізації. «Більшість» комітету прийняла пропозицію про розширені збори, які й було призначено на наступний день» [1, с. 84].

Поки київські більшовики сперечалися, керівництву ВРК ніяк не вдавалося привести свої військові сили у стан бойової готовності. Вечері 10 грудня підрозділи, які заявили про підтримку радянської влади, все ще не були готові до збройного виступу. Товариш голови ВРК І. Пуке був змушений провести дві доби у дивізіоні важкої артилерії особливого призначення (ВАОП) за Дніпром, щоб простежити за підготовкою гармашів до повстання. У ніч на 12 грудня начальники, комісари і голови батальйонних комітетів отримали розпорядження підготуватися на ранок до бою. Кільком охоронним командам, озброєним кулеметами і двома легкими батареями, було доручено вночі взяти під свій контроль мости через Дніпро [10, с. 71].

Вранці 12 грудня з'ясувалося, що війська знову «не готові» до повстання. Навіть гармаші не виконали жодного доручення ВРК. Але на скликаній у Броварах нараді представників комітетів і військових комісарів військових підрозділів лунали обіцянки завершити підготовку до повстання в найкоротший час. «Настрій всіх майже присутніх був бойовий. Особливе нетерпіння виявляли найближчі до Києва батареї, що брали участь у жовтневих боях, – згадував І. Пуке. – До району залізничного тору між розташуванням батарей було підтягнуто близько 30 вагонів боєприпасів» [10, с. 71]. Того ж дня на шпальтах «Пролетарської думки» було опубліковано ухвалену на нараді резолюцію з визнанням влади Раднаркому, вимогою скликати Всеукраїнський з'їзд Рад для переобрання Центральної Ради і зобов'язанням виконувати всі

накази ВРК [3, с. 546–547]. Щоправда, настрої деяких підрозділів був прямо протилежним до заяв, які лунали на нараді у Броварах. 12 грудня загальні збори вояків і офіцерів 1-го запасного понтонного батальйону ухвалили цілковито підпорядкуватися владі УНР [16, арк. 14]. Така швидка переміна настроїв вояцтва не віщувала успіху керівникам повстання.

Ввечері 12 грудня у Маріїнському палаці відбулося розширене засідання київського партійного комітету РСДРП(б). Л. П'ятаков повідомив, що частини ще не приведені у стан бойової готовності. Від імені ВРК він запропонував ультимативно зажадати від уряду УНР негайно припинити ворожі дії проти Рад, скликати Всеукраїнський з'їзд Рад для переобрання Центральної Ради, вивести українські війська з Києва й передати всю владу в столиці до рук військово-революційного комітету. Ця пропозиція викликала палкі суперечки серед учасників засідання. Одні пропонували зачекати з повстанням, інші – обговорити справу на засіданні виконкомів Рад. М. Майоров, Я. Гамарник, Д. Іткінд, О. Горовіц, І. Крейсберг вважали, що сил для захоплення влади поки що недостатньо. Є. Бош, Л. П'ятаков, Рафаїл, Є. Горбачов, А. Іванов виступили за негайне збройне повстання. При голосуванні прихильники повстання отримали лише на кілька голосів більше. Щоб не спровокувати передчасне збройне зіткнення, незначною більшістю голосів було вирішено утриматися від перекидання до Києва частин 2-го Гвардійського корпусу [10, с. 75–76, 77; 1, с. 81, 84].

Керівництво організацією повстання київський партком РСДРП(б) доручив членам ВРК Л. П'ятакову, І. Пуке, Павілайтісу і представнику Червоної гвардії. Саме вони й розробили план збройного виступу. У ніч на 13 грудня гармаші з Микільської слобідки мали зайняти ланцюговий, залізничний і стратегічний мости через Дніпро, а на світанку виставити проти Центральної Ради 6 батарей різних калібрів. Умовним сигналом до початку повстання мав стати постріл гармати з лівого берега Дніпра. Опорною базою повстання слугував Печерськ. 1-й запасний понтонний батальйон повинен був захищати підступи до мостів від набережної. Червона гвардія арсеналу, 2-й телеграфний запасний батальйон, саперна рота і 1-ша кінно-гірська батарея склали ударну групу, яка після артпідготовки мала зайняти місто. Передбачалося, що вояки 5-го авіапарку, червоногвардійці залізничного вузла і Шулявки займуть вокзал, не допускаючи військових підкріплень до Центральної Ради. 1-й кінно-гірський дивізіон мав охороняти підступи до Печерська,

а за потреби й обстріляти позиції противника в центрі міста. Далекобійна артилерія могла бути використана для обстрілу казарм українських частин і вокзалу.

Організатори повстання планували зв'язатися з 2-м Гвардійським корпусом, який міг зайняти південно-західні підступи до Києва або вислати на допомогу повсталим кілька надійних полків. Але жодних практичних кроків у цьому напрямку здійснено не було. Є. Бош писала у спогадах, що «перекидати війська без згоди київського парткомітету обласний комітет не вважав за можливе» [1, с. 59–60].

Кількаденні зволікання й багатолюдне обговорення організації повстання призвели до цілком передбачуваного результату: втримати у таємниці план виступу не вдалося. Ввечері 12 грудня начальник Сердюцької дивізії Ю. Капкан вже мав відомості про наміри військово-революційного комітету. У штабі КВО інформацію про підготовку більшовиками збройного повстання зустріли спокійно: військова перевага була на боці української влади. З відома голови уряду В. Винниченка і генерального секретаря військових справ С. Петлюри було вирішено випередити заколотників і роззброїти війська, які підтримували більшовиків.

Вночі 13 грудня частини Сердюцької дивізії оточили казарми 3-го і 5-го авіапарків, 1-го понтонного і 2-го телеграфного запасних багальйонів, 1-ї кінно-гірської багареї, 524-ї Рязанської дружини, 5-го залізничного батальйону, гарматного дивізіону ВАОП, а також тиллові гарматні майстерні. Усі ці підрозділи до 4-ої год. ранку було роззброєно. Розбуджені зненацька вояки, як виглядало, зовсім не готувалися до збройного виступу. Лише у гарматному дивізіоні ВАОП приготування були в розпалі. Гарматчики здали українським воякам зброю, але при цьому сховали замки від більшості гармат.

Ось як описував роззброєння рядовий 3-го авіапарку В. Сергєєв, який був переконаний, що сердюкам допомогли вояки-українці з числа авіапарківців: «Тут завчасно було виставлено зі щирих українців свої ж паркові вартові, які знали всі ходи і виходи. Коли полк Богдана Хмельницького підійшов до брами, вартові їх пропустили в парк, а після цього вже і до казарм. Там було викликано днювального чергового, якого заарештували, після чого богданівці напали на сонних вояків, але спершу не стали їх будити, а кинулися до скринь і стали багнетами ламати замки і грабувати шкіряні тужурки, шаровари, зброю та інші речі. Вояки, прокинувшись, з жахом дивилися на те, що робить-

ся, і коли про це запитали богданівців, ті відповіли, що ми вас роззброїли, а ваші рушниці, складені в піраміди, забрали. Нам навіть не дали дочекатися ранку, почали кричати “геть з казарми”, повели на вокзал, де вже були підготовані вагони для відправки. Деякі вояки, в яких залишилася зброя і які знаходилися в окремій казармі (богданівці не знали, що там ще живуть вояки 3-го авіапарку), довідавшись, що їхніх товаришів роззброїли, дали по богданівцям три рушничних залпи, але це ні до чого не призвело, оскільки богданівців був цілий полк з кулеметною командою, а парківців зі зброєю, яка залишила, було всього 60 чоловік. Після опору останні були також роззброєні, одна рота богданівців повела під багнетами паркових вояків на вокзал, а решта вирушила роззброювати інші радянські частини. В 3-му авіаційному парку до ранку було поставлено варту з українських юнкерів» [4, с. 165–166].

Член Ради солдатських депутатів КВО В. Ленський-Герасименко згадував про роззброєння 5-го авіапарку: «Роззброєння відбувалося вночі, коли всі вояки спали в казармах. Я добре пам’ятаю, як до наших казарм 5-го авіаційного парку (хутір Грушки), коли всі спали, окрім чергових, підійшли війська контрреволюційної Ради, була тиша, на вулиці йшов сніг, я почув крик вартового “нас оточено”. В 5-му авіаційному парку було багато кулеметів, але напали на нас петлюрівці, коли всі спали. Біля дверей і вікон були озброєні вояки-петлюрівці, як їх тоді так називали, стояли з рушницями з багнетами, а командував петлюрівський сотник. Всім нам було наказано – одягатися і виходити у двір. Незважаючи на мій протест, що не маєте права нас роззброювати і так з нами чинити, виводити вояків у двір як заарештованих, я пред’явив свій мандат, що являюсь депутатом Ради солдатських депутатів Київського військового округу, але мене петлюрівці оточили і під багнетами повели у двір. Тут нас вишикували і почали питати про прізвище і хто де народився і жив до армії? Хто народився на Україні, ставили в один бік, хто народився в Росії, тих ставили в інший бік, так сортували до ранку, було холодно, багато хто замерзав, обурювались, але нічого не допомогло, відповідь була одна – хто народився не на Україні, відправити в хутір Михайлівський» [18, арк. 27].

Втрати українських військ під час операції склали 1 вбитого і 4 поранених (жертви перестрілки в 3-му авіапарку). Роззброєних російських вояків під конвоєм було доставлено на вокзал, посаджено до товарних вагонів і відправлено до Росії. Солдати гучно протестували,

але ніхто не намагався ув'язатися в бій з конвоїрами. Всі охочі отримали посвідчення про надання їм відпустки, після закінчення якої належало з'явитися у розпорядження місцевих повітових начальників. Вояки-українці залишились у казармах своїх підрозділів до особливо-го розпорядження [4, с. 166, 167; 18, арк. 28].

Коли українські частини почали займати Печерськ, організатори повстання напружено чекали у Маріїнському палаці умовленого гарматного пострілу з лівого берега Дніпра. «Чекаємо; вже п'ята година ранку; немає жодних звісток. У приміщенні, де ми влаштували штаб, весело, світла багато. Публіка дуже втомилася, увесь день було тривожно, всю ніч засідали, лаялись, всі чекали домовленого сигналу до повстання. Тов. Рафаїл великий прихильник повстання; він у гарному настрої й не дає іншим нудьгувати. Звісток все немає. Поступово стає зрозуміло, що ніякого виступу, очевидно, не буде,» – згадував М. Майоров [9, с. 66].

На ранок 13 грудня керівники ВРК пересвідчились, що центральні квартали столиці взято під контроль сердюками, а підрозділи залоги на Печерську роззброєно. Л. П'ятаков, голова обласного виконкому Рад Ерліхерман, секретар виконкому робітничої секції київських Рад Н. Голубченко, голова профспілки металістів О. Горбачов, Павілайтіс і кілька членів ВРК вирушили до казарм дивізіону ВАОП, але неподалік палацу були арештовані вояками полку ім. Б. Хмельницького й доставлені до штабу КВО. За розпорядженням Генерального Секретаріату всіх заарештованих невдовзі було звільнено [13, с. 60; 10, с. 77–78].

Деякі київські більшовики, побоюючись арештів, поспішили переховатись на чужих квартирах. Лише ввечері вдалося зібрати засідання Рад робітничих і солдатських депутатів, спільно з представниками Ради селянських депутатів. Головував на засіданні голова Ради робітничих депутатів, більшовик Андрій Іванов. У центрі обговорення були події минулої ночі. Учасниця засідання згадувала: «Збори Ради робітничих депутатів відбувалися дуже бурхливо... Ян Гамарник від імені фракції більшовиків запропонував для повного виявлення волі київських робітників допустити на засідання з правом вирішального голосу представників фабрично-заводських комітетів. Цю пропозицію було прийнято, і це визначило подальший успіх більшовиків» [19, арк. 5]. Виступали представники 3-го і 5-го авіапарків, 11-ї армії, окружної Ради солдатських депутатів, полку ім. Т. Шевченка та ін. Більшість промовців гостро критикували Центральну Раду. «Ми не підемо з тими,

хто йде проти робітників і селян, а захищатимемо і Петроград і його народну політику!» – патетично вигукнув представник Шевченківського полку. Звільнений з-під арешту Л. П'ятаков обурювався діями української влади так, наче ніколи не вів підготовки до повстання. «Я не знаю, чим пояснити факт затримання, і не знаю, навіщо нас посадили під арешт,» – заявив голова ВРК [20, с. 417]. Нарешті, 302-ма голосами проти 250-ти учасники засідання ухвалили більшовицьку резолюцію з осудом політики уряду УНР, вимогою переобрання Центральної Ради на Всеукраїнському з'їзді Рад й передачі Радам усієї влади у Києві.

На знак протесту проти участі в голосуванні представників фабзавкомів, які не були членами Рад, меншовики, есери, бундівці й представники українських партій залишили зал засідання. Більшовики вирішили відразу ж закріпити свій успіх. На пропозицію Я. Гамарника депутати, які залишились у залі засідань, ухвалили позбавити повноважень «угодовський» виконком Рад і натомість обрали новий, у складі 40 більшовиків (для представників інших партій було залишено 20 місць). Зрозуміло, що Рада солдатських депутатів не могла визнати такий «виконком» і заявила про свій вихід з об'єднаних з Радою робітничих депутатів структур [2, с. 103]. Віднині обидві Ради працювали нарізно.

Рада солдатських депутатів засудила спроби більшовиків захопити владу і заявила, що «головний начальник округу, охороняючи лад і спокій Української Народної Республіки, мав достатньо підстав здійснити роззброєння деяких частин військ, в цілях попередження спалаху громадянської війни» [20, с. 424]. Більшовики ж висловлювали таке палке обурення роззброєнням київської залоги, ніби самі не збирались вчинити точнісінько так само з українськими військами. Втім, Генеральний Секретаріат так і не оприлюднив доказів підготовки повстання у столиці. В. Винниченко з трибуни Центральної Ради звинувачував більшовиків у підготовці збройного виступу, але в офіційному урядовому повідомленні пояснив дії уряду необхідністю «одібрати зброю у найбільш анархістичних частин», які «підбурені нечесною агітацією більшовиків, весь час погрожували розгромом Києва з тих тяжких орудій, які були у них» [14, с. 490]. При цьому затримання кількох членів ВРК було названо випадковим непорозумінням. Виходило, що жодних підстав для їхнього арешту не було.

Переконавшись, що політичні репресії їм не загрожують, більшовики спробували вдатися до рішучих дій у відповідь. 14 грудня викон-

ком київської Ради робітничих депутатів звернувся до солдатів і робітників із закликом «дати гідну відсіч політиканам, які зарвалися, йдучи в союзі з Каледіним» і оголосив, що не зупиниться «перед загальним страйком і застосуванням збройної сили для відсічі контрреволюційним спробам, звідкіля б вони не походили» [3, с. 109].

Того ж самого дня робітники деяких київських підприємств на знак протесту проти дій української влади розпочали страйк. Виконком Ради робітничих депутатів, Центральне бюро профспілок і Рада фабрично-заводських комітетів закликали столичних пролетарів приєднатися до страйку: «Товариші українці! Ви в першу чергу маєте протестувати проти дій Центральної Ради, що ганьблять революційну честь українського народу. Ви маєте показати, що ваші товариші верстата і праці – російські пролетарі – ваші брати, і що разом з ними ви підете в бій за перемогу робітничо-селянської революції» [3, с. 110–111]. Та оскільки робітники трамвайного депо, водогону і міської електростанції не підтримали страйкарів, вже наступного дня організатори загального страйку оголосили про його «завершення».

14 грудня у Києві проїздом опинився Г. Зінов'єв, один з провідних діячів більшовицької партії. Прихильник об'єднання всіх соціалістичних сил задля боротьби проти «контрреволюції», у листопадові дні він вийшов зі складу ЦК РСДРП(б) на знак протесту проти ленінської стратегії й виїхав до Єлисаветграда, де мешкала його родина. Тепер відомий діяч більшовицької партії повертався до Петрограда. У Києві Г. Зінов'єв зустрівся з Л. П'ятаковим та іншими партійними активістами, які поділилися з ним подробицями останніх подій. Спогади про цю зустріч залишив В. Затонський: «Тов. Зінов'єв тоді своєї думки не висловив, але більшість присутніх були щиро переконані, що Центральну Раду треба розігнати... але тоді й гадки не може бути за якусь там Україну, бо все це – вигадки націоналістів» [6, с. 141].

Порадившись з Г. Зінов'євим, керівники київської організації РСДРП(б) вирішили більше не ризикувати спробами збройного повстання. Усю надію вони покладали тепер на підмогу «революційних» загонів з фронту і підтримку Радянської Росії. Очікувалося, що лінію Жмеринка – Фастів займе 2-й Гвардійський корпус, а надіслані зі Ставки й Петрограда військові сили візьмуть під свій контроль залізничні лінії Сарни – Коростень і Бахмач – Ніжин.

Представники ВРК І. Пуке і Свистунов негайно повезли до Революційного польового штабу при Ставці лист Л. П'ятокова, в якому було

викладено план дій проти Центральної Ради. Пояснюючи причини тимчасової відмови від тактики збройного повстання, лідер київських більшовиків писав: «У Києві зараз знаходиться близько двох дивізій українських військ, які до останнього часу підтримували Центральну Раду. Вступати у бій з ними немає сенсу, не розколовши їх. У даний момент серед них вже є різкий розкол, і підтримувати Центральну Раду проти Рад вони не будуть, а тому треба діяти надзвичайно обережно, щоб знову не об'єднати їх проти великоросів» [5, арк. 88].

Останнє твердження лідера київських більшовиків було радше спробою видати бажане за дійсне. Як свідчили останні події, національні війська поки що слугували надійною опорою Центральної Ради. Саме здійснена українськими частинами операція дозволила запобігти повторенню в столиці України петроградських подій. Утім, уряд УНР не спромігся донести до відома громадськості, що роззброєння російських частин у Києві було превентивним заходом, спрямованим на попередження збройного повстання. Для багатьох робітників і солдатів, чутливих до більшовицької пропаганди, раптове роззброєння «революційних» військ київської залоги виглядало як доказ ворожості української влади до «робітничо-селянської революції». Відтак, політичні наслідки успішної військової операції були зовсім іншими, аніж очікували керманічі Центральної Ради.

Джерела та література:

1. Бош Е. Год борьбы. / Е. Бош. – К.: Политиздат, 1990. – 447 с.
2. Брагинский И. Киевский Совет рабочих депутатов / И. Брагинский. // Летопись революции. – 1929. – № 3 (36). – С. 70–107.
3. Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918 гг. Сб. док-тов и мат-лов: В 3 т. – Т. 2. – К.: Политиздат, 1957. – 732 с.
4. Гриневич В., Гриневич Л. Слідча справа М. А. Муравйова: документована історія. / В. Гриневич, Л. Гриневич. – К., 2001. – 336 с.
5. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 375. – Оп. 1. – Спр. 13.
6. Затонський В. З спогадів про українську революцію / В. Затонський. // Летопись революции. – 1929. – № 4 (37). – С. 139–172.
7. Ковальчук М. Листопад 1917 р. в історії української революції / М. Ковальчук. // Пам'ять століть. – 2002. – № 5. – С. 127–141.
8. Кутузов С., Бондаренко С. Авіапарківці / С. Кутузов, С. Бондаренко. // Боротьба за перемогу радянської влади на Україні: 36. спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К., 1957. – С. 124–144.

9. Майоров М. Из истории революционной борьбы на Украине (1914–1919) / М. Майоров. – К.: Держвидав, 1922. – 108 с.
10. Пуке И. Военно-Революционный Комитет и Октябрьское восстание / И. Пуке. // Из истории Октябрьской революции в Киеве (воспоминания участников). – К.: Госиздат, 1927. – С. 27–79.
11. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 178.
12. Там само. – Спр. 3811.
13. Сивцов О. Київська червона гвардія в боротьбі за владу Рад / О. Сивцов. // У дні Жовтня: Спогади учасників боротьби за владу Рад на Україні. – К.: Політвидав, 1987. – С. 52–65.
14. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 1. – 592 с.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 22.
16. Там само. – Оп. 3. – Спр. 23.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 9.
18. Там само. – Спр. 761.
19. Там само. – Спр. 820.
20. 1917 год на Киевщине: Хроника событий. – К., 1928. – 584 с.

Михайло Ковальчук (*Київ, Україна*). Спроба більшовицького повстання в Києві в грудні 1917 року

На підставі широкого кола джерел досліджено спробу збройного повстання у Києві проти Центральної Ради у грудні 1917 р., висвітлено підготовку повстання більшовиками, докладно реконструйовано вжиті для ліквідації збройного виступу заходи українського командування, розкрито політичні й військові аспекти подій.

Ключові слова: українська революція, Українська Центральна Рада, Українська Народна Республіка, радянська влада.

Михаил Ковальчук (*Киев, Украина*). Попытка большевистского восстания в Киеве в декабре 1917 года

На основе широкого круга источников автор исследует попытку вооруженного восстания в Киеве против Центральной Рады в декабре 1917 г. Показана подготовка восстания большевиками, рассмотрены направленные на ликвидацию вооруженного выступления меры украинского командования, освещены политические и военные аспекты событий.

Ключевые слова: украинская революция, Украинская Центральная Рада, Украинская Народная Республика, советская власть.

Mykhailo Kovalchuk (*Kyiv, Ukraine*). **The attempt of Bolshevik rising in Kyiv in December 1917**

On the broad base of the sources author investigates the attempt of armed rising in Kyiv against Ukrainian Centralna Rada in December 1917, researches Bolshevik's preparations for rebellion, reconstructs measures used by Ukrainian command for elimination of armed insurrection, discovers political and military aspects of events.

Key words: Ukrainian revolution, Ukrainian Centralna Rada, Ukrainian People's Republic, soviet power.

Віталій БОРИМСЬКИЙ
(Черкаси, Україна)

УДК 94(477) “1920/1991”

Варшавський договір 1920 року в українській радянській історіографії

Питання Варшавського договору в українській радянській історіографії рідко було предметом окремого дослідження. Однак, розглядаючи теми «розгрому націоналістичної контрреволюції», «третього походу Антанти» чи радянсько-польської війни, радянські історики не оминали і факту польсько-української співпраці, підвалиною якої був договір від 21 квітня 1920 р. Так чи інакше про нього обов'язково згадували якщо не з наукових, то з політичних міркувань, використовуючи його як нагоду в черговий раз «викрити» шкідливість націоналізму. Відповідно С. Петлюрі неодмінно закидалися «торгівля» українськими землями та «прислуговування» іноземним імперіалістам.

Перші праці на тему радянсько-польської війни з'явилися у 20-х роках ХХ ст. [5; 20]. Це були невеликі за обсягом брошури, стилістика тексту яких мало відрізнялася від газетних статей. Судячи із самих лише назв – «Війна з польськими панами (польсько-шляхетська авантюра)», «Шлях зрадництва і авантюра (петлюрівське повстання)» – можна зробити висновки про емоційність текстів, їхню агітаційну спрямованість. Крім того, оскільки вони писались по живих слідах практично відразу ж по війні, автори не уникли упередженості. Вплинула на це і структура джерельної бази досліджень: виключно радянські документи та матеріали. Головною метою цих брошур було наукове обґрунтування та підкріплення фактами позиції партії більшовиків. Важливо, що основна концепція тлумачення подій з'явилася в перших же працях, присвячених радянсько-польській війні. Теза про третій похід Антанти та її знаряддя – панську Польщу і її прислужників буржуазних націоналістів – з'явилася в 1920 р. На думку американського історика Евана Моудслі, вперше війну з Польщею назвав «третім по-

ходом Антанти» Й. Сталін у публікації у травневому номері газети «Правда» [1, с. 254]. Звідти це визначення перекочувало у фахову літературу.

У 1940 р. вийшла друком брошура І. Кулика «Провал польського плану в 1920 році» [7]. Очевидно дата її появи не випадкова, а пов'язана з подіями 1939 р. На думку автора брошури, війна була наслідком політики Антанти; агресор у конфлікті, звичайно ж, Польща. Угода між УНР та Польщею знаходиться на маргінесі дослідження. Автор доводить, що договір не мав великого впливу на розклад сил та перебіг подій, а лише вкотре довів «зрадливу» політику Петлюри та його поплічників – «націоналістичних банд». Характерно, що і Пілсудський, і, особливо, Петлюра змальовуються якось карикатурно: «В обозі імперіалістичних загарбників їхав т. зв. “уряд” відомого погромщика Петлюри, а також ішло військо недобитих банд української контрреволюції» [7, с. 20]. Вони виглядають не як серйозні суперники, а як слухняні маріонетки. Головним же союзником Пілсудського був не Петлюра, а Врангель: «Пілсудський і Врангель, – за висловом В. Леніна, – це дві руки Антанти» [7, с. 20]. Все ж, окрім неприхованої упередженості, брошура має свої позитиви. Головний із них – це ґрунтовне дослідження економічної ситуації в Україні у 1920 р., те, чого не зробили в діаспорній українській історіографії та те, що недооцінюється і в сучасній українській історіографії. Автор подає дані про кількість працюючих заводів, шахт, рівень видобутку вугілля, виплавки чавуну і т. ін., наводиться статистика по сільському господарству, робиться порівняння з 1913 р. [7, с. 11]. Дослідження відтворює економічну ситуацію, на тлі якої розгорталися події у 1920 р. У 1947 р. побачила світ ще одна брошура цього ж автора, присвячена вже всьому періоду революції, тому питання Варшавського договору в ній розглядалося дуже побіжно. В цілому, бачення автором цієї проблеми змін не зазнало.

Загалом, у період міжвоєнного двадцятиріччя та війни серйозних праць, в яких розглядалася б проблема Варшавського договору 1920 р., в Україні не було опубліковано. Хоча в Радянському Союзі у 1920-х–1930-х рр. було опубліковано чимало спогадів та мемуарів учасників радянсько-польської війни, українська радянська історіографія залишилася осторонь цієї теми.

У післявоєнний період виходять великі за обсягом праці, що мали узагальнюючий характер. Одним з авторів, які активно працювали в цей час над проблемами революції, був А. В. Лихолат [8–16]. Як і в

цілому в радянській історіографії, угода між С. Петлюрою та Ю. Пілсудським розглядається А. Лихолатом у контексті боротьби із «зовнішньою інтервенцією» та «внутрішньою контрреволюцією». За цією концепцією Польща була, поряд із Врангелем, головним зряддям Антанти для знищення першої в світі робітничо-селянської країни. Радянська Росія змальовується як жертва агресії, яка, прагнучи миру, неодноразово намагалась налагодити нормальні відносини із сусідами]. Однак «з метою захоплення Радянської України польські імперіалісти покликали собі на допомогу українських буржуазних націоналістів на чолі з Петлюрою, готових прислужувати будь-яким іноземним загарбникам заради відновлення на Україні буржуазно-поміщицького ладу» [15, с. 466], та розв'язали війну. Національний чинник у боротьбі відкидається, все трактується крізь призму класової боротьби: метою Директорії була не стільки національна держава, скільки відновлення капіталістичного ладу, а державна самостійність – це лише інструмент для досягнення мети. Роль же військ Директорії зводиться до прислужування полякам. «Петлюрівці, – за висловом А. Лихолата, – повернулись на Україну в польському обозі». Слід відзначити, що така концепція зображення національного самостійницького руху характерна не лише для тлумачення суті Варшавського договору 1920 р. Та сама риторика використовується й для зображення Брест-Литовського миру: «В обозе германских оккупантов возвращалась на Украину Центральная Рада» [13, 297]. Прислужниками іноземного імперіалізму були і Центральна Рада, і Гетьманат, і Директорія. Така концепція дуже зручна, оскільки з легкістю пояснює «живучість» буржуазних націоналістів, які, не маючи народної підтримки, боролися проти радянської влади за допомогою іноземних чинників. Лише більшовицький уряд вважається дійсно народним і дійсно робітничо-селянським, а головне – українським. При цьому, якщо союз С. Петлюри з Ю. Пілсудським вважається «ганебним продажем України», то окупація України військами більшовиків називається «братньою допомогою» російського пролетаріату українським робітникам та селянам, які ще не встигли розібратись, хто є хто [11; 12]. Те ж саме стосується делегування величезної кількості партпрацівників в Україну [13, с. 331–332]. Проте більшовицький харківський уряд вважається за своєю суттю цілковито українським. Війна проти військ Директорії, подібно до повстання проти гетьманського режиму, називається визвольною боротьбою. «Тільки спираючись на допомогу російського народу та інших народів нашої країни,

український народ зміг вигнати зі своєї країни австро-німецьких і англо-французьких інтервентів, розгромити збройні сили націоналістичної контрреволюції і викинути за межі своєї Батьківщини жалюгідні рештки петлюрівського “уряду” та інших найманців іноземного імперіалізму» [15, 522]. Зазначається, що «українські трудящі вважали петлюрівців такими ж інтервентами, як і білопольських окупантів» [15, с. 473]. Таким чином, війська російських більшовиків постають як щось своє та рідне, а війська УНР як щось абсолютно чуже та вороже українському населенню.

Становище на землях, зайнятих польсько-українськими військами, описується як страшний окупаційний режим. Наводяться приклади жорстокого поводження з населенням, грабунків, зловживання владою. При згадці фактів жорстокого поводження польських солдат з українським населенням обов’язково підкреслюється, що петлюрівці були нічим не кращі за поляків, якщо не гірші [13, с. 310]. Таким чином обстоюється точка зору, що Директорія не мала жодної підтримки серед населення, була виразником інтересів тільки поміщиків, куркулів та іноземного імперіалізму.

Ще одна важлива риса концепції А. Лихолата – зображення Петлюри як нікчемної особистості, яку навіть його союзники не поважали. Неодноразово підкреслюється, що його як серйозного діяча ніхто в польському таборі не сприймав [10, с. 263]. «Державна діяльність петлюрівської Директорії в період польської окупації обмежувалася лише виданням різних декларацій з нападами на більшовиків і закликами до українського населення коритися в усьому окупантам. Петлюрі було дозволено лише на короткий час приїхати в Київ, де він виголосив кілька пишних промов, вихваляючи своїх хазяїв поляків» [15, с. 473]. Заперечується участь у військах УНР широких верств суспільства: «Основной социальной базой петлюровской Директории было кулачество» [13, с. 321]. При цьому, якщо, наприклад, підтримка населенням більшовиків в українській діаспорній історіографії та спогадах сучасників обґрунтовується вірою населення в більшовицькі демагогічні гасла, політичною дезорієнтацією [17; 19; 28], то підтримка військ Директорії у А. Лихолата трактується як свідомий злочин куркульства проти трудового народу. «Куркуль жеде не діждеться приходу польських, яких завгодно білогвардійців, він хоче по спекулятивній ціні на вільному ринку збути свій хліб. Він гвинтівкою зустрічає робітничий продовольчий загін, який прийшов з міста; умов-

ляє середняка не виконувати розверстки, дає хліб зі своїх засік біднякові з тим, щоб той ішов стріляти в більшовиків. Сільський куркуль є найзапеклішим ворогом радянської влади» [15, с. 473]. Отже, картина виглядає наступним чином: Директорію підтримувала дуже вузька верства населення, і та була ворожа українському народу. Будь-яка підтримка або співчуття військам УНР трактується не як політична дезорієнтація, а як свідомий злочин природного ворога радянської влади – куркульства.

Сама війна виглядає як польсько-російська. Хоч як автор не намагається переконати читача, що Українська РСР була самостійною державою, все ж у тексті частіше фігурує визначення «Радянська Росія». Якщо узагальнити виклад подій, то все виглядає таким чином. Польські імперіалісти з метою захоплення України розв'язали війну, прикликавши до себе Директорію. Український народ ще не мав достатньої організованості для відбиття агресії, тому російський пролетаріат, не шкодуючи сил, поспішив на допомогу українцям. Завдяки такому поясненню подій Радянська Україна у цій війні виглядає не як рівносильний союзник, а як сателіт. Українське населення ніби пасивно спостерігало за ситуацією, коли Польща хотіла загарбати українські землі, а РРФСР вела тяжку й виснажливу війну за українські інтереси. Згадуються спроби польської сторони під час мирних переговорів ввести у переговорний процес делегацію від УНР. Такі спроби автором рішуче засуджуються [10, с. 271]. Інтернування військ УНР та її міністрів у Польщі знайшло дуже обмежене висвітлення. Зокрема, згадується, що вони були інтерновані на території етнічної Польщі. Цьому дається таке пояснення: «На цей раз петлюрівські міністри і члени продажної Директорії на шляху до Варшави не зважились затриматись в Галичині, побоюючись народного гніву» [10, с. 268].

Отже, А. Лихолат тлумачить Варшавський договір 1920 р. як черговий продаж України буржуазними націоналістами імперіалістам Заходу. При цьому Польща як агресор та прислужниця Антанти використала договір з С. Петлюрою для легшого загарбання Радянської України. Переслідуючи класові інтереси, петлюрівці та білополяки жорстоко експлуатували українське населення. Український народ, очолений більшовиками, пліч-о-пліч з російськими пролетарями вигнав загарбників, якими були як поляки, так і петлюрівці. Таким чином, в А. Лихолата договір Пiлсудський–Петлюра трактувався в руслі радянської концепції про іноземну інтервенцію та розгром буржуазно-

націоналістичної Директорії. Всі рухи, які були ворожими радянській владі, вважались ворожими і всьому народу, інспірованими ззовні.

Ще один автор, який активно працював над зазначеною темою – М. І. Супруненко [22–26]. Він практично не розглядає Варшавський договір як якусь важливу подію. Цей договір, на його думку, був на узбіччі основних подій, пов'язаних із С. Петлюрою, і надалі зображується в карикатурній формі. У монографії «Комуністична партія – натхненник і керівник боротьби українського народу за створення і зміцнення Української Радянської Держави» про підписання Петлюрою якогось договору з Ю. Пілсудським навіть не згадується. Зазначається лише, що «здійсненню планів поневолення України панською Польщею активно допомагали українські буржуазні націоналісти». Складається враження, що то були звичайнісінькі бандити. У М. Супруненка, як і в А. Лихолата, зазначається теза, що УНРівські війська були нічим не кращі за польські. «Таким же великим лихом для місцевого населення були петлюрівські банди. Вони немов змагались з білополяками в грабуванні українського населення. В Кам'янець-Подільському петлюрівський загін Фролова організував надзвичайні грабунки і насильства над місцевим населенням. Петлюрівські розбійники знищували селянські посіви в таких масштабах, що перед трудящим селянством тих місцевостей виразно поставала загроза голоду» [23, с. 280–281]. Не шкодував автор і епітетів, які явно не сприяють науковості: «Огидні лакеї польських панів ставили своїм завданням сприяти білополякам у поневоленні Радянської України» [23, с. 282]. Таким чином, союз Пілсудський–Петлюра виглядає як союз українського куркульства з польським поміщицтвом. Важливо відзначити, що в радянській літературі аж до 1970-х рр. практично не розглядалось питання генези договору, ставлення до нього в українському та польському політичних середовищах. Ніби і польські «імперіалісти», і українські «буржуазні націоналісти» були абсолютно одностайні у ставленні до договору, і ні в українському, ні в польському середовищі не було жодних опонентів до нього. Про Польщу взагалі складається враження, що це був суцільний військовий табір, який тільки й чекав, коли його скерують на радянську країну. Дуже вузько також трактуються мотивації С. Петлюри та Ю. Пілсудського.

Згадки про участь українських військ у військових діях дуже поодинокі. Війська УНР згадуються лише тоді, коли вони в «обозі поляків» приїхали в Україну. Складається враження, що ніякої участі в

бойових діях вони не брали, ні під час наступу, ні під час відступу польських військ. Їм відводиться місце поліцаїв, які забирали в селян провіант і займалися грабунками.

Якщо узагальнити, то в 50-х–60-х роках ХХ ст. науковці особливо не зосереджувалась на розгляді питання польсько-української співпраці. Про договір згадується дуже коротко, та й то лише, щоб розкрити чергову «зраду української контрреволюції». А іноді про факт існування договору не згадується взагалі, а про співпрацю між польським та українським урядом можна дізнатись в описі окупаційного режиму, неодмінною складовою якого були «петлюрівські банди». Польсько-український союз продовжує зображуватись у карикатурній формі. Дух тексту близький до агітаційних матеріалів 1920 р. Такі слова, як уряд, міністри, чиновники, коли використовуються стосовно Директорії, пишуться в лапках. Історики в цей період не досліджували генезу договору. Тексти навіюють думку, що С. Петлюра в будь-який час був готовий укласти цей договір, а Ю. Пілсудський зі свого боку тільки на це й чекав.

Праці 1970-х–80-х рр. більш стримані у висловлюваннях. Загальна концепція, звичайно, залишається незмінною, але тексти менш емоційні та більш стримані. У цей період видаються багатотомні праці з історії Української РСР [3; 4; 27]. У 10-томній «Истории Украинской ССР» [3] та 8-томній «Історії Української РСР» [4] питанню Варшавського договору присвячено близько двох сторінок тексту і знову ж таки під заголовком «Чергова зрада українських буржуазних націоналістів». Та особливо помітним з-поміж усієї української радянської історіографії є тритомне видання «Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр.» [27], третій том якого повністю присвячено 1920 року. Тут найповніше висвітлено договір: досліджено його генезу, мотиви, очікування сторін, рецепцію договору в Польщі та Україні. Тут уперше в радянській історіографії описується участь українських військ у бойових діях, згадуються і партизани, і Зимовий похід Тютюнника, і перехід ЧУГА на бік поляків, і участь українських дивізій у воєнних діях на польсько-радянському фронті. Український союзник не виглядає більше таким карикатурним та несерйозним. Крім того, вперше згадуються незгоди між українським та польським командуванням. Так, зазначається, що в ноті польському командуванню український уряд констатував. «Влада польська поводить на місцях так, як звичайно поведуться тільки окупанти на території, за-

йнятій по праву війни [27, с. 171]». Уряд Директорії тут виглядає не так, як у більшості радянських досліджень, – слухняним прислужником польських окупантів, а як сторона, яка зазнала сваволі сильнішого союзника, сторона, яка, проте, мала власні інтереси, що не зовсім збігалися з польськими. Договір був скоріше політичним прорахунком С. Петлюри, аніж свідомою «зрадою» українства. Зазначений тритомник є найбільш ґрунтовною та неупередженою працею про українську революцію, хоча події розглядаються в руслі незмінної радянської концепції про громадянську війну в Україні.

Підводячи підсумки, можна виділити такі головні риси, притаманні українській радянській історіографії Варшавського договору 1920 р. По-перше, це дивовижна однастайність авторів у поглядах на зазначене питання. Загальне бачення подій не змінювалось від самого 1920 р. і до кінця існування радянської влади. По-друге, – карикатурність зображення української сторони в польсько-українському союзі, емоційність висловлювань, особливо у довоєнний період та в 1950-х–1960-х рр. С. Петлюра в більшості випадків постає як звичайнісінький бандит. Його ім'я часто згадується поряд з отаманами Махном, Зеленим та Григор'євим, так, ніби це постаті одного масштабу, щоб знівелювати його значення, викликати в читача асоціації з отаманщиною. Слова «уряд» чи «міністри» стосовно УНР вживаються тільки в лапках, навіть зі значною часткою сарказму. По-третє, внесок військ УНР в загальний хід військової кампанії дуже нівелюється, їхня кількість сильно применшується, а то й взагалі до уваги не береться, і роль українців, як правило, зводиться до прислугування полякам. По-четверте, єдиним репрезентантом цілого українського народу вважається харківський більшовицький уряд. Уряду ж УНР відмовляється у представленні навіть якоїсь частини українства. Всі його «поплічники» – це куркулі та бандити, а отже, покидьки українського суспільства. По-п'яте, вся польсько-радянська війна вважалась інспірованою Антантою, а сам договір – тактичним ходом польського імперіалізму, в якому С. Петлюрі відводилась роль маріонетки.

У цілому ж, за рідкісними винятками, Варшавський договір 1920 р. перебував на марґінесі радянських історичних досліджень. Він особливо не вивчався, а ті наукові розробки, які проводились, були спрямовані на позитивістський пошук фактів, які підтверджували б уже існуючу, визначену партією, концепцію.

Джерела та література:

1. *Mawdsley E. The Russian Civil War* / E. Mawdsley. – N. Y.: Pegasus Books, 2007. – P. 254. – 362 p.
2. Из истории гражданской войны и интервенции, 1917–1922 гг. / Научный совет по комплексной проблеме «История Великой Октябрьской социалистической революции» (Академия наук СССР). – М.: Наука, 1974. – 479 с.
3. История Украинской РСР: В 10 т. – Т. 6: Великая Октябрьская революция и гражданская война на Украине (1917–1920) / Гл. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор. – К.: Наук. думка, 1984. – 655 с.
4. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. / Ред. кол.: А. Г. Шевелєв (відп. ред.) та ін. – Т. 5: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920) / Ред. кол.: М. І. Супруненко (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1977. – 592 с.
5. *Козельський Б.* Шлях зрадництва і авантюр (Петлюрівське повстання) / Б. Козельський. – Х., 1927. – 28 с.
6. *Кулик І.* Боротьба робітників і селян за встановлення і зміцнення радянської влади на Україні (1917–1920 рр.) / І. Кулик. – К.: Укр. вид-во політ. літ-ри. – 1947. – 31 с.
7. *Кулик І.* Провал польського плану в 1920 р. / І. Кулик. – К.: Держ. вид-во політ. літ-ри при РНК УРСР. – 1940. – 44 с.
8. *Лихолат А. В.* Великое единение / А. В. Лихолат, Д. А. Чугаев. – М.: Политиздат, 1972. – 135 с.
9. *Лихолат А. В.* Жовтень на Україні / А. В. Лихолат. – К.: Політвидав України, 1967. – 163 с.: іл.
10. *Лихолат А. В.* Здійснення ленінської національної політики на Україні. 1917–1920 / А. В. Лихолат; відп. ред. І. О. Гуржій; АН УРСР, Ін-т історії. – К.: Наук. думка, 1967. – 302 с.
11. *Лихолат А. В.* Ленінська національна політика партії в дії / А. В. Лихолат; Ін-т історії партії при ЦК КП України – Філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К.: Політвидав України, 1977. – 85 с. – (Серія «Рішення XXV з'їзду КПРС – у маси!»).
12. *Лихолат А. В.* Национализм – враг трудящихся: Анализ исторического опыта борьбы против национализма / А. В. Лихолат. – М.: Мысль, 1986. – 349 с.
13. *Лихолат А. В.* Под ленинским знаменем дружбы народов: Единство действий трудящихся Украины и России в борьбе за победу и укрепление Советской власти / А. В. Лихолат; АН СССР, Ин-т истории СССР. – М.: Наука, 1970. – 434 с.
14. *Лихолат А. В.* Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.) / А. В. Лихолат. – М.; Ленинград: Госполитиздат, 1954. – 655 с.

15. *Лихолат А. В.* Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917–1920 рр.) / Пер. з рос. вид. 1954 р. / А. В. Лихолат. – К., Держполітвидав УРСР, 1955. – 602 с.
16. *Лихолат А. В.* Вдосконалення національних відносин у СРСР – історичне завоювання Великого Жовтня // *Укр. істор. журн.* – 1987. – № 12. – 89 с.
17. *Мазепа І.* Україна в огні і бурі революції 1917–1921 / І. Мазепа. – К.: Темпора, – 2003. – 608 с.
18. *Маковійчук І. М.* Вшанування доктора історичних наук професора А. В. Лихолата у зв'язку з його 70-річчям / І. М. Маковійчук // *Укр. істор. жупн.* – 1985. – № 2.
19. *Мірчук П.* Українська державність 1917–1920 / П. Мірчук. – Філадельфія, 1967. – 400 с.
20. *Павлович М.* Війна з польськими панами (польсько-шляхетська авантюра) / М. Павлович. – Х., 1920. – 14 с.
21. *Руднев В.* Крах білопольської окупації на Україні в 1920 році / В. Руднев. – К., 1941. – 34 с.
22. *Супруненко М.* Жовтнева революція і боротьба за владу Рад на Україні М. Супруненко. // *Укр. істор. журн.* – 1967. – № 10. – С. 23.
23. *Супруненко М.* Комуністична партія – натхненник і керівник боротьби українського народу за створення і зміцнення Української Радянської Держави / М. Супруненко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 216 с.
24. *Супруненко М.* Премога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні / М. Супруненко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1957. – 105 с.
25. *Супруненко М.* Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. (1918–1920) / М. Супруненко – К.: Держполітвидав, 1951. – 342 с.
26. *Супруненко Н.* Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции на Украине (1918–1920) / Н. Супруненко – М. : Наука, 1966. – 455 с.
27. Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр.: У 3 т. – Т. 3. / За ред. А. Д. Скаби. – К.: Політвидав України, 1970. – 463 с.
28. *Шандрук П.* Сила доблесті / П. Шандрук. – К.: Вища школа, 1999. – 234 с.

Боримський Віталій (Черкаси, Україна). Варшавський договір 1920 року в українській радянській історіографії

У статті розглядаються радянські публікації, присвячені Варшавському договору 1920 р. Автор показує історичні умови, аналізує праці українських радянських дослідників та їхні у вивченні договору.

Ключові слова: українська радянська історіографія, Варшавський договір 1920 р.

Боримский Виталий (Черкассы, Украина). Варшавский договор 1920 года в украинской советской историографии

В статье рассматриваются советские публикации, посвященные Варшавскому договору 1920 г. Автор показывает исторические условия, анализирует работы украинских советских историков и их достижения в исследовании договора.

Ключевые слова: украинская советская историография, Варшавский договор 1920 г.

Borymskyi Vitalii (Cherkasy, Ukraine). The Treaty of Warsaw (1920) in Ukrainian Soviet historiography

The article reviews the Soviet publications, dedicated to the Treaty of Warsaw (1920). The author shows the historical conditions, analyses the creative work of Soviet Ukrainian scientists and their achievements in the field of study of the Treaty.

Keywords: Ukrainian Soviet historiography, Treaty of Warsaw (1920).

Валентин КАВУННИК
(Київ, Україна)

УДК: 930.22: 94(477) “1920/1921”

**Ризький мир у дипломатичних
документах уряду УНР
(22 вересня 1920 р. –
18 березня 1921 р.)**

Дипломатичні документи є невід’ємним джерелом у вивченні визвольної війни УНР за самостійну державу (грудень 1917–1921). Важливими подіями в історії українського державотворення стали мирні переговори в Бересті та Ризі. Якщо за Берестейським договором УНР набула статусу суб’єкта міжнародного права, то за Ризьким договором в Україні юридично було встановлено адміністрацію більшовицького російського уряду під назвою УСРР. Вивчення дипломатичних документів дає підстави для розуміння офіційної позиції уряду УНР, поглядів українських дипломатів на проблеми, порушені під час мирних переговорів у Ризі.

Однією з ознак суверенного уряду є встановлення й розвиток дипломатичних відносин з іноземними державами. Встановлення міждержавних відносин здійснюється через відправлення дипломатичної місії або делегації до урядів інших держав. Діяльність закордонних представництв відображається в дипломатичних документах. Уряд УНР як суверенний уряд держави здійснював зовнішню політику для пошуку політичних і військових союзників у визвольній війні проти Росії 1917–1921 рр.

Важливою міжнародною подією для європейських держав стали мирні переговори між делегаціями Польщі та Росії в Ризі. За результатами переговорів у Ризі 12 жовтня 1920 р. було підписано прелімінарний договір, а 18 березня 1921 р. там само було підписано мирний договір. **Актуальність** статті полягає в аналізі дипломатичних документів уряду УНР як основного джерела для встановлення його позиції щодо результатів Ризького миру. **Предметом** статті є дипломатичні документи уряду УНР, присвячені мирним переговорам у Ризі 22

вересня 1920 р. – 18 березня 1921 р. **Метою** статті є класифікація і систематизація дипломатичних документів уряду УНР за червень 1920 р. – березень 1921 р. Обрані документи зумовлені діяльністю нового складу Кабінету міністрів уряду УНР, в якому посаду міністра закордонних справ займав Андрій Ніковський. В них розглядається фактична сторона переговорного процесу між суб'єктами міжнародного права, визначається позиція уряду в окремих аспектах зовнішньої міжнародної політики, аналізується її вплив на інтереси національного уряду.

За період зовнішньополітичної діяльності від підписання Берестейського договору 9 лютого 1918 р. до жовтня 1919 р. уряд УНР в європейських державах відкрив 6 посольств (Німеччина, Австрія, Болгарія, Туреччина, Швейцарія та Фінляндія), три консульства (Берлін, Мюнхен, Гданськ), надіслав 16 дипломатичних місій до Франції, Англії, Італії, Сполучених Штатів Америки, Чехо-Словаччини, Угорщини, Швеції та Норвегії, Бельгії та Голландії, Греції, Республік Кавказу, Ватикану, Румунії, Данії, Польщі, Латвії, Естонії. Утім, після підписання Ризького миру 18 березня 1921 р. чинними залишились тільки два посольства: в Німеччині, Австрії; три консульства та вісім дипломатичних місій у Польщі, Румунії, Англії, Італії, Франції, Бельгії та Голландії, Угорщині, Чехо-Словаччині [21, арк. 2–4].

Частина дипломатичних документів з питань мирних переговорів у Ризі вже опублікована у збірниках «Українська революція» (1984) під редакцією Т. Гунчака [9]; третьому томі «Симон Петлюра: Статті. Листи. Документи» (1999) [6], «Неусвідомлення України» (2002) за редакцією В. Сергійчука [7]; у збірнику «Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали» (2010), упорядник документів – Л. Андрієвська та ін. [3] Проте, важлива частина дипломатичних документів уряду УНР зберігається в фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). Найбільше таких документів зберігається у фондах: 3696 «Міністерство закордонних справ УНР Київ, Кам'янець-Подільський, Вінниця; м. Тарнів (Польща), 1918–1924»; 1429 «Канцелярія Директорії УНР Київ, Кам'янець-Подільський; територія Польщі, Чехословаччини, 1918–1938». У них представлено оригінали та копії документів Міністерства закордонних справ, дипломатичних представництв УНР. Важливими є також фонди 3205 «Особиста канцелярія Голови Ради народних міністрів УНР (Вінниця), 1919», 3518

«Надзвичайна дипломатична місія УНР в Угорщині (Будапешт), 1919–1924», 3581 «Посольство УНР в Австрії (Відень), 1918–1922», 3619 «Посольство УНР в Німеччині Берлін, 1919–1923», 3656 «Рада УНР, Тарнів (Польща), 1921», 3695 «Шелухин Сергій Павлович, 1893–1938», 3697 «Дипломатична місія УНР в Латвії Рига, 1920», 3882 «Ейхельман Отто Оттович, 1919–1933», 4211 «Українська надзвичайна дипломатична місія УНР у Швейцарії Берн, 1919». У них зберігаються документи, яких не вистачає в фондах 1429 та 3696, а також копії обіжних матеріалів, зовнішній вигляд яких зберігся краще за оригінал.

У науковій літературі класифікація дипломатичних документів пропонується у дослідженнях О. Сагайдак та П. Сардачука «Дипломатичне представництво: організація і форми роботи»; В. Демидова «Информационно-аналитическая работа в международных отношениях». На підставі сучасної класифікації та особливостей дипломатичного діловодства УНР дипломатичні документи можна поділити на внутрішньовідомчі та зовнішньополітичні. До внутрішньовідомчих належать звіти міністра закордонних справ, обіжники (циркуляри, інструкції), доповіді послів, голів місій і делегацій, політичні листи з поточних міжнародних проблем. До зовнішньополітичних – декларації, меморандуми, ноти до урядів світу.

На основі архівних фондів, класифікації їх документів визначимо пріоритетні документи Міністерства закордонних справ та дипломатичних представництв УНР у контексті мирних переговорів у Ризі. До них відносимо документи:

- міністра закордонних справ УНР Андрія Ніковського та його заступника Отто Ейхельмана;
- голови дипломатичної місії УНР у Латвії Володимира Кедровського, секретаря Михайла Паращука в Естонії, голови делегації УНР на мирних переговорах у Ризі Сергія Шелухина;
- голови дипломатичної місії УНР у Варшаві Андрія Лівницького, а після 14 жовтня 1920 р. Леоніда Михайліва, голови військової місії Віктора Зелінського, керівника торговельно-фінансової місії Івана Феценка-Чопівського;
- голови держави УНР Симона Петлюри;
- голови делегації УНР у Парижі Михайла Тишкевича, радника місії Миколи Шумицького, військового представника УНР полковника Володимира Колосовського, голови дипломатичної місії, створеної у січні 1921 р., Олександра Шульгіна;

- радника у посольстві УНР в Берліні Романа Смаль-Стоцького;
- дипломатичних місій УНР під керівництвом Миколи Василька в Берні, Лондоні – Арнольда Марголіна, Брюсселі – Андрія Яковліва, генерального консульства УНР у Гданську – Кліма Павлюка.

Зовнішньополітичними документами повсякденного спілкування були ноти та меморандуми. Так, п'ять нот було надіслано польському міністру закордонних справ Є. Сапізі: три від А. Ніковського (від 11 жовтня [49, арк. 65–66], від 20 жовтня [49, арк. 69, 72, арк. 116–117], від 26 січня 1921 р. [59, арк. 27–28; 63, арк. 26–28; 72, арк. 101–102]), дві – від А. Ливицького (від 30 серпня [3, с. 420–421], від 20 вересня [49, арк. 54; 72, арк. 99–100]). В них висловлювалася позиція уряду УНР щодо мирних перемовин у Ризі. Голові польської делегації Я. Домбському було передано ноту за підписом С. Шелухина та В. Кедровського проти наміру підписати мир з більшовиками [3, с. 425–426].

Голова дипломатичної місії УНР у Латвії В. Кедровський в нотах до генерала Тернера – голови англійської військової місії у Прибалтиці – прохав про неофіційну допомогу зброєю у війні УНР проти російських окупантів [82, арк. 12, 43]. Він також надіслав ноту-протест міністру закордонних справ Латвії Зіґфриду Меєровичу у зв'язку з початком переговорів латвійського уряду щодо визнання більшовицького уряду Х. Раковського в Україні [78, арк. 25].

Дві ноти було надіслано Леону Делакура – голові конференції у м. Спа (липень 1920 р., Бельгія) від делегації УНР у складі М. Тишкевича, А. Марголіна, А. Яковліва (від 14 липня [64, арк. 38] та 16 липня [3, с. 404–407]). По одній ноті М. Тишкевич передав польському представникові в Парижі Е. Пільцу (від 15 липня [64, арк. 43]) та голові уряду й міністру закордонних справ Франції Жоржу Лейгу (від 12 жовтня [57, арк. 150]). В них повідомлялося про події визвольної війни УНР та союзної Польщі проти Росії. Частина нот адресувалася урядам держав уже після підписання Ризького миру, змістом яких був протест щодо пасивної участі європейських держав у війні українського народу проти російської більшовицької армії (від 15 [59, арк. 35] та 25 березня 1921 р. [25, арк. 80–81]).

Від червня до грудня 1920 р. уряд УНР надсилав до іноземних представництв країн світу декларації та меморандуми. Зокрема, у декларації від 2 червня повідомлялося про трирічну війну за самостійне державне існування України незважаючи на військову інтервенцію Росії [47, арк. 53, 76; 62, арк. 8–10]. Вже 3 серпня було видано два

меморандуми. Перший – до уряду Польщі, в якому Росії пропонувалися умови миру УНР [3, с. 411–412]. У другому меморандумі «До Держав і Народів» йшлося про неможливість встановлення миру між УНР і більшовицькою Росією, аж доки окупаційна армія залишить територію України [50, арк. 19]. Наступний меморандум був надісланий державам-учасницям Балтійської конференції в Ризі, що проходила від 5 серпня до 5 листопада 1920 р. У ньому розкривалася українська традиція державності від 1654 р. з необхідністю утвердження самостійної України на території колишньої Російської імперії [57, арк. 69]. У меморандумі від 5 грудня, надісланому до Варшави, висловлювалися сумніви щодо тривалості підписаного військового перемир'я з більшовиками, а також містився протест у зв'язку з визнанням в Україні т. зв. більшовицького уряду УСРР [50, арк. 42]. Варто назвати проект меморандуму до Польщі, який хоч і не був надісланий, але містив важливу інформацію щодо ставлення УНР до війни з Росією [50, арк. 49–50].

Серед внутрішньовідомчих документів цінними є роботи міністра закордонних справ Андрія Ніковського, зокрема «Огляд сучасного міжнародного становища УНР і закордонної політики» [43, арк. 1–184; 61, арк. 1–214] й «Огляди міжнародної політичної ситуації та зв'язаної з нею діяльності МЗС за час урядування сучасної Ради Міністрів» [22, арк. 268–272; 69, арк. 31–34], підготовлені у березні 1921 р. На основі доповідей голів, радників посольств та місій, оглядів закордонної преси розглядається ставлення кожної європейської держави до російської проблеми і самостійності УНР. Варто назвати «Конспект огляду сучасного міжнародного становища УНР і закордонної політики УНР», в якому зібрано всі ноти, декларації, меморандуми, обіжники з коротким аналізом та викладом основних положень [74, арк. 43–46].

Крім узагальнюючих доповідей, А. Ніковський від червня 1920 р. до лютого 1921 р. готував оперативні щомісячні огляди діяльності Міністерства закордонних справ. У них подається детальна характеристика напрямків зовнішньополітичної та внутрішньовідомчої діяльності міністерства, перебіг польсько-російських переговорів у Ризі, аналіз ключових дипломатичних подій, як, наприклад, конференція держав Антанти у м. Спа (Бельгія), засідання Ліги Націй, позицій окремих європейських політичних і військових діячів щодо існування УНР. Це документи за червень ([24, арк. 2–11; 26, арк. 2–11]), липень [9, с. 240–252], серпень [9, с. 343–363], вересень ([24, арк. 42–54; 26, арк. 39–49; 77, арк. 162–173]), жовтень [9, с. 309–330], листопад ([24,

арк. 92–123; 29, арк. 17–59]), грудень 1920 р. [26, арк. 63–88], січень – лютий 1921 р. [69, арк. 1–3].

За даними похідної військової канцелярії армії УНР за період від 20 червня 1920 р. до 31 січня 1921 р. відділ преси МЗС готував «Огляд стратегічних і політичних подій в Україні» за період від 20 червня до 1 серпня [46, арк. 119–152], за серпень–вересень [85, арк. 267–287], за жовтень 1920 р. ([63, арк. 1–24; 77, арк. 174–182]). В них детально представлено військові дії союзних української та польської армій від «Варшавської битви» до підписання Ризького перемир'я. В «Оглядах» підтверджується припинення військових дій польською армією та самостійне продовження визвольної війни армією УНР, дається характеристика дислокації й тактики повстанських загонів, керованих старшинами армії УНР.

Цінним видом внутрішньовідомчих дипломатичних документів є політичні листи А. Ніковського; від 11 жовтня 1920 р. до 26 квітня 1921-го підготовлено 30 листів до 14 адресатів, в яких порушувалися проблеми Ризького миру. Міністр закордонних справ писав до:

– голів уряду УНР В. Прокопова (від 13 листопада [35, арк. 100], 26 квітня 1921 р. [4, с. 468–470]) та А. Ливицького (від 28 жовтня [33, арк. 3–5], 10 січня [37, арк. 20]; 16 ([17, арк. 96–99; 62, арк. 81–84]) та 19 лютого 1921 р. [59, арк. 39–42]);

– представників у Варшаві Л. Михайліва (від 10 січня 1921 р. ([37, арк. 15–16; 40, арк. 65]), С. Стемповського (від 2 листопада [32, арк. 9]) та Г. Юзефського (від 10 січня 1921 р. [14, арк. 65]);

– представників у Ризі В. Кедровського (від 23 грудня ([56, арк. 6; 65, арк. 5], 6 [65, арк. 14] та 12 січня [40, арк. 82–83], а також за березень [37, арк. 12]), М. Паращука (від 31 грудня [79, арк. 95]), С. Шелухина (від 1 листопада [30, арк. 14] та 17 січня [36, арк. 133]);

– голови держави Симона Петлюри (від 16 жовтня [10, арк. 104], 3 листопада [32, арк. 9–10]), а також до керуючого справами Директорії М. Мироновича (від 26 січня 1921 р. [7, с. 557–561]);

– дипломатів УНР за кордоном: до А. Марголіна (від 11 жовтня [41, арк. 49], 27 жовтня [37, арк. 53–54], 10 січня 1921 р. [7, с. 299–300]), М. Василька (від 27 жовтня [10, арк. 360–361] та від 1 листопада [45, арк. 39]), Р. Смаль-Стоцького (від 25 січня 1921 р. ([28, арк. 13–16; 65, арк. 18–21]), а також до О. Шульгина (від 1 листопада [34, арк. 2–3], 7 грудня [34, арк. 89], 21 січня [39, арк. 6], 12 лютого [54, арк. 25–29], 18 квітня [39, арк. 43–44] 1921 р.).

Великий вплив на А. Ніковського здійснював колега по партії С. Шелухин. Підтвердженням цьому є лист до нього від 1 листопада 1920 р., після якого міністр прийняв погляди сенатора на переговори в Ризі. Але після аналізу та нищівної критики О. Ейхельманом висновків С. Шелухина, створення та очолення останнім опозиційної до уряду УНР організації «Всеукраїнська Національна Рада» у Відні, окремих його антиурядових виступів і заяв А. Ніковський змінив своє ставлення до С. Шелухина.

Документи Отто Ейхельмана – заступника міністра закордонних справ УНР, професора з міжнародного права Київського університету Св. Володимира – є важливим джерелом для розуміння міжнародно-правового аспекту зовнішньої політики УНР, передумов підписання Ризького миру. Так, у липні він підготував доповідь «Про міжнародно-правовий статус УНР», в якій зазначалося, що на основі військового союзу з Польщею УНР вважається державою, яка веде війну проти спільного ворога. Завдання національного уряду полягало в тому, щоби вимагати від польського союзника припинила захищати інтереси України на основі вищезазначеного військового союзу [50, арк. 15]. Після таких висновків А. Лівіцький надіслав міністру закордонних справ Польщі відповідні ноты.

Після підписання прелімінарного і мирного договорів у Ризі О. Ейхельман підготував дві доповіді «Про прелімінарний Ризький договір від 12 жовтня 1920 року» [84, арк. 5–7] та «Про Ризький мир від 18 березня 1921 року» ([63, арк. 46–53, 68–75; 73, арк. 33–36]). Цікавою є позиція О. Ейхельмана щодо причин підписання Польщею Ризького договору. Його висновки представлені у двох вищезазначених доповідних записках про Ризькі договори. Зокрема, у документі «Про Ризький мир від 18 березня 1921 року» розглядається договір між державами Антанти і Польщею, укладений 28 червня 1919 р. в рамках Версальського миру, за яким Польща, відповідно до статті № 21, бере на себе відповідальність за виплату частини російського державного боргу [5, с. 336]. За прелімінарним договором 12 жовтня 1920 р. Росія визнавала себе правонаступницею Російської імперії і була зобов'язана виплатити всі зовнішні борги. З укладенням Ризького миру держави Антанти за поверненням свого боргу мали б звертатися не до Польщі, а до Росії [63, арк. 68–75]. Так уряд Польщі звільнявся від виплати боргу державам Антанти, а Росія відмовлялася від будь-яких фінансових претензій до Польщі.

Показовою є позиція О. Ейхельмана щодо помилкових висновків сенатора С. Шелухина про причини підписання Ризького миру. Цікаво, що прихильне ставлення до висновків сенатора є в монографіях сучасних авторів: Віктора Матвієнка «Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії» (2002) [4, с. 357], Вікторії Соловйової «Українська дипломатія у країнах центральної Європи 1917–1920 рр.» (2006) [8, с. 320–335], Михайла Гетьманчука «Українське питання в радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.)» (1998) [2, с. 61–62] і «Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.)» (2008) [1, с. 97]. Втім, саме О. Ейхельман, за розпорядженням С. Петлюри, в листі до А. Ніковського детально обґрунтував та довів безпідставність і абсурдність висновків С. Шелухина, за якими А. Лівіцький нібито дав згоду голові польської делегації Я. Домбському на визнання УСРР [63, арк. 57–63].

У листі до голови уряду та міністра закордонних справ Франції Жорджа Лейга представлено історію відносин між УНР та більшовицькою Росією. Після появи цього документа дипломатичні представники отримували інформацію, що Росія окупувала територію УНР, а уряд УСРР є російською адміністрацією в Україні [84, арк. 85–91, 177–183]. Детальна історія становлення дипломатичної служби та зовнішньої політики УНР від 1917 р. до 12 квітня 1921 р. представлена у звіті до голови уряду В. Прокоповича [21, арк. 2–4].

Особливим видом внутрішньовідомчих документів є обіжники (циркуляри), в яких дипломатам вказувалися завдання та потреби уряду, роз'яснювалися комплекс принципів питань та позиція уряду в контексті подій міжнародного політичного життя. Обіжники готувалися за дорученням голови Директорії та голови уряду УНР для реалізації поставлених завдань та характеристики досягнень дипломатії [46, арк. 410–411]. За червень–грудень 1920 р. було підготовлено 34 обіжники [10; 14; 23; 46; 56; 68; 75; 77; 85]. Протягом 1921 р. – 59 документів [3, с. 458–459; 14; 17; 48; 68]. Їх можна поділити на такі тематичні групи: інструкції загального характеру; про стан армії УНР; пояснення про закордонні паспорти; про взаємини УНР та Республіки Польща; про ставлення УНР до армії генерала П. Врангеля; про впорядкування дипломатичних документів; щодо оптимізації діяльності урядових відомств; проект про створення союзу чорноморських держав; щодо справ Червоного Хреста; про антиурядову діяльність серед

української еміграції та про зовнішньополітичні акції більшовиків в Європі.

Оперативними документами про події в Ризі стали доповіді голови дипломатичної місії УНР у Латвії Володимира Кедровського, голови делегації УНР на мирну конференцію в Ризі Сергія Шелухина та секретаря дипломатичної місії в Ревелі Михайла Паращука. Балтійський напрямок був пріоритетним для зовнішньої політики УНР з огляду на зацікавленість урядів Англії та Франції створенням союзу держав, які розділяли б Росію та Німеччину. Такий політичний і військовий оборонний союз держав, утворених на території колишньої Російської імперії, залишався актуальним навіть після підписання прелімінарного миру 12 жовтня. Свідченням цьому стало продовження роботи над оборонною військовою конвенцією проти Росії та Німеччини, в якій брали участь полковники армії УНР [81, арк. 112]. Після перенесення мирних переговорів з Мінська до Риги Латвія набула особливого дипломатичного значення для всієї Європи. Об'єднання дипломатичних місій УНР в Латвії та Естонії відбулося 12 грудня 1920 р. [3, с. 436–437], а їх ліквідація на основі телеграми від 24 січня та за наказом В. Кедровського – 2 лютого 1921 р.

У доповідях голови дипломатичної місії УНР В. Кедровського подається детальна інформація про перебіг й результати двох конференцій, які проходили в Ризі: конференції Балтійських держав та польсько-більшовицьких мирних переговорів. 3 серпня розпочала свою роботу конференція Балтійських держав, результатом якої стало підписання політичного договору 31 серпня. Обмін ратифікаційними грамотами планувався на 25 грудня 1920 р. Мирна конференція, розпочата в Мінську 17 серпня, продовжилася в Ризі 21 вересня і завершилася підписанням прелімінарного договору 12 жовтня 1920 р. Робота над мирним договором між Польщею та більшовицькою Росією розпочалася 17 листопада 1920 р. і завершилася підписанням Ризького договору 18 березня 1921 р.

Від серпня 1920 р. та до скасування дипломатичної місії УНР 24 січня 1921 р. було підготовлено 11 доповідей. Завданням та діяльністю Балтійської мирної конференції, участі у ній делегації УНР присвячено доповіді від 6 [81, арк. 81–82] й 31 серпня [81, арк. 91–92]. Важливість ратифікації результатів цієї конференції для дипломатії доводиться в доповіді В. Кедровського, основні аргументи якої використано в пояснювальній записці А. Ніковського від 18 листопада 1920 р. [81,

арк. 104–108]. Участь делегації УНР у конференції Балтійських держав означала б лояльність до політики Франції на Сході Європи. Зміст розмови представників УНР з членом більшовицької місії в Ризі Д. Мануїльським представлено в доповіді за 29 вересня 1920 р. [77, с. 74–76]. Наступні дві доповіді було підготовлено 5 листопада. У першій характеризувалася діяльність більшовицького інформаційного бюро в Ризі у зв'язку з засіданнями комісій для підготовки мирного договору ([55, арк. 129; 77, арк. 140–141]), у другій було подано інформацію про наслідки для місії УНР підписання миру з більшовиками ([77, арк. 136–139; 78, арк. 10–13]). Інформацію про зустріч голів делегацій, під час якої розглядалося питання можливого відновлення війни і статусу уряду УНР, представлено в доповіді від 22 листопада 1920 р. [7, с. 658–662]. Після підписання прелімінарного миру і військового перемир'я В. Кедровський розчарувався в зовнішньополітичній орієнтації на Польщу та Францію, а тому у подальших доповідях, зокрема починаючи від 1 грудня 1920 р. ([77, арк. 187–191; 78, арк. 18]), пропонував пошук дипломатичних контактів з урядом Німеччини.

Внаслідок відмови прийняти УНР та Балтійські країни до Ліги Націй змінилася політика у ставленні балтійських урядів до УНР, натомість розпочинається пошук їхнього дипломатичного співробітництва з Росією. Аналітична і фактична сторони представлені в доповіді від 26 грудня 1920 р. ([38, арк. 97; 77, арк. 213–219]).

За 1921 рік було підготовлено дві доповіді: від 16 січня, в якій наводилася інформація про початок переговорів латвійського уряду з більшовицькою Україною ([72, арк. 2–3; 77, арк. 222–223]) та від 19 лютого – про політичну орієнтацію на Англію [16, арк. 5а]. У службовому листі до С. Петлюри від 21 лютого В. Кедровський пропонував змінити орієнтацію на користь Англії замість Франції [16, арк. 4а], а в листі А. Ніковському від березня 1921 р. обґрунтовував необхідність орієнтації на Німеччину замість Польщі [77, арк. 231–234]. Фактично В. Кедровський, як і Р. Смаль-Стоцький і М. Василько, став прихильником англо-німецької орієнтації замість франко-польської.

Повний перелік доповідей і повідомлень делегації УНР в Ризі представлений у журналах вхідних і вихідних документів [67, арк. 1–4]. Так, С. Шелухин за жовтень 1920 р. підготував чотири доповіді. В них автор висловлював особисте ставлення до дипломатичної роботи в Парижі та Варшаві, подавав реакцію французьких представників на хід переговорів у Ризі [66, арк. 24–26]. Розмову з польським послом у

Латвії на четвертому засіданні Ради уповноважених Балтійської конференції в Ризі він деталізував у доповіді від 14 жовтня [66, арк. 43]. Дві доповіді він підготував 15 жовтня. У першій – вказано на схожість переговорів у Ризі та Бересті, з тією відмінністю, що 1918 р. представництво від більшовицької України не було визнано німецькою та австрійською делегаціями ([10, арк. 380–381; 66, арк. 41–42]). У другій – пропонувалися подальші завдання закордонної політики УНР [66, арк. 44–45]. Після повернення до Відня зміст політичних листів С. Шелухина надісланих до А. Ніковського (від 4 листопада 1920 р. [3, с. 427–432], 5 січня 1920 р. [36, арк. 92]), до С. Петлюри (від 17 листопада 1920 р. [31, арк. 149–153]) та до В. Кедровського (від 19 листопада 1920 р.), кардинально відрізнявся від висновків, поданих у жовтневих доповідях.

Документи С. Шелухина є важливим джерелом для дослідження питання мирних переговорів у Ризі. В його доповідях було порушено проблему різкої зміни політики польської делегації щодо уряду УНР на користь більшовиків. Упереджене ставлення до А. Лівницького та окремих українських дипломатів завадило сенаторові зробити правильні висновки стосовно такої зміни. Головна причина підписання Ризького перемир'я, на думку С. Шелухина, полягала нібито у згоді А. Лівницького на визнання УСРР, хоча уряд УНР погоджувався на підписання Польщею сепаратного миру тільки за умови визнання Росією УНР. У доповідях саме ця вимога була головною причиною зміни політики польської делегації у ставленні до українського питання. Але польська делегація припинала захищати інтереси свого військового союзника у зв'язку з ультиматумом більшовиків, за яким відмова негайно підписати перемир'я означала б початок зимової кампанії.

Документи М. Парашука повідомляють про динаміку відносин балтійських урядів з Росією під час мирних переговорів (дві доповіді від 14 січня 1921 р. [56, арк. 9, 11]), особливо після військових успіхів більшовицької армії в листопаді 1920 р. проти військ П. Врангеля та армії УНР (дві доповіді від 25 грудня 1920 р. [42, арк. 15; 7, с. 644–645]).

Головним центром для зовнішньої політики УНР залишалася Варшава. Після підписання політичної і військової конвенції 21 та 24 квітня відповідно у Варшаві, крім дипломатичної місії на чолі з Андрієм Лівницьким, функціонували військова, очолювана Віктором Зелінським, торговельно-фінансова на чолі з Іваном Фещенком-Чопівським.

Їхнім завданням було дипломатичне, фінансове і військове забезпечення визвольної війни уряду УНР проти російських окупаційних військ. Дипломатична місія УНР у Варшаві офіційно припинила свою діяльність після ратифікації польським парламентом Ризького миру від 18 березня 1921 р., перейменувавшись на Центральний комітет української еміграції у Варшаві; військова місія була перейменована у Ліквідаційну військову місію. Фактично уряд УНР продовжував боротьбу за відновлення своєї влади в Україні, координуючи селянські збройні виступи та проводячи дипломатичні акції в європейських державах.

Позиція уряду УНР щодо мирних переговорів у Ризі, крім дипломатичних нот, представлена також у листах А. Лівницького, написаних у серпні-вересні 1920 р. до і С. Петлюри (від 10 серпня [83, арк. 27] та 17 вересня [52, арк. 52–53]), В. Прокоповича (від 10 вересня [55, арк. 91]), А. Ніковського (від 2 вересня [38, арк. 34–35] та 22 вересня [52, арк. 54]), В. Кедровського (від 17 вересня [55, арк. 95]) до та Л. Михайліва (від 26 лютого 1921 р. [17, арк. 156]). Зміст цих листів передбачав забезпечення і захист польською делегацією інтересів уряду УНР на основі військового й політичного союзу. Ще однією вимогою уряду УНР було недопущення з польської сторони участі делегації від уряду Х. Раковського до переговорів. Успіхи польської й української армій на фронтах давали підстави сподіватися на великі поступки з російської сторони для підписання військового перемир'я і зокрема звільнення України від російських військ. Планувалося, що делегація УНР візьме участь у переговорах самостійно, але Г. Чічерін відмовився від пропозиції міністра закордонних справ Польщі Є. Сапіги. Тоді, як це зазначено в листах, А. Лівницький особисто пропонував відправити до Риги ще одну делегацію на чолі з С. Шелухиним, яка мала брати участь у переговорах у складі польської делегації. Підписання військового перемир'я А. Лівницький сприйняв як особисту власну невдачу. У листі до Л. Михайліва від 26 лютого 1921 р. він писав, щоб поляки не виставляли на ганьбу «перед українським громадянством мене, який зв'язав добру славу свого імені з вірою в щирість польської нації» [17, арк. 156]. У листах, крім ризьких переговорів, розглядалося ставлення окремих українських дипломатів до діяльності М. Тишкевича та безпосереднього впливу французького генерала Макса Вейгана на політику польського генерального штабу.

Слід зазначити, що документи А. Лівницького та О. Ейхельмана, на відміну від документів С. Шелухина, майже не використовуються на-

уковцями в дослідженні питань Ризького миру, хоча їхній зміст достовірніший і відповідає дійсності більше за відомості, представлені в доповідях і листах голови делегації УНР у Ризи.

Доповіді та листи Леоніда Михайліва як виконувача обов'язків голови є невід'ємною частиною документів, в яких розглядається Ризька мирна конференція. Унікальність документів полягає в тому, що в них характеризується внутрішня політична ситуація в Польщі, позиція політичних партій у ставленні до союзу з УНР і, внаслідок цього, припинення війни з Росією. Документи охоплюють період від липня 1920 р. до березня 1921 р., в яких розглядаються результати конференції держав Антанти у м. Спа (Бельгія), підписання прелімінарного договору та ратифікація Ризького мирного договору, їхній вплив на польсько-українські взаємини [14, арк. 30–37; 29, арк. 91–93; 31, арк. 219–221; 52, арк. 22–24, 27, 32–35, 114–115, 125–126, 149].

Копії доповідей голови військової місії УНР у Варшаві Віктора Зелінського були опубліковані у т. 2 «Українська революція. Документи 1919–1921» за редакцією Тараса Гунчака, виданому 1984 р. [9]. Оригінали та деякі неопубліковані документи зберігаються у фондах ЦДАВО 1429 та 3696. У цих документах повідомляється про переговори українського генерала з французькими генералами Максом Вейганом [9, с. 194–196, 206–209] та Анрі Нісселем [9, с. 222–226, 296–300; 12, арк. 35], представником англійської військової місії у Варшаві Картоном де Віаром [9, с. 217–219, 293–295], польським генералом Тадеушем Розвадовським [9, с. 210–215], генералами армії Петра Врангеля (Петром Махровим та Володимиром Горловим) [9, с. 282–286, 338–341] і армії «Російського політичного комітету» (генералом Борисом Пермикінім) [9, с. 263–267, 278–280; 75, арк. 48], а також з французьким майором Д'Обіньє [9, с. 263–267], англійським журналістом «Daily Telegraph» [75, арк. 37], італійським військовим представником у Варшаві [75, арк. 49–50]. Основною темою в цих документах було об'єднання всіх армій у війні проти більшовиків за підтримки уряду Франції. Уряд УНР підписав політичну конвенцію з «Російським політичним комітетом» Б. Савінкова, але досягти домовленостей з урядом «Збройних сил півдня Росії» не вдалося через його негативне ставлення до самостійності України і відмову української сторони передати командування над армією УНР генералам армії П. Врангеля. Окремі документи висвітлюють переговори безпосередньо між місіями УНР та Франції у Варшаві про допомогу зброєю; значний інтерес являє собою також листування з

полковником Володимиром Колосовським, військовим аташе у складі делегації УНР у Парижі. Документи охоплюють період від серпня до листопада 1920 р., тобто від битви під Варшавою до капітуляції військ П. Врангеля та відступу армії УНР на територію Польщі. Документи генерала Є. Зелінського давали підстави спростувати положення більшовицької пропаганди щодо організації урядом Франції антибільшовицьких військових формувань. Зацікавленість уряду Франції існуванням самостійної Польщі, антибільшовицькими арміями зумовлена виключно небезпекою падіння уряду Польщі і, відповідно, втратою політичного впливу Франції у Східній Європі. Французький інтерес до об'єднання антибільшовицьких сил залишався актуальним до поразки «Збройних сил півдня Росії». Зрозумілим стало намагання комуністичної історіографії представити армію УНР як армію найманців, які нібито не мали нічого спільного з інтересами українського народу. Утім, як відомо, до армії УНР, крім абсолютної більшості українських козаків (солдатів) і старшин (офіцерів), входили також росіяни, білоруси і кубанці.

Слід назвати ще «Нариси про організацію української армії» [9, с. 269–270] від 10 жовтня та «Історію повстанського руху» [76, с. 15–19], підготовлені для голови французької військової місії А. Нісселя. В цих документах детально розкриваються склад і військові дії регулярної армії та операції селянських загонів, керованих старшинами армії УНР, у запллі більшовиків в Україні.

У листах голови торговельно-фінансової місії Івана Феценка-Чопівського порушувалися питання державності УНР у зв'язку з підписанням перемир'я в Ризі. Події на українському фронті 15–18 листопада не розглядалися як військова катастрофа, тому що на той момент відбулося забезпечення армії УНР одягом [10, арк. 313–314]. В той же час головною проблемою лишалася відсутність достатньої кількості набоїв для зброї, щоби самостійно продовжувати війну. На пропозицію І. Феценка-Чопівського уряд УНР не визнавав результати Ризького перемир'я, тому всі договори, підписані з урядом УСРР, не вважалися обов'язковими до виконання урядом УНР [63, арк. 36–37]. Ця заява була поширена через дипломатичні місії в європейських державах і справила великий вплив на правосуб'єктність уряду УСРР. Так, до кінця 1921 р. договори УСРР з урядами Латвії, Литви та Естонії так і не були ратифіковані, а уряд Італії вимагав підписання договору окремо з УСРР і окремо – з РСФРР. Проти сепаратного підписання торговельного договору між УСРР і Польщею виступив Г. Чічерін.

Цінні відомості мали листи Соломона Франкфурта, який був у Ризі під час польсько-російських переговорів. На основі власних вражень він повідомляв, що підписання перемир'я відбулося без певного плану, «так би мовити сепаратно» [10, арк. 293]. Про розходження поглядів зазначалося в листі до Г. Юзефського, говорилося, що «у військових колах панує незадоволення» [52, арк. 74–77]. Секретар дипломатичної місії у Варшаві Дмитріїв у листі до А. Лівіцького, на той час уже голови уряду УНР, писав, що серед польських військових і політичних кіл немає єдиного погляду на українську справу [19, арк. 10–11]. Вищенаведені документи повністю підтверджують позицію польської історіографії про боротьбу двох політичних сил у польському парламенті, але не пояснюють причини швидкого підписання військового перемир'я. У польській історіографії взагалі не розглядається ультиматум більшовицької делегації, в якому відмова швидкого підписання означала б автоматично початок зимової кампанії, що власне і стало головною передумовою підписання Ризького перемир'я.

Важливими дипломатичними документами є листи С. Петлюри, в яких на основі аналізу оперативних доповідей і листів було представлено подальшу державну політику УНР, військові питання. Так, автор писав, що головною причиною відступу армії УНР на територію Польщі була відсутність достатньої кількості зброї та набоїв; а перемир'я в Ризі стало лише епізодом, але в жодному разі не завершенням війни з Росією; дипломатія УНР орієнтується не тільки на Польщу, а й на Францію. Як глава держави С. Петлюра особисто дбав про кадрову політику за кордоном і особливо у найважливіших дипломатичних центрах, таких як Париж, Варшава, Рига. Сім листів за період від 2 жовтня 1920 р. до 25 квітня 1921 р. були опубліковані у т. 3 «Симон Петлюра: Статті. Листи. Документи» за редакцією професора В. Сергійчука (1999) [6, с. 264, 269, 271, 313–315, 323–325, 417–418, 422–423]. Безпосередньо Симоном Петлюрою було здійснено призначення Михайла Тишкевича як професійного дипломата і послідовного прихильника самостійності України представником місії в Парижі [7, с. 110–111]. Варто зупинитися на досі не опублікованому листі С. Петлюри до А. Лівіцького від 15 грудня 1920 р., в якому йшлося про підготовку більшовицької армії до походу на Захід [25, с. 5–8]

Документи членів дипломатичної делегації УНР в Парижі за друге півріччя 1920 р. дають змогу з'ясувати офіційну й неофіційну позицію французького уряду як стосовно результатів переговорів у Ризі, так

і щодо ставлення до УНР. Наприклад, у листах голови делегації М. Тишкевича, крім відомостей про міжнародне політичне становище в Європі у зв'язку з українсько-польською визвольною війною проти Росії, міститься інформація про спростування наклепів та безпідставних звинувачень не тільки від «Російського політичного комітету» в Парижі, а й від українських діячів у Парижі, прихильників федерації з монархічною Росією. На підставі листів М. Тишкевича можна стверджувати, що французькі військові кола, на відміну від політичних кіл, із симпатією ставилися до українського питання [3, с. 408–409; 10, арк. 19, 207–208; 20, арк. 55–57; 86, арк. 34–36; 64, арк. 111; 62, арк. 48–49; 87, арк. 9]. Підтвердження цьому знаходимо у доповідях полковника Володимира Колосовського, військового аташе при делегації УНР. В його документах, крім відомостей про офіційні політичні настрої у Франції та ставлення військових до української справи, представлені переговори з колишніми офіцерами царської Росії про можливість співпраці між урядом УНР та «Збройними силами півдня Росії» [3, с. 421–424; 7, с. 268–270; 9, с. 335–338; 57, арк. 84, 118–119, 169–170]. У документах радника голови делегації М. Шумицького наводилася інформація про взаємини між державами Антанти після завершення світової війни та їхній вплив на східноєвропейську політику [16, арк. 250–254]. Крім аналітичних матеріалів, у доповідях було представлено внутрішні проблеми паризької делегації [57, арк. 112–114] і фактичне підтвердження неофіційної допомоги зброєю Франції армії УНР [10, арк. 324].

Окремо можна виділити доповіді та листи Олександра Шульгина як голови делегації УНР в Женеві на засіданнях Ліги Націй та голови дипломатичної місії УНР у Парижі 1921 р. Він наголошував, що успіхи українського війська на фронтах проти більшовиків безпосередньо впливали на прийняття УНР до Ліги Націй. На засіданнях у Женеві та під час зустрічей з міністрами закордонних справ український представник зробив висновок, що європейські держави не бажають вступати у конфлікт з Росією через підтримку України [7, с. 68, 270–272; 10, арк. 417–420, 408–411; 15, арк. 4; 34, арк. 4–5; 39, арк. 7; 40, арк. 186–187; 58, арк. 90–98, 108–110, 152–154].

Документи радника посольства Романа Смаль-Стоцького, після відставки посла УНР у Німеччині М. Порша, залишилися головним джерелом у з'ясуванні політики німецького уряду та ставлення європейських дипломатів у Берліні до уряду УНР. Берлін, нарівні з Парижем та Лондоном, залишався важливою дипломатичною столицею Європи

для вирішення питань міжнародної політики. Доповіді, листи Р. Смаль-Стоцького дають можливість визначити ставлення європейських урядів як до української державності, так і до українсько-польської визвольної війни. У доповідях визначено два напрямки зовнішньої політики уряду УНР, які пропонував радник посольства для досягнення поставлених державних цілей. Особлива увага зверталася на політичні сили в Німеччині, їхнє ставлення до існування самостійної України. Листи містили також відповіді, спростування та підтвердження питань, пов'язаних з поточними політичними подіями на сході Європи. Цінною була інформація про зміст розмов з міністром Вальтером Сімонсом і керівниками департаментів Міністерства закордонних справ Німеччини [10, арк. 68, 261–265, 333–337, 512–516, 523–531; 11, арк. 67–75, 87–93; 16, арк. 339–349; 18, арк. 10–16; 40, арк. 219–224; 52, арк. 119–123; 53, арк. 40–42, 70–72].

Від початку травня 1921 р. і до підписання прелімінарного договору в Ризі англійська громадська думка та, відповідно, політична позиція уряду Англії були негативними стосовно самостійної України. У зв'язку з цим листи щодо англійської політики Арнольда Марголіна, голови дипломатичної місії УНР у Лондоні, носили інформаційний характер. Після підписання перемир'я через політику більшовиків громадська позиція змінилася і Лондон погодився визнати уряд УНР за умови утримання і контролю власними силами значної частини України. Документи А. Марголіна переважно представлені листуванням з А. Ніковським, М. Васильком, О. Лотоцьким [10, арк. 357, 533–534; 35, арк. 85–86; 37, арк. 57; 41, арк. 60]. У своїх мемуарах А. Марголін зробив комплексний аналіз власної дипломатичної діяльності на посаді голови місії УНР у Лондоні, а також подав особисте бачення міжнародної політики [88].

Варто згадати тут також листи голови дипломатичної місії УНР у Берні М. Василька, голови дипломатичної місії УНР у Брюсселі Андрія Яковліва та генерального консула УНР у Гданську Кліма Павлюка, в яких розглядалася міжнародна ситуація у зв'язку з переговорами в Ризі.

Так, у листах Миколи Василька розглядалися питання міжнародної політики у зв'язку з війною Польщі проти Росії, порушені на засіданні конференції в Спа, варіанти взаємодії між урядом УНР та армією генерала П. Врангеля, викладалися власні міркування стосовно зовнішньої політики УНР на основі особистих зустрічей з провідними євро-

пейськими політиками [3, с. 415–417; 31, арк. 222; 40, арк. 191–192; 45, арк. 31–38; 64, арк. 64–74].

У доповіді А. Яковліва від 12 січня 1921 р. порушувався фінансовий аспект визнання УНР європейськими державами. У документі наголошувалося, що саме концесії України для європейських держав допомогли б її швидкому визнанню та сподіванням на допомогу у війні з Росією, як це було реалізовано на прикладі Чехо-Словаччини, Польщі, Фінляндії та Балтійських держав [71, арк. 1–4].

З огляду на підписання Ризького перемир'я важливою була доповідь Кліма Павлюка від 7 січня 1921 р. У документі повідомлялося, що уряд Фінляндії і Балтійських держав, незважаючи на вимушене офіційне ставлення до більшовицької Росії та більшовицького уряду в Україні, бажають підтримувати з урядом УНР неофіційні відносини [70, арк. 23–24].

Таким чином, дипломатичні документи УНР є важливим джерелом для повноцінного дослідження зовнішньої політики українського уряду взагалі і мирних переговорів у Ризі зокрема. Зміст цих документів дає підстави для спростування тверджень комуністичної і польської історіографії стосовно неповноцінної дипломатичної, політичної і військової діяльності уряду УНР в ході визвольної війни проти російських окупаційних більшовицьких військ в Україні.

Українське питання було основною темою в рамках мирних переговорів у Мінську та Ризі. Якщо уряд УНР здійснював свою зовнішню політику через Міністерство закордонних справ і дипломатичні представництва в європейських державах, то маріонетковий більшовицький кабінет Х. Раковського в Україні з ініціативи Росії виступив на міжнародній арені саме на протигагу національному уряду. Європейські держави не бажали вступати у конфлікт з Росією, допомагаючи УНР у війні.

Під впливом ультиматуму більшовиків ратифікація прелімінарного договору і військового перемир'я польським урядом означала зраду свого українського військового союзника. Після укладення Ризького миру Польщею уряд і армія УНР залишилися єдиною антибільшовицькою силою в Європі, яка продовжувала вести війну проти російських військ. У дипломатичних документах УНР доводиться, що за результатом Ризького миру російський уряд юридично зафіксував окупацію України.

Джерела та література:

1. *Гетьманчук М.* Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.): монографія / Микола Гетьманчук. – Л.: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2008. – 432 с.
2. *Гетьманчук М.* Українське питання в радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) / Микола Гетьманчук. – Л.: Світ, 1998. – 428 с.
3. Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали / Упор. Андрієвська Л. та ін.; редкол.: К. Грищенко (гол.) та ін. – К.: Вид-во гумані ст. л-ри, 2010. – 592 с.
4. *Матвієнко В.* Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії / Віктор Матвієнко. – К.: ВПЦ «Київський ун-т», 2002. – 373 с.
5. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. – Ч. 2: От империалистической войны до снятия блокады с Советской России / Со ст. и ред. проф. Ю. Ключников и А. Сабанин. – М.: Изд. Литиздата НКВД, 1926. – 463 с.
6. *Петлюра Симон.* Статті. Листи. Документи / Симон Петлюра; Інститут Досліджень Модерної Історії України в США; Фундація ім. Симона Петлюри в Канаді / Володимир Сергійчук (упор.). – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – Т. 3. – 615 с.
7. *Сергійчук В.* Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення / В. Сергійчук. – Л.: Свічадо, 2002. – 704 с.
8. *Соловійова В.* Дипломатична діяльність Українських національних урядів 1917–1921 рр.: Монографія / Вікторія Соловійова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 394 с.
9. Українська революція: Документи 1919–1921 / Упор. Тарас Гунчак. – Нью-Йорк: Українська вільна академія у США, 1984. – Т. 2. – 478 с.
10. ЦДАВО. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 18.
11. Там само. – Спр. 20.
12. Там само. – Спр. 28.
13. Там само. – Спр. 64.
14. Там само. – Спр. 94.
15. Там само. – Спр. 95.
16. Там само. – Спр. 100.
17. Там само. – Спр. 109.
18. Там само. – Спр. 110.

19. Там само. – Спр. 166.
20. Там само. – Оп. 5. – Спр. 14.
21. Там само. – Ф. 3205. – Оп. 1. – Спр. 59.
22. Там само. – Спр. 81.
23. Там само. – Ф. 3518. – Оп. 1. – Спр. 29.
24. Там само. – Спр. 30.
25. Там само. – Спр. 47.
26. Там само. – Ф. 3581. – Оп. 1. – Спр. 12.
27. Там само. – Ф. 3619. – Оп. 2. – Спр. 7.
28. Там само. – Оп. 3. – Спр. 19.
29. Там само. – Ф. 3656. – Оп. 1. – Спр. 38.
30. Там само. – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 197.
31. Там само. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 7.
32. Там само. – Спр. 23.
33. Там само. – Спр. 24.
34. Там само. – Спр. 30.
35. Там само. – Спр. 31.
36. Там само. – Спр. 32.
37. Там само. – Спр. 33.
38. Там само. – Спр. 35.
39. Там само. – Спр. 64.
40. Там само. – Спр. 94.
41. Там само. – Спр. 121.
42. Там само. – Спр. 127.
43. Там само. – Спр. 278.
44. Там само. – Спр. 304.
45. Там само. – Спр. 315.
46. Там само. – Спр. 318.
47. Там само. – Спр. 319.
48. Там само. – Спр. 322.
49. Там само. – Спр. 324.
50. Там само. – Спр. 325.
51. Там само. – Спр. 345.
52. Там само. – Спр. 347.
53. Там само. – Спр. 349.
54. Там само. – Спр. 360.
55. Там само. – Спр. 370.
56. Там само. – Спр. 371.
57. Там само. – Спр. 379.
58. Там само. – Спр. 380.

59. Там само. – Спр. 382.
60. Там само. – Спр. 400.
61. Там само. – Спр. 404.
62. Там само. – Спр. 405.
63. Там само. – Спр. 406.
64. Там само. – Спр. 407.
65. Там само. – Спр. 420.
66. Там само. – Спр. 430.
67. Там само. – Спр. 432.
68. Там само. – Спр. 434.
69. Там само. – Спр. 435.
70. Там само. – Спр. 524.
71. Там само. – Спр. 526.
72. Там само. – Спр. 585.
73. Там само. – Спр. 646.
74. Там само. – Спр. 676.
75. Там само. – Спр. 7.
76. Там само. – Спр. 10.
77. Там само. – Ф. 3697. – Оп. 1. – Спр. 2.
78. Там само. – Спр. 2а.
79. Там само. – Спр. 4.
80. Там само. – Спр. 10.
81. Там само. – Спр. 11.
82. Там само. – Спр. 12.
83. Там само. – Ф. 3933. – Оп. 1. – Спр. 17.
84. Там само. – Ф. 3882. – Оп. 1. – Спр. 14.
85. Там само. – Ф. 4211. – Оп. 1. – Спр. 45.
86. Центральний державний історичний архів у Львові – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 5.
87. Там само. – Спр. 21.
88. *Margolin A.* From a political diary. Russie, the Ukraine and America 1905–1945 / A. Margolin. – New York: Columbia University Press, 1946. – 250 p.

Валентин Кавунник (Київ, Україна). Ризький мир у дипломатичних документах уряду УНР (22 вересня 1920 р. – 18 березень 1921 р.)

На основі дипломатичних документів розглядається офіційна позиція уряду УНР та погляди українських дипломатів на мирні переговори в Ризі. Інформаційний потенціал дипломатичних документів, в яких порушено проблеми мирних переговорів в Ризі, дає змогу з'ясувати ставлення євро-

пейських держав до самостійної України та визвольної війни УНР з союзнаю Польщею проти більшовицької Росії.

Ключові слова: Ризький мир, дипломатичні документи УНР, визвольна війна, самостійна Україна.

Валентин Кавунник (*Київ, Україна*). **Рижский мир в дипломатических документах правительства УНР (22 сентября 1920-г. – 18 марта 1921 г.)**

На основании дипломатических документов исследуется официальная позиция правительства УНР и взгляды украинских дипломатов на мирные переговоры в Риге. Информационный потенциал дипломатических документов о Рижской мирной конференции позволяет определить отношение европейских государств к самостоятельной Украине и освободительной войне УНР с союзной Польшей против большевистской России.

Ключевые слова: Рижский мир, дипломатические документы УНР, освободительная война, самостоятельная Украина.

Valentyn Kavunnyk (*Kyiv, Ukraine*). **Riga's Treaty in diplomatic documents UNR (22 September 1920 – 18 March 1921)**

The paper concerns the official position of UNR and views of Ukrainian diplomats about peace conference in Riga. The information potential of diplomatic documents helps to understand the attitude of European states towards the independence of Ukraine and liberation war of UNR in an alliance with Poland against bolshevist Russia.

Key words: Riga's peace, diplomatic documents UNR, liberation war, independent Ukraine.

Сергій ГРІК
(Київ, Україна)

УДК 930.1+94(477):329.15(323.325+338.43.01/.02)

Селянство та аграрне питання в ідеології Української комуніс- тичної партії (боротьбистів)

Ідеологія Української комуністичної партії (боротьбистів) (УКП (б)), на відміну від історії її практичної діяльності під час Української революції 1917–1920 рр., дотепер майже не ставали предметом спеціальних досліджень. Щоправда, окремі розділи своїх праць ідейному спадкові боротьбистів присвячували Іван Майстренко [25], Олена Любовець [16] та Юрій Клінтух [13; 14]. Слід, однак, зауважити, що аналіз теоретичних напрацювань цієї партії не був основним завданням їхніх студій, тож такі надзвичайно важливі його складові, як, наприклад, проблема бачення її ідеологами сценаріїв вирішення земельного питання в Україні, у згаданих працях було розроблено недостатньо глибоко. Це зумовлює необхідність більш ретельного вивчення цієї теми.

Боротьбисти позиціонували себе як політична сила, що представляла передусім інтереси «сільського пролетаріату», тобто малоземельного і безземельного селянства. Саме в середовищі цієї соціальної групи – однієї з найчисельніших в Україні поряд із «середняцьким» селянством – ця партія шукала і знаходила свою основну підтримку. Це стало відчутним уже під час виступу проти гетьманату Павла Скоропадського. Тоді, за словами Павла Христюка, «найближчу участь у тих (селянських. – С. Г.) повстаннях, як керівники, брали УПСР (головним чином ліва течія) та члени Селянської Спілки», хоча в той час «УПСР (офіційній, лівій) не вдалося взяти селянського повстанського руху цілком в свої руки» [22, с. 123]. Власне, саме через цю близькість до найбідніших шарів селянства, котрі після повалення Павла Скоропадського були незадоволені земельною політикою Директорії, боротьбисти й були змушені піти в підпілля, зробивши у грудні 1918 р. невдалу спробу порозумітися з владою УНР [23, с. 27, 44]. До речі, самі

боротьбисти відзначали те, що саме через повстання селянської бідноти та середняків було скинуто і гетьманат, і Директорію, яка «за своєю класовою сутністю не могла задовольнити бідне селянство й робітників (як сільських, так і міських)», крім того, «у повстаннях проти радянської влади, на відміну від попереднього руху, де одна соціальна група виступала проти іншої в ім'я власних інтересів, [...] брали участь не лише куркулі, а в багатьох випадках, хоч це й суперечить нашим і певною мірою й трафаретним (газетним) повідомленням, і біднота» [6, с. 13]. Аналогічні твердження щодо причин відходу бідніших шарів селянства від підтримки Директорії містяться й у «Резолюції ЦК УПСР про ставлення до Директорії» від 28 грудня 1918 р. – в одному з найбільш ранніх власне боротьбистських програмних документів [1, арк. 1]. Визнання особливої ваги селянства у революційних процесах в Україні стало додатковою причиною уваги до цієї соціальної групи в боротьбистській ідеології.

Особливий наголос керівництва УПСР (к-б)/УКП (б) на захисті інтересів малоземельного й безземельного селянства знайшов певне висвітлення в історіографії проблеми. Так, Іван Майстренко, оцінюючи зростання впливу боротьбистів (які на той час уже перебували на нелегальному становищі) серед українського селянства в січні 1918 р., писав: «Зростання впливу боротьбистів можна простежити зокрема на рішеннях, ухвалених Виконавчим комітетом Всеукраїнської ради селянських депутатів на сесії 14-15 січня 1919 р. Рада ствердила, що “Директорія [...] протягом наступних 24 годин має оприлюднити декрет, яким передасть владу у волостях, повітах і губерніях [...] радам селянських і робітничих депутатів (варто звернути особливу увагу на те, що селянство тут поставлено на перше місце. – С. Г.) [...] Центральна влада має бути в руках Всеукраїнського з'їзду рад селянських і робітничих депутатів”» [25, с. 95]. Однак цей дослідник (напевно, через брак доступу до джерельних матеріалів, зокрема боротьбистської преси та архівних документів) майже не торкався програмних положень УКП (б) у земельному питанні. Більш докладно на цій проблемі зупинився Джеймс Мейс. Аналізуючи «Меморандум УКП (б) Виконавчому комітетові III Комуністичного Інтернаціоналу», він підкреслив вимогу партії створити умови для «організації пролетаріату та напівпролетаріату (важливим є живання боротьбистами цих термінів для малоземельного й безземельного селянства, що було неприйнятним для більшовиків. – С. Г.) на селі». Історик відзначив, що боротьбисти, а це яскраво видно з цитованого документа, на час його

публікації вже не вважали можливим негайно передати владу селянству, оскільки «цей клас глибоко просякнуто дрібновласницькими інстинктами», тож «аграрна революція» мала б «шкідливі наслідки для української економіки» [24, с. 55–56]. Однак, роблячи це уточнення (пізніше повторене у брошурі Василя Еллана-Блакитного «Диктатура пролетаріату чи “Всенародна влада”?» [8]), боротьбисти, за словами дослідника, одночасно вважали, що для успіху української революції необхідно базувати її на сільському пролетаріаті та напівпролетаріаті, який «ще не усвідомлював необхідності для себе соціалізму». Більше того, вимогу боротьбистів забезпечити на практиці можливості для розвитку української культури Джеймс Мейс також виводить із їхнього прагнення виступити в інтересі української більшості селянства. На його думку, саме такі гарантії могли б забезпечити швидке усвідомлення бідними шарами селянства спільності його інтересів із міським пролетаріатом [24, с. 56].

Юрій Клінтух – один із небагатьох українських радянських дослідників, що зупинялися на питаннях ідеології й тактики боротьбизму [13; 14], – вважає за необхідне окремо підкреслити спадкоємність програмних постулатів УКП (б) в аграрному питанні з ідеологією УПСР періоду початку революції, до відокремлення боротьбистів, і через них – із народницькими традиціями. На його думку, боротьбисти «вважали непридатною в умовах України марксистську теорію класів, що визначає класову приналежність людей через їх відношення до засобів виробництва». Представники цієї партії, на думку історика, «базувалися на есерівській теорії інтегрального (збірною) соціалізму, котра розглядала всіх трудящих у цілому як сукупність пролетаріату, трудового селянства і трудової інтелігенції» [13, с. 14–15]. Юрій Клінтух звертає увагу на те, що, на думку боротьбистів, «революція в Росії та на Україні йшла різними шляхами: в Росії вона відбувалася в містах, а на Україні – на селі, відповідно, головним рушієм революції на Україні є селянство» [13, с. 19], а також відзначає наявність у боротьбистів уявлення про «дві паралельні революції» в Україні – у місті та на селі [13, с. 18].

На відміну від Івана Майстренка та Джеймса Мейса, Юрій Клінтух розглядає й аграрну програму боротьбистів. Щоправда, що є цілком закономірним з огляду на час написання його праць, він передусім зосереджується на її гостро критичному аналізі порівняно з земельною політикою Комуністичної партії (більшовиків) України. Так, дослідник відзначив сплеск критичних висловів із боку боротьбистів щодо прак-

тичних дій уряду УСРР у земельному питанні вже у 1919 р., хоча основні принципи нового аграрного законодавства, на його думку, на той час «цілком відповідали їхнім ідейно-теоретичним поглядам». Далі Ю. Клінтух підкреслює надання УКП (б) особливого значення особливостям сільськогосподарського виробництва в Україні, критикує прагнення цієї партії зберегти цілісність великих висококультурних господарств, вважаючи, що це створило б можливості для збільшення впливу багатих шарів селянства [13, с. 24–25].

Детальніший розгляд аграрної програми УКП (б) став можливий лише після 1991 р. 1993 р. Олена Любовець заторкнула її у присвяченому політичній доктрині боротьбистів розділі своєї кандидатської дисертації. Згідно з думкою дослідниці, на початках існування партії (тобто у 1918 р., коли вона діяла як ліве крило УПСР) її керівництво вважало, що «земельна реформа в Україні має провадитись на засадах соціалізації, тобто рівного розподілу землі серед селян». Однак пізніше, після встановлення в Україні радянської влади, «аграрна програма боротьбистів почала поступово еволюціонувати до націоналізації землі, метою якої було усупільнення засобів і продуктів сільського господарства, створення колективних господарств. Однак, схилиючись поступово до більшовицької програми вирішення земельної проблеми, боротьбисти залишалися стояти на принципах врахування місцевих особливостей, де, на їх думку, майже не існувало ґрунту для проведення націоналізації землі». Тому націоналізація розглядалася ними лише як мета, а своє завдання вони вбачали у створенні умов, які б сприяли їй, і «виступали за рівноправне існування на селі таких форм господарств, як державні маєтки, колективні (без особливої підтримки створення комун, що неодноразово підкреслювалося в боротьбистській пресі. – С. Г.), “об’єднані”, кооперативні та окремі селянські господарства» [16, с. 11]. Тут, до речі, помітно певно розходження з точкою зору на земельне питання УСДРП (незалежних лівих) (боротьбисти злилися з цієї партією в серпні 1919 р.), яка у земельній політиці цілком поділяла більшовицькі позиції, у тому числі й у своєму ставленні до аграрних комун, і те, що зближувало боротьбистів із УСДРП (незалежників), котра в майбутньому трансформувалася в Українську комуністичну партію (укапістів) і заявляла про небажаність комунальної форми самоорганізації селян в українських умовах [17, с. 274] (особливості господарської діяльності та організації побуту сільськогосподарських комун у РСФРР і те, чим вони відрізнялися від інших колек-

тивних форм селянських господарств, досліджує Домінік Дюран, наводячи низку надзвичайно яскравих документів [12]). Боротьбисти зазвичай пропонували інші форми колективного землекористування, лише епізодично згадуючи про прийнятність комун.

Найважливіші програмні документи боротьбистів, у яких порушується тема політики на селі, а також тексти ідеологічного характеру, опубліковані в боротьбистській пресі, належать до 1919 р. – часу, коли у боротьбизмі намітився відхід від старої програми УПСР.

Одним із найдетальніших викладів поглядів боротьбистів на земельне питання цієї доби є збірка резолюцій окружного з'їзду організацій УПСР (комуністів-боротьбистів) Херсонщини і Таврії, де аграрну проблему виділено в окремий розділ. Тут відхід партії від теоретичних положень УПСР щодо земельного питання обґрунтовується таким чином: «З менту соціалістичної революції і початку будівництва життя на підвалинах соціалізму програм-мінімум усіх соціалістичних партій по соціально-економічним питанням, зокрема земельному, автоматично відпав, бо був розрахований на переведення в межах буржуазної держави» [20, с. 7]. До речі, у цей короткий період боротьбисти вважали не лише можливим, а й доцільним створення сільськогосподарських комун, щоправда, не деталізуючи своє розуміння цієї форми: «2. В питанню земельному, як і иньших питаннях соц[іально-] екон[омічного] життя, метою є здійснення соціалізму в сільському господарстві, себ-то усупільнення (обобществленіє) праці [,] засобів і продуктів виробництва і розподілення їх. [...] 3. Зазначена мета буде досягнена повністю лише тоді, коли землекористування набере *виключно форм колективних* [,] *зокрема комунальних* (курсив наш. – С. Г.), а землеволодіння і землеуправління буде провадитись під загальним керуванням відділу комунальних господарств при Раді Нар[одного]. Господарства. Таким чином, індивідуальне (відокремлене) користування землею треба рахувати тимчасовим відмираючим. Земельна політика повинна провадитись так, аби ця форма сама собою цілком натурально перетворилася в колективну» [20, с. 7]. При цьому у документі підкреслювалася необхідність обережного поступового впровадження в життя змін суспільного устрою на селі, врахування місцевих економічних особливостей аграрного життя та великої живучості власницьких інстинктів навіть у найбільшій частині селянства, яка взагалі не мала землі у приватній власності: «З огляду на історичні умови, серед котрих найголовнішу роллю відіграє психологія більшості селянства, по тактичним міркуванням, земля повинна даватись

селянам по принципу порівнюючому там, де це не приносить великої шкоди цілій трудовій державі (а саме: в господарствах, котрі згідно земельного закону доконче треба оголосити радянськими, як то: зразкові господарства, племенне скотарство й т. ин.)». У той же час боротьбисти пропонували обирати між великою кількістю форм колективного господарювання: «При заведенню колективів необхідно звернути увагу, крім комун, на більш прості форми (товарищества, спілки, артілі), бо це є прямий шлях до останніх. На ті колективи, які закладаються, необхідно звернути найпильнішу увагу, їм повинна даватись негайна реальна допомога, аби там діло було поставлено на належну височінь і вони дійсно стали зразками» [20, с. 7–8]. Комунальну форму, натомість, пропонувалося застосовувати виключно у випадках, коли існувала потреба суворого контролю за господарською одиницею (мова йшла про великі культурні господарства): «Що ж торкається до радянських господарств, то їх необхідно організувати так, аби вони по можливості наближалися до комунального типу і поменш мали капіталістично-чиновницьких ознак. *Під радянські господарства може відводитись лише та кількість землі, яка необхідна для продовження або заведення культурного зразкового господарства* (курсив наш. – С. Г.). Решта ж землі має йти на задоволення селянського земельного голоду». При цьому автори документа вважали неприпустимим уживання силового тиску на селян, вимагали добровільності їхнього вибору щодо форми господарювання: «В земельній політиці момент примусовості треба довести до мінімуму. Політику треба вести так[,] аби трудові селянські маси цілком свідомо йшли на зустріч заведенню соціалізму в сільському господарстві» [20, с. 8]. Слід звернути увагу і на поширення боротьбистами ідей кооперативного руху та їхні пропозиції щодо використання практичних дій влади у земельній політиці та продовольчій сфері для пропаганди на користь радянської влади: «Позаяк продовольча політика може стати одним з найкращих засобів радянської влади для класової диференціації (класового поділу) селянства – з'їзд вважає потрібним звернути увагу на класову організацію бідного селянства і робітництва, широко використовуючи їх при провадженню товарообміну. [...] Для більш успішної заготовки можливе використання продорганами кооперативів України, яко технічно роцотного апарату, що значно зменшить накладні витрати як по заготовці[,] так і по розподіленню» [20, с. 8].

У тезовому вигляді погляди партії боротьбистів на земельне питання – уже з запереченням потреби створення комун – приблизно в той

самий час сформулював Василь Еллан-Блакитний у праці «Тези з земельного питання» (1919 р.). Він підкреслює різницю умов розвитку сільського господарства в Україні та Росії і те, що «земельна політика комуністів-більшовиків, як і в минулому революції на Україні, так і тепер, базується не на аналізі української дійсності, а головним чином на досвіді самої Росії, історично-побутовий устрій і соціально-побутова структура якої відрізняється від умов України» [2, арк. 2]. Автор зазначає, що для Росії створення аграрних комун є цілком природним з огляду на традиції існування сільських громад як, по суті, колективного власника землі й слабку диференційованість селянської маси за прошарками. За таких умов, на думку боротьбистського ідеолога, «політика сільськогосподарських комун сприяє прогресу в сільському господарстві, оскільки сільськогосподарська комуна там є наступною сходинкою в розвитку сільськогосподарських форм після громади, і є доцільною, оскільки усуспільнює продукт і провадить до знищення класів». Натомість «на Україні, з переважною подвірньо-спадковою формою землекористування, яка стала підґрунтям для індивідуалізації господарства [...] для примітивної сільськогосподарської комуни ґрунту немає і вона не може бути формою вирішення аграрної проблеми» [2, арк. 2]. У той самий час він застерігав проти «протилежної крайності»: «Намічена нині лінія в земельній політиці являє собою протилежну крайність: вона, по-перше, санкціонує парцеляцію великих господарств, по-друге, захищає від бідноти індивідуальне господарство заможного селянина. Ця лінія за умов слабкості комуністичної партії на Україні, пасивності й неорганізованості пролетарських і напівпролетарських прошарків на селі та, навпаки, твердості й організованості (кооперація) заможного селянства призведуть (треба: призведе. – С. Г.) до цілковитого занепаду сільського господарства й розорення сільськогосподарської промисловості, до посилення власника на селі, зміцнення економічної й ідейної залежності від нього бідноти та солідарного їх (куркуля й люмпена) походу проти системи твердих цін та радянської влади в цілому» [2, арк. 2–3]. В. Еллан-Блакитний вказував на необхідність збереження великих культурних господарств, які вже існували, пропонуючи розподіляти серед бідніших шарів селянства передусім ті землі, котрі належали селянству багатшому. Що ж стосується «великих соціалістичних господарств», то їх він пропонував провадити в таких формах:

а) «незернові загальнодержавного значення господарства, як-от дослідні селекційні станції, племінні розсадники та інші з необхідною

для них кількістю землі» (на їх основі пропонувалося створити радгоспи);

б) зернові висококультурні господарства з колишніх поміщицьких земель пропонувалося усупільнити, надавши можливість селянам узяти участь у власності на них і розподілі продукту праці на пайовій основі зі здійсненням державою лише загального керівництва, щоб таким чином підготувати селян до колективних форм землекористування;

в) дрібні малоінтенсивні господарства, які з якихось причин небажано парцелювати, планувалося передати сільськогосподарським артілям із найбідніших шарів селян з наданням фінансової допомоги від держави, причому визнавалося за доцільне дозволити членам артілей одночасно провадити й власне індивідуальне господарство;

г) пропонувалося надавати членам колективних господарств через Народний комісаріат продовольства виробу фабричної промисловості в обсязі, еквівалентному до кількості зданих «надлишків» продукту праці. В. Еллан-Блакитний вказував, що в умовах здійснюваної тоді продрозкладки це мало стати додатковим стимулом для бідних шарів селянства вступати до артілей та інших колективних господарств, тобто таким чином спробувати забезпечити добровільність участі в них [2, арк. 4–5].

Дещо пізніше у статті «Наші програмово-ідеологічні завдання в сільському господарстві» В. Еллан-Блакитний відходить від спроб заздалегідь визначити остаточні форми майбутніх колективних господарств: «Позаяк форми соціалістичних взаємовідносин складатимуться в ході життя і не можуть бути наперед приписані, то ми мусимо зараз утворювати такі форми господарства, які б лекше могли прилучитись до Загального Соціалістичного Господарства (районного, державного, всесвітнього)» [5, арк. 2]. Він визначає соціальну базу нового ладу: «міський пролетаріат (тільки не міщанство) і сільська біднота», а також підкреслює сформованість класової свідомості й навичок колективної праці у міського пролетаріату та те, що безземельне селянство під час усупільнення власності нічого не втрапить, навіть більше: «Селянська біднота [...] стає матеріально більш забезпеченою і морально більш піднятою, ніж це було при капіталізації». Натомість, ведучи мову про малоземельне селянство (у боротьбистських текстах воно зазвичай позначалося терміном «сільський напівпролетаріат»), В. Еллан-Блакитний стверджував: «Трудове селянство з індивідуальним господарством нічого не втрачає від соціалістичного ладу, але воно не має в собі внутрішніх економічних імпульсів для утворення цього ладу,

через те воно не може бути базою для переведення нових форм, а стає об'єктом, на який мусять впливати нові форми і поволі втягати його в себе. Держачи його весь час в нейтральній становищі і настроях, ми мусимо впливати на нього так, щоб воно ліквідувало свої власні господарства і прилучалось до колективів».

Головною вимогою, що висувалася до господарства нового типу, як його бачили боротьбисти, за словами В. Еллана-Блакитного, було те, щоб воно «давало добробут селянству (матеріальний і моральний) на рівні з добробутом пролетаріату. Абсолютно недопустиме привелеговання пролетаріату міського перед сільським трудовим селянством, утворення якоїсь нерівності і фаворитизм. Повна рівність в поділі благ, утворення відповідних умов для здійснення». Крім того, вимагалася якнайвища продуктивність таких господарств, що «робить дужчим соціалістичний організм і дає змогу вповні задовольнити потреби працюючих» [5, арк. 2–2 зв.] (далі автор статті деталізує пункти, які він схематично окреслив у «Тезах із земельного питання»). Однак, приділивши увагу також кооперативним господарствам (він пропонує тимчасово дозволити їм залучати у своїй діяльності найману працю), В. Еллан-Блакитний проводить розрізнення між *колективними* (з їх різними видами залежно від рівня усупільнення власності – від комуни до артілі) та *об'єднаними* господарствами (в останніх спільною мала бути лише власність на землю). Проголошуючи тезу про необхідність, із огляду на силу приватновласницьких традицій у селянському середовищі, забезпечити далі існування індивідуальних господарств, В. Еллан-Блакитний у той же час висловлював думку про потребу включити їх у загальне соціалістичне господарство республіки, здійснювати певний контроль над їхньою господарською діяльністю з боку влади [5, арк. 3–5]. Відзначимо, однак, що, незважаючи на несприйняття (нехай і не надто послідовне) комунальної форми організації сільського господарства чільними ідеологами УКП (б), перспективи цієї форми часто обговорювалися на сторінках боротьбистської преси, а ставлення авторів відповідних матеріалів до комун залишалось порівняно поміркованим [7; 15].

Різниця між умовами в українському та російському селі підкреслювалася й у «Меморандумі», спрямованому ЦК УКП (б) до Комінтерну: «У царині чисто аграрній в Україні, котра, у протилежність до Великої Росії, не знала общинного господарства, мало місце глибоке розшарування села, тож на черзі лише його ідеологічне оприявлення і

організаційне закріплення» [18, с. 23]. Детальний соціологічний та економічний аналіз відмінностей ситуації на селі в Росії та Україні восени 1919 р. здійснив Григорій Клунний у статті «Матеріали к вопросу о земельной политике на Украине», опублікованій у боротьбистському журналі «Украинский коммунист», єдине число якого вийшло в Москві в листопаді 1919 р. [11] (оприлюднено було лише першу частину статті, її закінчення, що готувалося до друку в другому – невиданому – випуску часопису, збереглося в машинописній копії [3, арк. 20–62]).

Земельному питанню приділялася увага й у документах, які боротьбисти надсилали до керівництва Російської комуністичної партії (більшовиків) та уряду РСФРР. Так, у листі члена ЦК УКП (б) Григорія Клунного до Леніна від 16 листопада 1919 р. ставилися такі риторичні запитання: «Чому потрапив на Україну і посів найбільш бойовий пост Комісара Землеробства т. Мещеряков, який нічого про неї не знає? Тому, що для “хохла” все згодиться. Чому навіть без згоди з’їзду Рад було ухвалено повну націоналізацію маєтків, у яких вирощувався цукровий буряк, коли такі дії, як невідповідні економічній структурі України, *повинні* (підкреслення Г. Клунного. – С. Г.) були викликати контрвиступ селянства?» [4, арк. 3]. Відзначимо, що різка критика непродуманих дій згаданого в цьому листі Володимира Мещерякова, який у 1919 р. обіймав посаду народного комісара землеробства УСРР, стала темою низки цікавих публікацій у центральному органі УКП (б) – газеті «Боротьба» [9; 10; 21].

Серед ідеологічних текстів боротьбистів із земельного питання варто відзначити також статтю Олексі Т. «Аграрна проблема і земельна політика». Її автор намагається пояснити, чому революція спершу відбулася у промислово найвідсталіших країнах Європи (передусім, у Росії та Україні). На його думку, це було викликано тим, що саме тут буржуазія була найслабшою, а «селянство в цих державах було фактично у найгіршому стані зо всіх клас (звичайно, не куркулі!). Йому доводилось у надзвичайно важких правових умовах вести каторжну працю без жадних надій для того, щоб прожити» [19]. Напруженість соціальних відносин на селі стала причиною того, що «селянство, повставши і фактично взявши владу у свої руки, ставить і вимагає, аби першим питанням на чергу дня було поставлене земельне питання». Стосовно перспектив змін у сільському господарстві автор статті пише: «Соціалізм в сільському господарстві, як і взагалі соціалізм, уявляємо собі як усупільнення засобів і продуктів виробництва. Це є наш ідеал,

і само собою розуміється, що досягти його ми зможемо не в оден-два роки». Олекса Т., як це в той час робила частина боротьбистів, визнає, що «розмір продукційности і найбільшої економії в праці і інших засобах виробництва у господарствах совітського типу, по своїй структурі наближаючогося до комунального, безперечно, стоїть у значній мірі вище, ніж у дрібних господарствах, котрі позбавлені по самій своїй структурі можливости використати агрокультуру». Він, однак, відзначає, що на час написання його статті запровадження такої форми господарювання згори могло мати шкідливі наслідки: «Селянин звик і тягнеться до відокремленого господарювання на землі – “свій” садочок, ланочок і т.п. – в цьому і виявляється його дрібно-буржуазна психологія, і робота на полі за платню навіть при владі рад йому уявляється чимсь страшним – новим ярмом». Отож, підсумовує він, «з націоналізацією (а “советізація” це і є націоналізація) доведеться бути надзвичайно обережним. Доведеться обмежитись лише тим, без чого абсолютно неможливо обійтись – досвідні і зразкові поля, садки, хмельниці, рибні господарства, племенні розсадники і т.и.». Торкаючись проблеми створення комун, Олекса Т. твердить: «Про комуні як такі я не буду говорити, бо вони коли й будуть зараз організовуватись, то тільки повільно, а то й номінально, бо завести справжню комуну, коли неможливо налагодити товарообмін і “дати кожному по потребам”, нема жадної змоги. Те, що буде організовуватись під назвою с[ільсько]-госп[одарських] комун, буде лише одною з форм колектива. Колективи ж в формі артільей, спілок тої чи иньшої форми, безперечно будуть формуватись не дивлячись на те, що зараз серед селянства є острах до цієї форми землекористування».

Отож, ми можемо вказати, що у своїх програмних документах, а також у інших текстах ідеологічного характеру, що публікувалися в пресі чи призначалися для внутрішньопартійного користування, боротьбисти пройшли еволюцію від бачення сценаріїв вирішення проблем на селі шляхом розподілу землі між індивідуальними господарями (що було характерним для УПСР і являло собою продовження народницької традиції, хоч і там, звісно, форми господарювання громадою також визнавалися за можливі) до сприйняття бажаності різноманітних форм колективного землекористування. Можна ствердити, що ці зміни відбувалися як через запозичення програмних положень інших українських соціалістичних партій, зокрема УСДРП (незалежників-лівих), котра злилася з партією боротьбистів у серпні 1919 р., так і завдяки впливові більшовиків.

Щодо форми майбутніх колективних господарств у боротьбистському середовищі висловлювалися різноманітні думки. Передусім це стосується перспективи створення комун – явища надзвичайно непопулярного серед українського селянства. Щодо них боротьбисти висловлювали широкий спектр точок зору, коливаючись від визнання можливості їх обережного запровадження на українському ґрунті до майже цілковитого несприйняття. У той же час ідея зрівняльного поділу великих маєтків серед індивідуальних господарів із числа небагатих селян в боротьбистській ідеології зберігалася до останніх днів існування партії.

Джерела та література:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 43: Центральний комітет та місцеві організації Української комуністичної партії (боротьбистів). – Оп. 1. – Спр. 3: Резолюція Центрального комітету УПСР про ставлення до Директорії, 28.XII.1918 р.

2. Там само. – Спр. 40. Тези статей В. Блакитного з національного і земельного питань, 1919 р.

3. Там само. – Спр. 41. Рукописи статей: «Пора приготуватися», «Соціалістическая революция на Украине», варіанти розділів статті Г. Клунного «Землевладение», «Крестьянское хозяйство на Украине».

4. Там само. – Спр. 46: Копії листів, доповідної записки членів Зарубіжного бюро УКП(б) Г. Гринька і Г. Клунного В. І. Леніну про проведення земельної, продовольчої й національної політики на Україні, про принципи побудови Червоної армії на Україні.

5. Там само. – Спр. 82. Рукописи і чорнові варіанти статті В. Блакитного «Наші програмно-ідеологічні завдання в сільському господарстві».

6. *Барбаченко К. (Т-ко)*. Экономическое положение Украины и ее перспективы в социалистическом строе / К. Барбаченко // Украинский коммунист. – М., 1919. – № 1. – С. 12–17.

7. *Білозуб*. Сільськогосподарські продукційні комуні / Білозуб. // Боротьба. – К., 1919. – 10 квіт. – Ч. 47 (104). – С. 2.

8. *Блакитний В.* Диктатура пролетаріату чи «всенародня влада»? В. Блакитний. – Х.: Всеукр. вид-во, 1920. – 20 с.

9. *Блакитний В.* Розгніваний Юпітер (Відповідь т. Вл. Мещерякову) / В. Блакитний. // Боротьба. – К., 1919. – 8 лип. – Ч. 116 (173). – С. 1.

10. *Гарт В.* [Еллан-Блакитний В.] Печатка (До чистки радянських установ) / В. Гарт [В. Еллан-Блакитний] // Боротьба. – К., 1919. – 3 лип. – Ч. 112 (169). – С. 1.

11. Г. К. [Клунный Г.] Материалы к вопросу о земельной политике на Украине / Г. К. [Г. Клунный]. // Украинский коммунист. – М., 1919. – № 1. – С. 35–43.
12. Дюран Д. Коммунизм своими руками. Образ аграрных коммун в Советской России. / Д. Дюран. – СПб.: Изд-во Европ. ун-та в Санкт-Петербурге, 2010. – 248 с.
13. Клинтух Ю. Крах идеологии и политики мелкобуржуазной националистической партии боротьбистов: Лекция, прочитанная слушателям ВПШ при ЦК КП Украины. / Ю. Клинтух. – К., 1971. – 90 с.
14. Клинтух Ю. Тактика Коммунистической партии по отношению к мелкобуржуазной националистической партии боротьбистов. Автореф. дисс. ... канд. и ст. наук / Ю. Клинтух. – Одесса, 1973. – 33 с.
15. Косташ І. Чи слід ляяти комуни? / І. Косташ. // Пролетарська боротьба. – Житомир, 1920. – 20 січ. – Ч. 38. – С. 2
16. Любовець О. Партія боротьбистів в українській революції 1917–1920 рр.: Автореф. дис. ... канд. і ст. наук. / О. Любовець. – К., 1993. – 15 с.
17. Любовець О. Українські політичні партії й політичні альтернативи 1917–1920 рр. / О. Любовець – К.: Основи, 2005. – 311 с.
18. Меморандум Української комуністическої партії (боротьбистов) Исполнительному комитету III Коммунистического Интернационала // Украинский коммунист. – М., 1919. – № 1. – С. 20–30.
19. Олекса Т. Аграрна проблема і земельна політика / Т. Олекса. // Боротьба. – 1919. – 26 берез. – Ч. 35 (92). – С. 1.
20. Резолюції окружного з'їзду Херсонщини У.П.С.-Р. (Ком.-Боротьбистів) (17–20 червня 1919 р.). – Одеса: Вид. Окружн. Комітету У.П.С.-Р. (К.) Херсонщини і Таврії, 1919. – 12 с.
21. Х-ко. Жарти Наркомзему (Відповідь т. Мещерякову) / Х-ко. // Боротьба. – К., 1919. – 20 лип. – Ч. 127 (184). – С. 1.
22. Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції, 1917–1920 рр. / П. Христюк. – Т. III. – Б. м. [Відень]: Укр. соціологічний ін-т, 1921. – 160 с.
23. Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції, 1917–1920 рр. / П. Христюк. Т. IV. – Б. м. [Відень]: Укр. соціологічний ін-т, 1922. – 192 с.
24. Mace J. Communism and the Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933 / James mace. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983. – XII+334 p.
25. Maistrenko I. Borot'bism. A Chapter in the History of the Ukrainian Revolution / I. Maistrenko; Ed. and Introd. by Chris Ford. – Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2007. – LXII+325 p.

Сергій Гірик (*Україна, Київ*). **Селянство та аграрне питання в ідеології Української комуністичної партії (боротьбистів)**

У статті зроблено спробу проаналізувати поширені в партії боротьбистів протягом різних періодів її існування погляди на селян як суспільну групу, а також запропоновані ними сценарії розв'язання аграрної проблеми. На основі архівних документів і матеріалів боротьбистської преси зроблено висновок про поступовий відхід боротьбистів від народницької традиції, поширення в їхньому середовищі під впливом інших лівих партій, що діяли на території України, марксистських (у розумінні цих політичних сил) ідей.

Ключові слова: УКП(б), УПСР(к-б), боротьбизм, аграрне питання, селянство, УСРР.

Сергей Гирик (*Украина, Киев*). **Крестьянство и аграрный вопрос в идеологии Украинской коммунистической партии (боротьбистов)**

В статье сделана попытка проанализировать распространенные в партии боротьбистов в разные периоды ее существования взгляды на крестьян как общественную группу, а также предлагавшиеся боротьбистами сценарии решения аграрной проблемы. На основе архивных документов и материалов боротьбистской прессы сделан вывод о постепенном отходе боротьбистов от народнической традиции, распространении в их среде под влиянием других действовавших на территории Украины левых партий марксистских (в толковании этих политических сил) идей.

Ключевые слова: УКП (б), УПСР (к-б), боротьбизм, аграрный вопрос, крестьянство, УССР

Serhiy Hirik (*Kyiv, Ukraine*) **The Peasantry and the Agrarian Problem in the Ideology of the Ukrainian Communist Party (Borotbists)**

This article examines the views of the party of borotbists on the peasantry as a social group and the solutions of the agrarian question proposed by them within different periods of party activity. On the basis of unpublished documents and materials of the borotbists' press author traced the evolution of this political force from the tradition of «narodniks» toward the marxist ideas (in terms of other left-wing political parties operated in Ukraine).

Key words: The Ukrainian Communist Party (Borotbists), the Ukrainian Party of Socialists-Revolutionaries (communists-borotbists), borotbism, the agrarian question, peasantry, the Ukrainian SSR

Володимир ДЯКІВ
(Львів, Україна)

УДК 94(477)»192»:2

Особливості народної релігійності українців в умовах більшовицької окупації початку 1920-х рр.

Етнокультурний процес початку 1920-х рр. на території окупованої російським комуно-більшовизмом України привертає увагу передусім низкою важливих і на сьогоднішній день ще недостатньо досліджених питань, серед яких окреме місце займає проблема народної релігійності. Власне термін «релігійність», «релігія» – латинського походження («religio» від «religare» – «знову пов'язувати», «з'єднувати»). Зі словника-довідника «Азбука християнства» дізнаємося, що релігія – це сукупність вірувань, уявлень, обрядів і традицій, які мають за мету здійснення зв'язку між людиною і вищими формами буття та охоплюють усі сторони індивідуальної і суспільної свідомості. Християнська релігія включає в себе філософію, етику, культ, мистецтво, політику, науку і т. д. [1, с. 210–211]. Своєрідне уточнення цього терміна читаємо у II томі репринтного видання «Повного православного енциклопедичного словника»: «За найбільш давнім і прийнятним поясненням релігія це взаємовідносини між Богом і людиною. [...] Релігія є здавна властивою людині потребою спілкування з Богом; в релігії людина знаходить для себе вище і досконале задоволення і керівництво у своїй життєдіяльності. Вона має надзвичайний вплив на весь історичний хід життя людства, на його звичаї, державні інституції, сімейний побут і культуру, на законодавство, науку і мистецтво. Розумовий, культурний та суспільний розвиток народів, видатні риси їх світогляду перебувають у тісному і суттєвому зв'язку з релігією і знаходились під надзвичайним її впливом. Звертаючись до первісних часів людства, ми бачимо, що релігія, з'явившись на землі разом з людиною як істотою богоподібною, мала в житті її виняткове значення. Це підтверджується як Біблією, єдиним достовірним і найдавнішим джерелом історичних відомостей про первісне життя лю-

дини на землі, так і збереженими у язичницьких народів переказами про це життя» [28, с. 1949–1951]. Натомість тлумачний словник української мови лише дуже фрагментарно й узагальнено окреслює значення цього слова: «1. Форма суспільної свідомості, що ґрунтується на вірі в Бога, у надприродні сили. 2. Те чи інше віросповідання» [33, с. 681].

Таким чином, під терміном «народна релігійність» розуміємо своєрідну систему народних уявлень та форм їхнього відображення, в основі яких – шанування надприродних сил, що пов'язані з незвичайними явищами, подіями. Властиво, народна релігійність ґрунтується передусім на віруванні, вірі, зокрема в чудо, чудесне, чудесні властивості чи діяння надприродних, божественних сил. Саме ж поняття «чудо», «чудесне» як щось незбагненне, недосяжне для пояснення можливостями людського розуму і віднесене на рахунок діяння надприродних сил, здавна захоплювало уяву, свідомість і підсвідомість людини. В УРЕ, т. 12, читаємо визначення цього поняття: «За міфологічними та релігійними уявленнями – надприродне явище, нібито викликане божественними, потойбічними силами. Переносно – те, що гідне подиву, незвичайне; те, що викликає загальне захоплення, вражає своїми властивостями, красою» [34, с. 350]. Згадувана «Азбука християнства» тлумачить це слово так: «Чудо (від слов. чути – чути, відчувати) – дивовижна дія Бога, звичайна чи надзвичайна, що має промисельне значення» [1, с. 268].

Сліди проявів народної релігійності простежуються в давніх пластах українського фольклору та писемних пам'ятках. Зокрема, релігійні рухи і пов'язана з ними творчість виникали на основі раних релігійних вірувань і культів та під впливом певних суспільно-історичних подій, переважно у середовищах віруючих (частково цієї теми релігійного руху як атмосфери творення і побутування «фольклору чудес» у підрадянській Україні 1920-х рр. у наш час торкається Роман Кирчів [20; 19] та автор цього дослідження [13–16]). Численні згадки про такі рухи і їх відображення у творчості бачимо в літописних оповіданнях (рухи волхвів тощо). Корінням своїм вони сягають тих давніх часів, коли викристалізовувалась народна релігійність, формувалися народні релігійні уявлення, за словами французького дослідника Еміля Дюркгайма, як «глибоко суспільне явище, як «колективні уявлення, які відтворюють колективну дійсність» [12, с. 13].

Отож такі та інші форми відображення народної релігійності виникали на основі світоглядних переконань давніх предків, їх світорозумін-

ня та релігійних вірувань і культів. Ці уявлення кристалізувалися, втілювалися у певні вербальні (легенди, перекази, пісні) і позавербальні структури (звичаї, ритуали) та відзначалися поширеністю і популярністю у свій час. Ці твори та дієства мали різне походження, сфери побутування і функціонування, по-різному сприймалися в тому чи іншому середовищі. Таким чином, генезу описів ритуально-звичаєвих дійств та української усної народної творчості, пов'язаних з релігійними уявленнями, можна простежити ще з найдавніших пам'яток (літописні оповідання, «Києво-Печерський патерик», апокрифи). Ці дієства і пов'язана з ними творчість знаходили вдячний ґрунт у народному середовищі, тому їх багато з'являлося і в пізніші часи аж до сьогодення включно. Поява і поширення цих звичаєво-обрядових дійств і пов'язаних з ними творів особливо активізуються в час підвищеної духовної напруги в суспільстві, воєн, стихійних лих, пошестей, голоду, релігійних рухів тощо. І оскільки змістово вони стосуються здебільшого релігійної тематики, то найбільш типовим і сприятливим ґрунтом їх функціонування є середовища віруючих, групи паломників. Ритуально-звичаєві дієства та усна народна творчість на цю тему не раз привертала увагу різних збирачів та дослідників., зокрема наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. – Пилипа Терновського [32], Дмитра Трощинського, Івана Франка [36; 37], Михайла Грушевського [8] та інших [4, с. 482; 31; 39].

У 1920-х р. в Україні виникає нова хвиля народнорелігійного руху і народної творчості цього характеру, але з певними, неординарними у своєму роді, сюжетно-змістовими рисами. Свого часу цим рухом і пов'язаним з ним фольклором зацікавилися українські збирачі та дослідники. У наукових і науково-популярних виданнях 20-х років ХХ ст. з'явилась низка публікацій фольклорно-етнографічних матеріалів цієї тематики і присвячених їм досліджень, зокрема Олени Пчілки «Українські народні легенди останнього часу» [27], Никанора Дмитрука «Про чудеса на Україні року 1923-го» [9], «Чудеса на Полтавщині р. 1928» [10], Миколи Левченка «Як утворилася легенда про нове чудо в Лаврі» [23], Василя Кравченка «Псалми», що в 1923-24 рр. співали прочани під час подорожувань до різних чудес» [22], «Осапатово долина» [21], Степана Шевченка «Нові легенди на Зинов'євщині» [38], Павла Попова «До текстів т. зв. “Калинівських пісень”» [29], Юхима Філя «Народні пісні, що виникли під час пошести чудес на Поділлі» [35] та ін.

Останнім часом Р. Кирчів звернув увагу на ці прояви народної релігійності, що, за його словами, були «своєрідною народною проти-

дією передусім на агресивний наступ войовничого більшовицького безбожництва і загалом – на живий актуальний досвід комуністичного “раює”». Він вказав на потребу спеціального ґрунтового дослідження цієї теми, оскільки після 1920-х р. через певні обставини суспільно-політичного характеру вона залишилася поза увагою української етнографії та фольклористики [20, с. 6; 19, с. 167].

Особливості форм відображення народної релігійності на початку 20-х років ХХ ст. були зумовлені специфічними обставинами, в яких перебувала підрадянська Україна того часу, та певними іншими чинниками. Тривалі роки збройної боротьби, терору, епідемій, вимушеної еміграції, політика «воєнного комунізму» (система політичних та економічних заходів, яку більшовики застосовували в Україні у 1919–1921 рр.) відповідно вплинули на свідомість суспільства, зокрема українського селянства. Всі воєнні тягарі лягали головно на простий народ.

Селянин (і не лише він) спочатку переважно не міг зрозуміти причин тих знущань, того приневолення до страшної голодної смерті його, хлібороба. Важко було уявити, що таке становище у державі могли влаштувати звичайні люди. І тому вже тоді популяризувалися чутки, що це прийшов до влади антихрист, від якого нема рятунку.

Цей психологічний стан українства поновиться, набуде нового вияву, зокрема, в роки другого голодомору (1932–1933 рр.), про що напише свідок тих подій В. Барка у романі «Жовтий князь». Автор тут наводить розмову пригніченої наблизенням безжалісного лиха Дарії Катранник зі старою матір'ю. Бабуся віщує наблизення горя, бо у Св. Письмі сказано: «Живемо в кінці часів. Тож антихристи спішать зло довершити. Це з ікон видно; Спаситель на хресті мучиться, а внизу вони, домальовані, скрегочуть, глядячи на безвинного... Люди кажуть, що вкоїться пекельство, аби відзначити дев'ятнадцять віків після розп'яття: так кажуть» [див.: 18, с. 10; 3, с. 53].

Налякані жахіттями дійсності, люди справді набували надзвичайної здатності у будь-яких випадках, подіях вбачати лиховісні знаки: завершення ХІХ ст., яке хоч із запізненням, але повинно було відзначитися трагічними катаклізмами; падіння мертвих птахів; червоний прапор, «який набухає і червоніє від пролітої крові (“То тільки видається, що їх прапори червоні, вони темні”, – каже Мирон Данилович)», – мовиться у цьому творі [див.: 18, с. 11; 3, с. 53].

Політика більшовицької влади викликала відповідну реакцію у суспільстві. За слушним спостереженням Сергія Єфремова, «з бороть-

би проти релігії росте релігійний рух – така діалектика життя» [17, с. 402]. А будь-які заворушення серед населення, як відомо, впливають на суспільну свідомість, ведучи тим самим до виникнення фольклорних новотворів: «Народні рухи, впливаючи глибоко на масову психіку, завжди спричиняються до появи нової народньої творчості» (*М. Г-ук. До студіювання народньої творчості // Культура і побут. – № 44*) [цит. за: 35, с. 1]. Найбільша хвиля розвитку та поширення народного релігійного руху припадає на 1923 р. Ця «епідемія», за характеристикою тогочасного дослідника Никанора Дмитрука [9, с. 50], охопила в основному Правобережну Україну. Початок цього руху пов'язують з чутками про оновлення ікон, хрестів, церковних куполів тощо. Він поширився і за межами Правобережжя. Скажімо, сучасний волинезнавець Володимир Рожко у своїй доповненій і перевиданій праці «Чудотворні ікони Волині і Полісся: Історико-краєзнавчий нарис» (Луцьк: Медіа, 2002. – 352 с.; перше видання датується 1998 р.) пише про релігійні рухи і пов'язану з ними духовну творчість українців того часу Волині і Полісся, зокрема, що стосується чудотворних та благодатних ікон цих місцевостей [30]. Оновлення відбувались у багатьох місцях, сприяючи популяризації легенд, чуток («Син носить матір на руках», «Антихрист ходить», відновилася легенда про закопаного до половини чоловіка в землі та про інші чудеса). До закопаного хреста чи образу сходилися люди, розглядали, міркували про значення цього «об'явлення», молилися, завітчували хрест чи ікону, ставили свічки. Приходили й більші групи людей, цілі процесії.

Особливо широкого розголосу набули чутки про чуда на Східному Поділлі, пов'язані з хрестом біля села Калинівки (тепер – селище міського типу, районний центр Вінницької області) та об'явленням Богородиці у так званій «Йосафатовій долині» біля села Голинчинці Шаргородського району також на Вінниччині. За переказами, що побутували на початку 1920-х р., на місці, де пізніше було встановлено калинівський хрест, вчитель забив двох братів (записав «П. В. Кіндратюк в Калинівці 25/VIII 1926 р. від Ганни Гуменючки» [26, арк. 9а]); поховано двох повстанців проти радянської влади тощо. Останній сюжет органічно вмонтовується, пристосовується до поширеної фольклорної версії «калинівського чуда»: віщій сон господаря поля, на якому стояв хрест, справдився і рівно через шість років сталося «велике чудо» [25, арк. 85]. Зібрані нами польові матеріали про генезу цього пам'ятного хреста дають змогу простежити певні модифікації (зокрема на сюжетно-змістовому рівні). Так,

очевидно, під впливом головно часових чинників у процесі міжпоколінної трансмісії розповідей про походження калинівського хреста в народній пам'яті викристалізувалася фольклорна версія про могили трьох кушців, яких убили розбійники у 1918 р.

Отже, на роздоріжжі між Калинівкою (за три кілометри від неї по дорозі в напрямку Ушиці) і Сальником (сусіднє село), біля криниці стояв пофарбований у зелений колір хрест. Тоді, на початку 1920-х р., він був на полі селянина Лихогляда [6]. Заввишки хрест був більше чотирьох метрів, з бляшаним Розп'яттям, з дерев'яною загородкою, на пагорбі [5]. Саме тут влітку 1923 р. трапилася типова для початкового періоду розгулу більшовицьких безбожницьких акцій подія блюзнірства над сакральною християнською атрибутикою: безбожник стріляв у Розп'яття, з прострілу почала сочитися червона рідина, яка в народному загалі була потрактована як кров. Відомості про цю подію (як і подію об'явлення Богородиці в Йосафатовій долині) зафіксовані в мемуаристичі, епістолярії відомих українських вчених, письменників, інших культурних діячів: С. Єфремова, Ю. Горліс-Горського (справжнє прізвище – Городянин-Лісовський, 1900–1945 роки життя) тощо. Збереглися ці відомості і в народній пам'яті [2, с. 2; 11]. У них, зокрема, виразно прочитується формування тієї духовної атмосфери суспільства початку 20-х років ХХ ст. (властиво, градація її напруги), в якій витворювалися своєрідні прояви народної релігійності і здійснювалися пов'язані з ними паломництва до Калинівки та в Йосафатову долину з різних кутків Поділля та інших місцевостей України і навіть з-поза її меж.

Події в Калинівці та в Йосафатовій долині цікаві вже тим, що одразу ж набули масового розголосу, поширення, обросли легендами, трансформувалась у формах усної словесності. Про це свідчать численні варіанти розповідей про самі події, не кажучи про інші фольклорні твори на тему чудес (чутки, оповідання, легенди, перекази, меморати, пісні тощо), які складала та виконували прочани під час паломництв до калинівського хреста та в Йосафатову долину.

Досить точно з'ясовує основні чинники й генезу цього народного релігійного руху, його характер та ідеологію – власне, той ґрунт, ту духовну атмосферу, в якій виникла і набула динамічного поширення народна творчість окресленої тематики, український письменник Юрій Горліс-Горський у своїх спогадах «У ворожому таборі»: «1923 рік зустріла Україна під знаком небувалого підйому релігійних почувань у селянських масах. Обдерте “продовольчими загонами”, подесяткова-

не кулями чекістів і голодом, ображене в своїх релігійних чуттях село – потягнулося душею до Вищих Сил за порятунком. У ті часи творилися речі насправду незрозумілі. Згадати хоча би такий факт:

Бронзова копула однієї з київських церков, що від часу потемніла вже, – одного ранку засяла новою позолотою. Будова церкви та її положення у місті – виключали можливість потайного відчищення чи позолочення уночі. До церкви стали сходитися й з’їжджатися тисячі народу. ГПУ стало розганяти богомольців. Державна комісія фахівців оглянула копулу і об’явила у пресі, що зміна кольору наступила унаслідок атмосферичних впливів.

Не було повіту, де б не відновлялися старовинні образи або не творилися інші випадки, що стягали до себе маси богомольців. Та найяскравішими і найбільшими по розмірах були: Калинівське чудо й “історія” у Йосафатовій долині поблизу Вінниці.

Початок “чуда в Йосафатовій долині” не мав у собі нічого чудесного чи незрозумілого. Пастух Яків, що пас у цій долині череду, об’явив, що йому у сні з’явилася Св. Діва Марія і сказала, що у найближчому часі на Україні має упасти така страшна кара Божя, якої нарід ще не бачив. Спасеться від неї той, хто у тій долині поставить якнайвищого хреста.

В інший час, може б, це так і залишилося сном пастуха Якова. Але тоді, під час згаданої мною духовної кризи українського селянства – сталося інакше. Із уст до уст, із села до села, із повіту до повіту рознеслася чутка про слова Діви Марії до пастуха Якова. Напочатку із ближчих сіл, а вже на другий місяць із Херсонщини, Таврії, Катеринославщини, Полтавщини, Курщини, Чернігівщини, Волині потяглися товпи богомольців, що із співами молитов несли на плечах до Йосафатової долини величезні хрести. Загони ГПУ обсадили дороги, розганяли їх і відбирали хрести. Богомольці зрубували у лісах дерева, робили хрести і полями уночі йшли до долини. Протягом трьох місяців на долині стало понад сорок тисяч хрестів, обвішаних вишиваними рушниками.

Інакше почалося коло Калинівки. Червоноармієць-чекіст, що проїжджав повз придорожний хрест, – стрілив із рушниці в Розп’яття. Селяни, які йшли за ним, зауважили, що із прострілу на грудях розп’ятого Христа сочаться краплі крові. На другий день коло хреста були вже тисячі людей, а через два–три тижні – хрест щодня облягала кількадесятитисячна юрба. Були випадки масових візій, коли тисячі народу одночасно бачили під хрестом Св. Юрія на коні, Архангела Михаїла з вогненным мечем й інше. Юрба запалювалася ворожими до

більшевизму гаслами. Влада вислала панцирники і військові частини. Комісія, яку вислав Губісполком, оглянула в присутності богомольців хрест і заявила, що та червона рідина, яка періодично з'являлася із прострілу, – це ржавчина і фарба, змішані з дощовою водою. Інтервенція священників урятувала комісію від самосуду юрби. Арешти селян не помагали, та й ГПУ не мало фізичної змоги арештувати ті безперервні потоки людей. Тоді арештували всіх довколишніх священників і оголосили, що коли богомольці не розійдуться, – священників негайно розстріляють. Це допомогло. Сапери вирубали хрести на Йосафатовій долині і знесли Калинівський хрест» [7, с. 94–95].

Доповнити цю інформацію можна відомостями з тогочасної преси про події стосовно «чудес», хоча вони (відомості) й були написані в проофіційному дусі осудження цього руху. Є й архівний матеріал. Уже з наведених спогадів зрозуміло, що більшовицькі урядові та каральні структури активними втручаннями, використовуючи репресивні заходи, намагалися придушити цей народний релігійний рух. Тому й не дивно, що, за свідченнями очевидців, «більшу частину в'язнів» вінницької тюрми складали «священники, дяки, церковні старости». У той час, коли, за словами цитованого автора, «переводилася ліквідація» калинівського та йосафатського чудес, «пастих Яків конав вже у тюремній лікарні, смертельно побитий чекістами. Подібна участь постигла і старого священника, який відправив перше богослуження коло Калинівського хреста» [7, с. 95].

Олена Пчілка мала можливість безпосередньо спостерігати в 1923 р. на Поділлі типові епізоди релігійного руху, спілкуватися з його учасниками, на підставі чого й подала важливі свідчення і міркування стосовно психічної, духовної атмосфери та фольклоротворчої ролі цього руху. Крім того, вона зауважила також, що Правобережжя внаслідок специфіки суспільно-історичного розвитку особливо багате на різні культові місця, зокрема придорожні хрести. Основними ж причинами такого духовного стану населення Олена Пчілка [27, с. 42–43], як і Ю. Горліс-Горський, але стриманіше (оскільки знаходилась на підрадянській території), вважає загальний бентежний настрій зумовленим анархією, розбоями, голодом та іншими лихами, особливо войовничим наступом більшовицького режиму на основи вкоріненої народної християнської релігійності, що викликало тривогу за прийдешній день, очікування неминучої кари і прагнення спокутою, блананнями до Бога відвести навісну над людством катастрофу [20, с. 6; 19, с. 155].

Про цю тогочасну виняткову збентеженість народної душі, її тяжіння до «надзвичайного, коли в людности прокидається особливо нервовий, підвищений настрій», писали також інші автори. Так, наприклад, С. Єфремов у своїх щоденниках неодноразово нотує вираження цього настрою в поширюваних чутках про наближення нових лих, масових нещасть, кінця світу [20, с. 6; 19, с. 155]. Зокрема, у серпні 1923 р.: «Чутки з Поділля про хрест прострелений, з якого тече кров. А перед тим у Києві все «обновлялися» церкви: біля Скорбященської церкви і вдень і вночі стояв натовп та дивився на «баню», що «на очах обновлялася». От як ростуть на очах легенди! А власть своїми безглуздими та безтактними заходами тільки помагає їм ширитись» [17, с. 42].

Антирелігійна пропаганда, боротьба проти церков і віруючих викликала зворотну, часом несподівану, реакцію. Колишні атеїсти ставали віруючими, чому сприяла поширювана містична атмосфера, чутки про кари Божі, родинні нещастя. Так під датою 17 січня 1924 р. С. Єфремов записує: «Приїжджий з-під Житомира студент розказує про надзвичайно великий релігійний та містичний рух, що охопив село. Паломництва на «Іосафатову долину» (десь під Жмеринкою) цілими відбуваються селами. Церкви повні. Ходять до церкви навіть ті, що перше ніколи не ходили. Одного сільського комуніста-селянина його ком'ячейка хотіла судити за те, що жінка його охрестила дитину. “Облиште, – каже він до суддів, – бо я ж можу сказати, коли і твоя, Грицьку, і твоя, Йване, і твоя, Онопрію, жінки носили дітей хрестити. То що вже до одного мене чіпляється, коли ми всі хрестимо. Та й поспробуй не охрестити – жінка очі видере”. Студентам од комуністів [...] звелено було провадити антирелігійну на селі пропаганду, насамперед розбивати церковні хори. “Дурний я це починати”, – казав студент з Житомира [...]. “Більшовик” друкує звітлення з судового процесу за хрест під Калинівкою, з якого [...] огидне вражіння. Наловили боязких, не-свідомих, тремтячих од страху попів – і знущаються з них судовим способом. Чи ж так можна боротися з релігійними забобонами!» [17, с. 57–58].

Ще більше нагнітали настрої суспільства нещасні випадки, події біля священних, культових місць, що часто тлумачилися як кари Господні за антирелігійні, антицерковні вчинки. Знову ж про це свідчить С. Єфремов у записах за 5 і 15 травня 1924 р.: «З приводу літунів, що розбилися, попадавши, публіка говорить, що це кара Божа: за блюзнір-

ство над Скорбятенською церквою (літаки збилися поблизу цієї церкви)» [17, с. 118]; «В Лаврі одно з приміщень обернули в клуб. Треба було зняти й винести важку ікону. Коли знімали, то одна дошка впала і гострим цвяхом вгородилася в присутнього комуніста. “Чудо кари Божої” зробило на робітників велике вражіння. “Чуда” шукають у всьому – наслідок розумної антирелігійної пропаганди» [17, с. 123].

Все це призводило до того, що в народі ширилися вістки про конкретну дату Апокаліпсису, «що на Благовіщення має бути кінець світу, що Бог зробить «розбор» між праведними та грішними» [17, с. 88].

Ці пророкування, забобони, вірування, легенди, перекази, повір'я, пісні і т.ін. своїм змістом добре характеризують народний релігійний рух, який охопив не лише селянство, а й міське населення, інтелігенцію, особливо жителів міських околиць. Так, за свідченням Н. Дмитрука [9], майже всі мешканці (крім євреїв) Смолянки (передмістя Житомира) ходили до Калинівки. Були й з інших кутків України поклонники. Йшли великими та малими групами жінки, чоловіки, дівчата, хлопці, щоб віддати належну шану святим місцям. Дотримувались певних правил поведінки. Наприклад, Н. Дмитрук записав від очевидця ритуал зустрічі груп паломників: «Як стрічаються, – оповідала баба Оксана Недільчиха, – партія з партією, то знаменують раніше ікони й хрести, складають їх до купи, а послі вже люди попадають на коліна, просять одні других прощення. В уста не цілуюця, а тільки в плечо одно другому» [9, с. 51].

Під час паломництва прочани повинні були дуже чемно, пристойно поводитися, дотримуватися посту, заборонялися пліткування, безглузді балачки, недоречний сміх, не можна було навіть лузати насіння. Існувало повір'я, що хрест прочанина з нечистим сумлінням «ставав трухлявий і не міг бути поставлений» [9, с. 51].

Паломницькому ходові передували обіди, які влаштовували учасники процесії для старців, дітей, передавали їжу навіть в'язням. Організацією обідів, збиранням коштів для цього, а також іншими справами паломництва загалом займалися спеціально обрані групи людей (общини). Свідком тих подій у подільському містечку восени 1923 р. була Олена Пчілка, яка залишила цінні відомості для зрозуміння атмосфери виникнення і поширення народного релігійного руху [27, с. 42–43].

Таких паломництв у той час було дуже багато. Несли хрести навіть з Курщини, з Дону. Ці подорожування сприяли також виникненню та популяризації фольклору чудес. Відбувався і зворотний процес, коли

чутки, легенди, перекази і т.ін. приводили до народного релігійного руху. Про це свідчить, зокрема, Ю. Липа: «...у Пісківчан фігура поновилася таки на кладовиську, зразу ніби посивіла, а потім стала золота; [...] пішли пісківчани через усі села, знаменуючи ікони, і, цілуючи один другого, просили прощення. [...] І вставали села одно по другім, горюїжачись криком, одно попліч другого, йшли [...] до Осафатової долини, де буде Страшний суд» [24, с. 30].

«Осафатову долину» називали ще також «Новим Ярусалимом», «Вдовиною долиною», «Долиною», «Йосафатовою долиною», «Сафатовою долиною», «Осапатовою долиною», «Сафат (Сапат-)Долиною» і т. п.¹. За повір'ям, на цій долині до початку Страшного суду (тобто якнайшвидше) треба «поставити сорок разів по сорок хрестів» [21, с. 108]: з кожного села по 1–4 хрести. Інші версії доповнювалися мотивацією: три села, які не встигнуть поставити хрести, – попровалюються. Саме ця звістка, за свідченням В. Кравченка, найбільше схвилювала народні маси, особливо Волині й Поділля, «села й околиці міст та містечок» яких «намагалися поставити від усякого з них відповідну кількість тих хрестів на ту долину» [21, с. 109].

В. Кравченко був свідком цього народного релігійного руху і збирав матеріали про нього, нотував враження. Ці свідчення є дуже важливими для характеристики тогочасних настроїв населення, зокрема прочан, учасників народного релігійного руху, прикметних особливостей паломницького ходу, специфіки, правил його проходження. Все це втілювалось у своєрідний народний релігійний обряд зі своїми складовими елементами і деталями, обов'язковими атрибутами: дотримання певних морально-етичних норм поведінки, святковим урочистим одягом, ритуальними стравами, розмовами на відповідну тематику тощо [21, с. 111]. Ці відомості, зафіксовані В. Кравченком, дають вагомі штрихи і для висвітлення тогочасної психологічної атмосфери суспільства загалом, а окресленого руху зокрема. Маючи гіркий досвід переслідувань, репресій з боку владних структур, паломники небезпідставно ставилися з недовірою до розпитувань випадкових подорожніх, боялися провокацій. Безпосередньому, щирому селянинові далися взнаки роки цькування, визиску, включно до тотального винищення

¹ Термін «Йосафатова долина» і пов'язане з ним уявлення про Страшний суд – біблійного походження. Докладніше про це див.: [15, с. 165–208; 16, с. 300].

методами розстрілів, штучно влаштованого голоду тощо. І лише в гурті однодумців, переконані у правдивості своєї віри, у безмежній силі Господа, паломники зважувались іти, діяти наперекір панівній системі. Цю безмежну силу віри, якою було немов наскрізь пройняте тогочасне суспільство, ці народні настрої зображує, відтворює в оповіданні письменник і сучасник тих подій Ю. Липа [24, с. 30]. Цей рух набув такої сили, що жодні заходи влади не могли його зупинити: «...ні арешти, ні зняття з хреста Розп'яття, ні зрізання того ж хреста (у *Калинівці*. – *В. Д.*)» [9, с. 51]. Навпаки, ці події часто знову трансформувались у фольклор, стимулювали виникнення і ширення нових народних творів про чудеса. Побутували перекази, в яких висміювалися більшовицькі владні структури (в основному – «сільрада»). Їхні безуспішні намагання зупинити процесії прочан переважно викликали в останніх зворотну, зовсім «небажану» реакцію. Вона дуже часто втілювалась у влучні лаконічні фольклорні формули з несподіваним глузливо-сатиричним забарвленням, типу: «Од нашої молитви ніяка нечиста сила (більшовики, «сільрада» тощо. – *В. Д.*) не встоїть». Ці та інші перекази, легенди, чутки, пісні і т.ін. склалися прочанами по дорозі до святих місць (переважно до Калинівки та Йосафатової долини). Провідними у них були апокаліптичні думки. Люди готувалися до кінця світу. Діставали «проскурки, свячену воду, по три колоски з кожного збіжжя». Все це зберігалось в шафі або на покуті. Було повір'я, що цим можна відігнати антихриста, коли той прийде в останній день записувати душі до пекла [9, с. 51].

В околицях Калинівки прочани влаштовували святкові обіди, що мали характер заупокійних: «Прострелили Христа, – казали селяни [...], – і по Ньому справляють обіди, як і по кожному покійникові». Зазвичай на цих обідах проводилися бесіди на апокаліптичну тематику, молитви, співи есхатологічних християнсько-релігійних пісень. Після повернення додому прочани влаштовували аналогічні заходи у своїх селах. Крім цього, організовувалися також спеціальні обіди для дітей. Особливістю, підґрунтям такого ритуалу було своєрідне мотивування, сформульоване у повір'ї, за яким «старі люди, що нагрішили багато, не мають тої ласки Божої, що діти; Бог не послухає їхньої молитви так, як дитячої», тому «хай моляться діти, які ще мало жили і не встигли нагрішити, які ще вірні у Бога. Може, вони випросять надовше життя людське, може своїми молитвами одтягнуть надалі день Страшного суду» [9, с. 51]. На цих загальних обідах для дорослих, дітей, а також

по дорозі до Хреста і назад, у церкві після Причастя, на вулиці, по хатах тощо за традицією, як свідчить Н. Дмитрук, співали переважно «Калинівські пісні» [9, с. 62].

Піднесення хвилі народного релігійного руху і пов'язаних з ним чудес у підрадянській Україні початку 20-х років ХХ ст., активізація генетично пов'язаної з цим процесом народної творчості – одна з ланок у багатомісячній історії прояву цього аспекту духовного життя й дієвості українського народу. Але, без сумніву, це, після підміченого І. Франком «епідемічного нахилу до чудесного» у XVI–XVII ст. [36, с. 100], – один з найінтенсивніших проявів цього явища, якщо взагалі не найсильніший, найяскравіший його спалах у новітній історії України. Тим більше, що більшовицький режим з самого початку намагався його придушити всіма засобами своєї потуги.

Цей релігійний рух в Україні 1920-х р. з багатьма яскравими проявами, драматичними фактами, каральними акціями і резонансними судовими процесами; рух, який мав виразно протибільшовицький характер і був, зокрема, спрямований проти інспірованого владою наступу войовничого атеїзму, досі не має висвітлення в історичній літературі. Дослідників ще чекають пов'язані з цим рухом багаті архівні джерела й матеріали преси 1920-х р.

На унікальний першоджерельний етнографічно-фольклорний матеріал про релігійні рухи і пов'язану з ними духовну творчість, що стосується українців в умовах більшовицької окупації двадцятих років, а також – на невідкладну потребу фахового ґрунтового дослідження з цієї теми вказували свого часу відомі українські збирачі та дослідники (Василь Кравченко, Олена Пчілка, Никанор Дмитрук, Микола Левченко, Степан Шевченко, Павло Попов та ін.).

Ці завдання із зрозумілих політичних причин не могли бути виконані в радянські часи, залишились невирішеними вповні й сьогодні.

В сучасних умовах на ці завдання і конечну потребу їх виконання вказує Роман Кирчів [20, с. 11; 19, с. 167].

Все це переконує, що спеціальна наукова розробка такого кола питань є потрібною у наш час і науково перспективною. Цим мотивується і наукова актуальність теми, дослідження якої мало б заповнити прогалину в українській етнографічно-фольклористичній науці щодо вивчення її, показати місце і роль цього явища на тлі сучасних трансформацій в українському етнокультурному просторі.

Джерела та література:

1. Азбука християнства: Словарь-справочник / Со ст. А. Удовенко. – МАИК «Наука», 1997. – 288 с.
2. *Барабан Л.* Вічні медитації Анатолія Загрійчука / Л. Барабан. // Народознавство. – К., 2002. – № 63. – С. 1–5.
3. *Барка В.* Жовтий князь: Роман / Василь Барка; Передм. М. Жулинського. – К.: Дніпро, 1991. – 266 с.
4. *Буслаев Ф.* Русские духовные стихи / Ф. Буслаев. // *Буслаев Ф.* Народная поэзия. Исторические очерки. – СПб., 1887. – С. 434–501.
5. *Воронин П.* Обслідування «Калинівського» хреста / П. Воронин. // Вісти ВУЦВК. – Харків, 1924. – № 39. – С. 3.
6. *Вороні[и]н П.* Калинівські «чудотворці» перед пролетарським судом / П. Воронин. // Вісти ВУЦВК. – Харків, 1924. – № 25. – С. 3.
7. *Горліс-Горський Ю.* Ave Dictator: Повісті. / Юрій Горліс-Горський. – Львів: Червона калина, 1999. – 288 с.
8. *Грушевський М.* Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. – Т. 4: Усна творчість пізніх княжих і переходових віків XIII–XVII. – Кн. 2 / Михайло Грушевський. Упор. Л. Копаниця; приміт. С. Росовецького. – К.: Либідь, 1994. – 320 с.
9. *Дмитрук Н.* Про чудеса на Україні року 1923-го / Н. Дмитрук. // Етнографічний вісник. – К., 1925. – Кн. 1. – С. 50–65.
10. *Дмитрук Н.* «Чудеса» на Полтавщині року 1928-го / Н. Дмитрук. // Там само. – К., 1929. – Кн. 8. – С. 168–180.
11. Домашній архів автора.
12. Дюркгайм Еміль. Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії. Еміль Дюркгайм; 3 фр. перекл. Григорій Філіпчук та Зоя Борисюк; Наук. ред. Тетяна Метельова. – К.: Юніверс, 2002. – 424 с.
13. *Дяків В.* Релігійний рух і пов'язана з ним народна творчість у підрадянській Україні 1920-их рр.: передумови виникнення та поширення / В. Дяків. // Народознавчі зошити. – Львів, 2007. – № 1–2. – С. 6–16.
14. *Дяків В.* Релігійний рух у підрадянській Україні 1920-х років / В. Дяків. // Історія релігій в Україні: Наук. щорічник / Ред. кол.: З. Білик, Я. Дашкевич, О. Киричук та ін. – Львів: Вид-тво Львівського музею історії релігії «Логос», 2008. – Кн. II. – С. 106–113.
15. *Дяків В.* «Фольклор чудес» у підрадянській Україні 1920-х років. / В. Дяків. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2008. – 256 с.
16. *Дяків В.* Форми народної релігійності в підрадянському українському суспільстві 1920-х років / В. Дяків. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССLIX. – Праці секції етнографії і фольклористики. – Львів, 2010. – С. 273–305.

17. *Єфремов С.* Щоденники, 1923–1929. / Сергій Єфремов. – К.: ЗАТ «Газета «Рада», 1997. – 848 с.
18. *Жулинський М.* У світлі віри. Голодомор в Україні та роман Василя Барки «Жовтий князь» / М. Жулинський. // *Барка Василь.* Жовтий князь: Роман / Передм. М. Жулинського. – К.: Дніпро, 1991. – С. 5–22.
19. *Кирчів Р.* Фольклорна опозиція войовничому атеїзму («Фольклор чудес») // *Кирчів Р.* Двадцять століття в українському фольклорі. / Р. Кирчів. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2010. – С. 147–169.
20. *Кирчів Р.* Фольклорна опозиція войовничому атеїзмові (фольклор чудес) / Р. Кирчів. // Народознавчі зошити. – Львів, 2003. – № 1–2 (49–50). – С. 3–11.
21. *Кравченко В.* «Осапатова долина» [окремі аркуші: 3 матеріалів Етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею (Житомир) / В. Кравченко. // Етнографічний вісник. – К., 1926. – Кн. 2. – С. 108–111.
22. *Кравченко В.* «Псалми», що в 1923–24 рр. співали прочани під час подорожувань до різних чудес / В. Кравченко. // Там само. – К., 1927. – Кн. 4. – С. 71–78.
23. *Левченко М.* Як утворилася легенда про нове чудо в Лаврі / М. Левченко. // Там само. – С. 120–125.
24. *Липа Ю.* Гангуся / Ю. Липа. // Дзвін. – 1991. – № 1. – С. 29–31.
25. Національні архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Ін-ту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України. – Ф. 15-3. – Од. зб. 239. – 239 арк.
26. Там само. – Од. зб. 241. – 187 арк.
27. *Пчілка Олена.* Українські народні легенди останнього часу / Олена Пчілка. // Етнографічний вісник. – К., 1925. – Кн. 1. – С. 41–49.
28. Полный православный Богословский энциклопедический словарь. – С.Пб., [Б. г.]. – Т. 2. [Репр. изд. – М., 1992]. – С. 1121–2464.
29. *Попов П.* До текстів т. зв. «Калинівських» пісень / П. Попов. // Етнографічний вісник. – К., 1927. – Кн. 4. – С. 8–30.
30. *Рожко В. Є.* Чудотворні ікони Волині і Полісся: Історико-краєзнавчий нарис. / В. Є. Рожко. – Луцьк: Медіа, 2002. – 352 с.
31. *Сумцов Н.* Очерки истории южнорусских апокрифических сказаний и песен. / Н. Сумцов. – К., 1888. – 161 с.
32. *Терновский Ф.* О современных чудесах в православной церкви: 1) О благоухании от иконы. 2) О превращении воды в вино / Ф. Терновский. // Киевская старина. – 1882. – № 4. – С. 21–23.
33. Глумачний словник української мови: Понад 12 500 статей (близько 40 000 слів) / За ред. д-ра філол. наук, проф. В. С. Калашника. – Харків: Прапор, 2002. – 992 с.

34. Українська радянська енциклопедія. – Вид. 2-ге: У 12 т. – Т. 12: Фітогормони – Ї / За ред. М. П. Бажана, Ф. С. Бабичева, І. К. Білодіда та ін. – К.: Гол. ред.-ція Укр. рад. енциклопедії, 1985. – 572 с.

35. Філь Ю. Народні пісні, що виникли під час пошести чудес на Поділлі / Ю. Філь. // Записки Кам'янець-Подільського Наукового при Українській Академії Наук товариства. – Т. 1. – Кам'янець на Поділлі, 1928. – С. 1–9.

36. Франко І. Іван Вишенський і його твори // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 30: Літературно-критичні праці (1900–1902). – К.: Наук. думка, 1981. – С. 7–211.

37. Франко І. П'яницьке чудо в Корсуні. / І. Франко. – Львів, 1913. – 32 с.

38. Шевченко С. Нові легенди на Зинов'євщині / С. Шевченко. // Етнографічний вісник. – К., 1928. – Кн. 7. – С. 142–145.

39. Яворский Ю. Очерки по истории русской народной словесности / Ю. Яворский. // Изборник Киевский, посвященный Т. Д. Флоринскому. – К., 1904. – С. 287–352.

Володимир Дяків (*Львів, Україна*). Особливості народної релігійності українців в умовах більшовицької окупації початку 1920-х рр.

У статті розглянуто специфічні прояви народної релігійності українців в умовах більшовицької окупації початку 1920-х рр.: переважно паломництво до місць Господніх об'явлень і пов'язану з ним духовну творчість. Народна релігійність особливо розвивається в часи духовної напруги в суспільстві, під впливом складних, часто трагічних суспільно-історичних подій. Традиційні в своїй основі, прояви народної релігійності були відгуком, зокрема, на впровадження політики войовничого атеїзму більшовицької влади в Україні у 1920-х рр.

Ключові слова: народна релігійність, релігійний рух, чудо, паломництво, фольклор, функціонування.

Владимир Дякив (*Львов, Украина*). Особенности народной религиозности украинцев в условиях большевистской оккупации начала 1920-х гг.

В статье рассмотрены проявления народной религиозности украинцев в условиях большевистской оккупации начала 1920-х гг.: в основном паломничество к местам Господних чуд и связанное с ним духовное творчество. Народная религиозность особенно развивается во времена духовного напряжения в обществе под влиянием сложных, часто трагических общественно-исторических событий. Традиционные в своей основе, проявления народной

религиозности представляются реакцией на внедрение политики воинственного атеизма большевистской власти в Украине 1920-х гг.

Ключевые слова: народная религиозность, религиозное движение, чудо, паломничество, фольклор, функционирование.

Volodymyr Dyakiv (Lviv, Ukraine). Specific features of traditional folk religiosity of Ukrainians under bolsheviks' occupation in early 1920s

In the article, peculiarities of Ukrainian popular religious piety under Bolsheviks' occupation in early 1920s are studied: prevailing pilgrimage to the places of God's occurrence and ecclesiastically-directed works connected with them. They develop most noticeably in the times of spiritual tension in society, under the pressure of complicated, often even tragic social and political events. Traditional in their basis, these manifestations of popular religious piety are particular response against Bolshevik power's warlike atheism policies implementation in 1920-s Ukraine.

Keywords: popular religious piety, religious movement, miracle, pilgrimage, folklore, functioning.

Інна СТАРОВОЙТЕНКО
(Київ, Україна)

УДК 94 (477) “19»: 394. 92 Чикаленко-Пилькевич

**З еміграційного листування
Євгена Чикаленка:
короткий епістолярний діалог
з генерал-хорунжим Армії УНР
Олександром Пилькевичем**

Революційні суспільні зміни в Російській імперії після 1917 р., що закінчилися її повним розвалом та приходом до влади більшовицько-комуністичної партії, драматично відбилися на особистих долях та життєвих обставинах української національної інтелігенції. Більшість її представників зрозуміла сутність нової робітничо-селянської влади із самого початку боротьби за цю владу, спізнавшись з її антиукраїнською природою, варварським ставленням до історичного та культурного минулого, політичним курсом, протилежним пропагованим ідеям.

Прихід до влади в Україні більшовиків штовхнув значну частину свідомого українства на те, щоб залишити батьківщину та безповоротно емігрувати в чужі краї у пошуках життя, безпечного від свавілля та репресій. Це сформував першу потужну хвилю української політичної еміграції у держави близького зарубіжжя – Польщу, Чехо–Словаччину, Румунію, Болгарію, Німеччину, Австрію. Серед неї були провідники українського державотворення, найвідоміші політики і дипломати, які в еміграції продовжували боротьбу за українську державність та її визнання європейськими політиками. У лавах тієї потужної хвилі опинився і відомий громадсько-політичний діяч Наддніпрянщини, український поміщик, патріот і благодійник Є. Чикаленко. 26 січня 1919 р., напередодні нової навали на Київ більшовиків, він разом з українськими урядовцями та дипломатами виїздить на захід – у Станіславів (нині – Івано-Франківськ) на тимчасове проживання.

Із цього моменту розпочинається відлік нового життя відомого українця: в іншому матеріальному статусі, в іншому середовищі, інших життєвих обставинах, з новими колом спілкування, заняттями і проблемами. Згодом Є. Чикаленко порівняє себе з перекотиполем, на яке

перетворилося дерево, що міцно сиділо у землі, але несподівано набіг циклон і вирвав його з глибоким корінням та покотив світом з одного місця на інше. Першим пристановищем для Є. Чикаленка стала Галичина, потім Гуцульщина, а згодом – знову Галичина, де Євген Харлампійович спілкується з місцевими українцями, пильно стежить за розвитком подій в Наддніпрянщині та віддається основному заняттю – веденню своїх «Щоденників», яке він не переривав до останніх днів життя на чужині. У травні 1920 р. Є. Чикаленко залишає Україну назавжди. Разом із сином Петром він виїздить з Перемишля до Варшави, звідти у Прагу, а потім курортне містечко Карлсбад, в якому й зупиняється до початку 1921 р.

Два перші роки еміграційного життя відзначаються спілкуванням Є. Чикаленка з провідниками української революції та державотворення 1917–1921 рр. Наддніпрянщини і Галичини – В. Винниченком, С. Петлюрою, Є. Петрушевичем, представниками української дипломатії (М. Васильком, К. Мацієвичем, Р. Смаль-Стоцьким, М. Славинським, П. Чижевським, О. Шульгиним, Ф. Шульгою), відомими політиками різних партійних орієнтацій, як лівих, так і правих (М. Шрагом, А. Ніковським, В. Прокоповичем, В. Садовським, В. Липинським, В. Андрієвським, Д. Дорошенком, О. Скорописом-Йолтуховським та ін.). У 1921 р. Є. Чикаленко знайомиться з європейським претендентом на керманіча української держави з династії Габсбургів – Вільгельмом Габсбургом (Василем Вишиваним) та підтримує його політичну акцію організації військового походу в Україну для повалення там більшовизму й відродження незалежної державності.

Серед тих, кого відшукав Є. Чикаленко на початку своєї еміграції, був і український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР О. Пилькевич. Його Є. Чикаленко знав ще з 1890-х рр., коли той юнаком розпочав свою педагогічну практику у церковнопарафіяльній школі с. Перешори на Херсонщині, у родинному маєтку Чикаленків, а потім перекваліфікувався на військового діяча та став полковником російської армії і генерал-хорунжим української, учасником протигетьманського повстання в Україні 1918 р.

У своєму «Щоденнику» за 1922 р. Є. Чикаленко подав такі відомості про свого давнього знайомого: «Сей Пилькевич в [18]90^х роках молоденьким хлопцем був учителем в церк[овно]-парафіяльній школі в Перешорах, потім підготувався і видержав екзамен за кадетський корпус і вступив в Київську військову школу; пізніше витримав екзамен

на сапера і служив якийсь час в Київському Саперному батальйоні. В 1905 році під час повстання саперів, попав під слідство як організатор того повстання, і хоч суд два рази його виправдав, його переведено на службу в Остроленку. Там він підготувався і витримав іспит на авіатора, після чого служив в Севастополі, а під час війни був начальником авіаційного відділу в Гродно. Коли настала революція, то переїхав до Києва і був вибраний за Ц[ентральної] Ради членом військового Генерального Комітету. За Гетьманщини був в опозиції і виключений з служби за те, що вигнав з українського клубу морського міністра, бо той не вмів і не хотів говорити по українському. Коли Винниченко задумав повстання проти Гетьмана і я всіма силами відмовляв його від цього, то Пилькевич гаряче підтримував Винниченка, незважаючи на мої перестороги, що з упадком гетьманства, прийдуть большевики і нам всім доведеться тікати з України, але Пилькевич слідом за Винниченком, тільки посміювалися з “страхополохства поміщика, що боїться за свої маєтки”. Дійсність показала, що мої пророкування справилися і нам всім довелося тікати і Пилькевичу довелося багато витерпіти по польських таборах в Ланцуті та Стржалкові і нарешті він помер в лягері Щопіорно від розриву серця, але причини і обставин його смерті я ще не знаю, може про це напише мені його жінка» [1].

Листування Є. Чикаленка з О. Пилькевичем коротке за хронологією, проте колоритне за змістом. На першу картку Є. Чикаленка, датовану кінцем 1920 р., О. Пилькевич відповів розлогим листом: у ньому розповів про свої тернисті мандри від Києва до Кам’янця-Подільського, Перемишля, а потім за межі України, про поневіряння та безгрошів’я, які привели подружжя Пилькевичів до Ланцута, у табір для українських інтернованих вояків.

Розчарований у політиці та політиках, О. Пилькевич не склав рук і в умовах таборового життя, а розгорнув там широку національно-культурну роботу: доклав чимало зусиль до заснування часопису «Наша зоря», відкриття народного університету, просвітніх курсів, організації таборового театру, на сцені якого ставилася і його власна п’еса «Сини народу (Картина боротьби українського народу з москалями в революцію 1917–1919 рр.)», яку автор видав на власний кошт у Києві 1920 р.

Із листа О. Пилькевича до Є. Чикаленка довідуємося про ще один творчий доробок цього маловідомого українського драматурга – його п’есу «Кохайтесь чорновусі, та й не з московками», яку автор видав також самотужки у 1920 р. у Перемишлі, витративши на неї усі свої

заощадження і навіть особисті речі. Цього книжкового видання нам виявити не вдалося, але за архівною справою, що зберігається в особовому фонді О. Пилькевича Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України [3], встановлено, що зазначений твір справді вийшов у світ і продавався на початку 1920-х рр. українськими книгарнями товариств «Час» у Києві та у Кам'янці-Подільському, «Друкарем», «Українською республікою», Всеукраїнським кооперативним видавничим союзом. На сьогодні ж в Україні це видання є книжковим раритетом.

У листах О. Пилькевича виразно відбиваються його антипетлюрівська налаштованість, скептичне ставлення до військової діяльності С. Петлюри та його оточення, на адресу яких звучать іронічні зауваження та прізвиська. Є. Чикаленко пояснював це особистими невдачами у військовій діяльності О. Пилькевича. Так, коментуючи його перший лист від 30 грудня 1920 р., він записав у своєму «Щоденнику 17 січня 1921 р.: «Прикладаю листа ще царського полковника О. М. Пилькевича, який за Директорії був інспектором військовим, потім завідуючим провітрювання армії, нарешті, після нещасливого командування під Чорним Островом якоюсь частиною, зостався зовсім без посади; придбавши собі титул “чорносотенського”. Свою нездатність він намагається заховати за нездатність Петлюри і чорнить його зі злости, як чорнив і Гетьмана, коли той одставив його від служби» [2].

Епістолярій, що подається у даній публікації, виявлений у двох архівах: листівки Є. Чикаленка – у фонді О. Пилькевича Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВО) (3884); листи О. Пилькевича – в особовому фонді Є. Чикаленка (86) Архіву музею ім. Д. Антоновича Української вільної академії наук (УВАН) у США. Кореспонденція Є. Чикаленка має вигляд поштівок, написаних від руки, усі вони у доброму стані збереженості та прочитані без ускладнень. Два листи О. Пилькевича написані на аркушах із зошита чорнилом. У листі за 30 грудня 1920 р. нам не вдалося прочитати прізвище людей, які дали притулок Пилькевичам у Польщі.

Як видно із листівки Є. Чикаленка, один лист до нього від О. Пилькевича, в якому автор ділився своїми враженнями від статті Є. Чикаленка «Де вихід?», не дійшов до адресата. Це дало підстави О. Пилькевичу допускати, що його листи із табору перлюструвалися та затримувались. З огляду на це, у наступному листі він був лаконічнішим та обережнішим у висловлюваннях на політичні теми.

Є. Чикаленко ж у двох наступних листівках просив адресата висловити погляд на його «варяжську теорію», яка зводилася до того, що він пропонував відродити українську державність у формі монархії, запросивши для державотворення чужоземного монарха-варяга. Стаття Є. Чикаленка викликала ціле збурення у середовищі української політичної еміграції: більшість її не схвалила та засудила перехід поважного українця на позиції монархізму, політиків же правих поглядів вона, навпаки, дуже потішила, і вони почали шукати підтримки в Є. Чикаленка своїм монархічним намірам (наприклад, В. Вишиваний). Є. Чикаленкові була цінною думка кожного поважного українця про його проект. З нетерпінням він очікував і думки О. Пилькевича, вважаючи її відображенням поглядів українських військовиків. Проте той цінний та довгоочікуваний лист так і не дійшов до адресата. Очевидно, Є. Чикаленко не дочекався і його дублікату, бо в його особовому фонді такого виявити не вдалося, та й згадок про нього Є. Чикаленко ніде не залишив.

Із кореспонденції Є. Чикаленка видно, що Пилькевичі знали всю його родину, а тому Євген Харлампійович повідомляв їх про дітей: Ганну, Вікторію, Лева, Івана та Петруся, місця їхнього перебування, про бідкування синів, що залишилися в Україні та вже у перші роки відчували на власних долях свавілля більшовицького режиму. Майже три роки батько не мав звісток від синів, а тому від кожного, хто приїздив з України, добивався хоча б коротких вістей про рідних. Їх він допитувався і у О. Пилькевича.

Відомий лікар і громадський діяч Євмен Лукасевич восени 1922 р. повідомив Є. Чикаленкові сумну звістку про смерть О. Пилькевича від розриву серця у таборі Щепорно на території Польщі. Родина Чикаленків підтримала вдову О. Пилькевича Серафиму Іванівну листами з глибокими співчуттями: від Є. Чикаленка, Г. Чикаленко-Келлер, Ю. Садик, родини Скорописів-Йолтуховських. Євген Харлампійович радив осиротілій жінці вирватися з лабет таборового життя та переїхати до Варшави, де знайти заробіток і підтримку впливових українців (зокрема, орієнтував її на родину Лукасевичів) [4].

Завдяки виявленому листу генерал-хорунжого Армії УНР Миколи Шаповала до брата, відомого політика Микити Шаповала, за 6 листопада 1922 р. [5] нам вдалося встановити обставини смерті О. Пилькевича, про які автор листа довідався від дружини покійного та очевидців і які були для Є. Чикаленка невідомими. Автор детально описав ті трагічні події так: «Смерть ген[ерала] Пилькевича викликала в таборах

з одного боку пригнічений настрій серед багатьох, а з другого породила масу самих ріжноманітних і фантастичних відомостей. Тяжко в них розібратися. Із оповідання ж близьких людей генералові, його дружини й одного сотника Юн[ацької] Школи, що мешкає у моїй кімнаті, обстановка смерті, була слідуюча. Напередодні смерті, а саме 12 жовтня генерал почував себе цілком добре, хоча трохи були нотки суму в голосі. В той же день він був в таборі, де приймав участь в одній конференції культурно-просвітних робітників обох таборів. Стан його здоровля взагалі викликав здивовання, він багато ходив, робив, наприклад такі дистанції, що мені вони не під силу. І це щодня. Дехто каже, що пару днів перед сим він трохи жалуввся на серце. Але це йому не перешкоджало в ті дні ходити по декілька разів з одного табору до другого (4 кілометри) й одного разу навіть грати навипередки з парою полковників і де він випередив усіх. 12 жовтня, як оповідала його дружина й сотник, він чув себе цілком нормально, дещо говорив, прочитав пару поем з «Кобзаря». Ліг спати в годин десять. Це досить рано для нього. В 6 годин рано дружина прокинулася від стогону і хрипіння, звернулася в його бік, бачить, що з ним щось діється, він силкується встати, йому це не щастить. І коли підійшла до нього дружина, уже був мертвий. Дійсно смерть ген[ерала] Пилькевича була сама несподівана, вона надзвичайно вразила всіх, викликала самі нечувані розмови й чутки. Правда, днів п'ять перед смертю виїхала з табору большевицька делегація, що оголошувала кожному інтернованому по одинцю амністію і закликала повертати на Україну й генерала також водили до цієї делегації й що це і взагалі вся ця процедура як на його так і на багатьох дуже схвилювала. Наприклад, як оповідала дружина, небіжчик одного разу по виході із табору сховався десь за стовбми по дорозі із табору до двірця й чекав там яку пару годин із каменем в руці, щоб шпурнути його в больш[евицьких] делегатів як будуть проходити.

Зараз же після смерті по цілому місті розійшлись чутки, що його отравлено. Одні говорили, що це зробили большевицькі агенти, другі, що вороги укр[аїнського] шовенизму (а його до таких причисляють), а треті навіть прив'язували із якоюсь романтичною історією, в котру замішувано його дружину. Отже, сам бачиш, що трудно розібратися. Об'єктивно лише відомо те, що польські власти зразу нарядили слідство, коло трупу виставили вартового, викликали цілі десятки старшин, списали протокола, протримали вартового два дні і після сконстатування польським лікаром, що смерть наступила від розриву серця, є на-

туральна, вартового зняли й труп передали для похоронів. Після цього дружина і його друзі відвезли до українського шпиталю й просили укр[аїнських ш]питальних лікарів зробити «вскритіє». Але старший лікар одмовився, покликуючись, що з одного боку не має відповідних інструментів (а це неправда, інструменти є), а з другого, що немає на це він відповідного дозволу від прокурора. Протримавши ще так пару днів, нарешті небіжчика поховали.

Петлюра й Укр[аїнський] Ц[ентральний] Комітет прислали вдові 100 000 марок і пару десятків тисяч на похорон. Оце все, що я можу тобі написати про смерть Пилькевича» [6].

Виявлені листи, що друкуються вперше, містять цінну біографічну інформацію про О. Пилькевича, свідчать про нього не лише як про українського військового діяча, а й як досі не відомого драматурга, який написав та видав у 1920 р. дві п'єси, що успішно ставилися на сценах таборових театрів. Також довідуємося про причетність О. Пилькевича до видання таборового часопису «Наша зоря».

Завдяки виявленому епістолярію нам вдалося встановити окремі дані про дружину О. Пилькевича – Серафиму Іванівну, яка разом із чоловіком подолала довгий шлях на чужину та розділила разом з ним гіркий хліб таборового життя. За даними українських періодичних видань, що виходили в еміграції на початку 1920-х рр., встановлено такі факти щодо громадської діяльності С. Пилькевич: у 1921 р. з її ініціативи у таборі для інтернованих Ланьцута було організовано «Союз українок» у складі 25 осіб. Він підтримував зв'язки з американською організацією УМСА та допомагав українським родинам на чужині, організував у таборі фребелівський дитячий садок, школу на 70 дітей (переважно із сиріт), проводив лекції, читання рефератів, вечори «Літературна чашка чаю», «Шевченківські дні». Після смерті чоловіка Серафима Іванівна мешкала у Варшаві, потім переїхала до Праги, де стала дійсною членкинею кураторії Українського соціологічного інституту у Празі, Українського громадського видавничого фонду та його ради, Української жіночої національної ради. Після смерті О. Пилькевича Є. Чикаленко написав кілька листівок і Серафимі Іванівні, їх включено до даної публікації.

Таким чином, листи, що подаються далі, додають чимало нових цінних даних до біографій відомих діячів української еміграції, передають їхні тривожні настрої, відображають взаємини та бажання підтримати одне одного, поділитися наболілими думками з приводу доленосних подій та їхніх учасників.

Листування Євгена Чикаленка та Олександра Пилькевича

Є. Чикаленко – О. Пилькевичу¹

Karlsbad². 19 14/12 20

Дорогий О[лександр] Меркурієвичу! Сьогодні від п[ана] Греголінського³ дістав Вашу адресу і поспішаюсь написати до Вас.

Я з мая живу з Ю[лею] М[иколаївною]⁴ в Карлсбаді і почуваю себе зовсім здоровим, але сумую за Івашком та Петрусем⁵, бо нічого не знаю

¹ Листівка подається за автографом: ЦДАВО. – Ф. 3884. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 50 зв.–50. Написана чорним чорнилом. Адресована: «Wp. A. Pilkewycz. Apteka D^{ra} Kindraczuka. Lanzut. Galicia». На листівці дві марки та штемпель без даних.

² *Карлсбад* – стара назва м. Карлові Вари – курорту в Чехії. Воно уявилося своїми гарячими мінеральними джерельними водами, що мають лікувальні властивості. Розташоване на заході історичної області Богемія.

³ *Греголінський Дмитро Васильович* (1880–1944) – педагог і журналіст, прихильник гетьманського руху, редактор тижневика «Український голос» (1919–1929), директор Українського дівочого інституту у Перемишлі. Є. Чикаленко проживав у нього в Перемишлі на початку еміграції.

⁴ Йдеться про *Садик Юлію Миколаївну* (1888–1928) – дружину Є. Чикаленка (з 1909 р. у громадянському шлюбі). Після революції викладала німецьку мову у Київській гімназії, а 1920 р. емігрувала за кордон.

⁵ Йдеться про синів Є. Чикаленка. *Чикаленко Іван Євгенович* (1902–1974) – молодший син. У 1918 р. закінчив реальне училище, залишився в Україні, тричі вступав до політехнічного інституту, але відраховувався «як чужий советській власті елемент». 1929 р. був заарештований і ув'язнений на 5 років. Після звільнення залишився на Далекому Сході, працював вільнонайманим робітником, доріс до начальника будівельної дільниці Байкало-Амурської магістралі. 1946 р. повернувся до Києва.

Чикаленко Петро Євгенович (1892–1928). У роки Першої світової війни – учасник бойових дій. Потрапивши в полон, співпрацював з О. Скорописом-Йолтуховським в українських таборах у Німеччині (читав лекції). Разом із Є. Бачинським редагував орган Союзу визволення України «La Revue Ukrainienne», що виходив у Лозанні французькою мовою, там же заснував українську книгарню. Під час української революції – секретар голови Генерального Секретаріату В. Винниченка. У 1918 р. призначений начальником міліції до Канева. Активно співпрацював з Винниченком у др. пол. 1919 р., коли той жив під Віднем. Перший секретар посольства України в Туреччині. У роки більшовицького панування залишився з родиною в Україні, працював у державних видавництвах, неодноразово (у 1921

про їх долю. Левко⁶ у Тарнові, але ні мені, ні Галі, ні Віті⁷ ще нічого

та 1925 р.) за різними підозрами його арештовували. 1928 р. інкримінували закордонні зв'язки з гетьманцями й вислали на Соловки, але по дорозі на каторгу в Курській пересильній тюрмі він помер від зараження крові.

⁶ *Чикаленко Левко Євгенович* (1888–1965) – український громадсько-політичний діяч, археолог, публіци ст. Старший син Є. Чикаленка. У 1907 р. закінчив у Києві приватну гімназію, у 1907–1908 рр. студіював природничі науки в Лозаннському університеті. 1909 р. вступив до Петербурзького університету, де студіював антропологічні науки під керівництвом професора Ф. Вовка. 1911 р. за політичну діяльність був виключений з університету і поновлений 1913 р., там навчався до 1917 р. Офіційну науку закінчив у Празі у 1924 р., склавши іспити на доктора філософських наук при Українському вільному університеті. Член УРСДП, секретар Центральної і Малої Рад. Співпрацював у газеті «Слово». З 1917 р. займався педагогічною роботою: учителював у Першій українській гімназії, викладав природознавство та географію, в 1918 р. читав лекції на вчительських курсах у Києві, Бердичеві, Кролевеці. З 1920 р. – в еміграції, спочатку проживав у Тарнові, потім у Празі, читав лекції з антропології, етнології та археології в Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова. Один з організаторів студентського часопису «Українська рілля», друкувався в «Українській трибуні». 1931 р. під його редакцією вийшла книга документів «Соловецька каторга» – збірка листів від утікачів із каторги.

⁷ Йдеться про дочок Є. Чикаленка. *Чикаленко (у заміжжі – Чикаленко-Келлер) Ганна Євгенівна* (1885–1964) – українська громадська діячка, науковець, перекладач, дочка Є. Чикаленка. Навчалася у Львові, природничі науки студіювала в Лозанні та Женеві, з 1909 р. навчалася в Англії. У Единбурзі (Шотландія) 1914 р. закінчила історично-мовознавчий факультет. Публікувала в «Раді», ЛНВ свої переклади. Після революції працювала педагогом, у 1918 р. виїхала з дипломатичною місією до Швейцарії і працювала в посольстві у Берні. Перекладала іноземними мовами видання посольства. Одна з ініціаторів заснування у 1920 р. у Кам'янці-Подільському Української жіночої національної ради та у 1925 р. у США «Союзу українок», учасниця багатьох міжнародних конгресів. У 1930-ті рр. співробітничала з ЛНВ. Там опублікувала спогади про батька «Матеріяли до біографії Євгена Чикаленка», переклади художніх творів відомих авторів, також публікувалася у «Жіночій долі», «Жінці», «Новій хаті», була зарубіжним кореспондентом цих видань. У 1931–1949 рр. працювала в університетській бібліотеці у Тюбінгені (Німеччина), де знайшла один з двох відомих першодруків Ю. Дрогобича, також викладала в університеті.

не написав, хоч люде про нього нам пишуть. Дістав картку від В. Садовського⁸, він в половині серпня виїхав з Києва і каже, що мої всі живі і дім цілий був. Коли Ви маєте які вісті після серпня з Києва, то не одмовте написати. Взагалі пишіть подробно про Ваше життя з Серафимою Ів[анівною]⁹ і про все, що пережили Ви в цей нещасний час. Хоч я все це пророкував С[имону] В[асильови]чу¹⁰ в Варшаві, але серце стискається за всіх, хто тепер бідує без грошей, голодний, холодний! Одна потіха, що всі народи, які воскресали, терпіли ще більше! Згадають Грецію, Сербію, Болгарію та й Польщу. Тут проживає тільки одна укр[аїнськ]а родина Винниченків¹¹, з якими бачимся щодня, а коли вони

Чикаленко (у заміжжі – Скоропис-Йолтуховська) Вікторія Євгенівна (1887–1964) – дружина О. Ф. Скорописа-Йолтуховського. Закінчила Міланську Академію мистецтв. В еміграції проживала у Німеччині, разом із чоловіком та сином, займалася перекладами творів М. Костомарова, П. Куліша, А. Стороженка, творів для дітей. Також перекладала із німецької мови, підготувала серію казок для дітей з природознавства.

⁸ *Садовський Валентин Васильович (1886–1947) – український громадсько-політичний і державний діяч, правник, економіст, журналіст, співробітник ЛНВ, «Робітничої газети», «Української життя», «Ради», «Тризуба». За Центральної Ради очолював Генеральний секретаріат судових справ. У 1918 р. – член політичної комісії української делегації на переговорах з РСФРР. За часів Директорії – міністр праці УНР. В еміграції викладав економічну географію та соціальну політику в УГА, член НТШ, керівник семінару Українського інституту у Варшаві.*

⁹ *Пилькевич Серафима Іванівна – українська громадська діячка у таборах інтернованих українських вояків у Ланьцуті, Стшалкові, дружина О. Пилькевича.*

¹⁰ *Йдеться про С. В. Петлюру. Петлюра Симон Васильович (1879–1926) – український державний, військовий і громадсько-політичний діяч, публіцист, редактор. Член РУП, з 1905 р. – УСДРП. До 1917 р. – співробітник і редактор багатьох українських видань у Києві, Львові, Москві, головний редактор журналу «Українська життя». У роки Української революції – член Центральної Ради, голова Українського генерального військового комітету, з червня 1917 р. – генеральний секретар військових справ. З листопада 1918 р. – член Директорії та Головний Отаман армії УНР, з травня 1919 р. – голова Директорії УНР. Від 1920 р. на еміграції. Убитий агентом НКВС у Парижі.*

¹¹ *Йдеться про В. Винниченка та його дружину Ліфшиць Р. Я. Винниченко Володимир Кирилович (1880–1951) – український письменник,*

виїдуть, то й ми не висидимо і кудись подамось до гурту. Привіт від нас обох С[ерафимі] І[ванівні] і всім знайомим.

Ваш Є. Ч[икаленко].

О. Пилькевич – Є. Чикаленкові¹².

19 30/ХІІ 20 р. м. Ланьцут¹³

Любий Євгене Харлампієвичу!

Нарешті зібрався чи краще – розгойдався відповісти Вам на Вашу листівку. Зразу тут у нас, поки влаштувались, таке було безголів'я, що не тільки не було відповідного настрою писати листи кому небудь, але

публіцист, політичний і державний діяч. Член РУП та УСДРП, за революційну діяльність неодноразово був заарештований. У 1907–1914 рр. жив переважно в еміграції. У 1917 р. – один з керівників Центральної Ради, автор її універсалів. Голова першого українського уряду – Генерального Секретаріату (червень 1917 – січень 1918), редагував «Робітничу газету». Організатор і керівник протигетьманського повстання, очолював Директорію УНР (листопад 1918 – лютий 1919). Після відставки емігрував до Австрії, де продовжував політичну діяльність. В еміграції написав «Відродження нації», організував закордонну групу УКП, видавав у Відні її орган – газету «Нова доба». 1920 р. повернувся на батьківщину, але не знайшов порозуміння з більшовиками. Того ж року знову емігрував, жив здебільшого у Франції. *Ліфищизь Розалія Яківна* (1886–1959). – лікар за фахом. Навчалася на медичному факультеті в Сорбонні. У 1914–1919 рр. проживала в Росії, Україні, працювала лікарем. Від 1919 р. жила в еміграції.

¹² Лист подається за автографом: УВАН. – Фонд Є. Чикаленка (86). Папка «Пилькевич О.». Написаний на 3-х аркушах, чорним чорнилом.

¹³ Автор писав з відомого Ланьцутського табору, що існував до липня–серпня 1921 р. Він відомий заснуванням в еміграції першого українського народного університету у складі економічного, історико-філологічного, математично-природничого і військового факультетів. У ньому працювали викладачами В. Біднов, І. Фещенко-Чопівський, М. Чайковський, Х. Лебідь-Юрчик, Л. Бачинський та ін. У таборі діяли курси українознавства, виходив літературно-військовий журнал «Наша зоря», журнали «Запорожець», «Аванс», «Будяк» та ін. У травні 1921 р. було організовано таборову українську гімназію, «Спілку захисту рідної мови». У таборі діяв і таборовий театр ім. Т. Шевченка та хор. У квітні 1921 р. в Ланьцуті відбувся з'їзд культурно-просвітніх працівників Армії УНР, який ухвалив низку постанов про культурно-просвітню працю серед війська. Влітку 1921 р. табір переведено до Стшалкова.

й дивитись на світ Божий й говорить... Тепер трохи очумались і я морально почуваю себе гідним хоч до писання листа.

Ні про Петруся, ні про Івася, а також взагалі про «той бік», з менту відхода в червні з Києва я абсолютно нічого не знаю. У нас тут взагалі отримується враження, що з того боку – сторони крові, смерті, гвалту і жаху – швидко і птиця не зможе перелітати... Я вже, здається, раз через когось передавав, що Петро, коли ми були в Києві (в червні с[ього] р[оку]), сфабрикувавши собі большевицького паспорта, збирався йти в Кононівку¹⁴. Я звичайно виїхав з Києва з військами, а що дали було з Петром – не знаю, також як і про всіх інших. Виходить, що Ви зараз від Садовського більше знаєте про своїх, ніж ми тут.

Треба зазначити, що отой наш невігласок або «примітив», як ми його в останні часи називаєм, під знаком якого весь наш визвольний рух обняв такий нещасний напрямок і форми, не додумався навіть до такої простої річі, як організувати правильні й регулярні зносини з «потустороннім світом» – Великою Україною. Ця бездара й на це нездатна. Тоді б може й ми де що знали, що там робиться. Вам мабуть дуже дивно буде читати оці рядки, – що це мовляв з ним зробилось, що він так гостро говорить про ту людину, з якою майже три роки працював рядком і здається був його апологетом. Так воно здається багатьом, а навспражки воно далеко не так, і як хто думав навпаки, то тільки через те, що я не останній патріот і людина військово-дисциплінована, хоча я особисто (і нас таких немало було) ще з 1917 р. дивився з юмористичної точки погляду на змагання С. Петлюри «возглавить» наше військове командування і взагалі всі його підступні іноді заходи, як тепер виявилось, захопить в свої руки керування нашими визвольними змаганнями. Тяж-

¹⁴ Кононівка – у той час село Пириятинського повіту. Полтавської губернії (нині – Драбівського р-ну Черкаської обл.). Восени 1899 р. Є. Чикаленко придбав там маєток, про що писав І. Липі у листі від 4 квітня 1900 р. (Державний архів Одеської області. – Ф. 164. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 29). Розташовувалося за 20 верст від Яготина. Маєток Є. Чикаленка мав площу 800 десятин. Складався з будинку, флігеля, господарських будівель, поля, саду і ставків на р. Чугмаку. У ньому гостювали С. Єфремов, М. Коцюбинський, В. Винниченко, М. Лисенко, М. Садовський та ін. відомі українці. Так, перебування М. Коцюбинського у Кононівці надихнуло письменника на написання новели «Intermezzo», яку він присвятив «кононівським полям». (Детальний опис Кононівки див.: *Чикаленко Євген. Спогади (1861–1907)*. – К.: Темпора, 2003. – С. 184–203).

ко звичайно писати про се зараз, особливо в таких умовах, в які ми попали і я не раз пригадую Ваші слова, сказані в Перемишлі¹⁵ ще торік: «такі великі історичні часи ми переживаєм і такий маленький чоловічок став на чолі нашого руху» – здається приблизно так.

Ви просите писати про все що ми пережили за цей нещасний час. Але навряд чи знайдеться слів щоб описати все те, що ми знов пережили і переживаєм вже четвертий рік... Як ото я приїхав в останнє через Перемишль, коли бачився з Вами – вдарився до Кам'янця, де тоді почав організуватись наш центр. На службі ніде не «состояв» як і багато з нас викинутих за борт життя, та власне тоді й не було чого робити в Кам'янці, бо Петлюра сидів ще в Варшаві з правительством, володіли-ж і правили Кам'янцем польські коменданти, а ми всі, особливо військові, почували себе в ідіотському стані, особливо вищі ранги. От я й взявся за друк своїх «Кохайтесь чорновусі»¹⁶ (як пам'ятаєте я Вам читав в Перем[ишлі]). Мене в цей період знов «обуяла» дика

¹⁵ *Перемишль* – місто на правах повіту, розташоване за 12 км від українсько-польського кордону, над річками Сян і Вігор, на перетині важливих залізничних та автомобільних шляхів. З 1340 до 1772 р. – центр Перемишльської землі Руського воєводства. У 1975–1999 рр. – центр Перемиського воєводства. Нині – повітовий центр Підкарпатського воєводства. За часів Австро-Угорщини Перемишль був третім за величиною та значенням містом Галичини (після Львова та Кракова). У 1910 р. в місті проживали 54 тис. мешканців, з них 47 % українців, 22 % поляків, 30 % євреїв. У роки I світової війни під однією з найпотужніших в Європі – Перемишльською фортецею точилися кількомісячні бої. 3 листопада 1918 р. в місті та околицях на короткий час було відновлено українську державність. Лівий берег Сяну, Засяння, займали поляки. 10–11 листопада вони захопили місто. До 1939 р. Перемишль перебував під владою відродженої Польщі. За пактом Молотова–Ріббентропа місто було розділене на дві частини. Рікою Сян проходив кордон між III Рейхом та СРСР. У 1944 р. на короткий час Перемишль входив до складу УРСР, а 1945-го був переданий Польщі. Є. Чикаленко мешкав у Перемишлі із жовтня 1919 р. до середини квітня 1920 р., зійшовся у місті з українцями та зустрічався, як видно тут, і з О. Пилькевичем.

¹⁶ Йдеться про драматичний твір О. Пилькевича «Кохайтесь чорновусі та й не з московками», який вийшов на початку 1920-х рр. і продавався в українських книгарнях: подільського видавництва «Дністер», київського видавництва «Час» у Києві та Кам'янці-Подільському, товариством «Друкар», книгарнею «Українська республіка» та ін. (ЦДАВО. – Ф. 3884. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1–3 зв.).

ненависть і спаляла лють до москалів, і я продавши навіть черевики і де що з одягу, а а також позичивши 50 тис[яч] карб[ованців] у добрих людей (власне у «Незалежного театру» є й такий, чи власне був тоді у Кам'янці. З нього дехто зацікавився цією п'єсою і допомогли мені таким чином короткостроковою позикою) видав таки цей твір своєї ненависти і помсти... Не знаю, як хто, а я одержав цілковите моральне задоволення, виданням свого водевиля, хоч виданий він варварськи кепсько. Незабаром я попав у Київ, де знов зразу заходився над виданням «Сини народу»¹⁷ – цю п'єсу Ви здається теж знаєте, але на превеликий жаль я, затративши останні свої гроші на папер, встиг тільки надрукувати половину, бо прийшлося знов тікати з Києва, залишивши і весь папер і всю надруковану частину...

Рівно через місяць після виїзду з Києва (між іншим з Києва ледве вискочили та ще в дорозі пробивались з боем), знов тікали з Камінця («евакувались»). На цей раз мені з С[ерафимою] І[ванівною] прийшлося вже йти майже пішки, бо я ще ніде не служив, коні і підводи забрали поляки, а українці вже «евакувались» більше на батьківських. Моє становище було особливо кепське, – гроша – не було, бо українська держава очевидно так багато мала лишніх працівників, що безробітними українцями Кам'янець аж кишів... Поблукавши по Галичині, з обізами нашої армії якийсь час я прибився нарешті до «Ставки» нашого «владительного принца», який вже деякий час, особливо після перебування в Варшаві, справді поведився як «владительний»!

Тут я «в ожиданії лучших времен» пробув до повороту в Кам'янець і тут же за цей час я остаточно переконався, яку безмірну нікчемність викинула наша історична хвиля на свою поверхню, яку непроходиму нездару, і моральне «убожество» маєм ми всі в лиці цього хитрого здається і псіхічно-хворого на амбіцію чоловічка. То що мені пришлось бачить на власні очі, щодня і чуть (мешкали всі в вагонах, так що все життя було як на долоні) за цей час о[д]чинило нам такі таємниці «придворного життя», що зараз просто гидко згадувати... Взагалі можу до всього того, що написав В[олодимир] К[ирилович] про цього неви-

¹⁷ Йдеться про твір О. Пилькевича «Сини народу (Картина бороби українського народу з москалями в революцію 1917–1919 рр.)»: П'єса-хроніка на 4 дії і 6 одмін. У 1921 р. у Перемишлі вийшло її друге видання у видавництві «Національна свідомість в армії» (Київ–Кам'янець; Львів–Перемишль). Вперше на сцені була поставлена у таборовому театрі ім. Т. Шевченка в Ланьцуті драматичним гуртком під керівництвом Далекого.

гласка в своїх 3-х томах додати, що більшого хама і дурня серед нашої суспільности, мабуть трудно знайти... А він і досі продовжує грати Наполеона, а результати всього сього, як бачите – другий раз Ланцюти, Пикуличі¹⁸ і т. д.

Словом як ні як, а ми ще раз пережили тяжку катастрофу нашого державного життя. Сумно, що це все знов вийшло «глупо», або по петлюрівськи, як у нас кажуть в останні часи. Досить сказати, що через тиждень після прориву на фронті ми вже опинились за Збручем... Прорив між иншим скоївся на участку цілком петлюрівського «полководця». А що таке петлюрівськи полководці, то це у нас тепер теж термін і тип определений... Перш усього це або б[ільшовицький] отаманчик – людина цілком безграмотна в військовому відношенню і малограмотна взагалі, але зате з колосальним погромно-злочинським стилем і моральна нікчемність в кубі. Словом приводом первоагальним прорива було те, як потім виявилось, що наши доморощені стратеги замість того, щоб напередодні до наступу готуватися до нього і бути на чеку в таких випадках – почали п'янствувати (до речі сказати, що в тій дивізії, де случився прорив, майже всі старшини кацапи-чорносотенці) і бахвалитись, що завтра підуть в наступ... Правда, що для нас всіх, здається крім П[етлю]ри, було ясно, що це тільки його чергова авантюра, яка скінчиться дуже сумно для нас всіх, але що ж ми могли зробити з цим остаточно збожеволівшим маніяком! Отже ми в Ланцуті як і торік, а наш «горе-прінципал» в політичне небитіє.

Зараз мені особисто живеться не дуже погано – приютили нас Кенд[...] ¹⁹, людина він з жінкою пречудова, харчі одержуем в таборі інтерновання натурою, хоч і неважної якості, але все таки прожити можна. Грошей правда, поки нам ніхто не платить. Козакі живуть в

¹⁸ *Пикуличі* – село, розташоване на південь від Перемишля, у межах етнографічної української території Надсяння (нині – село в Польщі (Підкарпатське воєводство, Перемишльський повіт)). З 1919 р. у ньому розташувався табір для українських військовополонених, у казармах, побудованих ще за часів панування Австро-Угорської імперії. На початку у ньому нараховувалося бл. 30 тис. осіб. Складні побутові та санітарні умови таборового життя породили поширення різноманітних епідемій (тифу, туберкульозу та ін. хвороб), які викликали високу смертність у таборі (щоденно помирало бл. 100 осіб). Табір ліквідований на початку 1921 р. У селі зберігся український військовий цвинтар.

¹⁹ Прізвище написано нерозбірливо.

таборі, при режимі досить толерантним, старшини мешкають то по приватним квартирам, то гуртом в косарні. Годують всіх також як і польового жовніра, так що як бачите різниця між тім роком є, і досить значна.

Організували ми тут просвіту, школи, відчити, лекції, вистави, хори мали свій тижневий часопись і т. и. Це що до таборового життя. В «столиці» нашій, себ-то Тарнови, теж розказують йде жваве життя, але поки живуть надіями на будуче, сам я ще там не був ні разу, оце маю на днях їхати, то побачу. Во всякім разі чогось подавленості дуже в цьому році, такої як була в тому, я б сказав принаймні у нас в Ланцуті – не помічається. Може це тому, що тут якось зібралось больше свідомих українських старшин, які не дають падать духом иншим.

Я тут до речі обіймаю вищу команду над групою наших військ (нам як Ви мабуть чули залишена попередня тактична організація і самоуправа) ну і звичайно підбадьоруєм публіку як можемо.

Так значить Ви майже поруч живете з нашим комунистою? Це мене страшенно здивувало, особливо те, що ви навіть що дня бачитесь. Невже ж навіть балакаєте з ним і він не кидається на буржуїв, щоб вкусить?.. Чи може й Ви вже зробились комунистою або принаймні «тайно або явно сочувствующим»? Я маю тут ту фотографію, де пам'ятаєте ми під Каневом фотографувались з В[олодимиром] К[ириловичем] в групі. Часто дивлячись на неї, я під впливом його 3-х томів, а також одвертих листів до селян і робітників²⁰ – гадав: ну й лається і плюється наш В[олодимир] К[ирилович], що так скомпромітував себе на віки, знявшись з такою суто-буржуйською компанією... А воно оказується, що у Вас і там є загальні точки «соприкосновения». Пояснить будь ласка, як це воно так виходить у Вас? Чи там вже таке підсоння, що навіть леви можуть співжити з «трепетними ланями»!

Щиро вітаємо ж Вас обох я і С[ерафима] І[ванівна] і бажаєм веселих свят. Як В[инниченки]ки приймають привіт від буржуїв, то вітайте і їх від нас.

Ваш О. Пильк[евич].

²⁰ Автор мав на увазі працю В. Винниченка у 3-х томах «Відродження нації та його ж «Лист до українських робітників і селян», опублікований у 1920 р. у «Новій добі» (№ 34). У ньому автор пояснював причини свого візду із радянської України за кордон; повний зміст див.: Чикаленко С. Щоденник (1919–1920). – К.: Темпора, 2011. – С. 533–541.

Р. С. В Тарнові зараз є О. Шульгін²¹, як я тільки, що довідався, багато розказує цікавого. На днях мабуть з ним побачусь.

П[илькевич].

Моя адреса поки буде та сама.

Думаю скоро побувать може в Перемишлі.

Є. Чикаленко – О. Пилькевичу²²

²¹ *Шульгин Александр Якович* (1889–1960) – український політичний, громадський, культурний і науковий діяч. Член ТУП, а потім УПСФ, дійсний член НТШ. У 1917 р. – член Центральної Ради, генеральний секретар міжнаціональних справ. У 1918 р. – посол УНР у Болгарії. Член делегації України на мирній конференції в Парижі. З 1920-х р. – в еміграції. З 1921 р. очолював Надзвичайну дипломатичну місію УНР у Парижі. На займаних постах боронив українські інтереси перед різними міжнародними організаціями, особливо з ініціативи Міжнародної Унії для Ліги Націй, головою якої він був. У 1933–1938 рр. виступав проти більшовицького терору в УРСР, примусової праці голоду в Україні; Шульгин домагався від установи біженців при Лізі Націй визнання української національності. У 1923–1927 рр. жив у Празі, де був професором УВУ і Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, у яких викладав загальну історію й філософію історії. Відновив радикально-демократичну партію, ставши головою її празького комітету. У 1926 р. призначений міністром закордонних справ УНР в екзилі й керував її зовнішньою політикою у 1926–1936, 1939–1940 (тоді ж очолював екзильний уряд УНР) і в 1945–1946 рр. Після 1945 р. віддався науковій праці: засновник і довголітній голова Українського академічного товариства у Парижі (1946–1960), ініціатор і віце-президент Міжнародної вільної академії у Парижі (1952–1960), представник українців у Міжнародній організації біженців і співробітник французької Організації для охорони біженців і бездержавних при Міністерстві закордонних справ (1952–1960). Автор розвідок з історії української державності 1917–1918 рр. і діяльності уряду УНР в екзилі: «Політика», «Державність чи Гайдамаччина», «Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині»; соціологічних і історіософських праць: «Нариси з нової історії Європи». Помер у Парижі, похований у Сарселі.

²² Листівка подається за автографом: ЦДАВО. – Ф. 3884. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 51 зв.–51. Написана чорним чорнилом. Адресована: «Hwgb-Herrn A. Pilkewicz. Apteka D^{ra} Kindraczuka. Lanzut (Lancut) Polen (Polska)». На листівці дві марки та штемпель з чіткими даними. На титулі – фотографія краєвидів Бадена та наклеєний номер рекомендованої кореспонденції.

1/VI. 1921.

В січні саме я переїздив з Кар[л]сбаду сюди і певне десь лист Ваш загубився, бо я не одержав його. Гасенко²³ казав, що Ви надрукували свою пьєсу і маєте мені її послать, але її я не дістав. Я казав Левкові, як получить, щоб послав Вам відбитку моєї статті з «Воли»²⁴, а Ви на

²³ *Гасенко Георгій (Юрій) В.* – громадсько-політичний діяч, син черкеського князя та селянки-українки, народився і виріс у Баку. Там закінчив гімназію, потім навчався у Константинополі (Царгороді). Служив у Берліні, у бюро для найму робітників із Росії та Галичини, також – в Італії. Повернувся на Кавказ зі свідоцтвом бухгалтера і працював у Кисловодському товаристві взаємного кредиту. Знавець багатьох мов. Член місцевої української Громади, театрального гуртка, дописувач до «Ради». Є. Чикаленко познайомився з ним під час лікування у Кисловодську. На початку Першої світової війни у Берліні був інтернований німцями і відправлений через Швецію до Петрограда. О. Лотоцький, на прохання Є. Чикаленка, допоміг йому дістатися на Кавказ. Російська влада, незважаючи на тяжку хворобу Георгія (туберкульоз), мобілізувала його до війська і направила урядовцем на кавказький фронт (у Трапезунд) як доброго знавця турецької мови. Працював у Червоному Хресті, у 1917 р. помічником начальника етапно-транспортного відділу Червоного Хреста у м. Тифлісі. У 1918 р. був членом української дипломатичної місії у Берні..

²⁴ Йдеться про відкритий лист Є. Чикаленка під назвою «Де вихід?» до віденського тижневика «Воля» (1921. – Т. 2. – Ч. 3/4. – 23 квітня. – С. 99–105). У ньому автор виступив з пропозицією відродити українську державність у формі монархії, запросивши на український престол чужоземного варяга з його армією та адміністративним апаратом. На той час Є. Чикаленко вважав монархічний устрій найвідповіднішим для України, бо українці були обезкровлені багатовладдям, бажали спокою, законності та мирної праці, а тому прагнули для себе «тата», «хазяїна», «царя», «хоч палиці, з надією короною», бо з ним пов'язували надії на формування державного порядку. На думку Є. Чикаленка, на той час лише монарх здатний був допомогти українцям збудувати власну державу, яку вони неспроможні були звести власними силами.

Відсутність державотворчих здібностей в українців Є. Чикаленко пояснював вигідним географічним положенням їхньої території та її природними багатствами, які не вимагали від населення тяжкої праці, наполегливості й великої енергії. Та й історично склалося так, що українцям державність допомагали засновувати й утримувати лише варяги, коли ж вони асимільовувалися, то багата українська земля ставала поживою для

пишіть мені свій погляд на думки, висловлені в ній; мені се дуже цікаво. Я якось живу, чи доживаю, бо вже ні на що не сподіваюсь, то хворію, то знов видужую і шкодую, що не вмер. Привіт від нас обох Серафимі Ів[анівні]. Є. Чикаленко].

Є. Чикаленко – О. Пилькевичу²⁵

N[ieder] Osterreich 19 20/VI 21

E. Tschicalenko.

Вп. та дорогий Олександр Меркурієвичу!

Оселився в цьому селі²⁶, бо тут дешевше жити. Ви обіцяли писати, та й мовчите. Цікаво мені знати Вашу думку про мою статтю в № ¾ т[ому] II «Волі», коли Ви її читали.

Коли можна, то посылайте мені «Н[ашу] Зорю»²⁷, що видається,

сусідів. Є. Чикаленко вважав, що на початку 1920-х рр. Україна переживала саме той історичний період, який вимагав нового запрошення варяга, перед силою та досвідом якого скорилися б анархічні та неорганізовані елементи української нації різних політичних відтінків. Чикаленко пропонував побудувати монархію на федеративних засадах, із запровадженням виборчого права та широкого самоврядування, яке б забезпечувало участь відомих представників нації у державних справах.

Остання ремарка у виступі Є. Чикаленка засвідчувала, що свою ідею він пропонував як перехідну, бо зазначав: «А згодом, коли держава наша одіб'ється від Москви, устоїться, окріпне під монархом і коли весь народ навчиться читати виборчі списки, як по інших державах, привчиться за конституційної монархії, як наприклад в Англії, до виборчого права, при звичаїться до громадського самоврядування, тоді внуки наші, чи правнуки може й схотять подумати і за українську Народню Республіку, а нам поки що треба подбати за Монархію, без якої ми не матимемо своєї держави і не об'єднаємо всіх українських земель в Соборну Україну».

²⁵ Листівка подається за автографом: ЦДАВО. – Ф. 3884. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 52 зв.–52. Написана чорним чорнилом. Адресована: «HwgbH. A. Pilkewicz. Lancut. Apteka D^{ta} Kindraczuka. Polen». На листівці три марки та два штемпелі з нечіткими даними. На титулі – фотографія краєвидів Карлсбада та накладесний номер рекомендованої кореспонденції.

²⁶ Тоді Є. Чикаленко оселився у с. Рабенштайн (Нижня Австрія).

²⁷ «Наша зоря» – літературно-політичний, громадсько-військовий тижневик, орган незалежної думки. Виходив у Ланьцуті. Видавець – культурно-просвітня комісія табору. Співробітники – хорунжий Сіманців, сотник Сокало, генерал О. Пилькевич, Є. Оржеховський, Клим Полішук,

як кажуть, в Ланцуті. Певне я з неї знатиму, як люде там живуть і на що сподіваються. Привіт від нас обох Серафимі Ів[анівні].

Ваш Є. Чикале[нко].

О. Пилькевич – Є. Чикаленкові²⁸

19 30/VIII 21 р.

Стшалково²⁹

(Strzalkow)

Але тепер я бачу, що з моїми закритими листами до Вас кожний раз отримується якийсь ловкий фокус. Очевидно, вони не тільки цікаві для Вас, але й ще для когось. А тому я й гадаю і на цей раз мені не вдасться зробити з Вами цікавий для нас обмін думок, бо це буде тільки безкористна трата часу, так як його безсумнівно чекатиме така сама доля, що і попередніх, та ще й в додаток дасть матеріал в руки особ, яким він цікавий і можливо потрібний для зовсім іншої мети. По кардинальному питанню всіх Ваших листівок скажу тільки одно: ми тут всі остільки вже вимучені, що хоч би дідько був, аби не москаль, та людина, яка б дала суверенність нашому народу і державі, хто завгод-

Гриць Гупкало, В. Кедровський, А. Маланюк, О. Олесь, Андрій Миргородець та ін.

²⁸ Лист подається за автографом: УВАН. – Фонд Є. Чикаленка (86). Папка «Скорописи–Є. Чикаленкові». Написаний на двох аркушах синім чорнилом. Через нерозбірливий підпис в архіві не виокремлений в окрему іменну папку. Очевидно, упорядник автором цього листа вважав О. Скорописа.

²⁹ *Стшалково* (Стшалкув) – місце розташування ще одного табору для українських військовополонених на території Польщі. До нього було переведено табір інтернованих у Ланцуті в липні–серпні 1921 р. Розташований на рівному полі, в складних умовах, у т. зв. «бараках смерті». Спочатку українці деякий час мешкали разом з росіянами, що призводило до частих суперечок. У таборі продовжували функціонувати ланцутські культурно-освітні установи – народний університет, таборова гімназія, школа грамоти, проводилися лекції та бесіди з козаками. Продовжували виходити часописи «Наша зоря», «Будяк», «Запорожська думка», «Блоха», «Промінь», «Студентський вістник», працювало три драматичних товариства, відбувалися спортивні змагання й шахові турніри. У кінці серпня 1922 р. табір розформовано, рештки інтернованих українців переведено до таборів Каліша та Щепьорна.

но і в якій завгодно формі лише б нам була забезпечена повна воля від північних катів всіх кольорів. Отже приблизно основна думка що до Ваших запитань. Більш докладніше, по вищезазначеним мотивам, писати не одважуюсь, щоб хоч трохи забезпечить цей ли ст.

Живемо ми тут в гірших умовах ніж в Л[анцуті], головним чином помешкання лякають. Уявіть собі, цілком не пристосовані дерев'яні літні бараки, а тут насовується зима. Правда, що з остатками нашого оптимізму ми зімуть тут не збираємся, але все буває, тим більш, що політична ситуація за останні місяці відносно наших патронів цілком не виразна. Я персонально по багатьом мотивам навряд чи довго зможу тут витримати, а тому просив би поради мені в який бік зараз удариться, де б найти умови існування, хоч такі, щоб не здохнуть з голоду, забезпечивши себе відповідною працею. Взагалі хтілось би більше написати по цьому питанню, але гадаю, що це доведе до того, що Ви й цих рядків не побачите, а тому перехожу на безвредні теми.

Сьогодні збираюсь їхати до Т[арнова] де побачу Левка і окунусь, так сказати, в бурхливе море тих інтересів і перспектив, якими там живуть.

Посилаю одночасно з цим №№ 13 і 14 «Н[ашої] З[орі]». Ви, очевидно, помітите як по всьому фронту нашої задротяної преси б'ють на гвалт з приводу небезпеки від хатнього ворога, що засів між нас. І це на горі правда, що з'являється зараз у нас самим болючим місцем, але на превеликий жаль центр наш якось занедбав цю боротьбу з антинаціональним нам елементом, а ми самі знесилюємся.

Між иншим з попереднім пакунком «Нашої Зорі» вислав Вам і «С[тудентський] В[істник]»³⁰, чи одержали? Напишіть, будь ласка, як же собі нарешті уявляє ваша еміграція наше майбутнє?

С[ерафима] І[ванівна] і я шлем Вам обом привіт.

Ваш О. Пилькевич.

³⁰ «С[тудентський] В[істник]» – часопис, один номер якого вийшов у Стшалкові у 1921 р. у таборі для українських військовополонених. Наклад першого числа (200 примірників) випустила друкарня «Наша зоря», але досі цього номера часопису дослідники не виявили. Згадки про нього подавали Л. Бачинський, С. Наріжний, М. Мартинюк. О. Вішка допустив, що стшалківський часопис взагалі не вийшов (*Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження.* – Львів, 2002. – С. 289), але даний лист свідчить, що зазначене число часопису таки насправді вийшло.

Є. Чикаленко – О. Пилькевичу³¹

Rabenstein N. Ос. a/d Pielach 19 6/IX 21

На сей раз получил я Ваш лист від 30/VIII, а за те не прийшли №№ журналу, про які пишете, може ще прийдуть. Живеться тут людям дуже тяжко, бо нема ніякого заробітку, особливо для тих, що не знають добре нім[ецької] мови, але люде надіються на скорий поворот додому, я ж думаю, що ще не менше 3-х років доведеться тут бідувати, а тому й не сподіваюсь бути дома.

Привіт від нас обох С[ерафимі] І[ванівні]. Напишіть, що почуєте в Тарнові про моїх і взагалі.

Ваш Є. Чикале[нко].

Є. Чикаленко – О. Пилькевичу³²

Одержую від Вас отсе другу открытку та 6 чисел «Н[ашої] Зорі», за які зараз же й подякував карткою, а листа про мою статтю, на жаль, не получив, а мені дуже хотілося б почути про неї голос з військових кол і я Вас просив про се в останній своїй картці. Якщо Вам не нудно писати те саме вдруге, то просив би Вас повторити ще раз довгого листа. Та пишіть ширше про своє життя, бо се матеріал для будущего історика. Привіт від нас обох С[ерафимі] Івановні. Ваш Є. Чик[аленко].

Є. Чикаленко – С. Пилькевич³³

[24.X.1922]

Високоповажна Серафима Івановно!

Здається, я ліпше пам'ятаю Вас по батькові, як Юлія Миколаєвна, але вона твердо запевняє, що Ви «Василевна».

³¹ Листівка подається за втографом: ЦДАВО. – Ф. 3884. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 53 зв.–53. Написана чорним чорнилом. Адресована: «HwgbHerrn A. Pilkewicz. Ukr. Tabor Stzzalkow. Polen». На листівці одна марка та штемпель з нечіткими даними. На титулі – фотографія краєвидів Рабенштайна та дописане речення і дата.

³² Листівка подається за автографом: ЦДАВО. – Ф. 3884. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 54 зв.–54. Написана чорним чорнилом. Адресована: «Herrn A. Pilkewicz. Tabor int. Ukrain. Strzalkow. Pospnan, Polen». На листівці три марки та три штемпелі з нечіткими даними.

³³ Лист подається за автографом: ЦДАВО. – Ф. 3884. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 11 зв. Написаний чорним чорнилом. Має в останньому реченні підкреслення червоним олівцем.

Я писав Д-рові Є. Лукасевичу³⁴ до Варшави, жінка якого³⁵ головою Громадського Комітету, щоб поклопоталися Вами. Коли Вам що треба, то пишіть Д-рові, посилаючись на мене: (Dr E. Lukaszewicz, Medziana 10, m. 17, Warszawa). От, ніяк не думав, що переживу бідного О[лександра] Меркурієвича! Коли Вам не тяжко, то опишіть всі обставини і причини його смерті. З поваж[анням] Є. Чикаленко.

Є. Чикаленко – С. Пилькевич³⁶

19 20/ХІІ 22

Rudolfspital

Високошановна Серафимо Іванівно.

Дякую за листа, який прикладаю до своїх споминів. Вам треба шукати посади чи заробітку у Варшаві, списавшись з Лукасевичами, а в Чехії тяжко; Левко там сам бідує. Тепер я лежу в шпиталі з розрізаним животом, з всякими трубками та дренажами в моч[овому] пузирі; кажуть, що з місяць треба лежати. Літом оперували мені успішно шлунок,

³⁴ *Лукасевич Євмен Кирилович* (1871–1929) – український громадсько-політичний діяч, публіцист, редактор, лікар за фахом. Навчався в українських гімназіях Тернополя, Львова. Брав активну участь в учнівських українських гуртках. Після революції – співорганізатор Головної санітарної управи, українського Червоного Хреста, першого лікарського українського з'їзду. Редактор першого часопису українських лікарів – «Українські медичні вісти». У кінці 1918 р. виїхав послом у Швейцарію, представляючи Український Червоний Хрест при міжнародній конвенції. 1920 р. – товариш міністра закордонних справ у кабінеті В. Прокоповича, виїхав до Відня, а потім Праги. 1920 р. переїхав до Тарнова, де виконував обов'язки міністра здоров'я, працював над проектами боротьби з епідеміями в Україні. З 1921 р. на власні кошти видавав щоденну газету для емігрантів «Українська трибуна». З 1922 р. займався приватною практикою у Варшаві, у 1928 р. заклав там приватний шпиталь. Дійсний член НТШ у Львові, лікарських товариств у Києві, Львові, Празі.

³⁵ *Лукасевич Стефанія* (уродж. Вітаз; ?–1979) – українська громадська діячка, педагог. Активний член Союзу українок-емігранток у Польщі, «Українського клубу» у Варшаві, дружина Є. Лукасевича.

³⁶ Листівка подається за автографом: ЦДАВО. – Ф. 3884. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 8.–8 зв. Написана олівцем бузкового кольору. Адресована: «Serafima Pilkewicz. Zipowa 11. m. 3. Kalish., Polen». На листівці три марки та три штемпелі з нечіткими даними.

а тепер моч[овий] пузирь. Ю[ля] М[иколаївна] працює на фабриці, то якось живемо; я варю (як був здоровий) борщ, кашу, часом котлети, то не голодуємо.

Ваш серцем Є. Чикален[ко].

Є. Чикаленко – С. Пилькевич³⁷

19 12/IV 23. Rabenstein N. O.

E. Tschicalenko.

Високоповажна Серафимо Іванівно!

Дякуємо сердечно за привітання з святами. А ми тут, на чужині, і не помітили його: Ю[ля] М[иколаївна] працювала на фабриці, а я дома. Так само за працею не помічаємо і здоров'я, а значить здорові. З Кононівки наших виселили і вони живуть в Києві на М[аріїнсько-]Благов[ищенській] 56, їм Требинські відступили дві кімнати. Живеться їм тяжко і Івашко все марить про Прагу Але не знаю – чи вдасться. Ю[ля] М[иколаївна] ще мріє про Київ, а я загубив всяку надію; певне, тут і помру.

Ваш Є. Чикален[ко].

Джерела та література:

1. УВАН. – Архів-музей ім. Д. Антоновича. – Фонд Є. Чикаленка (86). – Папка «Щоденник. 1922». Запис за 20 жовтня 1922 р.
2. Там само. – Папка «Щоденник. 1921».
3. ЦДАВО. – Ф. 3884. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 8–8 зв.
4. Там само. – Арк. 8–10.
5. Там само. – Ф. 4007. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 46 зв.–48.
6. Там само.

Інна Старовойтенко (Київ, Україна). З еміграційного листування Євгена Чикаленка: короткий епістолярний діалог з генерал-хорунжим Армії УНР Олександром Пилькевичем

У статті вперше публікується листування відомого українського діяча Наддніпрянщини Є. Чикаленка (1861–1929) та військового діяча, учасника української революції О. Пилькевича (1877–1922). Воно припадає на по-

³⁷ Листівка подається за автографом: ЦДАВО. – Ф. 3884. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 9 зв.–9. Написана чорним чорнилом. Адресована: «Frau S. Pilkewicz. Zipowa 11. m. 3. Kalisz., Polen». На листівці три марки та один штемпель з нечіткими даними.

чатковий період національної політичної еміграції та містить історичноцінні сюжети, що відображають нові обставини життя на чужині відомих українців, їхні заняття, оцінки окремих провідних політиків, відкривають нові біографічні факти як про самих авторів, так і про членів їхніх родин.

Ключові слова: листування, лист, еміграція, Є. Чикаленко, О. Пилькевич, українська державність, українська революція, табір для військово-виполонених.

Инна Старовойтенко (Киев, Украина). Из переписки Евгения Чикаленко периода эмиграции: краткий эпистолярный диалог с генерал-хорунжим Армии УНР Александром Пилькевичем

В статье впервые публикуется переписка известного украинского деятеля Приднепровья Евгения Чикаленко (1861–1929) и военного деятеля, участника украинской революции А. Пилькевича (1877–1922). Она относится к начальному периоду национальной политической эмиграции и содержит исторически важные сюжеты, отображающие новые обстоятельства жизни известных украинцев, их занятия, оценки отдельных ведущих политиков, открывающие новые биографические факты как о самих авторах писем, так и о членах их семей.

Ключевые слова: переписка, письмо, эмиграция, Е. Чикаленко, А. Пилькевич, украинская государственность, украинская революция, лагерь для военнопленных.

Inna Starovoytenko (Kyiv, Ukraine). From Yevhen Chykalenko's exile correspondence: the short epistolary dialogue with the Ukrainian National Army general Olexandr Pylkevych

Correspondence between the well known Ukrainian public figure from Naddnipyrianshchyna Y. Chykalenko (1861–1929) and the military leader, participant of the Ukrainian revolution O. Pylkevych (1877–1922) is published for the first time in this article. It belongs to the initial period of national political emigration and includes historically valuable stories. They reflect new life circumstances of the Ukrainian prominent figures in exile, their employment, assessment of some leading politicians, open new biographical facts of the authors and their families.

Key words: correspondence, letter, emigration, Y. Chykalenko, O. Pylkevych, the Ukrainian sovereignty, the Ukrainian revolution.

Альона СЕНЮК
(Мелітополь, Україна)

УДК: 94 (477.7) – “192/193” (= 163.2)

Розвиток болгарської національної освіти у полікультурному середовищі України у 20-х–30-х роках ХХ ст.

Для сучасної історичної науки України характерним є помітне зростання інтересу до історії розвитку освіти, оскільки освіта – одна з головних ланок життя будь-якого суспільства. Від того, в якому стані вона перебуває, залежить майбутнє держави. Виходячи з того, що Україна є багатонаціональною державою, а болгарська громада за своєю чисельністю займає третє місце серед представників різних етносів, незмінний інтерес викликає проблема історичного аналізу досвіду минулого, зокрема – становлення та розвитку болгарської національної освіти у 20-х–30-х роках ХХ ст.

Серед авторів, які висвітлювали загальні проблеми становлення і розвитку національної освіти у зазначений період, можна назвати Б. В. Чирко [5], В. В. Міткова [10]. Заслужують на особливу увагу монографії М. Д. Дихана [1] та В. Калоянова [2], підготовлені на широкій документальній базі.

На жаль, розгляд накопичених матеріалів з даної проблеми свідчить про те, що вона, попри свою актуальність, так і не знайшла належного висвітлення і оцінки в історіографії та потребує серйозних і системних розвідок.

З огляду на це **метою** статті є аналіз становлення і розвитку освіти болгарської національної меншини у полікультурному середовищі України у 20-х–30-х роках ХХ ст. Джерелами даної статті є документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) та Державного архіву Запорізької області (ДАЗО).

Політика українізації, яка активно проводилася в Україні в 20-ті роки, тісно пов'язувалася з роботою серед інших національних меншин. У травні 1921 р. Президія ВУЦВК прийняла рішення про створення при Наркоматі внутрішніх справ Відділу національних меншостей. У

квітні 1924 р. при ВУЦВК було створено Центральну Комісію у справах національних меншостей. Керівництво шкільною справою здійснював насамперед Наркомат освіти УРСР, який неодноразово організовував Всеукраїнські наради з проблем освіти національних меншин. Також були сформовані національні секції при Наркоматі освіти, які відігравали винятково важливу роль в організації суспільного життя нацменшин, в тому числі й у розбудові національного шкільництва [1, с. 131]. Головою болгарських секцій був політемігрант Стефан Іджилов. У болгарських секціях працювало по дві людини, і створені вони були в Одеському, Мелітопольському і Першотравневому районах [2, с. 60].

Отже, національно-культурне будівництво в Україні на початку 1920-х р. набуло планового цілеспрямованого характеру.

1 серпня 1923 р. ВУЦВК і РНК УРСР прийняли постанову «Про заходи щодо забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української мови» [3, с. 106]. Вже із самої назви документа видно, що ним підтверджувалася рівноправність мов народів усіх національностей, які населяли республіку, і що українізація в УСРР мала проводитися не на шкоду правам нацменшин, які населяють Україну, а повинна була одночасно забезпечити рівноправність усіх мов.

Питання національно-культурних, освітніх та мовних інтересів національних меншин, зокрема і болгарської, обговорювалися на багатьох з'їздах, конференціях та нарадах працівників державних та культурно-освітніх установ. У 1931 р. відбулася Всеукраїнська конференція з питань освіти і культурно-освітньої роботи [4], а 1932 р. – Всеукраїнська нарада по роботі серед болгар. Учасники конференцій та нарад відзначили позитивні зміни в культурній роботі серед національних меншин [5., с. 112].

VIII Всеукраїнський з'їзд Рад (1924 р.), доручивши уряду втілення у життя програми культурного будівництва і розвитку української культури, водночас звернув увагу на розвиток культури національних меншин як засіб залучення всіх трудящих мас до радянського будівництва. Результатом здійснення такої політики стала активна робота щодо ліквідації неписьменності. В Україні діяли лікнепи не тільки з українською, російською, німецькою мовами, а й з болгарською мовою навчання [6, с. 63]. А також створювалася широка мережа національних шкіл, які працювали мовами неукраїнських народів республіки.

За даними Центрального статистичного управління, в Україні у 1929/30 навчальному році налічувалися 73 болгарські школи [7]. По-

рівняння наведених цифр з мережею національних шкіл у 1924/25 навчальному році дає підстави для висновку, що за 4 роки чисельність болгарських шкіл збільшилася приблизно на 60 % [8]. Це, насамперед, було пов'язано з утворенням у 1924–1927 рр. національних районів, серед яких було 4 болгарські (Цареводарівський, Романівський, Благоєвський, Ольшанський).

Зауважимо, що болгарські школи були представлені початковою школою та школою II-го концентру, тобто семирічками й десятирічками. Школи II-го концентру були проміжною ланкою між початковою освітою і профосвітою, вищими навчальними закладами. Проте, наприклад, болгарська етнічна група Запорізького краю на початку 1920-х рр. була забезпечена більш-менш лише I концентром, який давав тільки початкову освіту. Значно гірше вона була забезпечена школою II концентру [9, арк. 11, 12]. Це було якоюсь мірою пов'язано з появою не тільки думки, а навіть цілої теорії про те, що дітям неукраїнського населення не потрібен II концентр, оскільки, в першу чергу, слід ліквідувати неписьменність рідною мовою у I концентрі. В подальшому всі учні повинні здобувати освіту українською або російською мовою [9, арк. 12]. Але в першій половині 1930-х рр. ситуація дещо змінилася, зросла кількість семирічок. Якщо на 1925 р. їх було всього 2, то у 1935 р. – 17, до того ж функціонувало і 2 десятирічки [9, арк. 2–18].

Створення системи болгарської освіти в Україні залежало, у великій мірі, від наявності вчительських кадрів. У цій справі політичну роль відіграв Преславський педагогічний технікум. За короткий час він перетворився у відомий навчальний заклад, який став першим та єдиним болгарським педагогічним технікумом не тільки в Україні, а й на всій території Радянського Союзу. Крайці випускники педтехнікуму продовжували навчання в Одеському педагогічному інституті, де існував спеціальний болгарський факультет [10, с. 78–79].

З початку 1930-х р. державна політика щодо забезпечення національно-культурних запитів національних меншин зазнає докорінних змін. Відомо, що в кінці 20-х років ХХ ст. в СРСР остаточно сформувався тоталітарний сталінський режим. Кардинальні зміни сталися в галузі національної політики, а саме – починає згортатися українізація, змінюється політика щодо національних меншин. У галузі освіти це, зокрема, проявилось у різкій і необгрунтованій критиці діяльності навчальних закладів, а також національних районів у місцях компактного проживання національних меншин. Як наслідок, робота радян-

ських і державних органів з національними меншинами необґрунтовано обмежувалася, а нерідко й зовсім припинялася. Наприкінці 1930-х р. навчальні заклади, де викладання здійснювалося болгарською мовою, були переведені на українську або російську мови. Національні адміністративно-територіальні райони проживання болгарської національної меншини були розформовані.

Згортання роботи серед національних меншин не було випадковим. Такі дії з боку керівництва втілювали в життя сталінську концепцію «вирішення» національного питання, якою передбачалося штучне підштовхування націй до «дострокового» злиття, їх прискореної асиміляції.

Отже, підсумовуючи, можемо стверджувати, що здобутки у галузі національної освіти болгар у період коренізації беззаперечно були. Це насамперед поширення мережі національних шкіл, які були представлені не тільки початковими школами, а й семирічками, десятирічками. У більшості з них викладання йшло болгарською мовою. Також не можна оминати і відкриття першого і єдиного в СРСР спеціалізованого навчального закладу, який готував вчителів для болгарських шкіл, тобто виховував національну інтелігенцію.

Але треба відзначити, що через низку причин політика коренізації не змогла повністю реалізуватися і вирішити всі завдання, поставлені на початку. Вже з кінця 1920-х р. вона перетворилася на знаряддя для впровадження радянської ідеології, а на початку 1930-х взагалі почала згортатися.

Тому в умовах розбудови незалежної української держави осмислення і вивчення уроків минулого, а саме – досвіду національно-культурного будівництва 20-х–30-х років ХХ ст., – набуває актуального значення і дає можливість активніше включитися в роботу з реалізації відродження культури і освіти всіх етносів України у наші дні.

Джерела та література:

1. Дихан М. Д. Болгари-політемігранти у соціалістичному будівництві на Україні в 1924–1929 рр. / М. Д. Дихан. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1973. – 159 с.
2. Калоянов В. Българската просвета през 20-те и 30-те година на ХХ век / В. Калоянов. – София, 2005. – С. 60–94.
3. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Зб. док-тів і мат-лів / НАН України. Ін-т національних відносин і політології / Упор. Панчук М. І. та ін., редкол.: Курас І. Ф. та ін. – К.: Наук. думка, 1994. – 560 с.

4. *Скрипник М.* Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національностей України) / М. Скрипник. // Укр. істор. журн. – 1989. – № 8. – С. 118–125.

5. *Чирко Б. В.* Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття) / Б. В. Чирко. – К.: Асоціація «Україно», 1995. – 215 с.

6. *Глинский А.* Национальные меньшинства на Украине / А. Глинский. – Харьков – Киев, Центриздат, 1931. – 165 с.

7. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 121. – Арк. 2.

8. Там само. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 381. – Арк. 31.

9. ДАЗО. – Ф. 3666. – Оп. 1. – Спр. 309. – Арк. 65.

10. *Митков В. В.* Болгары на Запорожской земле: страницы истории и культуры / В. В. Митков. – Запорожье: Тандем-У, 2007. – С. 70–81.

Альона Сенюк (*Мелітополь, Україна*) Розвиток болгарської національної освіти у полікультурному середовищі України у 20-х–30-х роках ХХ ст.

Стаття присвячена проблемі становлення та розвитку болгарської національної освіти у 20ті–30-ті роки ХХ ст. Автор звертається до вивчення досвіду національно-культурного будівництва взагалі та виникнення і становлення освіти для болгарської національної меншини зокрема.

Ключові слова: Україна, коренізація, національні меншини, болгары, освіта.

Алёна Сенюк (*Мелитополь, Украина*). Развитие болгарского национального образования в поликультурной среде Украины в 20-х–30-х годах ХХ в.

Статья посвящена проблеме становления и развития болгарского национального образования в 20-е–30-е годы ХХ в. Автор обращается к изучению опыта национально-культурного строительства вообще и становлению образования болгарского национального меньшинства в частности.

Ключевые слова: Украина, коренизация, национальные меньшинства, болгары, образование.

A Seniuk (*Melitopol', Ukraine*): Bulgarian national development of education in the multicultural environment of Ukraine in 20–30 years of the 20th century

The article is devoted to the establishment and development of Bulgarian education in 20–30 years of the 20th century. The author refers to the study of the experience of the national cultural development and the emergence and establishment of education for the Bulgarian national minority.

Keywords: Ukraine, national minority, education, the Bulgarians, indigenization.

Ірина ДЕРМАН
(Бердянськ, Україна)

УДК 930+980'08

Історіографія духовного життя населення Північного Приазов'я у 20-х – на поч. 40-х років ХХ ст.

В житті українського народу вагоме місце завжди відводилося його духовній складовій. Про наукове та суспільне значення даної проблеми свідчить своєрідний історіографічний «вибух», який стався на пострадянському просторі. Підвищений інтерес історики виявляють до історії церкви за радянської доби, особливо це стосується 20-х–30-х років ХХ ст. Також остеронь не залишаються дослідники культурного розвитку, діяльності культурно-освітніх установ, освіти та повсякденного життя. Радянська історіографія більше звертала увагу саме на культурне життя, сучасники більше приділяють уваги релігійному та повсякденному життю.

Серед досліджень з історіографії духовного життя населення 20-х – початку 40-х років ХХ ст. можна виділити праці С. Дровозюка [12] та Г. Васильчука [11].

Мета цієї статті – дослідити історіографічний аспект духовного життя населення Північного Приазов'я 20-х – поч. 40-х років ХХ ст.

На наш погляд, вивчення духовного життя населення Північного Приазов'я в означений період можна умовно розділити на чотири етапи: 1) 1920-ті – початок 1940-х рр.; 2) друга половина 1940-х – перша половина 1950-х рр.; 3) середина 1950-х – 1980-ті рр.; 4) 1990-ті – 2000-ні роки.

Запропонована періодизація історіографічного процесу враховує провідні тенденції та специфіку історичної науки на кожному з етапів, особливості методології дослідження, вплив конкретної політичної ситуації на процес формування історичних знань про особливості духовного життя населення.

Перший історіографічний етап висвітлення цієї проблематики охоплює період 1920-х – початку 1940-х рр. Переважна частина робіт,

опублікованих у даний період, носила агітаційно-пропагандистський характер. На принципах марксистської історичної школи базувалися публікації відомих у 20-ті роки ХХ ст. партійно-державних діячів: В. Бонч-Бруєвича [8], І. Сухоплюєва [47], О. Ярославського [55]. Вони лише частково порушували питання, пов'язані зі співіснуванням православної церкви та радянської держави, зосереджуючи головну увагу на висвітленні становища православної церкви за часів Російської імперії. При цьому церква розглядалася виключно як опора самодержавної влади, що виховувала населення у дусі монархії. Опубліковані праці були спрямовані на дискредитацію церкви й духовенства.

У цей же період з'являються праці російських авторів М. Антонова [2], Я. Бурова [9] та українських – Ю. Любинського [31], І. Сухоплюєва [48], які присвячені правовим аспектам державно-церковних відносин в СРСР, роз'ясненню декрету про відокремлення церкви від держави та інших постанов радянських органів з даного питання.

Серед публікацій 1920-х рр. на релігійну тематику варто виділити статтю В. Щербакова «Релігійне життя сучасного села», яка була опублікована в журналі «Безвірник». Показовим є те, що свої міркування автор побудував на основі матеріалу, який тривалий час збирав у Чернігівській, Ніжинській, Глухівській та Конотопській округах. Стаття містить досить важливий елемент – висловлювання селян на захист бога. Селяни вважали, що без релігії люди стануть звірами, будуть один одного вбивати, чим фактично виявили розуміння значення релігії як суспільного регулятора. Класифікацію релігійних груп у тогочасному селі автор здійснив у руслі більшовицької доктрини: правий полюс – фанатики, до яких він відніс куркулів; з другого боку – безвірники; між цими крайніми полюсами – найбільший прошарок селянства, що перебуває в невизначеному стані щодо релігії, його релігійність зовнішня, обрядова та має скоріше звичний побутовий характер [54].

У працях М. Кривохатського [26], В. Нікольського [37] розкривалися причини виникнення релігії й церковно-релігійних свят та обрядів. Їхні дослідження були присвячені, в основному, критиці діяльності православної церкви в дореволюційній Росії.

Дослідженням культурно-освітнього життя населення в перші радянські роки приділялось значно більше уваги, ніж дослідженню історії церкви. З потоку агітаційно-пропагандистської літератури можна виділити кілька брошур з питань культурного будівництва, що більшою чи меншою мірою висвітлювали культурний процес, містили

елементи аналізу та узагальнення. Зокрема, А. Приходько, висвітлюючи культурне будівництво 1925–1927 рр., робив акцент на його політико-ідеологічних аспектах [43, с. 10].

Другий історіографічний етап охоплює другу половину 1940-х – першу половину 1950-х рр. Розвінчанню ролі церкви, що нібито бореться проти науки та культури, присвячені публікації М. Шахновича [53]. Культурно-освітнє життя населення аналізують праці І. Золотоверхого [17; 16], Л. Рендереса [44], К. Литвина [29], С. Николишина [36].

Третій історіографічний етап припадає на другу половину 1950-х – кінець 1980-х рр. У цей час спостерігається деяке поживлення у вивченні духовного життя населення у період 20-х – поч. 40-х років ХХ ст. Правовим аспектам державно-церковних взаємин в СРСР, діяльності органів радянської влади з відокремлення церкви від держави, підготовці кадрів пропагандистів-«антирелігійників», критиці позиції духовенства за часів голоду 1921–1922 рр. присвячено праці В. Єленського [14] та О. Молчанова [35].

У зв'язку з розвінчанням культу особи Сталіна на тривалий час у радянській літературі закріпилися критичні оцінки антирелігійної пропаганди. Так, В. Келембетова підкреслила, що грубі показові форми антирелігійної роботи викликали у віруючих недовіря до атеїстів та закріплювали релігійний фанатизм [21, с. 80].

Культурний розвиток українського села у 1929–1941 рр. досліджував О. Михайлов. Він відстоював думку про те, що вирішальне значення для піднесення культури селянства мала колективізація сільського господарства [34, с. 14]. Водночас у працях, які були опубліковані в період викриття культу особи Й. Сталіна, визнавалося, що необґрунтовані репресії завдали непоправної шкоди роботі «культурного фронту».

У 1980-х рр. світ побачила монографія російського історика В. Козлова «Культурная революция и крестьянство. 1921–1927. (По материалам Европейской части РСФСР)», який у своєму дослідженні відійшов від традиційного підходу істориків 1930-х рр. і розглядав селянство як суб'єкт культурної діяльності [22].

Четвертий історіографічний етап вивчення духовного життя населення у період 20-х – поч. 40-х років ХХ ст. розпочався зі здобуттям Україною незалежності. Зусилля істориків були зосереджені, в основному, на дослідженні державно-церковних відносин та ролі церкви в суспільно-політичному житті. Розгорнулися дослідження історії релігії та церкви в регіональному аспекті, що дало можливість з'ясувати поряд

із загальними рисами державно-церковних відносин особливості духовного життя у кожному окремому регіоні.

Одним з перших дослідників історії православної церкви у 20-ті–30-ті роки ХХ ст. в незалежній Україні став В. Пащенко, який захистив дисертацію «Політика Радянської держави щодо православної церкви в Україні. 20–30-ті роки ХХ століття» [12]. Він показав відносини між радянською владою та церквою, висвітлив методи державної політики щодо церкви, закриття церков. У 2004 р. він у співавторстві з А. Киридон опублікував монографію «Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки» [42].

Історіографії національно-культурного та духовного життя українського селянства присвячено низку праць українського дослідника С. Дровозюка, зокрема числі докторську дисертацію та монографію. У своїх працях автор робить висновок, що «сучасна історіографічна ситуація характеризується тим, що в церковно-релігійній проблематиці домінує історія взаємовідносин держави і церкви, в той час як духовне життя народу залишається на другому плані» [12]. Дослідник звертає увагу на соціально-психологічний стан селян, їхню поведінку та «духовну сторону повсякденного життя українського народу».

Також серед дослідників історії церкви у 20-х – поч. 40-х років варто згадати О. Ігнатушу. Низка його праць присвячені становленню та діяльності Української Автокефальної Православної Церкви, антирелігійним кампаніям в Україні, відносинам Православної Церкви та радянської держави, питанням обновленства [18].

Низка статей Т. Бобко та її кандидатська дисертація досліджують роль православного духовенства в суспільному житті України 20-х–30-х рр. ХХ ст. Вона висвітлила місце православного духовенства в соціальній та політико-правовій системі радянського суспільства, його культурницьку місію в умовах більшовицької модернізації. Значне місце відведено взаємовідносинам сільських священників і селян. В умовах соціально-психологічної напруги саме у священника селяни шукали поради. Події на рубежі 1920-х–1930-х рр. яскраво продемонстрували, що священники користувалися неабияким авторитетом [7, с. 12–13].

Е. Слободянюк розглянула це питання у контексті форм та методів боротьби проти православ'я. Вона подала статистику зречень за даними журналу «Безвірник» і слушно зауважила, що вивчення заяв служителів культу про зречення допомагає встановити причини відмови від сану й зробити висновок про невідповідність стандартних формулювань реаль-

ним умовам зречення. Авторка стверджує, що заяви вказують на примусовий характер такого кроку з боку священників [46, с. 79–82].

В. Пашенко приділив увагу запровадженню антирелігійного виховання в навчальних закладах України у 20-х–30-х роках минулого століття; цю тему висвітлено в його статті в збірнику наукових праць «Релігійна освіта в Україні (перша половина ХХ століття)» [41]. Автор подає детальний опис всіх заходів, методів і форм впровадження антирелігійного виховання. Питання освіти 20-х–30-х років ХХ ст. висвітлені також у монографії О. Удода «Історія і духовність» [49], де велика увага приділяється соціально-психологічному портрету вчителя історії в українській школі 1930-х рр. У праці «Історія осягнення духовності» цього ж автора вміщено спогади людей того часу, розкрито їхні погляди на освіту [50].

Історії духовного життя Північного Приазов'я 1920-х – початку 1940-х рр. торкається у своєму дослідженні «Розкол в українському православ'ї у 1921–1930-х роках (на матеріалах Півдня України)» О. Балягузова [5].

Варта уваги монографія Я. Мандрика, присвячена культурі українського села періоду сталінізму. Дослідник досить повно охоплює всі складові культурного процесу. Хоча основні сюжетні лінії залишилися традиційними, залучення нового фактичного матеріалу та зміна методологічних підходів поставили цю працю в ряд помітних історіографічних фактів 1990-х рр. Автор висвітлив процес ідеологізації культури та дійшов висновку, що наслідком панування тоталітарної системи в українському селі було духовне спустошення народу [33, с. 215].

Культурні явища в контексті національної політики, соціально-економічних та політичних процесів розглянуто в дослідженнях Л. Новахатка [38], О. Малій [32] та Н. Бакланової [4].

У своєму дисертаційному дослідженні «Проблема взаємодії сільської та міської культур в УСРР у 20-х роках» О. Криворучко аналізує стан розвитку сільської та міської культур УСРР, їхню взаємодію в ході проведення політики «українізації», дає характеристику як позитивних, так і негативних взаємовпливів «сільської» та «міської» культур [25].

Ф. Кокошко, дослідник культурно-освітньої діяльності на Півдні України, приділяє увагу розвитку мережі сельбудів, ліквідації неписьменності та діяльності «Просвіт» [23, с. 16–20].

Н. Кукса в дисертації «Культурно-освітній розвиток українського селянства в період українізації» висвітлює діяльність культурно-

освітніх закладів та їхню роль в житті українського селянства, зміст та напрями культурно-масової роботи серед селян, роль освіти у трансформації світогляду селянства України в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. Авторка робить висновок, що попри всі труднощі та проблеми, що існували в культурно-освітньому процесі на селі, загальний рівень культури, освіти селян значно підвищився [27, с. 18]. У своєму дослідженні О. Парфьонова зазначає, що в радянський період відбувалися якісні зрушення в моральному змісті української культури. Це виявилось, по-перше, в трансформації цінностей (уявлення про добро та зло, належне й суще тощо.); по-друге, у перегляді змісту і значення моральних понять [40].

В. Саричев розглядає взаємовідносини селянства Південної України та радянської влади у 20-ті роки ХХ ст. У дисертаційному дослідженні він виділив розділ, присвячений психологічній атмосфері в українському селі. Автор визначає основні фактори, що спричинили посилення напруженості в селянському середовищі, вибухи жорстокості під час розв'язання конфліктних ситуацій [45].

Сучасна російська історіографія з історії церкви в СРСР у 20-х – до поч. 40-х років представлена низкою праць. А. Кашеваров опублікував монографію про стосунки церкви та держави у 20-х–30-х роках, про роль ГПУ в організації розколу РПЦ [20]. Державна політика радянської влади щодо РПЦ висвітлена також у працях А. Желнакової [15], А. Єлісеєва [13], І. Васильєва [10], Н. Белікової [6], Ю. Бакаєва [3] та ін.

Західна історіографія приділяє більше уваги історії церкви в дореволюційний період, радянський же період характеризується лише в контексті відносин держави і церкви. Серед праць західних істориків варто виділити працю німецького історика Л. Штайндорфа «*Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*», монографію фінського дослідника А. Луукканена про стан церкви в Росії в 1917–1927 роках «*The Party of Unbelief The Religions Policy of The Bolshevik Party, 1919–1929*», збірник статей німецьких дослідників щодо церковного руху в СРСР в 1917–1941 рр.: В. Геллера, Р. Тухтенхагена, Х. Гассеншмідта, Х.-Д. Льове та Ф. Грюна [11].

Дуже тісно з духовним життям населення пов'язане й життя повсякденне. Серед дослідників даної тематики, в першу чергу, потрібно назвати західних та російських істориків, де такий напрям, як історія повсякденності, вивчений значно ширше й глибше, ніж в Україні.

Монографія американської дослідниці Ш. Фіцпатрік є спробою системного вивчення специфіки суспільного життя в епоху сталінщини.

Автор пропонує власну картину повсякденного життя радянського міста, відтворює всю різноманітність життя городян в період модернізації, відстежує зв'язок між політичними змінами і розвитком міст, а також описує появу нового соціального типу homo sovieticus, для якого сталінізм був природним середовищем [51]. У монографії Ш. Фіцпатрік «Сталінські селяни. Соціальна історія Радянської Росії в 30-ті роки: село» окремих розділ присвячено освіті та релігії в Радянському Союзі [52].

У збірнику наукових статей під реакцією К. Кіер та Е. Неймана опубліковано низку статей американських і російських дослідників духовного та повсякденного життя населення 1920-ті–1930-ті рр. [1].

У своїй праці «Трансформація громадянського суспільства: усна історія української селянської культури 1920–30-х років» В. Нолл намагається представити те, що називають «селянською точкою зору», основним джерелом його роботи є усні оповіді мешканців українських сіл. Особливу увагу привертає розділ «Релігія та експресивна культура», де автор на основі аналізу усних розповідей селян розглядає ритуали та розваги до та після колективізації. Автор робить висновок, що колективізація вельми ефективно знищила притаманні сільському громадянському суспільству звичаї, розваги та ритуали, організатором більшої частини дозвіль стала держава [39].

Найвідомішим серед російських дослідників повсякденного життя населення періоду 20-х – поч. 40-х років є історик Н. Лебіна. У 1999 р. вона опублікувала монографію «Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920–1930 годы». Чотири розділи монографії висвітлюють традиційні аномалії та їхню радянську специфіку (п'яцтво, злочинність, проституцію, смерть та обряди поховань), норми і патології («безбожний побут», нова релігія, комунальний уклад життя), пряме (будинок, одяг) та непряме нормування повсякденності (дозвілля, приватне життя). До середини 1980-х рр., на її думку, історики писали про соціальні аномалії лише як про «пережитки капіталізму» у свідомості людей [28, с. 20].

Серед досліджень духовного та повсякденного життя населення, в тому числі й Північного Приазов'я, варто виділити праці О. Лукашевича «Побут та дозвілля сільського населення України (1920–1930 рр.)» та Ю. Іріюглу «Усні наративи як джерело з історії болгарського населення Північного Приазов'я ХХ століття». У своєму дослідженні О. Лукашевич розглядає зміни в побуті та дозвіллі селян у взаємозв'язку із соціальними перетвореннями на селі, трансформацію побуту традиційної культури українського села під впливом колективізації сільського господарства

[30]. У праці Ю. Іріюглу вперше комплексно досліджено усні наративи з історії болгарського населення Північного Приазов'я ХХ ст., з'ясовано їхні інформативні можливості для дослідження історії цього населення; приділено увагу соціально-економічним трансформаціям у болгарсько-му селі та трансформації духовного світу болгар [19].

Отже, аналіз стану наукової розробки проблеми дає змогу зробити такі висновки. Радянські історики висвітлювали проблеми духовного життя з погляду протистояння комуністичної та релігійної ідеології. Гоніння на релігію та церкву вони сприймали як закономірну складову класової боротьби, побудови соціалістичного суспільства та впровадження комуністичної ідеології. З вирішенням цих завдань й було пов'язано тематику їхніх публікацій. Питання культурно-освітнього життя населення в радянській історіографії розглядалися ширше, але також з марксистських позицій. Праці сучасних українських, російських та західних істориків відрізняються методологічними новаціями та підходами, що свідчить про багатофакторні дослідження духовного життя населення зазначеного періоду.

Джерела та література:

1. *Everyday Life in Early Soviet Russia: Taking the Revolution Inside* / Ed. by Ch. Kiaer and E. Naiman. – Bloomington; Indianapolis, 2006. – 310 p.
2. *Антонов Н.* Что означает отделение церкви от государства / Н. Антонов. – Царицын, 1921.
3. *Бакаев Ю. Н.* Власть и религия : история отношений (1917–1941): Монография / Ю. Н. Бакаев.– Хабаровск : Изд-во ХГТУ, 2002. – 199 с.
4. *Бакланова Н. М.* Політичні процеси та культурологічні проблеми в умовах становлення тоталітаризму (На прикладі України в 20-х роках): Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Н. М. Бакланова; Укр. держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1996. – 26 с.
5. *Бялягузова О.* Розкол в українському православ'ї у 1921–1930 рр. (на матеріалах Півдня України): Автореф. дис. ... канд. і ст. наук: 07.00.01/ О. Бялягузова; Запорізький нац. ун-т. – Запоріжжя, 2006. – 20 с.
6. *Беликова Н. Ю.* Православная церковь и государство на юге России (конец XIX – первая треть XX вв.) / Н. Ю. Белкова;– Краснодар: КДГУ, 2004. – 162 с.
7. *Бобко Т. Г.* Православне духовенство в суспільному житті України 20–30-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. і ст. наук: 07.00.01 / Т. Г. Бобко; Запорізький нац. ун-т. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.
8. *Бонч-Бруевич В.* Живая церковь и пролетариат / В. Бонч-Бруевич. – М., 1923. – 135 с.

9. Буров Я. Что означает закон про свободу совести и про отделение церкви от государства / Я. Буров. – М., 1921. – 45 с.
10. Васильева И. Г. Российское государство и религии (1917–1920-е годы) / И. Г. Васильева. – Уфа: Уф. гос. пед. тех. ун-т, 1998. – 253 с.
11. Васильчук Г. М. Радянська Україна 20–30-х рр. ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс: Монографія / Г. М. Васильчук – Запоріжжя: Запорізький нацю ун-т, 2008. – 314 с.
12. Дровозюк С. І. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20–30-х рр. ХХ століття: Історіографічний нарис. / С. І. Дровозюк. – Вінниця: О. Власюк, 2005. – 364 с.
13. Елисеев А. Л. Политика советского государства по отношению к Русской Православной Церкви в 20–30-е годы: Автореф. дисс. канд. ист. наук: 07.00.02 / А. Л. Елисеева. – М., 1997. – 24 с.
14. Єленський В. Здійснення в УСРР декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» в перші роки соціалістичного будівництва / В. Єленський // Укр. істор. журн. – 1988. – 76 с.
15. Желнакова А. Н. Государственная политика по отношению к Русской Православной Церкви в 1920–1930-е годы: Автореф. дисс. канд. ист. наук: 07.00.02 / А. Н. Желнакова. – М., 1995. – 23 с.
16. Золотоверхий І. Д. Борьба КП(б)У за культурную революцию на Украине в годы перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921–1925 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. / И. Д. Золотоверхий. – К., 1950. – 20 с.
17. Золотоверхий І. Розквіт української радянської культури / І. Золотоверхий. – К.: Укр. вид-во політ. л-ри, 1947. – 29 с.
18. Ігнатуша О. М. Українська автокефальна православна церква (1917–1930 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / О. М. Ігнатуша; Запорізький ун-т. – Запоріжжя, 1993. – 20 с.
19. Іріюглу Ю. О. Усні наративи як джерело з історії болгарського населення Північного Приазов'я ХХ століття: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Ю. О. Іріюглу; НАН України; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2009. – 20 с.
20. Кашеваров А. Н. Государственно-церковные отношения в советском обществе в 20–30-е гг. (Новые и малоизученные вопросы) / А. Н. Кашеваров – СПб.: Изд-во СПб ГГУ, 1997. – 445 с.
21. Келембетова В. Ю. Утвердження атеїзму в побуті трудящих України / В. Ю. Келембетова. – К.: Наук. думка, 1967. – 164 с.
22. Козлов В. А. Культурная революция и крестьянство. 1921–1927 (По материалам Европейской части РСФСР) / В. А. Козлов. – М.: Наука, 1983. – 215 с.

23. *Кокошко Ф.* Розвиток культурно-освітньої діяльності в українському селі у 1920-і роки (На матеріалах Півдня України) / Ф. Кокошко. – Миколаїв: Приват-Поліграфія, 1998. – 90 с.
24. *Крапивин М. Ю.* Религиозный фактор в социально-политической жизни советского общества (октябрь 1917 – конец 20-х гг.): Автореф. дисс. докт. ист. наук.: 07.00.02 / М. Ю. Крапивин. – СПб., 1999. – 40 с.
25. *Криворучко О. І.* Проблема взаємодії сільської та міської культур в УСРР в 20-х роках (історичний аспект): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / О. І. Криворучко; УДПУ ім. М.П. Драгоманова. – К., 1994. – 187 с.
26. *Кривохатський М.* За новий безрелігійний побут у колгоспах / М. Кривохатський. — Х. : Пролетар, 1931. — 47 с.
27. *Кукса Н. Г.* Культурно-освітній розвиток українського селянства в період українізації: Автореф. дис. ... канд. і ст. наук: 07.00.01 / Н. Г. Кукса; Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2005. – 20 с.
28. *Лебина Н. Б.* Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920–1930 годы / Наталья Борисовна Лебина. – СПб.: Журн. «Нева», Изд.-торг. дом «Летний Сад», 1999. – 320 с.
29. *Литвин К.* Расцвет культуры Советской Украины / К. Литвин. – К., 1954. – 79 с.
30. *Лукашевич О. М.* Побут та дозвілля сільського населення України (1920–1930 рр.): Автореф. дис. канд. і ст. наук: 07.00.01 / О. М. Лукашевич; Нац. пед. ун-т ім. М. Драгоманова. — К., 2006. – 16 с.
31. *Любинський Ю., Гольберт К.* Відокремлення церкви від держави й школи від церкви: Збірник декретів, інструкцій та об'їзників УСРР та СРСР з поясненням підвідділу культів при НКВС УСРР / Ю. Любинський, К. Гольберт. – Х., 1926.
32. *Малій О. В.* Соціальні зміни на селі та становище селян України в 30-ті роки: проблеми, наслідки: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Малій. Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1996. – 17 с.
33. *Мандрик Я. І.* Культура українського села в період сталінізму. 1929–1938 рр. / Я. І. Мандрик. – Івано-Франківськ, 1998. – 253 с.
34. *Михайлов О.* Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929–1941) / О. Михайлов. – К.: Держполітвидав, 1963. – 159 с.
35. *Молчанов О.* Перше покоління (Українські атеїсти перших років Радянської влади на Україні) / О. Молчанов. // Людина і світ. – 1967. – № 12. – С. 12–17.
36. *Николишин С.* Культурна політика большевиків і український культурний процес / С. Николишин. – Б. м., 1947. – 119 с.
37. *Никольский В.* Семья и брак в прошлом и настоящем / В. Никольский. – М., 1936.

38. *Новохатько Л. М.* Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20–30-ті рр. XX ст.) / Л. М. Новохатько. – К. : Стилос, 1998. – 316 с.

39. *Нолл В.* Трансформація громадянського суспільства: усна історія української селянської культури 1920–30-х років / В. Нолл. – К.: Родовід, 1999. – 560 с.

40. *Парфьонова О. І.* Традиції в моральній культурі українського народу (друга половина XIX–XX ст.): Автореф. дис. ... канд. і ст. наук: 17.00.01 / О. І. Парфьонова. Київський національний ун-т культури і мистецтв. – К., 2004. – 19 с.

41. *Пащенко В.* Релігійна освіта в Україні (перша половина XX століття): зб. наук. праць / В. Пащенко. – Полтава, 1997. – 86 с.

42. *Пащенко В., Киридон А.* Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки / В. Пащенко, А. Киридон. – Полтава: ПДПУ, 2004. – 335 с.

43. *Приходько А.* Культурне будівництво на Україні (за 1925/26 та 1926/27 роки) / А. Приходько. – Х.: Пролетарій, 1927. – 108 с.

44. *Рендерес Л. И.* Культурное строительство на Украине в период борьбы партии за социалистическую индустриализацию страны (1926–1929 гг.) / Л. И. Рендерес. – К., 1951. – 26 с.

45. *Саричев В. І.* Селянство і Радянська влада в 1925–1929 роках: проблема взаємовідносин (за матеріалами Півдня України): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. І.Саричев. Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 2000. – 17 с.

46. *Слободянюк Е. П.* Українська церква: історія руїни і відродження. Наук. вид., присв. 2000-літтю Різдва Христового / Е. П. Слободянюк. – Хмельницький, 2000. – 266 с.

47. *Сухоплюев И. В.* Ленин о религии / И. В. Сухоплюев. 1925. – 266 с.

48. *Сухоплюев И.* Відокремлення школи від церкви / И. Сухоплюев. – Х. –К., 1923.

49. *Удод О.* Історія і духовність / О. Удод. – К., 1999. – 145 с.

50. *Удод О.* Історія осягнення духовності / О. Удод. – К.: Генеза, 2001. – 58 с.

51. *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Шейла Фицпатрик; Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2001. – 396 с.

52. *Фицпатрик Ш.* Сталиньские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. / Шейла Фицпатрик; Пер. с англ. – М.: «Российская полит. энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 422 с.

53. *Шахнович М.* От суеверия к науке / М. Шахнович. – Л., 1948. – 201 с.

54. Щербаков В. Релігійне життя сучасного села / В. Щербаков. // Безвірник. – 1928. – № 8–9. – С. 52–60.

55. Ярославский Е. Как рождаются, живут и умирают боги и богини / Е. Ярославский. – М., 1923. – 80 с.

Ирина Дерман (Бердянськ, Україна). Історіографія духовного життя населення Північного Приазов'я у 20-х на поч. 40-х років ХХ ст.

У статті зроблено спробу проаналізувати стан наукової розробки проблем з історії духовного життя населення Північного Приазов'я у 20-х – на поч. 40-х років ХХ ст. Розглянуто дослідження з історії релігійного та культурного життя. Показано рівень висвітлення даного питання у працях радянських, сучасних українських, російських та зарубіжних дослідників.

Ключові слова: Північне Приазов'я, духовне життя, історіографія, церква, культура.

Ирина Дерман (Бердянск, Украина). Историография духовной жизни населения Северного Приазовья в 20-е – начале 40-х годах ХХ века

В статье сделана попытка проанализировать состояние научной разработки проблем по истории духовной жизни населения Северного Приазовья в 20-х – нач. 40-х годов ХХ века. Рассмотрены исследования по истории религиозной и культурной жизни. Показан уровень освещения данного вопроса в трудах советских, современных украинских, российских и зарубежных исследователей.

Ключевые слова: Северное Приазовье, духовная жизнь, историография, церковь, культура.

Iryna Derman (Berdiansk, Ukraine). Historiography of spiritual life of the population of Northern Priazovye in the 20th – the beginning the 40th years of the XX century

In article attempt to analyze a condition of scientific development of problems on stories of spiritual life of the population of Northern Priazovye in the 20th – the beginning of the 40th years of the XX century is made. Researches on history of religious and cultural life are considered. Level of illumination of the matter in works of the Soviet, modern Ukrainian, Russian and foreign researchers is shown.

Key words: Northern Priazovye, spiritual life, historiography, church, culture.

Сергій БІЛАН
(Київ, Україна)

УДК 338.43.02:321.74:316.4.063(477)''193''

Зміна аграрної політики радянського уряду в першій половині 1930-х років та її наслідки в Україні

Формування потужного з розвинуеною структурою АПК тривало в Україні століттями. Протягом усієї історії розвитку країни саме агропромислові підприємства займали провідне місце в її господарстві, і навіть у першій половині ХХ ст., у процесі активних перетворень, АПК залишався одним з провідних міжгалузевих виробничих комплексів України. Однак, незважаючи на те, що Україна характеризується надзвичайно сприятливими економічними та природними умовами для розвитку сільського господарства, у 30-х роках ХХ ст. у зв'язку з поглибленням процесів депопуляції населення дуже гостро постала проблема його реформування.

З цією метою вищими партійними та державними органами влади було прийнято безліч рішень, постанов, законів і програм, але жодні з них не було реалізовано, оскільки за умов колгоспно-радгоспної системи селяни як безпосередні виробники сільськогосподарської продукції були відчужені від землі, участі в управлінні сільським господарством та розподілі й використанні вироблених ними продуктів. За таких умов вони не були зацікавлені в ефективному використанні землі, сільськогосподарської техніки, підвищенні рівня продуктивності праці, а тому й ресурси, що спрямовувались у сільське господарство, не давали належної віддачі. Основною причиною цього було те, що перебудова народногосподарського комплексу не починалася з реформ сільського господарства, а нарощування капіталовкладень, збільшення поставок техніки, мінеральних добрив відбувалося без відповідних змін курсу аграрної політики щодо відносин власності та участі селян у виробничому процесі.

У дослідженнях останнього періоду з проблем здійснення аграрної політики та аграрних реформ в історії вітчизняного сільського госпо-

дарства значну увагу приділено питанням, що раніше обминалися, зокрема бюджетній політиці радянської держави стосовно сільського господарства України, адаптації системи оподаткування до умов сільськогосподарського виробництва, експортно-імпорتنій діяльності на території України під час її підпорядкування СРСР тощо. Так, у працях В. Вергунова, В. Власова, В. Даниленка, С. Злупка, М. Зубця, Г. Касьянова, С. Кульчицького, О. Мазуренка, А. Малієнка, В. Ярмоленка та ін. аналізується стан колгоспно-радгоспного виробництва в умовах насадження і зміцнення командно-адміністративної системи. Однак низка важливих аспектів аграрної політики радянського уряду у 1933–1939 рр. та її наслідків в Україні, які різною мірою дістали відображення в історичній літературі, потребує переосмислення та більш ґрунтовного й об'єктивного дослідження.

У зв'язку з цим метою нашої статті є аналіз та висвітлення змін курсу аграрної політики радянського уряду, які були закладені постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р., «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспниками та одноосібними господарствами» та новим Примірним статутом сільськогосподарської артілі, прийнятим на II Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників, що відбувся 11–17 лютого 1935 р.

Суспільно-політичні та соціально-економічні перетворення у сільському господарстві СРСР, а відповідно й України, тривалий час не трактувались і не визнавались науковцями як реформи. Однак, як зазначають автори багатотомного видання «Сільське господарство України – від минулого до сьогодення», підготовленого сучасними українськими науковцями-аграрниками, «... все те, що відбувалося з сільським господарством України, як і всього СРСР, являло собою майже сімдесятилітнє, глибоке, раніше не бачене у світі реформування найважливішої виробничої галузі країни. Саме вони (ці реформи. – С.Б.) спричинили радикальні соціальні та економічні перетворення... , навіть незважаючи на те, що тодішні аграрні реформування у їх концептуальній основі були не лише неприйнятними, а й системно шкідливими, що підтвердилось їх кінцевим суспільно-політичним результатом... При всьому цьому, вони мали місце, увійшли в історію України, її сільського господарства, села і селянства, і навіть після повної відмови від них ще хтосьна-скільки ми перебуватимемо під їхнім впливом та спостерігатимемо їхні рецидиви у подальшому. До них можна ставитись по-різному..., але глибокі сліди, залишені ними, варті уважного ви-

вчення не лише як власне історичні процеси і явища, а й з метою їх всебічного пізнання, аналізу і усвідомлення висновків в інтересах майбутнього» [7, с. 105].

До найсуттєвіших особливостей аграрних реформ радянського періоду, які відрізняють їх від попередніх та наступних, можна віднести те, що по-перше, вони здійснювались виключно в інтересах правлячої політичної партії, якій була властивою жорстокість вибору форм і методів їх реалізації; по-друге, політичні складові радянської дійсності не лише істотно домінували над економічними, а й супроводжували її практично на всіх етапах реалізації; по-третє, у кінцевому рахунку тодішні аграрні реформування виявились зловісним політичним експериментом над сільським господарством України, який просто зруйнував його історично-природний розвиток й глибоко порушив його національно-генетичну основу; по-четверте, здавна відоме своєю прогресивністю і продуктивністю вітчизняне хліборобство втратило попередні багатотисячні надбання і почало відставати від прогресивних світових процесів і тенденцій; по-п'яте, за сутністю і механізмами здійснення радянські аграрні перетворення були настільки підпорядкованими загальноекономічним потребам СРСР, що фактично за своєю суттю стали антиселянськими.

Основоположними принципами радянської аграрної політики у 30-х роках ХХ ст. стали: нещадна боротьба з «класовими ворогами», «спекулянтами» та «куркулями», які вважались «шкідниками» та основними її підривателями і дезорганізаторами; сувора економія у використанні сільськогосподарської продукції; монополія держави на основні продукти харчування і, перш за все, на хліб; заборона приватної торгівлі і запровадження державних цін на сільськогосподарську продукцію; централізоване керівництво, контроль і облік з боку партії і держави за виробництвом, заготівлями сільськогосподарської продукції та її розподілом.

Коротко суть аграрної політики досліджуваного періоду можна охарактеризувати словом «диктатура», основними методами якої стали насильницькі реквізиції зерна, а також інших продуктів харчування, примусові хлібзаготівлі та централізовані обов'язкові поставки хліба державі, оскільки ще наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. Й. Сталін спочатку обережно, а згодом дедалі впевненіше став міняти курс розвитку СРСР, відновлюючи командні методи управління економікою. Шалені темпи індустріалізації вимагали великої кількості де-

шевого хліба для його продажу за валюту, відтак переважна більшість витрат на проведення «надіндустріалізації» покладалась на сільське населення. У зв'язку з цим держава адміністративним способом встановила низькі заготівельні ціни на зерно, була значно збільшена і досягла загрозливих розмірів невідповідність у цінах на промислову і сільськогосподарську продукцію, посилювалися податковий прес на селянські господарства.

За допомогою адміністративних насильницьких заходів сільське господарство забезпечувало розвиток промисловості необхідними фінансовими ресурсами, але, водночас перевантаження села негативно відбилась на всій економіці СРСР – було скорочено споживання продуктів харчування, що вело до падіння продуктивності праці в сільському господарстві та промисловості.

Одним з найсуттєвіших результатів післяколективізаційного періоду стало становлення в країні колгоспного ладу, який, при всіх його суперечностях, весь радянський період займав визначальне місце у виробництві продукції сільського господарства. Однак на початковій стадії післяколективізаційного періоду першопричиною злиденного функціонування колгоспів і відповідного йому рівня життя колгоспників в Україні була згубна щодо українського села і селянства політика більшовицької партії. Нехтуючи інтересами сільського господарства, села і селянства, вона підпорядковувала аграрну політику загальноекономічним інтересам СРСР, передусім індустріалізації. Найбільш показовим у цьому відношенні плані стало постійне «викачування» вироблюваної колгоспами продукції, внаслідок якого більшість з них залишились без насіння та урожаю, а оплата праці колгоспників становила копійки та 100–600 г борошна за один трудовень. Не випадково, що Голодомор 1932–1933 рр. і різке падіння приросту промислової продукції в ці роки зберігалися, оскільки надмірне викачування хліба за допомогою адміністративних і карних методів призвело до різкого погіршення продовольчого стану населення України.

Сталінська політика «підхльостування» індустріалізації країни, примусова колективізація сільського господарства, насадження командно-адміністративних методів керівництва економікою призвели на кінець першої п'ятирічки до таких очевидних провалів у соціально-економічній сфері, що воєнно-комуністичний штурм довелося припинити. Намагаючись уникнути катастрофи, радянський уряд у 1933 р. все ж таки був вимушений відмовитися від прискорених темпів інду-

стріалізації й підвищеного тиску на селян та змінити курс аграрної політики, що пояснювалось тим, що поставлені раніше завдання нібито вже виконано і побудовано економічний фундамент соціалізму.

Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р. «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспниками та одноосібними господарствами» було закладено основи нової хлібозаготівельної політики, яка передбачала перш за все скасування продрозкладки, що робило якісною різницю між продподатком 1921 р. і обов'язковими поставками 1933 р., оскільки селянам залишалася вся продукція, вироблена понад заздалегідь визначену норму здавання державі; її можна було продавати за цінами, прийнятними для покупців, що пробуджувало у колгоспників зацікавленість у розширенні посівних площ і відкривало шлях до подолання безгосподарності.

Згідно із постановою договірна (контрактна) система заготівель зернових культур відмінялась і для колгоспів та одноосібних господарств встановлювались тверді зобов'язання щодо здачі зерна державі за встановленими цінами. Постанова визначала для колгоспів пересічні для областей та республік норми здачі державі зерна з урожаю 1933 р. Для колгоспів України, які обслуговувались МТС, розмір поставки зерна дорівнював 2,5 ц, а для колгоспів, які не обслуговувались МТС, – 3,1 ц з га. Колгоспна торгівля хлібом дозволялась лише після повного виконання зобов'язань перед державою і створення відповідних посівних фондів. Порядок поставки зерна одноосібними господарствами залишався незмінним: вони одержували тверді завдання через сільську раду, виходячи з фактично засіяної площі озимих та твердого плану засіву ярих зернових культур. Норма здачі з га одноосібними господарствами мала бути на 5-10 % вищою від норми, визначеної для колгоспів даного району. За умови виконання поставок дозволялася заміна деяких культур (ячмінь замість кукурудзи, просо замість гречки і навпаки), але заборонялася заміна пшениці на будь-яку іншу культуру [2, арк. 65].

За постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспниками та одноосібними господарствами», прийнятою 19 січня 1933 р., основною формою державних заготівель продуктів сільського господарства з 1933 р. до 1958 р. стали обов'язкові поставки державі, які в Україні централізовано доводились до всіх господарств. Однак заготівельні ціни на зерно, картоплю, овочі, м'ясо, молоко, яйця та інші продукти були настільки низькими, що кошти за

здану продукцію не відшкодовували навіть затрати на її доставку до заготівельних пунктів. Пограбування сільського господарства за допомогою механізму заготівельних цін тривало й після реформ 1950-х – 1960-х рр.

Зміна аграрної політики радянським урядом у 1933 р. привела до формування нового господарського механізму, суворо централізованої адміністративно-командної системи, основаної не на економічній зацікавленості, а на примусі, остраху людини перед покаранням за невиконаний або недбало виконаний наказ. Новий господарський механізм проголосив верховенство плану над ринком. Йшлося про те, що товарообмін в міру успіхів у будівництві соціалізму буде перетворюватись у продуктообмін, а торговельний апарат буде замінено апаратом «соціалістичного розподілу продуктів».

У подальшому нові виробничі відносини в сільському господарстві, цілі, завдання, організаційна структура колгоспів були закріплені в новому Примірному статуті сільськогосподарської артілі, прийнятому на II Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників, що відбувся 11–17 лютого 1935 р. у Москві, яким було скасовано обмеження на прийняття селян до колгоспу [5, с. 14], оскільки раніше траплялися випадки, коли від одноосібника перед вступом вимагали купити коня або внести до колгоспної каси його вартість ґрiшми.

Першорядне значення для зміцнення сільськогосподарської артілі, як відзначала офіційна пропаганда, мало зафіксоване в новому статуті рішення радянського уряду про передачу колгоспам землі у безплатне і безстрокове користування. 7 липня 1935 р. РНК СРСР прийняв постанову про видачу сільськогосподарським артілям державних актів на вічне користування землею і затвердив розроблену Наркомземом СРСР інструкцію про порядок складання і видачі таких актів [6, с. 300]. Першою в Україні 15 вересня 1935 р. такий документ одержала сільськогосподарська артіль «Паризька комуна» Славутського району Вінницької області, станом на 10 жовтня 1936 р. у республіці державні акти на землю одержали вже 25 311 колгоспів, а до кінця 1937 р. за колективними господарствами було закріплено 35 млн га землі, що становило понад 80 % усього земельного фонду республіки [1, с. 28].

Проголошене Примірним статутом положення про те, що оброблювана колгоспами земля закріплюється за ними у безоплатне і довічне користування, в дійсності мало суто декларативний характер. Як слушно зазначає С. Кульчицький, «... безплатність користування зем-

лею аж ніяк не перешкоджала нееквівалентному обміну між містом і селом. Держава і після цього могла будь-коли підвищити норми обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції або ціни на реалізовані в селі промислові товари. Державні акти про передачу землі колгоспам не перешкоджали також відібрати яку завгодно кількість землі у них на промислові або інші потреби в будь-який момент» [4, с. 401]. Водночас статут істотно обмежив (до чверті або половини гектара, залежно від місцевих умов) розміри присадибних ділянок. Мотиви цілком відверто обґрунтував у виступі на з'їзді колгоспників-ударників голова колгоспу ім. Куйбишева Путивльського району Чернігівської області С. М. Орехов: «Ясно, товариші, що розмір садиби треба скоротити, її треба зробити такою, щоб не перешкоджала колгоспникові ходити на роботу» [3, с. 485].

В артільній формі господарювання колгоспи за своєю природою стали дуалістичними, оскільки селянське громадське господарство прив'язувалося до командної економіки, а підсобне – до ринку. Проіснувати за рахунок присадибної ділянки колгоспник не міг, тим більше, що її відбирали, якщо він не працював у громадському господарстві, проте певну незалежність вона селянину все-таки залишала. У зв'язку з цим колективна праця, яка насправді мала своєю першою заповіддю поставки державі хліба за символічними цінами, не могла залишатися тільки примусовою, а відтак, необхідно було застосувати хоча б обмежені заходи економічного заохочення продуктивності праці у громадському господарстві, тобто залишити колгоспникові частку виробленої продукції і максимально механізувати працю в колгоспі.

Наприкінці 30-х років ХХ ст. партійно-радянські органи почали дедалі активніше проявляти увагу до економічних і виробничих потреб колгоспів у вигляді поетапного підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, яку селяни змушені були продавати державі, прискорення темпів нарощування виробничо-ресурсного потенціалу колгоспів, здійснення меліорації земель за рахунок держави тощо. Завдяки цьому почали зростати обсяги сільськогосподарського виробництва та відбувся процес удосконалення його структури, підвищилась урожайність сільськогосподарських культур, збільшилось поголів'я сільськогосподарських тварин, поступово зросла продуктивність тваринництва. Позитивні зміни відбулись й у фінансово-економічній сфері діяльності колгоспів, завдяки чому вони набули можливості не лише підвищувати оплату праці колгоспників, а й зробити відповід-

ні вкладення у соціальний розвиток сільської місцевості, що проявлялось у підготовці за власний рахунок фахівців-аграрників і працівників робітничих професій, підтримці соціально незахищених категорій сільського населення, наданні допомоги сільським школам і медичним закладам тощо.

Розвиваючись в умовах командно-адміністративної системи, колгоспний лад виявив і деякі потенційні можливості, які би більш повно реалізувались в іншій політично-економічній ситуації. Організаційно-господарське зміцнення колгоспів і радгоспів, яке здійснювалося в роки другої п'ятирічки (1933–1937), сприяло тимчасовому подоланню кризи в сільському господарстві, викликаній насильницькою колективізацією, відчуженістю сільських товаровиробників від власності на землю, виникненню деякої зацікавленості селян у більш ефективній праці у громадському господарстві. Командно-адміністративній системі в конкретно-історичних умовах другої половини 1930-х рр. вдалося на певний час сумістити несумісні поза своєю природою речі: досягти надзвичайно високого рівня централізації управління усуспільненим аграрним сектором економіки при одночасному посиленні творчої ініціативи працівників села, викликаной їх надією на краще майбутнє, щирим бажанням зробити своє життя заможним і щасливим. Однак, незважаючи на вжиті заходи щодо організаційно-технічного зміцнення колгоспів, підвищення рівня механізації основних виробничих процесів у рільництві та його інтенсифікації, ефективність сільськогосподарського виробництва в цілому залишалась дуже низькою.

Отже, Голодомор 1932–1933 рр. довів, що існування колгоспного ладу може бути можливим лише при досягненні певного консенсусу між тоталітарним режимом і селянством. У кризовій ситуації обом стороам довелося відступити від буквального втілення в життя комуністичної доктрини, яка прирікала селян на рабську працю у примусово створюваних комунах. У свою чергу селяни, діставши змогу розпоряджатися частиною виробленої у громадському господарстві продукції, не відразу, а тільки після примусової колективізації, кампанії розкуркулення і терору голодом, відмовилися від землі і волі, змирилися з необхідністю працювати в артілі і припинили бойкот. У кінцевому підсумку досягнутий консенсус влаштував творців тоталітарного ладу, який за допомогою колгоспів абсорбував у собі мільйони економічно незалежних селянських господарств. Й. Сталін зрозумів важливість того, щоб і селян певною мірою влаштували стосунки з держа-

вою. Зміна курсу аграрної політики відбулась на основі часткового визнання реальності існування ринку і закону вартості, часткового узгодження інтересів держави з інтересами селянства.

Актуальними напрямками подальшої розробки окресленої проблеми є аналіз суті аграрної політики радянського уряду в 1933–1939 рр. як складової частини політики сталінського керівництва щодо України, а також напрямів, шляхів, механізмів, заходів і наслідків її реалізації.

Джерела та література:

1. Вылцан М. А. Завершающий этап создания колхозного строя (1935–1937 гг.) / М.А. Вылцан; Под ред. И. Е. Зеленина. – М.: Наука, 1978. – 263 с.

2. ДАРФ. – Ф. 5446. – Оп. 14. – Од. зб. 975. – Арк. 61–73.

3. Історія колективізації сільського господарства Української РСР (1917–1937 рр.): Зб. док-тів. і мат-лів: У 3 т. – Т. 3: Зміцнення і дальший розвиток колгоспного ладу на Україні (1933–1937 рр.). / Упор. І. Х. Ганжа, О. О. Кривошеєва, Г. М. Михайличенко та ін. – К., 1971. – 787 с.

4. Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому» / С. В. Кульчицький. – К.: Україна, 1991. – 431 с.

5. Примерный устав сельскохозяйственной артели, принятый Вторым всесоюзным съездом колхозников-ударников и утвержденный Советом народных комиссаров СССР и Центральным Комитетом ВКП(б) 17 февр. 1935 г. – М.: Сельхозгиз, 1935. – 48 с.

6. Сборник док-тов и мат-лов по истории СССР советского периода (1917–1958 гг.) / Под ред. И. М. Волкова. – М.: ИМГУ, 1966. – 621 с.

7. Сільське господарство України – від минулого до сьогодення: У 4 т. – Т. III: Аграрна політика і макроекономічні відносини в аграрному секторі України / М. В. Зубець, В. А. Вергунов, В. І. Власов та ін. – К.: ННЦІАЕ, 2006. – 358 с.

Сергій Білан (Київ, Україна). Зміна аграрної політики радянського уряду в першій половині 1930-х років та її наслідки в Україні

У статті висвітлено процес становлення й функціонування адміністративної системи управління в сільському господарстві СРСР в першій половині 1930-х рр. та показано результати її впливу на організацію і функціонування сільськогосподарського виробництва України.

Ключові слова: аграрна політика, українське селянство, сільське господарство.

Сергей Билан (*Киев, Украина*). **Изменение аграрной политики советского правительства в первой половине 1930-х годов и его последствия в Украине**

В статье отражен процесс становления и функционирования административной системы управления в сельском хозяйстве СССР в первой половине 1930-х гг. и показаны результаты ее влияния на организацию и функционирование сельскохозяйственного производства Украины.

Ключевые слова: аграрная политика, украинское крестьянство, сельское хозяйство.

Sergey Bilan (*Kyiv, Ukraine*). **Changing agricultural policy of the Soviet government in the first half of 1930 and its consequences in Ukraine**

The article reflects the process of formation and functioning of the administrative system of management in agriculture of the USSR in the first half of 1930 and shows the results of its impact on the organization and functioning of agricultural production in Ukraine.

Keywords: agricultural policy, the Ukrainian peasantry and agriculture.

Олена БОГДАШИНА
(Харків, Україна)

УДК 930:1:165.731 М. С. Грушевський

Позитивізм в історичній спадщині М. С. Грушевського

Об'єктом новітніх досліджень стала наукова спадщина М. С. Грушевського з філософії та методології історії (праці С. Ш. Айтова, В. В. Ващенко, В. В. Березинця, В. П. Будза, Я. Р. Дашкевича, Л. О. Зашкільняка, О. О. Ковальчук, В. В. Масненка, О. Могилка, В. А. Потульницького, В. В. та В. П. Тельваків та ін.).

Усі дослідники, визнаючи переважно позитивістський характер поглядів М. С. Грушевського, наголошують на їх еkleктичності¹. При цьому низка дослідників не показують суперечливості і складності синкретичного світогляду М. С. Грушевського².

Завдання нашого дослідження полягає у з'ясуванні ролі різних світоглядних і наукових традицій у формуванні та еволюції світогляду М. С. Грушевського, специфіки застосування позитивістського варіанта історіописання в його працях.

Просвітницькі, ліберальні і позитивістські підходи простежуються найбільш яскраво в оцінці М. С. Грушевським релігії та церкви. Він

¹ О. Пріцак, характеризуючи погляди М. С. Грушевського, зокрема підкреслював, що «кожен великий історик є еkleктик, тобто вибирає для кожної часткової сфери дослідження методи пізнання, які для тієї цілі найкраще надаються» [37, с. 51]. О. О. Ковальчук дала позитивну оцінку синкретизму методології праць М. С. Грушевського. Видатний історик, на її думку, «надавав перевагу саме тим методологіям, які дозволяли краще систематизувати матеріал» [35, с. 259].

² Оцінка О. Могилком історіософських ідей М. С. Грушевського як *творчого* та *гармонійного* (курсив наш – О. Б.) поєднання європейського позитивізму, української народницької історіософської традиції, лібералізму та конституціоналізму [36, с. 26–27] виглядає спрощеною.

з просвітницьких позицій розглядав наслідки прийняття християнського віровчення: «обмеженне свободи в шлюбних відносинах і взагалі в сексуальних»; «улекшенне становища челяди» та ліквідація цього інституту; «усунення острійших форм лихви»; «боротьба з пережитками поганства» [14, т. 3, с. 405]. Окрім того, «проповідь гуманності і любови мусіла впливати також і на родинні відносини» [14, т. 3, с. 405]. Науковець акцентував увагу не на релігійній вірі та догматиці, а на етичних аспектах християнства. Головним наслідком прийняття християнської релігії він називав «поняття моральної відповідальності», «морального балансу людського життя, посмертної кари або заслуги відповідно до моральної суми його» [13, с. 31]. Учений називав «великим дарунком християнства» поширення в суспільстві етичних норм [13, с. 31–32].

М. С. Грушевський підкреслював важливу роль православної церкви у збереженні української національної ідентичності: «Духовенство як сторож інтересів руської віри й проповідник їх в народних масах, являлося zarazом сторожем українського національного життя, національних традицій, національної свідомости, патріотизму» [14, т. 6, с. 263]. Тому науковець був переконаний у необхідності поєднання моралі з релігією. У рукописних нотатках він підкреслював релігійно-етичну складову діяльності на благо народу, вважаючи: «Народовець може бути тільки в ідеалістичній, чи то побожній громаді... Релігія... наказує завше... любити свій народ» [41, арк. 63 зв. – 64].

Просвітницькі та ліберальні переконання М. С. Грушевського чітко простежуються і в його міркуваннях щодо дотримання свободи віросповідання та рівноправності конфесій. Остання, на думку вченого, була «єдиним засобом імунізації релігійних протиріч, усунення релігійних роздорів та шкідливого впливу їх на суспільні та політичні відносини» [3, с. 72]. Протистояння між українським та польським народом у релігійній справі вчений теж характеризував і з етичних позицій як особисту справу, оскільки «культ, релігія – се ж для всякого чоловіка річ найбільш делікатна, найбільш вражлива на всяку зневагу, погорду, насильство» [14, т. 6, с. 300].

М. С. Грушевський підтримав та розвинув просвітницьке і позитивістське розуміння суспільного прогресу. Характерне типово просвітницьке його твердження (з посиланням на А. Р. Ж. Тюрго та Вольтера): «Людство безперервно прогресує» [40, арк. 2 зв.]. Видатний український історик, порівнюючи теологічні та просвітницькі теорії

прогресу, відзначав важливість демократичних гасел Великої французької буржуазної революції для правильної розробки теорії прогресу: «Розбіжність же та суперечливість визначення прогресу (соціальна рівність, духовний розвиток, політична свобода etc.) позбавляють наукової опори та кредиту і саму теорію прогресу» [40, арк. 3].

Позитивізм заперечував гегелівську метафізику. М. С. Грушевський, наприклад, схвалив фахівців з усесвітньої історії, що вдало розкритикували ці ідеї [39]. Сам він полемізував з гегелівським трактуванням суспільного прогресу як прогресу духу в усвідомленні свободи, формулюючи власне розуміння цього концепту [40, арк. 3]. Вчений також виступив проти абсолютизації теологічного чи ідеалістичного тлумачення об'єктивних історичних закономірностей, бо не сприймав звернення «до причин провиденціальних» [24, с. 27].

Більш складним було ставлення М. С. Грушевського до романтизму. Вчений вважав себе послідовником ідей кирило-мефодіївців та «пізнього» романтика М. І. Костомарова. Він писав, що «був вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-мефодіївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і влади вина лежить на стороні влади, бо інтереси трудового народу – се найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі... народові недобре, се його право обрахуватися з нею» [30, с. 12]. Тому науковець серед старих теорій більш позитивно оцінював романтизм, зокрема і тому, що, на його переконання, ідея національного відродження недержавних націй виникла і розвивалася під великим впливом романтизму. Він також наголошував, що з кінця першої чверті XIX ст., коли з'являється романтичний націоналізм, що «мав характер неглибокий, чисто формальний, сильно наївний», «починається культ народу» [17, кн. 4, с. 111]. Водночас дослідник піддав критиці відновлену романтизацію національної історії молодією генерацією польських істориків [27, с. 16–17].

М. С. Грушевський критикував ідеї слов'янофільства, висловлені у працях М. Я. Данилевського та інших неослов'янофілів, за перенесення національних ознак російського народу (православ'я, община, феодально-патріархальна монархія) на інші нації [39].

М. С. Грушевський неоднозначно ставився до марксизму. Так, учений досить стримано ставився до захоплення частини суспільства та деяких науковців ідеями економічного детермінізму (насамперед марксизму): «Було б великою помилкою піддатися спокусі “упрощення”

історичного процесу й силкуватися звести всю різнорідність і різносоронність його до впливу самих економічних причин. Така чисто династична подія, як шлюб Ягайла з Ядвігою, або така клерикальна інтрига, як церковна унія, мали на дальший розвій українського життя не менші може впливи, як розвій фільваркового господарства» [29, т. 38, кн. 5, с. 231]. Окрім того, дослідник подав більш глибоку оцінку ролі класової боротьби в суспільній еволюції: «Поневоленне класи класою, таким чином, являється однаково результатом упадку солідарности і колективности, чи він довершується оружним насильством чи економічним індивідуалізмом, дорогою безкровною і мирною. Одно другого варто в останнім рахунку» [21, с. 255].

У 1920-х рр. М. С. Грушевський пропагував модернізований позитивізм як академічний стандарт історіописання. Науковець давав загальну настанову своїм співробітникам академічних установ на вивчення та популяризацію європейських новітніх соціологічних ідей (головним чином Е. Дюркгайма та інших представників французької соціологічної школи). В останніх історико-соціологічних статтях і рецензіях М. С. Грушевського містилася позитивна оцінка ідей європейських науковців [8, с. 117 та ін.]. Він, наприклад, характеризував ідеї Е. Дюркгайма, Л. Леві-Брюля, Дж. Дж. Фрезера як «нові шляхи дослідження преісторії різних явищ соціального і культурного життя» [10, с. III].

М. С. Грушевський дотримувався характерного для української народницько-позитивістської історіографії визначення проблемного поля історичної науки. Вчений називав народ головним об'єктом історичних досліджень у ХІХ ст.: «Н а р і д – м а с а (розрядка тексту автора. – О. Б.) стає героєм української історії, української культури, української творчості» [16, с. 2]. У відкритій лекції у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. історик навів таке визначення предмета історичної науки: «Народ, маса народня... єсть, і повинний бути альфою і омегою історичної розвідки. Він – зі своїми ідеалами й змаганнями, зі своєю боротьбою, успіхом і помилками – єсть єдиний герой історії» [12, с. 149]. Часом формування українського народу він визначив період «відособлення та формування народності в окрему географічно-етнографічну, а потім національну спільноту» [5, с. 15].

До традиційної частини предмета історичної науки – політичної історії народу – окрім історії культури М. С. Грушевський додав економічну історію. Вчений наголошував, що не «зовнішні політичні та державні відносини», а «економічна, суспільна та культурна історія україн-

ського населення для деяких періодів – єдино можлива історія українського народу» [5, с. 18]. Водночас науковець розширив проблемне поле української історичної науки і за рахунок психології [14, т. 9, кн. 1, с. 6], зазначаючи важливість врахування психологічних та естетичних аспектів вивчення духовної культури: «Поетична творчість і традиційна пам'ять народу не спиняється скільки-небудь повно і рівно на його історичних переживаннях, і їх більша або менша сила чи яскравість зовсім не дають міри інтенсивності колишнього вражіння чи заінтересовання сих мас тою чи іншою особою чи подією. Тут, очевидно, мають впливи дуже складні психологічні й естетичні фактори» [23, с. 102].

З початку XX ст. М. С. Грушевський вважав, що теорією історичного процесу має займатися генетична соціологія³. Її проблемне поле учений визначав як «вияснення початків соціального (громадського) життя людства та його розвою вважається ділом соціології, а саме тої частини її, яка зветься соціологією генетичною, або динамічною, а могла б зватися й просто соціологією історичною» [21, с. 9].

Молодий М. С. Грушевський у розвідці «Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці» визнав головним критерієм оцінки прогресу того чи іншого суспільного руху «інтереси громади». На його думку, держава є прогресивною, «коли вона дає запомогу духовно-моральному, економічному й політичному розвитку громади» [38, с. 27]. Як приклад він оцінював рух «болоховців» не як історичний регрес, а називав його історично виправданим та корисним рухом [38, с. 27–28]. Історик вважав кращим шляхом суспільного розвитку поступове реформування тогочасного устрою та збереження самоуправління. У такому випадку «сили народні мали б гинути марно в дріб'язковій колотнечі, громада – скнїти в апатії, народне життє мало б їти на регрес» [38, с. 27–28].

М. С. Грушевський широко тлумачив етичний критерій суспільного прогресу. «Мета роду людського, людського існування, – твердив український учений, – єсть якомога ширший і повніший розвій заложених у єму духовних сил і через цей розвій якомога ширше визнання й запровадження в житті принципів правди, добра і краси» [41, арк. 61 зв.]. Він також підкреслював безперервність прогресу людства

³ Замість терміна «філософія історії», що асоціювався у нього з німецькою ідеалістичною філософією, М. С. Грушевський здебільшого використовував термін «історіософія» з підкресленням його застарілості [14, т. 1, с. 20], а з початку XX ст. – «генетична соціологія» [21].

[40, арк. 2 зв.]. «Сі національні змагання і потреби справити до поступових течій життя загальнолюдського, – писав учений, – не ламанням і розриванням, а культурною еволюцією в нерозривному контакті з поступовим походом людства» [19, с. 97].

М. С. Грушевський критикував спрощене розуміння прогресу як історичного кругообігу чи безупинного розвитку по прямій, лише висхідній, лінії, доводячи, що суспільний розвиток може прискорюватися або уповільнюватися, а в деякі періоди історії – регресувати.

Історик висловлював типово позитивістські оцінки суспільних революцій. У його працях присутнє подвійне розуміння терміна «революція». Під цим поняттям він розумів насильницьку зміну існуючої влади, інколи і кардинальну зміну суспільних відносин. Він, наприклад, оцінював Хмельниччину як «суспільну революцію XVII в.» [11, с. 1] через її широкомасштабні наслідки.

Подібно іншим історикам-позитивістам М. С. Грушевський стримано підходив до питання необхідності революцій. Будучи прихильником еволюційного шляху історичного розвитку, вчений у більшості випадків заперечував доцільність революційних суспільних змін. Так, на його думку, швидкі, кардинальні зміни державного устрою є «не найлучча, не найспряміша стежка громадсько-політичного прогресу. Далеко більш корисним було б поступове реформування крок за кроком тогочасного устрою, що помалу поліпшало б громадсько-політичні відносини і наворотило їх до нормального становища» [38, с. 28]. Дослідник відзначав негативні сторони подій середини XVII ст.: «Хмельниччина мала багато своїх темних і дуже прикрих сторін. Ріки крові, обопільне озвірення, в результаті – спустошення цілих земель; безкочні жертви і в результаті – цілковите розчарування народу... матеріальна і моральна руїна» [32, с. 29].

Водночас М. С. Грушевський визнавав закономірність деяких суспільних рухів і реформ, бо вони «самі по собі були впливом часу й його потреб» [14, т. 6, с. 528]. Окрім національного, вчений вирізняв соціально-економічні чинники суспільних рухів, підкреслюючи неусвідомленість їх народом: «соціально-економічні мотиви, що лежали в основі руху, не були виявлені, не увійшли у свідомість і зісталися в формі невиразних інстинктів народних мас» [31, с. 77].

М. С. Грушевський розвинув далі позитивістську теорію суспільної еволюції. Вчений наголошував на безперервності української історії, зазначаючи: «Органічна зв'язність і тяглість народного життя не

переривається вповні не при яких змінах і переломах, поки живе даний нарід» [14, т. 7, с. VIII]. Він визначав «явища економічної та культурної еволюції» як «основу народного життя, що проводить нас через всі стадії існування українського народу та пов'язує в єдине органічне ціле його історію» [5, с. 18]. При цьому дослідник також показав діалектичний характер взаємозв'язку двох стадій еволюції держави як суспільного організму: «На зміну періоду зовнішньої, механічної єдності... приходить період зовнішнього розкладу та розпаду, під поверхнею якого проходить більш глибокий процес внутрішнього об'єднання, в протилежність попередньому процесу механічного об'єднання процесом хімічного перетворення» [2, с. 81].

Погляди О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса та Ф. Енгельса на суспільну еволюцію М. С. Грушевський вважав схожими. Вчений наголошував, що для О. Конта головним фактором був психологічний, духовний фактор, для Г. Спенсера – біологічний, для К. Маркса – економічний. Усі підходи, за оцінкою М. С. Грушевського, не враховували всієї складності суспільного життя. Зокрема, дослідник наводить точку зору Ф. Енгельса про економічне («продукція життєвих засобів») та біологічне («продовження роду») завдання еволюції [21, с. 38]. М. С. Грушевський поділяв суспільну еволюцію на державну [14, т. 4, с. 99], економічну [14, т. 6, с. 2], культурну [14, т. 6, с. 422].

Посилаючись на Г. Спенсера, вчений характеризував закон еволюції таким чином: «Се закон світового життя, неорганічного і органічного... Закон сей витікає з загальної тенденції постійного приноровлення (припасування) внутрішніх відносин до зовнішніх, а виявляється в неустанній диференціації й інтеграції, або інакше – в постійнім поступі необ'єднаної однотайности в напрямі до внутрішньо об'єднаної і зв'язаної різнорідности» [21, с. 20]. Характерно, що у більш пізній праці «Початки громадянства (генетична соціологія)» (1921 р.) він продовжував розвивати положення Г. Спенсера про диференціацію та інтеграцію (консолідацію) як дві головні тенденції суспільної еволюції [21, с. 107, 111, 194, 292 та ін.]. Вчений показав на різних прикладах, як процес майнової та соціальної диференціації населення привів до класоутворення [21, с. 182–193, 286].

М. С. Грушевський підкреслював, що історичний процес еволюціонує в напрямку рівноваги всіх тенденцій і сил, у бік найменшого опору [9, ч. 2, с. 54; ч. 3, с. 5]. Він також поділяв думку Г. Спенсера про відцентрові та доцентрові сили [8, арк. 3 зв.].

М. С. Грушевський підтримав ідею Г. Спенсера про притаманні суспільній еволюції історичні ритми. Він розгорнув концепцію ритмів та циклів соціального розвитку, відзначаючи «велику силу ритму взагалі... його універсальну владу над світом» [15, т. 1, с. 64]. Вивчення ритмів соціального розвитку учений оголосив одним із головних завдань соціології, історії та інших суспільних наук: «Відкидаючи випадкове і вибираючи основне і постійне, вибрати те, що становить властиву основу сього ритму, те, що стремить до повторювання, до постійности» [21, с. 43]. До ритму, за його оцінкою, звертаються «як до незвичайно сильного, певного, нехибного впливу на доохрестне життя, для викликання в нім явищ і ситуацій бажаних і ухилення шкідливих і неприємних» [15, т. 1, с. 64]. Історик підкреслював часову нерівномірність історичного процесу: «Події йдуть не однакою темпом і енергія життя не рівна» [18, с. 150]. У соціальному житті, на його думку, діють лише емпіричні (біологічні, психологічні, економічні) закономірності, які надають «той ритм, ту загальність, котра рішучо виводить соціологію за рамки чисто описових завдань і робить її теж дійсною наукою про певні загальні і постійні тенденції і форми соціального розвитку» [21, с. 43]. Також дослідник відзначав різні темпи розвитку окремих сфер господарства: «В нормальних обставинах, з густішим залюдненням і ліпшим загосподаренням краю, торгівля і промисел повинні були б розвиватися все більше, торгово-промисловий характер міст рости, а їх хліборобська окраска – зникати» [29, т. 38, кн. 6, с. 427]. Але попит на сільськогосподарську продукцію у Західній Європі, на думку історика, стимулював розвиток сільського господарства. Тому з другої половини XVI ст. торгівля та промисел занепадає [29, т. 38, кн. 6, с. 427].

З позицій біологічного редукціонізму англо-американських позитивістів М. С. Грушевський характеризував еволюцію державного організму – як зміну «механічного» та «хімічного». «Механічна» еволюція, на його думку, носить формальний та примусовий характер, за формою це зовнішнє об'єднання в один державний механізм різних етнографічних та культурно-економічних одиниць. Давньоруська держава часів Володимира Великого, за оцінкою історика, була «кульмінаційним пунктом у зовнішньому процесі утворення Київської... держави» [5, с. 58]. «Хімічну» еволюцію вчений пояснював як «процес проникнення та заглиблення в життя провінцій цієї держави, витворених нею політичних, суспільних, правових та культурних форм» [5,

с. 58]. Історик підкреслював марність спроб князів, що правили після Володимира Святителя, призупинити розпад Давньоруської держави на окремі князівства: «... взагалі не вдаються такі спроби повернути назад колесо історичної еволюції» [5, с. 58].

Більш того – відповідно до стандартів тогочасного історіописання М. С. Грушевський намагався антропоморфізувати історію націй і держав. Науковець намагався порівняти історію українського народу з людським життям: «Розбивши його (українського народу. – О. Б.) політичне жите, ... сі неприхильні історичні обставини притьмили світлі і славні моменти його житя, прояви його активності, його творчої енергії й на довгі віки кинули його на роздорожі політичного житя, як безборонну, незахищену здобич для заборчих апетитів його сусідів, як етнографічну масу без національної фізіономії, без традицій, навіть без імені» [14, т. 1, с. 3].

М. С. Грушевський розвинув ідеї Г. Спенсера, Ч. Дарвіна, Г. Тарда щодо суспільних закономірностей. «Постійні повторювання певних взаємовідносин між явищами» він називав «тенденціями певної одностайної еволюції» [21, с. 42]. При цьому еволюційні види закономірностей науковець підносив до статусу емпіричних законів. «В людським громадянстві, – писав він, – ділають такі біологічні закони як самоохорони роду, постійної диференціації, наслідности, виживання найбільш приспособлених і т. ін. Можна вказати аналогічні з ними “закони психологічні” – скажімо “наслідування” і вибору, “закони економічні”, як залежність попиту і подачі, поділ праці, і т. ін. Вони витворюють причинність і внутрішню необхідність в межах кожної з сих функцій, котра дає можливість конструювати дійсну науку» [21, с. 42–43]. Таким чином, він розвинув поширені в європейській, насамперед німецькій, науці досліджуваного часу ідеї пояснення історичних явищ через закони психології.

М. С. Грушевський чітко відділяв суспільні закономірності від законів природи [21, с. 36]. Він підтримав точку зору Дж. Ст. Мілля, який виступив проти ототожнення законів природи та суспільства.

Пошук суспільних законів чи закономірностей М. С. Грушевський вважав нескінченним, бо «скільки б не уставлялась ся таких “соціальних законів” в абстракції, в якійсь алгебраїчній формулі, все таке в реальних обставинах життя, в неустанній прогресії складности і скомплікованости його факторів завсіди буде зіставатися сумнів: чи всі дані, які беруть участь в данім соціалнім моменті, дійсно взяті на рахунок?

Чи якийсь фактор, зіставшись поза рахунком, не змінить своїм впливом результату найбільш несподіваним способом?» [21, с. 39].

М. С. Грушевський виступав проти жорсткої обумовленості розвитку суспільства законами та закономірностями. Він заявляв з цього приводу: «Я не прихильник ідей історичного фаталізму і не думаю, щоб певні впливи історичного процесу незмінно, як первородний гріх, впливали потім до скончання віка на жите даного народу, як його фатум. Я вірю в велику силу самовизначення колективного чоловіка, людської громади і в широку сферу ділання його самовизначення» [19, с. 63]. Пізніше він знову наголосив на великій ролі окремих соціальних груп та осіб в історичному процесі. У «Початках громадянства» вчений писав про «автоматичність і механічність соціального процесу, його незалежність від людської волі» [21, с. 36].

М. С. Грушевський вважав, що недостатньо математичними законами пояснювати суспільні явища. Слідом за П. Л. Лавровим він розрізняв каузальні закони в фізиці, емпіричні закони в біології. На переконання історика, каузальні закони не можуть діяти в соціології. Учений відрізняв поняття закону в соціології та правознавстві. Історик вважав, що при перенесенні поняття «закон» з юридичної науки в інші випали такі елементи, як воля, мета і моральна обов'язковість [21, с. 36–37].

М. С. Грушевський більше використовував терміни «закономірність», «тенденція», «аналогія», ніж «закон». Пізніше, в еміграції, вчений намагався уникати навіть слова «закономірність», використовуючи у праці «Початки громадянства (генетична соціологія)» терміни: «тенденція», «одностайність», «загальність», «ритм».

М. С. Грушевський детально розглянув шляхи класо- та державотворення. Він неодноразово писав про різні варіанти формування людського суспільства: «Не можна з категоричністю говорити про єдиний і тотожний початок соціального людського життя, а тільки про приблизно-подібний» [21, с. 33]. Історик частково підтримав і тезу Г. Спенсера про суттєву роль війн у створенні держави на прикладі давньоруської історії: «За аналогією з історією інших племен та народів можна думати, що поява дружинного елемента викликана була нападами іноплеменників та необхідністю оборони... Іноземна влада, природно, викликала реакцію, а для систематичної боротьби з нею та забезпечення племені від завоювань та вторгнень у майбутньому необхідно було створити інститут князів-військовонаачальників» [4, с. 290–291]. Пізніше (в еміграції) дослідник прямо вказував, що війни прискорюють розклад родо-

племінного устрою та формування державності [21, с. 251–252]. Водночас М. С. Грушевський визнавав, що держави «в більшості своїй розвивались не з завоювання, а з організації оборони і з внутрішнього соціально-економічного процесу» [21, с. 254]. З огляду на це історик визначав такі чинники розкладу родоплемінного устрою та формування державності: внутрішні – економічна диференціація «через розвиток продукції»; зростання соціальних авторитетів; розвиток хліборобства та «територіалізація життя», зміни у світогляді; зовнішні – війни та організація військової верстви; «поява невільників і невільної праці з усіма впливами сього на економічні і соціальні відносини, як нагромадження багатства, зневага праці»; «впливи мандрівок» [21, с. 251–252]. Відповідно до теорій Г. Спенсера, І. Я. Бахофена і Е. Б. Тейлора М. С. Грушевський подав схему формування соціальної структури племені полян як об'єднання сімей «у дрібні общини», які, в свою чергу, об'єднувалися у земські округи [4, с. 290].

М. С. Грушевський визнавав теорію факторів. Ідея В. Б. Антоновича про три головні фактори (елементи) давньоруської історії була розвинута ще в студентській роботі М. С. Грушевського «Отношение веча к княжеской власти в удельно-вечевой период русской истории», де простежено боротьбу цих трьох начал давньоруської історії [34, арк. 8–10].

В іншій роботі «Нарис історії Київської землі» М. С. Грушевський пов'язував політичну єдність землі з появою дружинного елемента. Учений пояснював відсутність проявів соціальної боротьби після смерті князя Ярослава Мудрого легкою перемогою княжо-дружинного фактору над громадсько-самоуправним [4, с. 290]. Обмеження прав громади та веча пройшло, на його думку, без боротьби, бо «дружинний елемент не прийшов тут зовні, а розвинувся на місці з історичних умов життя самої полянської общини» [4, с. 292]. З поступовим відчуженням княжо-дружинного елемента від громадського «населення окраїнних областей задумало скористатися ним (татарським ігом. – О. Б.) для того, щоб визволитися від дружинного ладу, від князівської централізації та у безпосередній залежності від татар відновити первісний лад дрібних автономних громад» [4, с. 450].

Молодий М. С. Грушевський ставив завдання вивчення комбінацій різних факторів та їх зв'язків між собою: «спостерігати ті конкретні відносини, в які вступали між собою при зустрічі різні історичні фактори, їх взаємодію і зв'язок, тоді як в інших випадках вони вивчаються більш або менш in abstracto» [1, с. I].

Пізніше науковець виділяв три головних фактори суспільного розвитку: біологічний, економічний та психологічний. Складність історичного процесу М. С. Грушевський вбачав у постійному порушенні єдності його чинників: «впливи різних функцій соціального життя перехрещуються, нейтралізуються, викликають регресивні рухи або пересування в формах соціальної еволюції» [21, с. 42].

Багатофакторний (найчастіше трифакторний) підхід, з урахування певних особливостей, притаманних окремим землям, був продемонстрований М. С. Грушевським в «Історії України-Руси» та інших працях, де він висував іншу фундаментальну тріаду «територія – держава – народ», в якій основним елементом був народ. З еволюцією поглядів ученого від народництва до державництва роль народу в його історичній концепції змінюється. Науковець усе більше підкреслював користь державних інституцій.

Часто М. С. Грушевський, аналізуючи конкретні історичні факти, не дотримувався трифакторної моделі історіописання, відзначаючи більшу кількість факторів суспільного життя: «Фактори життя виступають в незвичайній різнородности й численности, й нелегко вибрати в відповідній повноті моменти, потрібні нам для зрозуміння ним еволюції життя та представити їх у в відповідній пропорції їх впливів і значіння» [14, т. 5, с. VI]. Застосування поліфакторної моделі історіописання давала змогу більш об'ємно досліджувати історичний процес.

У лекціях М. С. Грушевський розглядав і спенсерівську класифікацію факторів. Він підтримав поділ історичних факторів на зовнішні та внутрішні, які, у свою чергу, услід за Г. Спенсером поділяв на первинні та вторинні [8, арк. 97]. Проте ця класифікація опосередковано присутня в його працях.

Різнорідність впливу факторів на суспільне життя вчений пов'язував з розмаїттям історичних обставин. Так, для історії України XIV–XVI ст. М. С. Грушевський визнавав перевагу політичних факторів у порівнянні з іншими: «при тій переважно вповні пасивній ролі, яку грав український народ в сих століттях (XIV–XVI), – і суспільно-політичні відносини, а навіть і уклад економічного життя в більшій мірі залежав від впливів політичних подій, що розвивалися поза Україною, від суспільно-політичних форм чужих, українському народові накинених» [14, т. 6, с. 1].

Особливу увагу М. С. Грушевський приділяв релігійному фактору, відзначаючи його значущість не лише в українській історії XVI–

XVII століть, а й для більш раннях періодів. Так, вчений підкреслював «величезне значення релігійної думки – цієї психологічної надбудови життя, для вироблення “передзаконного права”, або “племінного обичаю” – попередника пізнішого права класової держави [21, с. 137]. Аналізуючи обставини прийняття Брестської унії 1596 р., М. С. Грушевський писав про релігійний фактор так: «Церковні відносини на переломі XVI і XVII вв. (а моментами і скорше) стають тим фокусом, в якому збираються політичні, національні, а навіть і суспільні змагання українсько-руської народности, і церковними гаслами покриваються потім змагання і течії в основі річі зовсім далекі від чисто церковних інтересів» [14, т. 5, с. 385].

Про значний вплив географічного фактору в початковій історії українського народу М. С. Грушевський писав: «Географічні прикмети краю і дані ними відносини сусідства фатально налягли на всю політичну долю українського народу і тяжко відбилися на його культурнім і національнім життю» [14, т. 1, с. 15–16; подібна думка про неприхильні геополітичні обставини див.: 14, т. 1, с. 3 та ін.]. Однак, подібно до інших істориків-позитивістів, М. С. Грушевський намагався уникати абсолютизації впливу географічного фактору на історичний процес. «Не тільки фізичні обставини даної території, – писав він, – а й ті політичні та культурні впливи, відносини сусідства, культурні вклади в землю попередніх насельників і останки їх, що примішуються до нової колонізації, – все се многоважні сторони, якими територія могутньо впливає на дальшу історію народа» [14, т. 1, с. 8].

Окрім географічних умов, М. С. Грушевський називав колонізацію важливим фактором історії українського народу, підкреслюючи її «великий вплив на українську етніку» [14, т. 1, с. 14]. Фізичними умовами, що коригували напрямки колонізації і визначали економічне та культурне життя країни, на думку М. С. Грушевського, були ландшафт, флора та фауна, особливості ґрунту [2, с. 39]. Науковець підкреслював, що «колонізаційні обставини» забирали енергію українського народу та його вищих верств. «Величезна маса народу, – підкреслював історик, – не могла віками піднятися над примітивні клопоти про охорону свого існування та сотворення найелементарніших підстав економічного життя. Ціла народність не могла зібрати свободних достатків і сил для задоволення вищих культурних потреб» [14, т. 1, с. 15].

Водночас М. С. Грушевський більше уваги став приділяти економічному фактору. З посиланням на праці В. О. Ключевського він писав

про значну роль фінансів та торгівлі в давньоруській історії: «Володіння капіталом ставило в залежність від них (багатих людей – О. Б.), маси як сільського, так ще більше – міського населення, дрібних купців, промисловців та землевласників, і створювало їм у суспільстві впливове, керівне положення» [4, с. 352]. М. С. Грушевський називав торгівлю «движучою силою», що «в тих обставинах дрібного натурального господарства одна збирала засоби, капітали в їх тодішніх формах і давала імпульс до творення нових форм суспільного ладу, нових відносин суспільних і політичних» [14, т. 1, с. 397]. Торгівля, за його оцінкою, служила «цілею для правительства і дружини, що правила сею системою й жила з її доходів» [14, т. 1, с. 397].

Простий народ, за оцінкою М. С. Грушевського, байдуже ставився до процесу державотворення. «Князівсько-дружинний устрій, – зазначав він, – не пройшов глибоко в масу народню, не перейняв її цілою системою, як феодалізм західний, не пустив глибокого кореня в самий ґрунт, він зостався чимсь зверхнім, досить хистко прив'язаним до народу» [12, с. 146]. Більше того – М. С. Грушевський до заслуг князів, дружинників, боярства відносив «політичну і культурну роботу в давній Русі», оскільки «вони держать в своїх руках ту широку торгівлю і дають рух промислу і штуці; в сі сфері найраніше знайшло вступ християнство; тут знаходила собі опіку церква, письменництво, духовна культура; тут зростала ідея національної й культурної єдності руського народу» [12, с. 145]. При цьому вчений наголошував, що «народня-ж маса здебільшого зоставалась чужою для сего руху, для сих завдань. Політичні змагання дружини і боярства були її здебільшого несимпатичні, витворенє широкої держави накладало на неї тільки більші тягари податкові і зміцняло ту князівсько-дружинну верству, що тяжіла над нею; загранична торгівля, штука, нові промисли були не для народа: він задовольнявся майже виключно місцевими виробами; християнство і его обряди довгий час народ уважав релігією князів та бояр» [12, с. 145]. Історик наводив факти про протистояння громади і панівної верхівки і в більш пізні періоди української історії [12, с. 146, 149]. Зокрема, М. С. Грушевський відзначав пасивне ставлення народних мас до боротьби між Свидригайлом та Сигізмундом у Великому князівстві Литовському: «Народним масам ця боротьба залишалася чужою. Вона була справою князей та бояр, боротьбою двох аристократій. Народ був лише пасивним учасником її» [5, с. 108 прим.].

Слідом за М. І. Костомаровим М. С. Грушевський називав Київську Русь федерацією, в якій автономія поєднувалась «з єдністю руського

народа, зазначеною в єдності мови, культури, релігії, громадського устрою» [12, с. 144]. М. С. Грушевський доводив, що давньоруські землі мали різний рівень самоуправління та підпорядкування Києву (аж до фактичної незалежності Полоцького князівства) [14, т. 1, с. 426–427]. Він визнавав, що «автономність князівств» має лише «певну аналогію з федерацією», оскільки «вся політична система давньої Русі не виробила певних скристалізованих форм, не вийшовши з стану формування і боротьби різнородних чинників політичних відносин» [14, т. 3, с. 207].

М. С. Грушевський визначав народ «як відому колективну індивідуальність, що існує незалежно від територіальних, політичних або конфесійних поділів», об'єднану «відомими загальними ознаками у сучасному, спільністю пережитого у минулому та спрямованістю у майбутньому» [6, с. 1]. На прикладі українського народу він конкретизував дефініцію, говорячи про «його територію і жите в сучаснім і минулім і ті етнографічно-політичні групи, організації, форми, в яких організовувалося сучасне українське життя» [14, т. 1, с. 2]. Вчений розширив традиційні хронологічні рамки формування української народності до часів існування Давньоруської держави [5, с. 77 прим.].

М. С. Грушевський наголошував на суттєвій різниці між українським та російським народами. З метою розрізнення етносів історик виділяв таку сукупність ознак: мова, «фізична будова тіла», риси психофізичні, які проявляються «в народному характері, психології, складі сімейних і суспільних відносин» [5, с. 14]. На його думку, українці «об'єднані одною мовою, а головне – одною свідомістю народною чи національною» [33, с. 114]. Учений виділяв антропологічні, психічні та ментальні особливості народів: «Ці одміни народу суть дуже різні, одні належать до фізичного єго складу, яко череп, зріст, склад тіла, другі – до єго характеру, поведження, побуту, треті – до єго духу ідей, світогляду. Усі ці ознаки увіходять у ідею народу» [41, арк. 59 зв.].

Дефініцію «народність» М. С. Грушевський визначав як системну категорію: «Народність єсть сума атрибутів, котрими окреслюємо ми ідеєю загального, характеризуючи який-небудь народ, сумою ознак» [41, арк. 59]. Учений виділяв зовнішні (географічні, а не фізичні) обставини формування етносу: «Народ єсть продукт натуральний і історичний, він складається довгими впливами обставин фізичного життя, що впливають на фізичне життя чоловіка (на тіло, а через се – і на характер, і на душу)... Народ... живий організм, він легко піддається

під вплив на початку, за часи свого дитячого і молодого віку й чим далі, то стає більш упертим і міцним» [41, арк. 60 зв.–61].

Отже, М. С. Грушевський виділяв антропологічні, ментальні, культурні ознаки, що проявляються «в складі індивідуальної вдачі, в відносинах родинних і суспільних, в побуті й культурі матеріальній і духовній» [14, т. 1, с. 6]. «Сам народ, – уточнював науковець, – не являє собою нічого однотайного, об'єднуючи різні соціальні й професійні верстви, з відмінними традиціями, світоглядом і моралею» [28, с. 8].

М. С. Грушевський не вважав питання про спільність походження та близькість окремих рис українського та російського народів науково актуальним: «Українська етнічна індивідуальність не стане ані менше, ані більше здібною до самостійного культурного розвитку од того, чи наукові студії викажуть більшу чи меншу антропологічну чи лінгвістичну близькість її великоросійської. Внутрішні потреби до реалізації своїх оригінальних етнічних прикмет у письменстві, нації, суспільнім життю, що керують тим розвоєм, через те ані збільшаться, ані зменшаться» [20, с. 87–88]. Характер російського народу, на його думку, був «глибоко відмінним від європейського» через «брак власної людської гідності і непошанування гідності іншої людини...; брак волі до організованого громадського і політичного життя, нахил до анархізму і навіть руйніцтва соціального і культурного; легковаження культурних і громадських вартостей і величання своєю некультурністю й неорганізованістю...; вічне хитання між громадським і моральним максималізмом і повним нігілізмом, яке спадає часто до повної втрати моральних критеріїв» [33, с. 147]. Натомість український народ з деякою ідеалізацією М. С. Грушевський відносив до європейських народів «з їх високим розвитком гідності своєї, пошануванням гідності чужої, любові до певних, усталених зверхніх форм, “законних речей”, етикету й добрих манер, любов'ю до чистоти, порядку, краси життя, прив'язанням до культурних і громадських вартостей життя і т. ін.» [33, с. 147–148]. Учений визнавав орієнталістські впливи на український народ, але вважав його завжди «народом західної культури» подібно до болгар, сербів, іспанців [33, с. 147, 150].

М. С. Грушевський на багатьох прикладах з економічної, політичної та культурної історії показував неоднозначність впливу геополітичного фактору на долю українського народу. Так, вчений підкреслював вплив географічних умов на психологію та світогляд народу, підкреслюючи особливості його менталітету на різних територіях: «Історична доля Галичини віками впливала на пониження в тутешній українській

людности елементів ініціативи, сміливості, активності, і заступала їх прикметами пасивної витривалості, пасивного завзяття, упертості» [19, с. 58–59]. Тим часом на сході України «небезпечність життя виховувала в людях сміливість, ризик, нахил до ширших перспектив, здібність цінити досягнення поставленої мети вище над всякі матеріальні рахунки» [19, с. 60–61].

Історики по-різному підходили до вивчення та оцінки окремих історичних осіб та суспільних верств. Для істориків народницького напрямку (як романтичного, так і позитивістського етапів) інтереси простого народу завжди стояли вище, ніж інтереси владної верхівки чи окремих видатних осіб. Висловлюючи загальну для української народницько-позитивістської історіографії точку зору, М. С. Грушевський підкреслював пріоритет інтересів народу і громади над державними. «Устрій державний, – стверджував він, – по всі часи цікавий нам переважно тим, оскільки він впливав на стан народу, оскільки сам підпадав впливу громади й оскільки відповідав її бажанням і змаганням» [12, с. 149]. Він не підтримав жорстку критику В. Б. Антоновичем правлячої еліти Гетьманщини і вступив у відкриту полеміку зі своїм науковим керівником: «Сказати, ... що при кінці XVII в. старшина цілком забула про автономічні завдання та дбала про власні інтереси, що то були часи найбільшої деморалізації серед старшини... буде забагато. Були між нею егоїсти, запроданці, але закинути їй в цілості повний брак політичних ідеалів не можна» [22, с. 13]. Пізніше дослідник дійшов висновку, що Богдан Хмельницький та старшина у боротьбі за власні інтереси, «не хочаючи тої революції», «непомітно проробили з народніми масами – міщанськими, селянськими і дрібно-інтелігентськими ту величезну революцію, що стало підставою Нової України і перерисувало карту Східньої Європи» [14, т. 9, кн. 2, с. 1501]. Проте, зазначав учений, «цілком не здібні були порахуватися з її значінням і наслідками» [14, т. 9, кн. 2, с. 1501]. За допомогою численного фактажу М. С. Грушевський доводив, що гетьман Богдан Хмельницький не опікувався інтересами народу: «Для нього матеріалом, гарматним м'ясом служили не чужі, підбиті племена, а свій власний нарід. Він збудував свою владу, владу пануючої старшинської верстви ціною страшних жертв мас. Він зробив пустою половину України, щоб укріпити панування своє і своєї династії... але і звідси розігнав половину людей, примусив тікати за кордони України... В нім просто вражає ся марнотратність українським людським матеріалом в кампаніях і байдужість про захованне

території... Хмельницький все вів війну на українській території, ніколи не стараючись понести її на неприязельську, навіть коли і мав на се змогу» [14, т. 9, кн. 2, с. 1496].

Оцінки історичних осіб М. С. Грушевським залежали від ставлення до них народу. Наприклад, на думку історика, «слабою стороною» Б. Хмельницького було «нерозумінне потреб народних мас, несвідомість потреби опертись щиро на сі народні маси, для них і з їх становища, не з становища козачої верстви, будувати суспільний політичний устрій» [32, с. 28]. Пізніше історик неодноразово буде оцінювати саме з точки зору корисності для народу діяльність П. К. Конашевича-Сагайдачного [14, т. 7, с. 373], Богдана Хмельницького [14, т. 9, кн. 2, с. 1496, 1500–1501, 1504–1508 та ін.] та інших українських керманчів. Водночас М. С. Грушевський високо оцінював Б. Хмельницького: «Обдарований полководець, геніальний... адміністратор, умілий політик-дипломат», зазначаючи при цьому, що гетьман «не піднімався над рівнем політичних та суспільних поглядів середовища, що виростило його» [4, с. 179].

Подібні думки висловлював М. С. Грушевський і щодо діяльності Данила Галицького, вважаючи останнього «продуктом князівсько-дружинної політичної традиції» [14, т. 3, с. 91]. Він підкреслював, що цей обраний народом і підтриманий «громадою в боротьбі з боярством» князь не «сміє зближитися до сих мас – вони зістаються йому чужими; з боярством чує він себе далеко ближше – по традиції. Його боротьба з народнім автономічним рухом має глибоко трагічний характер і найліпше показує, наскільки він був сином минувшого, а не чоловіком будучини» [14, т. 3, с. 91].

Б. Хмельницького та козацьку старшину М. С. Грушевський вважав носіями державницьких традицій в українській історії. Вчений високо оцінював тих її представників, яких вважав носіями ідеології (насамперед Б. Хмельницького, П. Д. Дорошенка та І. С. Мазепу). Зокрема, П. Д. Дорошенка історик характеризував як одного з останніх послідовників ідеї самостійності Гетьманщини: «Це був останній сподвижник Хмельницького, останній представник гуртку автономістів, який виховав ідею самостійної української держави. Своєю настирливістю та незламністю в очах сучасників він довів цю ідею до абсурду» [4, с. 225]. І. С. Мазепу перших років гетьманування вчений характеризував так: «Шляхтич за народженням та вихованням..., що доволі випадково опинився у козацькому війську та навряд чи шукав у ньому чогось іншого, ніж особистої кар'єри, новий гетьман подібно своєму

попереднику був дуже сумнівним надбанням для Гетьманщини... Людина здібна та честолюбна, але занадто ухильна та обережна, яка занадто враховує усякий ризик та небезпеку для свого "я", бюрократ та дипломат за складом понять та темпераментом, він мало годився для самостійної, відповідальної ролі політика» [4, с. 230]. М. С. Грушевський підкреслював, що у народі І. С. Мазепу не любили «як протектора старшини, представника та винуватця все зростаючої залежності селянського населення та рядового козацтва від поміщиків-старшин, посиленого оподаткування...» [4, с. 232].

Крім того, історик розглядає історичні постаті і з точки зору їхньої харизматичності. Так, науковець підкреслював відсутність харизми у Ярослава Мудрого: «Сама фігура Ярослава виступає досить слабо... Очевидно, в його особі, в характері не було прикмет визначних, незвичайних, що могло б зворушити фантазію сучасників, відбитися в пам'яті суспільності і викликати перекази, легенди, анекдоти, як се було з Володимиром. Воно і зрозуміло, що зручний, обережний політик, любитель книжного почитання і монаршого життя – Ярослав і не мав чим заінтересувати суспільність, хоч був далеко більш позитивною фігурою, як його брат – авантюрист Мстислав» [14, т. 2, с. 43–44].

Отже, у науковій творчості М. С. Грушевський використовував різні філософські доктрини, проте головною для нього був позитивізм, що спирався на ідеї просвітництва та лібералізму. Водночас на погляди вченого впливали й інші теорії. Синкретичність поглядів історика сприяла й сюжетному різноманіттю його величезної наукової спадщини. Аналіз його наукових праць свідчить, що вчений послідовно дотримувався всіх елементів позитивістської моделі історіописання: віра у суспільний прогрес, визнання історичного процесу закономірним, багатофакторним, розробка теорії суспільної еволюції, вивчення у першу чергу історії народних мас.

Джерела і література:

1. Грушевский М. С. Барское староство: ист. очерки (XV–XVIII вв.) / М. С. Грушевский. – К.: Тип. ун-та, 1894. – VI, 308 с.
2. Грушевский М. С. История украинского народа / М. С. Грушевский. // Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. Ф. К. Волкова, М. С. Грушевского, М. М. Ковалевского, Ф. Е. Корша, А. Е. Крымского, М. И. Туган-Барановского, А. А. Шахматова. – СПб., 1914. – Т. 1. – С. 38–360.

3. Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос: ст. и заметки / М. Грушевский. – СПб.: Обществ. польза, 1907. – 291 с.
4. Грушевський М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия / М. Грушевский. – К.: Тип. ун-та, 1891. – XIV, 520 с.
5. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – К.: Лыбидь, 1990. – 398 с.
6. Грушевський М. С. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения / М. С. Грушевский. // Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. Ф. К. Волкова, М. С. Грушевского, М. М. Ковалевского, Ф. Е. Корша, А. Е. Крымского, М. И. Туган-Барановского, А. А. Шахматова. – СПб., 1914. – Т. 1. – С. 1–37.
7. Грушевський М. С. Украинцы / М. С. Грушевский. // Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия. Россия. Германия / Ред. А. И. Кастелянский. – СПб., 1910. – С. 152–177, 307–330.
8. Грушевський М. Відродження французької соціологічної школи / М. Грушевський. // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1926. – Вип. 1–2. – С. 112–117.
9. Грушевський М. С. Всесвітня історія у короткім огляді: У 6 ч. / М. С. Грушевський. – К.: Українознавство, 1996. – Ч. 2–3.
10. Грушевський М. Вступне слово / М. Грушевський. // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1926. – Вип. 1–2. – С. III–VIII.
11. Грушевський М. Вступне слово / М. Грушевський. // Розвідки про народні рухи на Україні-Руси; під ред. М. Грушевського. – Львів, 1895. – С. I–III.
12. Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. / М. Грушевський. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1894. – Т. 4, кн. 2. – С. 140–150.
13. Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні / М. С. Грушевський. – Львів: Тип. НТШ, 1925. – 160 с.
14. Грушевський М. С. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1991–1997. – Т. 1–11; кн. 1–12.
15. Грушевський М. С. Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. / М. С. Грушевський. – К.: Либідь, 1993–1996. – Т. 1–6; кн. 1–9.
16. Грушевський М. «Малороссийские песни» Максимовича і століття української наукової праці / М. Грушевський. // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 1–13.

17. Грушевський М. На українські теми: О любви к отечеству и национальной гордости / М. Грушевський. // Літературно-науковий вістник. – 1907. – Т. 37, кн. 3. – С. 497–505; Т. 38, Кн. 4. – С. 111–123.

18. Грушевський М. На українські теми: При кінці року / М. Грушевський. // Літературно-науковий вістник. – 1907. – Т. 37, кн. 1. – С. 145–154.

19. Грушевський М. Наша політика / М. Грушевський. – Львів: Друк. НТШ, 1911. – 119 с.

20. Грушевський М. Нова «пря» про українсько-руську книжну мову / М. Грушевський. // Літературно-науковий вістник. – 1899. – Т. 6, кн. 5. – С. 85–92.

21. Грушевський М. С. Початки громадянства (генетична соціологія) / М. С. Грушевський. – Відень: Укр. соціол. ін-т, 1921. – 328 с.

22. Грушевський М. Примітки до історії козаччини з поводу книжки «Бесіди про часи козацькі на Україні» / М. Грушевський. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1898. – Т. 22, кн. 2. – С. 1–14.

23. Грушевський М. П'ятдесят літ «Исторических песен малорусского народа» Антоновича і Драгоманова / М. Грушевський. // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 97–109.

24. Грушевський М. [Рец.] / М. Грушевський. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1895. – Т. 6, кн. 2. – С. 25–28. – Рец. на кн.: Смутное время Московского государства / Д. Иловайский. – М.: Тип. Волчанинова, 1894. – 343 с.

25. Грушевський М. [Рец.] / М. Грушевський. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1897. – Т. 20; кн. 6. – С. 14–16. – Рец. на ст.: Dążenia do Unii cerkiewnej za Jagiełły / A. Prochaska // Przegląd Powszechny. – 1896. – Т. 6. – С. 329–351; Т. 7. – С. 42–64; Sprawa Unii kościelnej za Jagiełły / K. Lewicki // Kwartalnik Historyczny. – 1897. – R. 11, z. 2. – С. 310–337.

26. Грушевський М. [Рец.] / М. Грушевський. // Україна. – 1925. – Кн. 5. – С. 144–147. – Рец. на кн.: Folklore in the Old Testament. Studies in Comparative Religion, Legend and Law by Sir Games George Frazer: in 3 v. – London: Mac Millan, 1919. – V. 1–3.

27. Грушевський М. [Рец.] / М. Грушевський. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1902. – Т. 50, кн. 6. – С. 15–20. – Рец. на кн.: Statutum lituanicum aeterius editiones (1566). – Kraków: Archiwum komisii prawniczej, 1900. – 70, 568 s.

28. Грушевський М. Сто літ українського народництва / М. Грушевський. // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1927. – Вип. 1–3. – С. 3–8.

29. Грушевський М. Студії з економічної історії України / М. Грушевський. // Літературно-науковий вістник. – 1907. – Т. 38, кн. 5. – С. 225–236;

Кн. 6. – С. 414–427; Т. 39, кн. 7. – С. 43–60; Кн. 8–9. – С. 265–282; Т. 40, кн. 10. – С. 24–37.

30. Грушевський М. С. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання / М. С. Грушевський. – Відень, 1920. – 64 с.

31. Грушевський М. Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвою українсько-руського народу / М. Грушевський. // Літературно-науковий вістник. – 1898. – Т. 4, кн. 11. – С. 75–83.

32. Грушевський М. Хмельницький і Хмельниччина: іст. ескіз / М. Грушевський. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1898. – Т. 23–24, кн. 3–4. – С. 1–30.

33. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. С. Грушевський. – К.: Знання, 1991. – 240 с.

34. Державний архів міста Києва. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1039.

35. Ковальчук О. Місце і роль романтичної парадигми в історіософії Михайла Грушевського / О. Ковальчук. // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності: зб. наук. пр. – К., 2002. – С. 258–260.

36. Могилко О. Історіософські ідеї М. Грушевського в контексті сучасних проблем національного відродження / О. Могилко. // Розбудова держави. – 1996. – № 12. – С. 26–29.

37. Прицак О. Михайло Грушевський як історіософ / О. Прицак // Вісник АН України. – 1992. – № 2. – С. 51–54.

38. Сергієнко М. Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці / М. Сергієнко. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1892. – Т. 1, кн. 1. – С. 1–28. – (М. Сергієнко – псевд. М. С. Грушевського).

39. Хлопець М. Нова критика неослов'янофілства / М. Хлопець. // Правда. – 1893. – Т. 19, вип. 56. – С. 564–568. – (М. Хлопець – псевд. М. С. Грушевського).

40. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 104.

41. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 48.

Олена Богдашина (Харків, Україна). Позитивізм в історичній спадщині М. С. Грушевського

У статті розглядається вплив ідей позитивізму на формування та еволюцію світогляду М. С. Грушевського, проаналізовано роль різних наукових традицій у рецепції позитивізму на прикладі його творчості, показано наявність усіх елементів позитивістської моделі історіописання в його працях.

Ключові слова: позитивізм, рецепція, позитивістська модель історіописання.

Елена Богдашина (*Харьков, Украина*). **Позитивизм в историческом наследии М. С. Грушевского**

В статье рассматривается влияние идей позитивизма на формирование и эволюцию мировоззрения М. С. Грушевского, проанализирована роль различных научных традиций в рецепции позитивизма на примере его творчества, показано наличие всех элементов позитивистской модели историографии в его трудах.

Ключевые слова: позитивизм, рецепция, позитивистская модель историографии.

Olena Bogdashina (*Kharkiv, Ukraine*). **Positivism in the historical legacy of M. S. Hrushevsky**

In the article are examined influence of ideas of the positivism for forming of the outlook and scientific works outstanding historian, analyse role of different scientific traditions for example of his works, shown availability of all lements of the positivist model of historical writing in his works.

Keywords: positivism, reception, positivist model of historical writing.

Дмитро КРАВЧУК
(Рівне, Україна)

УДК: 355.425.4.“ 1942/1943” (477.81)

Відновлення та поширення радянського партизанського руху на Рівненщині у другій половині 1942 – першій половині 1943 р.

Проблема створення та діяльності радянських партизанських загонів та підпільних організацій широко аналізувалася в радянській історіографії. Хоча основна увага радянських істориків зосереджувалася на успішному розвитку партизанського руху з початком перелому у радянсько-німецькій війні, в сучасній історичній науці лише частково висвітлено проблему відновлення та реорганізації руху опору на окупованих територіях СРСР. Регіональний аспект надалі залишається малодослідженим і в основному спирається на радянські мемуари. Варто на підставі архівних джерел та нових історичних праць висвітлити процес відновлення радянського партизанського руху на Рівненщині після провалу його організації та масового знищення радянських партизанських загонів у 1941 – першій половині 1942 рр.

Джерельну базу нашої статті становлять звіти та оперативні донесення Обласного штабу партизанського руху (ОШПР) та Українського штабу партизанського руху (УШПР), рішення Рівненського підпільного обкому КП(б)У, які зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) і Державному архіві Рівненської області (ДАРО); звіт Рівненської підпільної організації, що відклався у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею (РОКМ); а також опубліковані архівні документи, котрі відображають розвиток радянського партизанського руху на початку війни; й монографії, які стосуються радянського партизанського руху в Україні.

Хронологічні рамки нашого дослідження охоплюють час від появи на Рівненщині першого організованого розвідувального загону НКВС «Переможці» (серпень 1942 р.) до формування трьох партизанських з'єднань Рівненської області під керівництвом генерал-майора

В. А. Бегми (15 серпня 1943 р.), які в оновленому складі розпочали постійну диверсійну діяльність на території Рівненської області.

Після невдалого для СРСР початку війни і знищення протягом першого ж року радянсько-німецького протистояння основної маси партизанських загонів та підпільних організацій, радянське керівництво робило спроби активізувати та заново створити умови для діяльності партизанського руху в Західній Україні. Метою нашої статті є ідентифікація основних партизанських сил, які сформувалися або з'явилися на Рівненщині в другій половині 1942 р. У цьому контексті важливо з'ясувати роль оперативної групи на чолі з В. А. Бегмою в активізації радянського партизанського руху на Рівненщині на початку 1943 р., та розглянути формування під його керівництвом Обласного штабу партизанського руху, підпільного обкому КП(б)У і трьох боездатних партизанських з'єднань.

Ситуація з партизанським рухом на окупованій радянській території на середину 1942 р. була досить складною. Більшість залишених на місцях радянських активістів, котрі мали створити підпільні організації та партизанські загони, були знищені окупаційною владою. Десантування диверсійних груп також не давало ніяких результатів. Тільки за два дні серпня 1941 р. на території Житомирської, Кам'янець-Подільської (Хмельницької), Рівненської і Тернопільської областей німцями було виявлено від 120 до 150 десантників, з яких у ці ж два дні 50 було взято у полон, а 17 вбито. За даними НКВС, до 1 березня 1942 р. в радянський тил повернувся 31 загін загальною кількістю 1046 осіб [12, с. 68].

Загальну картину розгрому описував у своєму звіті про діяльність партизанів в Україні начальник оперативного відділу УШПР полковник Бондарев: «Через відсутність технічних засобів зв'язку з радянським тилом (зв'язок виконувався пішими зв'язковими через лінію фронту), настання важких кліматичних умов, вичерпання запасів боєприпасів і продовольства, недостатній досвід, а інколи й зневіру у своїх силах, частковий перехід нестійких елементів на сторону ворога і зраду загонів, значна частина загонів (у 1941–1942 рр.) була розгромлена чи розпалася» [12, с. 71].

Що стосується Рівненщини, то на середину 1942 р. новостворений УШПР не мав ніяких відомостей про будь-які діючі партизанські загони [10, арк. 18].

У звітах підпільного обкому КП(б)У інформація про перші загони на Рівненщині датується березнем 1942 р. [11]. Ці загони важко на-

звати боєздатними, у звіті підпільного обкому вони характеризуються як «озброєні групи в складі від 2 до 10 осіб. Основна діяльність – агітація серед населення» [5, арк. 15]. Одна з таких груп у квітні 1942 р. нараховувала 25 озброєних і 30 незброєних зв'язкових та розвідників (група Дмитра Попова).

Серед основних причин провалу організації на Рівненщині партизанського руху можна назвати те, що місцеве населення не було лояльне до радянської влади та її представників. У регіоні з початку війни почали діяти націоналістичні формування, які користувались підтримкою населення. Загальновідомо, що без підтримки місцевого населення партизанський рух не може розвиватися повноцінно.

Таким чином, чисельність партизанів в Україні на середину 1942 р. була в 11 разів меншою, аніж в одній Орловській області РРФСР [12, с. 78]. Обмежувалась їхня діяльність в основному Сумською та Чернігівською областями. Західні області УРСР залишалися поза орбітою впливів радянської влади.

Намагання радянського керівництва нав'язати партизанський рух в Західній Україні вперше принесли успіх влітку 1942 р. Саме тоді на території Рівненської області з'явилася спецгрупа НКВС під керівництвом полковника Д. М. Медведєва. Початкова чисельність загону – 80 осіб. Кількісний склад поповнювався за рахунок військовополонених, які тікали з Рівненського та Луцького таборів. Загін Медведєва не мав поділу на підзагони. В його групі існували різні спецвідділи, які в повному обсязі контролювались командиром.

28 листопада 1942 р. зі з'єднання «Баті» (Ліньков Г. М.) для організації та керівництва партизанськими диверсійними загонами у північно-східну частину Рівненської області прибув Антон Петрович Бринський («Дядя Петя»), який об'єднав і очолив, до приїзду полкового комісара В. А. Бегми, все керівництво партизанськими загонами і групами західноукраїнського Полісся, за винятком спецзагонів Медведєва і Прокоп'юка, які проводили іншу роботу в районах Сарн, Рокитного, Клесова, Людвиполя, Костополя, Деражного, Рівного.

У розпорядженні А. П. Бринського були рація для зв'язку зі з'єднанням Ковпака і комендантський взвод для охорони центральної бази, на яку прибували літаки з вантажами, також вона слугувала постійним місцем збору партизанів. До складу загону входили підзагони: «Дяді Саші» (командир Янищенко), який знаходився на центральній базі; підзагін під керівництвом Картушина; підзагін «Крюка» (командир

Конищув) та підзагін «Макса» (командир Собесяк). Підзагони перебували на відстані 2-3 км один від одного і постійно підтримували між собою зв'язок. До складу кожного підзагону входили окремо дислоковані, іноді за 100 км, групи. Наприклад, у підзагоні Анищенко були групи Василенка (під Ковелем), Яковлева (під Рокитним), Гудованого (під Рівним), Ведьжукова (під Рафалівкою) і Рибалка (під Пінськом) [5, арк. 39].

Склад диверсійної групи, яка виконувала бойові завдання, не був постійним. Досить часто А. Бринський сам складав диверсійну маршрутну групу з декількох підзагонів та груп.

Та чи інша група мала в лісі чи на хуторі свій табір, підтримувала зв'язок із населенням сіл. За вказівкою командира загону підконтрольні групи виділяли маршрутні групи для диверсії, розвідки чи господарської операції у ворожих для партизанів «націоналістичних» селах та хуторах [5, арк. 39].

Незважаючи на звіти підпільного обкому, в яких йдеться про цілковиту співпрацю з населенням північних районів області, все ж залишалися села та хутори, де підтримка радянських партизанів була мінімальною.

Осінь 1942 р. стала початком створення у північній частині Рівненської області перших боєздатних партизанських загонів. Так, наприклад, для організації нового загону А. П. Бринський залишив на Углицьких хуторах у Висоцькому районі партизанів Сидельникова, Латишева та 5 чоловік з кулеметом від групи «Сергія» (командир Корчев М. С). До Сидельникова також приєдналася група Божинського в кількості 30 осіб; унаслідок такого злиття надалі загін виріс в бригаду Каплуна в кількості 350 осіб, що діяла в північно-східній зоні Рівненщини [11, с. 4].

У західній частині Висоцького району А. П. Бринський об'єднав групу «Сергія» з групою Місюри під керівництвом М. С Корчева, створивши таким чином спецзагін із завданням дії в районі Пінська, Століна, Луниця, Володимирця, Висоцька, Морочного [11, с. 25].

Зі звіту ОШПР дізнаємося, що на грудень 1942 р. окремі загони зі з'єднання Ковпака також перебували на Рівненщині. Так, у селі Войткевичі Рокитнівського району один з партизанських загонів Ковпака (60 чол.) чинив опір есесівцям [8, с. 26].

У кінці 1942 р. новостворені партизанські загони почали поповнюватись за рахунок перебіжчиків. У кінці грудня 1942 р. на сторону

партизанів перейшли 26 козаків у селі Біла, 31 – в Удрицьку, 4 – на Колківському мосту [11, с. 27]. Козаки поповнили загін Каплуна, який заступив командиром на місце Сидельникова, той, у свою чергу, був відкликаний на північ у з'єднання Г. М. Лінькова.

Бригада Каплуна мала своєрідну структуру. Її загони кількісно не перевищували 60 осіб; вони діяли по всій залізниці Луїнець–Сарни і частково на ділянці Сарни–Олевськ, займаючись диверсіями та розвідкою на ворожому транспорті. Основна база знаходилась під селом Почин Висоцького району [5, арк. 45].

На початку 1943 р. загони Каплуна, Корчева, Картухіна, Насекіна, «Дяді Саші», «Крюка», «Макса» (Місюри), що займали територію Північної Рівненщини, залишалися під керівництвом Бринського, який перебував на центральній базі поблизу села Озерці Рафалівського району.

Загони в основному спеціалізувались на диверсіях на ворожих комунікаціях, розвідці гарнізонів противника і фіксуванні характерних військових перевезень. Географічний ареал діяльності загонів Бринського – від Бреста до Рівного, від Володимира-Волинського до Пінська й Турова [11, с. 27].

На січень 1943 р. на території Рівненщини налічувалось до 650 радянських партизанів, озброєних на 40 % (в основному, мисливська зброя, обрізи, гранати) [11, с. 28].

Таким чином, на початок 1943 р. в регіоні діяло декілька частково споряджених, але в цілому боєздатних загонів, які складалися переважно з партизанів зі з'єднань, що базувалися північніше Рівненщини, місцевих жителів та людей, які з тих чи інших причин перейшли на бік партизанів з допоміжної німецької поліції.

Керуючись наказом НКО СРСР від 5 вересня 1942 р. за № 00189, УШПР задля поліпшення зв'язку й управління партизанським рухом поділив усю територію Західної України на 8 секторів – Рівненська, Волинська, Тернопільська, Станіславська, Чернівецька, Львівська, Дрогобицька, 8 сектор [7, арк. 6].

Для керівництва партизанським рухом на територію секторів відряджались оперативні групи чисельністю 5–7 осіб на чолі з відповідальним представником УШПР. Групам надавались 10–15 офіцерів зв'язку. Обласні представники повинні були керувати бойовою діяльністю партизанських формувань у кордонах своєї області та в оперативному відношенні підпорядковуватись представникові відповідного сектору УШПР [7, арк. 6].

У другій половині 1942 р. на Правобережну Україну було направлено 28 організаційних груп [12, с. 94]. Їхня основна мета полягала у створенні боєздатних партизанських загонів та з'єднань. Зважаючи на те, що місто Рівне було столицею Райхскомісаріату Україна, регіон особливо потребував збільшення числа діючих партизанських загонів.

Варто окреслити основні завдання, поставленні УШПР перед обласними оперативними групами:

- виявляти існуючі партизанські загоони і встановлювати з ними зв'язок;

- поліпшувати методи управління загонами й активізувати їхню бойову діяльність у тилу ворога;

- організовувати нові партизанські загоони;

- підшукати та обладнати посадкові ділянки для літаків у районах дій великих партизанських загонів;

- провести підготовчу роботу щодо створення умов для зимівлі партизанських загонів;

- закласти агентурну мережу (інформування, резидентури, агентури, бази сприяння, поштові скриньки та інші види агентурної служби, налагодження глибокої агентурної розвідки та контррозвідки);

- постійно вести організаційно строго законспіровану роботу щодо закладення в сільській місцевості і містах таємних збройних резервів [7, арк. 6].

Що стосується масово-політичної роботи, то вказівки УШПР були також досить масштабними. Основні з них полягали в тому, щоб закинути в жовтні–листопаді 1942 р. в сектори 50 портативних друкарень для видання газет, листівок та інших друкованих матеріалів; влаштувати радіопередачі; збільшити кількість листівок для різних груп населення з агітацією до вступу в партизанські загоони; видавати брошури і пам'ятки для командирів і комісарів з метою проведення політінформацій [7, арк. 7].

Всі ці заходи УШПР свідчать про намагання радянського керівництва поновити розгромлений партизанський рух в окупованих регіонах, зокрема посилити свій вплив у західних областях.

До Рівненщини було відправлено оперативну групу на чолі зі членом ЦК КП(б)У В. А. Бегмою. До її складу також входили: Качура С. А. – довірена особа члена військової ради 12-ої армії, Хоменко А. С., Повторенко А. С. – партійні працівники ЦК КП(б)У, Тимофєєв В. Г. – розвідник, працівник НКВС УРСР, та ін. [7, арк. 7].

Незважаючи на плани УШПР провести висадку груп у жовтні–листопаді, оперативна група на чолі з В.А. Бегмою почала свою роботу тільки в січні 1943 р. Висадка відбулась у районі базування партизанських з'єднань С. Ковпака та М. Сабурова, в районі південної межі Пінських лісів.

28 січня 1943 р. В. А. Бегма вперше окреслює майбутню організацію нових загонів у Рівненській області. В листі до керівника УШПР Т. Строкача він пише: «Сьогодні спілкувався з тов. Ковпаком, Рудневим, Сиромолотним, вважаю, що рішення вони прийняли правильне, і через декілька днів йдуть на Україну [...] через північні райони Рівненської області, а по мірі того як ми будемо проходити, я зумію зв'язатись з новими загонами й активізувати їхню діяльність» [9, арк. 79].

Наказом УШПР від 25 січня 1943 р. В. А. Бегма офіційно призначався начальником оперативної групи партизанського руху Рівненської області.

Для того, щоб проводити реальну роботу зі створення і підпорядкування партизанських загонів, В. А. Бегма отримав у своє розпорядження боездатний загін, навколо якого повинно було формуватись Рівненське партизанське з'єднання. Цим підрозділом став партизанський загін «За Батьківщину» (450 осіб), який з 15 лютого 1943 р. за наказом ЦК КП(б)У та УШПР був переданий у відання оперативної групи. Загін було створено у Середино-Будському районі Сумської області (командир – Федоров І. П., комісар Кизя Л. Є.) [13, с. 80].

Дивує спонтанність рішень, які приймались В. А. Бегмою на початку його роботи щодо організації партизанських загонів. У листі до Т. Строкача він пише про загін «За Батьківщину» і його командира І. П. Федорова, який на його думку «добре знає всю північну частину Рівненської області, тому загін Федорова звичайно краще й доцільніше [...] Тов. Сабуров благословив Федорова для діяльності на трасі Ковель–Сарни, Ковель–Рівне, так що я, мабуть, з Федоровим поїду на операцію» [9, арк. 104].

Ймовірно, у Бегми не було чітких вказівок стосовно організації партизанських загонів, тому, приймаючи ті чи інші рішення, він, скоріше за все, діяв на власний розсуд.

З лютого 1943 р. оперативна група вислала в різні райони Рівненської області ініціативні групи з завданням агітації та пропаганди щодо створення нових партизанських загонів. До березня 1943 р. група вста-

новила зв'язок з існуючими на той час в межах Рівненської області загонами Бринського, Каплуна, Медведева, Годунка.

Також у січні 1943 р. на основі рішення ЦК КП(б)У для розгортання масово-політичної роботи було створено підпільний обком КП(б)У. Очолив його все той же В. А. Бегма. Радянське керівництво намагалося посилити ідеологічний контроль за партизанськими загонами за допомогою комісарів і партійних осередків.

Перше засідання підпільного обкому КП(б)У проходило 5 березня 1943 р. на хуторі Канава. На ньому відбулося затвердження членів створеного обкому. Іншими питаннями були затвердження підпільних секретарів райкомів КП(б)У по Володимирецькому, Висоцькому, Морочнівському районах; утворення парткомісії по об'єднанню партизанських загонів Рівненської області. Для того щоб поліпшити й активізувати партизанський рух було вирішено скликати обласну партизанську конференцію за участю делегатів з усіх діючих великих і малих партизанських загонів області [2, арк. 17].

Конференція відбулася 25 березня 1943 р. і засвідчила майже повний контроль радянськими партизанами північної частини Рівненської області. Велика кількість делегатів безперешкодно з'їхалась у село Дубровськ (Заріченський район) для проведення відповідних заходів. Ще у 1942 р. такий масовий захід неможливо було влаштувати.

Для поліпшення і розширення диверсійної активності в березні 1943 р. рішенням начальника оперативної групи загін «За Батьківщину» був збільшений. Було створено 4 самостійних загони (ім. Суворова, ім. Кутузова, ім. Хрущова та «За Батьківщину» (127 осіб) [1, арк. 17].

Основною причиною такого поділу на загони стало те, що кількість охочих вступити до лав партизанів значно зросла. Наказом оперативної групи № 1 від 14 квітня 1943 р. у зв'язку зі зростанням бойової потужності партизанських загонів об'єднання партизанських загонів Рівненської області стало називатись З'єднанням партизанських загонів [1, арк. 18].

Таким чином, на квітень 1943 р. в Рівненській області вже існувало повноцінне партизанське з'єднання, без урахування інших бригад та груп, які паралельно діяли на території області, виконуючи різні завдання.

Варто також згадати і про підпільну організацію в м. Рівному. Згідно з коротким звітом про підпільну роботу в Рівному і районах області за 1941–1944 рр., у липні 1941 р. за вказівкою ЦК КП(б)У Рів-

ненський обком КП(б)У направив через лінію фронту в тил ворога Новака Т. Ф. [4, арк. 1]. Основним його завданням було створення підпільних осередків та організація партизанських загонів у Рівненській області. Т. Новак у серпні 1941 р. створив підпільну організацію в м. Рівному [4, арк. 3]. В кінці 1941 р. вона нараховувала 29 членів, у травні 1942 р. – 86, до кінця 1942 р. – 103 [4, арк. 11]. Група мала зв'язок з таборами військовополонених, окремими військовополоненими, яким вдалося легалізуватись і працювати на підприємствах. Підпільники влаштували на роботу більше сотні військовополонених.

У липні 1942 р. відбулася спроба організувати партизанський загін, група у складі 65 осіб була відправлена в ліс. Через брак озброєння і досвіду група влилася пізніше до загону Шитова (з'єднання О. Сабурова). Навесні 1943 р. підпільникам вдалося встановити зв'язок зі спецзагоном Д. Медведєва. За весь час контактів з партизанськими формуваннями рівненська підпільна організація направила до них декілька сот перевірених і частково озброєних людей, переважно колишніх військовополонених [3, арк. 24].

Пожвавлення діяльності підпілля у Рівному прямо пов'язане з появою в регіоні партизанських загонів. Робота двох підпільних структур безпосередньо залежала одна від одної.

У травні 1943 р. В. А. Бегма охарактеризував організаційні моменти щодо діяльності партизанських загонів на Рівненщині: «В деяких загонах, особливо в тих, у яких не було зв'язку з Москвою, є випадки мародерства, грубого поводження з населенням, інколи надмірних випивок, особливо широко розповсюджений зв'язок командного складу з так званими “бойовими подругами”, все це відображається на роботі штабів і загонів. За цей час багато ліквідованих. Я прийняв декілька рішень аж до розстрілу» [9, арк. 113].

Незважаючи на деякі проблеми дисциплінарного характеру, чисельність партизанів збільшувалась дуже швидко. Загальна кількість партизанів, які перебазувались на Правобережну Україну восени–взимку 1942–1943 рр., складала 5248 осіб, які входили до 5-ти з'єднань. На 1 липня 1943 р. в районах Правобережної України, крім місцевих, ще не врахованих і без зв'язку з УШПР загонів і груп, нараховувалось 11 партизанських з'єднань (51 загін), 20 самостійних загонів, 13 спецгруп, загальною кількістю 16 440 осіб [8, арк. 3].

Починаючи з лютого 1943 р. оперативна група почала формувати цілісні загоони й самооборону в селах. За місяць було сформовано 7

партизанських загонів, їм були дані назви, призначені командири та комісари. Таким чином, на середину березня 1943 р. в північній частині Рівненщини нараховувалось 890 партизанів [5, арк. 34].

Рівненське з'єднання з січня по липень 1943 р. виросло з одного загону «За Батьківщину» кількістю 450 осіб до 13 загонів чисельністю від 25 до 269 осіб, разом 1310 чол. [8, арк. 25].

З 14 червня 1943 р. оперативна група керівництва партизанським рухом Рівненської області стала називатись, згідно з наказом УШПР, Обласним штабом партизанського руху (ОШПР) [1, арк. 17]. Таким чином, остаточно сформувалася структура керівництва партизанським рухом у Рівненській області.

Швидке розгортання партизанського руху в тилу ворога поповнювало і збільшувало партизанські загони. У зв'язку з цим значним зростанням та з метою поліпшення керівництва його подальшим розвитком й підвищення якості керівництва бойовими операціями загонів було видано наказ ОШПР Рівненської області від 15 серпня 1943 р. № 49, за яким з наявних загонів створювалось три самостійних з'єднання з безпосереднім підпорядкуванням обласному штабу [6 арк. 51]. Це стало останнім кроком до формування системи керівництва існуючими партизанськими загонами.

До першого з'єднання партизанських загонів Рівненської області (ПЗПЗРО) входили загони ім. Ворошилова, ім. Суворова, ім. Шевченка, ім. Дзержинського, ім. Котовського, ім. Невського, підривна група, група Галаха, група автоматників – командир з'єднання В. А. Бегма, комісар А. С. Повторенко. До другого з'єднання партизанських загонів Рівненської області (ДЗПЗРО) входили загони «За Батьківщину», ім. Кутузова, ім. Чапаєва, ім. Хрущова, ім. Богуна, ім. Б. Хмельницького, ім. Кармелюка, ім. Щорса, підривна група та артилерійський дивізіон – командир з'єднання І. П. Федоров, комісар Л. Є. Кизя. З'єднання вважалося рейдовим. До третього з'єднання партизанських загонів Рівненської області (ТЗПЗРО) входили загони ім. Костюшка, ім. В. Василевської, «Смерть фашизму» – командир М. Куницький, комісар Ф. Кудояр [6, арк. 51]. Оскільки у з'єднанні велика частина партизанів були за національністю поляками, з'єднання вважалося польським.

На 15 серпня 1943 р. у підпорядкуванні ОШПР перебувало 19 партизанських загонів, 2 підривні групи, група автоматників та артдивізіон, загальною чисельністю 2200 чол. [1, арк. 18]. Це складало 13 %

від усіх врахованих УШПР партизанів на Правобережній Україні в середині 1943 р.

Територія Рівненщини, на якій ще в середині 1942 р. фактично був відсутній радянський партизанський рух, перетворилася у 1943 р. у великий партизанський край, де проводили розвідувальну та диверсійну роботу три з'єднання, декілька партизанських бригад та велика кількість невеликих загонів і груп.

Констатуємо, що спроби радянського керівництва розгорнути активну діяльність щодо створення нових та відновлення місцевих загонів у кінці 1942 – першій половині 1943 рр. були досить вдалим. Незважаючи на майже повну відсутність на Рівненщині радянських активістів та груп підпільників, УШПР, залучаючи загони з діючих партизанських з'єднань, почав активно поширювати свій вплив на північні території області. Зростаючі репресії німецької окупаційної влади та вдалі військові операції Червоної армії на фронті підштовхнули місцеве населення до вступу в радянську партизанку.

Щоб активізувати організацію нових загонів та проводити ширшу пропаганду і агітацію в західних областях, радянське керівництво направило в тил ворога оперативні групи. Їхніми основними завданнями було на місцях прискорювати вступ населення до лав партизанів, створювати нові загони та здійснювати цілковитий контроль над існуючими групами. На Рівненщині з початку 1943 р. завдяки появі організаційної групи на чолі з В. А. Бегмою партизанський рух почав розвиватися дуже швидко. Основним завданням керівника було не тільки створення нових партизанських загонів, а й намагання внести в партизанські лави військову дисципліну, сформувати бойові партизанські загони з військовою ієрархією та суворим ідеологічним контролем. Для цього в першій половині 1943 р. було створено Обласний штаб партизанського руху та підпільний обком КП(б)У, які взяли на себе контроль над партизанами області. В цілому радянському керівництву вдалося подолати основні проблеми, пов'язані з розвитком партизанського руху, насамперед, це мародерство, безчинства над мирним населенням та безліч дисциплінарних порушень. Хоча повністю викоренити негативні факти протиправної діяльності партизанів на окупованій території радянська влада не змогла.

Завершенням формування партизанських загонів у Рівненській області стало створення 15 серпня 1943 р. трьох партизанських з'єднань, які мали визначені стратегічні цілі та досить високу бойову під-

готовку. Рівненщина стала однією з тих частин Західної України, де радянський партизанський рух набув найбільшого розмаху в 1943 р.

Джерела та література:

1. ДАРО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4.
2. Там само. – Спр. 48.
3. Там само. – Спр. 70.
4. Фонди РОКМ – С. Ш, П-0, Я-1. – Папка № 26.
5. Там само. – С. Ш, П-1, Я-1. – Папка № 8.
6. ЦДАГОУ. – Ф. 68. – Оп. 1. – Спр. 5.
7. Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 10.
8. Там само. – Спр. 23.
9. Там само. – Спр. 37.
10. Там само. – Спр. 130.
11. Там само. – Ф. 70. – Оп. 1. – Спр. 2.
12. Гогун А. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования, 1941–1944 / А. Гогун. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Российская полит. энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – 527 с. – (История сталинизма).
13. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945): Наук.-довід. Вид. / Авт.-упор.: О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.; Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 319 с.: іл.

Дмитро Кравчук (Рівне, Україна). Відновлення та поширення радянського партизанського руху на Рівненщині у другій половині 1942 р. – першій половині 1943 р.

У статті зроблено спробу на основі архівних документів проаналізувати формування на Рівненщині радянських партизанських загонів у другій половині 1942 р. – першій половині 1943 р., ідентифікувати основні партизанські сили, які почали діяти в Рівненській області у другій половині 1942 р., з'ясувати вплив оперативної групи під керівництвом В. А. Бегми на зростання партизанських загонів у першій половині 1943 р. та дати оцінку кількісному зростанню партизанських формувань з початку організації об'єднання рівненських партизанських загонів до створення трьох партизанських з'єднань.

Ключові слова: партизанський рух, партизанське з'єднання, оперативна група, Обласний штаб партизанського руху, підпільний обком КП(б)У, підпільна організація.

Дмитрий Кравчук (*Ровно, Украина*). **Восстановление и распространение советского партизанского движения в Ровенской области во второй половине 1942 г. – первой половине 1943 г.**

В статье сделана попытка на основе архивных документов проанализировать формирование на Ривненщине советских партизанских отрядов во второй половине 1942 г. – первой половине 1943 г., идентифицировать основные партизанские силы, которые начали действовать на этой территории во второй половине 1942 г., выяснить влияние оперативной группы под руководством В. А. Бегмы на рост партизанских отрядов в первой половине 1943 г. и дать оценку количественному росту партизанских формирований с начала организации объединения ровенских партизанских отрядов до создания трех партизанских соединений.

Ключевые слова: партизанское движение, партизанское соединение, оперативная группа, Областной штаб партизанского движения, подпольный обком КП(б)У, подпольная организация.

Dmytro Kravchuk (*Rivne, Ukraine*). **Recovery and distribution of the Soviet partisan movement in the Rivne region in the second half of 1942 – the first half of 1943**

On the basis of archival documents, the article attempts to analyze the process of forming of Soviet partisan units in the Rivne region in the second half of 1942th and the first half of 1943th, to identify the main partisan forces, which began to act in Rivne region in the second half of 1942, to determine the impact of force, led by V. A. Begma, on the growth of partisan groups in the first half of 1943 and to rate the quantitative growth of partisan groups since all this time.

Keywords: partisan movement, partisan unit, task force regional headquarters of the partisan movement, an underground regional committee of the CP(B)U, an underground organization.

Юрій ЧЕРЧЕНКО, Дмитро БУРІМ
(Київ, Україна)

УДК: 94 (093.2): [(430) + (48)]:
[– 54.72 (=161.2) 394] Б. Кентржинський

Документи Богдана Кентржинського про українські громади в Німеччині та країнах Скандинавії

Богдан Кентржинський був одним з активних діячів українських організацій в європейських країнах у 1940-х – 1960-х рр. минулого століття. Професійний журналіст та історик, він уособлював собою трагічну долю багатьох тисяч українських юнаків і дівчат, яких події Другої світової війни закинули на чужину та позбавили можливості повернутися на рідну землю. Він народився на Волині в Рівному, навчався у Варшаві, а з 1938 р. – у Німеччині. На той час він уже був членом ОУН. Після початку війни і розділу Польщі поміж Німеччиною та СРСР на Волині було встановлено Радянську владу і родина Кентржинських зазнала репресій, зокрема його мати була депортована до Казахстану. І, незважаючи на те, що в Україні залишилась його молода дружина, Богданові Кентржинському повернутися на рідну землю вже не судилося.

Біографія Богдана Кентржинського вже висвітлювалася у низці наукових публікацій [1, 2, 12, 13, 14], тому на цих сюжетах ми не будемо зупинятися докладно. Зазначимо лише, що до Німеччини він приїхав 1938 р. для навчання в університеті Франкфурта-на-Майні, а з 1940 р. – на гуманітарному факультеті Берлінського університету. В цей час він вивчав германістику – крім німецької, добре володів також фінською і шведською мовами, робив українські переклади літературних творів з фінської та шведської. Очевидно, володів також і норвезькою, оскільки в зимовому семестрі 1939 р. був приватним асистентом професора славістики в університеті в Осло.

По приїзді до Берліна Богдан Кентржинський брав активну участь у діяльності Українського національного об'єднання (УНО) та інших українських установ, зокрема Української пресової служби (УПС).

Чільний діяч ОУН Михайло Селешко, який був також генеральним секретарем УНО, у своїх спогадах писав, що Українське національне об'єднання – це «була громадська прибудова до бойової організації ОУН» [10, с. 10].

В Архіві ОУН у Києві зберігається фонд Богдана Кентржинського. У документах цього фонду, зокрема в листуванні Кентржинського, можна знайти цікаву інформацію про діяльність українських установ у Берліні та про окремих осіб. Так, в архіві зберігаються три листи керівника Української пресової служби (яка була створена ОУН) Ореста Чемеринського до Богдана Кентржинського від 2, 8 лютого і 2 жовтня 1939 р., з яких ми можемо дізнатися про матеріали, що готувалися до публікації цією службою.

У своїх листах і спогадах Богдан Кентржинський згадує одного із діячів української громади Берліна Володимира Панченка-Юревича. На жаль, сьогодні не так багато інформації можна знайти про цю людину. Зиновій Книш у своїй книзі «Розбрат» писав, що В. Панченко-Юревич походив з Чернігівщини. В середині 1920-х р. виїхав на навчання до Німеччини, але назад до СРСР не повернувся, згодом отримав німецьке громадянство. Співпрацював з донцовським «Вісником» у Львові (під псевдонімом). Редагував газету «Український вісник» – орган Українського національного об'єднання (Берлін) [4, с. 412]. Документи Архіву ОУН у Києві дають можливість дещо уточнити інформацію про Володимира Панченка-Юревича, яку подав у своїй книзі Зиновій Книш. Зокрема Книш писав, що Панченко-Юревич помер від сухот в 1943 р. [4, с. 412]. Але на підставі документів фонду Б. Кентржинського ми можемо впевнено стверджувати, що В. Панченко-Юревич помер 1942 р.

У фонді Кентржинського зберігається лист до нього від ще одного чільного діяча ОУН Дмитра Андрієвського від 15 січня 1943 р., в якому той пише: «П[ан] Я. Рудницький, якому було передано статті бл[аженої] п[ам'яті] Доктора, задумав видати їх друком разом з мою передмовою. Нажаль однородного матеріалу мало. Тому я задумав зібрати його писання на геополітичні теми, доповнити їх іншими на ті ж теми і видати збірничок памяти бл[аженої] п[ам'яті] П[анченка]-Ю[ревича]» [5]. Тобто, вже в січні 1943 р. йшлося про підготовку збірника, присвяченого пам'яті В. Панченка-Юревича.

Далі, в тому ж фонді зберігається лист Голови Проводу українських націоналістів (ПУН) полковника Андрія Мельника до Богдана Кентржинського від 20 вересня 1943 р. В ньому А. Мельник пише: «Не за-

будьте про річницю смерти сл[авної] п[ам'яті] Юревича-Панченка» [8]. На підставі цього листа можна зробити припущення, що Володимир Панченко-Юревич помер восени 1942 р.

Вже після війни в листі до А. Мельника від 21 червня 1951 р. Б. Кентржинський знову згадує В. Панченка-Юревича: «Так само пригадується, що восени слідуючого року минає десять років від смерти сл[авної] п[ам'яті] Панченка. В мене зберігаються його численні надзвичайно цікаві щоденники (писані різними мовами) та літературна спадщина (українська й німецька). Коли я в 1942 р. в статті про нього натякнув на те, що можливо колись видам обширнішу розвідку про нього, читачі відгукувались з усіх сторін, закликаючи до виконання цієї обіцянки якнайскорше. Монографія про нього мала б велике педагогічне значіння для наших молодих кадрів, але не осталася б без впливу й на ширші круги громадянства. А він був адже ж визначний член організації» [6].

У своїх спогадах Б. Кентржинський так характеризував В. Панченка-Юревича: «[З ним] лучила мене в тому часі понад півторарічна приязнь, яка встигла пройти різні стадії вершин і низин, не виключаючи також нераз гострих конфліктів. Але без огляду на той процес і його стадії одна річ для мене сьогодні незаперечна: я був під великим впливом тієї небуденної індивідуальності, свідомо й підсвідомо перебираючи від неї багато річей, які видавались мені гідними наслідування. Після професора Романа Смаль-Стоцького, якого незабутня особиста доброзичливість супроти мене за моїх варшавських студентських років залишила на мені назавжди незатерті сліди, була це в тому часі друга українська особистість, якої інтелект і європейський розмах мене цілковито полонили» [12, с. 195].

Серед документів Богдана Кентржинського можна відшукати різні матеріали, що свідчать про життя українців у Німеччині за часів Другої світової війни. У фондї, наприклад, зберігається програмка концерту Українського хору Генеральної Губернії, який відбувся в Берліні в Шарлоттенбурзі 29 червня 1941 р. Концерт був організований Службою зарубіжжя Товариства доцентів німецьких університетів і високих шкіл. Диригував оркестром Володимир Божик. Виконувались твори тільки українських композиторів; Богдан Кентржинський виголосив на цьому концерті вступне слово.

У вищезгаданій книжці Михайла Селешка йдеться про те, що Богдан Кентржинський працював протягом якогось часу в Міністерстві

внутрішніх справ Німеччини. «У німецькому Міністерстві внутрішніх справ у 1943 році працював старий член ОУН Б. Кентржинський. Він працював у відділі статистики східноєвропейських країн, а також статистики українців у колишній Польщі. Кентржинському пощастило і він мав змогу виїхати поза Німеччину. На своє місце мусив найти чоловіка. І знайшов мене. Порозумівшись з полковником А. Мельником, я ту працю прийняв і там працював декілька місяців. Б. Кентржинський виїхав із завданням ОУН у скандинавські країни» [10, с. 15].

До цих слів Михайла Селешка слід додати, що Богдан Кентржинський був призначений представником ОУН на Фінляндію і Скандинавію ще в 1941 р. Такому призначенню сприяло, по-перше, що Б. Кентржинський добре володів фінською мовою, а, по-друге, його дружина Грета мала фінське громадянство і ця обставина значно полегшувала можливість отримання дозволу на проживання в цій країні. Кентржинський пізніше писав: «В перших днях липня 1941 р. Панченко закомунікував мені, що Голова Проводу призначив мене уповноваженим на Фінляндію. Ми з місця приступили до переговорів з фінським посольством у Берліні, де відразу зустрілись з повним зрозумінням і прихильністю» [3, с. 302]. Вперше, як представник ОУН, Кентржинський виїхав до Фінляндії вже у вересні 1941 р., де йому надали можливість побувати у таборах військовополонених і провести розмови з військовополоненими українцями. Таким чином, працювати протягом якогось нетривалого часу в Міністерстві внутрішніх справ Німеччини Богдан Кентржинський міг під час одного з приїздів до Берліна, тому що більше часу в роки війни він провів саме у Фінляндії.

Але хай там як, а у фондї Б. Кентржинського зберігається один документ, який очевидно має стосунок до роботи Кентржинського у цьому міністерстві. Йдеться про матеріал, що має назву «Робітництво». Це машинописний текст на 9-ти аркушах. Оскільки в цьому тексті багато статистики, можна зробити припущення, що для його написання Кентржинський використав свої можливості, працюючи в міністерстві. Цікавими, зокрема, є його підрахунки кількості українців, що працювали 1943 р. в Німеччині. «В Німеччині є коло 3 мільйони українських робітників. До робітників зараховуємо всю українську еміграцію, бо серед неї лише дуже мало самостійних людей. Українці працюють в заводах, при будовах, в сільському господарстві, при залізниці, по дорогах, в організації Тодта, в транспортних колонах, при будові заводів, при земельних роботах, при будові укріплень і т.д.

В число 3 мільйони входять коло 2 мільйони українських робітників з східно-українських земель, що вважаються цивільними полоненими і носять нашивку О ст. Між ними є коло 750 000 чоловіків і 1 250 000 жінок, дівчат та дітей. Діти трапляються віком від 12 літ почавши і виконують працю зовсім недитячу. Їх трактують так, як і старших. З українських земель Генералгубернаторства є коло 0,5 мільйона робітників, жінок і дітей, з чого коло 250 000 чоловіків і 250 000 жінок та дітей. Тут трапляються діти від 14 літ почавши. Виконують працю як і старші. Сюди враховуються також ті українці, що їх звільнено свого часу з полону, куди вони попали з польської армії і що ще й нині працюють в Німеччині. Решту коло 0,5 мільйона творять полонені з советської армії, стара еміграція та всі ті українці, що поприїздили до Німеччини на працю з інших європейських держав. Щодо скількості воєннополонених, то урядово подають, що їх є разом в Німеччині з Генералгубернаторством коло 150 000. Багато таборів є, що в них зовсім не переведено розподілу по національностям. Ті мільйонові цифри полонених, що подавались німцями в 1941 році, складались в більшості з українців. Треба припускати, що їх є отже значно більше, як подають урядово. Не виключено, що велика їх скількість вигинула і дійсно остало тільки 150 000» [9, с. 1].

Одним з головних завдань, які поставив Голова ПУН Андрій Мельник перед Богданом Кентржинським для роботи у Фінляндії, було створення українського легіону з українців, колишніх солдатів і офіцерів Радянської армії, що попали у полон під час радянсько-фінської війни. Доречно буде зауважити, що Фінляндія, яка межувала з СРСР, викликала зацікавленість в українських політичних колах в еміграції. Ось як про це згадував Б. Кентржинський: «Особливо тридцять роки позначаються частими відвідинами українських емісарів у Фінляндії та поїздками фінських відпоручників до українських політичних центрів на Рідних Землях і закордоном. Між останніми на перше місце висувається незабутня постать професора Германа Гуммеруса з його поїздками ген аж до Львова, Варшави, Берліна й Парижа. Українських емісарів до Фінляндії висилали в першу чергу ОУН і УНР. Місії проф. Романа Смаль-Стоцького, інж. Дмитра Андрієвського, сот. Сидора Чучмана, генерала В. Сальського, проф. Олександра Шульгина, інж. Михайла Селешка і інших, відбуті напередодні і під час т. зв. фінської “зимової війни”, залишили за собою незатерті сліди» [3, с. 301].

Вже під час першої поїздки до Фінляндії у ролі представника ОУН Богдан Кентржинський зустрічався з українськими військовополоне-

ними. Майже два тижні разом з представниками фінського Генерального штабу він об'їжджав табори військовополонених. «На підставі особистих розмов і сотень письмових заяв про бажання вступити в український легіон, я міг прийти до висновку, що найменше 85-90 % українських полонених у Фінляндії творило свідомий національний елемент, готовий зі зброєю в руках обстоювати ідею української державності. Вже підчас об'їзду по таборах я міг поробити деякі конкретні домовлення з місцевими таборовими властями. Я всюди зустрічав серед фінських старшин якнайкраще наставлення до українських полонених» [3, с. 303].

За домовленістю з фінською владою було організовано видання газети для українських військовополонених «Українець у Фінляндії», яка почала виходити з літа 1942 р. Рівночасно за допомогою Червоного Хреста було організовано відправку для українських військовополонених посилок з харчами, одягом, тютюном та іншими необхідними речами, а також книжок від УНО в Берліні та Українського допомогового комітету (УДК) в Кракові і Львові. Але на створення українського легіону фінська влада не пристала, відкладаючи це питання на «неозначене ближче майбуття».

Незважаючи на затягування питання про створення українського легіону з боку фінів, Голова ПУН Андрій Мельник все ж таки не полишав сподівань, що рано чи пізно легіон буде сформовано. В листі до Б. Кентржинського від 12 квітня 1943 р. він писав: «З творення українського легіону у Фінляндії не резигнуємо. В тому напрямі теж ведемо підготовку, щоби у сприятливий час можна було приступити до реалізації й цього пляну. Факт існування у Вас кількатисячного легіону українського для боротьби з Москвою може мати у відповідну пору надзвичайно важне значення. Покищо однак треба обмежитися до планувань, підготовки і заходів в цьому напрямі, хоч реалізація його натрапляти буде зараз на від нас незалежні труднощі» [7].

Після капітуляції Фінляндії у вересні 1944 р. Богданові Кентржинському довелося втікати до Швеції. За умовами радянського ультиматуму про капітуляцію всі комунікації Фінляндії з зовнішнім світом були перервані, тому дістатися Швеції було дуже складно і пов'язано з певним ризиком і різними пригодами. До того ж, ім'я Богдана Кентржинського було вже відоме у Швеції. У 1943 р. він написав книжку «Правда про Україну», в якій критикував політику радянської влади та німецьких нацистів в Україні. Ця книга для поширення у вільному

світі друкувалася в нейтральній Швеції у стокгольмському видавництві Фрітце. Але якимось дивним чином книга зникла з видавництва. Стокгольмська газета «Афонбладет» від 4 листопада 1943 р. написала, що весь наклад викупила радянська амбасада за дорученням посла Олександри Коллонтай, щоби перешкодити поширенню книги у Швеції [3, с. 328]. (Пізніше, вже після війни, у Швеції вийшло друге видання книги Б.Кентржинського «Правда про Україну»).

Тому, коли Б. Кентржинський в'їжджав до Швеції, йому поставили певні умови – ніякої політичної діяльності і заборона журналістської праці. Про це він писав у листі до свого приятеля Геннадія Которовича від 12 червня 1949 р.: «В 1944 р. осінню прийшлося давати дряпака до Стокгольму, не обійшлося без перипетій, бо моя книжка “Правда про Україну” викликала там гостру реакцію Коллонтаїхи, а шведи тоді трясли штанами і від менших погроз. Через те мені на початку було тут дуже тяжко, бо впустили мене під умовою, що “не робитиму політики”, не вестиму відкритої журналістичної роботи і взагалі сидітиму тихо... В мене повстала доволі дошкульна матеріальна, а також моральна криза, бо прийшлося зрікатися фаху» [14, с. 175].

Проте вже наприкінці війни Б. Кентржинський співпрацював з найбільшою шведською щоденною ранковою газетою «Dagens Nyheter», а в 1948 р. дістав роботу кореспондента ще однієї дуже відомої в світі газети – лондонської «Daily Telegraph». Веде він також й інтенсивну громадську діяльність, створює українські організації у Швеції. Він заснував Українське інформаційне бюро на Скандинавію (УІБ). Разом з Богданом Кентржинським у цьому бюро працювали також Юрій Борис і Богдан Залуга. З 1949 р. бюро почало видавати першу українську газету у Швеції «Стокгольмський вісник». У фонді Богдана Кентржинського в Архіві ОУН зберігається декілька примірників цього видання. З 1950 р. газета стала органом Української громади ім. гетьмана Пилипа Орлика. В газеті містилася розлога інформація про життя українців у Швеції. Так, у номері «Вісника» від 15 січня 1950 р. подається детальна розповідь про перебіг загальних зборів Української громади від 6–7 січня 1950 р., присвячених різдвяним святкуванням. На жаль, з цього матеріалу можна дізнатися про гострі суперечки поміж членами громади, пов'язані з намаганнями різних українських політичних сил в еміграції здійснювати свій вплив на членів громади.

З 1954 р. Українська громада почала видавати часопис «Скандинавські вісті» (під редакцією Б. Залуги) [11, с. 178]. Б. Кентржинський

разом з Ю. Борисом і Б. Залугою створили у Стокгольмі також Український академічний клуб.

Тут ми публікуємо один документ з фонду Богдана Кентржинського в Архіві ОУН у Києві. Документ надруковано на машинці, за змістом він є інформаційною довідкою про політичну еміграцію у Швеції. Стаття написана німецькою мовою, переклав українською Дмитро Бурім. Текст документа публікується у повній відповідності до оригіналу.

ORGANISATIONSLEBEN DER POLITISCHEN FLÜCHTLINGEN IN SCHWEDEN

Esten

bilden die grösste Flüchtlingsgruppe in Schweden – ihre Zahl beläuft sich auf 25.000. Sie sind auch die absolute am besten organisierte Gruppe. Unzählige Vereine, Gesellschaften, Klubs usw. in vielen schwedischen Städten geben das Gepräge dem ungemein regen nationalen, kulturellen, gesellschaftlichen, professionellen und sportlichen Leben der estnischen Flüchtlinge.

Die Tatsache, dass auch die höchste politische Leitung des estnischen Volkes nach Schweden verlegt ist, steigert umso mehr das Schwergewicht dieser Gruppe und macht die Esten zu dem leitenden politischen Faktor unter allen Flüchtlingen in Schweden.

Stockholm ist der Sitz der konstitutionellen estnischen Regierung, die noch in der Heimat gebildet wurde und vor den bolschewistischen Okkupanten in Exil gehen musste. An der Spitze dieser Regierung steht der Premier- und Aussenminister Doktor August Rei, der zugleich, in Uebereinstimmung mit der estnischen Konstitution, die Würde und die Funktionen des Staatspräsidenten übernommen hat seitdem Estland letzter Staatspräsident an der Ausübung seiner Pflichten durch die Okkupanten verhindert wurde. Ausser Dr. Rei sind noch drei Minister und ein Staatssekretär aus der freier Heimatregierung nach Stockholm mitgekommen und sie bilden einen Kern, um den sich die höchste nationale Leitung der Esten von heute gesammelt hat, der Estnische Nationalrat. Dieser Nationalrat ist eine Art estnisches Parlament im Exil, er besteht aus seiner Koalition der demokratischen estnischen Parteien sowie Vertretern einiger neueren politischen Gruppierungen, die bereits in der Emigration entstanden worden sind. Dr. August Rei ist der Präsident auch des Estnischen Nationalrates. Sämtliche politische Aktionen, die zur Befreiung Estlands streben, werden von

diesem Rat vorbereitet und durchgeführt, seine Tätigkeit ist sehr rege und fruchtbringend. Als einer der letzten Erfolge des Estnischen Nationalrates ist die Aufnahme Estlands, Lettlands und Litauens in die Europäische Bewegung zu verzeichnen. Der Estnische Nationalrat steht in freundschaftlichem und intimen Kontakt mit Nationalräten und politischen Leitungen anderer von Russland unterdrückter Nationen, arbeitet mit ihnen zusammen, führt mit ihnen gemeinsame Aktionen durch und gibt oft Anregung zu verschiedenen Aktionen. Insbesondere die freundschaftlichen und schöpferischen Beziehungen zwischen dem Estnischen Nationalrat und dem Ukrainischen Nationalrat erwähnt zu werden.

Eine Einrichtung von besonderer Bedeutung stellt der Estnische Nationalfonds dar. Jeder Este, der mit mindestens 1 Krone per Monat zu diesem Fonds beiträgt, ist sein Mitglied. Die Institution ist überparteiisch und hat die Aufgabe, alle politischen, propagandistischen, kulturellen und ähnlichen Aktionen, die von Bedeutung für Estlands Sache sind, finanziell zu sichern. Der Nationalfonds ist somit die eigentliche Kampforganisation der Esten, und zwar auch weit über die Grenzen Schweden hinaus, da diese Organisation mit dem Estnischen Nationalrat eng zusammenarbeitet und zur Durchführung der vom Nationalrat unternommenen politischen Aktionen finanziell beiträgt. Der Nationalfonds gibt Bücher, Broschüren, Flugblätter heraus, finanziert Reisen der estnischen Delegaten zu verschiedenen Kongressen und Konferenzen, unterstützt grosse kulturelle Veranstaltungen, wie Konzerte, Chore, sogar Operavorstellungen, mit denen die Esten sich in Schweden grossen Ruf errungen haben, usw.

Der Estnische Nationalfonds steht auch hinter dem nunmehr weitbekannten Informationsdienst *«Newsletter from behind the Iron Curtain»*, dessen Nachrichten nicht nur von der gesamten Emigrantepresse aller Völker, sondern auch von einer ansehnlichen Reihe amerikanischer und europäischer Zeitungen ausgenützt werden. Dieser estnische Wochendienst ist ein oft vorkommender Gast in den Spalten der ukrainischen Wochenpresse. *«Newsletter» wird redigiert von Frau Helene Purre, deren Einsatz für Erhaltung dieses Dienstes auf dem Niveau einer immer interessanten und zuverlässigen, soliden Quelle über die Ereignisse hinter dem Eisernen Vorhang allgemeine Anerkennung hat* (речення закреслено Б. Кентржинським. – Ю. Ч., Д. Б.)

Estnisches Kommittee ist eine ausgeprägte Flüchtlingsorganisation in Schweden mit Schulwesen, Kulturaufgaben, soziale Fürsorge, Invalidenhilfe usw. als Betätigungsfeld. Dies ist eine Organisation Umfang, wenn man

bedenkt, dass sie von einer Flüchtlingsgruppe unterhalten wird. Diesem Kommittee ist auch die Estnische Volkshilfe unterstellt, ein besonderes Organ für Unterstützung der estnischen Flüchtlinge hauptsächlich auf dem Kontinent. Im Uebrigen gibt es, wie oben erwähnt, zahllose Vereine und Gesellschaften, es gibt sogar einen estnischen Pennklub in Schweden der Mitglied des internationalen Pennklubbs ist und seine Delegaten auf die Kongresse desselben schickt.

Es gibt in Schweden vier estnische Zeitungen: eine tägliche, herausgegeben als Beilage zu der grossen schwedischen Zeitung Stockholms-Tidningen und betrieben als reines Geschäftsunternehmen, und drei Wochenzeitungen. Ihre Namen sind: Välis-Eesti (Auslandseste), Eesti Teataja und Eesti-Post. Ausserdem gibt es ansehnliche estnische Verlage. Abgesehen von der von Stockholms-Tidningen herausgegeben estnischen Tageszeitung, bezahlen die Esten in Stockholm allein für das Drucken ihrer Zeitungen und Bücher zwischen 25–30.000 £ jährlich, eine Summe, die für sich selbst spricht.

Ausser der Gruppe, die sich um die Zeitung Eesti-Post gruppiert, arbeiten alle estnischen Organisationen im guten Einverständnis und unterstützen den Estnischen Nationalrat als die höchste politische Leitung. Die Oppositionsgruppe wird von dem ehemaligen Reichstagsmann Puck geleitet und hat eben vor einigen Monaten mit der Herausgabe von Eesti-Post begonnen. Diese Gruppe ist nicht dem Nationalrate beigetreten, wohl ist sie aber im Nationalfonds repräsentiert.

Eine die estnischen Zeitungen in der Emigration sehr günstig auszeichnende Eigenschaft ist das Verhalten von ihren Spalten von persönlichen Angriffen und primitiven innerpolitischen Auseinandersetzungen, die in einem so hohen Grade die beinahe ganze Flüchtlingspresse, die ukrainische nicht ausgenommen, – nicht wahr? – überfüllen. Allein scheint die neulich gestartete Eesti-Post von diesem guten Ton wesentliche Abweichungen zu machen.

Die estnischen Journalisten in Schweden haben vor einigen Monaten einen Estnischen Journalistenverband, der zwischen 25–30 Berufsjournalisten umfasst.

Andere Flüchtlingsgruppen in Schweden

Der Anzahl nach nehmen die Letten nach den Esten den zweiten Platz ein. Sie sind hier etwa 4–5000 und haben ein Lettisches Komitee, dessen Aufgaben und Betätigungsfeld identisch mit denen des Estnischen Kom-

mittées sind. Politisch sind die Letten in Schweden ziemlich stark differenziert, aus welchem Grunde es ihnen nicht gelungen ist, eine so schwerwiegende politische Repräsentation zu bilden, wie die estnische. Ausserdem lag bisher das politische Zentrum der Letten in Deutschland, und die Meinungsverschiedenheiten in Schweden galten hauptsächlich Anerkennung jener politischen Instanz. In der letzten Zeit scheinen Vorbereitungen im Ganzen zu sein, ein allgemeinlettisches politisches Zentrum in Schweden zu bilden. Die zwei lettischen Zeitungen, *Latviju Zinas* i *Latviju Vards*, vertreten zwei ziemlich scharf bekämpfenden politischen Richtungen.

Dagegen haben die Letten, in Ähnlichkeit mit den Esten, eine Reihe von kulturellen, professionellen und ähnlichen Vereinen aufzuweisen, deren Tätigkeit sehr mannigfaltig ist und den Letten viel Ruhm einbringt. Lettischer Studentenbund gehört dem Allschwedischen Studentenkörpers an und hat im Studentenhaus in Stockholm seine eigenen Dienstraume. Es gibt auch lettische Bücher- und Zeitschriftenverlage, die sich durch eine rege Tätigkeit auszeichnen.

Die Litauer bilden in Schweden zahlenmässig nur eine geringe Gruppe von einigen Hundert Personen. Sie haben einen litauischen Verein, der die meisten von ihren Landsleuten umfassen dürfte.

Die drei baltischen Völker, Esten, Letten und Litauer, haben ausserdem eine gemeinsame Organisation, den genannten Baltischen Humanistischen Verband, dessen Hauptaufgaben auf dem kulturellen Gebiete liegen. Dieser Verband ist der Herausgeber von The Baltic Review, zahlreichen Broschüren über die baltischen Fragen. Er hat auch wesentlich dazu beigetragen, die baltische Freie Universität zu Pinneberg zu unterhalten.

Wenn man von den jüdischen konfessionellen und Hilfsorganisationen absieht, sind von anderen Flüchtlingsgruppen hauptsächlich Polen, Tschechen und Ukrainer organisatorisch und politisch betätigt. Einige Hundert stark sind auch die Ungarn, dies ist aber eine besondere Gruppe, Landsarbeiter, die legal vor zwei Jahren nach Schweden importiert wurden, in diesem Jahr aber, als die ungarische Legation sie nach Hause bringen wollte, zum grössten Teil weigerten, ihrer ungarischen Staatsangehörigkeit beraubt wurden und jetzt in Schweden mit den politischen Flüchtlingen gleichgestellt worden sind. Ein ungarischer Journalist gibt für sie eine duplizierte Wochenschrift heraus.

Die Polnische Gruppe, die während des Krieges und einige Jahre nach dem Kriege ziemlich stark war, ist jetzt zahlenmässig und deswegen auch organisationsmässig ziemlich klein geworden. Die starke politische Diffe-

renzung in den leitenden Kreisen, insbesondere in Bezug auf die Stellungnahme gegenüber der polnischen Exilregierung in London, dem polnischen Nationalrat, Mikolajczyk usw., ist selbstverständlich nicht ohne starke Auswirkung auf die Formen des organisierten polnischen Lebens in Schweden. Vor einigen Wochen ist die Frage der innerpolnischen Verhältnisse in Schweden durch Erscheinung einer zweiten polnischen Zeitung zugespitzt worden. Die neue Zeitung, «Wiadomości Polskie», trägt denselben Namen, wie der der bisher erscheinenden, während aber die alte Zeitung dupliziert wird, erscheint die neue im Druck.

Die Tschechen sind in einem tschechischen Verein zusammengefasst unter der Leitung des ehemaligen tschechoslowakischen Gesandten Walter. Auch hier gibt es Opposition, welche sich aber bisher nicht organisatorisch geformt hat.

Auf Initiative der Esten wurde in Stockholm vor etwa 1 1/2 Jahr eine Central- und Osteuropäische Union gebildet, der Esten, Letten, Litauer, Polen, Ukrainer, Tschechen, Ungarn und einige andere Nationen beigetreten waren. Diese Union hat aber wenig Tätigkeit getrieben und scheint so allmählich auf immer einzuschlafen.

Viel mehr versprechend ist eine andere estnische Initiative, dank welcher vor ein paar Monaten in Stockholm der Verein Freier Journalisten von Ost- und Zentraleuropa gegründet worden ist. Der Verein ist der entsprechenden zentralen Journalistenorganisation in London unterstellt und umfasst in Stockholm Vertreter von estnischen, lettischen, litauischen, polnischen, ukrainischen und rumänischen Journalisten. Die Gründung dieses Vereins wurde sowohl durch die schwedische Hauptstadtresse als auch durch schwedisches Radio vermerkt.

Nun bleibt es übrig, einige speziellen Worte der ukrainischen Flüchtlingsgruppe in Schweden zu widmen. Sie umfasst etwa 150–200 Personen, und rechnet man Kinder und andere Familienmitglieder mit, so mag diese Zahl auf 250–300 Menschen herauswachsen. Nur ein kleiner Bruchteil, etwa 20 Personen, davon leben in Stockholm, während der Rest durch ganz Schweden weit und breit zerstreut ist.

Ihrer Herstammung nach sind die meisten Ukrainer in Schweden aus der östlichen Ukraine, und zwar sind das die Kulaken, die von den Bolschewiken Ende der zwanziger und Anfang der dreissiger Jahre nach Karelien deportiert worden sind. Von Finnen befreit, haben sie in Finnland eine Reihe von glücklichen Jahren verbracht, denn sie bezeugen alle mit einem Mund, dass sie sich unter den Finnen ausserordentlich wohl fühlten. Sympathien

und Verständnis für ukrainische Bestrebungen sind alten Datums, wir Finnen sehen immer in dem ukrainischen Volke einen natürlichen Verbündeten im Kampfe um die Freiheit, so ist es auch kein Wunder, dass diese unglücklichen ukrainischen Opfer der kommunistische Despotie mit solcher Wärme und Freundschaft von der finnischen Bevölkerung empfangen wurden. Hier konnten sie wieder sich ihrer natürlichen Arbeit widmen – dem Ackerbau, und Fälle waren nicht selten, wo diese tüchtigen und arbeitsamen Menschen binnen einiger kurzen Jahre bereits so weit waren, dass sie eigene Häuslein und sogar ein Stückchen Land eigen hatten. Bald war aber die Stunde eines neuen Aufbruchs inne. Im Herbst 1944 wurde Finnland zur Kapitulation gezwungen, die russische Kontrollkommission zog in Helsinki ein, und die Stellung dieser Ukrainer wurde sehr gefährdet. Nach und nach flüchteten sie nach Schweden, wo sie sich auch bis jetzt aufhalten.

Die andere Kategorie Ukrainer in Schweden besteht aus einigen Dutzend meistens jüngerer Menschen, die von dem schwedischen Grafen Folke Bernadotte aus den deutschen Konzentrationslagern gerettet wurden.

Trotz der kleinen Anzahl stehen die Ukrainer in Schweden organisatorisch auf einer ziemlich hoch entwickelten Stufe. Sie werden von einer gemeinsamen Organisation umfasst, die «Ukrajinska Hromada», die in diesem Jahre den Namen von Hetman Orlyk angenommen hat, um das 240-jährige Jubiläum des ukrainisch-schwedischen Bündnisses und der Tätigkeit des Hetman Orlyk in Stockholm zu würdigen. Dieser ukrainische Verein hat eine eigene duplizierte Zeitung, «Stockholmskyj Wisnyk», dessen Lesekreis etwa 150 Namen in Schweden umfasst. Ende Juli dieses Jahres rechnete der Verein über 80 Personen zu seinen Mitgliedern. Die erste Filiale des Vereins, etwa 20 Mitglieder umfassend, wurde in einer der westlichen Städte Schwedens gerade vor einigen Wochen gegründet.

Eine andere ukrainische Organisation in Stockholm von viel kleineren Ausmassen ist der Ukrainische Akademische Klub (Ukrajinskyj Akademitschnyj Klub), der etwa 12 Personen umfasst und die wissenschaftliche und kulturelle Propaganda sich als sein Hauptziel aufgestellt hat. Zu dem Klubb gehören sowohl Ukrainer mit abgeschlossenen akademischen Studien als auch Studenten. Seine Tätigkeit wird durch wertvolle Vorträge in ukrainischer und in anderen Sprachen, durch mannigfaltige Kontakte mit den schwedischen Kulturpersönlichkeiten und –einrichtungen, sowie durch rege Beziehungen zu den schwedischen und ausländischen Studenten und Studentenorganisationen ausgezeichnet. Der Klub ist Mitglied des sog. «Karo-

linska Förbundet», einer wissenschaftlichen Gesellschaft, die sich seit etwa 40 Jahren den Studien über den Karl XII und seine Feldzüge widmet. Besonders lebhaft sind die Beziehungen des Klubbs zu schwedischen Studenten, die slavische Sprachen studieren.

Einen unerhört wichtigen und wertvollen Zuschuss zu dem kulturellen Potenzial der Ukrainer in Schweden stellt die Uebersiedlung nach Schweden von Professor Jurij Šerech dar, der Anfang dieses Jahres an der Universität Lund vorzulesen begonnen hat. Auf Einladung der Ukrajinska Hromada und des Akademischen Klubb hat er bereits in Stockholm einen Vortrag gehalten, und weitere sind geplant. Im kommenden Herbst hält er an der Lunder Universität einen Kurs über die Ukrainekunde. Ein ukrainischer Kurs für die an der Stockholmer Universität studierenden Slavisten wird ebenfalls vom Ukrainischen Bureau in Stockholm vorbereitet.

Das Ukrainische Bureau, Ukrainian Bureau, wurde im März 1949 gestartet als eine Fortsetzung des während des Krieges in Helsinki wirksamen Ukrainischen Informationsbureau für Finnland und Skandinavien. Die Tätigkeit wurde mit der Herausgabe eines Pressedienstes für die ukrainische Presse, Ukrainische Politische Korrespondenz (Ukrajinska Politytschna Korresponzija), UPK, aufgenommen. Ueber diesen Pressedienst brauche ich ja wohl nicht zu sprechen, da sein grosser Erfolg schon dadurch kennzeichnend ist, dass Zeitungen von meist entgegengesetzten politischen Richtungen von Anfang an mit seinen Materialien ihre Spalten füllen. Dies ist vor allem dem guten journalistischen Stil, interessanter Information und der überparteiischen Einstellung der UPK zu verdanken. Es ist bezeichnend, dass erst die eng-parteiischen Direktiven es vermocht haben, die Nachrichten der UPK aus den Spalten von etwa drei Organen zu verdrängen, und auch dies geschah unter eifrigen Protesten der betreffenden Redaktionsmitglieder.

Nach einem kurzen Abbruch im Sommer wird die UPK in einigen Wochen mit ihren Nachrichtensendungen wieder beginnen.

Die Funktionen des Ukrainischen Bureau erstrecken sich heute natürlich weit über die Information für die ukrainische Presse hinaus. Es ist zu einem koordinierenden Faktor in der Tätigkeit der lokalen ukrainischen Organisationen geworden, es ist der bevollmächtigte Vertreter dieser Organisationen vor den schwedischen Behörden, ausländischen Legationen, es füllt aus die Aufgabe des Sekretariats des Bevollmächtigten des Ukrainischen Nationalrates in Schweden, es sorgt für die politische Propaganda und Verbreitung der Literatur über die Ukraine in fremden Sprachen. In Zusam-

menarbeit mit dem Ukrainian Bureau in London, namentlich mit Leutnant Panchuk, sowie mit dem Ukrainischen Kommitée von Kanada (Komitet Ukrainziw Kanady) führt es gerade die Aktion der Uebersiedlung von Ukrainischen Emigranten aus Schweden nach Kanada.

Politisch huldigen alle diese ukrainischen Organisationen und Instanzen der Idee des Ukrainischen Nationalrates und sind loyal um die Vertretung der ukrainischen Emigrationsregierung versammelt. Diese Zusammenarbeit sichert der Vertretung des Ukrainischen Nationalrates beträchtliche Erfolge, man braucht nur die erfolgreiche Pressekonferenz für die schwedischen Hauptstadtzeitungen am Vorabend des ukrainischen Selbständigkeitstages, den grossen Verkauf unter den Schweden von Briefmarken des Nationalrates, den Ausverkauf einer zweiten Auflage des Buches «Wahrheit über die Ukraine» in schwedischer Sprache usw. zu erwähnen.

Abschliessend kann ich mit Zufriedenheit erwähnen, dass die ukrainische Gruppe in Schweden glücklicherweise vor dem ungesunden Zersetzungsprozess verschont ist, der unter anderen Gruppierungen so viel Schaden anstellt. Die Arbeit sämtlicher ukrainischen Organisationen ist, wie oben erwähnt, koordiniert, und es gibt im ganzen nur eine kleine Gruppe von etwa 12 Personen, die sich dieser Konsolidierung widersetzt und eine sehr miserable und Verachtung jedes ehrlichen Menschen verdienende Untergrabungstätigkeit zu führen versucht. Der Anführer dieser Gruppe ist ein gewisser Herr Fedortschuk, der nach seinen misslungen Aktionen unter den Ukrainern in Schweden jetzt sein Betätigungsfeld auf das Ausland überworfen hat und im Laufe letzter Monate mehrmals in Paris und Bruxelles unter falschen Vorspiegelungen als Vertreter der Ukrainischen Organisationen in Schweden aufgetreten ist. Es ist nur zu beklagen, dass einige politischen Kreise, in ihrer feindlichen Hinstellung zu dem Ukrainischen Nationalrate, sich dazu erniedrigt haben, diese verdächtige Gruppe und ihren Anführer in die Reihen ihrer verbündeten einzuverleiben, ohne zu überlegen, welchen Bärendienst sie damit der ukrainischen Sache im allgemeinen und insbesondere in Skandinavien leisten. Wenn es ihnen daran liegt gewisse Einflüsse unter der ukrainischen Kolonie in Schweden zu haben, würden sie besser daran tun, wenigstens einen gebildeten Menschen dorthin zu schicken, als sich von einer primitiven und ungeblichen Clique repräsentieren zu lassen. Dies umso mehr, als diese Menschen eine gemeinsame Sache mit den schwedischen Kommunisten führen, indem sie sich derselben Mittel und Argumente bedienen. In einem vierseitigen Artikel gegen den Bevollmächtigten der Ukrainischen Emigrationsregierung in Schweden, Schriftleiter Kentschynskyj,

im Sprachrohr des Cominform in Schweden, der Zeitschrift «Clarte» vor einigen Wochen erkennt man ohne weiteres die gemeinsamen Inspirationsquellen der Feinde des Ukrainischen Nationalrates. «Herr Kentschynskij, schreiben die schwedischen Kominformgruppe unter anderem, vertritt, kurz gesagt, einen Versuch, mitten in der Konjunktur des kalten Krieges ein neues Leben in die ukrainische separatistische Bewegung einzublase, dessen Traum es war, für Deutschland eine selbständig organisierte Getreide- und Rohstoffkolonie zwischen Ostpreussen und dem Vorderen Orient zu organisieren. Während zwei Weltkriege hat die ukrainische Bewegung ihre Hoffnungen an die deutschen Waffen gebunden. Jetzt verbindet sich diese Gesellschaft von unverbesserlichen Optimisten mit den amerikanischen Waffen in einem dritten Weltkrieg... Welche Träume gedeihen in der emigrantenukrainischen Ideologie hat Herr Kentschynskij in seinem Buche "Wahrheit über die Ukraine" gezeigt... Nun ist es also Stockholm, dass die Ehre hat, den äussersten, zuverlässigen Verbindungspunkt in der ukrainischen Verbindungslinie Helsinki – Leningrad zu bilden. Diese Linie ist von spezieller Bedeutung für den Ukrainischen Nationalrat aus zwei Gründen. Erstens ist er während Jahrzehnte langer und mühsamer Infiltration ausgebaut und Stück für Stück geprüft worden. Zweitens ist er vermutlich die einzige Verbindung mit der Ukraine, die weder durch den Krieg noch durch die Umwälzungen nach dem Kriege beeinträchtigt wurde, es ist sehr möglich, dass diese Verbindungslinie der einzige brauchbare Kanal zwischen dem Nationalrat und seinen Kontakten in der Ukraine ist. Die Kuriere der finnischen Aktivisten haben, wie bekannt, unbegrenzte Möglichkeiten, Verbindungen zwischen Stockholm und Helsinki aufrechtzuerhalten... Die "potenzielle ukrainische Regierung" dürfte ein Gegenstand der Freude für State Departement sein... Der Nationalrat ist in einem rechten Augenblick gebildet worden, um als eine zentrale Instanz die Interessen des State Departements zu verteidigen...» usw., usw.

Ueberhaupt kann man bemerken, dass die Tätigkeit der kleinen ukrainischen Gruppe in Schweden mit immer steigendem Interesse sowohl von der feindlichen als auch befreundeten oder neutralen Seite verfolgt wird. Immer mehr Notizen erscheinen in der Presse über das Leben der «Ukrainjiska Hromada», über die ukrainischen Vorträge und Sitzungen. Neulich haben sechs Zeitungen Bilder und Berichte von einer ukrainischen Hochzeit, bei der ukrainische Organisationen repräsentiert waren, gebracht.

Dies bedeutet, dass auch die kleinsten ukrainischen Emigrationsgruppen sich in fremden Ländern gut behaupten und der ukrainischen Sache gute

Dienste leisten können, wenn sie einer gemeinsamen nationalen Führung unterstellen. Die Idee der nationalen Konsolidierung, die staatstragende Idee des Ukrainischen Nationalrates ist der Leitfaden aller Tätigkeit der ukrainischen Organisationen in Schweden, und die positiven Auswirkungen dieser Tatsache sind ganz offenbar.

Das ukrainische Volk ist nur zu beglückwünschen, dass es in dieser schweren Zeit der Prüfung es zustande gebracht hat, den Nationalrat in der Emigration zu bilden. Hoffentlich findet auch der Ukrainische Nationalrat den massenhaften Anschluss seitens aller ukrainischen Patrioten, denn dies ist die Voraussetzung zur erfolgreichen Verwirklichung seiner politischen Ziele. Viel Erfolg in der Tätigkeit des Ukrainischen Nationalrates und aller derjenigen, die sich um seine Unterstützung bemühen ist der persönliche Wunsch, mit dem ich diesen kurzen Ueberblick abschliessen möchte.

Переклад

Організаційне життя політичних біженців у Швеції

Естонці становлять найбільшу групу біженців у Швеції – їхня кількість сягає 25000. Крім того, вони є найкраще організованою групою. Числені об'єднання, товариства, клуби тощо у багатьох шведських містах сприяють активізації національного, культурного, громадського, професійного та спортивного життя естонських біженців.

Той факт, що найвище політичне керівництво естонського народу переїхало до Швеції, збільшує цінність цієї групи та робить естонців провідним політичним чинником серед усіх біженців у Швеції.

Стокгольм є місцем перебування конституційного естонського уряду, який був сформований ще на батьківщині та був змушений емігрувати через більшовицьку окупацію. На чолі цього уряду стоїть прем'єр-міністр та міністр закордонних справ доктор Август Рай, який одночасно, згідно з естонською конституцією, перебрав на себе звання та функції Державного президента відтоді, як окупація перешкодила виконанню обов'язків останнього Державного президента Естонії. Крім доктора Рая, до Швеції прибули ще три міністри та державний секретар зі складу вільного уряду, який був сформований на Батьківщині, й вони створюють ядро, навколо якого сьогодні зібралося найвище національне керівництво естонців, Естонська національна рада¹. Ця Національ-

¹ Естонська національна рада була створена 1941 р. для координації дій сил опору під час повстання проти радянської влади, яке почалося з початком радянсько-німецької війни. – Ю. Ч., Д. Б.

на рада є своєрідним парламентом Естонії в екзилі, який складається як з коаліції демократичних естонських партій, так і з представників нових політичних угруповань, які постали вже в еміграції. Доктор Август Рай водночас є Президентом Естонської національної ради. Всі політичні акції, спрямовані на звільнення Естонії, готуються та здійснюються цією радою, її діяльність є надзвичайно активною та плідною. Одним з останніх успіхів Естонської національної ради є прийняття Естонії, Латвії та Литви до Європейського Руху. Естонська національна рада перебуває в дружніх і близьких стосунках з національними радами та політичними проводами інших поневолених Росією націй, співпрацює з ними, проводить спільні акції та часто виступає ініціатором їх проведення. Варто відзначити особливо дружні та творчі стосунки між Естонською та Українською національними радами.

Установою особливого значення є Естонський національний фонд. Кожний естонець, який віддає в цей фонд принаймні одну крону на місяць, є його членом. Ця інституція є надпартійною та має своїм завданням фінансово забезпечувати всі політичні, пропагандистські, культурні та інші акції, які мають значення для естонської справи. Цей Національний фонд є, таким чином, своєрідною організацією боротьби естонців, яка діє також далеко за межами Швеції, ця організація тісно співпрацює з Естонською національною радою та забезпечує фінансово проведення політичних акцій, затверджених Національною радою. Національний фонд видає книжки, брошури, листівки, фінансує подорожі естонських делегатів на різноманітні конгреси та конференції, підтримує великі культурні заходи, такі як концерти, хори, навіть оперні вистави, завдяки чому естонці здобули таку добру репутацію у Швеції і т. д.

Естонський національний фонд підтримує також широковідому інформаційну службу *«Newsletter from behind the Iron Curtain»* / *«Інформаційний бюлетень з-за залізної завіси»*, чий повідомлення використовуються не тільки емігрантською пресою різних народів, а й низкою американських та європейських газет. Ця естонська тижнева служба – частий гість на шпальтах української тижневої преси. *«Newsletter»* редагує пані *Гелене Пурпе*, чий внесок у підтримання цієї служби на рівні завжди цікавого, достовірного, солідного джерела, що висвітлює події за залізною завісою, є загально визнаним (речення закреслено Б. Кентржинським. – Ю. Ч., Д. Б.).

Естонський комітет – яскраво виражена організація для біженців у Швеції, що діє в галузі шкільництва, виконання культурних завдань,

соціальної опіки, допомоги інвалідам тощо. Це організація з величезним обсягом роботи, якщо взяти до уваги той факт, що вона утримується групою біженців. Цьому комітетові також підлягає «Естонська народна допомога», особливий орган для підтримки естонських біженців головним чином на континенті. Загалом, як зазначено вище, існують численні об'єднання й товариства, існує навіть естонський ПЕН-клуб у Швеції, який є членом міжнародного ПЕН-клубу² та направляє своїх делегатів на його конгреси.

У Швеції існують чотири естонські газети: одна щоденна, виходить як додаток до великої шведської газети *Stockholms-Tidningen* і має суто економічний характер, і три тижневики. Їхні назви: *Välis-Eesti* («Естонці за кордоном»), *Eesti Teataja und Eesti-Post*. Крім того, існують солідні естонські видавництва. Крім естонської щоденної газети, яку видає *Stockholms-Tidningen*, естонці у Стокгольмі щороку сплачують за видання своїх газет та книжок 25–30000 £, суму, яка говорить сама за себе.

Крім групи, що утворилася навколо газети *Eesti-Post*, всі естонські організації працюють у взаєморозумінні та підтримують Естонську національну раду як вище політичне керівництво. Опозиційна група на чолі з колишнім депутатом Рейхстагу Пук розпочала свою діяльність кілька місяців тому з видання газети *Eesti-Post*. Ця група не приєдналась до Національної ради, однак вона представлена у Національному фонді.

Естонські газети в еміграції дуже вигідно вирізняються тим, що уникають на своїх шпальтах особистих нападок та примітивних внутрішньополітичних дискусій, чим сповнена майже вся емігрантська преса, українська не є винятком, чи не так? Здається, лише новозаснована *Eesti-Post* має значні відхилення від цього доброго правила.

Естонські журналісти у Швеції вже кілька місяців мають Спільку естонських журналістів, яка охоплює 25–30 фахових журналістів.

Інші емігрантські групи у Швеції

Другими після естонців за чисельністю є латиші. Їх тут приблизно 4–5000 чоловік та вони мають Латиський комітет, його завдання та

² ПЕН-клуб – міжнародна неурядова організація, яка об'єднує професійних письменників, редакторів і перекладачів. Був створений з метою сприяння дружбі й інтелектуальній співпраці письменників усього світу. – Ю. Ч., Д. Б.

сфера діяльності є ідентичними до Естонського комітету. Політично латиші досить сильно диференційовані, через що їм не вдалося створити таке потужне політичне представництво, яке мають естонці. Крім того, політичний центр латишів перебував досі в Німеччині, та різниця в думках у Швеції полягала головним чином у тому, чи визнавати його як політичну інстанцію. Останнім часом завершується підготовка до створення у Швеції загального латиського політичного центру. Дві латиські газети, *Latviju Zinas* і *Latviju Vards*, репрезентують два ворожі політичні напрями.

Разом із цим латиші, подібно до естонців, мають низку культурних, професійних та інших об'єднань, діяльність яких є надзвичайно різноманітною та приносить латишам багато слави. Латиський студентський союз належить до загальношведського студентського об'єднання та має власне службове приміщення у Студентському будинку у Стокгольмі. Існують також латиські книжкові та журнальні видавництва, які вирізняються активною діяльністю.

Литовці творять у Швеції кількісно невелику групу, яка нараховує кількості осіб. Вони мають литовське об'єднання, яке об'єднує більшість литовських громадян.

Три балтійські народи, естонці, латиші та литовці, мають окрім того спільну організацію, так звану Балтійську гуманістичну спілку, основні завдання якої належать до сфери культури. Спілка видає The Baltic Review, численні брошури з балтійських питань. Спілка багато зробила для підтримки Вільного балтійського університету в місті Піннеберг.

Якщо залишити поза увагою єврейські конфесійні та допомогові організації, то з інших еміграційних груп організаційно-політичною діяльністю займаються головним чином поляки, чехи та українці. Є також кількості угорців, однак вони становлять окрему групу – сільськогосподарських робітників, які легально прибули до Швеції два роки тому, однак цього року, після того як посольство їхньої країни поставило вимогу повернення додому, відкинута їхньою більшістю, вони були позбавлені угорського громадянства та зрівнялися у правах з іншими політичними біженцями. Один угорський журналіст видає для них спеціальний тижневик.

Польська група, яка була досить потужною під час війни та в перші післявоєнні роки, наразі зменшилася чисельно та внаслідок цього й організаційно. Значна політична диференціація у провідних колах, особливо щодо ставлення до польського еміграційного уряду в Лондо-

ні, Польської національної ради, Миколайчика³ та ін., зрозуміло, не могла не позначитися на формах організованого польського життя у Швеції. Кілька тижнів тому питання внутрішньопольських взаємовідносин у Швеції загострилось у зв'язку з появою другої польської газети. Нова газета, «*Wiadomości Polskie*», має таку саму назву, як і та газета, що виходила раніше, і хоча вона дублює стару, нова газета все одно виходить друком.

Чехи об'єднані в Чеську громаду під проводом колишнього чеського посла Вальтера. Також існує опозиція, яка поки що не оформилась організаційно.

З ініціативи естонців півтора року тому у Стокгольмі було створено Центрально- та Східноєвропейський Союз, до якого увійшли естонці, латиші, литовці, поляки, українці, чехи, угорці та представники інших націй. Однак цей союз виявляє слабку активність та, здається, поступово згорне свою діяльність назавжди.

Набагато більше обіцяє інша естонська ініціатива, завдяки якій кілька місяців тому у Стокгольмі було утворено Об'єднання вільних журналістів Східної та Центральної Європи. Це об'єднання підпорядковується центральній організації журналістів у Лондоні та згуртовує у Стокгольмі представників естонських, латиських, литовських, польських, українських та румунських журналістів. Створення об'єднання було відзначено як провідними шведськими періодичними виданнями, так і шведським радіо.

Тепер залишається присвятити спеціальні слова групі українських біженців у Швеції. Вона налічує близько 150–200 осіб, а якщо поррахувати разом з дітьми та іншими членами родин, то це число може зрости до 250–300 осіб. Лише невеличка частина українців, приблизно 20 осіб, проживає у Стокгольмі, тоді як решта розпорошені по всій Швеції.

Зі свого походження більшість українців у Швеції є вихідцями зі Східної України, а саме це куркулі, які були депортовані до Карелії більшовиками в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Звільнені фінами, у Фінляндії вони провели кілька щасливих років та свідчили в один голос, що почувалися серед фінів надзвичайно добре. Симпатії до українців з боку фінів та розуміння їхніх прагнень мають давню історію;

³ Миколайчик Станіслав (1901–1966) – польський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр уряду Польщі в еміграції (1943–1944). – *Ю. Ч., Д. Б.*

фіни завжди бачили в українському народі своїх природних союзників у боротьбі за свободу, отже, не є дивним, що українці – ці нещасні жертви комуністичної деспотії – були прийняті так дружньо і тепло фінським населенням. Тут вони знову змогли присвятити себе своїй природній роботі – сільському господарству, не рідкісними були такі випадки, що за кілька років ці працьовиті люди вже мали свій власний будиночок та свою власну земельну ділянку. Однак незабаром прийшла година нових випробувань. Восени 1944 року Фінляндія була змушена капітулювати, в Гельсінкі з'явилась російська контрольна комісія, й становище українців стало дуже загрозливим. Поступово вони переселились до Швеції, де проживають і зараз.

Друга категорія українців у Швеції складається головним чином з кількох десятків молодших людей, яких врятував з німецьких концетраційних таборів шведський граф Фольке Бернадотт⁴.

Незважаючи на невелику чисельність, українці у Швеції стоять на досить високому організаційному рівні. Вони об'єднані у спільній для всіх організації «Українська громада», яка цього року прийняла ім'я Гетьмана Орлика, на честь 240-річного ювілею українсько-шведського союзу та діяльності Гетьмана Орлика ву Стокгольмі. Ця українська громада видає газету «Стокгольмський вісник», коло читачів якої охоплює приблизно 150 фамілій у Швеції. Наприкінці липня цього року громада нараховувала понад 80 членів. Перша філія громади, яка охоплює 20 членів, була заснована в одному з західних міст Швеції.

Другою українською організацією у Стокгольмі, значно менших розмірів, є «Український академічний клуб», який налічує 12 членів та має за головну мету наукову та культурну пропаганду. До клубу належать як українці з закінченою вищою освітою, так і студенти. Діяльність клубу відзначається цінними доповідями українською та іншими мовами, численними контактами зі шведськими діячами культури та культурними установами, а також жвавими стосунками зі шведськими та іноземними студентами й студентськими організаціями. Цей клуб є членом так званого «Каролінського Союзу», наукового товариства, яке вже майже 40 років вивчає діяльність Карла XII та його походи. Особливо жваві взаємини має Клуб зі шведськими студентами, які вивчають слов'янські мови.

⁴ Бернадотт Фольке (1895–1948) – шведський дипломат, громадський діяч, один з керівників Міжнародного комітету Червоного Хреста. – Ю. Ч., Д. Б.

Надзвичайно важливим і цінним посиленням культурного потенціалу українців у Швеції є переїзд до Швеції професора Юрія Шереха⁵, який з цього року розпочав свої виклади в університеті міста Лунд. На запрошення Української громади та «Академічного клубу» він уже прочитав у Стокгольмі доповідь, плануються подальші виступи. Восени він має прочитати курс з українознавства в університеті міста Лунд. Поряд з цим Українське бюро у Стокгольмі готує український курс для славістів Стокгольмського університету.

У березні 1949 р. розпочало діяльність Українське бюро як наступник Українського інформаційного бюро для Фінляндії та Скандинавії, що діяло в часи війни в Гельсінкі. Воно видає Пресову службу для української преси, під назвою «Українська політична кореспонденція», УПК. Про цю Пресову службу не варто багато говорити, про її великий успіх свідчить той факт, що газети протилежних політичних напрямків наповнюють свої шпальти її матеріалами. Це відбувається передусім завдяки доброму журналістському стилю, цікавій інформації та позапартійній позиції УПК. Важливо відзначити, що лише вузькопартійні директиви змогли витіснити повідомлення УПК зі шпальт трьох органів, що призвело до гарячих протестів відповідних членів редакцій.

Після короткої літньої перерви за кілька тижнів УПК знову почне виходити зі своїми повідомленнями.

Функції Українського бюро виходять сьогодні далеко за рамки інформування української преси. Воно стало визначальним чинником у діяльності місцевих українських організацій, є повноважним представником цих організацій перед шведськими офіційними інстанціями, закордонними представництвами, виконує обов'язки Секретаріату Уповноваженого Української національної ради у Швеції, воно пильнує справу політичної пропаганди та розповсюдження іншомовної літератури про Україну. У співпраці з Українським бюро в Лондоні, а саме з лейтенантом Панчуком⁶, а також Комітетом українців Канади, воно проводить акцію переселення українських емігрантів зі Швеції до Канади.

⁵ Шерех-Шевельов Юрій (1908–2002) – український мовознавець, літературний критик, педагог. – *Ю. Ч., Д. Б.*

⁶ Панчук Богдан – відомий український громадсько-політичний діяч у Канаді, голова Союзу українських канадійських ветеранів, капітан ВПС Канади. Після Другої світової війни очолював Європейське представництво Українського канадійського комітету в Лондоні. – *Ю. Ч., Д. Б.*

Політично всі українські організації та інстанції об'єднані навколо ідеї Української національної ради та лояльні до представництва українського еміграційного уряду. Ця співпраця забезпечує представництву Української національної ради значні успіхи, достатньо згадати успішну прес-конференцію для столичних шведських газет напередодні Дня незалежності України, великий розпродаж серед шведів поштових марок Національної Ради, розпродаж другого накладу книги «Правда про Україну» шведською мовою і т. д.

На закінчення приємно відзначити, що українській групі у Швеції в щасливий спосіб вдалося уникнути нездорових процесів розпаду, які спричинили стільки лиха серед інших угруповань. Як зазначалося вище, діяльність всіх українських організацій є скоординованою, однак існує невеличка група з 12-ти осіб, що виступає проти цієї консолідації та намагається проводити підривну діяльність, чим викликає презирство кожної чесної людини. Лідером цієї групи є пан Федорчук, який після провалу своєї акції серед українців у Швеції сьогодні переніс поле своєї діяльності на зарубіжні країни та протягом останніх місяців багато разів відвідував Париж і Брюссель, шляхом ошукування видаючи себе за представника українських організацій у Швеції. Шкода, що деякі політичні кола у своєму ворожому ставленні до Української національної ради принизилися до того, що зарахували цю підозрілу групу та її лідера до лав своїх союзників, не думаючи про те, яку ведмежу послугу вони надали тим українській справі в цілому та у Скандинавії зокрема. Якщо йдеться про те, щоб мати певні впливи в українській колонії у Швеції, краще було б відправили туди освічених людей, ніж дозволити примітивній кліці представляти чийсь інтереси. Тим більше, що ці люди співпрацюють зі шведськими комуністами та користуються тими ж засобами та аргументами. У статті на чотирьох сторінках в рупорі Комінформу⁷ у Швеції, газеті «Clarté», спрямованій проти уповноваженого Українського еміграційного уряду, редактора Кентржинського, можна впізнати спільні джерела натхнення ворогів Української національної ради. «Пан Кентржинський, – пише, між іншим, шведська група Комінформу, – представляє, коротко кажучи, спробу відновити український сепаратистський рух, використовуючи кон'юнктуру холодної війни, а мрією цього руху було

⁷ Комінформ (Інформаційне бюро комуністичних та робітничих партій) – міжнародна комуністична організація (1947–1956). – Ю. Ч., Д. Б.

створити для Німеччини самостійно організовану зернову та сировинну колонію між Східною Пруссією та Близьким Сходом. Під час двох світових воєн український рух покладав надії на німецьку зброю. Тепер це товариство непоправних оптимістів надіється на американську зброю у Третій світовій війні... Які саме мрії переважають в ідеології української еміграції, пан Кентржинський продемонстрував у своїй книзі *“Правда про Україну”*... Отже, тепер Стокгольм має честь стати надзвичайно надійним пунктом зв'язку на українській лінії зв'язку Гельсінкі–Ленінград. Ця лінія має особливе значення для Української національної ради з двох причин. По-перше, її розбудовано протягом десятиліть копіткої інфільтрації та випробувано крок за кроком. По-друге, правдоподібно, це є єдине сполучення з Україною, яке не було пошкоджено ані війною, ані післявоєнними потрясіннями, та дуже можливо, що ця лінія зв'язку є єдиним придатним каналом для контактів між Національною радою та Україною. Кур'єри фінських активістів, як відомо, мають необмежені можливості підтримувати зв'язок між Стокгольмом та Гельсінкі... “Потенційний український уряд” має бути предметом задоволення для Державного департаменту... Національна рада була утворена у потрібний момент для того, щоби в якості центральної інстанції захищати інтереси Державного департаменту...» і т. д., і т. д.

В цілому можна відзначити, що за діяльністю цієї невеличкої української групи у Швеції з постійно зростаючим інтересом спостерігають як ворожі, так і дружні та нейтральні сторони. Постійно збільшується кількість повідомлень у пресі про життя *«Української Громади»*, про доповіді та збори українців. Нещодавно шість газет опублікували фотографії та повідомлення з одного українського весілля, на якому були представлені члени українських організацій.

Це означає, що навіть найменші українські емігрантські групи добре працюють у зарубіжних країнах та можуть добре прислужитись українській справі, якщо мають своє спільне національне керівництво. Ідея національної консолідації, ідея державності Української національної ради є провідною для всієї діяльності українських організацій у Швеції, і позитивний ефект від цього є цілком очевидним.

Український народ слід тільки привітати з тим, що в ці часи тяжких випробувань йому вдалося створити Національну раду в еміграції. Сподіваємось, що до Національної ради приєднаються всі українські патріоти, оскільки це є передумовою успішного здійснення її політич-

них цілей. Цей коротенький огляд хотів би закінчити моїм особистим побажанням успіхів діяльності Української національної ради та всіх тих, хто намагається надавати їй підтримку.

Архів ОУН у Києві. – Ф. Б. Кентржинського. – Копія, машинопис.

Джерела та література:

1. *Вінтоняк О.* Памяті Богдана Кентржинського. / О. Вінтоняк. // Український історик. – 1969. – № 4. – С. 72–77.
2. *Герасимова Г.* Кентржинський Богдан / Г. Герасимова. // Українські історики ХХ століття: Бібліографічний довідник. – К.: 2004. – С. 195–196.
3. *Кентржинський Б.* На скандинавському секторі ОУН в другій світовій війні. / Б. Кентржинський. // Організація українських націоналістів. 1929–1954: Зб. статей. – На чужині, 1955. – С. 301–329.
4. *Книш З.* Розбрат. – Торонто: Срібна сурма, Б. д. – 431 с.
5. Архів ОУН у Києві. – Фонд Б. Кентржинського. – Лист Д. Андрієвського до Б. Кентржинського від 15 січня 1943 р.
6. Там само. – Лист Б. Кентржинського до А. Мельника від 21 червня 1951 р.
7. Там само. – Лист А. Мельника до Б. Кентржинського від 12 квітня 1943 р.
8. Там само. – Лист А. Мельника до Б. Кентржинського від 20 вересня 1943 р.
9. Там само. – Стаття «Робітництво».
10. *Селешко М.* У кігтях гестапо. / М. Селешко. – К., 1996. – 224 с.
11. *Трощинський В., Шевченко А.* Українці в світі. / В. Трощинський, А. Шевченко. // Україна крізь віки. – Т. 15. – К., 1999. – 352 с.
12. *Черченко Ю.* Богдан Кентржинський – діяч українського націоналістичного руху, журналіст і вчений-історик. / Ю. Черченко. // Український визвольний рух: Наук. зб. – № 14. – Львів, 2010. – С. 194–204.
13. *Черченко Ю.* Документи Архіву ОУН у Києві про життя та діяльність українського журналіста і історика Богдана Кентржинського / Ю. Черченко. // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 21. – К., 2010. – С. 451–465.
14. *Черченко Ю.* Документи Богдана Кентржинського в Архіві ОУН у Києві. / Ю. Черченко. // Український археографічний щорічник. – Вип. 13/14. – К., 2009. – С. 173–190.

Юрій Черченко (*Київ, Україна*), Дмитро Бурім (*Київ, Україна*). **Документи Богдана Кентржинського про українські громади в Німеччині та країнах Скандинавії**

В статті йдеться про документи Богдана Кентржинського, які зберігаються в Архіві ОУН у Києві. Ці документи містять багато різноманітної інформації про життя українських громад в Німеччині та скандинавських країнах.

Ключові слова: Кентржинський, документи, архів, ОУН, Німеччина, Фінляндія, Швеція.

Юрий Черченко (*Киев, Украина*), Дмитрий Бурим (*Киев, Украина*). **Документы Богдана Кентржинского об украинских сообществах в Германии и странах Скандинавии**

В статье идет речь о документах Богдана Кентржинского, хранящихся в Архиве ОУН в Киеве. В этих документах содержится много разнообразной информации о жизни украинских сообществ в Германии и скандинавских странах.

Ключевые слова: Кентржинский, документы, архив, ОУН, Германия, Финляндия, Швеция.

Cherchenko Iurii (*Kyiv, Ukraine*), Dmytro Burim (*Kyiv, Ukraine*). **Documents of Bohdan Kentschynskyj about the Ukrainian associations in Germany and countries Scandinavia**

In the article told about the documents of Bohdan Kentschynskyj, that is kept in Archive of OUN in Kyiv. In these documents there is much various information about life of the Ukrainian associations in Germany and Scandinavian countries.

Key words: Kentschynskyj, documents, archive, OUN, Germany, Finland, Sweden.

Володимир КОВАЛЬЧУК
(Київ, Україна)

УДК 94 (477) «1945–1946»

**Провокації радянських спецслужб
і «чистка» від агентури як основні
причини розколу підпілля ОУН
на «далеківців» і «смоківців»
(Волинь, 1945–1946 рр.)**

Хоча історичних праць про Організацію українських націоналістів-бандерівців (далі – ОУН) вже з'явилося чимало, причини розколу оунівського підпілля на Волині (за оунівською термінологією – край ПЗУЗ, тобто «північно-західні українські землі»), що розпочався на початку грудня 1945 р., в історіографії та мемуарах ще не аналізувалися.

Деякі автори епізодично згадували реакцію оунівської СБ на руйнівну роботу агентів у надрах ОУН – т. зв. чистки. Приміром, провідник краю «Москва» (один з двох «менших» країв ПЗУЗ, далі – ПЗК) Іван Литвинчук-«Дубовий» у мемуарах зауважував, що «очистку організації від агентурної швали почато в м-ці грудні 1944 р. ... У ПЗК чистку від агентури проведено сконсолідовано. ... Натомість у ПСК «Одеса» (інший «менший» край на ПЗУЗ, далі – ПСК) у зв'язку з новою політ. лінією вирости серед активу серйозні суперечності» [33, с. 1215].

Історик Ярослав Антонюк зазначив, що на Волині націоналістична спецслужба вперше ініціювала чистку наприкінці 1943 р., причому виключно задля протидії агентурному «засміченню» власних, тобто есбітських рядів, а вже в 1945-му, коли «НКВС мав своїх агентів фактично серед керівництва всіх підпільних відділів», «діяльність СБ ... нагадувала роботу військового хірурга, який, не маючи часу і потрібних умов, без вагань ампутує інфіковані органи, щоб загалом врятувати хворий організм» усієї мережі ОУН [2, с. 49, 105, 108]. Окрім того, що цей автор фахово розкрив напрямні агентурної роботи НКВС–МВС у націоналістичному підпіллі на Волині у 1944–1950 рр., він підмітив і таке: «радянська агентура на Волині ... виявилася найбільш ефективною зброєю в боротьбі з підпіллям ОУН і УПА» [1, с. 196–197].

У баченні дослідника Юрія Киричука чистка розпочалася пізніше – восени 1944 р. – і згодом переросла у відкриту боротьбу частини волинського підпілля проти репресій – часом невмотивованих [9, с. 135–136].

Історик Анатолій Кентій вважав, що чистку на Волині та її наслідки слід розглядати в контексті розширення повноважень СБ ОУН згідно з наказом командира УПА–Північ Дмитра Клячківського-«Клима Савура» від 14 січня 1944 р. Також вище згаданий дослідник назвав той опір, що вчинювався чисткам СБ ОУН, не «волинсько-поліським», а загальноорганізаційним явищем [8, с. 22–23].

Рівненський краєзнавець Ігор Марчук у одній зі своїх розвідок згадує про таємничу особу (але не називає її), яку співробітники НКВС підставили Миколі Козаку, щоб намовляла нісенітницю на членів проводу ПСК і вищий командний склад УПА ЗГ № 44. Внаслідок діяльності цієї неназваної особи Микола Козак «ще з весни 1945 року вимагав ... провести кардинальну чистку» [34, с. 67–68].

Дослідники Юрій Шаповал та Дмитро Веденєєв задекларували (з посиланням на звіт Рівненського обкому КП(б)У), що станом на 26 лютого 1945 р. в УПА вже тривала «поголовна чистка» [38].

Отже, думки фахівців розходяться навіть з приводу початкової та кінцевої хронологічних меж чистки, не кажучи вже про те, що її спровокувало. Практично не висвітлено інших методів, до яких вдавалися радянські спецслужби з метою «вбити клин» між оунівцями. Й загалом, бракує узагальнень, синтетичних студій періоду історії ОУН на ПЗУЗ у 1945 р.

Як довести причинно-наслідковий зв'язок між провокаціями агентури і розколом в надрах ОУН, що розпочався на Волині у грудні 1945 р.? Чи причетні до цієї історії співробітники НКВС–МВС?

Виявлені нами документи, а це передусім нещодавно розсекречене ділове листування оунівців з фондів 2 і 65 Галузевого державного архіву Служби безпеки України (далі ГДА СБУ), органічно доповнюють вже опубліковані джерела (наприклад, у 8, 14 і 16 томах «нової серії» Літопису УПА), що в підсумку дозволяє відповісти на сформульовані запитання.

Таблиця 1

Деякі претенденти на владу на території ПСК «Одеса» в 1945 р.		
Легітимна частина		«Розкольник»
Деякі члени проводу ОУН на Волині та Поліссі (ПЗУЗ)	Деякі члени «меншого» проводу ПСК «Одеса»	Деякі члени самопроголошеного проводу «Одеса»
Микола Козак-«Смок» – провідник	Федір Воробець-«Олекса»-«Верещака» – провідник	Степан Янишевський – організаційний референт, референт СБ, провідник
Василь Коренюк-«Модест» – референт СБ	«Вовк»-«Сотник» – референт СБ	Іван Кріль-«Зінько»
Микола Якимчук-Колтонюк-«Данило» – референт зв'язку	Ярослава Скаб-«Варка» – організаційний референт	«Зимний»-«Терешко»
Ярослав Дудар-«Верес» – організаційний референт	Петро Гудзоватий-«Василь» – військовий референт	Святослав Титков-«Роман» – організаційний референт

Коли розпочалася чистка на території ПСК? На думку референта СБ ПЗУЗ Василя Коренюка-«Модеста», систематичну «розробку внутрішньої законспірованої агентури» у ПСК було розпочато восени 1944 р. Одними з перших її жертв стали референти СБ: Сарненського надрайону – «Галуза», Березнівського р-ну – «Гаркуша» [7, с. 309].

Другий, зимово-весняний етап чистки оунівців на ПЗУЗ від агентури, в разі інтенсивніший за попередній, тривав у ПСК з лютого щонайменше до квітня 1945 р. На думку про те, що цей етап раптово ініціювало якесь високе есбістське «начальство» (рівня щонайменше проводу ПЗУЗ), наводить лист заступника референта СБ ПСК «Мітьки Чигара» до референта СБ ПСК Степана Янишевського-«Далекого»: «... Чистка агентури взимку застала нас знеацька, ми були до неї не готові, тому нам вона здалася дивною. ... Після смерті безпосереднього керівника чистки друга Ониська ми опинилися в небезпеці». Ще одна важлива деталь, на яку вказав автор: після «бою 20.ІІ.45 р. ... вирішив узяти керівництво чисткою в свої руки» [21, с. 395].

Отже, «Мітька Чигар» зізнався: на чистку, розпочату якимсь «Ониськом», абсолютно не очікував. Яка ж така подія в лютому місяці викликала у підпіллі таку масштабну внутрішню перевірку на наявність агентури?

Найвірогідніше, що це трагічна загибель командира УПА–Північ Дмитра Клячківського у ніч на 12 лютого 1945 р. Аналіз листування оунівських активістів за 1945–1947 рр. доводить: щонайменше троє членів проводу ОУН на ПЗУЗ (провідник Микола Козак-«Смок», референти зв'язку Микола Якимчук-Колтонюк-«Данило» і СБ Василь Коренюк-«Модест») звинуватили (незалежно один від одного) референта СБ ПСК Степана Янишевського у причетності до смерті Клячківського.

Так, Миколу Козака здивувало, чому в ніч на 11 лютого 1945 р. Степан Янишевський не повідомив свої координати для командира УПА–Північ, хоча перебував поблизу нього – біля хутора Борівка Деражненського району (нині – Костопільський у Рівненській обл.) [31, арк. 6–7]. Микола Якимчук-Колтонюк не зрозумів, навіщо Степан Янишевський призначив у місці «останнього вояжу» командира УПА–Північ пунктовим СБ «Вусатого», адже дехто вважав його ворожим агентом [13, арк. 287 (конв.)]. А Василь Коренюк-«Модест» пригадав, як ще в 1944-му Степан Янишевський не усунув на вимогу Дмитра Клячківського (документа з таким змістом не виявлено) підозрілих осіб з оточення провідника ПСК Федора Воробця [5, с. 309].

Звісно, вищенаведені закиди Степан Янишевський відкинув. Більше того, він сам звинуватив Миколу Козака «в знищенні основоположника і творця УПА на ПЗУЗ сл. п. Клима Савура» [27, с. 1160], а також заявив, що Микола Якимчук-Колтонюк теж причетний до загибелі командира, тому що в потрібний момент не допоміг йому кіннотою [13, арк. 287 (конв.)].

Вочевидь, закиди з боку членів проводу ОУН на ПЗУЗ дуже підірвали віру Степана Янишевського в цих своїх колег-зверхників. Вже у квітні 1945 р. він задекларував, що підпорядковується тільки загальноукраїнському Центральному проводу ОУН [35, с. 1137], тобто «в обхід» проводу ОУН на ПЗУЗ. Того самого місяця «заколотник» роз'яснив членам останнього, що лише 20 % з числа тих, кого ліквідували під час чистки на території ПСК, насправді заслуговували на смерть. Були названі й деякі особи, причетні до чистки взимку–навесні. Серед її ініціаторів – заступник референта СБ ПСК Дмитро Омельчук («Омелько»,

«Стародуб») [3, с. 304], референт СБ Сарненського надрайону «Галуза» та якийсь «Іван». Серед виконавців – референт СБ Клесівського району «Карчило» (виконував наказ «Галузи») і «Сірко» (виконував наказ «Івана») [30, арк. 16]. З огляду на все це Степан Янишевський відмовився створювати нові групи для слідства над підозрілими особами, чим фактично паралізував роботу власної СБ на кілька місяців уперед [30, арк. 16].

Після таких заяв його підлеглі теж стали демонструвати незалежну поведінку. Так, 23 травня, коли ОУН відзначала День героїв, прибічники Степана Янишевського порозвішували національні прапори та «кличі» в селах Корецького району на Рівненщині, й на одному з урочистих мітингів з нагоди свята Святослав Титков-«Роман» сказав про «смоківців» таке: «Чого вони пхають носа не в свій терен? Ми ж з ними поділилися тереном, чого ж вони лізуть до нас!» [28, арк. 32–34].

Реакція провідника ОУН на ПЗУЗ не забарилася. 7 червня 1945 р. Микола Козак надіслав слідчому референтури СБ на ПЗУЗ «Кості» для ознайомлення проект наказу про звільнення Степана Янишевського з ОУН, із застереженням, щоб це повідомлення адресату поки що не вручав, а натомість запросив його з членом проводу ПСК Федором Воробцем-«Олексою» на зустріч [16, арк. 92–93].

Хоча аудієнція в такому форматі не відбулася, з посланцем пана Козака Василем Коренюком-«Модестом» Степан Янишевський таки поспілкувався – за кілька днів після 9 липня 1945 року. Наслідки зустрічі, очевидно, були конструктивними, адже на якийсь час захистили заколотника від «вильоту» з ОУН. Василь Коренюк про цю зустріч згадував так: «В дискусіях з Далеким я все-таки переконав його, що агентура є. ... Однак я не міг переконати його, що агентура діє» [6, с. 303].

3 вересня Микола Козак провів кадрові рокировки у ПСК: провідником краю замість «Романа» призначив Федора Воробця-«Олексу», «Далекого» перевів з посади референта СБ на організаційного референта ПСК, а «Вовка»-«Сотника» («хоч і старий, ту ділянку роботи любить» [25, арк. 15]) зробив новим референтом СБ [17, с. 136]. Ці новації були здійснені з тією метою, щоб нейтралізувати політичного референта ПСК Анатолія Татуру-«Третього»-«Архипа», котрий «крізь пальці» дивився на агентуру, тобто так, як і Степан Янишевський. У листі Миколи Козака читаємо: «... політреф. Третий-Архип – це не революціонер і в боротьбі з агентурою поперас дг. Далекого ... Олекса хоч і бачить це, стоїть збоку і чекає, що то дальше буде» [25, арк. 15].

Згодом працівники СБ, підпорядковані Миколі Козаку, стратили Анатолія Татуру, чим завдали настільки велику душевну рану Степанові Янишевському, що вона навіть «не зарубцювалася» у серпні 1946-го, тобто більш ніж через рік. Сучасниця описала тодішню поведінку Янишевського так: «... жаліє за політикою А. (Анатолія Татури – В. К.), бо нема кому видати слова до народу» [24, с. 649].

Процес «перевиховання» свого опонента Микола Козак продовжив наприкінці серпня – на початку вересня 1945-го на «відправі». На ній Микола Козак дав низку персональних вказівок: Степану Янишевському – очистити від ворожої агентури село Борівку [7, с. 306], (хутір неподалік с. Деражне Костопільського р-ну на Рівненщині, тепер не існує), Іванові Кролю-«Зіньку» – здійснити чистку в Костопільському надрайоні та заборонити уродженцям Східної, Центральної та Південної України з числа підпільників виїздити за межі ПСК. Також Микола Козак заодно передав через Степана Янишевського наказ для Федора Воробця-«Олекси» і Петра Гудзоватого-«Василя» про заборону «висилати людей на схід» для проведення організаційної роботи [18, арк. 286 (конв.)].

Вказівки на свою адресу Степан Янишевський проігнорував, адже вважав, що ніякої агентури у Борівці на Костопільщині немає. Так само не виправдав надій Миколи Козака й Іван Кроль-«Зінько», тому що теж «завалив» чистку в своєму терені, а також не помітив показових фактів діяльності агентури в Тучинському районі [7, с. 306].

20 жовтня Василь Коренюк знову побував на території ПСК, щоб знову нагадати тамтешнім референтам – організаційному (Степан Янишевський) і СБ («Вовк»-«Сотник») – про важливість боротьби з ггентурою. Ось як він описав перебіг цієї зустрічі півтора місяці потому:

«У розмові з Далеким і Сотником ... питаю їхню думку про людей, яких подавав у слідстві агент Павло, виключаючи зі зрозумілих причин особу Далекого, про якого також говорив Павло. І тут Далекий шарпнувся і в образливій формі почав говорити, що я поліквідував організацію на Заході (йдеться про ПЗК. – В. К.), що знищив людей багато невинних та що він не дозволить на ліквідацію організації в його терені. Я спокійним тоном відповів, що хочу лише в'яснити і викрити агентуру в терені «Одеса» [ПСК], а відносно методів боротьби можна ще буде говорити. Звернув йому увагу, що він не виконав жодних наказів д. провідника, та вказав на ту явну агентуру, яка ... робить свою шкідливу роботу вже до двох років. ... Далекий розійшовся ще більше і заявив: «Ще не відомо, хто є організація – ви чи ми» [7, с. 307].

Степан Янишевський поставився до візитера з таким скепсисом, тому що підозрював: Василь Коренюк-«Модест» приїхав для знищення його, провідника ПСК Федора Воробця-«Олекси», політичного референта ПСК Анатолія Татури-«Архипа», референта СБ ПСК «Сотника»-«Вовка», військового референта ПСК Петра Гудзоватого-«Василя» [12, с. 1153].

Що цікаво, двоє останніх функціонерів з ПСК до такого високого гостя, як «Модест» поставилися досить дружньо. Референт СБ «Вовк»-«Сотник» навіть поскаржився йому, що Степан Янишевський заважає працювати, а всі «дипломатичні» потуги апарату ОУН на ПЗУЗ невинувато вважає «роботою ліквідаційної комісії». Петра Гудзоватого-«Василя» зближувало з «Модестом» розуміння небезпеки, яку становить агентура [34, с. 69].

Микола Козак, сподіваючись втихомирити бунтівного провідника ПСК Степана Янишевського, 10 листопада 1945 р. видав наказ про його переведення на роботу в ПЗК під проводом Івана Литвинчука-«Дубового» [18, арк. 268 (конв.)]. Мабуть, зробив саме так тому, що Іван Литвинчук зарекомендував себе слухняним виконавцем чистки, для здійснення якої навіть інколи виїздив «за асфальт», тобто на територію ПСК [19, арк. 56]. Отже, Микола Козак наказав Степану Янишевському прибути в розпорядження Миколи Якимчука-Колгонюка-«Данила» з десятьма охоронцями між 20-им і 30-им листопада [15, арк. 286 (конв.)]. Контроль за виконанням цієї вказівки її автор поклав на «Степана» і застеріг того, що «в разі невиконання мого наказу д. Д. прошу розстріляти за несубординацію» [18, арк. 268- (конв.)].

Звісно, Степан Янишевський нікуди не виїхав, ще більше образився й вдався до радикальних дій. По-перше, 25 листопада розпорядився, щоб Василь Коренюк-«Модест» як людина, що «пішла на роботу НКВД по ліквідації організації на північно-східних землях», за 12 годин негайно покинула межі ПСК «Одеса» [11, арк. 287(конв.)]. Проте той через 3 дні – 28 листопада – прибув на територію ПСК до Степана Янишевського нібито для перевірки діяльності «Ореста». Але бунтівник подумав, що «Модест» прибув його вбити, обізвав візитера «агентом НКВД» і наказав покинути межі ПСК «до 12-ої ночі» [22, арк. 53–54]. Відтак, уже Федір Воробець-«Верещака» призначив Янишевському зустріч у лісі біля с. Крук Тучинського р-ну Рівненської обл., де 1 грудня звинуватив його у зраді і навіть спробував зв'язати, але Степан Янишевський вирвався і втік.

Додаткові подробиці цієї «душевної розмови» між Степаном Янишевським і Федором Воробцем-«Олексою» повідомляє у своїх мемуарах Іван Литвинчук: «... взяли Далекому зав'язали очі, привели над яму, де Олекса заявив йому, що він є засуджений революційним трибуналом на розстріл. Цей, перелякавшись, почав просити о помилування і говорив, що багато скаже справ, про котрі не знав ніхто опріч него. На слідстві Далекий признається до своєї вини, засвітуючи її як агентурну діяльність. Це говоріння скорше виглядало на гарячкове маячіння, ніж на правду. Цим себе Д[алекий] хотів рятувати. Після цього експерименту Далекому розв'язано руки і Олекса йому заявив, що він поїде з ним до проводу. В дорозі Далекий конем тікає. Після цієї втечі починає свою діяльність на терені б[увшого] к[раю] «Одеса» [33, с. 1253].

А вже 5 грудня Степан Янишевський-«Далекий» знову загострив конфронтацію – зажадав від підлеглих «не виконувати наказів т. зв. проводу інспекторату і к-рів Олекси, Василя і Сотника. ... Головне, не виходити на стрічі і не передавати організаційного майна і фінансів» [35, с. 1138]. Тобто – взяв курс на повне відокремлення від проводу ОУН на ПЗУЗ.

Але чому Федір Воробець-«Олекса» забажав так принизити Степана Янишевського? На наш погляд, він став жертвою агентурно-оперативної комбінації НКВС. Як тільки чекісти дізналися про наростання антагонізму між Степаном Янишевським і Миколою Козаком у листопаді 1945 р., одразу спробували використати ситуацію у власних інтересах. Радянські функціонери надіслали Степану Янишевському листи нібито з «дружною порадою», як своїй «довіреній людині», бути більш обачним і зробили так, щоб їх прочитав провідник ПСК «Одеса» Федір Воробець-«Верещака». Очевидно, останній повідомив про це свого зверхника Миколу Козака, тому що 28 листопада наказав Василю Коренюку-«Модесту» виїхати на розправу над Степаном Янишевським [4, с. 53–54].

Звісно, є й інші версії того, що підштовхнуло Степана Янишевського розірвати контакти з проводом ОУН на ПЗУЗ 5 грудня 1945 р. Одну з них «озвучив» теж провідник ПЗК Іван Литвинчук. У його листі до Василя Кука читаємо: «На терені Олекси (Верещаки) бувший реф. СБ Далекий ухилився від наказів КП та п. інсп. Очолив опозицію або дику групу, до якої до корми ввійшли Тарас та Ромцьо. Причиною до того були таки потягнення: а). усунення його з реф. СБ, б). чистка, яку проводив в останніх місяцях 45 р. Кость». ... Цілою корбою того являється Зимний,

сам Далекий на таке не пішов би [20, арк. 8]. Втім, недолік цієї версії полягає в тому, що «Кость» (як слідчий референтури СБ на ПЗУЗ у справі можливої співпраці з радянськими чинниками на території ПСК Миколи Мельника-«Павла»-«Миколи») не міг «в останніх місяцях 45 р.» проводити чистку на Волині, тому що загинув у Луцькому районі під час сутички зі силами УНКВС у Волинській обл. ще 23 вересня 1945 р.

Незабаром після видання Степаном Янишевським на початку грудня наказу про відокремлення, у ПСК розпочинається вирішальний етап протистояння між «смоківським» і «далеківським» таборами, із внутрішніми чварами в кожному з них.

Так, Степан Янишевський звинуватив «смоківців» у знищенні впродовж листопада – грудня 1945 р. політичного референта ПСК «Архипа» [32, с. 1140], працівника політичної референтури ПСК Степана Костецького-«Терешка» [37, с. 1146], доведення до самогубства «Ореста» (довіреної особи Степана Янишевського, члена окружного проводу) [29, с. 174].

Микола Козак, у свою чергу, закинув «далеківцям», що вони (начебто як агенти НКВС) упродовж грудня 1945 – січня 1946 р. створили сприятливі умови для знищення радянськими чекістами членів проводу ОУН на ПЗУЗ «Модеста», «Вереса», «Віка», «Вадима», «Гриші», «Уласа», «Сизого» (12–13 грудня, с. Романів Луцького р-ну), військового референта ПСК Петра Гудзоватого-«Очеретенка», а також спричинили загибель «Донця», «Нечипора», «Васа», «Микити», «Галі» та інших підпільників [27, с. 1162–1163].

До речі, фахівці НКВС знову скористалися ситуацію – цього разу трагедією в Романові, щоб з новою силою роздмухати братовбивчий конфлікт між оунівцями на Волині. Після тієї трагічної події старший уповноважений УББ НКВС УРСР Сукачов, що перебував у Львові, доручив працівникам відділу по боротьбі з бандитизмом УНКВС у Рівненській області надіслати для Степана Янишевського «подяку» за «надання» точних відомостей про місцезнаходження керівних кадрів ОУН у Романові. Звісно – для подальшої дискредитації цього підпільника-ідеаліста перед іншими колегами [4, арк. 53–54].

Відтак, те, що станом на листопад – грудень 1945-го в кожному з таборів прогресували внутрішні «міжусобиці», чвари та недовіра, вже не дивує. Так, якщо представника «далеківського» табору «Левадного», що керував охороною провідника ПСК Федора Воробця, цей провідник уважав агентом, то Степан Янишевський – ні [29, с. 172]. Якщо Якова

Яковлєва-»Юрка-»Кватиренка» (член проводу ПСК) Федір Воробець-«Верещака» вважав агентом, то Степан Янишевський – ні [29, с. 172]. Вельми показова ситуація з членом ОУН ПСК «Володькою», котрий наприкінці 1945 р. не знав, кого слухатися – Федора Воробця чи Степана Янишевського: «... не ясно, що діється. Я зара' не знаю, кого слухати, бо Далекий говорить, що його правда, а Ви (Ф. Воробець. – В. К.) пишете, що так має бути. ... Топіро мені повідомляють, що Ви хочете розстріляти ... я сомніваюся, що Ви так хочете зробити. ... [Якщо] я заслужую на те, то прошу мене розстріляти» [10, с. 409–410].

Ще одне свідчення (цього разу непряме) «радянського сліду» в розколі ОУН на Волині – згадки в оунівських документах про масове зникнення кореспонденції, яка впродовж 1945–1946 р. циркулювала між «смоківцями» і «далеківцями». «І де, питаю Вас, мої листи, один адресований на «Галина» з датою 22.IX.45 р. за моїм підписом і висланий Вам по зв'язку, і другий на адресу «Ле-Ле» за підписом Олекси і моїм з датою 2.X.45 р. і переданий Вам тим же Олексою?» [12, с. 1152], – риторично цікавився Степан Янишевський у свого опонента Миколи Козака 21 вересня 1946 р., тобто практично через рік після відправлення листів. І 26 листопада 1946-го одержав від адресата відповідь із ще сумнішою констатацією: «Жодного листа ані від Вас, ані від Олекси до Проводу ОУН протягом 1945 р. і до сьогоднішнього числа, тобто 25.XI.1946 р., не дістав, а тим самим вислати не міг. Зазначую ще раз, ані листа до сл. п. Галини, ані листа до Ле за підписом Олекси і Вашим я не дістав. ... Скільки звітів і матеріалів виготовили і подали Ви мені в 1945 р. з своєї роботи, про це вважаю, не треба Вам писати» [27, с. 1161–1162].

Деякі листи, як-от Степана Янишевського до Якова Бусола від 22 вересня 1945 р. чи Степана Янишевського і Якова Бусола до Василя Кука від 2 жовтня 1945 р., взагалі не доходили до адресатів.

Щонайменше двоє керівників ОУН і УПА – Василь Кук і Микола Арсенич – вважали свідчення Миколи Козака та Івана Литвинчука про проникнення в ОУН на ПЗУЗ ворожої агентури і причетність Степана Янишевського до радянських спецслужб перебільшеними.

Так, організаційний референт ОУН Василь Кук, коли в листі до свого волинського колеги Ярослава Дударя-«Архипа» згадував події чистки 1945 р. в Сарненському надрайоні (сусідньому з Костопільським), назвав їх «провокацією», яку слід поборювати «обережно» і не «перегольовувати» [26, арк. 10–12 зв.]. А у листі до Степана Янишевського Василь Кук запевнив, що не вважає його радянським агентом: «Щоб саме

Ви могли піти на службу до більшовиків – не вірю. Виключаю таку можливість навіть тому, що Ви надто розумна і розважна людина, щоб вірили в тривалість більшовицької окупації при теперішній міжнародній політичній ситуації» [14, арк. 3–5]. Подібним чином розмірковував і референт СБ ОУН Микола Арсенич: «... справа Далекого набула ознак бунту ... З його листівок видно, що він поважає себе і ту територію, яку очолює, і є безпосередньо підзвітним проводу Організації ... з нашого боку підливати олії у вогонь не можна ... коли Вам доведеться знешкоджувати агентуру, сконцентровану на території «Далекого», зупиніться на тих, про яких маєте абсолютну певність» [23, арк. 96–111].

Щодо Романа Шухевича, то на відміну від Василя Кука він критично оцінював діяльність Степана Янишевського. Головний командир УПА навіть запідозрив через це самого Василя Кука у веденні «закулісної політики» [36, арк. 341]. Як тільки працівники МВС УРСР дізналися про такі «тертя» між двома впливовими керівниками з ОУН і УПА, вирішили скористатися ситуацією в своїх інтересах. 22 червня 1946 р. керівник МВС УРСР Тимофій Строкач запропонував своєму керівникові започаткувати заходи «з поглиблення наявних суперечностей між ним (Василем Куком. – *В. К.*) і Шухевичем шляхом здійснення агентурно-оперативної комбінації з компрометації його перед керівництвом ОУН з метою подальшої ліквідації руками СБ» [36, арк. 344].

Таким чином, доведено, що основними причинами розколу в ОУН на Волині, окрім власне чистки підпілля від ворожої агентури, стали агентурно-оперативні комбінації НКВС–МВС. Загибель командира УПА–Північ Дмитра Клячківського в лютому 1945-го підштовхнула до посилення чистки. Вже у квітні 1945-го референт СБ одного з двох «менших» країв на ПЗУЗ (ПСК) Степан Янишевський, на якого посилалися звинувачення з боку проводу ОУН на ПЗУЗ, був готовий вийти з-під його підпорядкування, проте реалізував цей намір, коли побачив загрозу своїй безпеці – через вісім місяців. Загалом, розкол ускладнив відносини не лише у «волинсько-поліському» підпіллі, а й між членами Центрального проводу ОУН. Документально доведено, що впродовж листопада 1945 – червня 1946 рр. працівники НКВС–МВС УРСР щонайменше чотири рази намагалися скористатися внутрішніми суперечностями в ОУН на Волині між «смоківцями» і «далеківцями» й поглибити їх, вдаючись до різноманітних агентурно-оперативних комбінацій з метою дискредитації тих чи інших членів націоналістич-

ного підпілля, наприклад, підкидання підроблених листів із завідомо неправдивою інформацією про «авторів» їхнім реальним керівникам, провокування суперечностей між керівниками найвищого рівня (Роман Шухевич, Василь Кук) тощо.

Джерела та література:

1. *Антонюк Ярослав*. Діяльність радянської агентури в підпіллі ОУН і УПА на Волині (1944–1950-ті рр.) / Ярослав Антонюк. // Наукові записки Нац. Ун-ту «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Нац. ун-т «Острозька академія», 2010. – Вип. 16.

2. *Антонюк Ярослав*. Діяльність СБ ОУН на Волині. / Ярослав Антонюк. – Луцьк: Волинська книга, 2007.

3. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944–1946: док-ти і мат-ли / Сохань П., Потічний П. (співгол. ред. ради), Вовк О., Кокін С. (упор.). – К.–Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 2006. – 1448 с. – (Серія «Літопис УПА. Нова серія». – Т. 8).

4. Записка по «ВЧ» ст. оперуп. Упр. боротьби з бандитизмом НКВС УРСР ст. лейт. Сукачова для за ст. нач. Упр. боротьби з бандитизмом НКВС УРСР підполк. О. Задої від 15.02.1946 р. // ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7970. – Ч. П.

5. Звіт «Модеста» [В. Коренюка] про роботу СБ з 1.01 до 1.10.1945 р. на території ГО «Москва» від 4.12.1945 р. // Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944–1946: Док-ти і мат-ли.

6. Звіт «Модеста» [В. Коренюка] про роботу СБ з 9.07 до 20.07.1945 р. на території ПСК «Одеса» від 4.08.1945 р. // Там само.

7. Звіт «Модеста» [В. Коренюка] про роботу СБ з 19.10 до 25.11.1945 р. на території ПСК «Одеса» від 4.12.1945 р. // Там само.

8. *Кентій Анатолій*. УПА в 1944–1946 рр. / Анатолій Кентій. – К.: Ін-т історії України НАН України.

9. *Киричук Юрій*. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50 років ХХ століття. / Юрій Киричук. – Львів: Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2000.

10. Лист «Володі» до невідомого [Ф. Воробця] [кінець 1945 р.] // УПА і запілля на ПЗУЗ. 1943–1945. Нові док-ти / Сохань П., Потічний П. (співгол. ред. ради), Ковальчук В., Марчук І. (упор.). – К.–Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 2010. – 640 с. – (Серія «Літопис УПА. Нова серія». – Т. 14).

11. Лист «Далекого» [С. Янишевського] до «Модеста» [В. Коренюка] від 25.11.1945 р. // ГДА СБУ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 3.

12. Лист «Далекого» [С. Янишевського] до «Смока» [М. Козака] від 21.09.1946 р. // Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944–1946: Док-ти і мат-ли.
13. Лист «Данила» [М. Якимчука-Колтонюка] до «Луки» [М. Козак] від 29.07.1947 р. // ГДА СБУ – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 3.
14. Лист «Кочегара» [В. Кука] до «Далекого» [С. Янишевського] [кін. 1946 р.] // Там само. – Оп. 57 (1953 р.). – Спр. 4. – Т. 1. – Арк. 41 (конв.).
15. Лист «Луки» [М. Козака] до «Далекого» [С. Янишевського] від 7.11.1945 р. // Там само. – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 3.
16. Лист «Луки» [М. Козака] до «Кості» від 28.11.1945 р. // Там само. – Оп. 56 (1953 р.). – Спр. 9.
17. Лист «Луки» [М. Козака] до «Олекси» [Ф. Воробця] від 3.09.1945 р. // Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944–1946: Док-ти і мат-ли.
18. Лист «Луки» [М. Козака] до «Степана» [П. Трофимчука] від 7.11.1945 р. // ГДА СБУ – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 3.
19. Лист «Максима» [І. Литвинчука] до «Опанаса» [П. Ковальчука] [1945 р.] // Там само. – Ф. 65. – Спр. С-7970. – Ч. II. – Арк. 56.
20. Лист «Максима»-«Дубового» [І. Литвинчука] до «провідника» [В. Кука] від 15.04.1946 р. // Там само. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 56 (1953 р.). – Спр. 9. – Арк. 319 (конв.).
21. Лист «Мітьки Чигара» до «Далекого» [С. Янишевського] від 5.06.1945 р. // УПА і запілля на ПЗУЗ. 1943–1945: Нові док-ти.
22. Лист «Модеста» [В. Коренюка] до «Верещаки» [Ф. Воробця] від 28.11.1945 р. // ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7970. – Ч. II.
23. Лист невідомого [М. Арсенича] до «Кучми» [М. Козака] від 20.10.1946 р. // Там само. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 57 (1953 р.). – Спр. 4. – Т. 1.
24. Лист «Ненаситної» [Я. Скаб] до «555» [М. Козака] від 27.08.1946 р. // Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944–1954 рр. – К.-Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 2011. – (Серія «Літопис УПА. Нова серія». – Т. 16).
25. Лист «Очерета (Чупр.)» до невідомого [П. Гудзоватого] від 20.09.1945 р. // ГДА СБУ – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 154 (конв.).
26. Лист «С. Вара» [В. Кука] до «Архипа» [Є. Дударя] від 18.09.1945 р. // Там само. – Оп. 56 (1953 р.). – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 154 (конв.).
27. Лист «Смока» [М. Козака] до «Далекого» [С. Янишевського] від 26.11.1946 р. // Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944–1946: Док-ти і мат-ли.

28. Лист «Чо-гуза» [Ю. Беднарчика] до «провідника» [М. Козака] від 28.07.1947 р. // ГДА СБУ. – Ф. 2 (4 Упр.). – Оп. 39 (1956 р.). – Спр. 9. – Т. 9.

29. Лист «Чор-енка» [М. Козака] до «провідника» [В. Кука] від 8.12.1946 р. // Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944–1946: Док-ти і мат-ли.

30. Лист «Чупринка» [М. Козака] до невідомого (грудень 1945 р.) // ГДА СБУ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 154 (конверт).

31. Лист «Чупринка» [М. Козака] до «провідника» [В. Кука] від 14.05.1945 р. // Там само.

32. Листівка членів ПСК «Одеса» С. Янишевського і П. Трофимчука «З Новим роком, друзі!» від 1.01.1946 р. // Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944–1946: Док-ти і мат-ли.

33. «Дубовий М.» [Литвинчук І.]. Короткий нарис політичної кризи в ОУН на ПЗУЗ, яка витворилась з приходом большевиків в 1944–[19]46 рр. від 20.02.1947 р. «М. Дубовий» [І. Литвинчук]. // Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946: Док-ти і мат-ли.

34. *Марчук Ігор*. Сотник УПА Петро Гудзоватий-«Очеретенко» / Ігор Марчук. – Львів: Вид-тво «Літопис УПА», 2011.

35. Наказ членів ПСК «Одеса» С. Янишевського, С. Костецького і П. Трофимчука про підпорядкування проводу краю «Одеса» від 5.12.1945 р. // Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944–1946: Док-ти і мат-ли.

36. Повідомлення керівника МВС УРСР Т. Строкача для невідомого про захоплення листування керівників Центрального проводу ОУН і вжиття заходів з розшуку та ліквідації організаційного референта цього проводу «Лемеша», він же «С-Вар» від 22.06.1946 р. // ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9079. – Т. 1.

37. Повідомлення-пересторога для членів ОУН, повстанців і населення КП ПСК «Одеса» (липень 1946 р.) // Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944–1946: Док-ти і мат-ли.

38. *Шаповал Юрій, Веденєєв Дмитро*. Пастка для «Щура». 4 листопада одному з засновників УПА Дмитрові Клячківському виповнилося 95 років / Юрій Шаповал, Дмитро Веденєєв. // Дзеркало тижня. – 2006. – 4–10 листоп. – № 42 // <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/621/54958/> (12.12.2006).

Володимир Ковальчук (Київ, Україна). Провокації радянських спецслужб і «чистка» від агентури як основні причини розколу підпілля ОУН на «далеківців» і «смоківців» (Волинь, 1945–1946 рр.)

У статті розглядаються основні причини розколу волинського підпілля ОУН на «далеківців» і «смоківців» у грудні 1945 р. Встановлено, що цей розкол спричинила чистка підпілля від ворожої агентури, а також різноманітні агентурно-оперативні комбінації НКВС–МВС з метою дискредитації «далеківців» перед «смоківцями». Також визначено, що ситуацію в підпіллі істотно загострила загибель командира УПА–Північ Дмитра Клячківського в лютому 1945-го.

Ключові слова: ОУН, «далеківці», «смоківці», НКВС, МВС, радянські агенти, агентурно-оперативні комбінації.

Владимир Ковальчук (Киев, Украина). Провокации советских спецслужб и агентурная «чистка» – главные причины раскола в подполье ОУН на «далековцев» и «смоковцев» (Волынь, 1945–1946 гг.)

В статье рассматриваются главные причины раскола волинского подполья ОУН в декабре 1945 г. на две группы – «далековцев» и «смоковцев». Установлено, что раскол состоялся из-за «чистки» подполья от враждебной агентуры, а также разнообразных агентурно-оперативных комбинаций НКВС–МВС с целью дискредитации «далековцев» перед «смоковцами». Определено, что ситуация в подполье обострилась в связи с гибелью командира УПА – Север Д. Клячковского в феврале 1945 г.

Ключевые слова: ОУН, «далековцы», «смоковцы», НКВД, МВД, советские агенты, агентурно-оперативные комбинации

Volodymyr Kovalchuk (Kyiv, Ukraine). The work of NKVS–MVS provocateurs and «purge» – principal reasons of dividing of OUN network on «Dalekyi's people» and «Smok's people» (Volyn', 1945–1946)

The principal reasons of dividing of OUN Volyn network on «Dalekyi's people» and «Smok's people» in December of 1945 – SB «purges» of OUN network and various secret-service-operative combinations of NKVS–MVS – are analysed in the article. Also defined how the situation in OUN and UPA was substantially sharpened by death of commander of UPA–Pivnich Dmytro Klyachkivskiy in February of 1945.

Key words: OUN, «Dalekyi's people», «Smok's people», NKVS, MVS, soviet agents, secret-service-operative combinations.

Ольга ЗБРОЖКО
(Київ, Україна)

УДК: 930.25(477.8)355.425.4 “1940”

**Документальні свідчення про ОУН
та УПА у світлі радянських документів
державних архівів західних областей
України в другій половині 1940-х років**

Дослідження документальних ресурсів з історії українського національно-визвольного руху опору, участі в ньому ОУН та УПА належать до актуальних тем історичного джерелознавства та археографії. Численні документи, які відклалися в державних архівах, дають можливість створити правдиву картину історичних подій, розкрити багато аспектів цієї малодослідженої та дискусійної проблеми української історії. Їх достатньо вагомий інформаційний потенціал проливає світло на масштаби і особливості збройної боротьби на західноукраїнських землях в умовах силового насадження радянського режиму, розгортання репресій і т. зв. «соціалістичних перетворень».

Актуальність заявленої теми зумовлюється тим, що залучення невідомих архівних матеріалів, їх джерелознавчий аналіз створює додаткові умови для поглибленого з'ясування сутності національно-визвольного руху як вияву всенародної боротьби проти ворожих окупаційних режимів. Дослідження неактуалізованих документальних свідчень дають змогу повніше висвітлити діяльність радянських каральних органів, які услід за гітлерівцями жорстоко переслідували та піддавали репресіям учасників оунівського підпілля та вояків УПА, що самовіддано боролися за здобуття Української самостійної держави.

Протягом останнього двадцятиріччя опубліковано чимало праць українських істориків з тематики національно-визвольної боротьби [1; 2; 3; 4; 15; 16; 17; 21; 22; 23]. Проте з розсекреченням документів і розширенням джерельної бази виникла можливість залучити до аналізу нові свідчення, зіставити їх з уже опублікованими і створити на цій основі повнішу картину визвольних змагань. Значний масив документів про діяльність ОУН та УПА зберігся в місцевих архівах, незважа-

ючи на те, що багато таких документів були відправлені до архівних сховищ Києва; інші ж уціліли, хоча могли бути знищені як такі, що «не мають оперативної цінності» [3, с. 80].

Метою статті є джерелознавчий аналіз виявлених нами архівних документів, що зберігаються у державних архівах західноукраїнських областей, зокрема Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Волинської та Рівненської, щодо діяльності УПА та ОУН у другій половині 1940-х рр. Нашим завданням було встановити автентичність документів, дослідити їх з погляду об'єктивності та правдивості інформації, враховуючи, що дуже часто співробітники органів НКВС-МВС, МДБ-КДБ та завербовані ними агенти давали спотворені відомості. Нерідко у справах спецслужб фігурують два інформаційні документи: один готувався для власної оперативної роботи і містив більш-менш реальні дані, а інший – для директивних (партійних) органів, і в ньому викладалися вигадані факти.

Поряд з великим масивом опублікованих документів з історії ОУН та УПА [14; 18; 19; 20; 21; 22; 23] у фондах місцевих архівів України зберігається величезний пласт автентичної документації, яка містить важливу інформацію, що засвідчує, з одного боку, діяльність різних сил опору, зокрема Організації українських націоналістів та її військової формації – Української повстанської армії, а з другого, – сутність політики радянського режиму і масштаби його карально-репресивних заходів стосовно українського руху та його провідників.

Вивчення та джерелознавчий аналіз виявлених документів дає змогу встановити, що дії ОУН та УПА були спрямовані насамперед на опір окупаційним режимам і досягнення найвищої мети – здобуття Української самостійної держави. Важливо також зауважити, що основний масив документів, які зберігаються у місцевих архівах, був створений переважно радянськими спецслужбами та партійними органами. Таке походження джерел, як правило, надає вміщеній у них інформації про діяльність УПА та ОУН більшої достовірності. Ці документи представлені постановами, наказами, звітами, витягами зі звітів, доповідними записками, донесеннями, повідомленнями, зверненнями, резолюціями, вказівками, інструкціями тощо. У документах обкомів та райкомів компартії, місцевих органів НКВС відображено суспільно-політичну ситуацію в західних областях України після вигнання гітлерівців і встановлення радянського режиму, ставлення населення до окупаційної влади, його підтримку збройного національно-визвольного

руху. З цих документів стає очевидним, що більшість населення регіону сприймали військову експансію Сталіна не як визвольну місію, а як чергову окупацію. Негативізм у настроях місцевих мешканців у їхньому ставленні до комуністичного режиму посилювався й тим, що представники цього режиму, розглядаючи національно-визвольний і державницький рух ОУН та УПА як ворожий, вдавалися до масових репресій та переслідувань.

Велику інформаційну цінність мають документи, які безпосередньо віддзеркалюють збройну боротьбу УПА проти окупаційних військ. З них видно, що з початком зими 1944–1945 рр. УПА змінила тактику відповідно до настанов ОУН. Стали організовуватись малі підгрупи до 5–10 осіб, щоб уникати боїв з великими підрозділами радянських військ і оперативними групами великої чисельності, а вдаватися до актів терору щодо працівників НКВС-НКДБ та радянсько-партійних активістів. Ці групи УПА розміщувалися конспіративно у спеціально збудованих криївках. За відомостями Краснянського РВ НКВС, загони УПА, відчуваючи активне переслідування з боку каральних органів, переховувались у підземних схронах і в невеликих скиртах соломи. На відміну від листопада–грудня 1944 р. керівництво ОУН відмовилось від масової мережі зв'язкових у населених пунктах за допомогою жінок і молоді, а стало використовувати для зв'язку та розвідки обмежене коло осіб розвідників-інформаторів: по 1–2 особи в селі, підбираючи на цю роботу добре законспірованих та перевірених оунівців. Стали застосовуватись нові методи конспірації: влаштування на роботу на промислових підприємствах, на залізниці, у державних установах з метою проведення пропагандистської та підривної діяльності [10, арк. 130–132].

З матеріалів державного архіву Львівської області довідуємось, що майже в кожному селі тут перебували повстанці. А за даними статистичної довідки, потужні повстанські формування перебували в околицях сіл Гологори, Зашків, Трудова і хутора Дубаси Красненського району. Ці повстанські групи роззброювали червоноармійські військові батальйони, знищували організаторів репресій, захищали місцеve населення. Повстанці володіли 3-ма мінометами, кулеметами, автоматами і гвинтівками [10, арк. 119–120].

За радянськими архівними документами, станом на 1946 р. кількість військових угруповань УПА зменшилась, спостерігався поділ великих з'єднань на менші та мобільніші групи. Як наслідок, у всіх західних областях, зокрема на Станіславщині, боротьба з підпільника-

ми ускладнювалася [8, арк. 69]. Разом з тим, підпілля ОУН теж зіткнулося з певними труднощами: радянські репресії набули тотального характеру, відчувався дефіцит зброї і боеприпасів, бракувало паперу для машинопису. Однак, незважаючи на це, військово-бойові дії груп УПА підтримувались ідеологічною і пропагандистською діяльністю осередків ОУН.

За даними радянських спецслужб, станом на 1 серпня 1947 р. на оперативному обліку НКВС нараховувалось 180 організацій ОУН, до яких входило 976 осіб. Це були окружні проводи, надрайонні, районні, “кущові” та сільські осередки. Крім того, існувало 17 «бандгруп» за участю 233 осіб та 188 “одиначок”. Загалом по області на обліку перебувало 1400 учасників ОУН та УПА. Станом на 1 вересня 1947 р. чисельність оунівських організацій не зменшилась, а кількість учасників досягла 1370 осіб [11, арк. 8]. Це означає, що підпілля ОУН та УПА діяло структурно, чітко та організовано.

Для того, щоб засвідчити гідність членства в організації ОУН, потрібно було пройти відповідний вишкіл. Свідченням цього може бути інструкція для агітатора, вилучена в убитого повстанця Ядловського 4 квітня 1945 р. У ній йдеться, що всі члени та кандидати до ОУН мали вивчати постанови 3-го Надзвичайного збору ОУН і рішення конференції. Крім того, треба було опанувати літературу, а найбільш важливі місця вивчити напам’ять. Оунівська література нелегально поширювалася і серед частини червоноармійців з тим, щоб знайомити їх з фактами більшовицького терору, стимулювати дезертирство і перехід до повстанців. Виконавців більшовицького народу розглядалися як вороги народу, пособники НКВС та реалізатори злочинних намірів режиму [10, арк. 115].

На основі вилучених документів, зокрема книги наказів і заборон на самовільні військові дії, робився висновок про те, що у «бандерівців» існувала жорстка дисципліна. Виявлені листівки свідчили про добре організовану виховну роботу серед вояків УПА, наявності при кожній чоті політвихователя, а в сотнях – заступника командира сотні з політвиховання. В УПА було чудово організовано роботу з документами: велися книга наказів, книги трофеїв і втрат, укладалися списки за прізвиськами, персональні картки обліку та ін. Особлива увага приділялась конспірації, насамперед керівного складу, було налагоджено службу безпеки – СБ. Радянські органи це все списували на німецьку формуцію [10, арк. 120–121].

Радянський режим, розгорнувши нищівну боротьбу з українським національно-визвольним підпіллям, основні надії покладав як на каральні, так і на запобіжні заходи. Насамперед робилися спроби позбавити підпілля можливостей поповнювати свої лави за рахунок молоді. З цією метою поряд із тотальним призовом юнаків до Червоної армії проводилася кампанія набору до шкіл фабрично-заводського навчання, причому молодь скеровували переважно в училища Донбасу, а тих, хто відмовлявся, – судили [17, с. 270].

Джерельна цінність документів місцевих архівів полягає в тому, що в них зафіксовано важливі відомості про каральні операції спецслужб і збройних сил стосовно підпілля ОУН та УПА в конкретних районах та населених пунктах. Наприклад, в одному з документів говориться про спецоперації роти ОББО та бригад НКВС у селах Туркотине та Підгайчики Глинянського району в період з 2 березня по 7 липня 1945 р. Однак ці операції не дали очікуваних результатів, незважаючи на діяльність численних агентів, організацію засідок у різних селах. 2 квітня 1945 р. у с. Станмир бій між більшовиками та повстанцями безперервно тривав 5 годин; у результаті було вбито 18 повстанців та поранено 30 осіб. У доповідних записках органів НКВС до партійних органів невдачі таких операцій пояснювались малочисельністю військових з'єднань, браком зброї і боєприпасів, відсутністю порозуміння з місцевим населенням. Натомість партизани, пройшовши через ліс у с. Лагодів, зуміли мобілізувати місцевих чоловіків до своїх загонів, а відтак через хутір Добра перемістились у напрямку с. Унів Перемишлянського району. В одному з документів говориться і про те, що всі озброєні повстанці з навколишніх сіл поспішали на допомогу групі сотника «Вихора», в кількості 60 осіб вони напали на бойову групу РО НКВС в с. Печені, а вночі покинули цю місцевість і вирушили у напрямку сіл Миколаєве та Під'яркове Бібрського району.

У документах міститься детальний опис того, як повстанці намагалися захопити районний центр, увірватися у приміщення пошти та визволити ув'язнених. Бої велися дуже запекло. Характерно, що партизанів було вбито 9, натомість працівників НКВС – 10 осіб. Автори документа намагалися виправдуватися за такі наслідки, стверджуючи, що 50 % працівників партійного активу перебували вдома, тому не було відповідального за організацію бойових дій [10, арк. 156–160].

Документи наводять факти, що повстанці нападали на винищувальні батальйони та роззброювали їх. Так сталося 25 квітня 1945 р. у

с. Верів Ново-милятинського р-ну. Батальйон добровільно здав повстанцям зброю і був ними відпущений. 21 квітня 1945 р. загін УПА напав на лісозавод у с. Селець-Беньків Кам'яно-Бузького р-ну, який охороняла група, що допомагала винищувальному батальйону. Упівці забрали в неї зброю та втекли [10, арк. 179].

Радянським військовим з'єднанням не вдалось побороти повстанську групу чисельністю 400 осіб, яка 3 квітня 1945 р. перейшла із с. Лагодів до с. Добра Перемишлянського району [10, арк. 118–119]. У документі згадується, що станом на 6 квітня 1945 р. в лісах околиці с. Полтва діяла повстанська група у кількості 300 осіб, очолювана «Рудим». Вона мала завдання знищити районний радянський партійний актив і розформувати колгоспи. Того ж дня повстанці підірвали частину колії, намагаючись вчинити аварію поїзда. Документ підсумовує, що з настанням теплої погоди, «банди» єднуються у великі угруповання і ставлять собі за мету цілеспрямовану боротьбу з радянською владою, нападають на малочисельні військові підрозділи, щоб захопити зброю та боєприпаси. Повстанські групи протягом другої половини 1940-х рр. не припиняли підривати колгоспи, проводити терористичні акти проти радянського партійного активу [10, арк. 119–120].

У 1947 р. тривали сутички повстанців з органами місцевої влади, вони відбулись на Львівщині, у с. Горуцко Меденичівського району (15 серпня); с. Радливічі Самбірського району (27 серпня); с. Викоти Самбірського району (25 серпня). Ініціаторами несподіваних сутичок були переважно бойовики УПА, тому у результаті гинули співпрацівники радянського режиму [11, арк. 6].

8 серпня біля с. Лінина Велика Стрілківського району бійці УПА із засади розстріляли автомашину та вбили 5-ох радянських активістів (у тому числі секретаря Стрілківського райкому КП(б)У Дудка П. С.), а також поранили 5 осіб. У відповідь 9–20 серпня оперативно-військові групи провели операції у Стрілківському та Старо-самбірському районах [11, арк. 4], але наштотувалися на збільшення бойових груп УПА. Причиною був їх перехід через кордон з території Польщі на терени Дрогобицької області. У документі говориться, що у червні на радянському боці кордону з'явилися групи «Бира», «Хріна», «Страха», загальною кількістю 124 особи. У серпні було виявлено група «Бурового» (35 осіб) та ще одну нерозкрити групу (24 особи). Це змусило органи радянської влади посилити додатковими військовими підрозділами Стрілківський, Турківський, Боринський та Самбірський райони Дро-

гобицької області. У документі вказані деякі деталі посилення роботи радянських органів, у тому числі пропагандистської діяльності: читання лекцій, культурні заходи, публікації у пресі. Водночас зазначається, що деяких працівників каральних органів за невдалі дії у боротьбі з націоналістичним підпіллям було звільнено з роботи [11, арк. 8–12].

У багатьох документах говориться про те, що окремі оперативно-військові групи під час проведення каральних акцій проявляють страх і неорганізованість, у результаті чого повстанці легко досягають перемоги або й самі організовують напади. Для прикладу, 28 вересня 1947 р. оперативно-військова група Миколаївського РВ НКВС, знаходячись у засідці, розсекретила у лісі групу партизанів у кількості 6 осіб. У результаті операції було поранено лише одного вояка УПА, який зумів втекти. Подібна ситуація склалася у ніч на 26 вересня у с. Бориня. Однак тут повстанська група «Гонти» перша виявила ініціативу – вчинила напад на приміщення посту протиповітряної оборони. Жертвою повстанців була лише одна особа. Ці свідчення показують зразкову підготовленість та мобільність воїнів УПА, їхню відвагу у нерівній боротьбі з тоталітарною владою та військом [11, арк. 17]. 11 вересня біля с. Ранубовиця Нижанківського району повстанська група «Сокола» у кількості 6-ти осіб прорвалася через держкордон зі сторони Польщі. Того ж вечора у клубі с. Постковичі, де для населення демонстрували кінофільм «Трактористи», несподівано з'явилися повстанці. Вони перервали демонстрацію фільму, розігнали глядачів, а опісля розбили кіноапарат, забрали 2 частини кінокартини і втекли [11, арк. 19].

Після доповіді начальника обласного (Дрогобицького) управління НКВС Майструка на засіданні бюро обкому КП(б)У було відзначено, що за останню декаду березня 1947 р. в області різко активізувалися дії повстанців: було зафіксовано 40 проявів за місяць, у т.ч. 25 за останню декаду. Обком зобов'язав начальника НКВС і командирів полків внутрішніх військ НКВС розділити гарнізони внутрішніх військ до взводів, виділяючи взводу район його дій. План був такий, щоб ліквідувати повстанські групи протягом півтора-двох місяців, закріплюючи за кожною повстанською групою оперативно-військові групи [11, арк. 45].

Відповідно партійні та радянські органи активно використовували різноманітні методи боротьби з національно-визвольним рухом, усвідомлюючи, що місцеве населення – це основний потенціал підпілля. З цією метою в містах і селах проводилися агітаційні заходи, спрямовані проти ОУН та УПА. Підібрані лектори, переважно надіслані зі

східних областей, намагалися переконати населення у «бандитсько-фашистській» приналежності підпільників, а радянські агітаційні фільми звеличували могутність комуністичної влади [12, арк. 14].

Із виявлених документів видно, що приналежність до підпілля хоча б одного з членів сім'ї ставила під загрозу життя цілої родини. Про це йдеться у плані проведення операції з прочісування сіл на Львівщині (Городиславичі та Звенигород), де відбувалося виселення сімей оунівців, а також перевірка місцевості на виявлення криївок. Збереглася довідка про те, що в селах Городиславичі та Звенигород було виявлено озброєну групу ОУН, яка налічувала 10 активних членів, у переважній більшості студентів, що навчалися у Львівському університеті на правничому та медичному факультетах. Подекуди до складу груп ОУН входили всі чоловіки родини або брати [10, арк. 44].

На Івано-Франківщині під час виселення симпатиків українського підпілля помітно посилилася діяльність націоналістів. У селі Підгайчики Гвіздецького району в день виселення чоловіча частина населення пішла в ліс під виглядом явки в Райвійськкомат, таким чином поповнивши лави борців-підпільників. 1944–1945 рр. бандерівці під час мобілізації чоловічого населення до Червоної армії спрямовують всі свої зусилля, щоб перешкодити цьому [6, арк. 16].

Відомості, зафіксовані в документах, засвідчують, що діяльність ОУН та підпілля УПА у другій половині 1940-х рр. торкалася широких суспільних верств, адже учасниками та симпатиками руху були не тільки молодь та інтелігенція, але й частина робітників і селян. Ще в період німецької окупації Львова у вищих навчальних закладах існували націоналістичні організації «Організація допомоги українському студентству» та «Національне об'єднання українського студентства», практична діяльність яких спрямовувалась на виховання молоді в національно-патріотичному дусі та критичного ставлення до радянського режиму. Після відступу гітлерівців багато членів цих організацій емігрували на Захід, а ті, що залишилися у Львові, налагодили контакти з підпіллям ОУН [9, арк. 1].

Виявлені архівні документи засвідчують приналежність до Української повстанської армії багатьох студентів Львівського університету. Про це говорять дані про кількість викритих та ліквідованих на території Львівської області осередків націоналістичної молодіжної організації «Юнак», антикомуністичної групи «Крути», до якої входили міська та сільська молодь, студенти університету. З моменту звільнення Західної

України від німецької окупації на території Львівської області було викрито та ліквідовано 5 організацій «Юнака» загальною кількістю 60 осіб. Цікавим є той факт, що осередки цієї організації нерідко створювалися виключно з дівчат. До прикладу, у Великомоствіському районі Михайло Хижинський, колишній станичний с. Волиця, організував осередок «Юнака» для дівчат. Жіноча станична організація ставила перед собою такі завдання: створення матеріальних фондів для УПА, залучення дівчат до організації «Юнак» та ОУН, здійснення зв'язку з ОУН та УПА [10, арк. 17].

Патріотичний дух студентської молоді формувався не без участі її наставників – викладачів навчальних закладів і, як наслідок, спецслужби здійснювали пильний нагляд за викладачами, за змістом та ідейною спрямованістю їхніх лекцій, спілкуванням із студентами. Чимало викладачів за зв'язок із підпіллям та симпатії до нього були репресовані, багатьом висловили політичну недовіру і звільнили з роботи. У першій половині 1947 р. з числа професорсько-викладацького складу арештовано 8 осіб, а серед студентства – 15 осіб [9, арк. 2].

Документальні матеріали, виявлені в архівах західних областей України, засвідчують підтримку ОУН та УПА з боку не лише греко-католицьких, а й православних священиків. У Тернопільській, Львівській та Станіславській областях через активну співпрацю повстанців із греко-католицькою церквою вона невдовзі зазнала переслідувань і репресій. Архіви Тернопільщини рясніють повідомленнями про надання безпосередньої допомоги священиками бійцям у підпіллі, а також сприяння через численні звернення до населення із закликами підтримати національно-визвольний рух [13, арк. 80].

На основі документів, виявлених у державних архівах Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської та інших областей, можна стверджувати, що упродовж другої половини 1940-х рр. кількість учасників та прихильників ОУН та УПА серед місцевого населення не зменшувалась, а, навпаки, збільшувалась. До прикладу, на Станіславщині в 1949 р., за документами органів НКВС, хоч селяни – «середняки і бідняки» в основному стали на бік радянської влади, проте частина «відсталого» населення все ще надавала матеріальну підтримку і притулок «бандитам» [5, арк. 16].

Про методи виявлення в населених пунктах Західної України націоналістичного підпілля свідчать документи архіву Івано-Франківської області, в яких ідеться про репресивні заходи щодо арештованих замож-

них селян, що сприяли діяльності підпільників, допомагаючи їм матеріально та поповнюючи їхні лави. 38-ми заарештованим було пред'явлено звинувачення в допомозі УПА та участі у національно-визвольній боротьбі. Таким чином виявлено, в яких саме селах знаходиться підпільна організація ОУН, віднайдено сліди районного проводу ОУН і СБ, а також керівництво районного проводу, чотири криївки [7, арк. 15].

Багато місця в інформаційних матеріалах партійних і радянських органів відводиться діяльності ОУН та УПА щодо протидії колективізації сіл, яка розгорталася у західних областях у повоєнні роки і носила насильницький характер. В одному з документів, а саме доповідній записці, зазначається, що протягом року було вчинено 2598 акцій, спрямованих проти насадження колективних господарств. Наводиться низка фактів про напади на колгоспи і районні центри. 29 березня 1945 р. група УПА, яка прибула з Польщі, напала на районне місто Магерів, але радянські війська відбили його. 31 березня відбувся напад на МТС у с. Панівка Паніковецького району: знищили 2 майстерні, спалили 2 молотарки, склад із запчастинами і двір з худобою, забравши із собою коней і корів. Активні дії загонів УПА мали місце в усіх районах, зокрема у Перемишлянському, Глинянському, Краснянському, Магерівському, Івано-Франківському та ін. Про масштаби цих дій можна судити з того, що для боротьби з підпільниками було створено 28 бойових спецгруп кількістю 178 осіб [10, арк. 133–134].

Упівці закликали бойкотувати вибори до Верховної Ради УРСР. 9 лютого 1947 р. у с. Улично на стовпах було наклеєно 2 рукописних листівки такого змісту: «9 лютого 1947 року день виборів на комуністичну партію. Народі! Не голосуйте за більшовиків, бо вони визискують нас, від їх рук загинуло багато українців за Христову віру. Смерть комуністам, хай згине Сталін. Ніхто не йдіть голосувати! Хай живе Степан Бандера!». У с. Трускавець було розклеєно 48 листівок подібного змісту, додатково там містилися заклики проти виконання п'ятирічки. Ці листівки були виготовлені друкарським способом. У с. Долішній Лужок повстанці, готуючись бойкотувати вибори, застерігали населення, що той, хто візьме у них участь – проти вільної України. Листівки закликали селян з 8 на 9 лютого виїхати до Дрогобича або піти в ліс до криївок [11, арк. 58].

У документах зафіксовано численні факти діяльності УПА в Щирецькому районі, де її члени вивішували агітаційно-погрозові листівки (на воротах голови сільради Ворицького у с. Лони наклеєно листівку такого змісту: «Як ти будеш принуждати селян підписувати позику,

а селяни будуть підписуватися, – всім вам смерть»)), конфісковували документи (с. Черкаси, с. Кросів, с. Дмитріїв), розбили сепараторний пункт (с. Кугаїв), пошкодили комутатор (с. Кросів), вели активну розвідку та проводили власні нічні зібрання (с. Раковець), вбивали радянських активістів (с. Глухівці, с. Луб'яни), вели пропагандистські розмови зі селянами (с. Раковець: «більшовики розіб'ють німців», «на конференції у Сан-Франциско буде вирішене питання про самостійну Україну», «за займ не підписуйтеся»). Також знаходимо інформацію про те, як у с. Раковець у сільраді воєнки УПА порвали портрети Сталіна, Молотова, Хрушова і портрет Шевченка, натомість портрет І. Франка залишили [10, арк. 189–189 зв.].

Серед радянських документів трапляються й вилучені НКВС матеріали ОУН, які закликали населення до повстання. Так, у лютому 1945 р. в Ново-Мілятинському районі в ході облави було захоплено пораненого політкерівника районного проводу українських націоналістів Мартиняка, в якого конфіскували зошит під назвою «Пропагандивний вишкіл». У ньому, зокрема, говорилося про завдання пропаганди, спрямованої на виховання національної свідомості, усвідомлення кровного єднання з своєю нацією, розуміння історичної місії українського народу та необхідності власної держави [10, арк. 49].

Розглянувши виявлені документи з історії діяльності ОУН та УПА у другій половині 1940-х рр., які зберігаються у фондах державних архівів західних областей України, можна зробити низку висновків щодо їх інформаційного значення. По-перше, вони засвідчують, що підпілля ОУН та збройні військові формування УПА навіть після закінчення війни вели запеклу та відчайдушну боротьбу проти більшовицького режиму, виступаючи за самостійну українську державу. Свій план упівці реалізовували за допомогою збройної інтервенції, ідеологічної пропаганди та роз'яснювальної роботи серед населення, виявляючи при цьому спротив колективізації, зриваючи вибори до органів державної влади, всіляко протестуючи проти гноблення та приниження українців комуністичною системою. По-друге, цю боротьбу активно підтримували різні верстви місцевого населення, яке не сприймало насаджуваних у регіоні радянських «порядків». У відповідь на рух спротиву тоталітарний режим вдавався до жорстоких каральних акцій, масових репресій, депортацій та виселень. Самовіддані дії повстанців та підпільників засвідчили нескореність українського визвольного руху, який у наступні роки трансформувався у нові форми опору. Згодом його дух, досвід, а також традиції підхопили і продовжили шістдесятники та дисиденти.

Джерела та література:

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 (суспільно-каральна система та історико-правовий аналіз): У 2 кн. / І. Білас. – К.: Либідь; Військо України, 1994. – 432 с.
2. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): джерелознавче дослідження / С. І. Білокінь; НАН України, Ін-т історії України. – К., 1999. – 447 с.
3. Вятрович В. Історія з грифом «секретно» / В. Вятрович. – Львів; К., 2011. – 328 с.
4. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіт. ст. гімназій, ліцеїв, студентів і ст. фак.-тів вузів, вчителів] / Я. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
5. Державний архів Івано-Франківської області. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 90.
6. Там само. – Ф. 1П. – Оп. 1. – Спр. 174.
7. Там само. – Спр. 259.
8. Там само. – Спр. 69.
9. Державний архів Львівської області. – Ф. П-3. – Оп. 2. – Спр. 126.
10. Там само. – Оп. 1. – Спр. 228.
11. Там само. – Ф. П-5001. – Оп. 8. – Спр. 261.
12. Державний архів Тернопільської області. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 872.
13. Там само. – Спр. 283.
14. Здіорук (Стельмах) О. І. Літопис УПА: час, події, джерела / О. І. Здіорук (Стельмах). – К., 2000. – 141 с.
15. Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка; кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Вид. 3-тє, перероб. і доп. – Львів: Світ, 2002. – 520 с.
16. Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу Вермахту в Україні (1941–1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К., 2005. – 408 с.
17. Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів, 2003. – 468 с.
18. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944–1945. – К.; Торонто, 2007. – 897 с.
19. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Наук. думка, 2005. – 496 с.

20. «Особые папки» Сталина і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр.: Зб. док-тів. – Львів, 2010. – 592 с.

21. *Патриляк І. К.* «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): Монографія / І. Патриляк. Центр дослідження визвольного руху. – Львів: Часопис, 2012. – 592 с.

22. *Сергійчук В.* Радянські партизани проти ОУН-УПА / В. Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2000. – 200 с.

23. *Сергійчук В.* ОУН-УПА в роки війни: Нові док-ти і мат-ли / В. Сергійчук. – К.: Дніпро, 1996. – 205 с.

Ольга Зброжко (*Київ, Україна*). **Документальні свідчення державних архівів західних областей України про діяльність ОУН та УПА у другій половині 1940-х рр.**

Аналізується низка документів партійних і радянських органів УРСР про український націоналістичний рух на території Західної України у другій половині 40-х років ХХ ст.

Ключові слова: архівні документи, Західна Україна, ОУН, УПА, національно-визвольний рух опору.

Ольга Зброжко (*Київ, Україна*). **Документальные свидетельства государственных архивов западных областей Украины о деятельности ОУН и УПА во второй половине 1940-х гг.**

Анализируется ряд документов партийных и советских органов УССР о национально-освободительном движении на территории Западной Украины во второй половине 40-х годов ХХ в.

Ключевые слова: архивные документы, Западная Украина, ОУН, УПА, национально-освободительное движение сопротивления.

Olha Zbrozhko (*Kyiv, Ukraine*). **The punitive actions of the Communist regime against the underground insurgency movement of OUN and UPA in Western Ukraine the II part of 1940-s (according to Specialized state archive of the State Security Service of Ukraine)**

Documental evidence on OUN & UPA in the light of the Soviet documents of the state archives of regions of Western Ukraine in II part of 1940-s. A few documents of partial & Soviet institutions of Ukrainian SSR dealing with the Ukrainian liberation movement in Western Ukraine in 1940-s are being analyzed.

Key words: archival documents, Western Ukraine, OUN, UPA, liberation movement.

Володимир ЛЕВИКІН

(Київ, Україна)

УДК: 94(4)[(341.341 (430)+(470+571)338.246.8]341.38

**Відбудова
зруйнованих радянських міст
німецькими військовополоненими**

Відбудова українських міст, які зазнали руйнації унаслідок Великої Вітчизняної війни, із залученням німецьких військовополонених та інтернованих розпочалася відразу після визволення радянськими військами українських земель від німецьких армій та армій їхніх союзників. Точкою відліку можна вважати 1944 рік, коли Україну було остаточно визволено. Залучення іноземних військовополонених до відновлювального цивільного та промислового будівництва зумовлювалося декількома причинами. Як відомо, на території України відбувалися інтенсивні військові дії, внаслідок яких було знищено безліч будівель різного рівня архітектурної цінності, як громадських, так і промислових.

Масове використання іноземних військовополонених, переважно німців, на відбудові народного господарства України починається в 1944 р. Створення стаціонарних (виробничих) таборів НКВС (МВС) СРСР для військовополонених та інтернованих саме в цьому році сприяло залученню військовополонених до відбудовних робіт. Станом на 1 листопада 1944 р. в Україні налічувалося 11 таких таборів: № 62 Сирецький (Київський), № 126 Миколаївський, № 139 Уманський, № 114 Ворошиловградський (Кадіївський), № 159 Одеський, № 176 Ніжинський, № 177 Чернігівський (Чистяківський), № 217 Краматорський, № 241 Севастопольський, № 256 Штерівський (Краснолуцький), № 280 Донбаський (Рутченківський) [12, с. 467–469]. З розташування таборів видно, що перевагу було надано промислово розвинутим регіонам України, і використання військовополонених на виробництві, зокрема у вугільній промисловості, було пріоритетним.

На 1 березня 1944 р. по Радянському Союзу в будівельній промисловості використовувалося 15 975 осіб, що складало 51,5% від загальної кількості військовополонених [3; с. 219].

У постанові Ради Народних Комісарів УРСР № 1102/0039сс від 29.08.1944 р. зазначалося про необхідність залучення до відбудовчих робіт у Києві 7000 німецьких військовополонених. Бранці знаходилися у розпорядженні Наркомату житлового цивільного будівництва УРСР. 2000 військовополонених використовувалися на відбудові урядових об'єктів, готелів та Київського університету ім. Т. Г. Шевченка; 4500 осіб – на відбудові Хрещатика, а 500 – на реконструкції промислових об'єктів [11, арк. 46].

Після відомого «параду» німецьких військовополонених у Києві, що відбувся 16 серпня 1944 р., і в якому брали участь близько 37 000 бранців, більшість з них відправили до стаціонарних таборів Донбасу, Запоріжжя, Чернігова й Миколаєва, а 7500 військовополонених залишили на відбудовчих роботах у Києві [5, арк. 12, 18].

Реконструкцією Хрещатика займався трест «Хрещатикбуд». Бранці працювали в Особливій будівельно-монтажній частині (ОБМЧ) у складі робітничих команд та бригад (по 25–30 осіб). На кожен бригаду призначався один конвоїр [5, арк. 7]. Робочий день не був фіксованим, і, бувало, полонені працювали вночі. Це регламентувалося постановою Ради Народних Комісарів СРСР [5, арк. 9]. 5 листопада 1944 р. Рада Народних Комісарів Української РСР затвердила постанову № 1475/052 «Про використання військовополонених на роботах з реконструкції вулиці Хрещатик» [6, арк. 7], в якій існував пункт про заборону спільних робіт військовополонених і цивільного населення Києва [6, арк. 8–10].

Головним чином на відновлювальних, ремонтних роботах та на будівництві використовувалися військовополонені з робітничих батальйонів, створених Постановою ДКО від 4 квітня 1945 р. Після закінчення війни в таких батальйонах широко використовували інтернованих цивільних німців.

На виробництві загалом по Україні в 1945 р. було задіяно 360 тис. військовополонених. Станом на квітень 1945 р. у підпорядкуванні Наркомбуду на Україні знаходилось [9]:

Таблиця 1

Область	Кількість військовополонених, працюючих на будовах Наркомбуду
Сталінська	1127
Запорізька	6469
Дніпропетровська	784
Миколаївська	7059

Пік кількості військовополонених у радянському полоні припадає на 1946–1948 рр., тому і максимальний рівень використання їхньої праці, зокрема у відбудові українських міст, припадає саме на ці роки.

У середині 1945 р. по СРСР в Наркоматі житлового цивільного будівництва («Жилгражданстрой»), що займався, як видно з його назви, саме будівництвом цивільних споруд, працювало 107 400 чол., з них на відбудові Чернігова працювало 1300 військовополонених [1; с. 607], а 4400 осіб було виділено «Хрещатикбуду» для відбудовних робіт [1; с. 609].

У березні 1946 р. з 1 276 047 військовополонених, які перебували в СРСР, безпосередньо в Наркоматі житлового цивільного будівництва працювало 55 720 чол., – трохи більше ніж 4 %. В УРСР військовополонених західних армій на той час перебувало 240 729 [1; с. 654]. А на кінець червня там само працювало військовополонених німців – 31 667 та 1641 японець, при загальній кількості військовополонених 1 851 210 [1; с. 662]. З огляду на нестачу робочих рук цієї кількості було недостатньо для своєчасного проведення відновлюваних робіт. Наприклад, на 1946 р. із запланованих 168,6 тис. м² для введення в дію житлового фонду по машинобудівних підприємствах Києва побудовано було лише 56,1 тис. м², тобто 33,3 % від запланованого [4; с. 193]. Протягом усього часу перебування в полоні відсоткова кількість працівників у цивільному будівництві майже не змінювалася. Але треба враховувати те, що майже кожне міністерство будувало власними силами житло для своїх робітників, при цьому широко залучаючи до роботи військовополонених.

У 1947 р. в Україні було 23 табори військовополонених, розташовані у 17 областях. Кількість військовополонених у них становила 209 468 чол., з них 158 799 закріплено за підприємствами та будівництвами (решта були непрацездатними). Вони використовувалася, головним чином, на відновлювальних роботах, на будовах і лише частково на виробництві [10].

По областях кількість військовополонених на середину 1947 року розподілялася так:

Таблиця 2

Область	Кількість військовополонених
Волинська	33 677
Ворошиловградська	34 262
Дніпропетровська	18 893
Харківська	13 850
Київська	39 893
Миколаївська	7 257
Одеська	11 808
Запорізька	16 864
Львівська	5 551
Кам'янець-Подільська	2 125
Житомирська	5 402
Сумська	5 077
Полтавська	2 494
Чернігівська	2 969
Дрогобицька	6 344
Вінницька	3 002

Неодноразові заборони переводити військовополонених на інші роботи без дозволу ГУПВІ (Головного управління у справах військовополонених та інтернованих) СРСР, яке опікувалося полоненими, не давали можливості повною мірою використовувати їх на будівництві житла. Загалом сотні будівель, зведених руками військовополонених, специфічно вплинули на обличчя українських міст. У Києві, наприклад, центральна частина міста забудована десятками громадських та жит-

лових будівель, в яких відчувається вплив західної архітектури. Багато подібних будинків є також у старих районах міста – Дарниці, Чоколівці, Сталінці (Деміївці).

У невеликих українських містах німецькі військовополонені, як правило, відбудовували зруйновані будівлі та наново зводили будинки, клуби, школи, прокладали дороги, досить часто викладаючи їх бруківкою, та інші об'єкти.

Загалом праця німецьких військовополонених на відбудовних роботах і вимушене спілкування з ними викликало неоднозначну реакцію радянського населення та органів влади.

У радянській ментальності ворог у Великій Вітчизняній війні був один – німці. Відомо, що до кінця 80-х років минулого століття діти у Радянському Союзі грали у «наших та німців». Моделлю поведінки звинувачення німців і замовчування ролі союзників Німеччини, часткове зняття провини в очах пересічних громадян із військовополонених інших національностей – угорців, румунів тощо. Але навіть до німців люди, що разом працювали та спілкувалися з ними, ставилися переважно без ненависті. На відміну від офіційного ставлення до військовополонених, народи Радянського Союзу досить спокійно сприйняли певне співіснування з колишніми ворогами. У великій кількості мемуарів та спогадів колишні військовополонені згадують стримане ставлення місцевого населення до них. Є низка листів з подяками (близько 4 тис.) і позитивні відгуки про Радянський Союз та про життя в таборах (підписані 834 562 військовополоненими), але відомо, що радянські спецслужби «наполегливо рекомендували» військовополоненим перед репатріацією писати подібні відгуки та листи, отже, цінність цих документів як правдивих джерел є досить неоднозначною. У переважній кількості мемуарів згадується про чуйне ставлення населення, передусім жінок, до полонених. Трохи інша картина складається при вивченні архівних документів. При проведенні у серпні 1944 р. німецьких військовополонених вулицями Києва спостерігалися різноманітні прояви думок та почуттів мешканців столиці стосовно військовополонених. Ось як реагували на цю подію кияни: «Мешканці міста, які витерпіли багато лиха від фашистських загарбників, супроводжували військовополонених вигуками ненависті і прокльонів на адресу німців... Одна стара жінка сказала: “Їх погані руки обагрені нашою кров’ю. Тепер хай попрацюють”. Інвалід Вітчизняної війни Рибалов в натовпі кричав: “Собаки! Вбивці прокляті! За що ви повісили жінку та доньку, за що

відрізали руки племіннику Володі і кинули його живим у шахту? Тепер ви за все будете відповідати!” Подібних емоційних проявів було немало. Було також багато таких вигуків: “Об’їлися українського сала. Тепер воно вам боком вилізе”, “Яйка не хочете?”, “Смерть Гітлеру”... Але, незважаючи на такі крики та погрози, в більшості своїй населення поводитися дуже виважено, і проходження військовополонених ніякими ексцесами не супроводжувалося.

Проте мали місце спроби з боку окремих осіб, переважно інвалідів Вітчизняної війни, проникнути через оточення конвою і завдати ударів військовополоненим» [7, арк. 12–18].

Спостерігалася також така реакція населення: «Під час проходження військовополонених вулицею Горовица з дому № 34, кв. 4 в колону було кинута яблуко. Встановлено, що яблуко кинута громадянкою Адріянцевою, яка мешкала в Києві при німцях. Адріянцеву заарештовано. З дому № 10 по тій же вулиці було кинута плитку листового тютюну і шматок хліба. Квартири нами встановлені, проводиться розслідування» [11, с. 14]. З огляду на останню цитату стає зрозумілим, чому люди не поспішали виражати свої справжні почуття при представниках влади. Спілкування місцевого населення з військовополоненими навіть сприяло появі директиви народного комісара внутрішніх справ СРСР № 134 наркомам внутрішніх справ республік, начальникам УНКВС країв та областей «Про викриття випадків зв’язку і близького спілкування з військовополоненими жінок, що працюють у таборах НКВС і спецшпиталях для військовополонених» від 11 серпня 1945 р. Виходячи з того, що явище потребувало спеціальної директиви наркома внутрішніх справ, можна зробити висновок, що воно було дуже поширене. Покарання за подібні дії було досить суворе: «Викритих у зв’язках з військовополоненими піддавати адміністративному покаранню, звільняти з органів НКВС. В особливо злісних випадках і за наявності обставин, що збільшують провину, з санкції НКВС СРСР заарештовувати і передавати до суду військового трибуналу» [2, с. 230].

Насамкінець можна процитувати Постанову Ради Народних Комісарів УРСР від 6 листопада 1944 р. про ліберальне ставлення до використання військовополонених у м. Києві.

«Постановление № 1466/051 Совета Народных Комиссаров УССР

О недопустимом факте использования военнопленных, имевшем место 4 ноября 1944 года на Крещатике.

Совет Народных Комиссаров УССР отмечает недопустимо либеральное отношение со стороны начальника Крещатикстроя тов. Проскурняка и начальников лагерей – 6-го лагеря капитана Куклина и 7-го лагеря майора Антонова – в то время, когда на Крещатике гражданское население и части ПВО, несмотря на дождь, продолжали производить работы, начальники лагерей 6 и 7, по согласованию с начальником Крещатикстроя тов. Проскурняком¹, мотивируя дождем, сняли с работы военнопленных.

Совет Народных Комиссаров УССР постановляет:

1. За недопустимо либеральное отношение к делу использования военнопленных, что вызывает справедливое возмущение трудящихся, объявить выговор начальнику Крещатикстроя тов. Проскурняку, начальнику лагеря № 6 лагеря капитану Куклину и начальнику лагеря № 7 лагеря майору Антонову, обязав их впредь не допускать подобных явлений.

2. Обязать начальника лагерей полковника Шумского навести должный порядок в деле использования военнопленных и предупредить его, что в случае повторения фактов либерального отношения к использованию военнопленных вопрос будет поставлен о его снятии с работы.

Председатель Совета Народных Комиссаров УССР Н. Хрущев
Зам. Управляющего делами СНК УССР И. Джигимон» [8].

У зв'язку з роботою іноземних військовополонених у СРСР і їхнім спілкуванням з місцевим населенням виникало безліч «байок» і легенд, пов'язаних із будівництвом німцями будинків з нібито прихованими нацистськими символами. Так, у Свердловську (нині Єкатеринбург, РФ) будівля міської адміністрації, розташована в центрі міста на площі ім. 1905 року, має гранітне оздоблення першого поверху, виконане полоненими німцями у вигляді хрестів. Подібна «байка» існує і в Маріуполі, про будинки, що їх будували німецькі військовополонені і навмисно надали їм форми свастики. Цілком зрозуміло, що подібні легенди були наслідком певного ореолу таємничості, упередженості та офіційної заборони на спілкування з бранцями і практично не несли собі раціонального сенсу.

¹ У документі помилково «Проскурняковым».

Джерела та література:

1. Военнопленные в СССР. 1939–1956: Док-ты и мат-лы /Сост. Загоруйко М. М., Сидоров С. Г., Царевская Т. В.; Под ред. М. М. Загоруйко. – М.: Логос, 2000. – 1120 с.

2. Русский архив: Великая Отечественная война. Иностраные военнопленные Второй мировой войны в СССР. – Т. 24 (13) / Под общ. ред. В. А. Золотарева. – М.: ТЕРРА, 1996. – 560 с.: илл.

3. Русский архив: Великая Отечественная война. Немецкие военнопленные в СССР: Док-ты и мат-лы. 1941–1955 гг. – Т. 24 (13-2) / Под общ. ред. В. А. Золотарева. – М., 1999. – С. 219.

4. *Хойнацька Л. М.* Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943–1950 рр.). / Л. М. Хвойнацька. – К., 2003. – С. 193.

5. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 940. – Арк. 7, 9, 12, 18.

6. Там само. – Спр. 981. – Арк. 5, 7–10.

7. Там само. – Оп. 23. – Спр. 940. – 34 арк.

8. Там само. – Спр. 981. – Арк. 5.

9. Там само. – Спр. 1830. – Арк. 29–33.

10. Там само. – Спр. 4587. – Арк. 164–166.

11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 839. – Арк. 46.

12. *Чайковский А. С.* Плен: За чужие и свои грехи (военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.). / А. С. Чайковский. – К.: Парламентское изд-во, 2002. – 503 с.

Володимир Левикін (Київ, Україна). Відбудова зруйнованих радянських міст німецькими військовополоненими

У статті йдеться про особливості використання праці іноземних військовополонених на відбудові народного господарства в Україні після визволення її від окупації, під час та після закінчення Великої Вітчизняної війни. Особлива увага приділяється встановленню кількості полонених, що працювали на будовах житлового цивільного фонду. Частина статті присвячена взаєминам між бранцями та місцевим населенням та особливостям сприйняття цього явища сучасниками.

Ключові слова: відбудова радянських міст, німецькі військовополонені, Велика Вітчизняна війна.

Владимир Левыкин (Киев, Украина). Восстановление разрушенных советских городов немецкими военнопленными

Статья посвящена проблеме трудоустройства иностранных военнопленных на восстановлении народного хозяйства в Украине после освобождения её от оккупации, во время и по окончании Великой Отечественной войны. Особое внимание уделено определению количества пленных, которые работали на стройках жилого гражданского фонда. Часть статьи посвящена отношениям между пленными и местным населением и особенностям восприятия этого явления современниками.

Ключевые слова: восстановление советских городов, немецкие военнопленные, Великая Отечественная война.

Volodymyr Levykin (*Kyiv, Ukraine*). **Renewal of the destroyed soviet cities the German prisoners of war**

The article deals with labor-usage foreign prisoners for rebuilding the economy in Ukraine after its liberation from occupation, during and at the end of World War II. Special attention is given to determining the number of the prisoners who worked in the construction of residential Civil Fund. The paper is devoted to relations between the prisoners and the local population and the characteristics of the perception of the phenomenon by the contemporaries.

Keywords: renewal of soviet cities, German prisoners of war, Great Patriotic war.

Сергій ПАЧЕВ
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 930.2 (477.64) “20/21” (=867)

Історія виникнення болгарських поселень у Приазов’ї в історіографії другої половини ХХ–початку ХХІ ст.

У статті проаналізовано сучасний стан проблемної історіографії історії виникнення приазовської локальної групи болгарських поселень.

Болгарські села Північного Приазов’я становлять другий в Україні ареал компактного розселення болгар. Вони виникли у 1861–1863 рр. у результаті масової міграції болгар з Бессарабії та Відінського краю (північно-західна Болгарія), яка була частиною широкого багатонаціонального переселенського руху до Таврії. Актуальність теми визначена потребою історіографічного аналізу наукового доробку з історії формування етнічного складу населення окремих регіонів України для окреслення перспектив подальших досліджень. Висновки науковців з цього питання мають важливе значення для вироблення виваженої державної етнонаціональної політики.

Науковий доробок з історії виникнення приазовської локальної групи болгар частково відображений у дисертації В. В. Міхеєвої [1], а також у історіографічних розділах монографій та дисертацій В. В. Туркова [2], Є. В. Белової [3], Ст. Дойнова [4] та автора цієї статті [5].

Метою статті є аналіз сучасного стану досліджень з історії виникнення болгарських поселень Приазов’я. Об’єктом вивчення є науковий доробок з означеної теми українських та зарубіжних учених другої половини ХХ – початку ХХІ ст., а предметом – формування сучасного образу цієї історичної події в історіографії.

Вивчення теми триває з 60-х рр. ХІХ ст., проте основний доробок був напрацьований з середини ХХ ст. З того моменту в розвитку відповідної проблемної історіографії можна виділити два періоди: 1) 1950-ті–80-ті рр. та 2) з 90-х років ХХ ст. по сучасність. При цьому вчені

України, Молдови, Болгарії та Росії працювали в єдиному науково-інформаційному просторі.

У перший період основний внесок у вивчення теми зробили болгарські автори. Радянськими вченими переселення болгар 1861–1863 рр. було висвітлено фрагментарно у краєзнавчих дослідженнях та при вивченні українсько-болгарських історичних зв'язків. Ґрунтовно було опрацьовано лише історію міграцій болгар у першій половині XIX ст. (у Молдавській РСР) [6; 7].

У Запоріжжі та районах локалізації болгарських сіл у післявоєнні десятиліття було продовжено традиції таврійської регіоналістики у вивченні міграції болгар як частини процесу заселення Приазов'я. Ці праці носили переважно популяризаторський характер. Робота краєзнавців особливо активізувалася в 60-ті – 70-ті роки минулого століття під час реалізації проекту «Історія міст и сіл УРСР» [8], [9].

Серед краєзнавців слід виділити В. Г. Фоменка, який написав статтю до 100-річчя переселення болгар. Вона опублікована в урізаному газетному варіанті [10], повний рукопис зберігається в Запорізькій обласній універсальній науковій бібліотеці ім. О. М. Горького [11]. В. Г. Фоменко навів інформацію про переселення бессарабських та «відінських» болгар, склав історичні довідки про осіб, причетних до організації переселення, про обставини утворення окремих сіл і про походження топонімів. Викликає заперечення наведена автором кількість болгарських сіл (50) та запропонована ним версія про насильницьке переселення «відінців» турецькою владою. В цілому ж робота В. Г. Фоменка відіграла важливу роль в актуалізації теми у запорізькій регіоналістиці.

У 60-ті–80-ті роки радянські та болгарські історики були залучені до спільного проекту з вивчення російсько-болгарських та українсько-болгарських історичних і культурних зв'язків. Як один з аспектів таких зв'язків розглядалася історія болгарського населення на території України. У цьому контексті питання про переселення болгар з Бессарабії до Приазов'я порушив П. С. Сохань [12], використавши документи болгарських і радянських архівів.

Тему імміграції болгар до Російської імперії в 50-60-х роках XIX ст. актуалізував Ф. І. Степанов [13]. Основні етапи переселення болгар до Російської імперії дослідив С. Б. Бернштейн [14]. Про переселення 1861–1862 рр. згадує М. Г. Станчев у книзі «Из история на българските преселници в Русия» [15].

На цьому фоні здобутки болгарських учених у повоєнні десятиліття виглядають вагомішими. Переселення «відінців» дослідив С. А. Дамянов у роботі з історії Ломського краю (у північно-західній Болгарії) [16]. Він поглибив розуміння причин переселення, не лише назвав, а й проаналізував відповідні процеси [16, с.192]. У роботі наведено список сіл Ломського краю, жителі яких були переселенцями [16, с.193]. Автор запропонував оригінальну версію хронології переселення «відінців», яка, проте, не була прийнята більшістю дослідників.

Про переселення «відінців» неодноразово згадують біографи Г. С. Раковського, оскільки позиція з даного питання стала важливим моментом його політичної біографії. Серед цих робіт вважаємо за необхідне виділити статтю Й. Мітева, спеціально присвячену ставленню Г. С. Раковського до переселення болгар. Автор спробував розв'язати одне з протиріч болгарської «соціалістичної» історіографії: зняти протиставлення авторитету Г. С. Раковського з незаперечним авторитетом Росії [17].

Важливе місце в болгарській історіографії переселення 1861–1863 рр. належить роботам Е. Хаджиніколової. У статті, присвяченій «відінцям» [18], авторка вказала на недоцільність розуміння причин переселення лише як результату політики російського уряду, довівши, що ще до масової міграції до Росії було стихійне переселення з північно-західної Болгарії до Сербії. В іншій статті Е. Хаджиніколова основну увагу приділила причинам переселення бессарабських болгар [19]. Авторка проявила толерантність у поясненні зміни політики молдавського уряду щодо колоністів, звернувши увагу на об'єктивно складне політичне становище новоствореної держави. Підтримка переселення болгар Росією, на думку Е. Хаджиніколової, спричинена її інтересами в регіоні.

Е. Хаджиніколова продовжила тему в дисертації (1983) і монографії (1987) [20], присвячених історії болгарського населення півдня Російської імперії у 1856–1877 рр. Дослідниця опрацювала бібліографію та опубліковані джерела, виявила низку документів в архівах України, Молдови і Росії. Тому в описі переселення 1861–1862 рр. вона не обмежується подіями на території Болгарії і Бессарабії (що було характерно для попередніх праць болгарських істориків). На жаль, наявних у розпорядженні Е. Хаджиніколової джерел було недостатньо, щоб до кінця заповнити виявлені «білі плями», але визначені нею орієнтири вплинули на подальші дослідження.

Переселення «відінців» знайшло відображення у статті І. Тодева, який розглядає його як задуману й здійснену російським урядом політичну акцію з метою зберегти вплив на болгарських землях, загальмувати церковний рух, протидіяти уніатству, запобігти небажаному на той момент народному повстанню і отримати додаткові аргументи для тиску на Туреччину [21, с. 54].

Зміна загальної парадигми історичної науки в СРСР і Болгарії в умовах зміни політичних режимів на рубежі 80-х–90-х років ХХ ст. фактично поклала початок сучасному періоду проблемної історіографії теми. Як у Болгарії, так і в Україні та Молдові підвищився інтерес науковців і громадськості до вивчення історії болгарських переселенців. Збільшилося коло дослідників, значно розширилася джерельна база завдяки введенню до обігу великих масивів архівних документів.

Важливою подією для дослідників історії виникнення болгарських колоній у Приазов'ї стало оприлюднення написаної на початку ХХ ст. праці М. Грекова з історії переселення бессарабських колоністів (1990) [22].

Вагомим доробком є дисертація С. Дойнова з історії болгар України і Молдови за період 1751–1878 рр. (1996). Йому також належить стаття, присвячена переселенню «відінців» (1992) [23]. Якщо не зважати на фрагментарність у висвітленні деяких сюжетів, можна без перебільшення сказати, що С. Дойнову вперше вдалося відтворити цілісну картину цієї історичної події. Матеріал статті, доповнений даними про переселення колоністів з Бессарабії, увійшов до монографії С. Дойнова з історії болгарської діаспори в Україні та Молдові (2005) [4].

Короткий нарис про переселення містить монографія В. В. Калоянова, присвячена болгарському просвітництву в Україні 1920-х–1930-х рр. (2005) [24, с. 23], створена на основі дисертації автора (1997).

У незалежній Молдові наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. продовжено традиції вивчення історії болгарської діаспори. У статті І. Ф. Грека, присвяченій історії переселення болгар з Бессарабії до Приазов'я, також відтворено цілісну картину переселення (1993) [25]. Автор підмітив, що переселення болгар спричинило рух з Бессарабії представників інших національностей, визначив відповідність за походженням більшості приазовських колоній з бессарабськими, етимологію топонімів, запропонував оригінальну періодизацію переселення. І. Ф. Грек спільно з Н. Н. Червенковим є авторами поки що єдиної узагальнюючої монографії з історії болгарської діаспори України та Молдови за пері-

од від її виникнення до початку 1990-х рр. (1993) [26]. Один з розділів цієї книги присвячений оглядові процесу міграції болгар.

У 90-ті рр. XX ст. – на початку XXI ст. активізувалося дослідження теми й в Україні. Цьому сприяли, з одного боку, поживалення у вітчизняній науці етнонаціональних досліджень, а з іншого – актуалізація соціального замовлення через розгортання болгарського національно-культурного руху. Враховуючи суспільний інтерес, звичайним явищем на Запоріжжі стали газетні публікації місцевих краєзнавців і науковців, приурочені до чергового ювілею виникнення болгарських сіл. Тема переселення була порушена й у науково-популярному нарисі В. В. Міткова «Болгары на Запорожской земле: страницы истории и культуры» [27].

У 1993 р. у Запоріжжі було видано збірник «Болгарське населення Півдня України: дослідження і документи», у якому вміщено статті С. І. Пачева та В. І. Лопатанова, присвячені історії виникнення болгарських сіл [28; 29]. Питання переселення болгар до Приазов'я порушила В. В. Павленко [30]. Досліджувана тема стала одним з аспектів праць Ф. І. Степанова [31; 32].

Кардинальне розширення джерельної бази через обробку масивів центральних і місцевих архівосховищ дозволило українським, а згодом і російським ученим вийти на новий рівень у дослідженні історії переселення бессарабських та «відінських» болгар до Приазов'я. Майже одночасно з'являються дисертації С. І. Пачева та В. В. Туркова, в яких ця історична подія розглядається під різними кутами зору. С. І. Пачев, досліджуючи в комплексі історію болгар Північного Приазов'я у дореволюційний період, проаналізував причини, хід переселення та його результати у контексті виникнення болгарських сіл регіону та формування нової локальної групи болгар [5; 33; 34]. В. В. Турков досліджує переселення болгар до Приазов'я під кутом зору політики російського уряду [2; 35; 36; 37]. Він вперше докладно проаналізував мотиви і дії російських властей щодо переселення болгар з Бессарабії, а також визначив активну роль Росії у врегулюванні «болгарського конфлікту» в Об'єднаному князівстві.

У контексті дослідження політики Росії останнім часом до теми переселення болгар звертаються також і російські вчені. Маємо на увазі, передусім, монографію С. В. Белової, присвячену міграційній політиці Росії на півдні імперії протягом 1751–1871 рр. [3]. Переселення 50-х–60-х рр. XIX ст. дослідниця визначає як четвертий етап міграції болгар [3, с. 223]. Вона заперечує непередготовленість уряду до переселенської акції, розкривши величезну роботу чиновників різних

відомств. Є. В. Белова переконана, що російські дипломати доклали чимало зусиль до обмеження переселення болгар з Туреччини через прагнення зберегти болгарський етнос на болгарських землях і з огляду на дефіцит бюджетного фінансування проекту [3, с. 219].

Діяльність російського консульства у Відні з переселення болгар дослідила М. М. Фролова [38]. Вона відкидає спроби І. Тодєва визначити причини переселення болгар виключно у площині боротьби проти уніатства і пропонує шукати їх у особливостях соціально-економічного і політичного становища у краї на рубежі 50-х–60-х рр. XIX ст.

Таким чином, науковий доробок болгарських, молдавських, українських та російських істориків другої половини XX – початку XXI ст. визначив сучасний стан у вивченні теми. На відміну від праць другої половини XIX – першої половини XX ст. кардинально розширено джерельну базу досліджень завдяки залученню масивів документів з архівосховищ України, Молдови, Росії та Болгарії. Комплексний підхід у вивченні переселення болгар до Північного Приазов'я дає змогу розглядати його не як локальну подію, а в контексті вітчизняної історії та міжнародних відносин на рубежі 50-х–60-х років XIX ст.

Джерела та література:

1. Міхеєва В. В. Болгари півдня України і Молдови в історико-етнографічній літературі кінця XVIII – XX ст.: Автореф. дис. канд. і ст. наук: 07.00.06 / Віталіна Володимирівна Міхеєва; Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1997. – 17 с.

2. Турков В. В. Политика России по переселению и обустройству бессарабских болгар на Южноукраинских землях: Дис. канд. и ст. наук: 07.00.02 / Владимир Викторович Турков; Харьковский гос. ун-т. – Харьков, 1996. – 169 с.

3. Белова Е. В. Миграционная политика на юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751–1871 гг.) / Е. В. Белова. – М.: РГОТУПС, 2004. – 230 с.

4. Дойнов Ст. Българите в Украйна и Молдова през възраждането (1751–1878) / С. Дойнов. – София: Академично издателство «Марин Дринов», 2005. – 362 с.

5. Пачев С. І. Болгарські колонії Північного Приазов'я (1861–1917 рр.): комплексне дослідження: Дис. канд. і ст. наук: 07.00.01 / Сергій Іванович Пачев; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1996. – 195 с.

6. Мещеряк И. И. Первое массовое переселение болгар и гагаузов в Бессарабии в начале XIX века / И. И. Мещеряк. // Изв. МФ АН СССР. – 1953. – № 3–4. – С. 65–97.

7. *Мещерюк И. И.* Переселение болгар в Южную Бессарабию. 1828–1834 (из истории развития русско – болгарских дружеских связей) / И.И. Мещерюк. – Кишинев: «Карта Молдовеняскэ», 1965. – 208 с.
8. Історія міст і сіл Української РСР: Запорізька обл. – К., 1970. – 765 с.
9. История городов и сел Украинской ССР: Запорожская обл. – К., 1981. – 726 с.
10. *Фоменко В. Г.* Болгари в Приазов'ї / В. Г. Фоменко. // Запорізька правда. – 1964. – № 227. – 17 листоп.
11. Запорізька обл. універсальна наук. б-ка ім. О. М. Горького. Відділ краєзнавства. – № Ф28272: *Фоменко В. Г.* Матеріали к історії переселення бессарабських колоністів в Приазов'є в 1861–1863 гг.
12. *Сохань П. С.* Очерки истории украино–болгарских связей / П. С. Сохань. – К.: Наук. думка, 1976. – 291 с.
13. *Степанов Ф. І.* З історії болгарської імміграції в Росію у 50-х–60-х роках ХІХ ст. / Ф. І. Степанов. // Питання нової та новітньої історії. – 1974. – № 18. – С. 47–54.
14. *Бернштейн С. Б.* Основные этапы переселения болгар в Россию в XVIII–XIX вв. / С. Б. Бернштейн. // Советское славяноведение. – 1980. – № 1. – С. 42–52.
15. *Станчев М. Г.* Из история на българските преселници в Русия / М. Г. Станчев. – София, 1989. – 39 с.
16. *Дамянов С. А.* Ломският край през възраждането (икономически живот и политически борби) / С. А. Дамянов. – София: Печ. на Отечественния фронт, 1967. – 396 с.
17. *Митев Й.* Георги Раковски и емигрирането на българи в Русия през 1861 г. / Й. Митев. // Военно-исторически сборник. – 1970. – Кн. 3. – С. 3–23.
18. *Хаджиниколова Е.* Някои въпроси по преселването на българи в Русия през 1861 г. / Е. Хаджиниколова. // Исторически преглед. – 1976. – № 6. – С. 45–61.
19. *Хаджиниколова Е.* Переселение болгарского населения из Молдавского княжества в Россию в 1860–1861 гг. / Е. Хаджиниколова. // Bulgarian Historical Review. – 1986. – № 3. – С. 43–55.
20. *Хаджиниколова Е.* Българските преселници в южните области на Русия (1856–1877) / Е. Хаджиниколова. – София, 1987. – 176 с.
21. *Тодев И.* О балканской политике России в начале 60-х годов XIX столетия / И. Тодев. // Bulgarian Historical Review. – 1988. – № 3. – С. 42–57.
22. *Греков М.* Преселването на българи от преминалия към Молдавия участък на Бесарабия в Приазовския край в началото на втората половина

на XIX век // *Греков М.* Как ние освобождавахме България. – Т. I. – София: Изд. на Отечественния фронт, 1990. – С. 201–284 с.

23. *Дойнов С.* Последното масово преселение в Южна Русия (1861–1862) / С. Дойнов. // Исторически преглед. – 1992. – № 11–12. – С. 18–39.

24. *Калоянов В.* Българската просвета през 20-те и 30-те година на XX век / В. Калоянов. – София, 2005. – 159 с.

25. *Грек И. Ф.* Преселването на българи от бесарабската част на Молдовското княжество в Приазовието края на (50-те – началото на 60-те години на XIX в.) / И. Ф. Грек. // Българите в Северното Причерноморие: Изследвания и материали. – Велико Търново: Издателска къща «Аста», 1993. – С. 129–142.

26. *Грек И., Червенков Н.* Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще / И. Грек, Н. Червенков. – София: Христо Ботев, 1993. – 296 с.

27. *Митков В. В.* Болгары на Запорожской земле: страницы истории и культуры / В. В. Митков. – Запори́жжя: РА «Тандем-У», 2007. – 176 с.

28. *Пачев С. И.* Возникновение болгарских колоний в Приазовье / С. И. Пачев. // Болгарське населення Півдня України: Дослідження і док-ти / Під ред. Н. Д. Некоза, В. С. Орлянського та О. С. Тедеева. – Вип. 1. – Запори́жжя, 1993. – С. 10–22.

29. *Лопатанов В. И.* К вопросу о переселении болгар в Приазовье / В. И. Лопатанов. // Там само. – С. 23–26.

30. *Павленко В. В.* Болгари в Україні / В. В. Павленко. // Віче. – 1995. – Липень. – С. 115–126.

31. *Степанов Ф. І.* З історії переселення болгар у Південну Україну в 50-60-х роках XIX ст. / Ф. І. Степанов. // Укр. істор. журн. – 1996. – № 1. – С. 76–81.

32. *Степанов Ф. И.* Иммиграция болгар в Российской империи в 50-60-х годах XIX века: Дисс. ... канд. и ст. наук: 07.00.02 – Всемирная история / Федор Иванович Степанов; Донецкий гос. ун-т. – Донецк, 1996. – 216 л.

33. *Пачев С. І.* Переселення болгар до Приазов'я у 1861–1863 рр. / С. І. Пачев. // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип. 2. – Запори́жжя: РА «Тандем-У», 1996. – С. 130–139.

34. *Пачев С. И.* Возникновение болгарских сёл в Северном Приазовье (1861–1863) / С. И. Пачев. – Мелитополь: МГПУ, 2007. – 88 с.

35. *Турков В. В.* До питання про внутрішньоевропейську міграцію: Переселення болгар на південь України / В. В. Турков. // Актуальні проблеми дослідження та викладання нової історії країн Західної Європи та Америки. – Одеса, 1992. – С. 57–61.

36. *Турков В. В.* Причины переселения бессарабских болгар на південноукраїнські землі (1857–1860) / В. В. Турков. // Адміністративно-

територіальний устрій України крізь призму інтересів регіонів та держави. Духовна культура і етнос, традиції населення історико-географічних регіонів України та засоби їхнього виявлення в сучасних умовах. – Харків, 1994. – С. 136–137.

37. Турков В. В. Діяльність російської дипломатії по переселенню бессарабських болгар на південноукраїнські землі (кінець 50-х – початок 60-х рр. XIX ст.) / В. В. Турков. // Болгарський щорічник. – Т. 2. – Харків–Софія, 1996. – С. 92–101.

38. Фролова М. М. Русское консульство в Видине и переселение болгар в Россию (1861 г.) / М. М. Фролова. // Славянский мир в третьем тысячелетии. Славянские народы: векторы взаимодействия в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе. – М., 2010. – С. 170–187.

Сергій Пачев (*Запоріжжя, Україна*). **Історія виникнення болгарських поселень у Приазов'ї в історіографії** другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

У статті проаналізовано праці українських, болгарських, молдавських та російських учених з історії виникнення приазовської локальної групи болгарських поселень. Визначено сучасний стан розвитку відповідної проблемної історіографії.

Ключові слова: болгарини, історіографія, історична болгаристика.

Сергей Пачев (*Запорожье, Украина*). **История возникновения болгарских поселений в Приазовье в историографии второй половины ХХ – начала ХХІ в.**

В статье проанализированы работы украинских, болгарских, молдавских и российских ученых по истории возникновения приазовской локальной группы болгарских поселений. Определено современное состояние соответствующей проблемной историографии.

Ключевые слова: болгары, историография, историческая болгаристика.

Sergiy Pachev (*Zaporizhzhia, Ukraine*). **The emergence of the Bulgarian settlements in Priazovye in the studies in the second half of XX – beginning of XXI century**

The article analyzes the works of Ukrainian, Bulgarian, Moldovan and Russian scholars on the history of Azov local group of Bulgarian settlements. Identified the current state of the study subjects.

Key words: Bulgarians, historiography, historical bulgarian studies.

Надія ХАЛАК
(Львів, Україна)

УДК 930.2-051(477)“1935/2010” М. Вавричин

Науковий шлях Марії Григорівни Вавричин

Початок наукових досліджень з історичного картознавства в незалежній Україні тісно пов'язаний з іменем Марії Григорівни Вавричин (20.III.1935 – 28.XII.2010) – дослідниці в галузі історії, картографії, краєзнавства, науково-культурної діячки, наукового співробітника Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (ІУАД) (у 1993–2010 рр.), члена Комісії бібліографії та книгознавства Наукового товариства ім. Шевченка в Україні, члена Львівської обласної організації Всеукраїнського товариства «Лемківщина».

Її ім'я вписане в історію української науки кінця ХХ – початку ХХІ ст. як автора понад ста праць з історичної картографії, архівознавства, джерелознавства, краєзнавства України, більшість з яких було оприлюднено протягом останніх двох десятиліть [1, с. 29–38]. У незалежній Україні вона однією з перших почала відновлювати академічні дослідження української історичної картографії й досягла у цій справі значних успіхів. Завдяки їй було відроджено серію «Пам'ятки картографії України», започатковану століття тому фундаментальним чотиритомним атласом, який уклав Веніамін Кордт. Випуски цієї серії, підготовлені до друку за участі М. Г. Вавричин, стали взірцями факсимільних видань стародавніх карт, удоступнивши для сучасних українців зразки західноєвропейської картографії XV–XVIII ст.

На початку 1990-х рр. доктор історичних наук Я. Р. Дашкевич організував у Львівському відділенні ІУАД осередок дослідження історії картографії України, в якому активно працювала М. Г. Вавричин. Вчені започаткували проведення в Україні наукових конференцій з історії картознавства, в яких взяли участь українські та закордонні фахівці; видали низку наукових збірників.

Наукова спадщина Марії Вавричин – це розвідки, книги, альбоми, факсимільні видання середньовічних карт українських земель. Вона автор численних статей, упорядник збірників, член редакційних колегій, науковий редактор. Увесь цей доробок присвячений ВІДТВОРЕННЮ УКРАЇНИ – її території в минулому, історії, громадсько-культурному й духовному життю українського народу.

Народилася М. Г. Вавричин (дівооче прізвище – Старчак) 20 березня 1935 р. в селянській сім'ї у с. Мшана на Лемківщині, де закінчила два класи початкової школи. Коли їй виповнилося сім років, помер батько, а через два роки їхня родина була виселена під час депортації разом із іншими етнічними українцями на територію УРСР, у с. Олександрівку Покровського району Дніпропетровської області. 1946 року сім'я переїхала у Львівську область і замешкала в с. Гонятичі Щирецького (тепер Миколаївського) району. Протягом 1950–1953 рр., після закінчення Вербізької семирічної школи, Марія Старчак навчалася у Львівському педучилищі № 1, яке закінчила з відзнакою. У 1958 р., також із відзнакою, завершила навчання на історичному факультеті Львівського державного університету. Працювала на посаді коректора редакції газети Щирецького району, з якої була звільнена у зв'язку з розформуванням району. 1958 року вийшла заміж за односельчанина Степана Вавричина, з котрим у злагоді прожила понад 50 років.

Більша частина життя вченої минула у Львові. Будучи родом із лемківського села, всі мешканці якого, як і тисячі інших українців у період Другої світової війни, пережили трагедію примусового виселення з отчої землі, вона розуміла потребу відтворити правдиву історію свого народу, географічний ареал його розселення.

Наукову діяльність розпочала у Центральному державному історичному архіві УРСР (ЦДІА) у м. Львові, де із вересня 1959 по січень 1980 р. виконувала обов'язки архіваріуса, наукового співробітника, старшого наукового співробітника, завідувача відділу [2, с. 88–89].

У 1980–1992 рр. очолювала редакційно-видавничий відділ Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Її авторитет як редактора, принципової й чесної людини, у бібліотеці був дуже високим.

Із 1993 по 2010 рр. працювала у Львівському відділенні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. З нагоди 80-ліття Національної академії наук України М. Г. Вавричин була нагороджена Почесною грамотою за плідну працю та вагомий внесок у розвиток науки.

50 років роботи в наукових установах Львова сформували її як науковця, який добре орієнтувався в архівних збірках, бібліотечних фондах, маючи навички дослідницької діяльності в галузі історичної картографії, краєзнавства, редакційної та видавничої справи.

У ЦДІА у Львові М. Г. Вавричин набула досвіду праці з архівними документами – упорядковувала архівні фонди, розробляла системи каталогів (тематичних, географічних, іменних), ставши, зокрема, автором «Системи класифікації документів дорадянського періоду в систематичних каталогах держархівів України» [3, с. 97]. І нині тематичні картки за документами архіву укладаються відповідно до схеми, запропонованої Марією Григорівною 40 років тому. Дослідниця також великою мірою долучилася до формування картотеки й описів картографічної колекції, створення експозиції кабінетів спеціальних історичних дисциплін, у т. ч. архівознавства й археографії. За сумлінне виконання своїх професійних обов'язків неодноразово нагороджувалася грамотами Головного архівного управління при Раді міністрів УРСР [4, с. 103].

Тут вона вперше, ще у середині 1960-х рр., звернула увагу на існування колекцій історичних карт у архівних та бібліотечних фондах Львова. Із 1961 р. в архіві відбувалися регулярні науково-теоретичні семінари з архівознавства і спеціальних історичних дисциплін. Їхня тематика охоплювала різноманітні аспекти давньої та новітньої української історії, а також історичної географії (йшлося про складення історико-географічного словника Галичини, підготовку довідника з історії міст і сіл Львівської області, методичку опису картографічних матеріалів). Душею й незмінним керівником цих семінарів був Іван Петрович Крип'якевич. На одному із таких засідань 24 листопада 1965 р. із доповіддю «Методика описання картографічних матеріалів “Колекції карт і планів ЦДІА УРСР у Львові”»¹ виступив О. Купчинський [5, с. 171–175]. Обговорення цієї доповіді й визначило напрями подальшого опрацювання історичних мап. На цьому семінарі Я. Дашкевич заторкнув проблему видання каталогів колекцій карт, які зберігаються в архівах і бібліотеках України. Із початком 1970-х рр. М. Вав-

¹ Через 40 років, при підготовці альбомів «Україна на стародавніх картах» Марія Григорівна звертатиметься до методички опису карт, яку розробив О. Купчинський, працюючи над стародавніми мапами із фонду ЦДІА у Львові.

ричин стає секретарем науково-теоретичного семінару, про діяльність якого періодично подає інформацію до «Архівів України» [6, с. 90].

Від того часу історично-картознавча тематика перебуває в епіцентрі наукових зацікавлень дослідниці. Вона збирала й узагальнювала матеріали до теми «Картографічні джерела до історії України XV–XVII ст.», проводила наукові пошуки оригіналів карт українських земель, складених французьким інженером Гійомом Левассером де Бопланом у середині XVII ст. (з цією метою їздила у відрядження до Москви, Ленінграда, Вільнюса, Мінська, Києва). Поставлене ще тоді Марією Вавричин завдання написати синтезу з історії карт України XV–XVII ст. і сьогодні актуальне для української науки.

Дослідниця брала участь у картографічних конференціях, оприлюднюючи власні наукові здобутки та популяризуючи відомості про стародавні мапи із зображенням української території, віднайдені закордонними вченими. Зокрема, вона проаналізувала збірку з 11-ти карт Боплана у фондах Гданської міської бібліотеки, яку розшукав польський дослідник С. Герб ст. У виступі під назвою «Маловідомі карти України Г. Боплана» на II Всесоюзній конференції з історичної географії Росії (Москва, листопад 1980 р.) Марія Григорівна охарактеризувала незначну картографічну спадщину видатного французя і докладно окреслила зафіксовані ним межі українських земель. Ці межі явно не збігалися із кордонами УРСР. Найбільш точно і повно відобразивши українські території, французький картограф XVII ст. першим увів до європейської картографії назву «Україна» на позначення окремої географічної та політичної одиниці, простори якої сягають від окраїн Московії до Трансільванії. У радянський час Марія Григорівна пригадала українцям історичні українські кордони, що їх так ретельно задокументував Гійом Боплан, а також, зібравши відомості про перевидання його карт за кордоном, довела факт зацікавлення Західної Європи Україною в XVII ст. Виступ про маловідомі карти Боплана не ввійшов до видання матеріалів згаданого наукового форуму [7]. Текст доповіді дослідниці під назвою «Маловідомі карти України Г. Боплана» був опублікований у 1998 та 2012 рр. [8; 1, с. 143–166].

У брежнєвські часи дебют української дослідниці в Москві настільки вразив учасників конференції своїм вільнодумним поглядом на історичну політичну географію, що один із присутніх радянських професорів прямолінійно заявив: «Нам нужны границы Советского Союза, таких карт границ Украины не нужно». Для Марії Вавричин цей

виступ став рубіжним, поставивши її перед непростим вибором: або погодитися із «всесоюзним» баченням української історії, або відмовитися від написання кандидатської дисертації на вже затверджену Науковою радою АН УРСР тему «Картографічні джерела з історії України XV–XVII ст.» (з якою дослідниця була прикріплена до Інституту суспільних наук АН УРСР) і писати «в шухляду». Вона вибрала друге.

До захисту так і не дійшло: радянська система вимагала обґрунтування політичних кордонів УРСР, а середньовічні мапи, натомість, подавали «нерадянську» інформацію про етнічні українські землі. Та якщо порівняємо проспект цього дисертаційного дослідження і згодом зреалізоване М. Вавричин (підготовлені статті, факсимільні видання середньовічних карт з науково-довідковим апаратом, атласи середньовічних європейських мап із відображенням на них українських територій), то побачимо, що напрацьоване – і за змістом, і за обсягом публікацій – істотно перевищує плановані три частини дисертації.

У січні 1980 р. Марія Григорівна переходить на нове місце роботи – завідувача редакційно-видавничого відділу Львівської наукової бібліотеки (ЛНБ) ім. В. Стефаника. З'являється ще один напрямок її професійної діяльності – як укладача і наукового редактора. Завдяки редакторському й організаторському талантові Марії Вавричин значно підвищився рівень підготовки видань до друку, особливо тематичних збірників наукових праць [1, с. 484]. Упродовж 1981–1990 рр. за участі вченої їх вийшло сім випусків. Її прізвище бачимо серед укладачів збірників «Юрій Дрогобич: бібліографічний покажчик» (у співавторстві з Я. Д. Ісасвичем; Львів, 1983), «Селянський рух на Україні 1826–1849 рр.» (Львів, 1985), а також у редколегії історичного нарису про ЛНБ ім. В. Стефаника (1989 р.) тощо.

Попри щоденну редакторську роботу, Марія Григорівна знаходила час і для праці над стародавніми картами. У фондах бібліотеки – одна із найбільших в Україні картографічних колекцій. Учена досліджувала картографічні джерела з історії України із цього фонду. У бібліотечних збірниках виходить низка підготовлених нею статей з історичного картознавства. Продовжувала вона також складати картотеки географічних назв до мап Г. Боплана, зокрема нанесених на Спеціальну (1650 р.) та Генеральну (1648 та 1660 рр.) карти України, карти Дніпра (за виданням Блау 1662 р.), карти Дніпра і Північного Причорномор'я (із серії т. зв. карт-ілюстрацій до «Опису України»). Спільно з Я. Ісає-

вичем М. Вавричин займалася створенням каталога «Картографічні джерела до історії народів СРСР XV–XVII ст. в фондах ЛНБ ім. В. Стефаніка АН УРСР», у якому бібліографічний опис карт мав бути поданий за хронологічним принципом, з анотаціями та науково-довідковим апаратом.

Працювала багато, не шкодуючи себе, – адже це буде потрібне тим, хто у незалежній Україні писатиме правду про кордони українських територій. Вона глибоко у це вірила. У листі до київського дослідника Івана Лукича Бутича писала: «Відродиться й Україна!» Із розпадом СРСР почала видавати напрацьоване. Видавати швидко, ніби надолужуючи втрачене.

Пишучи згодом про внесок в українську картографію академіка П. Тутковського, М. Вавричин з гіркотою узагальнила і свій науковий шлях у сфері картознавства у часи СРСР. Тоді розпочата нею в другій половині 1970-х р. дослідницька діяльність наштовхнулася на ідеологічні табу й через це була обмежена працею в позаробочі години, здебільшого вечірні, над складанням картотек: «... вивчення історії картографії в Україні завжди було не тільки непростим, але й небажаним, напівзабороненим, – підкреслювала авторка публікації, – бо давні карти свідчили про розвиток української території, утвердження назви “Україна” для окремої географічної й політичної цілості, а це було невигідно тим, хто нею володів» [1, с. 95].

Наприкінці 1980-х рр. проф. Ярослав Дашкевич залучив Марію Вавричин до обговорення ідеї відродження археографічної справи в Україні. Дослідниця виступила з картографічним проєктом на першій республіканській нараді «Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку» (Київ, грудень 1988 р.), де запропонувала розгорнуту програму підготовки видань з історичної картографії [1, 103–105]. У неї був сміливий і широко закrojений задум – видати стародавні карти, які зберігаються в українських архівах і бібліотеках, зокрема античні, рукописні круглі XII–XV ст., морські (портолани) XIV–XV ст., мапи світу кінця XV–XVI ст., географічні карти кінця XVI – першої половини XVII ст. Початком реалізації цього плану мав стати атлас «Україна на картах Г. Боплана».

Пропозицію М. Г. Вавричин видати монографію-альбом «Україна на картах Г. Боплана» підтримав проф. Омелян Пріцак, директор Інституту українських студій при Гарвардському університеті. Він запропонував об'єднати зусилля із канадськими вченими А. Перналем та

Д. Ессаром, які саме завершили англійський переклад Боплана 1660 р. і працювали над майбутнім коментованим виданням «Опису України» французькою мовою. Марія Григорівна у той час була залучена до підготовки коментарів до українського перекладу «Опису» 1660 р., яке здійснила Археографічна комісія АН УРСР – пізніше Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

У 1990 р. побачили світ перші два томи видання «Опису України» 1660 р., що з'явилися спільними зусиллями науковців України та США. Це були факсиміле і широко коментований український переклад. Третій том – коментований англійський переклад, разом із репродукціями 28-ми карт Боплана, вийшов 1993 р. у Кембриджі, підготовлений відомими канадськими спеціалістами – проф. Брокського університету Деннісом Ф. Ессаром та проф. Брандонського університету Андрієм Б. Перналем. 1990 р. ці самі вчені видали коментований «Опис України» французькою мовою.

Наступним етапом співробітництва мала стати едіція карт Боплана. Почалося активне листування, обмін науковою інформацією. 26 травня 1990 р. було підписано «Протокол про співпрацю для підготовки видання “Україна середини XVII ст. на картах І. Боплана. Картографічний корпус”». Для реалізації цього проекту Ярослав Романович Дашкевич і запросив Марію Григорівну у створене 1992 р. Львівське відділення Інституту української археографії. 1993 року Марія Вавричин переходить із ЛНБ ім. В. Стефаника на нове місце праці та з властивим їй ентузіазмом заглиблюється у тематику історичної картографії, яка полонила її багато років тому.

У співпраці із проф. Андрієм Перналем дослідниця провела копійку роботу з виявлення збережених примірників карт України Боплана у книгозбірнях та архівосховищах країн колишнього Радянського Союзу та Європи. У 1991–1992 рр. Марія Григорівна відбула наукові відрядження до Польщі: 3–11 лютого 1991 р. – Варшава і Краків, 15 вересня – 15 жовтня 1992 р. – Варшава, Краків, Гданськ. Архів ученої поповнився значною кількістю мікрофільмів та відбитків Бопланових карт. Результатом цих наукових пошуків стали численні статті, присвячені Бопланові, та факсиміле його картографічної спадщини.

Великою заслугою Львівського відділення ІУАД було відродження за сприяння видавництва «Мапа» (керівник – Борис Тесленко) та ДНВП «Картографія» (директор – Ростислав Сосса) серії «Пам'ятки карто-

графії України», започаткованої століття тому фундаментальним чотиритомним атласом, який уклав Веніамін Кордт (видання 1899, 1906, 1910, 1931 pp.).

Першою в цій серії вийшла «Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 р.», надрукована 2000 р. (8 аркушів у папці; мірило 1:450 000) [9]. До факсиміле окремим виданням додано передмову «Гійом Левассер де Боплан – картограф України» й коментарі, автором яких є М. Вавричин, а також сумлінно укладені нею латинський і український покажчики топонімів, зафіксованих на мапі. Кожен об'єкт, нанесений на Спеціальну карту, був ідентифікований відповідно до сучасних топографічних карт областей України, довідників адміністративно-територіального поділу 1946 – початку 1990-х pp. Подано також перелік об'єктів, що втратили назву. Встановлення сучасної назви та теперішньої локалізації географічного об'єкта, відображеного на мапі 1650 р., вчена здійснювала разом із канд. геогр. наук О. Ф. Гольком.

Другим і третім випусками відновленої серії стали дві книги альбому «Україна на стародавніх картах» (Київ, 2004, 2006, 2009; упорядники М. Г. Вавричин, Я. Р. Дашкевич, У. Р. Кришталович) [10, 11], які охоплюють репродукції 83-х західноєвропейських картографічних пам'яток кінця XV – першої половини XVII ст. і 86-ти – із середини XVII – другої половини XVIII ст., що зберігаються у фондах ЛНБ ім. Василя Стефаника та Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка. Щодо кожної мапи наведено повну назву мовою оригіналу та в перекладі, імена авторів – картографів, граверів, видавців, а також стислий опис (зовнішні характеристики, зображення українських територій, коротка історія твору). Скрупульозне відчитання географічних назв латинською й німецькою мовами, глибокі знання з історії й географії дали змогу М. Вавричин з'ясувати достовірність та інформаційну цінність локалізації українських теренів на цих давніх картах.

Перша книга альбому удостоєна найвищих книжкових нагород: гран-прі Форуму видавців у Львові (2005) і «Найкращий атлас 2005 р.» – за визначенням конференції Міжнародної картографічної торговельної асоціації (ІМТА; об'єднує країни Європи, Африки, Близького Сходу). 2010 р. гран-прі Форуму видавців у Львові здобула і друга книга атласу.

Останніми роками Марія Григорівна працювала над підготовкою до видання Генеральної карти України Г. Боплана (доданої до «Опису

України»; Руан, 1660), а також його Генеральної карти України (гравіюваної В. Гондіусом; Гданськ, 1648).

Уже після смерті дослідниці 2011 р. у київському видавництві «Мапа» побачила світ «Генеральна карта України Гійома Левассера де Боплана 1660 року» [12], підготовлена до друку М. Г. Вавричин. Видання карти було здійснено у рамках серії «Пам'ятки картографії України» завдяки фінансовій підтримці професора Брандонського університету Андрія Перналя (Манітоба, Канада), з яким вчена співпрацювала близько двох десятиліть.

За 17 років дослідницької діяльності в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського розкрився великий науковий потенціал Марії Вавричин. Вона брала участь у виконанні планових тем інституту: «Історичні джерела та історіографічні пам'ятки середніх і нових часів західного регіону України» (співавтор розділу «Корпус карт України Г. Левассера де Боплана»), «Джерелознавство історії західноукраїнського регіону: археографічна публікація та інформаційні системи», «Карти України як історичне джерело», «Українські та іншомовні джерела з історії західноукраїнського регіону нового та найновішого періоду», що дало змогу активно видавати стародавні мапи з належно підготовленим науково-довідковим апаратом, а також провадити плідні наукові пошуки картографічних пам'яток із зображенням України у бібліотеках, архівах багатьох міст і країн, вивчати ці твори й публікувати результати своїх досліджень.

Із професором Ярославом Дашкевичем Марію Вавричин єднала справа організації відродження української історичної картографії. 6–7 жовтня 1998 р. Я. Р. Дашкевич та М. Г. Вавричин провели першу в незалежній Україні наукову конференцію з історії картознавства – «Картографічна спадщина України», чим започаткували серію міжнародних наукових конференцій: «Боплан і Україна» (Запоріжжя, 12–13 жовтня 2000 р.), «Картографія та історія України», присвячена 400-річчю від народження Гійома Левассера де Боплана (Львів, 20–21 листопада 2000 р.), «Соціотопографія України» (Львів, 17–18 жовтня 2002 р.). Ці форуми мали міждисциплінарний характер, у них брали участь історики, картографи, географи, архітектори, археологи, бібліографи, мовознавці, архівісти, геодезисти, працівники державної картографічної служби, геодезичних підприємств, видавництв. За матеріалами конференцій видано збірники наукових праць [13, 14, 15, 16, 17]. 21 листопада 2000 р. на Міжнародній науковій конференції «Картографія та

історія України» Я. Дашкевич і М. Вавричин зініціювали створення Наукового товариства дослідників картографії України. Втілити цей задум покликані вже сучасні українські вчені.

Будучи учасницею багатьох наукових конференцій², дослідниця також долучалася до роботи щорічних наукових засідань та семінарів, що їх організовували Комісія книгознавства і бібліографії, Археографічна та Історична комісії НТШ, членом якого М. Г. Вавричин стала відразу після відновлення діяльності цього товариства в Україні.

Марія Григорівна доклала чимало зусиль і для відродження історичної пам'яті про Лемківщину – українську етнічну землю, її батьківщину. Вона є автором нарисів про лемківські села, розвідок про видатних діячів цього краю, регулярних дописів (до «Лемківського календаря», інших видань) про Львівське товариство «Лемківщина» (протягом тривалого періоду виконувала обов'язки його секретаря), про наукові конференції, присвячені лемківській проблематиці [1, с. 341–472]. Марія Вавричин зібрала велику бібліографію про Лемківський край та фахово підібрану колекцію книг. Була укладачем і консультантом карти цієї території, навіть почала писати «Історію Лемківщини», завершити яку не судилося. Планувала також видати краєзнавчо-історичний словник Лемківщини, до якого мали ввійти як історичні дані про кожне село, так і відомості, що відображали б їхній сучасний стан.

Особистим прикладом долучалася до духовної допомоги Лемківщині, беручи участь у вданні книжок, наукових конференціях, святах лемківської культури. Змістовним був її виступ на III Конгресі Світової федерації українських лемківських об'єднань (Київ, 18 травня 2002 р.), в якому наголошувала на потребі записувати спогади лемків про події новітньої історії. На той час М. Вавричин уже підготувала власні спомини [18, с. 346–350] й уклала докладні поради для мемуаристів.

Відтворити, відроджувати українську історію – її життєва позиція, яку вона відстоювала у своїй науковій та громадській діяльності.

² Як-от: «Military cartography of the Baltic region countries from the 16th to the 20th century» (Торунь, 1994), «Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури» (Запоріжжя, 1997), «Бальтазар Гакет – дослідник Південно-Східної Європи» (Львів, 1997), «Лемківщина в 1939–1947 рр. Війна, окупація, виселення» (Краків, 2001), «Kartografia Galicji 1772–1918» (Перемишль, Львів, 2001), «XXI Ogólnopolska konferencja historyków kartografii» (Перемишль, Львів, 2001), «Перемишль і Перемишльська земля протягом віків» (Перемишль, 2002) та ін.

Джерела та література:

1. *Вавричин М. Г.* Відтворення України: історія картографії, краєзнавство, біографістика / М. Г. Вавричин; Упор. Н. Паславська, Н. Халак; Ред. рада: П. Сохань (гол.), Н. Паславська, Н. Халак та ін. – Львів: ІУАД, 2012. – 552 с. + 24 с. іл. + 2 карти.
2. *Кришталович У.* Вавричин (Старчак) Марія Григорівна / У. Кришталович. // *Українські архівісти (XIX–XX): Біобібліографічний довідник.* – К., 2007. – Вип. 2. (1940–1960-ті рр.). – С. 88–89.
3. *3-на П.* Семінар з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін / П. 3-на. // *Архіви України.* – К., 1968. – № 4. – С. 97.
4. *Нагороди архівістам // Там само.* Архіви України. – К., 1971. – № 6. – С. 103.
5. ДІА у м. Львові. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 442. – 170 арк.
6. *Вавричин М. Г.* Семінар з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін у ЦДІАЛ УРСР у Львові / М. Грушевський. // *Архіви України.* – К., 1973. – № 3. – С. 90.
7. Проблемы исторической географии России: Мат-лы второй Всесоюз. конф. по и ст. географии России (Москва, 25–26 ноября 1980 г.) / Под общей ред. Я. Е. Володарского. – М., 1982–1983.
8. Маловідомі карти України Г. Боплана // *Боплан і Україна: Зб. наук. праць.* – Львів, 1998. – С. 114–122 + 16 репр. карт.
9. Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 року. Мірило [1:450000] / Упор. М. Вавричин, О. Голько; Редкол. серії: Я. Дашкевич (голова), Ю. Лоза, Р. Сосса. – К.; Львів: Мапа, 2000. – 72 с. Додаток: карта (факсимільне вид.). – (Серія: Пам'ятки картографії України. – Вип. 1).
10. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст.: [Альбом] / Редкол.: Я. Дашкевич (голова), Ю. Лоза, П. Сохань та ін. – К.: ДНВП «Картографія», 2004. – 208 с.: іл. – (Серія: Пам'ятки картографії України). (Співавт. – Я. Дашкевич, У. Кришталович).
11. Україна на стародавніх картах. Середина XVII – друга половина XVIII ст.: Атлас репродукцій / Редкол.: Я. Дашкевич (голова), Ю. Лоза, П. Сохань та ін. – К.: ДНВП «Картографія», 2009. – 224 с.: іл. – (Серія: Пам'ятки картографії України). (Співавт. – Я. Дашкевич, У. Кришталович).
12. Генеральна карта України Гійома Левассера де Боплана 1660 року. Мірило [1:1800000] / Упор. М. Вавричин, О. Голько; Авт. Передм. М. Вавричин; Редкол. серії: Я. Дашкевич, П. Сохань, Ю. Лоза та ін. – К.; Львів: Мапа, 2011. – 86 с. Додаток: карта (факсимільне вид.). – 1 арк. – (Серія: Пам'ятки картографії України).

13. Боплан і Україна: Зб. наук. праць / Редкол.: М. Вавричин, О. Голько, Я. Дашкевич та ін. – Львів: Наук.-вид. підприємство «Мета», 1998. – 320 с.
14. Картографія та історія України: Зб. наук. праць / Упор. М. Вавричин; Редкол.: Я. Дашкевич, Ю. Сливка, П. Сохань та ін. – Львів; К.; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. – 348 с. + репр. карт.
15. Історичне картознавство України: Зб. наук. праць / Упор. М. Вавричин; Редкол.: Я. Дашкевич, П. Сохань, О. Шаблій та ін. – Львів; К.; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2004. – 517 с.
16. Історична топографія і соціотопографія України: Зб. наук. праць, присвяч. 80-річчю від дня народження Ярослава Романовича Дашкевича / Упор. М. Вавричин; Редкол.: Я. Дашкевич, П. Сохань, І. Ковальчук та ін. – Львів: ЛА «Піраміда», 2006. – 512 с.
17. *Silva rerum*: Зб. наук. праць на пошану професора А. Перналя / Упор. М. Вавричин; Редкол.: Я. Дашкевич (відп. ред.), П. Сохань, О. Голько та ін. – Львів: ЛА «Піраміда», 2007. – 520 с.
18. *Старчак-Вавричин М. с. Мшана // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.*: Док-ти. Мат-ли. Спогади: У 3 т. – Львів, 2002. – Т. 3: Спогади. – С. 346–350.

Надія Халак (Львів, Україна). Науковий шлях Марії Григорівни Вавричин

Стаття присвячена науковій діяльності М. Г. Вавричин (20.III.1935 – 28.XII.2010) – української вченої в галузі історії, картографії, соціотопографії, краєзнавства, наукової співробітниці Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства НАН України (1993–2010 рр.). Висвітлено її внесок у дослідження з історії картознавства та роль в організації львівського картографічного осередку і становленні історичного картознавства в незалежній Україні.

Ключові слова: історичне картознавство, львівський картографічний осередок.

Надежда Халак (Львов, Украина). Научная деятельность Марии Григорьевны Ваврычин

Статья посвящена научной деятельности М. Г. Ваврычин (20.III.1935 – 28.XII.2010) – украинской ученой в отрасли истории, картографии, социотопографии, краеведения, научного сотрудника Львовского отделения Института украинской археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины (1993–2010 гг.). Освещен её вклад в исследование истории картоведения и роль в организации львовского картографического

го центра и становлении исторического картоведения в независимой Украине.

Ключевые слова: историческое картоведение, львовский картографический центр

Nadija Khalak (*L'viv, Ukraine*). **Scientific activity by M. G. Vavrychyn**

Article is devoted to research activities M.G. Vavrychyn (20.III.1935 – 28.XII.2010) – Ukrainian scientists in the field of history, cartography, local history, scientific scholar of the Lviv branch of M. Hrushevskiy Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies National Academy of Sciences of Ukraine (1993–2010 years). Deals with her contribution to the study of history and cartography also her role in organizing the Lviv branch of cartographic and formation historical cartography in independent Ukraine.

Keywords: cartography and the history of Ukraine, cartography reseach in Lviv.

Ольга МОРОЗОВА
(Херсон, Україна)

УДК: 94:001 (438)

Богдан Гальчак – штрихи до наукової біографії

Ім'я доктора історичних наук (габілітованого), надзвичайного професора відділу гуманістики Інституту політології Зеленогурського університету Богдана Гальчака добре відоме науковому загалу Республіки Польща, України і Федеративної Республіки Німеччини. Він народився 16 березня 1959 р. в Зеленій Гурі. У 1982 р. з відзнакою закінчив магістерські студії в Інституті історії Вищої педагогічної школи м. Зелена Гура. Магістерську роботу, присвячену проблематиці міжпартійної боротьби в Польському Королівстві виконав під керівництвом доктора габілітованого Юхима Беніскевича (promotor dr hab. Joachim Benyskiewicz).

По закінченні ВНЗ працював учителем-вихователем в інтернаті. Ще через рік зайняв посаду вчителя у малокомплектній початковій школі. У ній, окрім історії, викладав польську мову та низку інших предметів. Одночасно займався науковою працею, готуючи кандидатську (докторську) дисертацію під керівництвом доктора габілітованого, професора Мар'яна Ецкерта.

У 1987 р. Богдан Гальчак зайняв посаду старшого асистента закладу дидактики історії Інституту історії Вищої педагогічної школи в Зеленій Гурі. Там він готував молодь до професії шкільного вчителя. Досить довгий час поєднував роботу у вищому навчальному закладі з працею вчителя (за сумісництвом) у загальноосвітньому ліцеї.

У 1989 р. Наукова рада Інституту історії Університету ім. Адама Міцкевича в Познані надала йому ступінь доктора гуманістичних наук у царині історії, на підставі захищеної праці під назвою «Об'єднання польської молоді “Зет” у 1886–1914 роках» (*«Związek Młodzieży Polskiej “Zet” w latach 1886–1914»*). У 2001 р. Наукова рада Інституту історії того

ж таки Університету ім. Адама Міцкевича в Познані надала Б. Гальчаку ступінь доктора габілітованого з гуманістичних наук у царині історії на підставі дисертації «Національно-демократична публіцистика стосовно національних і етнічних проблем II Речі Посполитої» («*Publicystyka narodowo-demokratyczna wobec problemów narodowościowych i etnicznych II Rzeczypospolitej*») [1]. Цей науковий ступінь був затверджений Центральною Комісією у справах наукових звань і наукових ступенів.

Ще перед набуттям ступеня доктора габілітованого науковий доробок вченого нараховував 28 бібліографічних позицій. Головним напрямком його досліджень на той час була політична історія польських земель у XIX–XX століттях [2]. Нагадаємо, що саме цій тематиці було присвячено кандидатську дисертацію і габілітаційну працю. Поруч з тим багато уваги науковець приділяв проблемам дидактики історії, які знаходилися на пограниччі історії та педагогіки [3]. Це до певної міри пояснюється тим, що вчений певний час працював у закладі дидактики історії. Однак політична історія польських земель у XIX–XX століттях займала ключове місце в дослідницькій практиці вченого в період перед габілітацією. То була нелегка праця, адже «Зет», яку вивчав Б. Гальчак, була таємною організацією і не залишила по собі достатньо документальних джерел. Дослідник послуговувався зібраннями Архіву Центрального Комітету ПОРП, Державного архіву у Кракові, Архіву Польської академії наук (ПАН) у Варшаві та навіть Deutsches Zentralarchiv Merseburg. Однак головним джерелом інформації виявилися спогади і записки колишніх членів «Зет», що збереглися в рукописному вигляді в сучасній бібліотеці ПАН у Кракові, бібліотеці Рачинських у Познані, Національній бібліотеці ім. Оссолінських у Вроцлаві, бібліотеці Ягеллонського університету у Кракові, бібліотеці ПАН у Гданську. Вченому вдалося навіть виявити двох ще живих членів організації (одного в Новому Сончі, а другого в Курніку під Познанню), у яких він узяв інтерв'ю.

Основний масив чорнової роботи Б. Гальчак виконав тоді, коли ще не працював у вищому навчальному закладі, використовуючи власні кошти і час відпусток. Нагромаджений матеріал дав змогу скласти уявлення про організаційну структуру «Зет» (достатньо заплутану), ідейні засади та діяльність. Наслідком пошукової роботи, як зазначалося вище, стала кандидатська дисертація.

У працях польських істориків домінувало переконання, що «Зет» була молодіжною «прибудовою» народної демократії. Як показав у

своїй праці Б. Гальчак, стосунки між організаціями були не такими тісними. У 1909 р. дійшло навіть до офіційного розриву стосунків між народними демократами і «Зет». Об'єднання польської молоді ніколи не мало єдиної політичної платформи. «Зет» була невеликою за чисельністю організацією, що об'єднувала студентську молодь. Однак вона становила «ядро» розбудованої системи підпільних і легальних організацій, що репрезентували «рух Зет», який справляв вплив на гімназійну молодь та навіть ремісничу в усіх трьох поневолених частинах польських теренів.

У 1996 р. у видавництві Вищої державної педагогічної школи вийшла монографія Б. Гальчака «*Towarzystwo Tomasz Zana w latach 1899–1914*» [4]. У ній автор використав зібрані матеріали, що частково увійшли до кандидатської дисертації – стосовно великопольської «Гілки» організації. Видання кандидатської праці, що нараховувала близько 500 сторінок машинописного тексту, стало неможливим з огляду на ймовірні фінансові витрати.

Згодом до кола наукових зацікавлень історика потрапив національно-демократичний табір у часи другої Речі Посполитої. Він здійснив аналіз засад національно-демократичної публіцистики стосовно національних меншин у польській державі [5]. Головний дослідницький матеріал становили статті, вміщені в часописах, пов'язаних із народною демократією і близьких до неї, та публікації у вигляді книжок і брошур. Він також використав документи, що зберігалися в Архіві нових актів, бібліотеці ПАН у Кракові, бібліотеці Ягеллонського університету, Національній бібліотеці ім. Оссолінських у Вроцлаві та численні опубліковані, і неопубліковані спогади колишніх діячів того політичного табору.

На підставі здійсненого аналізу науковець прийшов до висновку, що ставлення національних демократів до національних меншин у другій Речі Посполитій було достатньо суперечливим. Вони мали на меті перетворити Річ Посполиту в мононаціональну державу, а також висловлювалися за надання значних привілеїв у суспільному житті держави етнічним полякам. Привілеї титульного народу мали відображатися в монопольному праві на владу в державі. Концепція національної держави передбачала також значні привілеї польській нації в господарському житті. Пропагувалися різні обмеження національним меншинам у доступі до освіти.

Тим часом ці постулати – у випадку їх реалізації – значно утруднювали процес асиміляції національних меншин чи навіть унеможли-

лювали його. Дискримінація меншин породжувала почуття кривди і ненависті до титульної нації. Хоч і було задекларовано національну асиміляцію в державі, однак, реальна політика загальнопольського табору не тільки не привела до національної уніфікації держави, а, навпаки, зумовлювала розпалювання антагонізму між народами, що населяли Річ Посполиту.

Наслідком дослідницької праці над політичною думкою національно-демократичного табору була монографія «*Publicystyka narodowo-demokratyczna wobec problemów narodowościowych i etnicznych II Rzeczypospolitej*» [1], що вийшла 2000 р. у видавництві Вищої педагогічної школи в Зеленій Гури. Вона й стала підставою для проведення габлітаційного колоквиуму. Окрім того, дослідник опублікував низку статей, присвячених політичним поглядам народних демократів, на шпальтах видань: «*Dzieje Najnowsze*», «*Slavia Orientalis*», «*Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*», краківських «*Studia Historyczne*».

Другий напрямок досліджень Б. Гальчака в період перед габлітацією – дидактика історії. Його доробок на цьому полі нараховує низку публікацій методичного характеру, в спеціалізованих часописах, адресованих учителям історії [6]. Паралельно з цим він узяв участь у багатьох наукових конференціях у Польщі та Чехії, що були присвячені згаданій проблематиці. Наслідком участі в конференціях стали публікації у збірниках матеріалів.

Зацікавлення дидактикою мало для викладача практичні наслідки. У 1995 році він узяв участь як експерт у роботі комісії, що була сформована Міністерством освіти, молоді і спорту уряду землі Бранденбург, метою якої була підготовка програми з навчання польської мови як іноземної у німецьких школах на теренах Бранденбургу. Ефектом праці комісії був «*Rahmenplan polnisch*», реалізований згодом у кількох німецьких освітніх закладах.

У 1997 р. разом із групою співавторів Б. Гальчак опрацював регіональну навчальну програму для IV–VIII класів початкової школи «*Dziedzictwo kulturowe Środkowego Nadodrza*». Програма була розроблена на замовлення влади Зеленої Гури і реалізована у школах міста. Метою програми було зацікавити молодь минувшиною свого регіону та його багатим культурним надбанням, що стало наслідком праці багатьох поколінь людей різних національностей: поляків, німців, євреїв, серболужичан, а також французів. Програма викликала значний інтерес у вчителів. На жаль, реформа шкільних програм, а також ліквідація

восьмикласних початкових шкіл зробили неможливою її подальшу реалізацію.

За своє найбільше досягнення в царині дидактики, в період перед габілітацією, Б. Гальчак вважає підручник для отримання знань про суспільство для початкової школи «*Wiedza o życiu w społeczeństwie, narodzie i państwie: oficjalny podręcznik do klasy VIII*» [7], який він написав у співавторстві з Богумілою Бурдою. Перше видання підручника вийшло в невеличкому видавництві «Zapadka» у 1997 р. Підручник набув широкої популярності по всій Польщі, тому був декілька разів перевиданий.

У 2001 р., після заснування Зеленогурського університету, Богдан Гальчак став працівником цієї навчальної установи. 2002 р. він зайняв посаду керівника закладу (кафедри) дидактики історії. Одночасно, у зв'язку з дозволом опікуватися підготовкою кандидатських (докторських) дисертацій, став керівником кандидатських студій з історії відділу гуманістики Зеленогурського університету. З 2004 р. перейшов до Інституту політології цього ж університету, де зайняв посаду керівника закладу історії ідей і суспільних рухів (Zakład Historii Idei i Ruchów Społecznych), де працює й понині. У 2004 р. ректором Зеленогурського університету призначений на посаду надзвичайного професора.

У 2001 р. керований ним заклад налагодив співпрацю з педагогічним видавництвом OPERON із Гдині, що спеціалізується у виданні шкільних підручників. На замовлення видавництва було опрацьовано програму навчання історії для загальноосвітніх ліцеїв, яка була апробована по лінії Міністерства національної освіти (Ministerstwo Edukacji Narodowej). Початок вдалої співпраці окрилив керівництво видавництва. Невдовзі OPERON замовив колективу, керованому Б. Гальчаком, підготовку серії підручників для навчання історії в загальноосвітніх ліцеях. Тритомне видання підручників, співавтором яких є Б. Гальчак, отримало визнання як серед учителів, так і учнів [8].

Після 2002 р. значно активізувалася видавнича діяльність Б. Гальчака і склала 87 бібліографічних позицій. Головним напрямком його дослідницької праці продовжує бути політична історія польських земель у XIX і XX століттях. Не полишає вчений і занять дидактикою історії. Проблематику своєї дослідницької праці він також доповнив додатковим напрямком – національними проблемами в Центрально-Східній Європі у XX ст.

На початку ХХІ ст. науковець опублікував декілька статей, присвячених політичному життю у другій Речі Посполитій. Однак його основний дослідницький інтерес зосереджувався на часах Народної Польщі. Це пояснюється тим, що у Зеленій Гурі склалися сприятливі умови для проведення досліджень у цьому напрямку історії, оскільки у місцевих архівах є багаті зібрання актових матеріалів ПОРП (Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej), що походять із комітетів різного шабля.

Зацікавлення вченого викликали власне документи повітових органів ПОРП. Вони є важливим джерелом, однак недостатньо оцінені істориками. Повітові інстанції функціонували поруч із простими членами ПОРП та безпартійними обивателями. Вони стикалися з різними проблемами малих спільнот, стосовно яких мали виробити свою позицію. Окрім того, повітові організації не могли дозволити собі здійснити своєрідну втечу у світ абстрактної ідеології, якою досить часто послуговувалися воєводські та центральні органи ПОРП. Документація повітових комітетів містить велику кількість інформації стосовно життя локальних спільнот, адже партію цікавили різні прояви життя народу, в тому числі інтимного.

Наслідком цих досліджень Б. Гальчака стала монографія «*Polska Zjednoczona Partia Robotnicza w powiecie. Funkcjonowanie powiatowych instancji PZPR na przykładzie Zielonej Góry (1949–1989)*» [9], що була опублікована в 2011 р. Праця присвячена проблемам мікроісторії, особливостям історіописання, яке зосереджене на вивченні малих спільнот, із метою максимально глибокого осягнення минулого життя, його колориту і натуральності. Метою науковця не було подання хронологічного викладу історії ПОРП у місті та повіті Зелена Гора. Скоріше, він провадив аналіз функціонування комуністичного устрою через життя повіту. Йому вдалося представити багатогранний образ функціонування ПОРП у Зеленій Гурі: організаційну структуру, спосіб підбору керівних кадрів, вирішення поточних проблем, позицію партійного керівництва стосовно проблем локального середовища та позицію, зайнята в час суспільно-політичних криз, що фіксувалися досить часто у Народній Польщі (1956, 1968, 1970, 1976, 1980–1981 роки).

У 2002–2004 рр., у зв'язку із виконанням Б. Гальчаком функцій керівника закладу дидактики історії, його активність у дидактичному напрямку була достатньо великою. В 2004 р. було видано узагальнюючу праця під редакцією Б. Гальчака і Б. Бурди «*Wielokulturowość w*

nauczaniu historii» [10]. Дидактичній проблематиці також присвячувалося перша частина XXX тому збірника «Rocznik Lubuski», який також був редактований Богданом Гальчаком разом із Богумілою Бурдою.

Зацікавлення дослідника ситуацією навколо національних і етнічних меншин при комуністичних урядах та після їх занепаду посіло вагоме місце у його науковому доробку. Він взяв участь у багатьох наукових конференціях, присвячених цій тематиці, та опублікував чимало статей. На перших порах до кола його інтересів потрапили серболужицька і єврейська меншини, а також польська меншина в Німеччині. Невдовзі особливу увагу науковця привернули лемки, бойки і гуцули – група населення із не до кінця сформованим почуттям національної ідентичності, що проживає на українсько-польсько-словацько-румунському прикордонні [11]. Цей інтерес вченого має також регіональний вимір. Наслідком операції «Вісла» в 1947 р. над Середньою Одрою (Środkowe Nadodrze) було розселено значну кількість лемків. Переселення до УРСР та операція «Вісла» змінили звичний уклад життя українських лемків. Виселення, винищення та інші репресії, які впали на їхні голови на теренах ПНР та УРСР, не стерли з лиця землі цю етнографічну групу українського народу. В умовах демократичних змін, що відбулися та відбуваються в Республіці Польща і Україні, науковці дедалі більше уваги приділяють сьогоденню та минувшині лемків, їхньому переселенню на терени УРСР та на землі «одзискане» під час операції «Вісла» [12–15].

На переконання Б. Гальчака, минуле століття було одним із найважчих в історії світу. «Найбільш трагічний слід залишив він у Центральній та Східній Європі. Найбільш важкий досвід у XX столітті на цій частині континенту, безсумнівно, отримали лемки» [16, с. 15]. Розповіді близьких та сусідів, особисті переживання та спостереження, пошукова робота в архівах сплелися у візерунок статей, присвячених лемківському питанню [17].

Науковець був редактором узагальнюючої праці «*Mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej po upadku komunizmu*», що вийшла друком у 2006 р., а також спів-редактором тритомної узагальнюючої праці «*Łemkowie, Bojkowie, Rusini: historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*», що була видана у 2007, 2009, 2010 р. На даний момент підготовлено до друку черговий том. Це видання високо оцінене науковцями, які займаються «руськими гуралями». Окрім текстів, підготовлених польськими науковцями, що спеціалізуються на

цій тематиці, воно включає також статті дослідників з України, Словаччини і навіть із США.

Дослідження Б. Гальчака лемківсько-бойківсько-гуцульської меншини викликало зацікавлення не тільки в Польщі, а й за її межами. На цю тему проведено низку конференцій у Словаччині (організованих університетом у Банській Бистриці, а також Словацькою академією наук) і в Україні (Київ, Львів, Чернівці). Б. Гальчак був учасником 43-го з'їзду Association for Slavic, East European and Eurasian Studies, який відбувся у Вашингтоні 17–20 листопада 2011 р.

Проявив себе Б. Гальчак і як наставник молодих науковців. У 2005 р. його аспірант Ришард Рауба вдало захистив дисертацію у відділі гуманістики Зеленогурського університету на підставі виконаної праці «*Naród w myśli politycznej Róży Luksemburg*». У 2011 р. ще один аспірант професора Давид Котарек блискуче захистив дисертацію у тому ж таки Зеленогурському університеті на тему «*Książka w życiu społeczno-kulturalnym Zielonej Góry w XIX i XX w.*». Рада відділу гуманістики Щецинського університету схвально зустріла захист ще однієї учениці науковця – Малгожати Кшиштофік (Małgorzata Krzysztofik) на тему «*Polityka jako czynnik kształtowania obrazu medialnego ludzi starszych na łamach zielonogórskiej prasy regionalnej*».

Богдан Гальчак є членом редакційної колегії Інтернет-видання «*Človek a spoločnosť*», що ініційоване Відділенням суспільних наук Словацької академії наук. За час наукової діяльності він був рецензентом трьох кандидатських дисертацій і двох докторських (habilitacyj). Він є автором чотирьох видавничих рецензій, а також рецензій на роботи колективів авторів та індивідуальні праці. Вчений співпрацює з науковим студентським колом політологів «*Audiatur et altera pars*». Зокрема, він виконував функції наукового куратора двох конференцій, організованих колом.

Б. Гальчак був промотором міжнародних наукових конференцій «*Problemy edukacyjne w społeczeństwie wielokulturowym*» – Зелена Гура (2003); «*Mniejszości narodowe Europy Środkowo-Wschodniej po upadku komunizmu*» – Зелена Гура (2005); «*Łemkowie, Bojkowie, Rusini – przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*» – Зелена Гура (2007); «*Łemkowie, Bojkowie, Huculi, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*» – Зелена Гура (2009).

За плідну наукову й педагогічну працю Б. Гальчака нагороджено особистими грамотами ректора Зеленогурського університету.

Таким чином, наукова біографія Богдана Гальчака дає всі підстави стверджувати, що він не тільки знаний історик, науковець, керівник, який пройшов великий шлях свого становлення, а й патріот своєї держави. Його науковий доробок становить значну цінність не лише для польської, а й для української історіографії, адже особливе місце в його науковому доробку становлять сюжети, пов'язані з минувиною лемків, бойків та гуцулів.

Джерела та література:

1. *Halczak B.* Publicystyka narodowo-demokratyczna wobec problemów narodowościowych i etnicznych II Rzeczypospolitej: Monografia / B. Halczak. – Zielona Góra: WSP, 2000.

2. *Halczak B.* Stosunki polsko-niemieckie w publicystyce Obozu Narodowego w latach 1922–1939 / B. Halczak. // *Przegląd Zachodni.* – Poznań. – 1995. – № 3. – S. 118–127; *Halczak B.* Obraz Czechosłowacji i stosunków polsko-czeskich w publicystyce Obozu Narodowego w latach 1919–1939 / B. Halczak. // *Listy katedry historie a Historického klubu pobočka Hradec Kralove.* – Czechy. – 1995. – S. 115–123; *Halczak B.* Cele polityki endeckiej wobec mniejszości żydowskiej w Polsce w latach 1919–1939 / B. Halczak. // *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego.* – Warszawa. – 1995. – № 3/95 – 2/96. – S. 37–47.

3. *Halczak B.* Ocena lekcji próbnej studenta-praktykanta / B. Halczak. // *Praktyczne kształcenie kandydatów na nauczycieli historii.* – Rzeszów: LIBRI RESSOVIENSES, 1998. – S. 81–88; *Halczak B.* Hospitowanie i ocena lekcji próbnej studenta-praktykanta / B. Halczak. // *Optymalizacja procesu kształcenia nauczycieli historii – praktyki pedagogiczne studentów.* – Zielona Góra: Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli w Zielonej Górze, 1998. – S. 65–73.

4. *Halczak B.* Towarzystwo Tomasza Zana w latach 1899–1914: Monografia / B. Halczak. – Zielona Góra: WSP, 1996.

5. *Halczak B.* Analiza porównawcza stosunku niemieckich nacjonalistów do mniejszości serbołużyckiej w Niemczech oraz stosunku Narodowej Demokracji do mniejszości ukraińskiej w Polsce w latach 1918–1939 / B. Halczak. // *Serbołużyczanie-Łużyce: badania historyczne i fascynacje.* – Zielona Góra: WSP, 1998. – S. 185–192; *Halczak B.* Publicystyka narodowo-demokratyczna wobec problemów narodowościowych i etnicznych II Rzeczypospolitej: Monografia / B. Halczak. – Zielona Góra: WSP, 2000.

6. *Halczak B.* Historia najnowsza w świadomości uczniów szkół podstawowych / B. Halczak. // *Nauczanie historii dziś: zaszłości i oczekiwania.* – Zielona Góra: Wyd-wo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1992. – S. 109–116; *Halczak B.* Historia lokalna w świadomości uczniów klas ósmych zielonogórskich szkół

podstawowych / B. Halczak. // Regionalizm w teorii i praktyce nauczania. – Zielona Góra: Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli w Zielonej Górze, 1992. – S. 26–30.

7. Wiedza o życiu w społeczeństwie, narodzie i państwie: oficjalny podręcznik do klasy VIII / Bogumiła Burda, Bohdan Halczak. – Gorzów Wlkp.: Zapadka, 1998.

8. Historia 1: od dziejów najdawniejszych do schyłku starożytności: zakres rozszerzony: podręcznik dla liceum ogólnokształcącego / Bogumiła Burda, Bohdan Halczak, Roman Maciej Józefiak, Małgorzata Szymczak. – Rumia: Operon, 2002. – Cz. 1; Historia 1: średniowiecze: zakres rozszerzony: podręcznik dla liceum ogólnokształcącego / Bogumiła Burda, Bohdan Halczak, Roman Maciej Józefiak, Małgorzata Szymczak. – Rumia: Operon, 2002. – Cz. 2.; Historia 2: czasy nowożytne: zakres rozszerzony: podręcznik dla liceum ogólnokształcącego / Bogumiła Burda, Bohdan Halczak, Roman Maciej Józefiak, Małgorzata Szymczak. – Gdynia: Operon, 2003; Historia 3: historia najnowsza: zakres rozszerzony: podręcznik dla liceum ogólnokształcącego / Bogumiła Burda, Bohdan Halczak, Roman Maciej Józefiak, Małgorzata Szymczak. – Gdynia: Operon, 2004.

9. *Halczak B.* Polska Zjednoczona Partia Robotnicza w powiecie: funkcjonowanie powiatowych instancji PZPR na przykładzie Zielonej Góry (1949–1989): Monografia / B. Halczak. – Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniw. Zielonogórskiego, 2011.

10. Wielokulturowość w nauczaniu historii / Bohdan Halczak, Bogumiła Burda. – Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniw. Zielonogórskiego, 2004.

11. *Halczak B., Osękowski Cz.* Stereotyp Łemka w świadomości zielonogórskich studentów / B. Halczak, Cz. Osękowski. // Rocznik Lubuski. – 2004. – Cz. 1. – T. 30. – S. 51–61; *Łemkowie, Bojkowie, Rusini: historia, współczesność, kultura materialna i duchowa* / Stefan Dudra, Bohdan Halczak, Andrzej Ksenicz, Jerzy Starzyński. – Legnica – Zielona Góra: Kyczera, 2007; *Łemkowszczyzna w latach 1944–1947 // Pivdennij Arhiv. Cherson.* – T. XVI. – 2004. – S. 267–282; *Halczak B.* K problematike postavenia Lemkov v Pol'sku v prvej polovici 20. storočia a ich presídlenie do Sovietskeho zväzu. Akcia «Visla» // Acta historica Neosoliensa: ročenka Katedry histórie Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. / B. Halczak. Banska Bystrica (Słowacja), 2004. – T. 7. – S. 187–198; *Halczak B.* Lemkivs'ka dilema / B. Halczak. // Ukrain's'kij Al'manach. – Warszawa. – 2008. – S. 314–324; *Drozd Roman, Halczak Bohdan.* Dzieje Ukraińców w Polsce w latach 1921–1989: Monografia / Roman Drozd, Bohdan Halczak. – Warszawa: Tyrsa, 2010; *Halczak B.* Łemkowskie perspektywy na XXI wiek / B. Halczak. // Vedecký zborník múzea ukrajinskej kultúry vo : Ukrajinci v prihraničných oblastiach Karpát: problémy

акulturácie, asimilácie, identifikácie: materiály medzinárodnej vedeckej konferencie, Svidník, 17–18. júna 2011. – Svidník, Słowacja, 2011. – S. 29–40.

12. *Moklak J.* Łemkowszczyzna w Drygiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe / J. Moklak. – Kraków, 1997.

13. *Дрозд Р.* Переселення українців з Польщі до Української РСР в 1944–1946 рр. / Р. Дрозд. // Український альманах. – 1996. – С. 190–198.

14. *Halczak B.* Postawa zielonogórskich studentów wobec akcji «Wisła» // *Українці в najnowszych dziejach Polski (1918–1989)*. – Т. 2: Акція «Wisła», Warszawa: Tyrsa, 2005. – S. 153–157.

15. *Сінкевич Є. Г., Покачалова А. Г.* Становище переселенців із Польщі на теренах Херсонської області УРСР у 1944–1946 роках (за архівними матеріалами) / Є. Г. Сінкевич, А. Г. Покачалова. // *Південний архів. Іст. науки: Зб. наук. пр.* – Херсон, 2002. – Вип. 9. – С. 74–77.

16. *Гальчак Б.* Лемківські перспективи на ХХІ століття / Б. Гальчак. // *Історичний архів. Наукові студії.* – Миколаїв: ЧДУ ім. П. Могили, 2012. – Вип. 8.

17. *Гальчак Б.* Проблеми національної ідентичності лемків в Польщі / Б. Гальчак. // *Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр.* – К.: Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – 2008. – Вип. 26. – С. 21–28; *Гальчак Б.* Стосунки лемків з Українською Повстанською Армією / Б. Гальчак. // *Україна – Європа – Світ: Зб. наук. пр.* – 2008. – Вип. 1. – С. 76–83.

Ольга Морозова (Херсон, Україна). Богдан Гальчак – штрихи до наукової біографії

Одним із відомих дослідників українських лемків, бойків та гуцулів є Богдан Гальчак. Науковець із Зеленої Гури був організатором і учасником низки наукових конференцій, що стали важливою подією у науковому житті Центрально-Східної Європи. Монографії, підручники, численні статті історика є важливим надбанням польської історіографії.

Ключові слова: Богдан Гальчак, лемки, монографія.

Ольга Морозова (Херсон, Украина). Богдан Гальчак – штрихи к научной биографии

Одним из известных исследователей украинских лемков, бойков и гуцулов является Богдан Гальчак. Ученый из Зеленой Гуры был организатором и участником ряда научных конференций, ставших важным событием в научной жизни Центрально-Восточной Европы. Монографии, учебники, многочисленные статьи историка – важное приобретение польской историографии.

Ключевые слова: Богдан Гальчак, лемки, монография.

Olga Morozova (*Kyiv, Ukraine*). **Bohdan Halchak – strokes to scientific biography**

One of the known researchers of Ukrainian lemki, boyki and guzuls is Bohdan Halchak. A scientist from Zelena Gura was an organizer and participant of row of scientific conferences that became an important event in scientific life of Centrally-East Europe. Monographs, textbooks, numerous articles of the historic are important acquisition of Polish historiography.

Key words: Bohdan Halchak, lemki, monograph.

Микола КРАВЧЕНКО
(Харків, Україна)

УДК 930.2

«Голос Нації»: джерелознавчий аналіз тижневика УНА–Захід

Українська Національна Асамблея та її силове крило Українська Народна Самооборона (більш відома спільна назва структури – УНА–УНСО) являє собою багато в чому унікальне явище у новітній вітчизняній історії. Адже ця політична партія була єдиною, яка спромоглася утворити силове крило, бійці якого отримали бойовий досвід у реальних військових конфліктах на пострадянському просторі (Придністров'я, Абхазія, Чечня). З іменем саме цієї політичної сили пов'язані практично всі силові конфлікти в українській політиці до Помаранчевої революції: «Чорний вівторок» 1995 р. (акція громадської непокори під час поховання патріарха УПЦ (КП) Володимира), акція «Україна без Кучми» 9 березня 2001 р. (масова бійка з міліцією під час Шевченківських святкувань) тощо. Крім того, УНА–УНСО не просто розробило новітній варіант революційно-націоналістичної ідеології 1990-х рр., а фактично витворило своєрідне «культурне явище» (за словами тодішнього Провідника УНА–УНСО Дмитра Корчинського), яке істотно впливало на політичне життя країни.

Дослідженню цього «культурного явища» у вітчизняній історичній науці присвячено неспівмірно мало публікацій. Так, є певна кількість досліджень щодо загального перебігу подій в українському націоналістичному русі взагалі та участі в цих подіях УНА–УНСО зокрема, здійснена вітчизняними та закордонними дослідниками (К. Бондаренком, В. Кіпіані, Т. Кузьом), але, по-перше, – обсяг цих досліджень є замалим для того, щоб претендувати на повноту, а по-друге, ці дослідження, як правило, подають лише найзагальнішу характеристику політичного життя країни [1; 2; 3; 4]. Зазначені дослідження є поверховими, оскільки здійснені цілком з позицій стороннього і вкрай заанга-

жованого спостерігача, без детального аналізу партійних документів та партійної преси. Їхні висновки ґрунтуються виключно на огляді зовнішнього боку діяльності УНА–УНСО. Досліджень УНА–УНСО зсередини, вивчення джерел авторства його керівників та редакцій партійних видань до сьогодні здійснено не було. Винятком є стаття Е. Андриюшенка «Участь УНА–УНСО в релігійному житті України 90-х рр. XX ст.» [5], але дане дослідження охоплює тільки одну зі сфер діяльності структури. Отже, саме необхідність повноцінного всебічного дослідження історії УНА–УНСО зумовлює потребу джерелознавчого аналізу її партійної періодики.

Впродовж 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст. УНА–УНСО видавалося досить багато друкованих матеріалів. Деякі з партійних періодичних видань продовжують виходити до сьогодні. Так, у № 19 (108) тижневика УНА–Захід «Голос Нації» міститься такий перелік партійної преси [6, с. 2]:

1) Всеукраїнська газета «Замкова Гора» (перше видання УНА–УНСО, засноване Українською Націоналістичною Спілкою у 1990 р. у Києві);

2) Всеукраїнський журнал «Націоналіст» (перше журнальне видання УНА–УНСО, засноване у 1990 р. у Львові);

3) Всеукраїнська газета «Голос Нації» (видання УНА–Захід, засноване у 1991 р. у Львові);

4) Всеукраїнський тижневик «Українські обрії» (заснований у 1991 р. у Києві);

5) Вінницька регіональна газета «Народна трибуна» (заснована у 1993 р. Вінницьким обласним комітетом УНА);

6) Рівненський обласний тижневик «Наша справа» (заснований Рівненським обласним комітетом УНА у 1994 р.);

7) Черкаська обласна газета «Черкаська зона» (заснована Черкаським обласним комітетом УНА у 1995 р.);

8) Полтавська обласна газета «Наше слово» (заснована Полтавським обласним комітетом УНА у 1995 р.).

Таким чином, станом на 1995 р. (фактично апогей діяльності УНА–УНСО) партія видавала 1 всеукраїнський журнал, 3 всеукраїнські та 4 регіональні газети. Як зазначається у тому ж номері «Голосу Нації», загальний наклад усіх видань УНА–УНСО на місяць за сприятливих обставин складає 137 000 примірників. Видання УНА–УНСО є одним з найбільш інформативних джерел для вивчення партійної історії, адже

вони містять публікації офіційної документації партії, ідеологічні статті, огляди новин під партійною редакцією, політичну пропаганду тощо. Великий вміст інформації у партійній пресі не дає змоги здійснити детальний аналіз даних історичних джерел у рамках однієї статті. У даному випадку подібний аналіз варто здійснити щодо одного видання – Всеукраїнського тижневика «Голос Нації». Це видання багато в чому було знаковим для УНА–УНСО. Воно було засноване як видання УНА–Захід, але, завдяки наполегливій роботі редакції, газета «переросла» регіональний рівень і поступово перетворилася на один з головних друкованих органів УНА–УНСО. Надзвичайно важливим був також той чинник, що Андрій Шкіль, головний редактор «Голосу Нації», який тривалий час керував Львівським обласним комітетом УНА, наприкінці 90-х рр. XX ст. очолив цілу структуру УНА–УНСО. Отже, названий пресовий орган можна з упевненістю вважати речником не тільки УНА–Захід, а й УНА–УНСО взагалі. Таким чином, у джерелознавчому дослідженні тижневика «Голос Нації» в рамках загального дослідження партійної історії УНА–УНСО існує реальна потреба. Саме це і зумовлює актуальність даної статті.

Метою цього дослідження є визначення джерелознавчого потенціалу видання УНА–Захід «Голос Нації» і його значення для дослідження української історії кінця XX ст. Для досягнення цієї мети необхідно здійснити загальний огляд структури тижневика та проаналізувати інформацію, яка публікувалася у ній.

Структура «Голосу Нації» за роки видання поступово змінювалася. Але ці зміни здебільшого стосувалися не суті, а форми – видозмінювалися назви розділів, деякі рубрики дрібнилися через велику кількість інформації, інші – навпаки з часом об'єднувалися у більші розділи. Загальний опис структури видання здійснити все ж можливо, хоча цей опис не відповідатиме назвам розділів газети. Провести структурування газети пропонується залежно від змісту певних рубрик, адже це передусім дасть змогу адекватно проаналізувати вміст інформації, що публікувалася у виданні. Так, загальний зміст видання можна структурувати за такими розділами:

- документи політичного характеру (рубрики «Політика», «Вибори» та ін.);
- ідеологічні матеріали (рубрики «Досліди», «Геополітика», «Аналізи», «Анатомія терору» тощо);
- новинні огляди (рубрики «Звідусіль» та «Світ»);

– військово-прикладні публікації (рубрики «Самооборона», «Si vis pacem...», «УНСОвський лікбез»).

Крім того, газета містила ще низку дрібних розділів, які є менш важливими для історичного дослідження, але були доречні з огляду на агітаційно-пропагандивну стратегію УНА–УНСО. Так, наприкінці кожного номера був гумористично-сатиричний розділ «Сагира і гумор», який містив актуальні «УНСОвські» гуморески, анекдоти й карикатури. А з № 21 (110) (липень 1995 р.) у «Голосі Нації» друкується програма телепередач [7].

Деякі номери також містили «відривну» інформацію пропагандивного чи ідеологічного характеру. Так, у № 1–2 за січень 1994 р. [8] всередині газети містився макет книжечки «Доба релігійних війн» авторства Дмитра Донцова, який читач мав змогу за допомогою ножиць і степлера перетворити в окрему брошуру. А вже у наступному числі, № 3 (65) за січень 1994 р. [9] містилися макети агітаційних листівок Львівського обласного комітету УНА, які читачі-прихильники могли розмножити для передвиборної агітації. Крім того, практично кожний номер «Голосу Нації» містив актуальні для прихильників УНА–УНСО оголошення про щотижневі і цільові збори активістів, продаж наявних у обласного комітету книжок та аудіокасет тощо. Окреме місце серед цих оголошень варто приділити оголошенню Львівської крайової команди УНСО про запис добровольців до груп «активного відпочинку» в Криму на літній сезон, що публікувалися у «Голосі Нації» у травні–червні 1994 р. [10, 11, 12]. За цими оголошеннями керівництво УНА–УНСО планувало набрати бійців для силового вирішення проблем сепаратизму на Кримському півострові.

Щодо аналізу публікацій у «Голосі Нації», то його пропонується здійснити відповідно до вищезазначеного структурування.

Так, документи політичного характеру можна згрупувати таким чином:

- публікації програмних документів УНА–УНСО, окремих її складових та кандидатів у народні депутати від УНА–УНСО;
- заяви, звернення і послання УНА–УНСО, її структурних підрозділів і посадових осіб;
- законопроекти народних депутатів від УНА;
- інтерв'ю з керівниками УНА;
- постанови конференцій УНА–УНСО, її регіональних осередків та виступи окремих їх учасників.

У № 3 (65) за січень 1994 р., тобто ще до офіційної реєстрації політичної партії УНА, було опубліковано Економічні напрямні УНА [9]. А повний текст програми УНА надруковано у № 11–12 (73–74) за квітень 1994 р. [13, с. 5–8]. У подальших числах тижневика друкувалися окремі додатки до програми – «Економічна програма УНА–УНСО» [14, с. 1–3], Соціальні завдання УНА–УНСО» [15, с. 6] тощо. Крім того, окремо було опубліковано і програму Української Націоналістичної Спілки [16, с. 6], яка фактично стала внутрішнім орденом всередині УНА–УНСО. № 7 (69) за лютий 1994 р. і 15 (78) за травень 1994 р. містили програми кандидатів у народні депутати від УНА по виборчих округах Львівської області [17] та програму УНА для місцевих виборів на Львівщині [18] відповідно. Так, окрім Олега Вітовича та Ярослава Лясевича, які стали народними депутатами України, від УНА на Львівщині балотувалися також чинний голова партії Юрій Шухевич (син командира УПА Романа Шухевича) та майбутній партійний очільник Андрій Шкіль (тодішній головний редактор «Голосу Нації» і голова Львівського обласного комітету УНА).

Особливий інтерес становлять заяви, звернення і послання УНА–УНСО, її структурних підрозділів і посадових осіб, адже вони виконані у притаманній тільки цій партії скандально-жартівливій манері. Так, на знак протесту проти відмови президента України Леоніда Кравчука від ядерного статусу країни, відділ зовнішньої документації УНА написав до тодішнього голови СБУ Є. Марчука заяву щодо вчинення громадянином Л. М. Кравчуком цілої низки ряду державних злочинів (державна зрада, шпигунство та розголошення державної таємниці) [19, с. 1]. Опісля цього УНА оприлюднило «Звернення до голів і урядів зарубіжних держав у зв'язку з зобов'язаннями громадянина Л. Кравчука по ядерному роззброєнню» [20, с. 1]. У зверненні йшлося про те, що Л. Кравчук дав забагато обіцянок громадянам України, але жодної так і не виконав, отже, і його зобов'язання щодо ядерного роззброєння не варто брати до уваги. Ці документи УНА оприлюднила на сторінках «Голосу Нації» у січні–лютому 1994 р.

Іншу не менш скандальну і не менш жартівливу заяву УНА опублікувала на сторінках «Голосу Нації» у січні–лютому 1995 р. Ця заява була відповіддю УНА на вимогу Міжнародного валютного фонду до українського уряду щодо надання інформації по деяких галузях промисловості в Україні. МВФ вимагав цієї інформації у зв'язку з черговими траншами у вітчизняну економіку, а УНА розцінювала таку ви-

могу як втручання у внутрішні справи держави. У зв'язку з тим, що уряд виконав вимоги МВФ, УНА пропонувала у своїй заяві ліквідувати уряд України як зайву передавальну ланку, а все керівництво державою передати МВФ [21].

Дуже цікавими як для дослідження, так і у плані агітації, є законопроекти народних депутатів від УНА. Яскравою ілюстрацією «законопроектного» напрямку діяльності партії є проект постанови Верховної Ради України «по врегулюванню кризової ситуації в Криму», внесений на розгляд народними депутатами від УНА і опублікований у «Голосі Нації» у травні 1995 р. [22]. Цей проект постанови передбачав введення надзвичайного стану, розпуск всіх адміністративних органів Криму та передавання всієї влади на півострові Міністерству оборони України.

Інтерв'ю з керівниками УНА на сторінках «Голосу Нації» носять здебільшого пропагандивний характер, саме тому вони не являють собою особливої дослідницької цінності. Такими є інтерв'ю з головою УНА Юрієм Шухевичем [23, с. 1–3], головою Львівського обкому УНА Андрієм Шкілем [24, с. 5; 25, с. 3], головою Черкаського обкому УНА Русланом Зайченком [26, с. 7] та іншими. Не таким є інтерв'ю з тодішнім Провідником УНСО Дмитром Корчинським [27, с. 3]. Воно має скоріше не агітаційно-пропагандистський, а ідеологічний характер і може бути корисним для дослідження ідеологічної позиції УНА–УНСО. Цікавими є також інтерв'ю з політичним референтом Анатолієм Лупиносом [28, с. 3; 29, с. 3]. Цей партфункціонер від імені УНА–УНСО кілька разів вів переговори з військово-політичним командуванням чеченських сепаратистів під час Першої Чеченської війни, і його інтерв'ю присвячені саме цій тематиці. Вони дають змогу поглянути на чеченських бойовиків і їхню боротьбу з дещо незвичної точки зору.

Постанови конференцій УНА–УНСО, її регіональних осередків та виступи окремих їх учасників особливо цікавої інформації для дослідників партійної історії не містять. Інформація в них носить здебільшого організаційно-технічний чи агітаційно-пропагандивний характер.

Ідеологічні матеріали УНА–УНСО, які розміщувалися у «Голосі Нації», можна умовно розподілити на дві групи – лекційні курси та авторські ідеологічні статті. До першої групи слід віднести курс «Націології», окремі лекції якого публікувалися за авторством Панаса Біди у кількох номерах за 1994 р. [30, с. 5; 31, с. 5; 32, с. 6; 33, с. 6; 34, с. 6;

35, с. 6; 36, с. 6; 37, с. 6]. Окремим лекційним курсом також можна назвати авторські статті та суспільно-політичні огляди, які періодично з'являлися на сторінках тижневика у розділ «Геополітика». Щодо авторських ідеологічних статей, то природно, що у кожному «Голосі Нації» їх з'являлося кілька. Згрупувати їх за тематикою з огляду на великий масив інформації досить важко. Але відповідно до публікації ідеологічних статей можна виділити кілька напрямів ідеологічної роботи УНА–УНСО у 90-х рр. XX ст.:

- формування революційно-терористичної естетики (у статтях С. Артеменка [38, с. 7], Д. Корчинського [39, с. 5], О. Бабія [40, с. 4]);

- плекання своєрідного різновиду вождизму, що розпочалося з відходом Юрія Шухевича від УНА у 1994 р. і закінчилося розривом з УНА–УНСО Дмитра Корчинського у 1997 р. (у статтях І. Беркута [41, с. 9] та Л. Сотника [42]);

- розробка героїчного світогляду (у статтях С. Іжевського [43] та анонімів під псевдонімами «Ерік Торвальд» [44, с. 8; 45, с. 10] і «Люстіг Тот» [46, с. 8]);

- імперські устремління (у статтях А. Шкіля [47, с. 6], Е. Купрійчука [48, с. 8], О. Вітовича [49, с. 3]).

Окремо варто згадати також передруки творів класиків вітчизняної та світової політичної думки, які періодично публікувалися на сторінках «Голосу Нації» (Миколи Сціборського [50], Юрія Липи [51], Нікколо Маккіавеллі [52] та ін.). Але детальний аналіз ідеологічних матеріалів УНА–УНСО – це тема окремого ґрунтовного дослідження, яке неможливо здійснити в рамках даної статті.

Новинні огляди у «Голосі Нації» являють собою бокові колонки газети, які розподіляються на дві рубрики – «Звідусіль» (вітчизняні новини) та «Світ» (новини зарубіжні). Огляди цікаві не тільки нетрадиційним поглядом, характерним для УНА–УНСО, а й оригінальною підбіркою новин. Так, у № 1–2 (63–64) за січень 1994 р. рубрику «Звідусіль» відкриває досить цікава для дослідження партійної історії новина. Зміст її полягає у запуску Тернопільським обкомом УНА в обіг «бїфонів» (внесків на бойовий фонд УНСО) у вигляді грошових купюр 1991 р. випуску номіналом 1, 3 та 5 карбованців з печаткою обкому УНА на гербовій стороні і штампом «На бойовий фонд УНСО» (з номером і підписом відповідальної особи) на звороті [8]. Як зазначається у повідомленні вартість «бїфона» дорівнює 10 000 купоно–карбованців.

Серед оригінальних новин розділу «Світ» варто згадати замітку про викриття у Литві неонацистської організації «Спілка національної незалежності Литви», що мала своїм символом червону свастику на синьому полі, складалася з бійців прибалтійських народних дружин і мала на озброєнні велику кількість стрілецької зброї з гранатометами включно [7, с. 2].

Щодо військово-прикладних публікацій у «Голосі Нації», то їх подібно до ідеологічних матеріалів, можна розподілити на лекційні курси та авторські статті. Яскравим прикладом першого типу є рубрика «Si vis расем...», яка публікувалася практично в кожному номері газети і являла собою опис тактико-технічних характеристик різних видів стрілецької та холодної зброї. Практично аналогічним був розділ «Самооборона», який містив описи прийомів рукопашного бою з ілюстраціями. Авторські статті на військово-прикладну тематику на сторінках «Голосу Нації» також не були рідкістю, вони здебільшого розміщувалися у розділах «УНСОвський лікбез» і являли собою рекомендації та детальні інструкції дій бійця УНСО в бойових і революційних умовах. Крім того, досить часто зустрічаються й описи діяльності військових, революційних та терористичних організацій і груп інших країн. Саме такою є «Війна в наговпі» Дмитра Корчинського, яка розпочала свою історію у квітні 1995 р. як анонімна стаття у № 10 (99) «Голосу Нації» (підписана псевдонімом «Песиміст») [53, с. 7], а закінчила її у вигляді окремої книги авторства Дмитра Корчинського, на той момент вже лідера іншої політичної партії – «Братство».

Таким чином, шляхом загального огляду структури тижневика та аналізу інформації, що в ньому публікувалася, можна зробити певні висновки щодо визначення джерелознавчого потенціалу видання УНА–Захід «Голос Нації» і його значення для дослідження української історії кінця ХХ ст. Тижневик «Голос Нації» є одним з чотирьох друкованих органів УНА–УНСО всеукраїнського рівня. Незважаючи на те, що друкувався тижневик у Львові під редакцією керівника УНА–Захід, розповсюджувалася газета по всій Україні. Її головний редактор у 1999–2001 рр. обіймав вищу керівну посаду УНА–УНСО, отже, редаговану ним до цього газету можна розглядати як офіційний партійний орган. «Голос Нації» однозначно є важливим і багато в чому унікальним джерелом для дослідження партійної історії УНА–УНСО, що яскраво вирізняє партію як своєрідне «культурне явище», яке відіграло значну роль у громадсько-політичному житті України кінця ХХ – початку ХХІ ст. Але джерело-

знавчий аналіз «Голосу Нації» не має бути поодиноким спробою у процесі дослідження партійної історії УНА–УНСО. Повноцінно дослідити дане, фактично вже історичне, «культурне явище» можливо тільки в комплексі з оглядом інших як внутрішньопартійних (зокрема інших партійних пресових органів), так і зовнішніх джерел. Даний аналіз лише розпочинає джерелознавче дослідження в цьому напрямку. Маємо надію, що подальші дослідження дадуть нам змогу повноцінно розкрити цю безперечно цікаву сторінку вітчизняної історії.

Джерела і література:

1. *Бондаренко К.* Права в Україні: запекла боротьба за маргінес / К. Бондаренко. // *Ї: незалежний культурологічний часопис* [Електрон. ресурс]. – 2000. – № 16. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n16texts/bondar2.htm>
2. *Кіпіані В.* УГС і УКК: десять років потому / В. Кіпіані. // *Вахтанг Кіпіані: персональний сайт* [Електрон. ресурс]. Режим доступу: <http://kipiani.org/plain.cgi?230>
3. *Кіпіані В.* Українська Гельсінська Спілка: політичні дискусії та долі лідерів / В. Кіпіані. // *Історична правда: онлайнове суспільно-історичне, науково-популярне видання* [Електрон. ресурс] – Режим доступу: www.istravda.com.ua/articles/2011/04/25/36951
4. *Кузьо Т.* Україна напередодні двадцятиліття: погляд із західного боку / Т. Кузьо. // *Український тиждень: онлайнове видання журналу* [Електрон. ресурс] – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/29195>
5. *Андрющенко Е.* Участь УНА–УНСО в релігійному житті України 90-х рр. ХХ ст. / Е. Андрющенко. // *did-panas23: персональна сторінка на живому журналі* [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://did-panas23.livejournal.com/160139.html>
6. *Голос Нації: тижневик УНА–Захід.* – 1995. – № 19 (108).
7. Там само. – № 21 (110).
8. Там само. – 1994. – № 1-2 (63-64).
9. Там само. – № 3 (65).
10. Там само. – № 16–17 (79–80).
11. Там само. – № 18–19 (81–82).
12. Там само. – № 20 (83).
13. Програма Української Національної Асамблеї // Там само. – № 11–12 (74–75).
14. Економічна програма УНА–УНСО // Там само. – 1995. – № 26 (115).

15. Соціальні завдання УНА–УНСО // Там само. – № 27–28 (116–117).
16. Програма Української Націоналістичної Спілки // Там само. – 1994. – № 13 (76).
17. Там само. – № 7 (69).
18. Програма УНА до виборів на Львівщині // Там само. – № 15 (78).
19. Заява відділу зовнішньої документації УНА до голови СБУ Є. Марчука // Там само. – № 4 (66).
20. Звернення УНА до голів і урядів зарубіжних держав у зв'язку з зобов'язаннями громадянина Л. Кравчука по ядерному роззброєнню // Там само. – № 6 (68).
21. Заява УНА з приводу стосунків українського уряду з МВФ // Там само. – 1995. – № 2–3 (91–92).
22. Проект Постанови Верховної Ради України «Про врегулювання кризової ситуації в Криму», внесений депутатами від УНА // Там само. – 1994. – № 16–17 (79–80).
23. *Шухевич Ю.* Хіба ж це держава? / Ю. Шухевич. // Там само. – 1994. – № 6 (68).
24. *Шкіль А.* Ми боремося не за свої інтереси в Україні, а за українські інтереси в світі / А. Шкіль. // Там само. – 1995. – № 14 (103).
25. *А. Шкіль.* Гаслом УНА–УНСО є сила, добробут, порядок / А. Шкіль. // Там само. – 1994. – № 3 (65).
26. *Зайченко Р.* Люди відчувають гордість, що знаходяться серед нас / Р. Зайченко. // Там само. – 1995. – № 5 (94).
27. *Корчинський Д.* УНА – це не опозиція, УНА – це культурне явище / Д. Корчинський. // Там само.
28. *Лупинос А.* Чечня. Два погляди / А. Лупинос. // Там само. – № 4 (93).
29. *Лупинос А.* Чечня контролює свою територію скрізь, де не стоїть гусениця російського танка / А. Лупинос. // Там само. – № 23 (112).
30. *Біда П.* Національне пробудження і національне відродження / П. Біда. // Там само. – 1994. – № 4 (66).
31. *Біда П.* Преісторія та каменярі націології / П. Біда. // Там само. – № 5 (67).
32. *П. Біда* Дефініція поняття «нація». Національна соціоархітектоніка» / П. Біда. // Там само. – № 8 (70).
33. *Біда П.* Нація і мова / П. Біда. // Там само. – № 14 (77).
34. *Біда П.* Нація і релігія / П. Біда. // Там само. – № 15 (78).
35. *Біда П.* Нація і територія / П. Біда. // Там само. – № 16–17 (79–80).

36. *Біда П.* Нація і територія (закінчення) / П. Біда. // Там само. – № 18–19 (81–82).
37. *Біда П.* Нація і культура / П. Біда. // Там само. – № 20 (83).
38. *Артеменко С.* Естетика терориста / С. Артеменко. // Там само. – 1995. – № 15–16 (104–105).
39. *Корчинський Д.* До природних рефлексів / Д. Корчинський. // Там само. – № 18 (107).
40. *Бабій О.* Ласкаво просимо в революцію / О. Бабій. // Там само. – № 6 (95).
41. *Беркут І.* Культ Вождя / І. Беркут. // Там само. – № 25 (114).
42. *Сотник Л.* І тоді нам захочеться гетьмана / Л. Сотник. // Там само. – 1994. – № 13 (76).
43. *Іжевський С.* Кожен свій / С. Іжевський. // Там само. – № 15 (78).
44. Герой і Нація // Там само. – 1995. – № 26 (115).
45. Шлях Героя // Там само. – № 27–28 (116–117).
46. Арійська Ідея // Там само. – № 29 (118).
47. *Шкіль А.* Імперія духу / Д. Шкіль. // Там само. – № 4 (93).
48. *Купрійчук Е.* Наша імперія / Е. Купрійчук. // Там само. – № 2–3 (91–92).
49. *Вітович О.* Через експансію до розбудови / О. Вітович. // Там само. – № 9 (98).
50. *Сціборський М.* Диктатура М. Сціборський. /// Там само. – 1994. – № 3 (65).
51. *Липа Ю.* Чорноморська доктрина / Ю. Липа. // Там само. – № 5 (67).
52. *Маккіавеллі Н.* Князь / Н. Маккіавеллі. // Там само. – № 7 (69).
53. Війна в натовпі // Там само. – 1995. – № 10 (99).

Микола Кравченко (Харків, Україна) «Голос Нації»: джерелознавчий аналіз тижневика УНА–Захід

Стаття досліджує щотижневий видання Львівського обласного комітету Української Національної Асамблеї «Голос Нації». Газета досліджується як історичне джерело для вивчення партійної ідеології та історії УНА–УНСО.

Ключові слова: українські націоналісти, «Голос Нації», УНА–УНСО.

Николай Кравченко (Харьков, Украина) «Голос Нации»: источниковедческий анализ еженедельника УНА–Запад

Статья исследует еженедельное издание Львовского областного комитета Украинской Национальной Ассамблеи «Голос Нации». Газета ис-

следується як історический джерело для вивчення партійної ідеології і історії УНА–УНСО.

Ключевые слова: украинские националисты, «Голос Нації», УНА–УНСО.

Mykola Kravchenko (*Kharkiv, Ukraine*) **«The Voice of Nation»: the source analysis of the weekly of UNA–West**

The article probes the weekly edition of the Lviv regional committee of the Ukrainian National Assambly «The Voice of Nation». The newspaper is probes as a historical source for studying the party ideology and the history of UNA–UNSO.

Key words: ukrainian nationalists, UNA–UNSO, «The Voice of Nation».

Володимир МАСЛАК
(Кременчук, Україна)

УДК 930.1 (470) «20/21»: 94 (477) «1658/1659»

Образ Івана Самойловича в російській історіографії початку ХХІ ст.

На початку ХХІ ст. в російській історіографії з'явилася тенденція до формування спеціального дослідницького інтересу до українських гетьманів. Якщо раніше на окрему увагу «zasлужив» лише Богдан Хмельницький, а решта гетьманів так і не дочекалися окремих розвідок і тишилися увагою лише в загальниках про українську, часами російську історію XVII–XVIII ст., то тепер крига скресла. З'явилися монографії, присвячені Іванові Мазепі, збірник рідних нарисів «Гетьмани України. Історія про славу, трагедії та мужність» [1, 3]. Крім того, побачила світ монографія про гетьманування Івана Самойловича.

Власне постать останнього зацікавлювала тим, що за його гетьманування остаточно устійнилася царська зверхність над Лівобережною Гетьманщиною, а також було підпорядковано в 1685 р. Московському патріархату Київську митрополію. Накинення зверхності по церковній лінії в часи, коли ще панувало конфесіоналізоване мислення, а ідеї секуляризації ледь пробивали собі дорогу крізь товщу релігійної свідомості навіть в Західній Європі, мало непересічне значення. Було воно ключовим етапом в реалізації надії московських еліт – поглинення українського суспільства та його розчинення в політичному тілі Московії. Врешті, І. Самойлович доклав зусиль, щоб цар свого часу не заслав Івана Мазепу до «Сибіру неісходимого», і майбутній гетьман опинився в оточенні «попівського сина» та зумів досягти посади генерального осавула. Саме Самойловичеві часи стали вирішальними для І. Мазепи, до якого такою небайдужою була російська історіографія, Усе це на початку ХХ ст. підігрівало інтерес російських істориків до постаті І. Самойловича.

Слід одразу підкреслити, що в розвідках, присвячених цьому гетьманові перетнулися обидві провідні тенденції сьогodнішньої російської

історіографії: чергова еволюція під тисом інтелектуальних та пролітних обставин великодержавницької парадигми та нові віяння, пов'язані з відходом частини істориків від останньої. У рамках першої тенденції, найвиразнішим представником якої є Олександр Алмазов, гетьманування І. Самойловича оцінюється під кутом відповідності головному з погляду Москви завданню будь-якого представника української еліти в будь-які часи – наближати торжество всеохопного розмивання всього українського в російському морі. Невідворотність поєднання українського та російського світів в одне ціле рефреном проходить крізь концепцію дослідника і є універсальним мірилом «праведності» тієї чи іншої частини еліти Гетьманщини. А щоб не залишалось сумніву тут вам і промовисті тези у вступі: «Розпад Радянського Союзу призвів до порушення налагоджених зв'язків між двома народами (українським та російським. – Авт.), зокрема й на рівні окремих родин» та «політичний розрив важко переживається суспільствами обох держав (Росії та України. – Авт.) [1, с. 7– 8].

Інша концептуальна лінія, пов'язана з працями петербурзької дослідниці Тетяни Таїрової-Яковлевої, базована на цінностях, які виходять за вузькі рамки мислення категоріями рації імперії. Концепція ця відштовхується від загальнолюдських цінностей, а саме рації будь-якої відповідальної еліти оберігати в міжнародних взаєминах свою суб'єктність та самодостатність свого державного утворення. Якраз тут проходить головний ціннісний вододіл між двома таборами сучасної російської історіографії в цілому, не тільки в нашому конкретному випадку. Всі інші речі з «кухні історика» є похідними. І саме ця обставина визначає опцію сприйняття Т. Таїровою-Яковлевою української історії після відновлення всередині XVII ст. Української держави й, зокрема, гетьманів, починаючи від Богдана Хмельницького й закінчуючи Кирилом Розумовським. Зовнішньо- та внутрішньополітичні заходи керманців Гетьманщини розглядаються під кутом не «збирання земель» до «царської вотчини», а інтересів Гетьманщини, які, звісно, полягали в обороні власної державності.

Відтак, коли Т. Яковлева прагне зрозуміти ступінь ефективності, приміром, І. Самойловича на головному напрямку змагань за майбутнє самодостатньої Гетьманщини – російському – та розглядає крізь цю призму увесь комплекс заходів гетьмана, то для представників іншого табору все гранично просто: пряма чи опосередкована протидія українській політиці Московської держави ознака неблагонадійності геть-

мана та представників старшини, а то й «зради». Звідси вживання заяжених тверджень про «возз'єднання України з Росією в 1654 р.», «практику російсько-українських відносин, які склалися століттями і будувалися на взаємовигідній основі» [1, с. 7-8], «українсько-російську конвергенцію» [2, с. 607]. Звідси збереження практики навішування на гетьманів тавра зрадників. Не чіпаючи Б. Хмельницького, напевно, щоб не руйнувати московоцентричний міф про Переяславську раду 1654 р., О. Алмазов нагороджує ним всіх інших гетьманів, які завжди чи від певного часу відкрито виступали проти поглинальної політики Московії: Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Івана Брюховецького, Петра Дорошенка і звичайно ж Івана Мазепу [1, с. 34, 171,]. Дивом уник «чаші сієї» Дем'ян Многогрішний, який підтримував тісні стосунки з П. Дорошенком і розмірковував над ідеєю турецького протекторату.

На такому тлі діяльність Івана Самойловича виглядає в О. Алмазова як така, що відповідає інтересам московських еліт і працює на іманентно запрограмоване україночко-російське поєднання. Під таким куполом і розглядається політика українського гетьмана. А відтак сходження чернігівського полковника на владний олімп знову ж таки подається в барвах магістральних прагнень більшості старшини бути під «царською рукою» [1, с. 44]. При цьому дослідник безпелаяційно захираховує український та російський світи до однієї цивілізаційної ніші, протиставної європейському обширові. Відмінності між політичними культурами української та московської еліт, а звідси й між організацію суспільства та влади пояснюються суто кон'юнктурними причинами. Виявляється головною для старшини була «мода на світське життя за польським зразком» [1, с. 40]. Навіть обіг на території Гетьманщини злотих пояснюється не економічними механізмами, а тим, що зберігалася «звичка населення до польської грошової системи [1, с. 83]. Референном усього цього звучить ідея нібито цивілізаційної вищості московської версії, а міра наближення до московського зразка визначає ступінь прогресивності.

У такій шкалі історичний шлях України до процвітання полягає в інтеграції до російського політичного, економічного та культурного простору. І гетьману І. Самойловичу як нібито щирому поборнику такої інтеграції дослідник приписує усвідомлення того, що одним з головних його завдань в ідеологічній сфері було «згуртування Лівобережної України навколо ідеї патріотизму, вірності російським царям і самому гетьману» [1, с. 96]. Отже, «козацький народ» мав ставити на

одну дошку власну суспільну вертикаль на чолі з гетьманом та ідею підпорядкування сусідньому монархові. Тобто із свідомості старшини мусили випаруватися так яскраво виявлені нею в попередні часи політико-правові уявлення про функції еліти, постать правителя, стосунки між правителями. Пройгноровано факт чіткого усвідомлення козацькою старшиною договірності українсько-московських стосунків, прадавності та історичної легітимності комплексу козацьких прав і привілеїв. Також не взято до уваги органічність для старшини європейських політико-правових уявлень про право правителя на зміну протектора, якщо інший порушує взяті на себе зобов'язання, що було виразно представлено в політичних концепціях українських гетьманів від Богдана Хмельницького до Пилипа Орлика.

І. Самойлович мусив вибиватися з когорти українських гетьманів, турбуватися про вірність цареві, а не про всеохопність та самодостатність своєї влади, збереження зовнішньої суб'єктності Гетьманщини та можливості мати вільні руки у виборі протектора. А факт участі майбутнього гетьмана в антиросійському повстанні 1668 р., що різко розходиться з образом І. Самойловича як проросійськи налаштованого й навпаки видає в ньому людину з типовими для еліти Гетьманщини політико-правовими уявленнями, пояснюється тим, що він начебто це чинив мимоволі, «не розібравшись у ситуації» [1, с. 49].

Для того, щоб чіткіше підкреслити нібито ущербність і приреченість Гетьманщини, О. Алмазов ставить з ніг на голову природу станових прав і привілеїв козацтва та й саму організацію суспільства в Гетьманщині. Згідно з дослідником, ці права козаки шукали у московського царя, а не намагалися досягти того, щоб сусідній монарх затвердив вже наявний стан речей і став черговим у цьому сенсі правителем. І. Самойлович був обраний, бо сподівалися, що новий гетьман «в рамках відносин з Московією буде вимагати надання старшині феодальних привілеїв: володіння землею та кріпосними селянами [1, с. 44]. До всього Росія ставила перед гетьманом військово-політичні завдання, які «відповідали загальним інтересам російського та українського народів» [1, с. 117]. Зрештою, дослідник бідкається тому природному фактові, що Москва була змушена тратити гроші на утримання своїх військових гарнізонів а території Гетьманщини [1, с. 188].

Не дивно, що за таких умов в концепції О. Алмазова І. Самойлович постає беззастережним виконавцем розпоряджень, які линули з Московії у різних сферах. І досягається такий ефект коштом явного при-

гнічення конфліктних зон між Батурином та Москвою. Дослідник не уникає згадок про напругу у питаннях Вічного миру 1686 р., долі Слобідської України тощо, але згладжує гострі кути, предметно не обговорює та не шукає пояснень поведінки гетьмана та його оточення. Зокрема, у руслі ідеї про суцільну прогресивність усіх заходів Московії, які стосувалися української проблематики, О. Алмазов вважає цілком прийнятним для Гетьманщини Вічний мир 1686 р., а незадоволення І. Самойловича глухо пояснюється його територіальними претензіями без з'ясування суті проблеми та вписування поглядів гетьмана в традиційні уявлення старшини.

Попутно дослідник без додаткового обґрунтування заперечує концепцію поліпідлеглості, сформульовану Т. Чухлібом [4] й так само голосливо відкидає концептуальну тезу Т. Таїрової-Яковлевої про те, що «наївно було б І. Самойловича уявляти «проросійським» гетьманом» [1, с. 188; с. 316]. Однак саме підхід Т. Таїрової-Яковлевої є плідною спробою з'ясувати політичну програму І. Самойловича як гетьмана, котрий у рамках традиційних підходів, притаманних і його попередникам, і наступникам, на перше місце ставив інтереси збереження самодостатності власної гетьманської влади.

Концепція Т. Таїрової-Яковлевої пластична й просуває вперед розуміння пружин поведінки гетьмана. Зокрема, цінними є спостереження дослідниці стосовно взаємин І. Самойловича та П. Дорошенка, що саме лівобережний гетьман підштовхував Московію ліквідувати Правобережну Гетьманщину, адже початково цар волів зберегти обидві Гетьманщини за умови визнання підданства П. Дорошенком [3, с. 318–320]. Незадоволення І. Самойловича Вічним миром 1686 р. та конфлікт з приводу Посожжя, виводяться з уявлень про природні межі Гетьманщини, а відтак подається на повен голос [3, с. 343–345, 348–352]. І в такий спосіб концепція Т. Таїрової-Яковлевої перебуває в одній площині з концептуальною лінією українських істориків.

Джерела та література:

1. Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687). – Москва, 2012. – 288 с.
2. Артамонов Владимир. Украина-русская конвергенция в последней трети XVII-XVIII веках // Україна в Центрально-Східній Європі з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ, 2005. – Випуск 5. – С. 607– 622.

3. Таїрова-Яковлева Т. Г. Гетманы Украины. Истории о славе, трагедиях и мужестве. – Москва; Санкт-Петербург, 2011 – 470 с.

4. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. – Київ, 2011. – 327 с.

Маслак В. (*Кременчук, Україна*) **Образ гетьмана Івана Самойловича в російській історіографії початку ХХІ ст.**

Стаття присвячена з'ясуванню концептуальних підходів до оцінки діяльності гетьмана Івана Самойловича сучасними російськими істориками. Досліджуються основні тенденції в компаративістичній перспективі.

Маслак В. (*Кременчук, Украина*) **Образ гетмана Ивана Самойловича в российской историографии начала ХХІ в.**

Статья посвящена исследованию концептуальных подходов современных российских историков к оценке деятельности гетмана Ивана Самойловича. Рассматриваются основные тенденции в сравнительной перспективе.

Maslak V. (*Kremenchuk, Ukraine*) **The Hetman Ivan Samoilovych's Image in Russian Historiography at the Beginning of the 21 Centuries**

The article researched the modern approaches of the Russian historians for hetman Ivan Samoilovych. The new conceptual experience and new image of this hetman are investigated.

Олександр ОЛІЙНИК
(Запоріжжя, Україна)

УДК:[351.752.1:355.336:316.323](091)(477.64)

Традиція врядування як основа суспільного розвитку Запорізької спільноти

Спроби вибудувати сучасну систему управління України, яка б максимально сприяла розвитку українського суспільства, поки що не принесли бажаного результату. Одною з причин такої неефективної суспільної політики є ігнорування власного історичного досвіду, який накопичувався протягом тривалого періоду бездержавності і навіть за тих умов, спираючись на глибоко вкорінені у свідомості українського народу самоврядні традиції, дав змогу зберегти відповідний потенціал для побудови сучасної демократичної країни. Але, на жаль, цей досвід і понині залишається не затребуваним, а до того ж ще й недостатньо вивченим.

Не можна сказати, що вивчення проблем врядування лежить за межею інтересів сучасних дослідників проблем державного управління. Так, тільки останнім часом вийшла низка публікацій, в яких розглядаються проблеми, пов'язані з імплементацією засад врядування в сучасну парадигму влади. Тут слід назвати роботи В. Мартиненка, В. Князева, А. Колодій, Ю. Нужної, П. Надолішнього, Ю. Древаль та багатьох інших відомих дослідників. Але питання становлення та розвитку самоврядної традиції українського народу на регіональному рівні в історичному контексті залишаються поки що мало розробленими, а з огляду на декларації щодо децентралізації влади – досить актуальними.

Тому метою даної публікації є спроба показати самоврядний потенціал найяскравішої і доволі самотньої частини українського суспільства ранньомодерної доби – запорозького козацтва, яке протягом своєї трьохсотлітньої історії, ґрунтуючись виключно на національних демократичних традиціях врядування, забезпечувало не тільки власне корпоративне процвітання і ефективний захист територій своїх фор-

мальних союзеренів – Речі Посполитої та Московського царства/Російської імперії, а й в умовах колонізації частини Великого кордону якнайкраще сприяло високому рівню досягнень у ключових галузях своєї життєдіяльності.

Проблеми реалізації владних повноважень у середовищі запорозького товариства завжди викликали жвавий інтерес не тільки дослідників, а й сучасників запорожців, оскільки являли собою досить унікальну на той час соціально-управлінську систему, побудовану на демократичних засадах. Практично всі їхні сучасники, що хоч якось цікавилися життям цієї спільноти, залишили свої захоплені враження від устрою, звичаїв та побуту запорожців. Саме можливістю практичної реалізації основних людських цінностей – волі, рівності, справедливості та своїм демократичним устроєм і приваблювала до себе ця спільнота. Толерантність була характерною рисою запорожців, адже до їхніх лав приймали усіх охочих. Різноманітний склад козацтва яскраво засвідчував популярність запорозької самоврядної республіки у найвіддаленіших куточках Європи. Різного роду інформаційні повідомлення про Запорожжя і його мешканців досить часто з'являлися на сторінках тодішніх європейських видань [11, с. 17].

Сучасні історики також не залишають поза увагою проблеми вивчення засад та принципів устрою Запорозьких Вольностей. Однак, попри значні позитивні зрушення у вивченні практично всіх аспектів життя запорозького товариства, питання, що стосуються глибинних проблем їхньої управлінської та самоврядної діяльності, залишаються на рівні кінця XIX – початку XX ст. Безумовно високий рівень дослідження низкою видатних вчених означених проблем історії Запорозьких Вольностей все ж залишає певний простір для їх подальшого вивчення та окремих узагальнень сучасним дослідникам, зокрема і в частині суспільно-політичної діяльності запорозького козацтва.

Сучасне усвідомлення глобальних процесів демократизації суспільних відносин значно актуалізує проблеми реалізації владних повноважень шляхом створення ефективної демократичної системи управління, яка б була зорієнтована виключно на конкретну людину та суспільство в цілому. І в цьому сенсі ми маємо яскравий історичний приклад реальної дії такої системи впродовж тривалого часу та ще й у далеко не сприятливих умовах Великого кордону.

У яскравій історії запорозького козацтва питання влади та реалізації владних повноважень дещо затінювалися військовими звичаями,

хоча для самих запорожців ці питання були ключовими, бо становили саму сутність і сенс існування запорозької спільноти. Це підтверджується високою активністю товариства під час щорічних виборів своєї старшини. Та й сама процедура їх проведення свідчила про сталий демократизм запорозької спільноти.

Унікальність цього утворення полягає, перш за все, у вдальй реалізації принципу народовладдя, демократичні засади якого значно перевищують основу західноєвропейської демократичної традиції – давню Елладу, класичну рабовласницьку державу, в якій засади демократії стосувалися порівняно незначної частини суспільства. На крайньому сході Європи, в середній течії Дніпра, поняття рабства ніколи не існувало, і з XV ст. писемні джерела зафіксували тут існування республіканської демократичної форми суспільного розвитку громади, яка у вельми несприятливих умовах Великого кордону зуміла витворити досить ефективну самоврядну систему управління і життєзабезпечення. Ця демократична система управління давала можливість тривалий час успішно протистояти цілому комплексу тодішніх загроз і викликів. Самоврядна традиція, що лягла в основу всіх інститутів суспільного розвитку запорозького товариства, надійно забезпечувала реалізацію демократичних принципів управління і гарантувала всім без винятку членам цього товариства реалізацію їхніх природних прав волі (свободи), рівності і справедливості.

Успадкувавши від попередньої княжої доби самоврядні принципи і засади організації суспільного життя, запорожці детально розвинули їх як підґрунтя власної організації, вибудувавши ефективну систему управління своєї спільноти. В основу цієї системи управління було покладено принцип виборності. Майже до кінця його існування всі посади на Запорозжжі були виборними навіть у середовищі так званого «посполства», яке не належало до запорозького товариства, але формально було підданими Війська. Сільські отамани, як і отамани «десяткових хат», щорічно обиралися на загальних зборах відповідної громади, а обрані кандидатури затверджувалися територіальним – паланковим або центральним – кошовим керівництвом.

Загальна козацька рада як форма прямої демократії, що вела своє походження ще від племінних сходів у дофеодальний період, відомих як віче, ефективно діяла на Запорозжжі протягом 300 років. А за часів Козацької держави пряма військова демократія діяла на всій її території. У регіонах тогочасної України – містах і селах – керували виборні

урядовці – адміністративні і судові. Посади на всіх щаблях державної влади та самоврядування були виборними, всі урядовці й чиновники завжди мали відповідати перед своїми виборцями [7, с. 7].

Традиції на Запорозжжі виступали консолідуючим, але водночас і консервуючим фактором. Консервативний демократичний устрій, з його ключовим поняттям розуміння людини і відповідним ставленням до неї в душі християнської традиції, був характерною ознакою козацтва [6, с. 113]. Цей консервативний демократичний самоврядний устрій стояв на перешкоді повної інкорпорації запорозької спільноти до російської імперської державної структури, що і призвело врешті-решт до ліквідації цієї спільноти царатом. Усталений демократичний механізм реалізації владних повноважень не терпів жодних нововведень з боку держави-сюзерена, які б хоч найменшою мірою обмежували принципи самоврядної традиції. Такі нововведення викликали бурхливу реакцію козацької спільноти і в самій Січі, у вигляді відомих заколотів в куренях, і по всій території Запорозьких Вольностей, у вигляді поширення гайдамацького руху та створення альтернативних Січей [10, с. 27–40].

До 1734 р. на практично незалежній території Запорозьких Вольностей виборна посада кошового отамана була недосяжною для впливів владних структур формального сюзерена. Титул «кошового отамана» традиційно залишався незмінним, і його носій уособлював у собі волю всього запорозького товариства, без згоди якого у мирний час він не мав права самостійно приймати важливі рішення. На Запорозжжі в цій посаді, як у дзеркалі, відбивалася вся сутність поняття «врядування» з усіма звичаями і процедурами обрання та складання повноважень. На всіх рівнях реалізації владних повноважень діяла пряма демократія.

Знаменно, що умовну ієрархічну піраміду запорозького козацтва слід розглядати, враховуючи ту обставину, що не громада залежала від влади, а навпаки, влада повністю залежала від волі громади і була в її руках. Будь-хто з обраних громадою очільників в разі допущення грубих управлінських помилок, які призвели до очевидної шкоди інтересам громади, міг разом з владою позбутися і життя. Досить згадати приклад попередника П. Сагайдачного – Яцька Бородавки, якого не тільки усунули від влади на козацькій раді у 1621 р., а й стратили через невміле керівництво військом під час походу на з'єднання з армією короля [2, с. 26]. У пізніший час така ж доля загрожувала кошовому отаману запорозьців П. Калнишевському, якого під час загальної військової ради

у грудні 1768 р. було звинувачено у зраді інтересів козацтва, але від розправи йому вдалося врятуватися втечею [18, с. 443].

Тодішнє поняття «йти на уряд» сприймалося як серйозний ризик, оскільки такий крок передбачав високий ступінь відповідальності. Тому, добре розуміючи реальні ризики, далеко не всі висуванці на керівні посади були готові та погоджувалися нести таку відповідальність. Часто той чи інший кандидат на керівну посаду намагався уникнути свого обрання, посилаючись на «немічність» – недосвідченість або слабе здоров'я, але тоді він ризикував бути звинуваченим у «небажанні прислужитися товариству», що фактично прирівнювалося до зради з відповідним покаранням. Такі жорсткі вимоги щодо очільників козацтва і сприяли висуванню з їхнього середовища яскравих особистостей, які своєю діяльністю зуміли заслужити прихильність запорозької спільноти і увійшли в історію як видатні керманічі козацтва. Вони були справжньою елітою запорозького суспільства, хоча такого поняття в їх середовищі не існувало. Їх дуже небагато, але тим ціннішим є їхній особистий внесок в історію запорозького козацтва, як умілих виконавців волі реальних носіїв влади цього суспільного утворення, яке державою так і не стало, хоча мало для цього всі передумови.

Таку мету ніхто і не ставив, та й не міг ставити, оскільки це б загрожувало самому факту існування запорозького товариства. Адже наявні на той час приклади державності ніяк не відповідали уявленням запорожців про справедливий суспільний устрій. Існуюча в їх середовищі давня система самоорганізації у вигляді врядування повною мірою задовольняла реалізацію ціннісного ряду запорозького товариства, яке навіть на побутовому рівні не допускало будь-якого насильства над особистістю. Безневинні насмішки і спроби повчань багатшими запорожцями своїх бідніших побратимів рішуче зупинялися старшинами [12, с. 99–100]. Поняття «волі» на Запорожжі було зведено майже в абсолют і обмежувалося тільки самою волею. Тут діяло просте і зрозуміле правило, згідно з яким всяк суцільний був вільним настільки, наскільки його особиста воля не заперечувала волі інших. Звісно, що забезпечити реалізацію цього основного постулату запорозького товариства ніяка відома на той час державна парадигма була не в змозі. Його дотримання могли забезпечити тільки демократичні засади врядування, яке лежало в основі суспільного розвитку запорозької громади майже до самого кінця її існування. І навіть після ліквідації царом Запорозьких Вольностей традиція врядування знаходила своє втілення

в різноманітних добровільних об'єднаннях – чи була то чумацька валка, чи лоцманська артіль або рибальська тафа, чи «Просвіта».

Здавна існуюча самоврядна традиція, будучи цілком природною, повністю відповідала світогляду запорозького товариства, де засадам, на яких будувалася державність сучасного їм зразка, не було місця. Суспільні обмеження, вироблені в рамках урядування, були направлені на впорядкування взаємостосунків між вільними і рівними у своїх правах людьми. Обраний із середовища цих людей представник виконував функції швидше модератора, ніж керівника. Врядування несло в собі переважно впорядкувальну функцію, тоді як держава – примусово-фіскальну. Вироблений в рамках врядування інструментарій впливу на членів конкретної громади мав спонукальний характер. Діяти і чинити у традиційно встановлений спосіб член громади мав під впливом морально-психологічного тиску на нього з боку всієї громади. Бути осудженим суспільною думкою і вилученим зі своєї громади в давні часи виявлялося куди страшнішим, аніж зазнати якихось фізичних страждань у вигляді покарання від тої ж таки громади, незважаючи на те, що діючі в рамках звичаєвого права вироки і покарання в окремих випадках були досить жорстокими [17, с. 77].

Примусово-фіскальна функція держави використовувала переважно методи примусу та залякування. Держава не впливала на особистість, а підпорядковувала її собі. Звідси така колосальна відмінність в суті і засадах реалізації владних повноважень цими суспільними інститутами – толерантне начало врядування і агресивна сутність держави. Вже ця природна відмінність робить ці два інститути суспільного розвитку певними антиподами. Власне, Запорозькі Вольності свого часу і постали на противагу польській державній системі, яка не задовольняла прагнення козацтва і не відповідала їхньому уявленню про справедливий суспільний устрій. Звісно, що таким антиподом Вольності прагнули залишатися і за нового союзерена – Російської імперії, державна парадигма якої ще більше відрізнялася від уявлень і прагнень запорожців, а відтак довго співіснувати ці діаметрально протилежні моделі суспільного устрою не могли.

Виношуючи рішення про зміну союзерена у 1733–1734 рр., серед запорожців перемогла та партія, яка керувалася принципами надбудови – перш за все економічними і почасти релігійними, а не базисними, до яких слід віднести засадничі духовні принципи свободи, рівності й справедливості. Нехтування засадничою складовою суспільного роз-

витку козацької громади і орієнтація на інший ціннісний ряд, в основі якого лежав зиск і все, що його витворювало, призвело до незворотних кризових явищ цього суспільства і його загибелі [13, с. 159–165].

Сам механізм управління свавільними і схильними до бунту запорожцями був настільки демократичним, що дав можливість трактувати політичний устрій цієї спільноти як охлократичний [4]. А саме козацтво позиціонувати як виключно деструктивний елемент, генетично противний державній організації: «...Казачество имело характер чисто отрицательный, никогда – положительного... оно имело характер всегда расчетливо-материальный, и не имело никогда – расчетливо-духовного» [9, с. 418]. Така точка зору є двоїстою і суб'єктивною, оскільки за браком достатньої кількості джерел вона сильно залежить від загальної політичної позиції дослідника. Але незаперечним є факт того, що до потенційних очільників козацтва ставилися дуже високі вимоги особистісного характеру. Ними, безумовно, могли бути лише харизматичні особистості, які постійно мали доводити свій авторитет тим, хто вручив їм владу над собою. Така щорічна практика звітування козацьких очільників перед усією своєю громадою пояснювалася своєрідним «готизмом» українського характеру: – «...військовість, потяг до безпосередньої групової акції, обмежені відносини між начальником і підвладним. Немає там ні деспотизму, ні рабської підневільності. Є повна свідомість, що підпорядковується чомусь кращому. Особистість цінувалася понад усе. Тому українці не мали сліпих авторитетів і навіть вимагали постійних пояснень з боку керівництва для нормалізації взаємовідносин» [19, с. 36].

Ці загальні риси українського психотипу або ментальності в умовах Запорожжя ставали домінуючими. Тут відносини між начальником і підвладним регулював формальний договір у вигляді привселюдної обіцянки-присяги на січовому майдані – «справедливо панувати», чинність якого могла бути порушена у будь-який момент з боку потенційних носіїв влади, якщо для цього були вагомі причини. Кинута з натовпу під час виборів фраза: – «Годі! Ти вже напанувався», означала початок процедури відставки, яка в разі успішного звітування очільника до кінця могла бути і не доведена. У своїй звітній промові керівник міг спростувати висунуті йому закиди і залишитися на посаді, якщо на те була воля громади. Звісно, що зберегти прихильність більшості запорожців вдавалося лише непересічним особистостям, які відверто не прагнули високих посад. Відомо, що багато очільників за-

порожців добровільно складали з себе свої повноваження. А відверте прагнення влади і посад викликало у запорожців відразу і зневагу. Найменшим проявами кар'єризму в середовищі запорожців швидко клали край. Так, відверте хизування козака Мойсея Скапи офіційною царською нагородою – медаллю – призвело до його побиття своїми ж товаришами [20, арк. 4]. А різного роду докори і спроби принижень сприймалися як ущемлення особистості. «Коли хто скаже: “Ти даремно хліб їси” то козаки відразу й накинуться: “а ти, ти вже закозакувався, сякий-такий сину!”» [23, с. 174].

Відома процедура обрання обставлялася дещо принизливим і прикритим ритуалом вимазування голови грязюкою як попередження про малоприємне і доволі ризиковане майбутнє очільника уряду цієї спільноти. Ця процедура мала глибоке філософське і сакральне значення, як, власне, і символи влади, що потрапляли до рук обранця. Вона майже у незмінній формі простежується ще з дохристиянських часів і пов'язана з культом давньослов'янського бога Велеса, обряд клятви якому відбувався з дерном на голові. Тотемічне походження культу Велеса і віддзеркалена у цьому культі первинна ідея територіальної спорідненості дивним чином перегукувалася з територіально-клановою спорідненістю запорожців, яка об'єднувала всі матеріальні об'єкти території проживання колективу людей [22, с. 134–135].

Велес фактично персоніфікував общинно-родову організацію тогочасного суспільства, як кошовий отаман у запорожців персоніфікував запорозьку корпорацію побратимів під загальною назвою – товариство, яке вважало обраного з-поміж себе найдостойнішого товариша *primus inter pares* (першим серед рівних) з офіційною формою звертання – «батько». Така форма звертання видається не випадковою. Вона підкреслювала корпоративно-громадську спорідненість і правову горизонтальну дію взаємостосунків. Вона виступала як своєрідна антитеза вертикальним зв'язкам держави з поняттям «зверхній владця», у сенсі – володар чи правитель.

Слід зазначити, що національна традиція врядування на теренах Запорозьких Вольностей розвивалася не на ґрунті нав'язування якихось запозичених або штучно створених моделей чи схем, а на основі природного відбору всього найкращого, ефективного і загальнокорисного. Вона виявляється дуже подібною до сучасної соціально орієнтованої європейської культури управління, яка частково обмежує ринкові відносини і включає так званий «соціальний фактор» у механізми регулювання.

При уважному аналізі досягнень запорозької спільноти на перше місце слід поставити саме врядування і саме як систему, а не спосіб управління. Його традиційно демократичні засади стали запорукою успіхів у всіх ключових галузях життєдіяльності цієї спільноти і досить гармонійно перегукуються із сучасними вимірами – політичним, економічним та соціальним. У політичному плані самоврядна традиція забезпечувала реалізацію норм, законів та політик, що гарантували права людини у вигляді різноманітних «вольностей». В економічному плані було створено умови для ефективного екологічного господарювання у вигляді зимівників, які вважаються прототипом сучасного фермерства [14, с. 228]. В соціальному плані інститут «батьківства» і «побратимства» формував певні норми, цінності, погляди та переконання, які значно відрізняли поведінку представників цієї спільноти від іншого загалу навколишньої людності.

Крім того, система врядування якнайкраще сприяла розвитку ще однієї дуже важливої на той час галузі – військової справи. Демократичні морально-правові взаємостосунки, оперті на засади волі, рівності та справедливості, заклали на Запорожжі відповідну систему виховання і підготовки вояків, що вирізнялася унікальним духом єдності і взаємовиручки. Це вигідно відрізняло військові загони запорожців від армій їх потенційних супротивників і надавало їм моральної переваги ще до початку бою. А в плані бойової підготовки запорожці вважалися універсальними воїнами-професіоналами, що однаково вдало діяли в різних ролях.

Врядування, саме як система управління цієї спільноти забезпечувало успішне виконання нею функції захисту природних прав і свобод кожного члена січового товариства, усіх його підданих та тих, хто постійно чи тимчасово перебував на території Запорозьких Вольностей. Існуюча на Запорожжі система управління була потенційно націлена не тільки на захист усього українського народу, а й на забезпечення масштабних колонізаційних процесів. Одним словом, врядування виконувало не тільки оборонну і захисну функцію, а й забезпечувало розширення життєвого простору нації, що активно формувалася. Адже протягом трьох століть традиції врядування надійно забезпечували пасіонаризм руської/української спільноти, а перманентна боротьба козацтва за так звані «старовинні права та вольності» була своєрідною національною ідеєю.

Вважається, що феномен української національної ідеї тісно пов'язаний з процесами державотворення та є стрижнем української

цивілізації, оскільки нація – явище більш довговічне, ніж держава, і може мати своє минуле та майбутнє за межами держави. А тому «національна ідея, інтегруючи цінності орієнтації українського народу протягом століть, відображає його корені – його національну суть і водночас має бути націленою в його майбутнє» [3, с. 198]. Відображаючи пошук своїх прагнень та бажань, свого історичного «я», національна ідея несе в собі і традиційну сутність врядування з усіма його ціннісними поняттями, серед яких воля, рівність і справедливість становлять основу демократії. А народовладдя і волелюбність слід вважати основними прикметами української національної вдачі і провідною ідеєю української історії від найдавніших часів аж по сучасність [8, с. 17]. Ці основні прикмети знайшли своє відображення в національній культурній традиції, зокрема в усній народній творчості, яка досить чутливо реагувала на соціально-політичні зміни, особливо на ту її частину, що стосувалася незаперечного авторитету всієї української спільноти – запорозького козацтва [21, с. 98–99].

Самоврядна традиція Запорозжя також справила значний вплив на формування своєрідної культури і, зокрема, знайшла свій прояв у народному мистецтві. Наснажене прагненням волі і справедливості, що породило масові визвольні рухи XVII ст. та живило собою відомі державотворчі здобутки, духовне життя українців у XVIII ст. хоч і зазнавало всіляких утисків з боку держав-колонізаторів, проте залишалося розмаїтим і доволі багатим. Найкращі здобутки українських митців XVIII ст. – архітектура бароко, картини «Козак Мамай» та ікони народних майстрів не тільки не втратили своєї мистецької вартості, а й увійшли до золотой скарбниці світової культури, навіки прославивши своїх творців і народ, що їх виплекав.

Особливу популярність мали в Україні народні картини «Козак Мамай». Протягом XVIII ст. це зображення можна було побачити в кожній українській хаті. Це був своєрідний символ століття, народна ікона, яка уособлювала в собі усі національні прагнення та ідеали. Його малювали олійними фарбами на полотні, стінах, дверях, віконцях, кахлях, скринях, посуді й навіть на вуликах, вважаючи символічне зображення Мамаю оберегом, бо сама його фігура мала сакральне значення. Цей образ козака на відпочинку символізував волю, мир і достаток, а тому був загальнонаціональним прагненням-символом. З огляду на його надзвичайну популярність та сакральний зміст, його можна вважати своєрідним графічним зображенням національної ідеї.

Іншим живим символом волі була усна народна творчість. У XVIII ст. крім героїко-романтичного мотиву в народних думках лірників і кобзарів, потужно зазвучав соціально-побутовий мотив. Це пояснювалося тим, що у цей час українське козацтво загалом і Запорозьке зокрема під дією внутрішніх та зовнішніх чинників зазнало глибоких соціально-політичних змін, які значно деформували їхню усталену систему влади і врешті-решт призвели до занепаду цієї спільноти. Розквіт цього жанру припадав на XVI–XVII ст. і збігався зі становленням та розквітом самоврядних інститутів козацтва. А у XVIII ст., під час деформацій та занепаду самоврядної традиції під тиском імперської системи влади «найулюбленішою темою історичної пісенної творчості стала визвольна боротьба – народні рухи і повстання», з ключовими тезами пошуку втраченої волі, правди та справедливості [1, с. 219–220].

У бездержавному на той час українському суспільстві кобзарські братства, школи відігравали роль важливих народно-просвітницьких осередків переважно світського характеру, в яких зосереджувалася і формулювалася передова національна думка, сконцентрована, головним чином, на одвічних цінностях козацтва, що протягом тривалого часу забезпечувалися самоврядною традицією. Харизматичні фігури кобзарів і лірників, наділених поетичним даром, мистецьким хистом, викликали особливий народний інтерес до них у козацьку епоху романтизму та національного відродження. Не випадково свою доленосну збірку поезій Тарас Шевченко назвав «Кобзар» – основною темою якої була воля, рівність та справедливість, які після занепаду Запорозжя стали недосяжною мрією кожного українця.

Зважаючи на те, що традиція духовного, як і суспільного, розвитку з часів вічевого Києва і до часів самоврядної Січі не припинялася, цілком логічним виглядає твердження про те, що «слов'яни поклонялися життю» [16, с. 44]. Причому – життю в усіх його проявах та за умови, що воно відповідає Справедливості і Правді. Тому, також далеко не випадково і символічно, що сюжети пов'язані з боротьбою Правди і Кривди, Добра і Зла, Світла і Темряви досить поширені як у слов'янській, так і в козацькій міфопоетичній творчості та фольклорі [22, с. 136].

Висновки. Отже, загалом можна констатувати факт, що, спираючись на традиційну демократичну систему врядування, запорозькій спільноті протягом усієї історії її існування вдавалося досить успішно

вирішувати цілу низку різнопланових проблем військового, соціального, економічного, політичного, ідеологічного та навіть культурного напрямків. Одним словом, усталена на теренах Запорозжя система врядування забезпечувала повноцінну життєдіяльність та ефективне управління запорозької спільноти. Врядування повною мірою забезпечувало сталий суспільний розвиток цього унікального громадянського утворення, виникнення та існування якого тривалий час лежало за межами будь-якої державної парадигми і було спрямовано на задоволення ключових загальних цінностей людей як індивідуальних особистостей та їх добровільного об'єднання у відповідну громаду, що існувала на демократичних засадах.

Маючи унікальний трьохсотлітній приклад суспільного розвитку, втілений у самоврядній традиції, запорозьке товариство успішно розвивало ключові напрямки життєдіяльності і досягло в цьому неабияких результатів. Тривалий період існування запорозького товариства у відверто несприятливих умовах Великого кордону переконливо доводить, що прогресивний суспільний розвиток значно важливіший за так зване «державотворення» у класичному розумінні цього процесу, оскільки направлений виключно на задоволення потреб конкретної людини і громади. Він може відбуватися за межами державної парадигми і навіть під шаленим тиском останньої, що зайвий раз доводить природність і стійкість суспільного потенціалу, який ґрунтується на засадах основних людських цінностей – свободи, рівності та справедливості.

Тому оцінка діяльності запорозької спільноти великою мірою залежить від позиції дослідника. З позиції «держави» вона буде різко негативною, але з позицій «людини» як особистості це утворення можна назвати соціально орієнтованою громадою. А відтак, у нас є всі підстави стверджувати, що на Запорозжі успішно було реалізовано виплеканий народною традицією проект громадянського суспільства, який проіснував більше трьох століть. І цим досвідом український народ значно переважає західне європейське суспільство, яке тільки у ХХ ст. стало розуміти переваги громадянського суспільства над класичною державою.

Закладені в основу врядування демократичні засади і принципи управління були своєрідним маркером республіканізму Запорозьких Вольностей. Загалом, запорозжцям вдалося «... так побудувати суспільство, що воно сприяло устремлінням індивідуума, служило його інтересам і таким чином було їм підпорядковане» [5, с. 32, 36]. І якщо відо-

мого німецького канцлера Отто фон Бісмарка вважають формальним батьком держави соціальної справедливості, то запорожців можна вважати фактичними «реалізаторами» народоправства за межами державної парадигми, нехай навіть і з певним охлократичним присмаком. Цей ідеал запорожців, утілений ними в повсякденне життя через самоврядну традицію, став основою суспільного розвитку, який виявився значно важливішим і ціннішим, ніж тогочасні засади державотворення. [15, с. 47].

У цьому контексті перспективними видаються дослідження рівня і засад взаємостосунків головних суспільно-політичних гравців, що діяли на політичному полі Запорозжя та навколо нього в різні періоди його існування.

Джерела та література:

1. *Апанович О. М.* Розповіді про запорозьких козаків / О. М. Апанович. – К.: Дніпро, 1991. – 335 с.

2. *Апанович О. М.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. М. Апанович. – К.: Либідь, 1993. – 287 с.

3. *Білінська М. М. Малюська М. А.* Національна ідея та національна ідентичність в контексті державного управління в умовах глобалізаційних процесів. / М. М. Білінська, М. А. Малюська. // Демократичне врядування в контексті глобальних викликів та кризових ситуацій [Текст]: ма-ли наук.-практ. конф. за міжнар. участю: У 2 ч. – Ч. 1. / За наук. ред. чл.-кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2009. – 572 с.

4. Охлократія – крайня форма демократії, яку ототожнюють з виродженням чи дегенерацією демократичної форми державного устрою // Вікіпедія. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>

5. *Гаврилишин Богдан.* До ефективних суспільств / Богдан Гаврилишин. – К.: Пульсари 2009. – 248 с.

6. *Геращенко С.* До проблеми вивчення консервативної ідеології / С. Геращенко. // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів – К.: Ін-тут української археографії НАНУ, 1999. – Т. 5. – С. 109–119.

7. *Кальниш Ю. Г.* Пряма демократія в Україні: історичні традиції та перспективи розвитку / Ю.Г. Кальниш. // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 4. – С. 5–15.

8. *Книш Зиновій.* Історія української політичної думки до кінця XVIII століття: Популярний нарис / Зиновій Книш. – Париж – Вінніпег, 1952. – 201 с.

9. Кулиш П. А. История воссоединения Руси: В 2 т. / Кулиш П. А. – СПб: Тип. тов. «Общественная польза», 1874. – Т. 2. – 456 с.
10. Мільчев Володимир. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII ст. / Володимир Мільчев. – Запоріжжя: ТанDEM-У, 2009. – 106 с.
11. Мицик Ю. А. Французькому королю про Україну [Генріх III Валуа] / Ю. А. Мицик. // Історичний календар' 98. – К., 1997. – С. 17.
12. Новицький Я. П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875–1905 гг. / Я. П. Новицкий. – Рига: Сприндигис, 1990. – 118 с.
13. Олійник О. Л. Генеза інституту влади Запорозьких Вольностей за Нової Січі (1734–1775) / О. Л. Олійник. // Гілея: Наук. вісник. – К.: 2011 – Вип. 52. – С. 159–165.
14. Олійник О. Л. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775) / О. Л. Олійник. – Запоріжжя: Дике поле, 2005. – 255 с.
15. Пасько Я. Феномен соціальної держави в історичній традиції / Я. Пасько. // Філософська думка. – 2007. – № 2. – С. 40–49.
16. Ребіндер Б. Велесова книга: життя та релігія слов'ян / Б. Ребіндер. – К.: Перун, 1993. – 75 с.
17. Савур-Могила. – К.: Дніпро, 1990. – 261 с.
18. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Запорозького Коша / А. О. Скальковський. – Дніпропетровськ, 1994. – 678 с.
19. Традиції демократичного врядування в історії українського державотворення: монографія / Авт. кол.: В. М. Князев; Ю. В. Баклев; Т. Е. Василевська, за заг. ред. В. М. Князева. – К.: НАДУ, 2010. – 220 с.
20. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 233.
21. Шиян Р. Запорозьке козацтво в українській усній народній творчості / Р. Шиян. // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів – К.: Ін-тут української археографії НАНУ. – 1999. – Т. 5. – С. 97–109.
22. Шостак Віктор. Етико-світоглядні традиції найдавнішої духовної культури на території України/ Віктор Шостак. – Луцьк: Вежа, 1999. – 189 с.
23. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. / Д. І. Яворницький. – Л.: Світ, 1990. – Т. 1. – 312 с.

Олександр Олійник (Запоріжжя, Україна). Традиція врядування як основа суспільного розвитку запорозької спільноти

У статті здійснено спробу показати самоврядний потенціал запорозького товариства, який протягом досить тривалого періоду історії існування цієї спільноти надійно забезпечував її сталий суспільний розвиток на до-

силь значній території Запорозьких Вольностей. Збережені від попередньої княжої доби і помножені на Запорозжжі традиції врядування мали потужний вплив на всі українські землі і відіграли важливу роль у збереженні національної ідентичності та формуванні культури українського народу.

Ключові слова: традиції врядування, система управління, суспільний розвиток, спільнота, козацтво, товариство, старшина, влада.

Александр Олийник (Запорозжье, Украина). Традиция самоуправления как основа общественного развития запорожского сообщества

В статье предпринята попытка показать потенциал традиции самоуправления запорожского казачества, который в течение длительного периода истории существования этого сообщества надежно обеспечивал ее устойчивое общественное развитие на значительной территории Запорозьких Вольностей. Сохранившиеся от предыдущей княжеской эпохи и приумноженные в Запорозжье традиции управления оказывали мощное влияние на население всех украинских земель и сыграли важную роль в сохранении национальной идентичности, а также в формировании культуры украинского народа.

Ключевые слова: традиции управления, система управления, общественное развитие, сообщество, казачество, старшина, власть.

Oleksandr Olijnyk (Zaporizhzhia, Ukraine). Tradition governance as a basic for public community Zaporozhian

The article attempts to show the self-governing capacity of Zaporozhe Society, which for a long period of history of this community reliably provide its sustainable social development of a rather large territory Zaporozhe. Saved from the previous Middle Ages and multiplied by Zaporozhe governance traditions have a powerful impact on all Ukrainian lands and played an important role in preserving national identity and the formation of the Ukrainian culture.

Key words: tradition governance, governance, social development, community, Cossacks, company officers, power.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Білан Сергій** – кандидат історичних наук, доцент Національного університету біоресурсів і природокористування України.
- Білівненко Сергій** – кандидат історичних наук, доцент Запорізького національного університету.
- Богдашина Олена** – доктор історичних наук, професор Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.
- Бойко Петро** – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Боримський Віталій** – аспірант Черкаського Національного Університету ім. Б. Хмельницького.
- Бровко Альона** – кандидат історичних наук, старший викладач Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя.
- Бурім Дмитро** – кандидат історичних наук, учений секретар Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Гірік Сергій** – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Головко Юлія** – кандидат історичних наук, доцент Запорізького національного університету.
- Горбач Юлія** – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Гордієнко Дмитро** – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Горобець Віталій** – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Грибовський Владислав** – кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Дерман Ірина** – аспірантка Бердянського державного педагогічного університету

- Володимир Дяків (Львів, Україна)** – кандидат філологічних наук, учений секретар Інституту народознавства НАН України
- Задесенець Яна** – аспірантка Запорізького національного університету.
- Зброзюк Ольга** – аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Золотар Людмила** – аспірантка Бердянського державного педагогічного університету.
- Кавунник Валентин** – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Карімова Катерина** – аспірантка Бердянського державного педагогічного університету.
- Ковальчук Володимир** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Ковальчук Михайло** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Корнієнко Вячеслав** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Котенко Тетяна** – провідний археограф Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Кравченко Микола** – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Кравчук Дмитро** – здобувач Міжнародного економіко-гуманітарного університету ім. академіка С. Дем'янчука (м. Рівне).
- Кривоший Олександр** – кандидат історичних наук, директор інформаційно-аналітичної агенції «Krialle».
- Левикін Володимир** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Ликова Вікторія** – кандидат історичних наук, методист Запорізького національного університету.
- Мальченко Олег** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Володимир Маслак** – кандидат історичних наук, завідувач кафедрою українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського
- Михайліченко Микола** – кандидат історичних наук, старший викладач Сумського національного аграрного університету.

- Мільчев Володимир** – доктор історичних наук, завідувач кафедри Запорізького національного університету.
- Морозова Ольга** – кандидат історичних наук, докторант Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Олійник Олександр** – кандидат історичних наук, докторант Національної академії державного управління при Президентові України
- Панкєєв Олександр** – науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Пачев Сергій** – кандидат історичних наук, докторант Запорізького національного університету.
- Потапенко Світлана** – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Семко Дмитро** – науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Сенюк Альона** – здобувачка Запорізького національного університету
- Старков Валерій** – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Старовойтєнко Інна** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Стародуб Андрій** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Сухомлин Олександр** – студент Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.
- Федорик Юрій** – старший викладач Бердянського державного педагогічного університету.
- Халак Надія** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Черченко Юрій** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Шпитальов Геннадій** – кандидат історичних наук, доцент Запорізького національного технічного університету.

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Збірник праць молодих вчених
та аспірантів

Том 24

Свідоцтво про державну реєстрацію

Серія КВ № 15259–3831Р

видано Міністерством юстиції України 30.04.2009 р.

Реєстрація у ВАК України

Історичні науки

Постанова Президії ВАК України від 09.06.1999 р., № 1–05/7

Опубліковано у «Бюлетень ВАК України» (К., 1999. – № 4)

Перереєстрація у ВАК України

Історичні науки

Постанова Президії ВАК України від 14 квітня 2010 р., № 1–05/3

Опубліковано у “Бюлетень ВАК України” (К., 2010. – № 5)

Редактори:

Броніслав Адамович, Лариса Білик

Художнє оформлення Георгія Сергєєва

Технічний редактор Майя Притикіна

Комп’ютерний набір *Зінаїди Жолтанюк*

Оригінал-макет Ірини Стариковської

Підписано до друку 28.06.2012. Формат 60x84^{1/16}

Папір офс. № 1. Офс. друк.

Ум. друк. арк. 28,0. Обл.-вид. арк. 25,1.

Наклад 300 прим. Замовлення

Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Т. 24. – Київ, 2012. – 732 с.

Поліграфічна дільниця
Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України
м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4